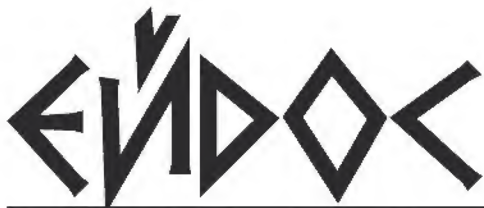
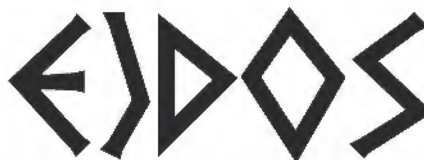

Альманах теорії та історії історичної науки

Випуск 6

Київ
2011/2012

Historiographic Almanac

Issue 6

Kyiv
2011/2012

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту історії України
НАН України

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. М.Грушевського, 4, к.504
E-mail: institute@history.org.ua
Fax: (044) 279 63 62

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 13778-2752 Р
від 28.02.2008

Вищою Атестаційною Комісією України альманах внесено до переліку наукових фахових видань України з історичних наук (Постанова президії ВАК України від 16 грудня 2009 р. № 1-05/6)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

З М І С Т

«Поворот до матеріального»: передмови, сутність, значення

Уречевлення знання. Атрибути знання історика

Соціокультурні локуси/ментальні мапи

Маєткова культура та побут

Повсякденний реквізит в системі особистісних самопрезентацій

Світ речей дитинства

Колекції та колекціонери

Nota bene: геоспаціалізм

Рев'ю

РЕДАКЦІЙНЕ СЛОВО

«Поворот до матеріального» як виклик української історичної науки

6-й випуск альманаху «Ейдос» присвячений авангардному тренду в сучасній гуманітаристиці – «новому матеріалізму» або «повороту до речей». У добу модерну, як відомо, стався «великий поділ» світу на матеріальне і соціальне, об'єктивне й суб'єктивне, природне та культурне. На хвилях пізнього модерну піднявся і запанував антропоцентризм, ознаками якого є вивищення людського чинника, соціальних взаємин, духовних засад життя. Під принадою марксизму протягом усього XX століття соціальна історія домінувала над традиційною, подієвою, політико-дипломатичною та воєнною. Матеріальні об'єкти, побутові речі, предметний світ людини опинилися на периферії дослідницького інтересу, поступаючись історії класів, суспільства, класової боротьби, згодом – історії свідомості, ментальності, ідентичностей, пам'яті, себто тонких сфер духовного буття людини. Отже, внаслідок домінування в ієрархії цінностей історика, таких категорій, як соціум, культура, особистість, відбувалось нехтування предметним світом людини, матеріальною стороною буття суспільства. Мова, тексти, соціальне конструювання та моделювання створювали іншу реальність, матеріальні об'єкти виступали начебто сконструйованими в уяві дослідника.

Однак, наприкінці XX ст. ситуація стала мінятися на користь «зачарування речами». Досягнення техно-науки, зростання матеріального добробуту, підвищення комфорту життя забезпечувалися речами, високотехнологічними пристроями, динамічною зміною цілих поколінь побутових предметів, приладів та технологій. Саме в цей час з речами та предметами стали відбуватися дивовижні перевтілення й метаморфози. Речі немов зажили своїм життям. У сучасному суспільстві вони захопили владу, домінують, атакують, вступають у діалог з людьми, соціумом, культурою. Приміром, одяг, вміння одягатися – «це театр одного актора», адже відомо, що саме те, як ти вдягнений, «розмовляє» з оточенням, навколишнім

культурним простором, тобто людьми, іншими речами й матеріальними об'єктами. Відтак, у добу постіндустріалізму предмети стали діалогічними, на зміну їх статусу, ролі й функцій у суспільстві вплинули наука та новітні технології. Якщо у добу модерну світ здавався розколотим на матеріальну і духовну складові, представлених в опозиціях природа/культура, об'єкт/суб'єкт, базис/надбудова, то в наш час на перший план виступає «змішана реальність», коли матеріальне і соціальне, люди і не-люди перебувають у постійній взаємодії, ситуації діалогу. Техно-наука, генна інженерія, всілякі імплантати, симулякри, пластична хірургія, клонування руйнують межі поміж природним і соціальним, людиною й річчю.

Вважається, що саме в природничих науках людські і не-людські чинники (тваринний, рослинний, мінеральний матеріал, оснащення, експеримент, вчені) виступають партнерами. В соціогуманітарних науках тексти, джерела, матеріальні та інтелектуальні артефакти, лабораторії, колекції, мапи, схеми, теорії, вчені-дослідники, а нині комп'ютери, комп'ютерні програми, створюють єдину мережу комунікацій, що відображає т.зв. «змішану реальність». Якщо перефразувати Б.Латура, який сказав, що мікроби створюють Пастера, як і Пастер їх, то артефакти, джерела, тексти творять історика, так само як він їх: спочатку створює текст, потім оприлюднює його у науковому середовищі, після чого даний інтелектуальний продукт стає науковим фактом. Відтак, будь-яка подія минулого чи сьогодення – це комбінація зусиль людей і речей, матеріальних об'єктів та навколишнього культурного середовища. Словом, у нинішньому суспільстві, на противагу модерну, виникає симетрія об'єктивного й суб'єктивного, матеріального й духовного, природи та культури.

Провідною темою чергового випуску «Ейдосу» є проблема соціокультурної історії речей. Як і попередні випуски 6-те число альманаху має вигляд монографічного дослідження із відповідною структурою. Звісно, тенденція до монографізації академічного щорічника з проблем теорії та історії історичної науки (окремі випуски якого були присвячені гранд-наративу, мережевій теорії науки, історії понять) має дві сторони. З одного боку, ідеться про мозкову атаку, концентрацію зусиль кола однодумців стосовно репрезентацій та інтерпретацій нових ідей, концепцій, новітніх напрямів західної гуманітаристики й вітчизняної науки. З іншого, «монографічність» серійного видання створює проблеми зі складом дописувачів, замовлянням відповідних сюжетів, теоретичним та емпіричним рівнем опрацьовування проблематики випуску. Водночас, основну цінність монографічно орієнтованих серійних видань становить розмаїття ракурсів висвітлення проблеми й авторських підходів щодо її вирішення.

Ще один аспект роботи Редакції щорічника – тримати рівновагу між набутим досвідом та новаціями, експериментальним і традиційним. 6-й випуск «Ейдосу» комплектується традиційно на матеріалах теоретико-методологічного семінару в Інституті історії України НАН України. Специфіка 5-го методологічного семінару в тому, що він був організований у межах міжнародної конференції, присвяченої 75-річчю Інституту історії України НАН України. Утворений в липні 1936 р. Інститут історії України зазнав складні етапи становлення, зростання, драматичні періоди репресій, занепаду та відновлення. Протягом своєї непростої історії Інститут був та залишається лідером історичної науки в Україні. Він зберігає свої позиції й на тлі зміни лідерства культур. Криза марксистської історичної ідеології призвела до поширення нової історіографічної культури, стрижень якої становить національно-державницька парадигма української історії. Основним здобутком головної інституції українських істориків, за словами директора Інституту історії України академіка В.Смолія, є те, що «серйозний, критично мислячий історик не має жодних перешкод у висловленні будь-якої науково мотивованої точки зору, незважаючи на його політичні уподобання»[1].

Нині Інститут історії України постає як «провідний науково-дослідний і координаційний центр з історичних студій в Україні». З нагоди ювілею в рамках міжнародної конференції «Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень 75 років інституціонального буття» (Київ, 20-21 жовтня 2011 р.) буда проведена низка заходів – ювілейні привітання, презентації науково-дослідних проектів Інституту історії України (1991-2011), засідання тематичних секцій. В межах конференції був організований 5-й методологічний семінар «Поворот до матеріального: нові горизонти історичної науки» (21 жовтня 2011 р.).

Ранкове засідання семінару було присвячене експлікації поняття «матеріальний поворот» у контексті сучасної гуманітаристики та української історичної науки. У доповіді І.Колесник означені риси такого нового напряму, як «соціокультурна історія речей», О.Прігарін проаналізував матеріальні основи «етнографії сучасності», В.Грибовський окреслив проблему: речі та реципрокції як соціальна реальність. Денне засідання, де обговорювалися «атрибути» знання історика, почалось виступом В.Ващенка, який говорив про психоаналіз речі та професію історика. І.Верба зупинився на формах колекціонування істориків, зокрема, структурі колекції М.Грушевського та його родини – ікони, хустини (галицька специфіка), 123 килими, порцеляна

[1] Історики та «Історії»: До 75-ліття Інституту історії України Національної академії наук України: Фотонарис. К., 2011. С.2.

(заводів Міклашевського й Межигірського), а також зібранні О.Оглоблина, який збирав генеалогічні таблиці та портрети української старшини. Я.Калакура поставив питання про повернення до вжитку української історичної науки й історіографії поняття «артефакт», яке незаслужено було забуте за радянських часів. У роботі третьої панелі методологічного семінару (про повсякденний реквізит) виокремився блок тем, присвячених садибному локусу та маєтковій культурі на матеріалах історії лівобережного українського панства (Г.Папакін говорив про Тростянець родини Скоропадських, Н.Товстоляк – Качанівку П.Харитоненка, М.Будзар – садибу Рахманових в с.Вейсбахівка, М.Суздаль – Кибинці Д.Трощинського). Інтерес викликали виступ Б.Галя, присвячений світу службових речей провінційного жандарму миколаївської доби (до 200 найменувань), В.Шандри про совісний суд як культурно-правовий локус, котрий випадав із станової структури українського суспільства часів імперії. У виступі С.Андрєєвої ішлося про «неправильний» подарунок кримському хану, що мав наслідком занепад кар'єри російського консула в Криму О.Нікіфорова.

Звісно, структура 6-го випуску «Ейдосу» значно ширша за три тематичні панелі методологічного семінару. Зміст випуску розширено за рахунок доданих рубрик: «Соціокультурні локуси/ментальні мапи», «Маєткова культура і побут», «Світ речей дитинства», «Колекції і колекціонери». Серед дописувачів «Ейдосу» з'явилися імена відомих дослідників: професора Краківського університету В.Щукіна, засновника школи артефактології Гданського університету професора К.-М. Ковальського, професора Челябінського університету Н.Алеврас, доктора культурології Д.Замятіна (Російський науково-дослідний інститут культурної та природничої спадщини ім.Д.С.Ліхачова, Москва).

Редакція альманаху розглядає щорічник як майданчик для співпраці представників різних сфер гуманітарного знання – істориків, наукознавців, етнологів, відомих фахівців, як-от А.Сальнікова (Казанський університет), Я.Калакура (Київський університет), В.Онопрієнко (Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М.Доброва, Київ), О.Боряк (Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАНУ, Київ), О.Прігарін, (Одеський університет).

Поява нових авторів на сторінках «Ейдосу» засвідчує розширення комунікаційного поля щорічника, географії співпраці та можливостей його презентації в Україні і поза її межами: В.Аксенов (Москва), І.Тажидінова (Краснодар), В.Масненко (Черкаси), М.Суздаль (Київ), В.Головко (Київ),

Т.Мацьковський (Гданськ), О.Вільшанська (Київ), Т.Хлиніна (Ростов-на-Дону), А.Темченко (Черкаси), Б.Вьоллер (Відень).

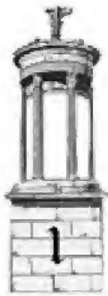
Активну співпрацю з «Ейдосом» продовжують такі його постійні дописувачі, як Д.Вирський, В.Ващенко, О.Ясь, Д.Андросова-Байда, В.Андрєєв, К.Колесников, В.Грибовський, Н.Барабаш, С.Світленко, С.Посохов та інші.

У 6-му випуску «Ейдосу» відновлено рубрику Nota Bene, що зазвичай презентує новітні ідеї, концепти, напрями сучасної гуманітаристики. У рубриці представлена програмова стаття Д.Замятіна, у якій Автор пропонує і вводить до наукового обігу концепти «геоспаціалізм» та «со-просторовість» (як антитезу поняття «су-часність»).

Матеріали деяких рубрик, зокрема В.Щукіна, Д.Замятіна, Б.Вьоллера фіксують увагу читачів на темах, які визначатимуть проблематику наступного методологічного семінару та числа щорічника, з проблем ментальної географії та ментальних (когнітивних) карт як робочого інструментарію історика.

З огляду на дух «історіографічного авангарду», що пронизує даний і попередні випуски «Ейдосу», можна констатувати: альманах не залишить байдужими тих, хто цікавиться новими ідеями, напрямами й технологіями у сучасному гуманітарному пізнанні.

Ірина Колесник

"Поворот до матеріального": передмови, сутність, значення

Дарина Андросова-Байда
Дніпропетровськ

Від народження до смерті: життєві цикли речей

Гуманітарні науки в другій половині XX ст. настільки чуттєво реагували на численні "зсуви" та "повороти", що сам феномен методологічного/пізнавального зсуву/повороту неодноразово ставав об´єктом дослідницької уваги. Відтак сьогодні під терміном "поворот" ми розуміємо якісні зміни в системі виробництва, передачі й способах репрезентації наукового знання, які супроводжуються змінами в теорії та практиці пізнання, провокують появу нових поглядів на об´єкт, нові визначення предметних областей дослідження[1].

Великий вплив на сучасні гуманітарні студії має так званий "поворот до матеріального" (material turn), який порушує питання необхідності розширити наше розуміння історії як науки про людей у часі через включення до кола уваги проблеми не-людського існування[2].

За влучним зауваженням Вебба Кіна, в умовах нової політичної економії, що прагне до зображення сучасності в термінах глобальних матеріальних сил і локальних значень, соціальним аналітикам, які є в´язнями

[1] Зверева Г. И. Роль познавательных "поворотов" второй половины XX века в современных российских исследованиях культуры // Выбор метода : Изучение культуры в России 1990-х годов : сб. науч. статей. М.: 2001. – С. 11.

[2] Доманська Е. Речі як Інші // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. К., 2006. Вип. 2. Ч. 1. С. 126.

дихотомії між “матеріальним” та “символічним”, щодалі важче обирати методологічну платформу для досліджень[3].

Необхідність вироблення нових способів розуміння, усвідомлення й аналізу речової складової соціального буття серед іншого пов´язана зі змінами статусу речей у системах суспільних взаємодій. Ці дійсно колосальні зміни чудово ілюстровані Е.Тоффлером у роботі “Шок майбутнього” (1970). Дослідник зокрема презентує цікаву спробу нової періодизації культурного поступу людства за 5000 років, одиницею якої стає середній життєвий цикл у 62 роки (весь період, таким чином, містить 800 відрізків). Аналізуючи новації, які виробило, запровадило до обігу й до яких адаптувалося людство за той чи той проміжок часу, Тоффлер зауважує, що з 800 відрізків повні 650 людство провело в печерах, можливістю ефективної передачі інформації від одного покоління до іншого людина користувалася упродовж останніх 70 відрізків, навички ефективного вимірювання часу розвиваються протягом останніх чотирьох відрізків. Натомість більшість усіх матеріальних благ, якими сучасна людина користується в повсякденному житті, є продуктом останнього, 800-го відрізку[4].

Зміни в усвідомленні місця й ролі речей у соціокультурних просторах спровокували формування нового погляду на сутність речей, внаслідок чого сучасні соціологи визначають річ як фізичний об´єкт, оплутаний павутинням смислів[5]. Ці смисли багато в чому визначають долю тієї чи іншої речі, адже значення кожної з них зумовлює особливості того процесу, який у сучасних соціальних теоріях має назву *соціалізація речі*. Невипадково річ врешті-решт отримує сольну партію в багатоголоссі актантів соціальних дій, адже сучасні material studies є результатом визнання факту, що матеріальні об´єкти не тільки створюють декорації для людської діяльності, але, будучи інтегрованими в неї, активно впливають на перебіг подій[6]. Більше того, у свідомості сучасних дослідників поступово кристалізується впевненість у тому, що річ, крім усього іншого, бере безпосередню участь у процесі само- та ідентифікації людини, легітимізує її, маркує зміни й підтримує її, виступаючи гарантом її стабільності[7]. Паралельно з постійним зростанням інтересу до світу неживих об´єктів усе частіше лунає запитання про те, чому

[3] Keane W. Semiotics and the social analysis of material things // Language & Communication. 2003. Vol. 23. P. 409.

[4] Тоффлер Э. Шок будущего: пер. с англ. М., 2002. С. 25.

[5] Вахштайн В. Социология вещей и “поворот к материальному” // Социология вещей : сб. статей / под ред. В. Вахштайна. М., 2006. С. 16.

[6] Gosden Ch., Marshall Y. The cultural biography of objects // World Archaeology. 1999. Vol. 31 (2). P. 169.

[7] Доманська Е. Речі як Інші. С. 127.

ж річ тривалий час була винесена за межі наукового зацікавлення. Зокрема Б. Ольсен, замислюючись над цим питанням, погоджується з думкою Ж. Лефевра про таку інтегрованість речей у наше життя, що ми навіть часто не помічаємо їх, адже часто очевидність є найкращою схованкою[8].

З огляду на це доречним видається застосування біографічного методу для вивчення "життєвого шляху" *матеріальних* об´єктів. Адже дійсно, кожний артефакт має свою долю – спадкоємний ланцюг неповторних подій, у перебігу яких можна простежити те, що І. Гофман визначив як *триваюча біографія*[9].

Визнання права речей на власного біографа стало новацією для західної думки (яка, вважає Дж. Ірвін, довго розділяла не тільки знак і матеріальний світ, але й тіло і свідомість[10]), утім у країнах Сходу ми можемо знайти багато прикладів поважного ставлення людини до речі, інколи ця уважність визначає певні ментальні особливості. Так, шанобливе ставлення до речей у японській культурі зумовило формування унікального бачення предметного світу в космоцентричній перспективі, завдяки чому відбувається його міфологізація та поетизація[11].

В. Мазурик ілюструє цю особливість японської культури на прикладі одного з необхідних предметів чайного ритуалу – чайної чашки. Дослідник зауважує, що до чашки ставляться як до живої істоти – їй дають ім´я й *уважно стежать за її біографією, записуючи її на стінках скриньки*, у якій чашка зберігається, загорнута в шовк. Особливу увагу приділяють біографи будь-яким змінам у зовнішності чашки, оскільки розбита чашка підлягає реконструкціям, на позначення яких розроблена ціла низка відповідних термінів. Так, "вставними зубами" (іреба) називають золоті пломби, якими заповнюються *відколи*, а золоті прожилки, які залишаються після склеювання тріщин спеціальним розчином, цінуються не менше, ніж шрами на тілі воїна[12]. Показово, що біографія чашки є важливою складовою розрахунку її вартості – В. Мазурик наголошує, що на аукціонах вартість чашки без скриньки (а відповідно, без біографії, бо ж саме на стінках скриньки ведеться

---

[8] Olsen B. Material Culture after Text: Re-Membering Things // Norwegian Archaeological Review. 2003. Vol. 36. No. 2. P. 94.

[9] Гофман И. Закрепление форм деятельности // Социология вещей. С. 102.

[10] Irvine J. T. When talk isn't cheap: language and political economy // The Matrix of Language : Contemporary Linguistic Anthropology. Westview Press, CO. P. 258.

[11] Предисловие // Вещь в японской культуре / сост. Н. Г. Ангарина, Е. М. Дьяконова. М., 2003. С. 4.

[12] Мазурик В. П. Чайная чашка и ее функции в японском чайном действе (тяною) // Вещь в японской культуре. С. 137.

літопис чашкового життя – таку чашку зазвичай називають “голою”) або з “бідною” особистою історією значно знижується[13].

У традиціях Заходу довгий час без загрози бути звинуваченими у фетишизмі річчю могли цікавитися тільки археологи (та й ті, як зазначає Б. Ольсен, не поспішали надати гідного статусу матеріальним об´єктам, перебуваючи під гіпнозом “дискурсивних шумів”). Таким чином, дослідження біографії речі обмежувалося констатацією зміни в морфологічних і функціональних ознаках предмета. Об´єкту при цьому надавалася роль пасивного, інертного матеріалу, з яким хоча й траплялося щось, але це “щось” жодним чином не залежало від самого предмета, бо кожна новація у формотворенні, кожна зміна в діапазоні функціональної користі була наслідком волевиявлення суб´єкта (символічно, що цей підхід обертався навколо поняття *корисного життя (use-life)* речі[14]).

Отже, тривалий час річ сприймалася як інструмент (те, що вироблено людиною, те, чим людина користується), і це віддзеркалено в термінах *“речетворення”, “речекористування”*. “Активність” речі, її дієвість спершу приписувалося тільки вузькій “спільноті” “сильних речей”[15] (тих, які *брали участь у ритуальному дійстві*). Але розвиток технологій змістив акценти, запровадивши в сучасні повсякденні практики велику кількість речей, які не тільки “діють”, але й “проявляють характер” (пригадаємо тільки проаналізований Б. Латуром випадок із дверним довідником, який “страйкує”)[16]. Одним із наслідків material turn стало закріплення за речами статусу *самостійних актантів*, яким людина *делегує* певні види діяльності.

Сьогодні річ для біографа стає об´єктом *індивідуалізації*, оскільки, на думку прибічників material turn, кожен артефакт є носієм тих ознак, наявність яких дозволяє розглядати його в якості суб´єкта соціальних взаємовідносин. Так, Р. Харре пропонує власне бачення категорії “матеріальний об´єкт”, який виступає неживим індивідуумом, що існує в просторі і часі та здатний до взаємодії з людськими істотами[17]. При цьому автор наголошує: перетворення матеріального об´єкта на об´єкт соціальний відбувається

[13] Там само. С. 151.

[14] Gosden Ch., Marshall Y. The cultural biography of objects. P. 169.

[15] Топоров В. Н. Вещь в антропоцентрической перспективе (апология Плюшкина) // Топоров В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического: Избранное. М., 1995. С. 11.

[16] Латур Б. Где недостающая масса? Социология одной двери // Социология вещей. С. 199-222.

[17] Харре Р. Материальные объекты в социальных мирах // Социология вещей. С. 118.

шляхом включення матеріального предмета в наратив[18]. Ця думка співзвучна з позицією В. Топорова, згідно з якою мова виступає не лише посередником у міжлюдській взаємодії, але зв´язує людину з усім, що є у світі й що може мати вираження в мові[19].

Індивідуалізація речей ставить під сумнів традиційне для західної думки ототожнення речі з товаром (річ як предмет, що має певну споживацьку й обмінну вартість). Найкращим шляхом подолати видиме протиріччя між індивідуалізованою та товаризованою річчю І. Копитофф вважає визнання існування *моральної економіки*, яка приховується за *об´єктивною економікою* (тією, що виявляється в зримих угодах купівлі-продажу). При цьому він зауважує, що непомітність моральної економіки в ринкових відносинах Заходу, яка втілюється в ставленні до можливого продажу речі як до єдиного індикатора її товарного статусу, є радше проявом культурної короткозорості, унаслідок якої непомітним стає той факт, що саме неможливість продажу надає предмету ауру відстороненості від буденного та повсякденного[20]. Цей процес автор називає *унікалізацією*, наголошуючи, що градієнт унікалізації коливається від речей настільки маловартісних, що вони взагалі не наділяються міновою вартістю, до речей, чия товаризація є суспільно забороненою (наприклад, державні музейні колекції).

Серед можливих способів відстежування життєвого шляху тієї чи тієї речі І. Копитофф на прикладі автомобіля виокремлює можливість дослідження його технічної й економічної біографії. При цьому під технічною біографією дослідник розуміє перелік усіх робіт з ремонту, профілактики, удосконалення, інформація про які зазвичай зберігається в ремонтній відомості[21]. Економічну біографію автомобіля можна відстежити за змінами між початковою вартістю, ціною при повторних продажах, швидкістю падіння вартості, залежністю вартості від криз, а також за переліком типових видатків на утримання машини[22].

Вартим уваги видається також феномен “штучної” біографії, адже в сучасному світі не бракує речей, які насправді проживають не своє життя. Для експлікації поняття “підробка” скористаємося визначенням Н. Гудмена, який під підробкою (у його випадку йшлося про підробку витвору мистецтва) розуміє об´єкт, що безпідставно претендує на те, щоб мати

[18] Там само. С. 121.
[19] Топоров В. Н. Вещь в антропоцентрической перспективе. С. 7.
[20] Копытофф И. Культурная биография вещей: товаризация как процесс // Социология вещей. С. 135; 140.
[21] Там само. С. 138.
[22] Там само. С. 138–139.

історію створення оригінального витвору[23]. Інколи приклади подібних біографій мають масовий характер, а певні "легенди" можуть навіть претендувати на статус визначників певної доби. Наприклад, у сучасних практиках дизайну інтер´єрів розповсюдженим явищем є так звані "штучні бібліотеки", під які потенційні клієнти виділяють окремі кімнати, але наповнюють їх незвичним контентом: полиці книжкових шаф і стелажів заповнюються муляжами книг. Оскільки послуга створення "штучних бібліотек" користується неабияким попитом, існують цілі організації, у профілі діяльності яких зазначається, що вони спеціалізуються на виробництві муляжної книги.

А втім, ідея несправжньої бібліотеки не є новою. У книзі І. Рат-Вега знаходимо опис фальшивої частини бібліотеки французького економіста й державного діяча XVIII ст. Анн Робера Жака Тюрго, яка складалася з дерев´яних позолочених макетів неіснуючих книг відомих авторів. На думку Рат-Вега, Тюрго в такий спосіб наслідував жарт Франсуа Рабле, якому приписують винахід глузування над недолугими писаками через присвоювання їм ненаписаних творів[24]. Прикметно, наскільки відмінними є мотиви, що спонукали господарів до створення штучних бібліотек: від окреслення кола обраних, які могли зрозуміти й оцінити смисл подібного жарту до намагань приєднатися до кола обраних шляхом створення псевдоінтелектуальних просторів.

Отже, коли ж починається життя речі? Коли ідея про її створення (а звідси, і певний прообраз її зовнішнього вигляду, спектру її функціональних призначень тощо) виникає в голові її винахідника? Або тоді, коли вона отримує своє фізичне втілення і тому стає власником певної сукупності ознак, за якими її можна вирізнити з-поміж тисяч інших предметів? Чи, може, тоді, коли вона знайде свого власника, тобто *актуалізується*, отримує певну роль у соціальних практиках, виконуючи роль *актанта* соціальних дій, якому *делеговано* певну кількість обов´язків (а деколи й певну кількість прав)? Багато в чому позиція біографа речі в цьому питанні зумовить вибір дослідницького методу, визначить пріоритетні напрями дослідження.

На наш погляд, доцільним видається визнання факту народження речі *тривалим процесом*, основними періодами якого є *ідея, створення* (реалізація ідеї), *актуалізація* (упровадження речі у світ соціальних взаємовідносин і смислів, її вмонтовування в соціальну систему). Такий підхід до проблеми

[23] Goodman N. Languages of Art. An Approach to a Theory of Symbols. Indianapolis. NY., 1968. P. 122.

[24] Иштван Рат-Вег. Комедия книги: пер. с венг. М., 1987.Інтернет-ресурс: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Rat_Veg/07.php.

народження речі дозволяє найповніше розкрити її *соціальний, культурний капітал* – якості, що визначають потенційні можливості певної речі в системах взаємодії з іншими речами, людиною, суспільством. Аналіз *культурного капіталу* дозволяє прогнозувати майбутнє речі (у тому числі через порівняння життєвих шляхів інших речей зі схожим культурним капіталом), визначати перспективи її соціальної кар´єри, навіть розрахувати ймовірну тривалість життя (цей розрахунок є, до речі, важливою складовою сучасних маркетингових досліджень). Корисною категорією в дослідження життєвих циклів речей є відслідковування динаміки їх статусів, сукупність яких у часовому просторі складає історію соціальної кар´єри речі (об´єктом подібного аналізу може виступати як окрема річ, так і узагальнений образ певного предмета).

Тривалість життя речі сьогодні визнається важливим аспектом дослідження її біографії. Водночас певне занепокоєння дослідників усе ще викликає термін "тривалість" і можливості його застосування як характеристики неживих об´єктів. Не спростованою донині залишається теза А. Бергсона про те, що речі самі по собі позбавлені тривалості, натомість те, що ми воліємо розуміти як їх тривалість, насправді є результатом нашої уваги до них в різні моменти нашої тривалості, коли ми зауважуємо певні зміни в речах. Таким чином, саме наша свідомість надає матеріальним об´єктам певну тривалість, у якій начебто реалізується певна послідовність подій[25].

Визнання часу (а точніше, часових меж існування предметів) одним із центральних аспектів дослідження життєвого шляху речей передувало відмові від категорії use-life як єдиного смислового ядра подібних студій. Так, Рут Трігхем у своєму дослідженні будинків неолітичної доби зазначає, що визнання матеріального об´єкта індивідуальною, динамічною сутністю вимагає особливої уваги до часового аспекту в дослідженні його життєвого шляху. Разом з тим дослідниця акцентує увагу на тому, що часові характеристики не обмежуються тривалістю життя конкретного будинку, але передбачають відстеження генетичних міжпоколіннєвих зв´язків (аналіз попередніх і наступних поколінь речей, історію зміни поколінь, засоби збереження пам´яті про попередні покоління)[26].

[25] Бергсон А. Материя и память // Бергсон А. Собр. соч. В 4 тт. Опыт о непосредственных данных сознания; Материя и память.Т.1. М., 1992. С. 107.

[26] Tringham R. Archaeological houses, households, housework and the home // The Home: Words, Interpretations, Meanings, and Environments / eds. by D. N. Benjamin, D. Stea, D. Saile. Aldershot, 1995. P. 98.

Серед факторів, які визначають, скільки "проживе" річ, варто виокремити макро-, мезо- та мікросоціальні. До *макросоціальних* факторів у цьому випадку ми відносимо особливості соціальної системи, у яку вмонтовано ту чи ту річ. Як слушно зауважує І. Копитофф, виробництво передбачає не тільки процес фізичного створення предмета, але і його маркування в координатах культури як речі певного роду[27]. Ця думка співзвучна з позицією А. Шюца, який зазначав, що спосіб використання речей у тій чи тій спільноті виступає поряд із принципами побудови взаємовідносин з іншими людьми, природою й світом надприродного, важливим аспектом формування певного образу життя[28]. Для аналізу життєвих циклів речей корисною видається категорія *допустимості*, запропонована Р. Харре для позначення широкого розмаїття способів, якими може використовуватися один і той самий матеріальний предмет[29]. Кожен з цих способів, маючи контекстуальну обумовленість, окреслює певну межу діапазонів можливих функціональностей речі. При цьому єдність репертуару для учасників інтеракцій створюється системою легітимізованих меж і регламентованих способів користування (Харре застосовує поняття *граматика*, але в понятійних словниках інших дослідників досить часто на позначення цієї системи зустрічається термін *синтаксис*).

Однією з ознак сучасного суспільства споживання є наростання темпу змін моди, що призводить до швидкого падіння конкурентоспроможності речі в її боротьбі за своє місце в системах соціальної взаємодії через свідоме запровадження планових змін нових поколінь речей (пригадаємо хоча б щорічну зміну моделей так званих "іміджевих" гаджетів).

Прикметно, що на позначення цієї тенденції ще в першій половині XX ст. був упроваджений термін "плановане застарівання", під яким сьогодні розуміють виробництво товару, чия застарілість наперед визначена виробником. Як результат, речі знецінюються й застарівають швидше, ніж зношуються, у зв´язку з чим визначальною характеристикою сучасного споживання стає регулярне оновлення речей, яке перманентно реалізується споживачем у вічній гонитві за недосяжним ідеалом – тим, який Ж. Бодрійяр визначає терміном "зразок-модель"[30]. За таких умов відбуваються докорінні зсуви у співвідношенні життєвих циклів людей і речей.

---

[27] Копытофф И. Культурная биография вещей. С. 134.

[28] Шютц А. Равенство и смысловая структура социального мира // Социологический журнал. 2002. № 4. С. 8.

[29] Харре Р. Материальные объекты в социальных мирах. С. 124.

[30] Бодрийяр Ж. Доиндустриальная вещь и индустриальная модель // Бодрийяр Ж. Система вещей: пер. с франц. и сопроводит. статья С. Зенкина. М., 1999. С. 148-151.

Для доіндустріального суспільства характерною була ситуація, коли життя декількох поколінь людей проходило повз мовчазний погляд одного покоління речей. У постіндустріальній культурі в межах життя однієї людини відбувається калейдоскопічна зміна поколінь речей. За виразом Ж. Бодрійяра, раніше людина була ритмічною мірою всіх речей, натомість сьогодні самі речі задають людині свій дискретний ритм – вони раптово виникають і виходять з ладу, не встигаючи постаріти, просто поступаючись місцем новим поколінням речей[31].

На пострадянському просторі до числа перемінних у формулі розрахунку динаміки статусу речей слід додати ще одну, оскільки великий вплив на формування взаємовідносин між власником і річчю мала насаджувана десятиріччями "дефіцитарна ідеологія". "Дефіцитарною", на думку С. Неретіної та О. Огурцова, слід вважати ту ідеологію, яка формує предметний простір без урахування реальної різноманітності потреб людини й можливих способів їх задоволення[32].

Вартим уваги видається також аналіз взаємовпливів між динамікою циклів життя речей і людей, адже швидкий темп розвитку нових технологій, поява цілих класів нових речей, беззаперечно, відіграли важливу роль у соціокультурних зсувах. Цікавими вбачаються міркування П. Гуревича про взаємозв´язок між тривалістю почуттів та розвитком новітніх комунікаційних мереж. Автор відстоює думку, що недовговічність сучасного кохання не в останню чергу пов´язана з можливостями надшвидкого обміну інформацією між закоханими (мовляв, середньовічні закохані мали набагато більше шансів померти раніше від свого почуття, ніж наші сучасники)[33]. Ці роздуми близькі до позиції А. Джелла, який наполягав на тому, що об´єкти мистецтва мають розглядатися як соціальні фактори, оскільки вони конструюють поле соціальної діяльності в спосіб, що був би неможливим за умови їхнього неіснування[34].

На наявності зв´язку між скороченням термінів речекористування та зменшенням тривалості людських взаємовідносин також наголошує Е. Тоффлер. Аналізуючи феномен "плинності речей" у житті сучасної людини, він указує на супутні процеси трансформації комунікаційних мереж, запроваджуючи зокрема поняття "модульної людини", особливістю якої є побудова системи відносин "обмеженої участі"[35], у рамках якої суб´єктів

[31] Бодрийяр Ж. Система вещей. С. 173.
[32] Неретина С. С., Огурцов А. П. Реабилитация вещи. СПб., 2010. С. 6.
[33] Гуревич П. С. Бог поразительных преображений // Тоффлер. Шок будущего. С. 10-11.
[34] Цит. за: Gosden Ch. Marshall Y. The cultural biography of objects. P. 173.
[35] Тоффлер Э. Шок будущего. С. 111–115.

цікавить не особистість співрозмовника, але певні точки дотику спільних інтересів (автор використовує цікаву аналогію з вилкою й розеткою: мовляв, сучасна людина не сприймає співрозмовника в цілому, але підключається до одного з модулів його особистості).

Певні орієнтири подальшого життєвого шляху покладаються на річ шляхом надання їй статусу подарунка. Узагалі, феномен дарування є корисною категорією для біографа речей, оскільки саме в подарунку найяскравіше проявляє себе теза К. Госдена та І. Маршал про те, що будь-які зміни в житті людей і предметів тісно зв´язані одна з одною, відбуваються в умовах взаємовпливу й за умови паралельного розгляду, значно збільшують інформативність щодо життєвих шляхів одна одної. Не дарма феномен подарунків повсякчасно привертає увагу дослідників. Акт дарування отримує численні смислові навантаження: він розглядається і як різновид економічної угоди, і як спосіб встановлення та підтримки соціальних зв´язків. Дійсно, на відміну від товару, який не передбачає встановлення довготривалих стосунків між продавцем і покупцем (власне, відчужуваність товару), подарунок у багатьох культурах виступає засобом зміцнення соціальних зв´язків, сприяє встановленню довготривалих взаємовідносин[36]. Використовуючи термінологію І. Копитоффа, акт дарування можна розглядати як один зі способів унікалізації речі, що, без сумніву, провокують еволюцію значень, які зрештою творять і підтримують історію життя речі.

До *мезосоціальних* факторів слід віднести особливості *класу речей*, до якого належить предмет, біографію якого ми досліджуємо.

Серед іншого нас має цікавити аналіз спадковості речі в залежності від матеріалу, з якого вона зроблена. У цьому випадку нас цікавить такий аспект "матеріалознавства", як соціокультурні характеристики різних матеріалів, які безперечно, впливають, на соціальну долю речей (порівняємо хоча б асоціативні ряди, що виникають унаслідок міркувань над словосполученнями "дубовий стіл" і "пластиковий стаканчик": варто погодитися, що з-поміж інших характеристик ці міркування будуть містити певні прогнози щодо довговічності першого й недовговічності другого предмету). Матеріал часто визначає не тільки тривалість життя предмету, але й інші аспекти майбутньої біографії речі, зокрема її статус (не дарма ми поділяємо матеріали на "благородні"/"неблагородні", "високоякісні"/"низькопробні" і т. ін.). А втім, спадкове благородство матеріалу існує тільки в рамках певної культурної ідеології[37], тож із часом уявлення про "благородство" того чи того матеріалу можуть змінюватися.

[36] Докладніше див.: Gregory C. Gifts and Commodities. London, 1982.

[37] Бодрийяр Ж. Система вещей. С. 44.

Певний евристичний потенціал у межах біографічних досліджень предметів несуть також інші ознаки предмету як-от: форма, колір, мобільність, зручність у користуванні тощо. Динаміка змін зовнішнього вигляду предметів може впливати (і впливає!) на тривалість їхніх життєвих циклів. У цьому ключі однією з особливостей сучасних виробничих систем слід визнати зростання ролі дизайну, який за XX ст. пройшов шлях від художнього вдосконалення вже створюваних на виробництві речей до визначника "морфології" предметів, яких ще навіть не існує у світі. За спостереженнями С. Неретіної й О. Огурцова, саме завдяки дизайнерам ми сьогодні не їздимо на автомобілях, схожих на карету, і маємо великий вибір різноманітних настільних ламп, серед яких прямі аналоги гасниць (а саме їх форму довгий час повторювали електролампи) існують, здається, заради чиєсь примхи створити стилізований дизайн приміщення[38].

Сукупність *мікросоціальних* факторів зумовлена тим, які взаємовідносини склалися в речі з її власником, а також тим, наскільки успішно річ виконує перелік делегованих їй повноважень. Отже, мікросоціальні фактори складаються з подій *приватної історії* речі.

Певні обмеження на діапазон емоційних проявів власника щодо речей накладаються, звичайно, особливостями певної культурної парадигми. Так, західна культура воліє дивитися на "занадто теплі" відносини між людиною й неживим об´єктом крізь призму феноменів "фетиш", "фетишизм". Ця ситуація досить часто викликає обурення прибічників new material studies. Зокрема Б. Ольсен, аналізуючи розбіжності в оцінюванні взаємовідносин у системах "людина – людина", "людина – річ", задається питанням, чому нас так непокоїть усе те, що виходить за рамки людської взаємодії – те, що можна охарактеризувати відносинами між нами та цим (between 'us' and 'it')[39].

Оскільки річ існує тільки за умови своєї потрібності (коли річ перестає бути потрібною, її викидають (*символічна смерть*) або знищують (*фізична смерть*)), на мікросоціальному рівні тривалість її життя безпосередньо пов´язана з частотою й інтенсивністю її комунікацій з власником та іншими речами, які разом з нею складають єдину систему. Слід наголосити, що застосування терміну "комунікація" стосовно взаємовідносин між людиною і річчю або між речами не є випадковим, оскільки користування річчю завжди передбачає певну "відповідну реакцію", отже *процес взаємодії можна розглядати як двосторонній*, що робить можливим застосування

[38] Неретина С. С., Огурцов А. П. Реабилитация вещи. С. 572.
[39] Olsen B. Material Culture after Text: Re-Membering Things. P. 95.

поняття “комунікація”. Отже, *кризові періоди* в біографії речі найчастіше пов´язані з ослабленням зв´язків у комунікативних мережах, учасником якої виступає річ.

Таким чином, життєві цикли речей пов´язані з періодами актуалізації (тобто залученість речі в систему суб´єкт-об´єктних взаємин), забуття (адже “потрібність” речі – найголовніший фактор її життєздатності), реактуалізації (повторне залучення). Певною мірою цей життєвий маршрут може бути пов´язаний із запропонованими І. Копитоффим періодами товаризації та унікалізації.

Задля аналізу взаємовпливу макро-, мезо- і мікрофакторів варто звернутися до роздумів Г. Зіммеля про співвідношення світів, у яких він наполягає на тому, що окремі сфери (системи) світу самі по собі також є окремими світами, у яких зміст життя приймається, упорядковується й переживається згідно з особливими, тільки їм притаманними законами. Своє бачення Г. Зіммель ілюструє на прикладі поняття “дім”, який відіграє подвійну категоріальну роль, оскільки він, з одного боку, має власну своєрідну структуру, яка характеризується замкненістю, а з іншого, – він є лише одним із моментів життя, як сам по собі, так і для тих, хто в ньому живе[40].

Але якщо Г.Зіммель бачив можливість співіснування світів у моделі “світ у світі, який є частиною світу” тільки для найбільш значимих культурних галузей життя[41], то для нас ця модель здається придатною для аналізу життєвих циклів будь-якого матеріального предмету.

У кожному разі спроби охарактеризувати евристичні можливості концепту тривалості життя речі лише окреслюють можливі напрями у творчих пошуках біографів матеріальних об’єктів. Найважливішим завданням material studies видається формування свідомої позиції людства щодо проблем співіснування з довкіллям, подолання орієнталізму та патерналізму як засадничих моделей взаємовідносин зі світом речей[42]. Можливо, знайдуться захисники антропократії, але авторові більш близька

---

[40] Зиммель Г. Женская культура // Зиммель Г. Избранное. В 2 тт. М., 1996. Т. 2. С. 256–259.

[41] Там само. С. 256.

[42] Орієнталізм – парадигма відносин між людиною й навколишнім середовищем, яка базується на принципах антропократії та характеризується експлуатаційним ставленням до нелюдського. Патерналізм – парадигма відносин між людиною й навколишнім середовищем, що постулює як засадничий принцип протекціоністського ставлення до об´єктів. Докладніше див.: Gísli Pálsson. Human-Environmental Relations: Orientalism, Paternalism and Communalism // Nature and Society / ed. by Ph. Descola and G. Pálsson. London; N.Y., 1996. P. 63–81.

позиція С. Неретіної й О. Огурцова, які артикулюють взаємозв´язок між ставленням людини до світу неживих об´єктів і ставленням людини до себе та собі подібних (уявлення людей про речі як про об´єкти, які припустимо ламати, спалювати, розбивати тощо, провокують подальше проектування цих засад на себе, що зумовлює формування сприйняття людського життя як чогось занадто маловартісного, аби цінувати його)[43].

[43] Неретина С. С., Огурцов А. П. Реабилитация вещи. С. 706.

Ірина Колесник
Київ

«Речі довкола нас»: чи готова історична наука до чергового «повороту»

У вирі поворотів

Сучасна історична наука, кожний історик, який динамічно мислить, відчувають себе у справжньому вирі численних «поворотів» від антропологічного, культурного, соціального, методологічного, історичного, лінгвістичного до візуального, просторового та матеріального. Поняття-маркер «поворот», введене Р.Рорті наприкінці 1960-х рр[1], згодом міцно вкоренилося в структурах наукової свідомості. Семантичні структури поняття «поворот» зумовлюють широкий діапазон його застосування та інтерпретацій. «Поворот» – це відхилення вбік (про дорогу, вулицю); у символічному значенні – зрушення, повна зміна (напряму, руху) кого-небудь, чого-небудь або різкий перелом, злам, повернення до чогось. Зміст «повороту» передбачає трансформацію знання, переосмислення засадничих принципів у предметній сфері, водночас ядро «повороту» становить продукування нових ідей та теорій. «Поворот» – це зміна курсу чи повернення до відомого? Вочевидь, «поворот» в науці включає у певній пропорції й перше, й друге. Серед найновіших «поворотів» поряд з просторовим, візуальним/«visual turn», «iconic», «pictorial», уяву філософів, соціологів, істориків хвилює «поворот до матеріального». «Поворот до речей» передбачає нові форми теоретизування, у центрі якого знаходиться предмет, річ, об'єкт.

[1] Rorty R. (ed.) The linguistic Turn: Essays in Philosophical Method. The University of Chicago Press, 1967. Про класифікацію поворотів див.: Bachmann-Medick. Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kullturwissenschaften. Rowohit Taschenbuch Verlag. Hamburg, 2006.

Суспільство, у якому ми живемо, відзначено тотальним пануванням речей. Усе життя людини, звички, поведінка, діяльність визначаються речами, великою безліччю предметів довкола нас. Наявність речей, матеріальних предметів, відрізняє суспільство людей від стада мавп. Речі, предмети сприймаються як маркери людської соціальності. Будь-який предмет, на думку У.Еко, має декілька рівнів: фізичний (матеріал, метал, деревина, тканина, будь-що, з чого вироблена річ); механічний, тобто функціональне призначення речі, економічний – ціна предмету, нарешті соціальний рівень, який зумовлює статусність самої речі та людини, яка нею володіє.

Ж.Бодріяр виокремлює побутові, культурні та соціальні функції речей. Побутові речі створюють звички, адже поведінкові стереотипи людей формуються навколо звичних речей і предметів. Культурна функція речей пов'язана із соціальним статусом людини у суспільстві. Речі обумовлюють ідентичності людей. Представники різних класів, соціальних груп розрізняються між собою не тільки марками авто, одягом, будинками, але й статусною поведінкою. Так, представники вищих кіл, інтелектуали віддають перевагу модерну, авангарду, люди ж консервативних звичок й традиційного стилю мислення демонструють прихильність до класики. Для верхів індексами елітарних розваг є балет, театр, концерти, а для малозабезпечених груп – стадіони та кінозали. Люди високого соціального статусу читають інтелектуальну прозу, поезію, критику, товсті журнали, решта – детективи, дамські романи, книги для масового читача з простим сюжетом. Еліта смакує марочні червоні та сухі вина, люди з невибагливим смаком – пиво, тонізуючі напої. Кожна річ навколо нас виступає соціальним маркером, приміром TV, нижчі соціальні прошарки дивляться усе підряд, вищі кола – новини чи вибірково програми за інтересом[2].

Соціальна функція речей зумовлена процесами соціалізації людей, входженням у соціум та визначенням свого місця у ньому. Цікаво, навіть колір одягу має статусну семантику. У свідомості європейців пурпур асоціювався з імператорською владою, однак, нині його не носить той, хто прагне досягти успіху. В Китаї колір одягу символізував місце у статусній ієрархії: одяг імператора був жовтим, члени імператорської родини вдягали світло-жовте, чиновники найвищих рангів носили вбрання червоного кольору, нижчих – блакитного, найнижчі чини – одяг у чорних тонах (В.Карасік). Матеріальні предмети, речі виконують також важливу психологічну функцію, встановлюючи психологічну рівновагу, знімаючи напругу і стреси з людини. Невипадково кажуть, книги «ліки для душі». Першим колекціонером

[2] Карасик В.И. Язык социального статуса. М., 1992. Інтернет-ресурс: http://philologos.narod.ru/texts/karasik/status00.htm

вважається Дон Кіхот, який міг віддати цілі маєтки за книжки.

Природний світ унікальних предметів мусить бути структурованим, поділеним на групи, класи, кластери. Звісна річ, будь-яка класифікація в культурних системах відображає структуру та культурні ресурси даного суспільства. Критеріями класифікацій є природні риси речей, їх культурні ознаки та призначення, особистісні уподобання їх власника. На вершині ієрархії різних класів предметів знаходиться т.зв. «символічний інвентар суспільства»: земля, музеї, нагороди, пам'ятники культури, регалії державної влади, ритуальні предмети (об'єкти, товаризація котрих заборонена державою) (І.Копитофф). Нижче – клас предметів унікальних (речі, котрим не дали стати товаром й вони набули значення символічного капіталу) – пам'ятки трипільської культури, пектораль з Товстої Могили тощо. Існує розряд символічних предметів – приміром, хліб у східнослов'янських народів, що являється символічно надзарядженим продуктом. Є клас предметів сфери престижу (у давніх народів – раби, худоба, особливий одяг, нині – футбольний клуб, джип, депутатський значок). Далі – клас речей/предметів, що унікалізуються із часом перетворюються на колекції, зокрема одяг, меблі стають антикваріатом через два покоління. Виокремлюють й групу малоцінних предметів – сірники, пляшки, банки з-під пива, які перестають бути товаром після їх використання. Разом з тим кожний індивідуум конструює свої ієрархії та класифікації предметів у світі речей. Саме суспільство упорядковує світ речей на зразок структури світу людей (Е.Дюркгайм).

Нині речі починають жити своїм життям, вони лікують невдачі, неврози, задовольняють, народжують пристрасть, спонукають до важливих вчинків, подвигів чи злочинів. Люди/humans і не-люди/nonhumans, речі, предмети вступають в активну взаємодію і створюють нові стосунки, соціальні зв'язки, мережі комунікацій – соціальний простір.

З історії речей: історіографічні імплікації

Науковий інтерес до речей, предметів старовини народжується у добу Ренесансу. Згодом ренесансний «антикваріонізм» перетікає в антикварний рух, який наприкінці XVIII ст. передає естафету Романтизму з його інтересом до етнографії, археології, фольклору, народних звичаїв і побуту. Позитивізм поставив науковий інтерес до речей, розбуджений романтиками, на міцне підґрунтя наук, як-то етнологія, соціологія, історія культури та цілої низки допоміжних дисциплін, предметом вивчення яких стають матеріальні об'єкти (нумізматика, сфрагістика, боністика, фалеристика, іконографія, геральдика, зброєзнавство). Поступово з речознавчого дискурсу виокремилися такі

предметні галузі, як історія побуту, історія приватного життя. З другої половини XX ст. внаслідок «антропологічного повороту» виникає нова предметна сфера вивчення речей – історія повсякдення, складова «нової історичної науки».

Предмет історії повсякдення (Everyday Life History, Alltagsgeschichte) становить вивчення «малих життєвих світів» пересічних громадян, «маленьких людей», ширше – «безмовної більшості». Н.Пушкарьова визначає повсякденне життя як світ, в якому людина живе і взаємодіє з іншими: умови життя, праці, відпочинку, навчання, побут, раціональне харчування, обставини проживання, лікування, соціальної адаптації, поведінкові реакції, соціально-політичні уподобання, сприйняття подій історії крізь призму свідомості окремої соціальної групи чи індивідуума. У фокусі уваги істориків повсякдення перебувають соціальні групи, окремі особи або маргінали («світ волоцюг», «люди вулиці») – злиденні, убогі, повії, жебраки, а також інваліди, хворі, секс-меншини.

В історії повсякдення дослідники розрізнюють дві течії. Одна з них спрямована на вивчення рутинних подій у суспільстві, серійних, масових процесів, інша – зосереджена на фіксації екстремальних ситуацій, унікальних явищ, свят, цікавих випадків і вчинків, чогось особливого й надзвичайного. Історія щоденності оперує певним інструментарієм: методики прикладної соціології, кількісні методи (орієнтовані на масові, серійні явища), усна історія (анкетування, опитування), методи етнології (аналіз символів, обрядів, звичаїв, слів), культурної антропології, історичної демографії, семіотики (зокрема в медієвістиці популярні семіотичні підходи, коли предмет/річ сприймається як знак, символ, метафора).

Разом з тим історія повсякдення має й такі недоліки, як емпіризм, фактографізм, відсутність засобів для синтезу, неспроможність інтегрувати в єдине ціле сукупність розрізнених тематичних досліджень. Працям з історії повсякдення (селян, городян, робітників, різних груп населення за часів війни, революцій, соціальних змін) бракує аналітичних узагальнень, концептуальних конструкцій. Наслідком цього є надлишок дрібних деталей, подробиць, описовість, фрагментарність викладів. «Вузькі місця» історії щоденності зумовлюються її власною неспроможністю перетворити численні життєві історії «людини з натовпу» у цілісну картину історичного життя, вважає Н.Пушкарьова[3].

---

[3] Пушкарева Н. «История повседневности» как направление исторических исследований. Перспективы. Фонд исторической перспективы. Интернет-ресурс: http://www.perspektivy.info/history/istorija_povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskih_issledovanij_2010-03-16.htm

В межах української історичної науки бурхливий розвиток історії повсякдення розпочався з кінця 1990-і триває аж по сьогодні. Видаються численні монографії, статті, збірники, захищаються дисертації, проводяться конференції. В українському історіографічному середовищі існують доволі суперечливі оцінки й підходи щодо історії повсякдення. Одні історики впевнені, що «в сучасній українській історіографії оформилась історія повсякденності як напрям досліджень», інші вважають, що «межі предмета дослідження залишаються розмитими», а «реконструкція повсякденного життя» неможлива засобами «традиційної історичної методології», тому необхідно запозичення «різноманітних теоретичних схем, моделей, категорій з інших гуманітарних дисциплін (соціології, демографії, антропології, культурології, психології тощо)»[4].

Отже, історія щоденності є різновидом соціальної історії й виникає як реакція на домінування великих пояснювальних схем (історії «великих культур», «локальних цивілізацій», формацій, класів), матеріальне в ній витупає неначе тло, контекст «нової» соціальної історії низів. Народжена в надрах школи «Анналів» історія «знизу» або історія «від підвалу до даху» слугувала реакцією на традиційну історію еліт. Врешті, історія повсякдення, подібно до мікроісторії, історії ментальностей, являє інтерес під кутом зору лише нових методик дослідження малих соціальних груп, історії «маленьких людей» у контексті життя суспільства.

У добу після-Модерну інтелектуальна ситуація радикально змінюється, з кінця 1990-х спостерігається пожвавлення інтересу до історії речей. Увага до матеріального супроводжувалась відповідною риторикою: «Повернення до речей», «Річ як Інший» (Е.Доманська), «Назад до речей», «Речі довкола нас», «Буття речей», «Соціальне життя речей» (Б.Латур). Формуються нові напрями в історії та соціології: у США New Cultural History, Нова матеріальна історія або нові матеріальні студії, студії з історії речей (Things Studies). Набирає обертів STS-напрям – Науково-технічні студії або дослідження «Науки, технології, суспільства» (Science. Technology. Society). Саме цей напрям стимулював дискусії про роль матеріальних об’єктів у конструюванні соціальної реальності. Існують прибічники і противники STS-проекту, вважає Б.Латур, проте STS засвідчує несумісність деяких нових об’єктів природничих наук із соціологічним методом. STS зазнали невдачі при інтерпретації природничих наук. Це означало, що деякі природничі факти не вписувалися у соціальні межі. Двадцятьма п’ятьма роками по тому, писав Б.Латур у 2000-х рр., «невеличка предметна галузь соціології, відома

[4] Історія повсякденності: теорія та практика: мат-ли Всеукр. наук. конф. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 25, 26, 27,. 40.

як 'дослідження науки і техніки' (STS) до певної міри прояснила, що саме є природничі науки і піддала сумніву саме поняття суспільства». Згодом саме STS почнуть відігравати вирішальну роль у «непростій екології суспільних наук». Поки що STS ледь помітні через те, що їх внесок у магістральне суспільствознавство ще не усвідомлено. Проте матеріали STS, які описують практики лабораторій та інших наукових установ, стали предметом детального дослідження істориків, антропологів, соціологів[5]. Значення епохи STS полягає в тому, що «великий поділ» (Great Divide) на природничі і гуманітарні науки, за словами Латура, застарів.

Складовою частиною STS є «матеріальна герменевтика», яка відтворює «голоси» речей, там де була абсолютна «тиша». Речі можуть показати, проявити себе завдяки інструментам-технологіям. За допомогою мікроскопів, спектрографії, радіовуглецевого датування, ком'ютерного моделювання та інших сучасних технологій можна реконструювати матеріальний об'єкт, що вивчається[6]. Так, інструменти-технології застосовуються при вивченні льодяної людини, решток людей і не-людей у музеях, дослідженні історії мумій (зокрема можна визначити, з якої місцевості походить людина, хімічний склад її кісток засвідчує, чим вона харчувалась і який спосіб життя вела, на що хворіла, від чого померла). Численні побутові речі з гробниці Тутанхамона (помер за даними ДНК-аналізу від застарілої малярії), що на них раніше навіть не звертали уваги, нині є джерелом вивчення його звичок, способу життя, раціону харчування, організації дозвілля, (заняття спортом, полювання, розваги), репрезентаційних функцій одягу фараона тощо. Звісно, матеріальна герменевтика залишається складовою текстуальної герменевтики і відкриває нові горизонти вивчення світу речей, дійсності взагалі.

«Речовий поворот» охоплює й історичну науку. «Матеріальна» тенденція пов'язана з історією артефактів. Польський артефактолог Кшишфтоф Матей Ковальський вважає артефакти універсальною категорією історичного пізнання. «Артефакт» відрізняється і від «джерела», і від «екофакту». На думку К.М.Ковальського, артефакти – це матеріальні свідчення свідомої та підсвідомої людської діяльності. За одним класифікаційним принципом артефакти поділяються на дві групи: комунікаційні, які мають чи не мають адресатів; нон-комунікаційні артефакти виключно утилітарного характеру. За іншим критерієм (від ступеня цілісності) артефакти поділяють

[5] Latour B. When Things strike back: a possible contribution of 'science studies' to the social sciences. British Journal of Sociology 2000. Vol. 51.№1 / Латур Брюно. Когда вещи дают отпор: возможный вклад «исследований науки» в общественные науки // Социология вещей. Сб. ст. / Под ред. В.Вахштайна. М., 2006. С. 350, 342-343, 351.

[6] Доманська Ева. Річ як Інший. // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Вип.2. К., 2006. С. 129-130.

на неушкоджені та артефакти із деформованою структурою. Артефакти класифікуються також і за функціями. За функціональним принципом артефакти розділяються на три великі групи: 1. іммобільні артефакти, які мігрують разом з культурними декораціями (артефакти пов'язані з історією поселень, перевезенням, архітектурні артефакти); 2. мобільні артефакти залишаються у первісному контексті (сакральні та світські об'єкти); 3 більш мобільні артефакти, що функціонують у вторинних контекстах[7]. Отже, можна констатувати, що нині «поворот до матеріального» у сфері соціогуманітарних наук сягнув стадії рефлексії.

«Поворот до речей»: причини та значення

Причини повороту до матеріального, до світу речей сучасні соціологи пояснюють корінними змінами у суспільстві, яке вступає у нову добу «постіндустріального», «інформаційного», «мережевого» суспільства. Ознаками такого суспільства слугують: плюралістична структура, процеси індивідуалізації, соціальна мобільність, курс на знання, науку, освіту. Влада у нинішньому суспільстві також набуває мережевого характеру, з'являється на будь-якій території, де є гроші та адміністративний ресурс (С.Бєлковський).

Процеси індивідуалізації у сучасному світі пов'язані з відмовою від традицій (детрадиціоналізацією), або свідомим конструюванням нових традицій та творенням «культури нарцисизму». У фокусі уваги знаходяться структури, котрі виникають довкола особистості, а не колективу чи групи. Проблеми сучасної людини – це емоційне перевантаження, опора на власні ресурси, труднощі спілкування, можливість вибору, яка у нинішній соціокультурній ситуації регулюється за допомогою знання.

Сучасне суспільство керується і регулюється знанням, внаслідок чого витворюється «культура знання», що містить системи експертиз, без яких неможливий жоден серйозний економічний, соціальний чи то політичний проект, розвиток науки та інноваційних технологій. «Культура знання» означає підвищення вимог до науково-технічних еліт та ролі рефлексії, рефлексивного мислення, потрібних для «навігації» в потоках інформації. Сучасна людина без рефлексії, як сказав Б.Латур, «культурний ідіот».

Звісно, наукова експертиза, дослідження науки і техніки зосереджені довкола матеріальних об'єктів, цілих об'єктних світів, на які зорієнтовані вчені та експерти. Справа в тому, що у «суспільстві знання» об'єктні відносини (стосунки з речами, які ідентифікують «я»-особистість) перетворюються

[7] Kowalski Krzysztof Maciej. Artefakty jako zrodla poznania. Gdansk, Wydawnictwo uniwersytetu Gdanskiego, 1996.

на соціальні відносини, стають їх складовою (К.Кнорр-Цетіна)[8]. Сучасна людина неначе «атакується» речами, предметами, матеріальними об'єктами. Речі виступають як джерело власного «Я». Існування сучасної людини не можна уявити без комп'ютера, комп'ютерних програм, соціальних мереж, різноманітних гаджетів. Стіву Джобсу, «бізнес-магнату» і «творчому генію», засновнику компанії Apple суспільство завдячує створенням нового покоління гаджетів – смартфона iPhone, планшетного комп'ютера iPad, мультимедійного плеєра iPod, MP3-плеєра, навігатора GPS. Без цих «яблучних» гаджетів сучасна молода людина і діловий світ не уявляють свого існування. Ясна річ, «суспільство знання» немислимо і неможливе без таких матеріальних об'єктів, як електронні пристрої, гаджети, інструменти-технології.

Входження у життя нашого суспільства високотехнологічних пристроїв, технологій та інструментів призводить до принципово іншого, розширеного потрактування соціальності. Сучасну соціальність К.Кнорр-Цетіна визначає як якісно нову, себто «об'єкт-центричну соціальність». Рушієм, мотором «об'єкт-центричної соціальності» стають «експертні співтовариства» та «культури знання». Це означає, що соціальні відносини вибудовуються навколо об'єктів пізнання. Нові форми соціальності передбачають інтеракцію (взаємодію) між людьми та матеріальними об'єктами (комп'ютерами, комп'ютерними програмами, гаджетами). Високотехнологічні електронні пристрої, до речі, забезпечують і повсякденне життя сучасної людини. Пристрої та матеріальні об'єкти здійснюють прив'язку людини до матеріального світу, через те стають інструментом соціальної взаємодії. За твердженням соціологів, «об'єкт-центрична соціальність» є продуктом суспільства знання та індивідуалізованого способу життя[9]. Поняття «експерт», «технічна компетентність», «експертні системи» відображають об'єктні відносини між людиною й матеріальними об'єктами. Словом, предмети, речі, матеріальні об'єкти виконують інтегративну функцію, створюючи об'єктні та емоційні світи, а також демонструють певну культурну динаміку (регулярна зміна поколінь «яблучних гаджетів»).

«Речовий поворот» мав й ідеологічне підгрунтя. Звернення до речей сьогодні сприймається як реакція на антропоцентризм, з типовою для нього зневагою до речей, котрий домінував у соціогуманітарних науках з другої половини XX ст. Поворот до речей був спрямований проти атрибутів-

---

[8] Кнорр-Цетина Карин. Социальность и объекты. Социальные отношения в постсоциальных обществах знания // Социология вещей. Сб. ст. / Под ред. В.Вахштайна. М., 2006. С. 270-271, 275-279.

[9] Там само. С. 302.

технологій Постмодерну як-от: наративізм, текстуалізм, деконструктивізм. Поворот означав відмову від контроверзи соціального і матеріального. Йдеться про визнання амбівалентного характеру сучасних процесів у суспільстві, пов'язаних з антропологізацією речей, з одного боку, та уречевленням людей, з іншого. Сьогодні люди сприймають речі такими, що живуть своїм життям, на них начебто проектується людська поведінка, предмети наділяються людськими рисами. Латур писав: «я постійно розмовляю з своїм комп'ютером, який сам поводиться зухвало». Речі лібералізуються, подібно до людей вони мають свої права. Відбувається віртуальна персоніфікація речей і об'єктів, їх переслідують, заарештовують, вбивають, вони хворіють. (Е.Доманська). Речі скеровують дії людей, інколи заміняють собою людину, показують, як людина має вдіяти (ком'ютерні програми, GPS, побутові електронні пристрої).

Зворотна сторона процесу – уречевлення людей: торгівля людьми, пересадка органів, сурогатне материнство. Інститут рабства ліквідує концептуальну відмінність між людьми та речами (дитяче, сексуальне рабство, експлуатація інвалідів, безхатченків, дітей). Проникність кордонів поміж світом речей і світом людей символізують людські атрибути (донорська кров, нирки, стволові клітини тощо) та обмін ними.

Сенс «повороту до матеріального» полягає в нових формах концептуалізації речей. Це означає, що зникає межа між духовним і матеріальним, предметом і людиною, усі разом стають елементами єдиної мережі в сучасному суспільстві. Ядро «повороту» становить акторно-мережева теорія (Actor Network Theory) Б.Латура. ANT-аналіз означає, по-перше, що суспільство – це гетерогенна мережа матеріальних і нематеріальних елементів, присутніх у соціальному життя. По-друге, Б.Латур концептуалізує річ /предмет/об'єкт як актора у мережі соціальної взаємодії. По-третє, матеріальні об'єкти є не просто екранами нашої соціальної діяльності, але самі виконують певну роботу[10]. За Латуром, саме мережа виступає константною характеристикою соціальної взаємодії. Перебуваючи у взаємодії, матеріальні об'єкти, тіла-елементи утворюють простір. Простір не передує тілам, а виступає як порядок їх співіснування, вважають ANT-теоретики. Просторовість, за висловом Дж.Ло, «осіла в речах». Вона існує

[10] Латур Брюно. Об интеробъективности // Социология вещей. С.187. Latour Bruno. Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers Through Society. Milton Keynes: Open University Press, 1987; Latour Bruno. Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory. Oxford: Oxford University Press, 2005; John Law and John Hassard (eds) Actor Network Theory and After.Oxford and Keele: Blackwell and the Sociological Review, 1999.

в різних формах: регіони, мережі, потоки, або текуча просторовість містить потоки інформації, капіталу та людей.

Ідея мережі також вказує на створення простору певного типу. Простір, буває евклідовий, географічний та мережевий. З погляду мережевої теорії, об'єкт залишається об'єктом поки зберігає своє місце в усталеній мережі відносин з іншими речами. Наприклад, морський корабель – матеріальний об'єкт, який рухається в евклідовому просторі. Втім, його можна сприймати й як «мережеву форму», «мережевий об'єкт»: деревина, залізні, цвяхи, смола, штурвал, матеріали, корма, каюти, вітрила, трюм, щогла, навігаційні пристрої, гармати, команда – усі ці елементи разом утворюють певну цілісність, «мережевий світ», який має свою просторовість. Звісно, у просторі мереж судно залишається нерухомим. Його можна також розглядати в більш потужній і розлогій мережі об'єктів, як, наприклад, Іспанська колоніальна імперія (Дж.Ло). Об'єкт залишається незмінним, поки незмінні відносини між речами в мережі, а змінені форми постають як «похибки в мережі»[11].

Теоретичним засновком «повороту до речей» є теорія фрейм-аналізу. У І.Гофмана фігурує поняття «фрейм діяльності» (Frame of the Activity). Фрейм – це просторово-часові межі діяльності людини, соціальної взаємодії. Фрейм подібний до рами картини, яка не має жодного відношення ані до змісту картини, ані до світу, довкола цієї картини. Фрейми не матеріальні (це інформація, символ, код), проте мають матеріальні кореляти. Сцена, завіса, три дзвінки – це фрейм театру, таймер і шахівниця з фігурками – фрейм гри або шахового турніру, діловий костюм – фрейм ділового спілкування, приміщення та текст програмки – фрейм наукової конференції. У Гофмана також є поняття «позафреймова неформальна поведінка», коли людина включається у діяльність, яка їй зовсім не властива або поведінка людей при «натуралістичних маніпуляціях» з тілом у кабінеті лікаря, косметолога, перукаря. Отже, відчуття напруги виникає внаслідок фрейму «вимушених дій». Організація фрейму зумовлена «ресурсами діяльності», котрі «виникають до початку епізоду й продовжують існування по його завершенню»[12]. Фрейм, за Латуром, – це перегородка, ширма, «закуток, в якому розгортається взаємодія, не стикаючись ні з чим іншим». Фрейм, в його уявленні, така собі двостороння «нематеріальна мембрана», котра водночас перешкоджає поширенню людській взаємодії «зсередини» та втручанню «ззовні». Людей вирізняє «фреймова взаємодія», яка відсутня у мавп.

[11] Ло Джон. Объекты и пространства // Социология вещей. С. 225, 227, 231-233, 238, 241.
[12] Гофман Ирвинг. Закрепление форм действительности // Социология вещей. С. 60, 86, 116.

Просторово-часова мапа взаємодії подібна до «спіралеподібної мережі з безліччю різних дат, місць та людей». Взаємодія людей – це й «система фреймів» (котра обмежує інтеракцію), і мережа, що зумовлює «одночасність, близькість та ‘паралельність‘ взаємодій»[13]. Отже, предмет, річ виступають як якір матеріальної взаємодії. Форматування ж соціального життя неможливе без матеріальних об’єктів.

Складовою ідеології «речового повороту» виступає культурна біографія речей (The Cultural Biography of Things). Речі, як і люди, мають свої життєві історії. Спалення картини Ренуара сприймається як аналог біографії людини, яку вбили. Трагічний випадок з полотном Рембрандта «Даная», котре спотворили кислотою, подібний до долі тяжкохворої людини. Насправді, у кожної людини чимало біографій: психологічна, професійна, сімейна, політична, економічна, у кожній з них враховуються одні аспекти життя, а інші відкидаються (І.Копитофф). Щоб знати про біографію речей, їм, як і людям, треба ставити питання: який статус речі, епоха, культура, до якої вона належить, звідки вона з’явилась, хто її виготовив, якою була її кар’єра, які періоди «життя даної речі, і як вони культурно марковані», які ідентичності речі, що з нею відбувається, коли вона вичерпує свою корисність? Будь -яка річ (предмет) має фізичну (фізичний стан, звідки походить, з чого, ким, коли була зроблена) та культурну біографію, що містить інформацію про її власника, епоху й культуру, до якої вона належить, її статус, призначення, періоди існування, як змінювалась її роль із плином часу. Наприклад, фізична біографія автомобіля передбачає вивчення матеріалів, деталей, технічного обладнання; культурна біографія висвітлює економічну історію авто (вартість купівлі, продажу, перепродажу, витрати на утримання), а соціальна – місце автівки в економіці родини, історію переходу її з рук у руки, роль у соціології родинних зв’язків. Словом, технічна, фізична, економічна соціальна біографії автомобіля різняться між собою через те, що мають різну культурну інформативність (І.Копитофф).

Подібно до людей, речі мають власні ідентичності, виконують безліч ролей протягом свого життя. Ідентичності речей визначаються соціальною ситуацією, в якій вони побутують. Найтиповіший випадок, коли звичайна, побутова річ через століття перетворюється на раритет, антикварний предмет, набуває естетичної та наукової цінності. Чим складніше суспільство, тим більше ідентичностей мають люди та речі. Драма особистої біографії, вважає І.Копитофф, це драма ідентичностей, їх зіткнення і неможливості вибору між ними, якщо немає сигналу з боку культури чи суспільства,

[13] Латур Брюно. Об интеробъективности. С.174, 176.

що і дозволяє зробити вибір[14]. У речей, подібно до людей, драма полягає в невизначеності оцінок та ідентичності. Наприклад, дзвін має декілька ідентичностей: побутовий металевий виріб, дзвіночок – квітка, спідниця, дзвін у християнстві – глас Божій («дзвінка ікона», «молитва у бронзі»), дзвін як звук благовіст, передзвін, дводзвін. Ідентичності Шампанського визначаються в залежності від контексту: чи то ферментований виноградний сік, чи то разом з ікрою – символ розкоші, чи то розкручений бренд. Цілком очевидно, у світлі повороту до матеріального речі, предмети виступають як потенційно соціальні об'єкти.

Соціокультурна історія речей

Метафоричний сенс повороту, за вдалим висловом Б.Латура, означав поворот «від вивчення душі суспільства до вивчення його тіла». Отже, новий напрям в науці встановлює рівновагу матеріального і соціального, human/unhuman елементів, гармонію «душі» і «тіла» суспільства. На наших очах відбувається легітимація цілого напряму в історії та соціології, котрий ще не має усталеної назви. Найчастіше в західній літературі вживається «Science and Technologies Studies/науково-технічні студії» або STS: «епоха до STS», «STS-проект», «епоха пост- STS», «двійник соціології-STS» (Б.Латур). Як варіанти функціонують назви (здебільшого у середовищі соціологів), «онтологічний поворот» (О.Столярова), «поворот до онтології», «поворот до матеріального», «соціологія речей» (В.Вахштайн), «матеріальний поворот» (О.Личковська)[15]. Сутність повороту сприймається як «звернення 'до речей', матерії, тілесності» або «як спроба переписати природу соціального», з огляду на те, «яке місце матеріальне посідає у соціальному, як матеріальні об'єкти конструюють суспільство». В.Вахштайн називає дві причини «повороту». Перша: внаслідок науково-технічного прогресу з'явилося чимало об'єктів, які потрібно вивчати. Друга: соціологія речей виникає у добу переходу від індустріального до постіндустріального суспільства, коли руйнується класичний постулат: «найцікавіше для людини – людина». Комунікації стають об'єктоцентричними, цікаві речі привертають до себе

[14] Копытофф Игорь. Культурная биография вещей: товаризация как процесс // Социология вещей. С. 137-139. 164-165.

[15] Столярова О. Социальний конструктивизм: онтологический поворот // Вестник МГУ. Сер. «Философия». 2003. №3; Вахштайн В. Социология вещей и «поворот к матеріальному» в социальной теории // Социология вещей. Сб.ст. / Под ред. В.Вахштайна. М., 2006; Лычковская О.Р. Вещи как объекты, акторы и медиумы в социологическом теоретизировании и социальных практиках // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. 2010. № 889.

уваги більше ніж нецікаві люди. Усе це означає, на думку В.Вахштайна, що «ми перебуваємо посеред нового повороту до онтології»[16].

На наш погляд, новий напрям досліджень матеріального світу можна ідентифікувати, принаймні в рамках історичної науки, як «соціальну історію речей» або «соціокультурну історію речей». Ознаками легітимації нового напряму – «соціокультурної історії речей» – слугують: 1. формування певного аналітичного інструментарію; 2. нових методик і технік вивчення соціальності речей, взаємодії соціальної і матеріальної сфер; 3. констатація основних ліній інтересу до проблеми (наприклад, річ і суспільство, річ і часопростір, річ та індивідуум).

Звісно, «нова історія речей» оперує певним набором термінів і понять: «річ», «об'єкт», «мережа», «актор», «актант», «гаджет»/Gadget, «девайси»/Divice, «технеми» тощо. Багатосенсовність, семантична пластичність цих слів-понять характеризує фазу відбору та апробації поняттєвого інструментарію «нової матеріальної історії». *«Матеріальний об'єкт»* – неживий індивідуум, який існує у просторі і часі, який здатний до взаємодії з людиною (Р.Гарре)[17]. Матеріальний об'єкт і матеріальний предмет сприймаються як синоніми. *«Річ»* – це сутність, що має матеріальне існування; якір соціальної взаємодії; вербалізований предмет; річ постає у вигляді матеріального об'єкту, обвитого павутиною смислів; матеріальна річ синонім об'єкту. *«Фрейм»*– це нематеріальна структура, що укорінена в матеріальних об'єктах; це межі соціальної взаємодії (взаємодія – система фреймів, на думку Латура); фрейм втілений у повсякденних речах; фрейм – це «блоки інформації, які описують упорядковану в часі послідовність стереотипних подій»[18]. *«Мережа»* – характеристика взаємодії (Б.Латур). *«Артефакт»* – штучний об'єкт; залишки людської активності; «речовина», з якою витворюється соціальність (Б.Латур). *«Актант»* — той, хто діє; предмет, що здійснює свої дії; предмет/істота, яка діє або піддається дії (Б.Латур). Девайси (з лексикону кодерів, айтішніков) – елетронний пристрій який належить до побутової техніки; це те, чим грають в КС (миша, клавіатура, навушники, килимок). *«Технеми»* – технічні предмети, з якими людина не вступає у суб'єктивні відносини (Ж.Бодріяр).

Цілком очевидно, що терміносистема «нової матеріальної історії» знаходиться на стадії оформлення.

---

[16] Онтологический поворот в социологии. 16 октября 2007 // http://www.hse.ru/org/hse/innovation/news/260511.html

[17] Харре Ром. Материальные объекты в социальных мирах // Социология вещей. Сб. ст. / Под ред. В.Вахштайна. М., 2006.

[18] Вавилов С.В. Психологическое пространство управленческих решений // Социс. 2006. № 5. С.97.

До історії речей: методологічні стратегії

При зверненні до світу речей у пригоді стає принцип ізоморфізму, себто запозичення теорій, принципів, методів з суміжних галузей знання. При вивченні соціальної і матеріальної сфер, humans/nonhumans елементів методологічні функції виконують такі аналітичні структури, як «культурний ландшафт», «локус», «хронотоп». Ці категорії-інструменти запозичені з геокультурології, яка «вивчає просторову культуру різних часів і народів» (В.Щукін)[19], Біля витоків геокультурології (інші назви: антропогеографія, гуманітарна географія) стояли Д.Ліхачов, Ю.Лотман, В.Щукін, Д.Замятін. Так, за визначенням Д.Замятіна, «культурний ландшафт» – «це територія чи простір, які сприймаються людиною крізь призму культури, соціокультурних цінностей, знаків і символів»[20].

Важливою аналітичною категорією є «локус» (лат.; грец. «топос»; укр. «місце»), варіанти визначення знаходимо у В.Щукіна: *місце* – «замкнений олюднений простір», *топос* – «річ як місце, місце як річ», це мета-предмети, загальне місце; *локус* – окультуренний простір або опанований і осмислений людиною простір. В Щукін виокремлює велике розмаїття соціокультурних локусів – дворянський маєток, кімната, лікарня, лазня, вокзал, музей, ресторан, поліцейський відділок, в'язниця, казарма, цвинтар, вітальня, кухня, будуар, кабінет, клуня, передпокій, зимовий сад тощо.

«*Хронотоп» (укр.«часопростір»)* – уявлення про цілісний часопросторовий континуум[21]. Аналітичні категорії слугують інструментом осмислення мережевої структури суспільства крізь призму взаємодії матеріального світу речей із людиною.

За допомогою цих категорій конструюються й моделі вивчення соціокультурної історії речей. Ці моделі зіперті на три засадничих елементи: природа – речі – людина. Верифікація таких моделей можлива на прикладі локусу «дім»[22]. Дім, оселя – це перший культурний простір людини, який відбиває картину світу людини. Дім виступає як будівля, як оселя і як родина, люди, які живуть разом. У мовній свідомості концепт «дім» має чимало смислів: сприймається як всесвіт людини, його сім'я, його притулок,

---

[19] Щукин Василий. Миф дворянского гнезда. Геокультурологическое исследование по русской классической литературе. Krakow, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego, 1997. С.19.

[20] Замятин Дмитрий. Русская усадьба: ландшафт и образ // Вестник Евразии. 2006. № 1 (31). С. 72.

[21] Щукин Василий. Указ соч. С. 19-23, 27-29.

[22] Див.: Dom - spotkanie przestrzeni prywatnej i publicznej na tle przemian cywilizacyjnych XIX i XX w. Zbior studiow. Pod redakcja Zbigniewa Opackiego i Dagmary Plaza-Opackiej. Wydawnictwo uniwersytetu Gdanskiego. Gdansk, 2008.

фортеця, вічний дім (домовина), храм, дім Божий[23]. Дім має безліч різновидів: маєток, квартира, селянська хата, котедж, вілла, шале, комуналка, заміський будинок, палац, дача, курінь. Дім виступає неначе двійником людини, подібно до живої істоти, зі своїми емоціями, психічним станом, настроєм, нарешті, соціальний актор у мережі humans / nonhumans елементів.

Дім – маркер соціальних взаємин, соціального статусу та соціальної ієрархії суспільства, що складається з верхів, низів, середнього класу, різних соціальних страт і маргінальних груп. На прикладі «культурної пари» дворянський маєток / селянський двір можна апробувати різні стратегії, наративну і теоретичну. Так, просторовочасова модель панського маєтку, що відтворена в дослідженнях В.Щукіна, Ю.Лотмана, В.Топорова, репрезентує можливості наративних стратегій у речознавчому дискурсі. В їх уявленні маєток – це культурно-господарський ландшафтно-архітектурний комплекс. Маєток як соціокультурний локус і маєткова культура, у цілому, проживають певні стадії: 1. виникають у другій половині XVIII ст.; 2. перетворюються на потужний культурно-господарський комплекс протягом XVIII ст.; 3. втрачають господарські функції, стають осередками культурного життя з сер.XIX ст.; 4. вступають у мемуарну фазу, перетворюються на музей, зазнають руйнування або піддаються реставрації.

Просторово-часова модель панського маєтку як тип наративної стратегії містить такі складові: 1. мережа соціокультурних локусів; 2. побутовий простір маєтку; 3. сімейно-родинний світ маєтку. По-перше, різноманітні соціокультурні локуси утворюють ієрархічну структуру: панський будинок, сад с альтанками, алеями, ставок, господарчі будівлі (стайня, клуня, псарня, майстерні), млин, кузня, оранжерея, у центрі якої (структури) знаходиться панський дім, що від нього концентричними колами розходяться решта локусів: клумби, сад, ставок, господарчі приміщення тощо. Сам поміщицький дім має вертикальні і горизонтальні рівні. По вертикалі розташовані знизу парадні приміщення, наверху – житлові; по горизонталі – кімнати для господарів, їхніх родичів, гостей та людські, приміщення для прислуги. Основна будівля маєтку має і внутрішній устрій – симетрично розташовані кімнати для життя, розваг, відпочинку, освітніх і творчих занять, тераса, коридори, дах, вікна.

По-друге, важливою складовою уявної моделі маєтку є побутовий простір, який характеризує розпорядок дня його мешканців, побут, інтер'єр – меблі, картини, витвори мистецтва, бібліотека, домашні колекції антикваріату, книг, старожитностей тощо. Особливість побутового простору маєтку становили заняття творчістю (музикування, живопис, письменство),

[23] См.: Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. С. 250-252.

відпочинок, організація розваг, свята: офіційні, релігійні (Різдво, Великдень), родинні (шлюби, іменини, хрестини).

По-третє, людський простір маєтку, садибної культури у цілому репрезентований родиною, поколіннями мешканців. Другу групу утворюють друзі, гості, далекі родичі, ділові відвідувачі, до третьої групи входять: обслуга з своїми функціями, селяни, робітники, праця яких потрібна була для утримання усього маєткового комплексу. Кожен маєток мав свій життєвий цикл, зазвичай його власниками були три – чотири покоління однієї родини, а потім маєток переходив в інші руки (В.Щукін)[24]. Звісно, життя маєткових мешканців мало різні темпоральності: сільській, уповільнений, розмірений час; природно-господарський час, залежний від природних і виробничих ритмів, сімейно-родовий час, що мав лінеарну спрямованість від народження до смерті особи, а також православно-релігійний календар, яким також, на думку В.Щукіна, регламентувалося життя усього маєткового комплексу.

Наративні стратегії речознавчого дискурсу були апробовані й на українському грунті. Уявний образ українського маєтку, малоросійської садибної культури Т.Шевченко створює в художніх творах («Музикант») на підставі «культурного ландшафту» українського панства, мозаїки садиб своїх друзів, поціновувачів його таланту, таких як: Качанівка, Потоки Тарновських, Дегтярі, Сокиринці (Галаганів), Веселий Поділ (А.Родзянка), Яготин (Рєпніних-Волконських), де поет бував, жив, працював. Усе це дає підстави реконструювати модель українського дворянського маєтку як ієрархічної структури матеріальних і соціальних елементів, певної мережі, центр якої утворював панський будинок з великою терасою, далі фруктовий сад, виноградні альтанки, ставок, за чим розташовувався господарський комплекс: гумно, млинок, стайня, псарня, домашні майстерні, корчма. Опис провінційного балу довершує хронотоп садиби багатого українського дідича, картину побутової й сімейно-особистісної сфер маєткової культури.

Разом з тим у творах Т.Шевченка, зокрема «Прогулянка із задоволенням і не без моралі», знаходимо блискучий опис таких соціокультурних локусів, як українське село, селянська хата, оселя священика:

«Село хоть куда. Хаты большие, не пошатнувшиеся в разные стороны, как пьяные бабы на базаре. Чистые, белые, нередко с светлицами и почти все окруженные темными фруктовыми садами, клунями и стогами разного хлеба. И скотины разной также немало выгоняют из дворов на выгон свежие здоровые девки, в новеньких белых свитках, в красных и желтых

[24] Див.: Щукин В. Миф дворянского гнезда … С. 60, 71- 73, 78, 79, 95-105, 117, 163.

сапогах на вершковых подковах. Везде все чисто и опрятно...»[25]. Хата сільського священика – поліпшений варіант оселі заможного селянина:

«... Дом отца Саввы наружностью своею ничем не отличался от большой мужицкой хаты, разве только дымарями, одним белым, а другим закопченным и небольшим навесом над дверями на точеных столбиках. И внутренность дома, т.е светлицы, тоже немногим отличалася от внутренности хаты зажиточного мужика, разве только липовым чистым полом, посыпанным белым, как сахар, киевским песком. Такой роскоши мне не случалось видеть не только у богатого мужика, ниже у полупанка. Дубовый резной сволок с надписью, кем и в котором году дом сей построен, и такие же резные косяки у дверей и окон. В переднем углу образ Почаевской Божьей Матери, и вместо лампады теплились простого желтого воску свечи. Стол обыкновенной величины и фигуры, покрыт неважным кылымом (ковром) и сверху как снег белой скатертью. Вместо стульев около стен широкие чистые липовые лавы (скамьи); между окнами боковой стены небольшой столик с фигурными ножками; на столике лежат раскрытые гусли с изображением на внутренней стороне крышки пляшущих пастушек и играющего на флейте пастушка. Над гуслями в почерневшей золотой раме, портрет Богдана Хмельницкого с гетманским гербом на фоне, окруженном какими-то буквами. Портрет, или, как матушка его называет, запорожец, – старинного, но нехитрого письма. Над портретом длинная полка, уставленная большими и маленькими книгами в темных кожаных переплетах. Налево от двери, в углу, толстая, неуклюжая печка из разрисованных кафель, очень похожая на свою хозяйку, матушку Евдокию, в штофной узорчатой споднице и такой же юпке с золотыми позументами. На нескольких кафлях между цветами и птицами нарисованы двуглавые орлы... Самое же лучшее украшение светлицы отца Саввы – это безукоризненная чистота и обаятельная свежесть. Не успел я, как говорится, оглянуться в сей обители мира и тишины, как стол уже был уставлен разнокалиберными графинами с разноцветными жидкостями и тарелками с разнородными закусками, а в заключение – около стола стояла свежая, розовая поповна с подносом в руках, уставленном чашками с чаем»[26].

У данному фрагменті художньо відтворено простір життєвого світу родини сільського священика: дерев'яний дім, стіл, лави, кахляна груба, лави, липова підлога, такі важливі деталі, що прикрашали інтер'єр, як

[25] Шевченко Тарас. Прогулка с удовольствием и не без морали // Шевченко Т. Твори: в 6 тт. Т.4.С. 248.
[26] Там само. С. 249-250.

образи, гуслі, портрет гетьмана, полиця з книгами, предмети побутового вжитку (посуд, тарілки зі стравами, графини з напоями, чашки з чаєм). Ці матеріальні предмети начебто перебували в органічній взаємодії з дійовими особами – матушка у традиційних ошатних строях, юна попівна, батько, усі разом humans/nonhumans створювали цілісну мережу елементів, структуру локусу «українська хата».

Соціокультурний локус «хата» або ширше «селянське подвір'я» можна описувати, вивчати, реконструювати в інший спосіб – за допомогою теоретичного конструювання. Теоретична модель селянського подвір'я була створена соціологами, істориками, філософами з використанням методик усної історії, архівних досліджень, соціологічних опитувань та моделювання ситуацій, також усної сімейної історії.

Селянське подвір'я – це соціокультурний локус, що постає як сукупність матеріальних і соціальних сфер, humans/nonhumans елементів, котрі постійно взаємодіють, перетікають, доповнюють один одного. Селянське подвір'я можна уявити як мережу-модель «павутину», де точками центрації (смисловими вузлами) виступають економіка, соціальні відносини, світ речей, особистість, духовні цінності тощо. Теоретична модель «селянське подвір'я» складається з низки аналітичних структур, «блоків перед-аналізу» (В.Виноградський).

1. Подвір'я-економіка містить повсякдені практики виживання членів родини та відтворення цих практик, себто функціонування подвір'я від одного природно-господарського сезону до іншого, з покоління в покоління.

2. Подвір'я-оснащення включає матеріальне і нематеріальне оснащення. Ідеться про історію виникнення і стан подвір'я як господарського «інструменту», який може побачити, «помацати». Селянське подвір'я постає як матеріальне утворення, сукупність об'єктів та ресурсів, які характеризують господарське становище, соціальний статус господарів: бідні, заможні, багаті, сильні, слабкі. Нематеріальне оснащення селянського двору означає звички, способи праці та відпочинку, усталені поведінкові норми й етичні принципи, що характеризували моральне життя подвір'я, дозвілля, спілкування з ріднею, сусідами, буденні звичаї, звички, унормовані правила життя, а також, дивацтва й особливості, що відрізняли один двір від іншого. Усі ці фактори відтворювали матеріально-предметну сферу, професійно-виробничу характеристику подвір'я як основного інструменту селянського буття. Отже, характеристика селянської економіки і моралі сприймається через матеріальне тобто світ речей.

3. Подвір'я-уміння подає матеріали щодо культурної історії подвір'я як певної сукупності навичок і вмінь. Мовиться про селянський фах, знання,

вміння, спостережливість, готовність засвоювати нові знання, навички та користуватися ними у щоденних практиках. Наприклад, про виготовлення продукту для потреб життя двору та господарської праці селянина, зокрема кустарні вироби сільських майстрів, притаманні певним регіонам, котрі в інших місцях слугували як декоративне оснащення в побутовому житті (глиняні горщики, чавуни, прядки, вальки, постоли тощо). Нематеріальні уміння характеризуються здатністю вистояти в тяжких умовах, складних життєвих обставинах, підтримуючи один одного, зорганізуватися гуртом, відмобілізувати весь ресурс і вижити у скрутні часи.

4. *Подвір'я-взаємини* – це аналіз ситуацій взаємопідтримки, допомоги всередині родини і між родинами або навпаки, суперечки, несприйняття, протистояння селянських родинних кланів. З одного боку, ідеться про відносини підтримки, співчуття й допомоги, прагнення до кооперації, з іншого, – про зрадництво, злобу, заздрість, що характеризують цілий спектр взаємин між дворами, кланами та родинами на селі.

5. *Подвір'я-привілеї* має на меті визначення особливого становища подвір'я у конкретному соціумі, рівняння на нього як певний взірець, незалежно від того чи йдеться про «зовнішні» привілеї, котрі подвір'я отримує від влади або з боку односельців, чи то «внутрішні» привілеї, що витворюються «зсередини» подвір'я, і носіями яких виступають окремі члени родини, тобто привілеї хатнього вжитку. В такому контексті привілеї сприймаються як соціально-моральна вартість.

6. *Подвір'я-«особистість»* віддзеркалює зміну соціальних ролей і впливів окремих членів селянського подвір'я. Мовиться не лише про зміну функціональних ролей в родині (господар, чоловік, невістка, зять, вихованець), а також про зміну вікового, біологічного статусу членів родини (жінки, старі, діти, підлітки, чоловіки). У цілому селянській двір не дає можливості виокремити особистість і тим самим кинути виклик долі, традиції, індивідуальність цілком поглинається сімейним побутом, родинним гуртом. Норми, порядок сімейного життя залишаються статичними, незмінними. Дисципліна спільних трапез, молитов, відходу до сну, пробудження, порядок відпочинку – це обов'язкові правила для усіх членів родини, двору. Це така собі незрима мережа життєвих правил і норм поведінки, вихід за межі якої викликав негативні реакції всіх членів групи, двору як соціальної цілісності. Разом з тим були й особистості, які могли стати «символами двору» або «чужинцями», «вигнанцями», «ізгоями».

7. *Подвір'я-комунікації* презентує характер взаємодії конкретного селянського двору з іншими дворами, сімейно-клановими групами, а також норми життя різних одиниць соціальної організації села, як-от

громада, артіль, комуна, колгосп, сільгосп, МТС тощо. Проте у фокусі уваги завжди перебуває конкретна одиниця – селянський сімейний двір. Певні зміни в життя селянського двору пов'язані з процесами стрімкого перетворення, трансформації норм існування села за радянських часів – добою колективізації.

8. Подвір'я-«зовнішній світ» – аналітична модель, що описує взаємодію селянського подвір'я з центрами волосного, районного, обласного формату. Ідеться про промисли селян-відхідників, про життя й працю їх у місті, про обставини зіткнення з зовнішнім світом, перемоги селян, їх адаптування щодо інших життєвих умов. Поняття «зовнішній світ» відносно селянського життя означає зіткнення селянського двору, його представників з іншим способом життя, економічними інтересами, моральними, культурними нормами, релігійними звичаями, котрі прийняті «тут» і «там».

9. Подвір'я-«війна», «мир» розкриває внутрішні стосунки серед членів сімейно-родинних груп.

10. Подвір'я-«майбутнє» репрезентує план життєдіяльності родини. Аналізуються стихійні стратегії дій і вчинків членів селянської родини, двору. Майбутнє проектується через усвідомлення минулого, життя і життєвих стратегій батьків і дідів. Майбутнє уявляється на підставі досвіду того, як склалися життєві сценарії старших членів родини[27].

Поза всяких сумнівів, теоретична модель селянського двору, запропонована російськими дослідниками, – це модель-навігатор в історії селянства, (економічній, соціальній, родинній), сільського повсякдення, соціокультурній історії речей. Її універсальність полягає в тому, що соціальне і матеріальне виступають як рівноцінні актори, які перебувають у постійній взаємодії, що й створює розмаїття реальностей, точніше реальність у самих різних вимірах.

Розробка соціокультурної історії речей доречна принаймні з таких перспектив: річ і місце; річ і суспільство; річ і особистість. Зв'язка річ-місце перебуває в річищі геокультурології, ре-актуалізує проблеми географічного образу регіону, конкретної місцевості, певної території, річ/місце, місце/річ репрезентована низкою соціокультурних локусів дому: панський маєток, селянська хата, селянське подвір'я тощо. З перспективи зв'язки річ/суспільство варто вивчати такі явища, як реклама, ринок, музей, мода та багато чого іншого. З погляду культурної пари річ/особистість заслуговують на увагу феномен колекціонування, природа колекції та образ колекціонера.

[27] Виноградский В.Г. Российский крестьянский двор: социологический преданализ // Социс. 2006. №7. С. 57-60.

Саме колекціонування як діяльність розкриває сенс «повороту до речей», тобто соціальний характер інтеракції предмету та людини.

Отже, відповідь на запитання, винесене у назву статті, виявляється стверджувальною. Душа й тіло суспільства мусять бути єдині. Соціальність речей стає дедалі більш очевидною, світ речей, матеріальні об'єкти виступають союзниками у налагодженні соціальних зв'язків, організації життя нинішнього суспільства. Forte сучасної історичної науки – поворот до речей, себто нагальним для сучасного історика є усвідомлення соціальності матеріального та розуміння того, що матеріальні об'єкти – це джерело «я»-особистості.

Володимир Ващенко
Дніпропетровськ

“Речовий поворот” та професія історика: музеї, колекції, індустрія артефакту (Від Б. Латура до М. Грушевського)

Гуманітарна наука має бути гуманною
В. В. Підгаєцький

1. До символічної економії речі у XIX та XX ст.: “індустрія артефакту” та “речовий поворот” Б. Латура

Своєрідним приводом до постановки певного кола проблем даного дослідження буде одна теоретично насичена фраза французького соціолога науки Бруно Латура (Bruno Latour), з іменем якого пов’язують сучасний *онтологічний поворот* у гуманітарних науках: “Ви відокремлюєте людей від нелюдей. Я не дотримуюсь цього упередження (хоч цього) й бачу лише акторів – людей, нелюдей, кваліфікованих, малокваліфікованих – котрі обмінюються власними властивостями”[1].

Дві групи взаємопов’язаних запитань виникають у нас стосовно вищезазначеної рефлексії французького науковця: одна – ініційована позицією *психоісторика,* інша – *історика науки.* Саме вони й визначають сенс даної розвідки.

“Психоісторичне” питання може бути сформульоване так: що за *психічні настанови* стоять за такою *символічною економією*, в якій на правах *еквівалентів* обертаються *і люди, і речі, і* й *симптомом* яких попередніх “культурних зсувів” виступає раціональність теорії Б. Латура? Така *симптоматична стратегія* прочитання спадщини Б. Латура пов’язується нами з *етичною проблемою*, котра у концентрованому вигляді подана у епіграфі – максимі проф. В. Підгаєцького: наскільки гуманним й у якому

[1] Латур Б. Где недостающая масса? Социология одной двери // Социология вещей. Сб. статей / Под ред. В. Вахштайна. М., 2006. С. 210.

сенсі є той різновид гуманітарного знання, раціональність якого спирається на заманіфестовану французьким інтелектуалом символічну економію? *Загальна проблема*, яку ми будемо розглядати, – *відповідальність* гуманітарних наук (принаймні, певних теорій XIX ст.) за "образу" людського тіла – відкриття скриньки Пандори, що вилилося у тотальне нищення націй та класів вже у наступному, XX ст. Спробуємо дослідити надійність алібі історичної науки XIX ст. у процесах дегуманізації суспільства XIX – XX ст.

Як *історика науки* й, зокрема, історичної науки, нас будуть цікавити також *історичні корені* проголошеного Б. Латуром онтологічного повороту у гуманітаристиці. А саме, наскільки *оригінальною* є запропонована ним модель символічної економії, й коли вперше відбувся той "речовий поворот"– інтеграція речі у гуманітарний простір, повернення до якого проголосив Б. Латур та інші репрезентанти ANT[2]? Інакше кажучи, завдання, яке стоїть тут– деконструювати *наукову генеалогію* онтологічного повороту, розглядаючи його як *історичну подію*[3] – результат розвитку гуманітарного знання, за яким стоять теорії істориків-попередників. Потрібно буде виокремити історіографічні стратегії, що забезпечували теоретичне підґрунтя "речового повороту" кінця XX ст.

На наш погляд, історично *першим періодом* інтеграції речі у гуманітарний простір, зокрема, в історичну науку, – епохою, що знаменувала собою "початкову редакцію" онтологічного повороту, було "довге" XIX ст., протягом якого завершилося остаточне становлення того, що ми пропонуємо називати *"індустрією артефакту"*. На вершині піраміди цієї індустрії розташовувався *історичний музей*, що мав *репрезентувати* масовому

---

[2] Actor-Network Theory – акторно-мережева теорія. Як зазначає Віктор Вахштайн створення акторно-мережевої теорії є результатом роботи трьох авторів, які започаткували паризьку та ланкастерську гілки досліджень, що у власний спосіб розвивають базові положення цієї теорії: Бруно Латура, Джона Ло та Мішеля Каллона. (Див.: Вахштайн В. Джон Ло: социология между семиотикой и топологией // Социологическое обозрение. 2006. Т. 5. № 1. С. 25).

[3] Нас не цікавитимуть *інструменталістські характеристики* даної теорії (тобто, наскільки прагматичне застосування концепції Б. Латура може бути корисним іншим гуманітаріям, наприклад, історикам). Ми також не будемо випробовувати запропонований французьким соціологом спосіб наукової раціональності зайвими перевірками на *валідність*. Оригінальність й евристичний потенціал цієї "наукової програми" не ставиться тут під сумнів. Достатнім свідченям на її користь може слугувати той факт, що практично весь хід теоретичного семінару "Ейдоса" за 2011 р., проблематизований навколо "речового (онтологічного) повороту" у історіописанні, позначено диктовкою, почасти, правда, лише номінальною, приписів та інструкцій Б. Латура й інших корифеїв ANT.

глядачу "речі минулого", а в її інституційній основі знаходилася *археологія*, котра своїм дисциплінарним авторитетом забезпечувала "виробництво" й легітимацію "речей" саме як "історичних артефактів"[4]. В психологічному підґрунті "індустрії артефакту" лежав феномен *колекціонування*, тотальне розповсюдження якого як відповідного *життєвого стилю* формувало численні *колекції* – речові моделі репрезентації минулого. Отже, економічна суть "індустрії артефакту" полягала в тому, щоб "зняти" з речі, виставленої як елемент музейної експозиції, *досконалий візуальний ефект,* обміняти її *"репрезентативність"* на *"аутентичність"*.

Зрозуміло, що «речовий поворот" розпочався не в XIX ст., а музей як його *інтегральний символ* існував і до того, наприклад – у XVIII ст. Але лише у XIX ст. символічна "економія артефакту" стала *загальною економією*.

Це значить, що, по-перше, в XIX ст. завершується формування *замкненого циклу інфраструктури* вищезазначеної "виробничої піраміди": професія історика, з таких перспектив, починає включати в себе принаймні дві *економічні ролі*, що мали зв'язати обидва кінці виробничого ланцюга "індустрії артефактів" – їх *"продукування"* (справа "археолога") і *"продаж"* (роль "музейного працівника").

А, по-друге, й, *головне*: освоєння музеєм речового простору у XIX ст. досягло абсолютної та небаченої до того *феноменологічної повноти*. Саме в цей час *феноменологія речі* сягає своїх максимальних *онтологічних меж*: у простір історичного музею на правах "артефакту" включається остання з можливих "речей" – *людське тіло*. Спатіалізація людської тілесності, виробництво артефактів "тіл героїв" й стало завершальним й не баченим до цього кроком "речового" повороту XIX ст., що увінчував *епоху модерну,* являючи собою перший приклад символічної економіки, яка встановлювала свої правила виробництва еквівалентів між "тілом" і "річчю" у просторі історичного музею. Про що йдеться?

І у XVIII, й навіть XVII та XVI ст. музей у формі *кунсткамери* вже оперував *анонімною* людською тілесністю як *річчю-прикладом – біологічним препаратом*. Але тільки у XIX ст. з'явився новий тип саме *історичного музею,* який претендував на включення у конструкт музейної композиції

[4] Артефакт у нашому розумінні позбавлено тих негативних ціннісних навантажень, якими його було наділено у радянському історіописанні. Власне, тут оперуємо значеннями, які виокремлює польський історик Кшиштоф Мацей Ковальські для "артефакту" у своїй ґрунтовній монографії "Артефакти як джерела пізнання": "Артефакт має бути потрактовано... як найбільш універсальну й заразом єдину категорію історичного джерела" (Kowalski K. M. Artefakty jako zrodla poznania: stadium z teorii nauki historycznej. Gdansk, Wydawnictwo universytetu Gdanskiego, 1996. S. 16).

тіл *реальних історичних персонажів* з завданням орієнтованої на масове споглядання їх *історичної репрезентації*. Цей рух перетворення "культурного героя" на "історичний артефакт" музейної експозиції протягом всього XIX ст. мав свою початкову та кінечну точки, пройшов *дві стадії* освоєння "історичної тілесності" та її репрезентації: спочатку як *абсолютної копії – муляжу*, а після як *оригіналу – трупа*.

2. Культурний герой як історичний артефакт: від музею мадам Тюссо до мавзолею Леніна

Щоб усвідомити сказане й розбавити теоретичні зауваження деякими аргументуючими прикладами, звернемося до двох специфічних типів історичних музеїв початку й кінця "довгого" XIX ст., які символізували ці дві стадії. Йдеться про всесвітньовідомий *музей воскових фігур* Мадам Тюссо (перша постійна виставка якого відкрилася у 1835 році на Бейкерстріт у Лондоні) й не менш відомий музей на Червоній площі у Москві, – музей *трупа одного історичного героя,* "Мавзолей", який було відкрито у нинішньому вигляді у 1929-1930 рр.

Криваві революції у Франції та Росії, що відзначилися небаченим в історії брутальним ставленням до людського тіла, мали своїм *"культурним"* наслідком повстання цих двох закладів (музей Мадам Тюссо з'явився після відповідного соціального колапсу у Франції кінця XVIII ст.[5], а Мавзолей

[5] Один з визначних сучасних дослідників історії мистецтва з перспектив постпсихоаналітичних підходів Джорджес Діді-Хабермен (Georges Didi-Huberman) здається з цього приводу риторичним запитанням, нагадуючи про цей моторошний зв'язок між кривавими історичними подіями та повстанням музеїв воскових фігур: "Чи можемо ми забути, що наші діючі музеї воскових фігур – Мадам Тюссо у Лондоні або музей Гревен мають своє джерело в революційному періоді" (Sculpture and psychoanalysis / Ed. by Brandon Taylor. Burlington, VT: Ashgate Press and the Henry Moore Institute, 2006. P. 204). Див. також з приводу зв'язку між повстанням музею воскових фігур та французькою революцією кінця XVIII ст. доволі інформативну концептуальну статтю: Junyk I. Spectacles of virtue: classicism, waxworks and the festivals of French revolution // Early Popular Visual Culture. 2008. Vol. 6. Iss. 3 (November). P. 281 – 304. Інша знакова постать у галузі музеології – Чантал Георгель (Chantal Georgel), йде ще далі у своїх роздумах, стверджуючи, що не лише поява історичних музеїв воскових фігур, але й виникнення всієї музейної культури Франції було пов'язане з революцією: "Як місце, де продукти природи, науки та мистецтв зберігалися та виставлялися, музей був центральною інституцією XIX ст. Зокрема, у Франції він уособлював деякі з найглибших турбот революційної держави: колективне перепривласнення спадщини, невід'ємне право потомства – безкінечно дебатовані проблеми, що, взяті разом, формували один з лейтмотивів Революції. Якщо вісімнадцяте сторіччя у Франції декларувало право народу дійти повного володіння, яке законно належало всьому людству, дев'ятнадцяте сторіччя розглядало музей як здійснення цієї ідеї. Музей був не просто інституцією, він

Леніна – перевороту в Росії початку ХХ ст.), котрі у певному, новому сенсі, виникли як *сутнісно історичні*. Мотивація їх організаторів полягала у досягненні надзавдання: використовуючи звершення сучасної на той час науки (техніки воскового копіювання тіла через виготовлення посмертних масок у випадку з музеєм Мадам Тюссо, та засоби бальзамування – щодо Мавзолею Леніна), зробити елементами виставкової експозиції й зберегти для нащадків тіла постатей, які щойно припинили своє земне існування й були оцінені як "історичні" у повній відповідності з "культом героя", проголошеним *романтичною історіографією* початку ХІХ ст. Як відомо, експозиційний ряд музею Мадам Тюссо розпочинався з воскової фігури Вольтера – культової фігури епохи Просвітництва, а Мавзолею, попри спроби розширити музейну експозицію за рахунок трупа Сталіна, до сьогодні обмежується єдиним експонатом – штучною конструкцією, яка включає в себе складну композицію з залишків тіла Ул'янова-Леніна – "вождя жовтневої революції"[6].

Цікавими виглядають мотиви, за якими було вирішено побудувати мавзолей Леніна. Світло на це питання проливає текст найближчого со-ратника Володимира Ульянова – Лева Троцького, який належав до "партії" тих (разом з Н. Крупською), хто виступав проти створення мавзолею: "Я можу тим легше стверджувати це, що з с самого початку був рішучим супротивником бальзамування, мавзолею й ін., як і вдова Леніна Н. Крупська. Можна не сумніватися, що, якби хворому Леніну на хвилину прийшла у голову думка, що з його трупом вчинять, як з трупом фараона, він... апелював би до партії… Я посилався також на те, що "нетлінність" набальзамованого трупу може живити релігійні забобони. Красін, при-хильник й, здається, ініціатор бальзамування, заперечував: "Навпаки, те, що у попів було справою дива, стане в наших руках справою техніки. Мільйони й мільйони захочуть уявити собі, як виглядала людина, котра

став символом" (Museum Culture: Histories, Discourses, Spectacles / Ed. by Irit Rogoff and Daniel J. Sherman. Routledge, 1994. P. 113).

[6] Зрозуміло, якщо поставити у центр рефлексії проблему ставлення ХІХ ст. до тіла, то можна зазначити, що воно пройшло повне коло, продемонструвавши зміну настанов щодо людської тілесності як експонату. Як зазначає у праці "Музей мадам Тюссо" Памела Пілбім (Pamela Pilbeam), розвиток виробництва анатомічних воскових фігур й застосування їх хірургами мало позначити неможливість використання з певних причин реальних людських трупів як анатомічного матеріалу – й звідси виникнення потреби у симулякрах – воскових манекенах. Натомість, повернення до розташування у центрі музейної композиції реального трупу, наприклад, у Мавзолеї Леніна, свідчить про певну Подію, яка знаменувала зняття табу на такого роду образливого ставлення мертвого людського тіла (див.: Pilbeam P. Madame Tussaud: and the history of waxworks. London, 2006. P. 4 – 5).

внесла такі великі зміни у життя країни; за допомогою науки ми підемо назустріч цьому законному інтересу мас; разом з тим ми пояснимо їм секрет нетлінності". Безперечно, що будівництво мавзолею переслідувало політичні цілі: зовнішнє підкріпити авторитет учнів авторитетом вчителя"[7].

Сцена дискусії Троцького і Красіна обертається навколо питання способів інтерпретації "факту" трупа "історичного героя" у межах двох конкуруючих дискурсів (релігійного та наукового) – навколо того, як відвідувачі Мавзолею будуть сприймати "артефакт" (нетлінне тіло Леніна) – чи як витвір науки, чи як "релігійне диво". За задумом організаторів, Мавзолей мав стати певною науковою лабораторією, завдання якої зводилося не лише до того, щоб продемонструвати аутентичне тіло "історичного героя" – батька-засновника радянської держави, але, й подати його як "конструкцію"– "наукове досягнення", що здатне забезпечити "репрезентативність" тіла – ідеальну збереженість експонату, його "нетлінність".

Практична реалізація проекту мавзолею Леніна фактично спиралася на одну доволі екстравагантну музейну теорію, яка зовсім не належала більшовикам і з'явилася у Російській імперії у 80-х рр. XIX ст. Ця теорія відбивала зміну поглядів на роль музею як суспільної інституції в епоху fin-de-siecle й була розроблена у працях російського філософа М. Ф. Фьодорова. Як зауважує з цього приводу один з авторитетних спеціалістів у галузі музеології Фрідріх Вайдахер: "У 80-х роках XIX ст. російський бібліотекар та філософ Микола Федорович Фьодоров (1828-1903) розробив на основі своєї "Філософії загальної справи" широкі уявлення про завдання музею. За Фьодоровим, наука, починаючи від нових часів, уже зробила деякі кроки в напрямі подолання смерті. Сюди належить передусім збирання матеріальних свідчень минулого, щоб відтворити картини світу. У розумінні Фьодоровим культури таке завдання висуває музей на центральне місце"[8]. Й далі, коментуючи погляди М. Фьодорова, Ф. Вайдахер не втримується від певної позитивної оцінки таких завищених онтологічних претензій у справі організації музеїв: "Навіть якщо тези Фьодорова через його ідеологічну позицію призводять до неприпустимої містифікації музею, то все ж він цілком у сучасному дусі вимагає розглядати музеальну справу не у вузьких рамках фахово-специфічного підходу, а на тлі загальних історичних та культурних проблем"[9].

---

[7] Троцкий Л. Д. Архив в 9 т.: Том 6 / Ред.- сост. Ю. Г.Фельштинский, пред., прим., указат. Ю. Г. Фельштинского и Г. И. Чернявского.Інтернет-ресурс: http://lib.ru/TROCKIJ/Arhiv_Trotskogo__t6.txt.

[8] Вайдахер Ф. Загальна музеологія. Львів: Літопис, 2005. С. 118.

[9] Там само.

Отже, музей нового типу, на думку російського мислителя, мав претендувати не більше й не менше як на роль центральної соціальної інституції з *подолання смерті* й, volens-nolens, також, – на *демонстрацію* цього подолання у "нетлінності" трупа.

Не треба гадати, що теорія М. Фьодорова, власне, як і її пізніша практична реалізація – Мавзолей Леніна, являла собою унікальне російське відхилення, що суперечило мейнстріму європейської культури кінця XIX ст. Навпаки, ця російська зв'язка "теорії – музейної практики" вдало уособ-лювала європейський мейнстрім епохи fin-de-siècle. Мавзолей Леніна був лише верхівкою тих глибинних перетворень з публічної "музеєфікації" та візуалізації мертвого людського тіла, до яких призвів розвиток позитивістської науки модерного періоду. Іншою публічною інституцією XIX ст., становлення та розвиток якої йшло пліч о пліч з розвитком музеїв у Європі й, зокрема, музеїв воскових фігур, був *морг* – ця, за висловом А. Мітчела, "святиня позитивізму", чиї соціальні функції були невід'ємними від зростаючого престижу науки XIX ст.[10]. Така культурна спорідненість музею воскових фігур та моргу стали предметом кількох фундаментальних досліджень Ванесси Шварц (Vanessa R. Schwartz)[11]. Ця дослідниця у розділі "Публічні візити в морг" монографії "Ефектні реальності: рання мас-культура у Парижі епохи fin-de-siecle" висунула тезу, котра суперечить відомому твердженню Філіпа Ар'є, що смерть стає невидимою у XIX ст. Навпаки, на думку авторки, смерть, численні трупи візуалізуються в публічній культурі fin-de-siècle: "Популярність публічних візитів до паризького моргу протягом XIX ст. була частиною захоплюючого реального життя, яке хронікери, відвідувачі та мешканці, напевно, поєднували з паризькою культурою… Хоч ні Ар'є, ні історик Томас Ксельман у його книзі про смерть у модерній Франції не згадують паризького моргу..."[12]. Ці масові відвідування паризького моргу спрямовувалися тими ж самими стратегіями репрезентації мертвого

[10] Mitchell A. The Paris Morgue as a Social Institution in the Nineteenth Century // Francia. 1976. № 3. P. 596. Дослівно А. Мітчел пише: "Не стільки храмом самогубства, скільки каплицею позитивізму став паризький морг... Соціальні функції морга були невід'ємними від зростаючого престижу науки XIX-го століття... перемогою нових наукових технік, які інкорпорував морг: медичну аутопсію, хімічний аналіз, фотографічне обладнання, воскові маски тощо" (Ibid).

[11] Див., напр., один з розділів колективної монографії, написаний Ванесою Шварц "Морг та музей Гревен: розуміння громадського смаку реальності у Парижі епохи fin-de-siecle". (The Morgue and the Musée Grévin: Understanding the Public Taste for Reality in fin-de-siècle Paris // Spectacles of Realism. Gender. Body. Genre / Ed. by Margaret Cohen and Christopher Prendergast. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1995. P. 268 – 291).

[12] Schwartz R. W. Spectacular Realities: Early Mass Culture in Fin-de-siècle Paris. Berkeley: Univ. of California Press , 1999. P. 47.

людського тіла у масовій культурі кінця XIX ст., яким була підпорядкована організація музеїв воскових фігур[13], зокрема, музею воскових фігур Гревен у Парижі (що відкривився у 1882 році й більшість композицій якого складали переломні сцени з історії Франції)[14].

З одного боку, шалена популярність експонатів, яку на сьогодні демонструють музеї воскових фігур (Тюссо, Гревен) та мавзолей Леніна (вони є одними з найвідвідуваніших у світі музейних закладів), свідчить про *економічний* успіх такої форми *репрезентації* "історичних героїв".

Проте, з іншого боку, така форма історичної репрезентації тіла в музеях воскових фігур, що апелювала до "історичної реальності", перетинала певний психічний кордон сприйняття, котрий породжував *колективні жахи*, пов'язані з фігурою трупа. Як зауважує з цього приводу Джорджес Діді-Хабермен (Georges Didi-Huberman), посилаючись на відому працю історика й теоретика мистецтва Е. Гомбрича "Мистецтво та ілюзія": "Е. Гомбрич не пояснює відверто, що він має на увазі під виразом перетинаючи кордон символізму. Проте, ми можемо вивести його значення з прикладу, який він забезпечує кількома рядками раніше: коли ми бачимо мармуровий бюст, ми, як правило, не розглядаємо його як репрезентацію відрубаної голови. Ми повинні припустити, що це і є сфера символізму. Занепокоєння виходить на поверхню, якщо той самий бюст пофарбовано,

---

[13] Воскова маска слугувала симулякром трупу й з самого початку належала до сконструйованого простору споглядання у морзі. Як зазначає Алан Мітчел у паризькому морзі тіла, виставлені на показ – після їх поховання не рідко замінялися восковими манекенами, так що морг і музей воскових фігур являли собою спільний символічний простір репрезентації тіла: "Інтерес [публіки – В.В.] підтримувався повідомленням, що обличчя жертви стало розкладатися й у морг було покликано експерта факультету медицини Жуля Талріха – зробити воскову маску. 17 листопада 1876 р. труп видалили для поховання й замінили на маску, що була приладнана до манекену й виставлена на мармуровій плиті під скляною вітриною". (Mitchell A. The Paris Morgue as a Social Institution in the Nineteenth Century // Francia. 1976. № 3. P. 591). Кількість відвідувачів паризького моргу лише за два дні листопада 1876 р. (12 та 13 числа) перфект поліції оцінив у 70 000 чоловік (Ibid).

[14] У 1887 році театральний критик Жуль Леметр описав свої враження від відвідин музею воскових фігур Гревен у Парижі, зазначивши, що це є найкраще місце "щоб споглядати нашу славу, пригадати роки визначних звершень", але швидко додав, що "світ, зпродукований у межах музею Гревен був аутентичний, тому що в цьому музеї, як і в його власному світі, все є воском й все буде розплавленим, рано чи пізно. Чистий вираз марноти речей". Навряд чи хтось може уявити більш за все музеї як ефемерні огляди років або як інституції, що надихають відвідувачів зауважити стосовно марності речей. Але, зрозуміло, це не був звичайний музей. (див.: Schwartz W.R. Museums and Mass Spectacle: The Musée Grévin as a Monument to Modern Life // French Historical Studies. 1995 (Spring). P. 7).

й особливо, якщо його змодельовано у кольоровому воску. У цьому випадку, ми будемо реєструвати шок, й не обов'язково задоволення, в обличчі чогось, що є з необхідністю поганою формою... яка в історії мистецтва може також бути названа "перетинаючи кордони символізму"[15].

Поява наприкінці XX ст. численних *фільмів жахів,* які спиралися на описаний Е. Гомбричем ефект "перетину кордонів символізму" й використовували сцену *музею воскових фігур* – презентацію людського тіла як воскового манекену, що оживає й запускає механізм "виробництва трупів" (вбивства людей), демонструє ті *колективні страхи,* які лежать в основі такої, на зовні вдалої, *загальної економіки* взаємообміну "артефактів" та "людей". Думаємо тут, насамперед, про два культові horror films[16], які, заперечуючи своєю появою "територіальні" та "темпоральні" кордони між *"західною"* та *"східною" цивілізаціями,* надійшли до прокату одночасно (у 1988 р.): "Музей воскових фігур" (Е. Хічкока, США) та "Пане оформителю" (О. Тєпцова, СРСР). Гадаємо, що ці *два* вдалі проекти візуалізації "тілречей" у *поп-культурі* XIX – XX ст. (музеї воскових фігур та пов'язані з ними фільми жахів) досі залишаються *успішними* саме тому, що зберігає власні структури спільна символічна економія, котра була сформована у добу *модерну*[17], й рівно настільки, наскільки ця економія є *патологічною.*

Що ж це за *раціональність* епохи модерну, яка дозволила перетнути "кордони символізму" – межу між живою людиною і трупом, тимчасово приспавши ті страхи, які наприкінці XX ст. викликали спалах колективних занепокоїнь та патологічних фантазій у кінематографічних виробах?[18] Оскільки йдеться про музеї, то, напевно, ця *раціональність* претендує на

[15] Ephemeral Bodies: Wax Sculpture and Human Figure / Ed. by Roberta Panzanelli. Los Angeles: Getty research institute, 2008. P. 156

[16] Фільми жахів (англ.).

[17] Порівняно недавно з'явилася цікава стаття білоруського дослідника Андрія Горних "Хічкок-літератор: кінематографічність жаху як проблема модернізму" (див.: Горных А. Хичкок-литератор: кинематографичность ужаса как проблема модернизма // Топос. 2000. № 3. С. 96 – 110). Нас цікавлять три акценти, які робить білоруський інтелектуал: 1) розгляд тексту Е. Хічкока та самого автора як репрезентанта модернізму (зауважимо від себе, що сюжетна лінія "Пана оформителя", на основі якої було створено радянський триллер, також не лише відсилає до естетики модернізму, а й до автора, О. Грина – як представника модернізму; 2) А. Горних розглядає текст Е. Хічкока крізь призму ефектів візуалізації, зосереджуючись на онтології страху (репрезентації простору та часу) й оминаючи, певним чином, саме "речовий поворот" епохи модерну – страх, який викликають "воскові тіла".

[18] Питання, яке поки що залишається тут відкритим: чи не є теорія Б. Латура ще одним виданням такої раціональності, яка знову має приспати ці страхи вже на початку XXI ст.?

статус *наукової раціональності,* а її витоки треба шукати в "нейтральних" музеологічних теоріях XIX ст., дискусіях істориків-позитивістів навколо проблем організації історичного музею та способів включення "артефактів" у його простір. Звернемося далі до одного показового прикладу – до недослідженого діалогу між двома далеко не останніми представниками української гуманітаристики епохи fin-de-siecle – М. Грушевським та Ф. Вовком, діалогу, приводом до якого стало питання принципів побудови історичного музею нового типу. Власне, ключовим завданням тут буде з'ясувати, наскільки той же самий науковий теоретичний дискурс, що забезпечував трактовку "артефакту" як "речі" в історичній науці, дозволяв включити у сенсовний простір й експозицію історичного музею тіло, труп на правах "речі" та "артефакту".

3.Між муляжем та артефактом: одна музеологічна дискусія М. Грушевського та Ф. Вовка

Можна виокремити, принаймні, два типи "речових симулякрів"[19], що супроводжували виробництво й популяризацію "артефактів" у XIX ст. та претендували бути законною складовою простору музейних експозицій – *"муляж"* (який функціонував як "річ" – подоба будь-якої іншої "речі", тобто, виступав *універсальним речовим симулякром*), а також – *"манекен"* ("річ", що відсилала до форми "тіла" як "речі", тобто, являла собою *специфічний речовий симулякр трупа*).

Власне, дослідження способів наукової та психологічної раціоналізації, які встановлювали взаємовідносини між *"муляжем" і "артефактом"*, *"манекеном" і "людським тілом"* (трупом) у контексті феноменів музею та колекції й буде структурувати логіку подальшого дослідження. У цьому підрозділі інтерес складатимуть концепції М. Грушевського, які окреслювали структуру функціонування "муляжу" та "артефакту" при побудові історичного музею, а у наступному – верифікація того, наскільки ці ж структури упорядковували специфіку відносин "трупа" та "манекена", й не лише у питаннях історичної репрезентації.

Щодо того, у який спосіб й на яких засадах має бути організовано експозицію "нового музею" епохи fin-de-siècle, то певні думки з цього приводу можна віднайти у кореспонденції М. Грушевського та Ф. Вовка за 1903 р. – з натяком на дискусію, яка, не встигнувши спалахнути – швидко згасла, не залишивши видимого сліду у музеологічному дискурсі України. Формальним приводом для обміну думками між цими українськими

[19] У сенсі, запропонованому Ж. Бодріяром як "подоби-не-тотожності" (див.: Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. М., 2000. С. 43 – 47).

інтелектуалами стало питання меж допустимого використання муляжів у музейних експозиціях.

Експозиції ідеального історичного музею нового типу, народженого XIX століттям, мали органічно поєднувати *аутентичність речі (оригінальність)* та її *репрезентативність* (добру *збереженість)*. Завдання його організаторів полягало у тому, щоб знайти оптимальний баланс між цими двома онтичними межами *"речових залишків"*, які мали перетворитися у просторі нового історичного музею (попередньо пройшовши "чистилище" археологією) на *"артефакти-експонати"* – елементи *візуальної поп-культури*, орієнтованої на "споживання" масовим глядачем "оригінальної" продукції. Й саме з таких перспектив новий історичний музей XIX ст. представляв собою різновид *музею-перфомансу* – органічний витвір масової культури епохи *модерну*.

Позиції Ф. Вовка та М. Грушевського стосовно параметрів збалансованої структури "ідеального експонату" історичного музею й, volens-nolens, щодо самої цієї культури модернізму, виявилися відмінними. У листі з Парижу Ф. Вовк написав своєму українському колезі про необхідність придбати для виставки майбутнього історичного музею "колекції муляжів, зроблених... Ecole d'Antropologie з найкращих зразків-типів кам'яних виробів" та "колекції муляжів з передісторичних черепів"[20]. У відповідь отримав від Михайла Сергійовича листа з застереженнями про небажаність широкого залучення у простір експозицій "муляжної продукції" й, відповідно, про необхідність побудови нового історичного музею на засадах оригінальних артефактів: "Муляжі муляжами, але й треба й оригіналів по можности, аби не виглядало на колекцію, а лиш муляжів. Зрештою самі се розумієте..."[21].

Ф. Вовк, ще раз продемонструвавши незмінність власних переконань у листі-відповіді М. Грушевському, знову наголосив на важливому, з його точки зору, аргументі на користь залучення до музейної демонстрації "речей-симулякрів" – йдеться ж не про будь-які муляжі, а муляжі, зроблені з "канонічних зразків": "...оригінали звісно оригіналами, а муляжі у їх зроблені з самих найкращих, канонічних зразків"[22].

Чим було продиктовано таку очевидну диференціацію поглядів двох знакових українських вчених на способи візуалізації "артефакту"? Відразу зауважимо, що це розходження не належало до суто *індивідуальних відмінностей*, прив'язаних до прізвищ конкретних інтелектуалів –

[20] Лист Ф. Вовка до М. Грушевського, 2 липня 1903 р. // Листування Михайла Грушевського. Т. ІІ. К.; Нью-Йорк, 2001. С. 188.
[21] Лист М. Грушевського до Ф. Вовка, серпень 1903 р. // Там само. С. 190.
[22] Лист Ф. Вовка до М. Грушевського 1 серпня 1903 р. // Там само. С. 191.

М. Грушевського та Ф. Вовка. За ним стояли дві програми конструювання музейного простору нового типу, які спиралися не лише на відмінні *онтології*, але, також, і на різні *гносеології* й, значить, – на відмінні концепції *істини*, а, на додаток, – ще й на окремі *дисциплінарні проекти*, котрі мали легітимізувати відповідну *наукову* істинність речі.

Концепція *"істини-симулякру"*, якої дотримувався Ф. Вовк, орієнтувалася на *простір репрезентації*. Цінність речового симулякру, з таких перспектив, визначалася не стільки на основі того, що муляж претендував бути точною копією певного історичного артефакту, скільки тим високим статусом, яким було наділено "канонізований" артефакт по відношенню до інших й частину повноважень якого отримував симулякр. Коротко кажучи, Ф. Вовк при організації історичного музею ладен був пожертвувати *оригінальністю артефакту* заради *репрезентативності речі*.

Концепція *"істини-артефакту"* М. Грушевського не передбачала додаткового простору репрезентації. У власному музеї Михайло Сергійович не готовий був проміняти *аутентичність артефакту* на *репрезентативність підробки*.

Таким чином, перед нами дві альтернативні теоретичні стратегії, дві форми *наукової раціональності* епохи позитивізму, які узаконювали подвійну інтеграцію речі у гуманітарний (музейний) простір – і як *симулякру* (на чому наполягав Ф. Вовк), і як *артефакту* (на чому наголошував М. Грушевський)[23].

За цими концепціями істини стояли відмінні дисциплінарні проекти, в які у XIX ст. намагалися вписати виробництво "артефактів" (археологію) – *історичний* та *етнолого-антропологічний*. Таке різне уявлення вчених-гуманітаріїв XIX ст. про дисциплінарну роль археології й її інтердисциплінарні зв'язки формулювалося у вигляді запитання: чи є археологія "продовженням" історії й, відповідно, чи належить до *фахового домену істориків* (такою була звична російська інтелектуальна лінія XIX ст.), чи являє собою різновид *антропології* та *етнології* (французька традиція)? Ф. Вовк був прихильником європейського підходу, не в останню чергу й тому, що був глибоко інтегрований у французький інтелектуальний простір: "…я встоюю

---

[23] Якщо дозволити, щоб "людське тіло" стало експонатом уявного історичного музею "героїв" й спробувати співвіднести моделі, представлені двома українськими інтелектуалами, то Ф. Вовка можна було б розглядати як прихильника побудови музею на принципах Мадам Тюссо, у той час як М. Грушевського – на засадах мавзолею Леніна. Така логіка спирається на те, що принципи музею мадам Тюссо передбачали візуалізацію людського тіла через апеляцію до речей-симулякрів (воскових фігур), цінуючи у музеї репрезентативність та повноту колекції "героїв", у той час як мавзолею – через оригінальність (аутентичність).

й за те, щоб доісторичну археологію прилучити не до історії, а до етнографії. Окрім того у сій справі я хотів би звернути Вашу увагу й на те, що хоч у нас себто на Україні доісторичною археологією займаються більше історики, але на усьому світі… се зовсім не так… Скрізь доісторична археологія злучена з етнологією… Се має свою рацію і історичну, і логічну, на котрої я зупинятися не стану, бо се заведе мене дуже далеко”[24].

Таким чином, Ф. Вовк, наголошуючи на необхідності використання “речей- симулякрів” у музейних експозиціях та прилучення археології – базової галузі “індустрії артефактів” – до відповідного дисциплінарного простору, репрезентував позицію *етнолога.* Натомість, М. Грушевський, відстоюючи “аутентичність артефакту”, уособлював позицію *фахового історика*, тиражуючи професійну настанову заперечення “муляжів” у своїх численних історіях.

4. “Музеї” М. Грушевського: “святі” манекени та труп вчителя

Наприклад, у 2-му томі “Історії України-Руси” М. Грушевський, критикуючи агіографічні образи Бориса та Гліба, вдався до промовистого “аргумента від речі”: “З сею тенденцією змалювали їх історію і Нестор і т. зв. Яков, і *замість живих осіб дали нам манекени. Не кажучи вже за зовсім мертву, видуману фігуру Гліба* [виокр. – В. В.], поступованнє Бориса вийшло теж ненатуральним, не живим, і навіть не надто християнським; він відразу передчуває (не знати з чого) смерть від Сьвятополка і в якийсь фаталістичній безрадності жде її, тішучися перспективою мучеництва. На наше щастє, агіограф сам не видержує свого малюнка, і подекуди виступають в нього подробиці живих подій і людей...”[25]. Здається, що у вищенаведених рядках, опублікованих М. Грушевським у 1899 р., вже наявні всі теоретичні складові тієї майбутньої музеологічної дискусії, яка відбувалася між ним та Федором Вовком у 1903 р.

По-перше, М. Грушевського обурює, що замість “автентичних” історичних “героїв” у музеї, створеному попередниками – представниками релігійної традиції, виставлено “муляжі” – “манекени” Бориса і Гліба. Така симулятивна форма речевої репрезентації минулого абсолютно не влаштовує М. Грушевського-музеолога. De facto він виступає проти облаштування філії музею мадам Тюссо в Україні – проти побудови експозиції “воскових фігур” часів давньої Русі. Принаймні, такого музею не має бути у текстологічному

[24] Лист Ф. Вовка до М. Грушевського 4 червня 1897 р. // Листування Михайла Грушевського. Т. II. С. 138.
[25] Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 тт., 12 кн. К., 1992. Т. 2. С. 4.

просторі його, М. Грушевського, України, історичні підвалини якої й закладалися в "Історії України-Руси".

По-друге, Михайло Сергійовича не задовольняє навіть те, що ці "муляжі" скопійовані, у прямому сенсі, з самих що не є "канонічних зразків" (канонізованих церквою святих), що вони й є цими самими "канонічними зразками" – всупереч аргументу, якого, як бачили, дотримувався Федір Вовк.

Звідки походить таке заперечення М. Грушевським *ідеального ("канонічного") муляжу* – хронологічно, текстуально, структурально? Якщо відмотати плівку часу назад, по можливості максимально – аж до тієї миті, в якій нарація М. Грушевського зафіксувала перше заперечення "музею манекенів", то ми опинимося у 1883 році, коли 17-тирічний гімназист, марячи майбутнім успішного українського белетриста, набував впевненості у письменницькому хисті – "рецензував" на сторінках щоденника твори популярних європейських літераторів XIX ст. У коментарях до одного роману Шпільгагена він, серед іншого, записав: "Прочитавши свои заметки, написанные под первым впечатлением, я остался недоволен ими. Я написал, что желал выразить Шпильгаген в своем романе, а не то, что выразил. Именно те личности, которые были возвышеннее всех остальных, вышли как-то деревянны, *особенно Ольденбург – это совсем не живое лицо, а манекен, который двигается идеями господина Шпильгагена* [виокр. – В. В.], Бергер тоже лицо слишком тенденциозное, да и остальные лица – воплощенные тенденции"[26].

За 16-ть років, з 1883 по 1899, змінилася бажана сфера індивідуальної фахової реалізації М. Грушевського, перо *белетриста* було замінене на перо *історика,* проте незмінною залишилася певна стратегія "деконструкції речі" по вісі "автор / наратор / персонажі", що унеможливлювала встановлення лінії демаркації між "літературною" та "історичною" критикою: як "реальні" літописні історичні герої (Борис та Гліб), так і "уявні" персонажі літературного твору (Ольденбург, Бергер) внаслідок *авторської тенденційності* (Нестора й т. зв. Якова, котрі "з сею тенденцією змалювали їх" або Шпільгагена, у якого всі фігури – "втілення тенденційності") однаково успішно перетворюються з "живих акторів" на "манекени". Все виглядає так, немов кудись зникли роки навчання М. Грушевського у Київському університеті, навчання, що мало б перетворити гімназиста-"письменника" на фахівця-"історика", котрий володіє якимись спеціальними позитивістськими

[26] Грушевський М. С. Із літературної спадщини / Ред. Л. Винар, упор. Г. Бурлака, А. Шацька. Нью-Йорк; Київ, 2000. С. 44.

техніками інтерпретації та критики джерел, відмінними від технік літературної критики.

Отже, "війна" виробництву "манекенів", оголошена 17-тирічним белетристом, учнем гімназії, знайшла продовження у науковому тексті, спродукованому професором історії Львівського університету та своє завершення – у "теоретичній дискусії" 1903 р. Запропонований нами літературознавчий екскурс на початок "воєнних дій" М. Грушевського дає можливість зрозуміти прихований сенс пізнішої теоретичної позиції історика – те, що у листуванні з Ф. Вовком залишилося за сценою письма: зв'язок "музейного муляжу" та "смерті". Зв'язок, що з такою очевидністю було прописано у "літературно-історичній" критиці М. Грушевського, відповідав тому різновиду модерної культури кінця XIX ст., котра продукувала спільне публічне задоволення від відвідування "зібрань манекенів" (музеїв воскових фігур) та моргів.

За річчю – муляжем, манекеном, принаймні у М. Грушевського, завжди стоїть ставлення до мертвого людського тіла. Прописування у межах певної теорії або тенденції репрезентації тіла як манекену апелює до *модерністського* "ефекту реальності", тобто, пропонує вихід за межі нарації до речі – з метою візуалізації присутності неживого. Причому ця проникненість між нарацією та репрезентацією "муляжу" – це вулиця з двобічним рухом, що передбачає обопільний еквівалентний взаємообмін: оскільки "манекен" візуалізується як "труп", то "труп" має репрезентуватися у нарації М. Грушевського як "манекен".

У 1908 р. помирає В. Антонович. Віддавши останню данину вчителю, повернувшись додому, Михайло Сергійович залишив запис у щоденнику (запис датовано 10-м травня): "Зайшов в полуднє до Антоновичів... *Небіжчик дуже змінився – дуже виглядав добре, в тілі* [виокр. – В. В.]. Катерина Николаївна плакала, але зараз як увійшла нова особа, як нічого звернулася до неї"[27].

Що вражає М. Грушевського у цій сцені або, радше, сценці, яка розігрується навколо трупа В. Антоновича, й яку історик поспішив закарбувати у щоденнику? Штучність почуттів, фальшивість виконання ролі, яку помічає спостережливе око Михайла Сергійовича, споглядаючи за поведінкою дружини Володимира Боніфатійовича. Ця композиція, яку вибудовує навколо трупа В. Антоновича М. Грушевський, ґрунтується на логіці протиставлення та контрасту, у полі напруги, що утворюється між родинно близькими людьми – фігурою мертвого й постаттю "живої". Проте, не поспішаймо називати Катерину Миколаївну "живою". Адже, перед нами –

[27] Щоденники М. Грушевського (1904-1910 рр.) // Київська старовина. 1995. № 1. С. 22.

своєрідна "річ". Точніше – ритуальна маска, яку вона поперемінно надягає й знімає ("плакала, (але)... як нічого звернулася..."), маска, до якої зобов'язує організований присутністю трупа простір скорботи. Мож-на навіть сказати, що це, у певному сенсі, посмертна маска самого В. Антоновича, "живий муляж", що протистоїть реальності іншої "речі" – аутентичності трупа. Композиція, намальована Михайлом Сергійовичем, демонструє все той же погляд *професійного історика*, який, оцінюючи дві "речі" – репрезентацію живого тіла *"симулякром"* ("маскою") та відверту промовистість "*оригіналу*" (трупа) надає перевагу останньому й засуджує першу, поціновуючи найбільше саме *аутентичність "артефакту"*.

Що вражає нас, – тих, хто з перспектив "теперішнього" часу, синхронно читає зазначені рядки щоденника історика, спостерігаючи за прихованим фіксованим поглядом самого М. Грушевського? Те, що труп В. Антоновича розглядається М. Грушевським не лише як *оригінальний "артефакт"*, але й як *"манекен"*. У повній відповідності з публічною культурою споглядання XIX ст., спільною, як було зазначено, і для "музейного простору" речей й для "експозиційного простору" мертвих тіл – моргів, труп В. Антоновича оцінюється Михайлом Сергійовичем з ракурсу *доброї збереженості* експоната ("дуже виглядав добре, в тілі"). У погляді М. Грушевського, таким чином, розкривається не лише певна оптика історика-позитивіста, який, перш за все, реагує на аутентичність речі, а й візія історика-модерніста, задіяного у "індустрію артефакту", історика, професійна раціональність якого вже включає настанову музейного працівника – того, хто не в останню чергу має оцінити саме *репрезентативність* ("добрий стан") експонату[28]. Ще пів кроку за такою логікою, ще якихось 20-ть років російської історії – і можна опинитися у Мавзолеї Леніна (побудованого, нагадаємо тут фразу

[28] Наскільки ж відрізняється цей, захований на сторінках щоденника, модерністський музеологічний погляд М. Грушевського на тіло В. Антоновича, від публічно проголошеного у той же самий час Михайлом Сергійовичем скорботного ритуального слова, опублікованого як "некролог" на сторінках ЛНВ: "Тіло твоє віддаємо нашій землі, яку так любив ти! Київські гори, що були гніздом старого українського життя, яке ти досліджував з такою любов'ю, любовно прийнуть немічний і слабий сосуд твого духу. Але він – невмирущий, могутній дух твій, в творах твоєї мисли, буде вічним учасником українського життя, доки житиме українське імя" (Грушевський М. С. Памяти Володимира Антоновича // ЛНВ. 1908 (Цвітень-Червень). Р. XI. Т. XLII. С. 21). Отже, цей ритуал дискурсивного текстологічного "поховання" тіла В. Антоновича М. Грушевським– від публічного слова до приватного - демонструє радикальну зміну оцінки тілесності. Сакралізований труп В. Антоновича, відповідно до зобов'язуючої канонами релігійного дискурсу формули – "немічний і слабий сосуд духу" протистоїть фетишизованому трупу як "музейному артефакту", що "виглядав добре, у тілі". Причому, з цих двох оцінок М. Грушевського саме прихована, не публічна й виглядає "справжньою".

Л. Троцького, з метою "зовнішнє підкріпити авторитет учнів авторитетом вчителя") – як втіленні *ідеального музею*, котрий вдало поєднував *оригінальність* артефакту (трупа Леніна) з його *репрезентативністю* (доброю збереженістю тіла "вождя").

І у випадку з Борисом і Глібом, і у випадку з В. Антоновичем такий модерністський погляд М. Грушевського слугує засобом десакралізації традиції через апеляцію до *ефекту реальності*. У першому випадку – традиції релігійної (бо йдеться про святих й створену церквою агіографічну літературу), що заважає розвитку наукового погляду на минуле, а у другому – *традиції історіографічної,* що має бути розладнаною через десакралізацію тіла вчителя. Також важливо, що за всіма цими манекенами та трупами, історичними артефактами, за всією цією символічною економією модерної епохи, що узаконює специфічний обмін "речей" на "людей", приховується авторитет батька, ставлення історика *до предків*. До таких висновків схиляють не лише певні теоретичні настанови, що існують у постпсихоналітичній моделі знання[29], але також і певні тексти М. Грушевського, які розкривають проблему *цінності артефакту*.

5. "Колекції" М. Грушевського: цінність артефакту та родинні зв'язки

Існують, принаймні, *три моделі символічного обміну*, які визначають *цінність артефакту* у межах *"музеїв"* та *"колекцій"* М. Грушевського й репрезентують модерністські економічні стратегії інтеграції речі в "індустрію артефакту" на зламі XIX – XX ст.

Перша модель була зафіксована Михайлом Сергійовичем у роботі "Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці". Вона прописувала *абсолютну цінність артефакту* через апеляцію до *абстрактних предків – генерацій* й визначала *загальну цінність* колекції через її *добровільну руйнацію анонімними іншими*.

Друга – розгорнута у статті М. Грушевського "На переломі", розкривала *абсолютну цінність артефакту* через встановлення еквіваленції з *тілом*

[29] Так, Ірит Рогофф, спеціаліст "візуальних культур" (професор Лондонського ун-ту) зазначає: "Моя характеристика манекену як фетишизованого об'єкту грунтується на крайньому розмежуванні між фігурою та наративом, що переважає зображення, яке оточує її. У фройдистському психоаналізі об'єкт-фетіш є частиною того, що існує для цілого. Фройд говорить, що фетіш є заміною для пенісу й додає, що "це не є заміна для випадкового пенісу, але для особливого та вповні особливого пенісу, що був особливо важливим у ранньому дитинстві та пізніше було втрачено". (Museum Culture: Histories, Discourses, Spectacles / Ed. by Irit Rogoff and Daniel J. Sherman. Routledge, 1994. P. 224 – 225).

матері та прописувала *втрату Михайлом Сергійовичем колекції* внаслідок її *примусової руйнації іншими.*

Третя модель описана у тексті “Споминів” М. Грушевського, подавала *абсолютну цінність речі* через відсилку до фігури *батька* й встановлювала *загальну цінність* зібрання артефактів через *нищення М. Грушевським* власної колекції у акті *самопримусу.*

Зупинимося докладніше на *характеристиках* цих моделей.

У “Передмові” до праці “Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці” М. Грушевський фіксує процеси, які відбувалися на його очах в українському суспільстві початку XX ст. – процеси зміни ставлення до “артистичної старовини”, переоцінки самої вартості артефакту: “Все замітніше і сильніше прокидаєть ся останніми часами в нашім громадянстві живе і глубоке заінтересованнє нашою артистичною старовиною – пам’ятками побуту і культури... Те, що давніше було ділом небагатьох спеціалістів – антикваріїв, захоплює все ширші круги нашого громадянства, переходить, так би сказати – в наш інтелігентський обіход. Завзято збирають ся предмети старого побуту, які ще недавно гинули масами на очах публіки, перетоплюванні, перепалюванні на срібло і просто нищенні “за непридатністю”. Наша недавня старовина – пам’ятки українського обіходу останніх століть входять в обстановку сучасного українського інтелігента, витісняючи ріжний риночний брік-а-брак... Талановиті майстри, розриваючи з академічними традиціями, звертаються до пам’яток нашої старої творчості, відкриваючи в них глибоке артистичне розуміння – те почутє просторини і її художнього використання, яке було затрачене потім під впливом реалізму відродження... Щиро спочуваючи сим новим шуканням і їх поширенню, хотів би я послужити їх отсею книжкою...”[30].

Проаналізуємо кількісні та якісні зміни у *загальній “економії артефакту”*, котрі фіксує М. Грушевський у вищезазначеному уривку:

1) Індустрія артефакту поступово перестає бути лише справою фахового зацікавлення вузького кола професіоналів-істориків (“антикваріїв”) й сягає рівня *“поп-культури”:* пристрасть до колекціонування (“...завзято збираються предмети старого побуту...”) розповсюджується на широкий освічений загал, переходить в “інтелігентський обіход” (“...обстановку сучасного українського інтелігента...”). Отже, на думку українського історика відбувається подвійна широкомасштабна *експансія речі, розширення її обороту*: річ переміщується з обмеженого простору *музеїв* у *побут*,

[30] Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці. Київ-Львів, 1912. С. 1-2.

переходить з рук *фахівців* до помешкань *аматорів*. Так *артефакти* починають освоювати *життєвий простір* людини.

2) Експансія такого роду стала можливою внаслідок зміни ставлення освіченої публіки до відповідних речей, які почали розглядатися саме як артефакти: відбулося усвідомлення їх *цінності*. Як стверджує М. Грушевський, до того, до початку XX ст. *вартість артефакту* зводилася до *ціни матеріалу,* з якого була зроблена річ – без врахування її *історичної цінності*. Як результат такого *способу оцінювання* здійснювалося масове *добровільне нищення* колекцій артефактів (вони були “перетоплювані, перепалювані на срібло і просто нищені “за непридатністю”...”).

3) Та на очах Михайла Сергійовича відбулося становлення *нової “економіки артефакту”,* правила якої передбачали обмін, витіснення *речових-симулякрів артефактами* (“...наша недавня старовина... витісняє риночний “брік-а-брак”...”). Фактично М. Грушевський й був одним з засновників цих нових економічних правил *“обороту речей”* – став свідком реалізації власної *музеологічної “наукової програми”*: замість *муляжів-копій* побут співвітчизників починають заповнювати *аутентичні* та *оригінальні* речі, що несуть на собі *“вантаж” історії*. Радісні емоції від такої події завадили українському історику побачити, що *життєвий простір* людини сам починає, певною мірою, перетворюватися на *музей особливого типу*. Правда, роль артефактів у такому новітньому музеї кардинально змінюється, а їх вартість тепер утворюється з *двох складових*: *історичної цінності* (вони несуть на собі *навантаження аутентичним значимим минулим* – так оцінюються речі у “звичайному” історичному музею) та *функціональної цінності* (як *предмети повсякденного обіходу,* що використовуються у побуті за безпосереднім призначенням). Й з перспектив цієї другої ціннісної складової артефакти *обмінюються* своїми *функціями* з людьми, утворюючи *єдину спільну мережу*, що простягається як *синхронічно,* так і *діахронічно*.

4) Таким чином, “мережева теорія” М. Грушевського, в якій *речі-артефакти,* виступаючи *предметами побуту,* пов’язують одні групи людей (прийдешні генерації) з іншими (минулими генераціями) відрізняється від мережевої теорії Б. Латура не своєю *символічною економією* (ця економія *тотожна*), не за суттю, а за *фаховою позицією,* з ракурсу якої відбувається *оцінювання речі*. Точка оцінювання М. Грушевського – *історія* й, *як історика,* його цікавить, насамперед, *діахронічний зв’язок* між людьми та речами, в якому *артефакти* обмінюються на *абстрактних предків* (“...для сучасного національного життя матимуть велику вагу нові звязки і сполучники, які будуть відкриті і відновлені з нашим минулим – взагалі все те, що

скріпить наше почутє солідарности і звязи з одшедшими поколіннями..."[31]). Хоч, як бачили, український історик враховує й синхронічні відносини – інтегрованість артефактів у побут. Натомість Б. Латур, *як соціолог*, заінтересований лише одним типом таких зв'язків – *синхронним*. Й у цьому сенсі теорія М. Грушевського виглядає більш *універсальною*, що, у межах будь-якої наукової раціональності може бути зараховано до її переваг.

Конкретизація вищезазначених загальних механізмів обміну *людей* і *речей* подається у другій і третій моделях, що поєднують цю *символічну економію* та *колекціонування* з фігурами не абстрактних предків, а конкретних – з *мамою* та *татом* М. Грушевського.

Друга модель, модель *примусової руйнації колекції іншими*, була прив'язана історикoм до події знищення київського родинного будинку Грушевських більшовицькими підрозділами Муравйова. Ось як історик описує трагедію, яка настигла його та його родину: "25 січня, під час бомбардування Києва, більшовики запальними снарядами розстріляли дім, де я жив – наш фамільний дім, де я жив – побудований десять літ тому за гроші, полишені батьком... Згоріли мої рукописи й матеріали, бібліотека і переписка, колекції українських старинностей, що збирав я стільки літ, збірки килимів, вишивок, зброї, посуди, порцеляну, фаянсу, окрас, себлів, малюнків... "[32].

Як видно, М. Грушевський жалкує, насамперед, з того, що загинули його "речі" – колекція й будинок, перетворений історикoм на музей й елементом експозиції якого та одночасно її наглядачем виступав сам Михайло Сергійович. Лише далі по тексту, Михайло Сергійович згадав, що в результаті обстрілу фактично загинула його старенька мама. Така *послідовність згадування втраченого* дозволяє говорити про *вищу* цінність *колекції* стосовно цінності *рідних* у структурі символічного обміну, запропонованого історикoм.

Існує ще одна, третя модель, котра була вже докладно розглянута нами у роботі "Неврастенія: непрочитані історії"[33] й яка надає достатньо підстав для *протилежної оцінки* вартості артефактів відносно *рідних* історика. Нагадаємо, що у тексті автобіографічних "Споминів" Михайло Сергійович

---

[31] Там само. С. 2.

[32] Грушевський М. С. На переломі // Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991. С. 134 -135.

[33] Див.: Ващенко В. В. Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського). Дніпропетровськ, 2002. С. 312 - 340. Зокрема, тут було розглянуто 4-ри стратегії символічного обміну, який лежав в основі цієї "батьківської моделі" накопичення та руйнації колекції М. Грушевським (Вказ. праця. С. 329 - 332).

описав ситуацію, в якій він *пожертвував* колекцією *заради батька*: вольовим рішенням гімназист М. Грушевський постановив знищити значну частину власного зібрання "артефактів" у відповідь на звільнення батька з роботи. Ця модель була *хронологічно першою* й, за правом першості, встановлювала *незмінну символічну тотожність* між "артефактом" та своєрідним *"золотим еквівалентом"* модерної епохи – *"батьком"*. Й з того моменту "фетиш речі" у колекціях та музеях М. Грушевського завжди виступав *символічним замінником батька*. Звідси, не дивно, що перед тим як згадати у тексті "На переломі" про смерть мами, історик спочатку продемонстрував *скорботу* з приводу знищення колекції, позначивши у такий спосіб ще одну, більш ранню втрату – смерть тата, який помер у 1901 році.

Отже, у просторі кожної з вищезазначених трьох моделей імпліцитно прописано ставлення історика до специфічного *"оригінального тіла" – тіл предків,* які включені у символічний обмін разом з артефактами, так що цінність артефакту, на повірку, завжди виявляється пов'язаною з цінністю тіла предка – у формі *родинних зв'язків* (попередніх генерацій, тата, мами). Власне, ця перманентна прив'язаність економічної структури "індустрії артефакту" до "дорогих покійничків"[34] *психологічно* пояснює всеохоплюючу пристрасть епохи fin-de-sicle до їх, тіл, постійного *повернення* та *заміщення* у речах, що спонукала спадкоємців-родичів до постійної "реставрації втраченого" у процесі *колекціонування*. У певному сенсі, символічний зв'язок "людських тіл" та "речей", що утворював економічний зміст "індустрії артефакту" на зламі XIX – XX ст., був нічим іншим як латентною мережею *епохи модерну*, котра вийшла на поверхню у *неомодерністській* концепції Б. Латура – вченого, який, навряд чи усвідомлюючи інтелектуальні зв'язки з концепціями модерністів, відверто проголосив настання нової ери у історії наукової раціональності – неконтрольованої символічної економіки, що утверджує вільний обмін між людьми і не людьми.

6. Замість висновків

Освоєння речі гуманітаристикою протягом XIX – XX ст. пройшло *повний цикл* – від "уярмлення" речі *історичною наукою*, позбавлення речі функціональності й її жорсткої фіксації у просторі експозицій *історичного музею епохи модерну,* в якому *номінальна цінність артефакту* визначалася

[34] Саме так назвав у щоденнику своїх померлих від дифтерії братів і сестру М. Грушевський у запису, датованому 29 квітня 1883 року: "Давно ли я готов был роптать на Бога за смерть дорогих покойников, упокой Господь их душу…" (Грушевський М. С. Із літературної спадщини / Ред. Л. Винар, упор. Г. Бурлака, А. Шацька. Нью-Йорк; Київ, 2000. С. 59).

прив’язкою до *оригінальності* та *аутентичності* – через її експансію на початку XX ст. у галузь *соціології*, зокрема, соціології Е. Дюркгайма, що закликала “розглядати соціальні факти як речі” – до повного її вивільнення наприкінці XX ст. в *уявному антимузеї неомодерних теорій* Б. Латура, в якому *номінальна цінність речі* визначається її *обмінною вартістю* й залежить безпосередньо від *функціональності*, – здатності обмінюватися своїми властивостями з *дечим принципово іншим*. У цьому *новітньому антимузеї* – глобалізованному суспільстві сучасності, обплутаному різноманітними мережами, речі, вирвавшись на свободу, голосом Б. Латура, заявили про власні права – про свою *претензію*, для початку, на рівність та еквівалентність з людьми. Не важко прорахувати, яким буде наступний крок у тотальному наступі речей, який французький інтелектуал намагається контролювати за допомогою *наукової раціональності* своєї соціологічної мережевої теорії, – так, як до нього безуспішно намагалися контролювати гуманітарії XIX ст., задіяні у “індустрію артефакту”: наприклад, М. Грушевський у *трьох моделях* символічного обміну *колекцій*. Бо насправді, “вторгнення” речей розпочалося з того самого моменту, з якого гуманітаристика XIX ст. у фаховій іпостасі *історика-археолога-музеолога* проголосила свій контроль над артефактами, а артефакти, за гегелівською діалектикою господаря та раба, почали успішно освоювати гуманітарний простір, спричиняючись до його *дегуманізації*. Й першим, на що речі заявили власні права, була людська тілесність. Людське тіло у XIX ст. перетворилося на ніщо інше, як на один з *симулякрів речі*, манекен музейного простору, а той, хто “уярмлював речі” за професійним обов’язком – історик-позитивіст – першим почав дивитися на себе та інших “поглядом речі”. Так, наприклад, “очами речі” історик М. Грушевський дивився на тіло історика В. Антоновича та стверджував вищу символічну вагу колекції артефактів на терезах з ледь живою мамою, тіло якої винесли під час обстрілу більшовиками будинку Грушевських. Отже, цей обмін речей на людей розпочався не сьогодні – лише влада речей над людською тілесністю довгий час приховувалася під поверхнею теоретичних форм наукової раціональності епохи fin-de-siècle, наприклад, у формально “нейтральних” дискусіях між М. Грушевським та Ф. Вовком стосовно ступеню можливої присутності муляжів у структурі нового музею. Приховувалася, але відразу ж проявляла себе, якщо справа стосувалася *“первинних мереж” родинного типу* – коли йшлося про взаємодію “колекцій” та “предків”, оголюючи, таким чином, глибинні структури, які управляли загальною економією “індустрії артефакту”.

Володимир Головко
Київ

«STS, куди поділи Economics? «Поворот до матеріального» та **дослідження новітньої економічної історії України**

Ахіллес теорії та черепаха практики

За останні десятиліття майже банальністю стало твердження, що гуманітарні науки перебувають у стані теоретичної та методологічної невизначеності. Однак банальність не означає, що гострота проблеми знята. Головна причина стану невизначеності – те, що наявний теоретичний інструментарій явно не відповідає потребам адекватного осягнення різноманіття соціальних практик – ані за темпом, ані за змістом, ані за формою. Життя так швидко змінюється, що вже не теорія перевіряється практикою, а скоріше навпаки, практика формує запити на формування тих чи інших теорій, функція яких – легітимізувати, пояснити або принаймні інтерпретувати, що відбувається. Тобто на місце алгоритму «теорія-практика-теорія» приходить схема «практика-теорія-практика». В цьому аспекті суспільні науки в своєму теоретичному розвитку починають наближуватися до підходів природничих наук.

Показовим прикладом невідповідності соціальним практикам є напрями, об'єднані під аморфною назвою постмодернізм. Постмодерністи запропонували цікаві спалахи думки та нові точки зору на соціальну динаміку, вщент фрагментувавши реальність та дезавуювавши раціональність. Однак на цьому їх інтелектуальний імпульс згас – вони опинилися нездатними знов зібрати її воєдино, запропонувати позитивну картину світу, конструктивний шлях. Врешті решт, деконструкція сама по собі – не практична, як антитеза без синтезу. Тим самим, ще більше поглибився розрив між теорією гуманітарних дисциплін та практикою.

Саме з посиленням орієнтації на практику пов'язане те, що нові гуманітарні розробки все менше мають онтологічні амбіції і все більше

обмежують свій потенціал інтерпретаціями. Іншими словами, провідною функціє теорії, її «доданою вартістю» стає новий погляд на той чи інший процес чи феномен або перегляд взаємовідносин між об'єктами соціального світу. Втім, з точки зору, практики, кардинально нового в цих поглядах немає, – вони лише вводять в науковий обіг і формалізують отриманий життєвий досвід. Така ситуація означає подальшу втрату гуманітарними науками впливу на суспільство і закріплює вторинність та пасивність в осягненні суспільно-значимих проблем. Тому з боку науковців (не кажучи вже про мислячу частину суспільства) формується запит на підходи, які б були спроможні якщо не подолати, то принаймні зменшити в тій чи іншій мірі «вторинність» інтерпретаційних теорій відносно практики і повернути гуманітарним наукам роль однієї з рушійних сил соціального розвитку (звісно, без загравання з великими ідеологіями та політикою). Отже, на порядку денному стоїть питання, як Ахіллесу гуманітарної теорії наздогнати черепаху соціальної практики. Передумовою для цього є «раціональний поворот» – повернення провідної ролі «раціо» в теорії.

Тенденцією останніх десятиліть стало послаблення гостроти проблеми «історичного синтезу». Відходить у минуле намагання розробити великі системні концепції, які б у несуперечливий спосіб зібрали воєдино традиційний «джентльменський набір» історика – політичну, економічну, соціальну, культурну, матеріальну історії. Численні спроби підкорити різнобарв'я соціальних практик – минулих і сучасних – зазнали невдач. На сьогоднішній день, більш продуктивним виглядає поставити у центр дослідницької уваги не ідейний концепт, а певний феномен у повноті його взаємовідносин з матеріальним та соціальним світом - політики, економіки etc. Навряд чи зараз є історичні дослідження, які б їх автори не називали міждисциплінарними. Все йде до того, що невдовзі називати гуманітарне дослідження «міждисциплінарним» буде тавтологією. Відповідно, менш привабливим і менш продуктивним стає еклектичний підхід, коли дослідникам приходиться фабрикувати власну гранд-теорію з різних дисциплін (в тому числі з тих, де науковець виступає лише у якості кваліфікованого чита-ча). Таку ситуацію М.Грановеттер назвав «методологічним індивідуалізмом»[1]. Це приводить до знецінення теорії та ускладнення верифікації досягнених наукових результатів. Крім того, ускладнюється діалог між дослідниками, оскільки кожен «розмовляє» власною мовою.

Альтернативою вимушеній і дещо штучній еклектиці може стати застосовування своєрідного теоретико-методологічного конструктора, в

[1] Granovetter M. A Theoretical Agenda for Economic Sociology // The New Economic Sociology. Development in an Emerging Field. New York, 2002. P.36.

якому вже закладена міждисциплінарність. Прикладом такого конструктора є сукупність підходів, об'єднаних під назвою «Science and Technology Studies», а в більш широкому контексті – «матеріальному повороті», надметою якого врешті-решт є повернення гуманітарних наук до практики.

Як розшифрувати STS?

Подібно прихильникам будь-якого іншого модного теоретичного напряму, розробники STS наполягають, що вони є наступниками тривалої інтелектуальної традиції. Зокрема, батьками напряму називаються Г.Зіммель, Е.Дюркгайм та М.Гайдеггер. Однак де факто розвиток STS відбувався в 1980-х рр. синхронно з осмисленням нових феноменів, пов'язаних з формуванням інформаційного, постіндустріального, масового суспільства. І саме в цьому діалозі з практикою слід шукати причини популярності напряму.

Хотів би наголосити на практичній спрямованості STS. Їх еволюція відбувалась під впливом розгортання цифрової революції, а їх результативність проявляється в розкритті механізмів перетворення знання на рушія соціального розвитку. Однак на диво цей напрям досі не вийшов на широкі історичні узагальнення. Про це свідчить, зокрема, сама його назва – «Science and Technology Studies», – яка начебто обмежує простір досліджень наукою та технологією. Наприклад, О.Столярова вважає найбільш важливою особливістю STS «прагнення стати демократичним форумом, на якому 'всі здравомислячі люди' отримують можливість висловитися про ту роль, яку наука і техніка грають в житті і обговорити як позитивні, так і негативні результати розвитку науки і наукової раціональності»[2]. Популяризатор STS у пострадянській соціологічній науці В.Вахштайн розшифровує цю абревіатуру більш амбіційно «Science, Technology and Society»[3]. Не визначився й саркастичний Б.Латур: «В англійській мові існує словосполучення science studies, або є ще, наприклад, досить громіздка вокабула «Наука, техніка, суспільство». Який би не був ярлик, мова завжди йде про те, щоб стільки разів, скільки треба, знову зав'язати Гордіїв вузол, долаючи розрив, який розділяє точне знання і механізми влади – хай це зветься природою і культурою»[4].

Безперечно, додавання до «науки і технології» ще й «суспільства», підвищує психологічну впевненість фахових соціологів щодо потенціалу

---

[2] Столярова О. Когда наука дает сдачи. Гуманитарные проекты в России // Русский журнал. 21.10.2011. http://russ.ru/pole/Kogda-nauka-daet-sdachi

[3] Вахштайн В. Возвращение материального. «Пространства», «сети», «потоки» в акторно-сетевой теории // Социологическое обозрение. 2005. Т.4. №1. С.97.

[4] Латур Б. Нового Времени не было. Эссе по симметричной антропологии. СПб, 2006. С.61.

власної дисципліни. Але це не підтверджується широкомасштабними соціологічними дослідженнями суспільства. Втім, генеральний напрям думки є вірним. Інша справа, що для опанування такого предмету як «суспільство», а не лише проблем «матеріального в соціальному» та «соціального в матеріального», мають бути досягнені проміжні рубежі.

Таким проміжним рубежем, насамперед, має стати дослідження економічних практик. Поки що в фокусі уваги прихильників STS був розгляд окремих елементів господарської діяльності: або у тісному зв'язку з наукою та технологією (наприклад, комерціалізація наукової діяльності або вплив техніки на процеси колонізації та глобалізації економки), або за аналогію з проведеними дослідженнями Science and Technology (тільки замість наукових лабораторій розглядаються, наприклад, офіси брокерів фондових ринків). Втім, самі представники STS відчувають, що потенціал напряму значно більший. С.Сісмондо у своєму «Введені до досліджень науки та технології» (в роботі є й окремий розділ про можливості STS в царині політичної економії, в якому можливості напряму трактуються досить вузько) зазначає, що «через міждисциплінарність, дослідницьке поле [STS – В.Г.] є надзвичайно різноплановим та інноваційним в своїх підходах. Тому його вивчення науки и технології, його знахідки та дискусії мають наслідки для розуміння майже усього сучасного світу»[5].

Поки що STS віддає лаври своїх теоретичних напрацювань «новій економічній соціології». Однак при дослідженні соціальних феноменів, особливо, в їх історичному контексті, «новій економічній соціології» не вистачає потенціалу для панорамного погляду. Підкреслю, що STS це методології міждисциплінарних, а не соціологічних або, навіть, економіко-соціологічних досліджень. Подальша перспектива STS залежить від інтенсивності не стільки теоретичних, скільки прикладних досліджень. Тобто від того, наскільки «матеріальний поворот» стане «практичним поворотом» та шляхом повернення до нової раціональності.

Гносеологічний потенціал STS формується за рахунок радикального перегляду картини взаємовідносин матеріального та соціального світів. На фундаментальному рівні STS ставлять під сумнів жорстке протистояння між об'єктом та суб'єктом, напрям намагається стерти межі між ними або принаймні послабити ступінь їх протиставлення. Як відзначала К.Кнорр-Цетіна, «об'єкти змінюють людей в ролі посередників і партнерів по взаємодії, що вони все сильніше втручаються в людські взаємовідносини,

[5] Sismondo S. An Introduction to Science and Technology Studies. United Kingdom, 2010. P. VIII.

через це останні попадають у залежність до них»[6]. Такий синкретичний підхід привів до розробки низки концепцій, які можуть бути плідними до дослідження різноманітних феноменів соціального буття, а не тільки відносин між «світом людей» та «світом речей». Зокрема, це концепція гібридності та акторно-мережева теорія.

Втім, зазначу, що можна вказати й на неконструктивні аспекти STS. Насамперед, це гіперболізація уваги до матеріальності. Замість знаходження адекватної та збалансованої моделі взаємовідносини людини та матеріальних об'єктів, дослідники задля реабілітації «матеріальності» готові зовсім втрати «людськість». Яке б значне місце не займало наукове устаткування в лабораторії, і яку б важливу роль не грали вхідні двері та дверні петлі в науковій установі[7], без людського фактору все це втрачає не тільки своє функціональне призначення, але й свою гібридність, руйнуючись і перетворюючись на частину світу природи. Або трансформуються в нову гібридність: зокрема, годі шукати жерців у Парфеноні або гладіаторів у Колізеї, однак можна знайти гібрид турист-пам'ятка давнини. Однак головна вада STS полягає в наступному: якщо розірвати соціально-матеріальне буття на численні інтерпретації з точки зору різноманіття соціальних об'єктів, то втрачається практична цінність STS. В цьому вони можуть піти тупиковим шляхом постмодерністських теорій. Тут також варто зазначити, що STS має опертися на історичну науку, провідна соціальна роль якої полягає в збереженні «гуманістичної традиції» – тобто в демонстрації історичності формування гібридності і первинності в цьому процесі людини.

Humant'и та Cyborg'и української економіки

Так чи інакше, підходи STS можуть бути плідними для історико-економічних досліджень. Далі по тексту викладений авторський досвід застосування підходів STS до феномену виникнення та розвитку фінансово-промислових груп (ФПГ) в Україні після 1991 р.

Зазначимо, що бізнес-групи, особливо ті, які походять з країн, що розвиваються, досить уважно вивчаються дослідниками STS та близькими до напряму представників «нової економічної соціології». Зокрема, М.Грановеттер де-факто застосував акторно-мережеву теорію до цього феномену. Він запропонував аналізувати бізнес-групи за шістьма вимірами: джерела солідарності (цінності, які сповідуються всередині); ступінь

[6] Кнорр-Цетина К. Социальность и объекты. Социальные отношения в постсоциальных обществах знания // Социо. М., 2006. С.268.

[7] Див. теоретичну екзальтацію Б.Латура «Где недостающая масса? Социология одной двери» // Социо. М., 2006. С.199-222.

«моральної економіки» (відповідність моральним цінностям суспільства); структура власності; структура влади; роль фінансових установ; відносини з державою[8]. Як бачимо, акценти зміщені до висвітлення внутрішніх процесів в бізнес-групах, а відносини з навколишнім середовищем – на другому плані. Крім того, тут має місце традиційна «хвороба» економістів – погляд на бізнес-групу як на пасивний, реактивний феномен. Іншими словами, надмірна увага приділяється основному актору (бізнес-групі), тоді як мережеві взаємодії розглядаються як другорядні.

При розбудові теоретико-методологічного інструментарію з метою дослідження вітчизняних бізнес-груп було виділено два рівня вивчення проблеми. По-перше, оскільки історія українських ФПГ малодосліджена, то необхідно було зібрати та проаналізувати фактичний матеріал. Другим рівнем дослідження стало розкриття логіки та оцінка процесу виникнення і розвитку ФПГ в Україні. Відповідно, для першого рівня були використані позитивістська методологія та теорія корпоративного управління. Для другого рівня – підходи школи «політичного прагматизму»[9] та акторно-мережева теорія, розроблена в рамках STS.

Використання позитивістського підходу, який залишається одним з провідних в гуманітарних дисциплінах і зберігає свою актуальність й нині, без додаткового теоретичного інструментарію, є досить небезпечними. Адже, як показує інтелектуальна історія, позитивізм неодноразово опинявся відкритими воротами для проникнення в науку ідеологічних та політичних уподобань, а також побутових стереотипів (особливо, в останній час, коли немає значного ідеологічного пресингу на науковців). Відповідно з метою систематизації фактичного матеріалу про новітню історію ФПГ була використана теорія корпоративного управління (corporate governance), залучена з методологічного арсеналу економічної науки. Слід взяти до уваги, що в англійській мові сенс поняття governance значно ширше, ніж українського «управління», до цього смислу треба ще додати семантичні поля понять «узгодження» та «координація». Таким чином, якщо в центр дослідження поставити ФПГ, то вивчаються «управління», «узгодження» та «координація» зацікавлених груп – власників, керівників, співробітників

[8] Granovetter M. Business Groups and Social Organization // The Handbook of Economic Sociology. Princeton, Oxford, New York, 2005. P.433-434.

[9] З огляду на домінування в літературі негативного погляду на ФПГ, часто з емоційною окраскою, принципи «політичного прагматизму» використані для формування врівнваженої оцінки діяльності ФПГ. Зокрема, оцінювати соціально-економічні процеси з точки зору не «абсолютного добра, а найменшого зла» , погляд на мету соціального розвитку не з точки зору задоволення інтересів усіх зацікавлених груп, а баланс їх інтересів.

ФПГ, їх постачальників та споживачів продукції, держави, суспільства та інших суб'єктів залежно від контексту.

Втім, не можна зупинятися на синтезі позитивізму та теорії корпоративного управління. Оскільки, по-перше, в результаті ми отримуємо статичну та однобічну картину взаємодії ФПГ з зацікавленими групами. А по-друге, в корпоративному управлінні головна увага приділяється впливу різних соціальних акторів на ФПГ: останні постають як інструмент задоволення інтересів зацікавлених груп, а інтереси самих корпоративних структур розглядаються як похідні від них. Однак такий пасивний, «реактивний» погляд виглядає неадекватним умовам практики. Великі компанії не тільки впливають по факту, але й мають впливати на середовище поза організаційними межами. В цьому контексті більш адекватні результати дає акторно-мережева теорія та концепція гібридності, які вирівнюють в правах «людські» та «нелюдські» феномени.

Концепцію гібридності запропонував французький соціолог Б.Латур. Згідно неї в сучасному світі, «такі соціо-технічні гібриди як «людина-автомобіль», «людина-телефон», «людина-зброя», «людина-комп'ютер» стали домінуючою формою життя»[10]. Такий погляд на світ знаходиться в одному резонансі з літературою з практики управління. Наприклад, дослідники новітніх організаційних форм ведення бізнесу М.Уорнер та М.Вітцель пишуть про людей як 'гнучкі технології': «Саме люди становлять суть «гнучкої» технології – їх розум, руки, необхідні для управління, спрямування і комплектації будь-якої бізнес-організації, і саме люди залишаються постійними клієнтами і споживачами продукції». Відповідно до цього, одне з актуальним завдань сучасних менеджерів – знаходити баланс «між необхідністю і/або користю від роботи людей та машинних технологій»[11].

До переліку, запропонованого Б.Латуром, в контексті дослідження теми виникнення ФПГ можемо додати й такий соціо-економічний гібрид як «людина-компанія». Звернемо увагу, що з точки зору повсякденних практик нічого кардинально нового в такому погляді немає: в інформаційному полі олігархи «виробляють» і «продають» метал, «купують», «модернізують» або «закривають» підприємства, «беруть» кредити та «сплачують» податки тощо (аналогічним чином, літописні князі закладали міста, церкви та завойовували країни, не покидаючи своїх стольних градів). Однак для науки це новий погляд, який опирається на стирання різниці між об'єктом та

[10] Вахштайн В. Возвращение материального. С.100.

[11] Уорнер М., Витцель М. Виртуальные организации. Новые формы ведения бизнеса в XXI веке. М., 2005. С.29.

суб'єктом. І це є більш адекватним реальним практикам: «продавати» можуть численні офшорні компанії, брати «кредити» підприємства etc., але вся ця мережа працює завдяки конкретним власникам, які генерують інформаційні, ідеологічні, владні імпульси. В свою чергу, можливий і зворотній вектор впливу: самий стан матеріального об'єкту може визначати напрями діяльності людини (зокрема, низький технологічний рівень виробництва вимагає відповідної поведінки на ринку, пошуку взаємодії з фінансовими та науковим установами для модернізації обладнання тощо).

Для гібридних феноменів в STS запропонований спеціальний термін «актант» (actant) замість актор (actor). У випадку гібриду «людина-компанія» адекватним є термін, видуманий в рамках критики STS, «хумант» (humant) замість «human», – це дає можливість розрізняти реальну людину та її соціально-економічний образ. Таким же чином, «актантом» є корпоративна структура, яка виступає alter ego олігарха. До речі, це відкриває простір для такої дослідницької теми як відносини ФПГ-актанта та її власника – хуманта.

Якщо у випадку зведення людини до хуманта має місце певна дегуманізація, то у випадку дослідження корпоративних структур спостерігається зворотна тенденція – антропоморфізація. Таким чином, ФПГ можна тлумачити як «кіборга». Зокрема, датський дослідник Г.Томпсон запропонував концепцію «компанії як кіборг» (company as "cyborg")[12]. Це відповідає суті STS, яка виражена в такому формулюванні: «матеріальне і соціальне взаємообумовлюють один одного, сплітаючись в розгалужену мережу соціо-технічних відносин; матеріальні та символічні порядки симетричні»[13]. Втім, з останньою тезою досить важко погодитися. На практиці існує як раз асиметричність матеріального та символічного порядків. Якщо подивитись на взаємовідносини вітчизняних ФПГ з їх зацікавленими групами крізь призму акторно-мережевої теорії (ANT, хоча, з точки зору сурового дотримання термінології STS її треба називати актантно-мережева теорія), то ця асиметричність стане явною, тоді як симетричний стан є ідеальною моделлю (див. мал.1). Додамо також, що ця модель схематично представляє мережу функціонування інформаційного суспільства.

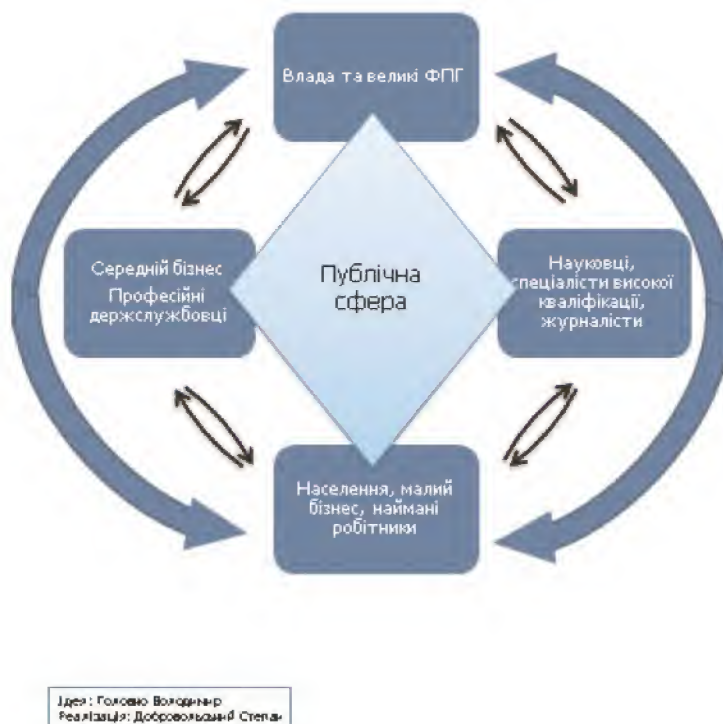
Згідно з ANT, актант обмежений в своїх можливостях. Для описання цієї обмеженості використовується поняття фрейму (frame, framework),

[12] До розробки такої концепції Г.Томпсона підштовхнуло те, що в сучасній англосаксонській юридичній практиці компанія розглядаються з точки зору закону одночасно як комерційна структура і як особа. Див. Thompson G. Companies as "Cyborgs"? The Political Implication of Limited Liability, Legal Personality and Citizenship // Working paper, no. 75, vol. 2011. Copenhagen Business School. P. 45. http://openarchive.cbs.dk/handle/10398/8323

[13] Там само. С. 99.

розроблене соціологом І.Гофманом[14]. В його концепції, фрейм це сукупність умов зовнішнього світу, які визначають поле можливих подій навколо актанта та одночасно визначають поле інтерпретацій, описання і актанта, і самих цих подій, і взаємодії між актантами. А Б.Латур уточнює: «Взаємодія виражається в двох протилежних форматах: у фреймах, які обмежують його, задають його межі, і мережах, які порушують одночасність, схожість і цілісність»[15].

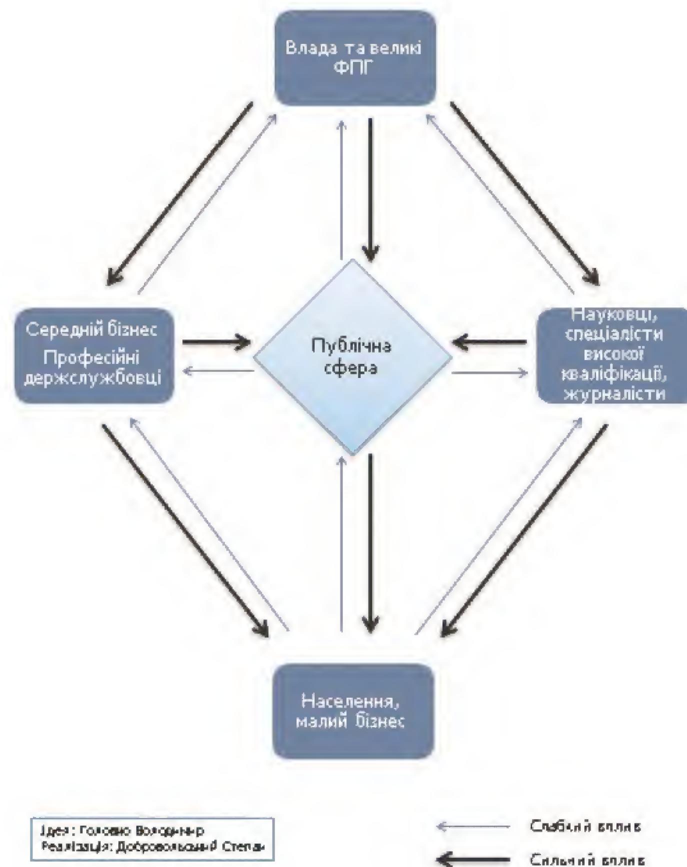
Мережі вносять у взаємовідносини актантів (в нашому випадку ФПГ) невизначеність: причина цього - в різній темпоральності (наприклад, різниця в швидкості інформаційних потоків) та просторовій відокремленості (що впливає на викривленість тих же інформаційних потоків).

Мал. 1. «Ідеальна» мережа взаємодії ФПГ та зацікавлених груп

[14] Див. Гофман И. Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта. М., 2003.
[15] Цит. по Вахштайн В. Возвращение материального. С.105.

Також можна казати про різницю сили впливу одних актантів на інших. В «ідеальній» схемі потенціал впливу має бути однаковий. Тоді як на практиці існує дисбаланс, який дає уявлення про розподіл влади в мережі (див. мал.2).

Мал. 2. «Актуальна» мережа взаємодії ФПГ та зацікавлених груп

В даній інтерпретаційній моделі особливо наочно помітні основні проблеми взаємовідносин ФПГ та суспільства. Звернемо увагу на звужений (в порівнянні зі схемою інформаційного суспільства) простір публічної сфери, що викривлює картину світу і формує помилкові інтерпретаційні дискурси. Актанти опиняються відчуженими від публічної сфери, тоді як для ефективної взаємодії вони мають бути до неї інтегровані. Можна навіть стверджувати про виникнення замкненого кола «незнання»: спрощуючи

можна сказати, що верхні актанти не мають інформації про реальне життя нижніх актантів. Також обмереженою (часто однобічною) є взаємодія (комунікація) з середніми актантами, які, в свою чергу, не можуть виконати свою функцію зі стабілізації суспільного життя, зв'язування, цементування соціального тіла. Наступним етапом після розбудови двох схем – «ідеальної» та «актуальної» – має стати історичний аналіз, на основі якого можна виробляти практичні рекомендації для корекції соціальних практик. Подібним же чином можна розробити акторно-мережеву схему взаємовідносин ФПГ та науки і технології, ФПГ та держави, ФПГ та підприємств, ФПГ та природних ресурсів тощо. До речі, в історичному вимірі показово, що мережева схема взаємодії, наприклад, металургійних ФПГ, утворених на території України в останній чверті XIX ст., в багато чому подібна до схеми початку XXI ст. І це дає основу для більш глибоких та обґрунтованих оцінок нинішнього стану розвитку промисловості та її подальших перспектив.

STES та принцип Ейнштейна-Джобса

Таким чином, повноцінне включення економічних феноменів в пізнавальний простір STS є ефективним для вирішення дослідницьких завдань на основі теоретико-методологічних засад напряму. Тобто мова йде про розширення його амбіцій й на економіку і перетворення на «Science, Technology, Economy Studies» (STES). Принаймні, сама така формула на сьогоднішній день є основою сталого розвитку суспільства, а отже і має досліджуватись саме в такий конфігурації. Однак підтвердити ці амбіції мають широкі узагальнюючі роботи, спрямовані на подання панорамного бачення тих чи інших соціально-економічних процесів в їх історичному контексті. Врешті решт, вектор подальшої еволюції є формування нового міждисциплінарного напряму «Social Practices Studies» - дослідження соціальних практик.

Втім, тут варто підняти ще одну проблему, яка має усвідомлюватися і вирішуватися дослідниками. Ускладнення теоретико-методологічного інструментарію безперечно дає нову додану вартість, однак при цьому суттєво ускладнює й понятійно-термінологічний апарат. При всій доцільності і продуктивності використання концептів на кшталт «актор», «актант», «хумант», «мережі» тощо, їх застосування суттєво звужує коло тих, хто може скористатися цими інструментами та результатами досліджень, зроблених за їх допомогою. При чому мова йде не тільки про звичайних читачів, але й про колег, що займаються конкретно-історичною проблематикою. Подібна проблема стосується не тільки STES, але й інших теоретико-методологічних

напрямів. Через різноманітність методологічних підходів втрачається спільність мови та фаховий діалог між науковцями.

На сьогоднішній день про простоту теорії (мова йде не про спрощення, а про доступне викладення) в гуманітарних дисциплінах говорити не приходиться, втім, це стосується праць, де є хоч якась теорія. Треба щиро визнати, що деякі теоретичні роботи майже нечитабельні, особливо, це стосується тих же праць «постмодерністського напряму». Саме цією «нечитабельністю» частково можна пояснити скептичне ставлення широких кіл істориків до новітніх підходів. Через непрозорість текстів втрачається багатство думки теоретичних робіт. Щоб бути впливовою, ідея має бути доступною для розуміння.

Шукаючи шляхи вирішення цієї проблеми, варто звернути увагу на установки двох інтелектуалів – одного з найбільш потужних фізиків-теоретиків XX ст. А.Ейнштейна та одного з найбільш успішних бізнесменів в галузі високих технологій межі XX-XXI ст. С.Джобса.

Зокрема, першу вимогу до розробників теорії можна сформулювати на основі фрази, яка приписується А.Ейнштейну: «Теорія має бути настільки простою, наскільки можливо, але не простіше» (насправді, це є парафраз з його лекції «Про метод теоретичної фізики» 1933 р. на честь Герберта Спенсера в Оксфордському університеті: «Навряд чи можна заперечувати, що основна мета будь-якої теорії розробити нескорочуємі основні елементи настільки простими, наскільки це можливо, не втрачаючи при цьому адекватного смислового відображення конкретних фактів досвіду»)[16].

А ось С.Джобс (яскравий приклад «humant`a», як і компанія Apple, де він був співзасновником, не менш яскравий приклад «actant`a») показав як реалізовувати «стандарт простоти» на практиці, випускаючи технологічно складні і в той же час доступні широкому загалу товари. Навіть рекламував свою техніку за допомогою гасел «Простота – це вища мудрість» та «Простота – гранично складна». Він так описував філософію творчого процесу досягнення простоти: «Чому ми вважаємо, що простота – це добре? Тому, що коли ми маємо справу з предметами, нам важливо відчувати, що ми управляємо ними. Упорядковуючи хаос, ви знаходите спосіб підкорити собі предмет. Простота – це не тільки зовнішній стиль. Це не мінімалізм або відсутність безладу. Щоб досягти простоти, необхідно прорити тунель в надрах складності. Щоб бути по-справжньому простим,

[16] “It can scarcely be denied that the supreme goal of all theory is to make the irreducible basic elements as simple and as few as possible without having to surrender the adequate representation of a single datum of experience”. Див. Einstein A. On the Method of Theoretical Physics // Philosophy of Science, Vol. 1, No. 2, (Apr., 1934). P. 165.

необхідно добратися до самої глибини…Щоб позбавитися другорядного, необхідно проникнути в суть предмету»[17]. До речі, відповідно духу STES звучить таке кредо С.Джобса: «Ми віримо, що саме союз прикладних та гуманітарних наук проносить плоди, від яких співають наші серця»[18].

Безперечно, зміна понятійно-термінологічного апарату це закономірне і природне явище, яке є зворотною стороною накопичення наукових знань. Однак вимогою сьогодення є необхідність замислюватися не тільки про суть концепцій, але й про форму їх викладення. Гуманітарії, особливо ті, хто займається теоретичними проблемами, мають також думати й про «дизайн» теорій, про просте викладення складних тем та результатів досліджень. Це має стати основою для повернення інтелектуального впливу гуманітарних дисциплін на науку, технологію, економіку та врешті-решт суспільство.

---

[17] Цит. по Айзексон У. Стив Джобс. М., 2011. С. 225-226.
[18] Там. само. С.346.

Віталій Андрєєв
Херсон

Семіотичний статус речей

Річ є невід'ємною частиною життя людини. Весь навколишній світ складається з предметів, що утворюють контекст людського існування. Завдяки речі відбувається трансляція знання одного просторово-часового континууму в інший, і виникає діалог між різними поколіннями та культурами. Культурологічний аспект у вивченні речі передбачає два шляхи дослідження: 1) вивчення даної категорії в залежності від типу суспільства (сучасного або традиційного) та 2) стосовно конкретної культури. В обох випадках передбачається прив'язка до певного контексту, на відміну від філософського розуміння, це інший рівень осмислення, при якому речі абстраговані від конкретного суспільства[1].

Серед джерел інформації про минуле, за інформаційним критерієм, речові джерела, поруч із мовними (письмові та усні), поведінковими (звичаї, обряди, ігри і т. ін.), зображувальними, виділяються в окрему категорію. Річ, як джерело, суттєво відрізняється від інших джерел інформації про минуле за способом, яким вона в них закодована, а отже, й за способом її отримання. Будь-яка наука функціонує в сфері мислення та мови. Таким чином, в цій сфері маніпулювати безпосередньо речами неможливо. Без попередньої обробки інформація, яка відображена в речах, непридатна до наукового використання. Переробка потрібна радикальна: необхідно перекодувати інформацію двічі. Спочатку необхідно перекласти її з того, що фігурально називається «мовою речей» на якусь «дійсну» мову (українську, російську, англійську та ін.). Тобто зробити описання речей, їх ознак, співвідношення, використовуючи поняття та судження, словами та граматикою живої мови, науковою термінологією. Надалі, співставляючи отримані відомості з

[1] Богомаз С. М. Вещь в традиционной культуре тюркских народов Центральной Азии // Вестник Томского государственного университета. 2008. № 3 (4). С. 121-123.

іншими, необхідно визначити, які події та процеси минулого відбилися в описаних речових джерелах. Отже, лише так інформація отримує необхідну для історичної науки форму[2].

Отримати необхідне перекодування інформації речових джерел значно важче, ніж перекласти текст з однієї природної мови на іншу (наприклад, з англійської на українську). Саме тому речові джерела й виділяються в окрему категорію, а їх вивчення відокремлюється від традиційного історичного джерелознавства, що займається обробкою письмових джерел[3].

Зрозуміло, що дослідженням речових джерел традиційно переважно займається археологія, адже цей вид джерел є основним у вивченні давньої, а особливо дописемної історії. Проте, довгий час інтерпретація археологічних джерел була й іноді і зараз залишається довільною, мовляв, робиться «по наітію», «за здоровим глуздом» сучасного дослідника. Отже, на мій погляд, проблема інтерпретації археологічних джерел і по сьогодні залишається доволі актуальною.

В той же час до питання функціонування предметів матеріальної культури в архаїчному та традиційному суспільствах зверталося багато дослідників. Так, в етнографії, антропології, культурології розробка даної проблеми розпочалася ще на початку XX ст. і продовжується до нині. Думаю, що результати роботи в цих дисциплінах можуть бути цікавими й для археологів та істориків (у першу чергу для тих, хто займається реконструкцією ідеології стародавніх суспільств).

Ще років двадцять тому, займаючись археологією і зокрема дослідженням ритуальної сфери життя давнього населення українських степів, я, під впливом ідей ленінградського вченого Л. Клейна, запропонував використовувати підходи семіотики (а саме намагався ввести в археологічне дослідження поняття «семіотичний статус речі») в інтерпретації функцій речей у поховальній обрядовості культур доби бронзи та раннього заліза. Цій темі була присвячена моя дипломна робота і низка публікацій[4]. На той час

---

[2] Клейн Л. С. Археологические источники. Л., 1978. С. 46-47.

[3] Там само. С. 48.

[4] Див.: Андреев В. Н. Саенко В. Н. К вопросу о семантике стрел в скифском погребальном обряде // Вестник краеведа. Тезисы докладов и сообщений. Запорожье, 1991. №4. С. 4-6; Андреев В. Н. Саенко В. Н. О семантике стрел в скифском погребальном обряде // Древности степного Причерноморья и Крыма. Запорожье, 1992. Вып. 3. С. 157-162; Андреев В. Н., Тубольцев О. В. Интерпретация орнамента на сосуде срубной культуры из погребения близ города Васильевка Запорожской области // Древности степного Причерноморья и Крыма. Запорожье, 1991. Вып. 2. С. 24-28; Андреев В. Н. К вопросу о скифских оселках // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Тезисы докладов научной конференции. Ростов-на-Дону, 1992. С. 22-23;

подібні студії сприймалися як дивина та/або як «хвороба росту» молодого дослідника. Проте, на сьогодні такі підходи в археології набувають все більшої популярності, про що свідчить зростання «індексу цитування» та кількості посилань, на ці роботи (іноді, звичайно, дехто обходиться й без посилань але сумлінні дослідники все ж таки демонструють свою обізнаність з цими працями), а також використання подібних підходів у дослідженнях сучасних археологів[5].

Отже, повернемось до етнології. Так, багатьма дослідниками, які вивчали найдавніші процеси виробництва, неодноразово зверталася увага на те, що вже починаючи з моменту виготовлення речі, проявляються її особливості функціонування в архаїчній культурі. Давній майстер під час створення речі стає, так би мовити, продовжувачем розпочатої богами-деміургами справи, про що свідчить безліч прикладів. Процес виготовлення речей входив у космологічну схему, а технологія в сферу сакрального знання. Крім того, кожного разу під час технологічних процесів використовувалася велика кількість операцій, які, з сучасної точки зору, не мали жодного впливу на кінцевий результат. Так, наприклад, в середньовічних джерелах часто зустрічаються абсолютно фантастичні рецепти виготовлення ремісничих виробів[6]. Майже в усіх культурах спеціалістам-майстрам приписувалися особливі якості, вони наділялися таємними, прихованими від усіх знаннями. Майстер володів «мовою» недоступною для інших, він виконував роль медіатора між світом людини та світом природи[7].

Для людини архаїчної культури весь зовнішній світ був наповнений живими істотами нелюдської природи, що передбачало встановлення контакту, розуміння між двома світами. Емоційний, постійний діалог людини

Андреев В. Н., Саенко В. Н. Об одной индоиранской традиции в скифской культовой практике // Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Международной научной конференции, посвященной памяти А. И. Тереножкина. Мелитополь, 1992. С. 44-47; Андреев В. Н. О функционировании вещей в погребальной обрядности древних обществ (по материалам культур эпохи брозы-раннего железа в Северном Причерноморье). Дипломная работа на кафедре истории Украины, рукопись. Запорожье, 1992; Андрєєв В. М. До питання про скіфських сліпих рабів Геродота // Проблеми скіфо-сарматської археології Північного Причорномор'я (до сторіччя народження Б. М. Гракова). Запоріжжя, 1999. С.16-19 та ін.

[5] Наприклад, див. Кубышев А. И., Бессонова С. С., Ковалев Н. В. Братолюбовский курган. К., 2009.

[6] Харитонович Д. Э В единоборстве с василиском: опыт историко-культурной интерпретации средневековых ремесленных рецептов // Одиссей. Человек в истории. Исследования по социальной истории и истории культуры. М.: Наука, 1989. С. 77-97.

[7] Байбурин А. К. Семиотические аспекты функционирования вещей // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. Л.: Наука, 1989. С. 64.

з природою – характерна особливість традиційного суспільства. Звідси походить й стратегія освоєння світу – зорієнтованість на співробітництво з ним, засвоєння його «відповідей» з метою досягнення взаємоприйнятних результатів. В такому «партнерстві» й вбачалася запорука успіху в будь-якій сфері діяльності. Подібне світосприйняття визначало особливості процедури вибору матеріалів для виготовлення речей. Для того, щоб бути корисним, придатним для використання, матеріал мав відповідати не лише фізичним, а й символічним вимогам[8].

Причини за якими різні суспільства обирають для використання деякі природні продукти (а це в свою чергу призводить до виникнення особливих звичаїв) або ж відмовляються від них, залежать не лише від притаманних цим продуктам властивостей, але й від того символічного значення, що їм надавалося[9]. Матеріал повинен був входити в ту частину універсальної класифікації явищ, що оточують людину, котра співвідноситься з поняттям життя, щастя, чистоти і т. п.[10] Людиною, відповідно концепції визнання її достоїнств, розташування її в центрі Всесвіту, створеного Богом для неї, подавалась класифікація рослин, тварин, мінералів тощо. Основними властивостями предмету визнавалися користь або шкода. Ці показники часто-густо мали магічний характер. Так, наприклад, стародавніми єгиптянами малахіт вважався священним каменем, адже він мав зелений колір (колір життя), а кварц, що нагадував своїм кольором пустелю, проголошувався заклятим й шкідливим[11]. На такі метали як мідь, золото, а пізніше й срібло, котрі були відкриті спочатку в самородках, людина стала звертати увагу завдяки їх яскравому кольору й блиску. Естетичні якості міді, золота, срібла згодом зіграли суттєву роль у виборі саме цих матеріалів як символів під час обміну. Про це свідчать навіть назви цих металів. Так, золото було одночасно й образом Сонця, й сакральним символом царя[12].

З даної точки зору, показово те, що, на думку В. Іванова, доба заліза настала значно пізніше, ніж епоха міді та бронзи завдяки причинам не технологічного, а ціннісного характеру – важливість використання бронзи в ритуальній, обрядовій, сакральній сферах. Вчений підкреслює, що бронзу отримати значно складніше ніж залізо, а це заперечує визнану послідовність

[8] Леви-Стросс К. Структурная антропология. М., 1985. С. 89.

[9] Там само.

[10] Байбурин А. К. Семиотические аспекты функционирования вещей. С. 65.

[11] Редер Д. Г. Культура древнего Египта. М., 1976. С. 247.

[12] Див. Иванов В. В. История славянских и балканских названий металлов. М., 1983. С. 8-10.

«камінь – мідь – бронза – залізо» як типологічно необхідних «природних» стадій[13].

Також не є секретом, що в давніх суспільствах уявлення про придатність і корисність речей значно відрізнялося від сучасних. Ті правила, за якими був створений світ, покладалися в основу первісної технології (людина брала на себе функції бога-деміурга, стихії дублювали учасників космогонічного акту творіння світу): введення просторових і часових показників; вибір та обробка матеріалу; «оживлення» речі після чого вона починала «жити»[14].

Дослідники, вивчаючи функціонування речей в архаїчній культурі, відмічали, що її цілісність у поєднанні з відсутністю спеціалізованих засобів забезпечення циркуляції інформації у суспільстві, стали причиною більш повного, ніж у сучасному суспільстві, використання кожного елементу культури. Речі в древніх культурах задіювалися в грі смислів поруч з елементами культури, що використовувалися як знаки соціальних відносин. Тут речі суть знаки, а знаки суть речі[15].

Отже, для більш адекватного описання функціонування речей, російський науковець (культуролог та етнолог) А. Байбурін, запропонував поняття знакового або семіотичного статусу. Воно було сформульовано під впливом єдності символічного та практичного у створюваних людиною речах[16]. До числа предметів, що знаходяться «між» світом фактів та світом знаків відносяться предмети матеріальної культури. Під час входження в ритуал (який є семіотичною системою) вони функціонують як знаки, при випадінні з системи – як речі. Тобто семіотичний статус речей відбиває конкретне співвідношення їх символічних та утилітарних функцій. Високий семіотичний статус – символічні функції речей зростають, а утилітарні сходять до нуля. Низький семіотичний статус – навпаки, символічні функції речей наближається до нуля, а утилітарні зростають[17].

Будь-яка річ може використовуватись як знак, символ та утилітарно. Тут можна навести безліч прикладів: заслінка (затулка) російської печі, що використовувалася як за своїм прямим призначенням так і в ритуальному плані (в пологовій, весільній, поховальній обрядовості, де вона символізувала вхід в інший світ)[18]; сито та ножиці в російських ворожіннях, що також

[13] Там само. С. 89-90.
[14] Байбурин А. К. Семиотические аспекты функционирования вещей. С. 67.
[15] Там само. С. 70-71.
[16] Там само. С. 71-72.
[17] Там само. С. 72.
[18] Там само.

уживаються не відповідно своєму утилітарному призначенню; дзеркала у ворожінні, поховальній обрядовості, що пов'язано з уявленнями в культурах багатьох народів про потойбічний світ як «Задзеркалля», де все перевернуто по відношенню до звичайного життя (вірування про магічну роль дзеркала зберігається в багатьох культурах і досі)[19]; вироби з золота у похованнях «золотих людей» у Середній Азії, що були не лише коштовностями, а й символізували божественну природу влади, «царський фарн»[20]; вохра у поховальній обрядовості древніх суспільств[21]; посох у пастухів Гірського Алтаю використовувався не лише утилітарно, а й як музичний інструмент, коли ним вдаряли по іншому твердому предмету, або коли на нього надівали додаткові кільця, в результаті чого посох свистів при польоті, також цей предмет використовувався і в релігійних цілях – ударом посоха по підлозі юрти видавалися глухі звуки, за допомогою яких під час ритуалу викликалися духи[22], тощо.

Отже, в одному випадку всі ці предмети є просто речами та функціонують як знаряддя праці, туалету і т. п., а в іншому вони – знаки, тобто володіють високим семіотичним статусом. В процесі включення речі в культурний контекст за допомогою ритуалу змінюється її знаково-символічне навантаження у відповідності з умовами, заданими ритуалом, у процесі якого формується нова знакова реальність.

Проте, необхідно відмітити, в даному питанні певні труднощі викликає те, що встановити реальне функціонування речі можливо лише в конкретному випадку, з урахуванням картини функціонування речей у часі, просторі, культурному контексті, а також того, що семіотичний статус може змінюватися протягом часу, бути різним для різних етнічних утворень та залежно від ситуації. Все це потребує врахування багатьох факторів.

Використання подібних підходів, поняття «семіотичний статус речей» у дослідженнях археологів виявляється доволі продуктивним. Так, наприклад, досліджуючи стародавні пам'ятки, археологи постійно мають справу з похованнями, могильниками, некрополями, курганами, які є важливими, а для багатьох археологічних культур, якщо не єдиним, то часто основним видом джерел. Оскільки археологічні дослідження переважно пов'язані з вивченням традиційних, архаїчних культур, в яких, за

[19] Иванов В. В. История славянских и балканских названий металлов. С. 68.

[20] Литвинский Б. А. «Золотые люди» в древних погребениях Центральной Азии: опыт истолкования в свете истории религии // Советская этнография. 1982. №4. С. 34-42.

[21] Иванов В. В. Чет и нечет. М., 1978. С. 86.

[22] Богомаз С. М. Вещь в традиционной культуре тюркских народов Центральной Азии. С. 122-123.

висновками антропологів та етнологів, жодна річ не виконує виключно своїх утилітарних функцій, а завжди має можливість змінити їх у залежності від контексту (в низці випадків первісне значення речі абсолютно нівелюється), то всі, без виключення, речі з поховальних пам’яток будуть мати високий семіотичний статус, а їх функції можна кваліфікувати як «екстраутилітарні» (такі, що часто були протилежними утилітарним). Зміна семіотичного статусу речей при входженні в систему ритуалу фіксується практично в усіх народів традиційних та архаїчних суспільств. Таким чином, буде логічним припустити, що поховальний інвентар (речі), що фіксується археологічно, виконував не утилітарні, а обрядово-ритуальні функції.

На думку дослідників, поховальний обряд є найбільш важливим у житті стародавніх суспільств. Більшість з них вважає, що основним його змістом та метою була концепція переправи, проводів померлого з світу життя в світ смерті, турбота про встановлення і збереження межі між «тим» та «цим» світом. Поховальний обряд є одним з так званих «перехідних ритуалів» і виступає як найбільш типовий rite de passage (ритуал переходу). Виходячи з того, що основною функцією цього обряду є переправа померлого та «той» світ, то цілком можливо, що знаковий смисл, який відображали речі під час входження в ритуал, були підпорядковані головній ідеї. Йдеться про медіативні функції речей. Входячи в ритуал, предмет сприяв переправі у потойбічний світ. Такий погляд може допомогти з’ясуванню глибинної сутності речей у поховальній обрядовості та вірувань, що стояли за ними.

Отже, подібний погляд, на мою думку, відкриває нові дослідницькі перспективи, що дозволяють повніше, глибше реконструювати та зрозуміти минуле. Даний підхід уявляється доволі продуктивним щодо осмислення, інтерпретації археологічних джерел і, в першу чергу, для реконструкції ідеологічних уявлень, що є одним з найвищих щаблів у студіях ученого-археолога й важливим завданням науки про первісну та давню історію.

Віталій Масненко
Черкаси

Соціалізація артефактів: між наукою, мистецтвом та приватним інтересом

Світ матеріальних речей для традиційних істориків, як це не парадоксально, лишається terra incognita[1]. Насправді, ми професійно працюємо лише із одним різновидом речей – писемними пам'ятками. Та й то їхня матеріальність викликає значно менше інтересу, аніж змістовність. Всі інші речі, у кращому випадку, слугують випадковими ілюстраціями до оповіді історика, не становлячи окремого предмету дослідження. У цьому сенсі матеріальне, речове по суті існує поза простором історичного знання, значно збіднюючи і редукуючи його. Більш дотичними до світу речей виявилися археологи, історики техніки, мистецтвознавці та етнологи. Оскільки предметом їхньої дослідницької уваги справді слугують матеріальні речі. Більше того, саме у середовищі цих наукових дисциплін і функціонує доволі адекватний термін на означення особливого виду речей, які мають важливий сенс для науки – артефакти.

[1] Таке твердження цілком характерне для української історіографічної традиції. Водночас варто констатувати увагу до світу речей таких знакових французьких істориків як Ф.Бродель та М. Блок. Цю ситуацію зауважив В.Вжосек, згадавши, що створена Броделем група з досліджень матеріальної цивілізації займалася матеріальним життям, зокрема, історією харчування, археологією обезлюднених сіл тощо: "У Польщі вивчення матеріальної культури становить лише фрагмент досліджень, які у Франції називаються студіями матеріального життя чи матеріальної цивілізації. Однак вони не є самостійною галуззю історичних досліджень" (Див.: Вжосек В. Історія - Культура - Метафора. Постання некласичної історіографії. Про історичне мислення. К., 2011. С.120). В українському випадку ще проблематичніше вести мову про самостійне становище досліджень світу матеріальних речей. Певним винятком був лише період 20-х рр. XX ст., коли виразно окреслилась потреба українських істориків у студіюванні матеріальної сфери. Суттєвою вадою тодішньої історіографічної ситуації був її ідеологічний спонукальній чинник, і відповідний догматичний підхід до вибору методологічної основи.

Артефакт (лат: *artefactum*, “штучно зроблений”) – предмет, властивість предмету, поява якого/яких за природних причин неможлива або є маловірогідною. Поява артефакту є ознакою цілеспрямованого втручання людини. Важливо зауважити, що ця річ з моменту свого творення набуває характерних ознак авторства, дарма, що індивідуальне авторство може бути втрачене (замінене колективним) тощо.

Поняття артефакту полісемантичне і змінне, оскільки використовується в широкому спектрі наук: від археології до квантової фізики. Доволі об’ємна й позанаукова сфера вжитку означеного поняття: від магії до комп’ютерних ігор.

Артефакт в археології використовується для розрізнення природних та штучних об’єктів. Це продукт людської діяльності, об’єкт матеріальної культури, що містить у собі певний сенс, а саме зміст інформації про минуле: господарські знаряддя, зброю, одяг, хатнє начиння, предмети культу й поклоніння тощо. Водночас, один із теоретиків археологічної науки Жан-Клод Гарден свого часу нагадував, що далеко не всі матеріальні об’єкти, які досліджуються археологією, є творіннями рук людини. Адже для реконструкції минулого, особливо доби первісності, однаково важливе все, у тому числі й остеологічні рештки давніх людей і тварин, викопні скам’янілості, пилок рослин тощо. Для означення цих об’єктів застосовується неологізм – “екофакти”, тобто факти природного середовища, на противагу “артефактам” – об’єктам матеріальної культури, справді створених людськими руками [2].

В естетиці термін артефакт використовується етимологічно, тобто безпосередньо для позначення предметів, створених спеціально для функціонування в системі мистецтва. У трактуванні інституціональної школи, артефактом у відповідному мистецькому оточенні може виступати будь-який реальний об’єкт, який є художнім твором (зокрема, про це йдеться у роботі Д. Дікі “Мистецтво й естетика: введення в інституціональний аналіз”, 1974). У інших напрямках сучасної естетики звичайно проводиться розмежування між артефактом і художнім твором. Артефакт, як правило, має матеріальне втілення і є носієм певних естетичних змістів. Структуралісти крім цього розрізняють артефакт і естетичний об’єкт. Тут артефакт виступає свого роду “зовнішнім символом” естетичного об’єкта (Я. Мукаржовський “Дослідження з естетики та теорії мистецтва”).

Водночас лишається відкритим питання про природу естетичного в артефакті: Чи воно є його внутрішньою, іманентною властивістю, не-

[2] Гарден Жан-Клод. Теоретическая археология / Вступительная статья и редакция Я.А. Шера. Перевод с фран. Л.А. Лавлинской и Л.Е. Торшиной. М. 1983. С.39.

залежною від суспільного сприйняття, чи естетичне є власне породженням тієї соціальної сфери, у якій обертається/функціонує артефакт? Відповідь на питання, вочевидь, лежить у виборі тієї чи іншої моделі розуміння процесу соціалізації артефактів (на чому зупинимося пізніше).

Артефакт може мати три основні складові елементи: психоаналітичний – встановлює зв'язок між артефактом й антропологічним спонуканням, структурний – виявляє комунікативно-функціональну домінанту, герменевтичний – визначає обрії розуміння й інтерпретації [3].

Артефакт культури – штучно створений об'єкт, що має знаковий або символічний зміст. Артефактами культури можуть бути створені людьми предмети, речі, а також феномени духовного життя суспільства: наукові теорії, забобони, твори мистецтва та фольклор. Артефакт функціонує в середовищі культурно-семантичного поля (наприклад, літератури), що визначає зміст артефакту і його матеріальний носій. Артефакт є багатозначним і тому являє собою абстрактний носій культурної семантики, що проявляється по-різному в різних контекстах використання.

До основних модальностей існування артефакту можна віднести: матеріальну (форма об'єктивації штучного об'єкта), функціональну (сума модифікацій при його використанні); семантичну (його значення, змісти, цінність у контекстах соціокультурної комунікації). Не важко помітити, що лише у першому випадку ми маємо справу з властивістю самої речі, у двох наступних – вже йдеться про факт її соціалізації, а отже набуття нею нових характеристик, які я назвав би "властивостями другого рівня".

Окремої розмови потребують артефакти, які не мають матеріального опредмечування. Так, у практичній соціології для більш точного опису релятивності емпіричних досліджень застосовують як додаткове поняття "артефакт". "Артефакт виникає тоді, коли дослідницький процес породжує в об'єкті (а ним, як правило, виступає певна соціальна реальність – В.М.) такі зміни, які йому не притаманні до моменту взаємодії між ним і інструментом пізнання" [4].

Втім, предметом нашої уваги виступають саме матеріальні об'єкти.

Метою запропонованої розвідки є показати рівень продуктивності різних інтерпретаційних моделей процесу соціалізації артефактів. Умовно можна визначити два підходи: звичайний (традиційний) та той, який має місце у рамках "матеріального повороту" і пов'язаний із концепціями Брюно

---

[3] Красноглазов А. Б. Артефакт // Культурология. XX век. Энциклопедия в двух томах / Главный редактор и составитель С.Я.Левит. СПб., 1998.

[4] Яковенко Ю.І. Проблема артефакту в соціології: історико-теоретичний формат аналізу // Психологія і суспільство. 2004. №4. С.75-94.

Латура (акторно-мережева теорія) та Ірвінга Гофмана (теорія фрейм-аналізу). В останньому випадку нас цікавить можливість застосування інструментарію т.зв. “Третьої хвилі дослідження науки (The Third Wave of Science Studies)” – таких напрямів соціально-гуманітарних наук як соціологія наукового знання (Sociology of Scientific Knowledge (SSK)), дослідження науки та технології (Science and Technology Studies (STS)), дослідження знань і досвіду (Studies of Expertise and Experience (SEE)) для вирішення дослідних завдань археології та теорії історії. При цьому буде цілком доречним полідисциплінарний підхід і звернення до певних проміжних практик, які застосовуються, зокрема, у межах візуальної історії, чи то “історії образів” тощо. Варто згадати й про ймовірні загальнотеоретичні наслідки запропонованого студіювання – розуміння співвідношення об’єктивності (об’єктності) та суб’єктивності, конче потрібних для вироблення сучасних підходів в історіописанні.

Автор свідомий, що запропонований погляд є радше початковим рівнем розмірковувань над окресленою проблемою, ніж якоюсь цілісною відповіддю на наявні інтелектуальні виклики.

* * *

Таким чином, у межах звичайної схеми соціалізації артефактів йдеться про надання їм певних соціально значущих смислів, завдяки яким окремі речі й стають власне артефактами. Йдеться про т.зв. звичну соціальну інтерпретацію матеріальних об’єктів. У вказаній схемі речі постають як “соціальні конструкти”, які виконують певну соціальну функцію, як результат “об’єктивізації”, породження соціальних стосунків. Звідси відбувається своєрідна “редукція”, або “заміщення” матеріального соціальним. Можна цілком погодитися із В.Вахштайном, який аналізуючи тип розмірковування Г.Зіммеля, помічає, що “редукція речі до її соціального смислу – це одна з перших соціологічних концептуалізацій матеріального об’єкту”[5].

Водночас, у нашому випадку важливо зупинитися не лише на тлумаченні суті соціалізації артефактів, але й збагнути її механіку, ґенезу, послідовність і можливі подальші перспективи.

Початковий пункт даного процесу, варто шукати у різноманітних релігійних практиках, які полягали у формуванні сакральних смислів і наділенні ними окремих матеріальних речей. Останні у свою чергу слугували джерелом поширення/транслювання сакральності, тим самим ставали самодостатніми та самовідтворюваними. У цьому сенсі сакральні артефакти, мабуть “найменш матеріальні”, оскільки їхня матеріальна субстанція не має жодного значення для процесу соціалізації. У традиційних суспільствах речі

[5] Вахштайн В. Социология вещей и «поворот к материальному» в социальной теории // Социология вещей, Сборник статей / Под ред. В.Вахштайна. Москва, 2006. С.10.

при їх виготовленні, як це добре знають етнологи чи соціальні антропологи, наділені смислами принаймні подвійної природи: суто матеріальної ужиткової та духовної, і зову таки, досить часто – сакральної. На цьому принципі побудовані, зокрема дослідження у галузі прикладного декоративно-ужиткового мистецтва. Із цього ряду артефактів особливий інтерес можуть становити речі, які виконують роль атрибутів у певних ритуальних діях, такі як традиційні свята календарного чи родинного циклів.

Уже від доби античності набув поширення і такий провідний спосіб соціалізації артефактів, як колекціонування. Смислове навантаження цього явища доволі багатовимірне і поєднує кілька рівнів: власне естетичний (який попри всю очевидність, далеко не завжди посідав домінантну позицію), соціальний, у розумінні означення певної, як правило, високої соціальної ніші, матеріальний, як спосіб заощадження. Попри всю різношаровість всі ці смисли поєднує приватний інтерес, породжений бажанням особи до самопрезентації/самореалізації. Окрім буквального привласнення речі, відбувалося й "привласнення" сенсів, якими була наділена річ, шляхом "перенесення" означення авторства у належність. Отже, саме остання й визначала соціальний смисл речі, а не початковий задум її творця.

Лише з плином часу, зі зміною соціальної організації суспільства, її ускладненням, відбувається розділення зауважених вище рівнів, яке й привело до зростання ваги власне естетичного смислу артефактів.

У темпоральному вимірі найпізнішим смислом, який виникає при соціологізації артефактів, був, як це не дивно – саме науковий. Його поява напряму пов'язана з процесом конституціалізації гуманітарного знання як наукового і припадає на епоху поширення позитивізму. Археологія, як наука у класичному розумінні, цілком ґрунтується на смисловій інтерпретації артефактів, наділені їх сцієнтистськими зв'язками, кінцевою метою яких виступають спроби здійснити реконструкцію суспільств, у тому числі і соціальну, представники яких і продукували артефакти.

Варто звернути увагу на те, що у процесі соціологізації артефактів значення і вага тих, чи інших смислів не може бути стабільною. Тут досить поширена мінливість і рухомість. Особливо це помітно у тих суспільствах, які перебувають у стані динамічних змін і трансформацій. Так, у сучасній Україні бракує інтерпретацій наукового смислу артефактів, й одночасно, на тлі небаченого до того поширення колекціонування і "чорної археології" зростає вага саме приватного інтересу.

З процесом соціалізації артефактів пов'язана поява такого явища і відповідно поняття як *недоречний артефакт* (*out-of-place artifact*) – об'єкт, що представляє історичний, археологічний або палеонтологічний інтерес

і знайдений в незвичайному або неймовірному на перший погляд місці. Термін введений американським зоологом Айвеном Т. Сандерсоном (Ivan T. Sanderson) і застосовується до широкого спектру об'єктів, що вивчаються як офіційною наукою (наприклад, колона із заліза у Делі, кришталевий череп інків), так і псевдонаукою.

Прихильники "недоречності" артефактів вважають, що офіційна наука ігнорує великі області знань, зумисне або через неповноту джерел інформації. Підсилює таку позицію те, що деякі випадкові відкриття, такі, як антикітерський механізм, справді призвели до того, що вчені були змушені переглянути попередні уявлення про технологію давніх цивілізацій.

Однак багато критиків вважають, що "недоречність" артефактів найчастіше виникає через неправильну інтерпретацію, видавання бажаного за дійсне або крайній культуроцентризм (віру, що та чи інша культура не могла створити артефакт або винайти технологію, тому що була на дуже низькому рівні розвитку або просто недостатньо розумною).

Недоречні артефакти викликають особливий інтерес креаціоністів, які шукають докази для спростування теорії еволюції та підтвердження реальності "священної історії", зокрема таких її сюжетів як Всесвітній потоп тощо. Вони також використовуються як свідчення на користь релігійних описів доісторичних часів, палеоконтакту і минулих цивілізацій, які володіли технологіями досконалішими, ніж наші.

Ситуація з недоречними артефактами слугує доброю ілюстрацією гносеологічних ускладнень та схиблень, породжених традиційним процесом їхньої соціалізації, отже і певним свідченням його недосконалості, його обмеженості. При цому варто пам'ятати, що доволі часто недоречні артефакти виявляються відвертими підробками. Це також свідчить про зворотну дію процесу соціалізації, оскільки факт підробки ґрунтується на принципі матеріалізації речей, які виходять за межі усталених соціальних уявлень. Така цілеспрямована підробка породжена приватним інтересом і переслідує мету створення інформаційної сенсації, провокування наукової спільноти на відповідну реакцію, зрештою на отримання особистого зиску.

* * *

Спосіб уявлення матеріального через вимогу нередуціоналістської проблематизації соціального світу є принципово важливим для моделі "матеріального повороту". Йдеться про формування нового соціологічного дискурсу, у якому матеріальний об'єкт стає предметом соціологічного аналізу, не втрачаючи при цьому своєї об'єктності (збереження речовності соціального світу). У такий спосіб робиться спроба подолати дуалізм "матеріального" і "соціального" та усунути модерністську дихотомію

"об'єкта" та "суб'єкта".

Такий підхід стає більш прийнятним, якщо оцінити його через призму теорії пізнання. Серед філософів, які найближче підішли до можливості пізнання першореальності, її раціоналізації, на нашу думку, був М. Бердяєв. Почавши власні розмірковування від І.Канта, його "речі у собі", він прийшов від розуміння того, що істинним буттям є первісне буття, до його раціоналізації (соціалізації у нашому випадку), і пізнається воно не через поняття. Можливість для цього відкривалась через розрізнення первинної і вторинної свідомості. Вторинна свідомість пов'язана із розпадом на суб'єкт та об'єкт, вона об'єктивує те, що пізнається. Першосвідомість занурена у суб'єкт як першореальність, чи точніше, у ній маємо тотожність суб'єкта і об'єкта. Пізніше мислитель сформулював вказану проблему як відчуження в процесі об'єктивізації єдино справжнього суб'єктивного світу. Ця ідея була висловлена ним у парадоксі: "Суб'єктивне об'єктивне, об'єктивне ж суб'єктивне, бо суб'єкт є Боже творіння, об'єкти же є творіння суб'єкта"[6]. Отже бердяєвське розуміння реальності полягає у тому, що вона нетотожна буттю і ще менш тотожна об'єктивності. У випадку з артефактами, вони можуть розглядатися як певні прояви першореальності, які мають власні смисли і творять речовий світ. Їхня подальша соціалізація й визначається зазначеними смислами.

Сучасна західна соціологічна думка пропонує новий погляд на природу матеріального, у тому числі й артефактів. За Ірвінгом Гофманом, сучасним класиком соціології повсякдення, важливо простежити триваючу біографію артефактів, залучених в організовану діяльність або фрейм діяльності, як вияв їхньої самототожності[7]. Засадничим поняттям його концепції є "фрейм"– рамка соціальної взаємодії як спосіб форматування соціального життя. Речі, у тому числі й артефакти, слугують реквізитами такої соціальної взаємодії.

Акторно-мережева теорія (ANT) Б. Латура з її основоположним складником – взаємного конструювання матеріального і соціального – може доволі продуктивно відобразити соціалізацію артефактів. Ситуацію з розколом об'єктного світу, коли об'єкти виступають лише у трьох якостях: як інструменти, детермінуючі структури, проекційний екран, може порятувати інтелектуальна процедура перетворення об'єкта у частину гетерогенної мережі відносин. Це дозволить повернути йому статус агентності "констатуєнти соціальної дії". Отже є реальний об'єкт, а не тільки його смисл, матеріальні об'єкти виступають регуляторами інтеракції / взаємодії людей.

[6] Бердяев Н. Самопознание (опыт философской автобиографии) Москва, 1991. С.100.
[7] Гофман И. Закрепление форм деятельности // Социология вещей. Сборник статей / Под ред. В.Вахштайна. Москва, 2006. С.102.

Російський критик латурової концепції В.Вахштайн підмічає таку її важливу складову: "Спільне існування людей неможливо уявити без множинності пов'язаних мережею інтероб'єктивності артефактів"[8].

Констатується здатність артефактів буквально, а не метафорично будувати соціальний порядок, включаючи відому дилему актор/струкура. Артефакти, на думку Латура, "значною мірою є тією ж самою субстанцією, з якої складається "соціальність"[9]. Звідси й розуміння техніки як "сукупності артефактів, що виконує функцію опосередкування" між "матеріальним" та "соціальним".

На переконання Латура, простір не передує тілам (речам) – він становить порядок їхнього існування, складається із їхньої протяжності. Отже, простір не є порожнім, простір і час виступають "як виявлення деяких відносин між самими об'єктами. Але замість єдиного Простору-часу створимо стільки просторів та часів скільки існує відносин" [10]. Звідси теза про множинність простору і самостійність "простору мереж", відмінного від "простору місць".

Функціонування артефактів у археології дають безліч цікавих прикладів вказаної моделі соціалізації. Наукова інтерпретація артефактів, як правило, є виявом "відкладеної", "дистанційної" соціалізації, адже запропоновані нею смисли, по своїй суті не можуть бути нічим іншим як гіпотезами. Гіпотетичність посилюється тим, що дані смисли не тільки редуковані, але й можуть просто не співпадати із колишньою реальністю. Археологи, відчуваючи цю гносеологічну небезпеку, намагаються зарадити тим, що вдаються до буквальної "матеріалізації" артефактів шляхом археологічної реконструкції (виготовлення кам'яних знарядь у сучасних умовах, але з використанням давніх інструментів і прийомів тощо). Зворотнім (перевернутим) методологічним прийомом може слугувати досвід дослідження давніх знарядь праці за слідами їхнього використання (трасологічний аналіз)[11].

Для аналізу артефактів важливо здійснити їхню локалізацію у часі і просторі (як тут не згадати просторово-темпоральну карту взаємодії за

[8] Вахштайн В. Социология вещей и «поворот к материальному» в социальной теории. С.31.

[9] Латур Б. Когда вещи дают отпор: возможный вклад «исследователей науки» в общественные науки // Социология вещей, Сборник статей / Под ред. В.Вахштайна. М., 2006. С.350.

[10] Latour B. Trains of thought: Piaget, formalism and the fifth dimension // Common Knowledge. 1997. №6 (3).

[11] Семенов С.А. Первобытная техника (опыт изучения древнейших орудий и изделий по следам работы). Москва; Ленинград, 1957.

Латуром[12] та його уявлення про простір і час). При цьому спостерігається своєрідний парадокс об'єктності, тобто просторові та темпоральні локалізації реалізуюся у принципово різний спосіб. Просторове розміщення матеріальних предметів, виявлених під час археологічних розкопок, є фактом об'єктності самих речей. Вони розмішені так, як їх залишили сучасники, або перемістив час чи природні обставини (зміщення ґрунту, течія підземних вод тощо). Сучасні археологічні методики передбачають точну фіксацію виявлених знахідок, що є відображенням власної об'єктності артефактів. З іншого боку, датування знахідок, виявлення часу їхнього створення, далеко не завжди залежить від них самих. Тут використовуються різні методи, котрі базуються на порівнянні та аналогії, отже це й приводить до появи тих смислів, які початково не містилися у самій речі.

Темпоральність артефактів має ще один вимір – час їх віднайдення, введення у суспільний обіг ("другого народження"). Існування цього часового відрізку підтверджує думку про те, що артефакти не існують поза соціальним. Це твердження не означає буквальну фізичну (матеріальну) відсутність речі. Звичайно, що річ як матеріальний об'єкт існує. Але вона існує так би мовити у прихованому "латентному" вигляді. Для її об'єктивізації потрібна певна соціальна дія, незалежна від самої речі.

Чимало паралельних місць до описаної вище моделі соціалізації артефактів знаходимо у працях з теорії археології відомого радянського і російського дослідника Л.С. Клейна. Зокрема, він запропонував авторську, доволі піонерну концепцію культурної класифікації та типологізації археоіочних досліджень, у якій міститься новаційне тлумачення природи артефактів.

Вихідним моментом для авторських розмірковувань був сумнів у тому чи можна вважати артефакт основною одиницею археологічних досліджень. Оскільки це поняття багатозначне й у різних археологічних школах має різне значення, а іноді й кілька значень одразу: "окрема портативна річ", "будь-який окремий об'єкт, виготовлений людьми" тощо. Крім того, існує позірний парадокс амбівалентного підходу до артефактів. З одного боку, їх сприймають як сучасні, існуючі нині об'єкти, які вціліли і дійшли до нас з минувшини, з іншого боку, їх уявляють об'єктами діяльності давньої людини, надаючи їм інших характеристик (темпоральних, просторових, функціональних тощо). З огляду на це Л.Клейном зроблений висновок, який цілком відповідає дискурсу "матеріального повороту": "Немає суперечності в природі артефакту, а є нечіткість у дослідницькому мисленні"[13]. Запропонований ним вихід із

[12] Латур Б. Об интеробъективности // Социология вещей. Сб. ст. С.175-176.

[13] Клейн Л.С. Археологическая типология. Ленинград, 1991. С.156.

гносеологічного утруднення був цілком логічним – розмежувати з'єднані поняття.

Отже, перший момент полягає у виокремленні проекції на минуле – артефакти як "археми", які є матеріальними слідами, залишеними історичними об'єктами, мислено фіксованими в момент відкладення. Другий стосується сучасного стану матеріалу, який характеризується артефактами як "археограмами".

При визначені параметрів означених об'єктів, Л.Клейн піддає критичному розгляду схему А.Сполдинга. Останній, зокрема, виокремлював три параметри артефактів: "Форму в сенсі будь-яких фізико-хімічних властивостей артефакту, локалізацію в часі (temporal locus) (маючи на увазі датування преісторичних подій, що виводиться з артефактів, зокрема часу виготовлення, часу використання і часу упокоєння артефакту чи класу артефактів) і місця у просторі (spatial locus) (позиція артефакту в тривимірному світі)"[14].

Л.Клейн вбачає недолік розглянутої схеми у тому, що англійський дослідник не розрізняв артефактів (археограм) як сучасних об'єктів від артефактів (архем) як давніх явищ. Крім того, він сплутав характеристики, що безпосередньо визначаються, з опосередкованими. Натомість Л.Клейн пропонує виділяти у артефактів як археограф, сім параметрів – три власні: 1) топологічну форму із включенням розмірів, пропорцій та структури, 2) фізико-хімічні характеристики, 3) локалізацію у просторі та чотири реляційних, котрі можна встановити лише при співставленні з іншими артефактами: 4) подібність, 5) поєднання у комплекс, 6) стратиграфічне співвідношення, 7) розміщення на давній поверхні[15]. Локалізація у часі, функціональне призначення, технологія виготовлення як опосередковані характеристики не стосуються археограм.

У артефактів як архем всі параметри опосередковані, оскільки при перенесенні на минуле, вони відкориговані, зміщені в одній проекції і зазнали стиснення. Тут Л.Клейн виокремив п'ять параметрів – три власних: 1) матеріально-технічна характеристика (форма, матеріал і технологія виготовлення), 2) передбачувана функція, 3) локалізація у просторі і часі, - та два реляційних: 4) подібність, 5) поєднання у комплексі, яке сприймається як співучасть, і позицію у контексті (включаючи склад комплексу і розміщення його компонентів)[16].

---

[14] Spaulding A. The dimensions of archeology // Essays in the science of culture in honor of Leslie A. White. 1960. P.438.

[15] Клейн Л.С. Археологическая типология. С.158.

[16] Там само.

Запропоновані теоретиком характеристики різновидів артефактів дозволяють виявити певну послідовність у розвитку археології як науки. Зокрема, на певному етапі археологи звертали увагу на т.зв. "замкнутий комплекс" – сукупність артефактів, яка утворювалась при їхньому одночасному відкладенні. Оскільки замкнутий комплекс початково слугував лише інструментом хронологічної атрибуції, то дослідників цікавив виключно склад комплексу – поєднання артефактів у ньому, а не їхнє розміщення. При опрацюванні матеріалів використовувалися параметри артефактів як археограм, тобто об'єктів, які зараз спостерігаються.

Розширення предметного поля археології породило інтерес й до розташування речей і споруд у комплексах. Тут вже розгорталася робота з параметрами архем як об'єктів, які були спроектовані на минуле. Замкнутий комплекс стали розуміти як певний культурний контекст, цінний своїм смисловим змістом, своєю інформацією про минуле. Зрештою, теоретик робить висновок: "І артефакт (відп. архема) і замкнутий комплекс (відп. культурний контекст) мають дещо спільне – це речові, завжди конкретні об'єкти, лише різного рівня складності; вони завжди дискретного характеру, та їхня локалізація в часі і просторі (locus) має різко окреслені межі, а в багатьох відношеннях (особливо в просторовому аспекті) може бути зведеною до точкової"[17].

Відповідно для виділення археологічних культур використовують названі вище вихідні дані, як певну послідовність/сукупність артефактів, яка формує аналогічні сенси у спільному культурному контексті. Проблема наступності археологічних культур може бути розглянута у координатах "простору мереж" та "простору місць".

Артефакти, здобуті скарбошукачами або сучасними "чорними археологами", мають свою специфіку, зумовлену особливим способом їхньої соціалізації. Вони потрапляють на "чорний ринок", який також може бути описаний у координатах акторно-мережевої теорії Б. Латура. Артефакти у цьому випадку – своєрідні об'єкти-медіатори, які забезпечують функціонування гетерогенної мережі. Проте, не зважаючи на аналогічну матеріальність, ці артефакти позбавлені багатьох смислів, які мають речі, здобуті під час легальних, науково організованих розкопок. Передовсім, вони не мають зафіксованої локалізації (як просторової так і темпоральної) [18]. Більше того, ці об'єкти перебувають поза сукупністю інших артефактів

[17] Там само. С.159.

[18] Перша, як правило, становить "комерційну таємницю" сучасних скарбошукачів і в принципі не підтягає розголошенню. Більше того, доволі часто речам здобутим у "чорний" спосіб зумисне надається неправдива локалізація з метою введення в оману конкурентів. Датуванням "чорні археологи" також не дуже переймаються, оскільки для

відповідної культури. Натомість наявна у них матеріальність формує смислове навантаження переважно приватного інтересу. Користуючись класифікацією Л.Клейна, можна констатувати, що артефакти представлені лише як археограми, проте позбавлені багатьох іманентних для них параметрів. Отже і породжена рухом “чорних артефактів” інтеракція буде мати відповідний, дуже редукований та дискретний характер.

Цікава роль відведена артефактам й у сучасному теоретичному осмислені історіописання, передовсім у критичній філософії історії. Чудовим прикладом наукового складника соціалізації артефактів може слугувати концепція Франкліна Анкерсміта. Зокрема, та її частина де йдеться про виокремлення трьох базових рівнів формування смислу в історичних дослідженнях (одиночні висловлювання про минуле, історична репрезентація, історичний досвід)[19]. Прикметно, що два перші рівні по суті відокремлюють нас від минулого. Для подолання цього й пропонується звернутися до історичного досвіду, який дозволяє історику мати безпосередній (не опосередкований мовою) контакт з минулим. Ф.Анкерсміт воліє називати цю інтелектуальну процедуру – суб’єктивним історичним досвідом (спеціально наголошуючи, що його розуміння історичного досвіду вступає у суперечність з об’єктивізмом). Суть полягає тому, що минуле пережило століття й до цих пір присутнє в об’єктах, які доступні сучасному досліднику, таких як картини, поховання, меблі тощо. Ці артефакти, залишені нам минулим, дозволяють назвати його сьогоденням[20]. Мислитель пише про те, що вказані об’єкти нагадують йому “мандрівників у часі”, які нині дісталися до нас, при цьому незмінно несуть на собі знаки свого походження, які й мають властивість викликати історичний досвід (оскільки вказані артефакти будуть й надалі “мандрувати” у майбутнє, то виникає закономірне питання наскільки цей майбутній історичний досвід, спричинений ними, буде відповідати сучасному досвіду – наше В.М.).

Особливу увагу Ф.Анкерсміт звертає на такий різновид артефактів, як витвори мистецтва, яким притаманні “деяка присутність, автентичність, зосередженість на собі й властивість протистояти будь-яким зусиллям розчинити їх в історичному і культурному контекстах”[21]. Досвід сприйняття

реалізації своїх “трофеїв” їм достатньо лише приблизного визначення часу виготовлення. Ця процедура має тенденцію до удавнення. Крім того, їм явно бракує фахового рівня для належного виконання вказаного завдання. Пізніші фахові експерті оцінки, коли “чорні артефакти” вже потрапляють до колекцій, також “грішать” на похибки.

[19] Ankersmit F. The Tree Levels of “Sinnbildung” in Historical Writing // Meaning and Representation in History / Ed. by J.Rüsen. New York; Oxford. 2006. P.110.

[20] Анкерсмит Ф.Р. Возвышенный исторический опыт. Москва, 2007. С.172.

[21] Там само. С. 237.

мистецьких творів найоптимальнішим чином дозволяє вийти за межі "в'язниці мови" у баченні минулого. Спираючись на ідеї Буркхардта, Анкерсміт переконує читача: "Минуле, позбавлене захисного панцеру наративу, у який його незмінно вдягав історизм XIX ст., це минуле, з яким ми зіштовхуємося, коли дивимося на картину, коли все справді важливе відбувається між картиною і нами…"[22].

Ф.Анкерсміт пропонує цікаву інтерпретацію співвідношення об'єкта і суб'єкта. Розглядаючи аристотеліанську модель епістемології, він зауважує у ній присутність, з одного боку, досвіду та з іншого, – формування об'єктом стану суб'єкта (за аналогією набуття рукою та пальцями форми чаші, яку ми тримаємо у руці). На його переконання, існує "тільки поверхня досвіду – а об'єкт і суб'єкт по суті просто її слухняні тіні"[23].

Втім, описаний вище історичний досвід, для нідерландського вченого був передумовою для верифікації іншого типу – піднесеного історичного досвіду. Тут суб'єктом досвіду була вже не окрема людина, а цілі суспільства, які відкидають попередню ідентичність і формують новий тип історичної свідомості. Як справедливо зауважив Володимир Склокін, концепція піднесеного історичного досвіду Анкерсміта "є взагалі спробою вивести філософію історії поза межі лінгвістичного повороту" [24]. Зі свого боку, ризикнемо додати – й певною мірою наближає її до "матеріального повороту".

* * *

Отже, огляд різних інтерпретаційних моделей соціалізації артефактів доводить, що у їхніх межах спостерігається відмінне вирішення дилеми об'єкта і суб'єкта, співвідношення "матеріального" та "соціального". При застосуванні акторно-мережевої теорії для аналізу артефактів варто враховувати, у яких суспільствах вони були створені (архаїчному, традиційному, модерному), і які смисли стають домінуючими у різних обставинах їхньої соціалізації.

Артефакти, як ніякі інші матеріальні об'єкти, пов'язують людей різних історичних епох. Проте, їхня матеріальність може розглядатися як своєрідна рамкова оболонка для передачі різних соціальних смислів. Водночас сама по собі об'єктність не може повністю утримати початкові (формотворчі) смисли. Крім того, при соціалізації артефактів відбувається своєрідне розчинення їхньої суб'єктності. Можна передбачити, що у майбутньому ті

---

[22] Там само.
[23] Там само. С.344.
[24] Склокін В. Франклін Анкерсміт – теоретик ризикованої історіографії // Україна модерна. 2009. №4 (15). С. 240.

ж самі артефакти матимуть трансформовані смисли. Окремою проблемою для осмислення може бути одночасна соціалізація артефактів різних епох та взаємодія їхніх смислових полів, що незмінно виникає при цьому.

Розгляд проблеми артефактів демонструє помітне зростання інтересу до процесів взаємодії світу матеріальних речей і соціального простору. У західній інтелектуальній традиції, можна констатувати, відбувся поворот до "матеріального". В Росії також зроблені помітні кроки у справі опанування новою методологією[25]. Сподіваємося, що й українські науковці належним чином оцінять потенційні можливості використання цього доволі перспективного напрямку.

[25] Зокрема, про це свідчить Міжнародна міждисциплінарна конференція "Онтології артефактів: взаємодія "природних" та "штучних" компонентів життєвого світу", яка відбулася у листопаді 2010 р. у Національному дослідному університеті «Вища школа економіки». Серед західних дослідників учасниками наукового форуму були Стів Фулер, Тревор Пінч, Ліне Бейкер, Отто Сибум, Гарі Колінз, Ендрю Фінберг, Ганс Раддер, Ендрю Пікерінг. Цікаво відмітити, що дискусія велась навколо проблем ревалентності використання онтологічної термінології при визначені природи артефактів, пошуків формування ключових уявлень щодо ідеї артефакту, зокрема, уявлення про "сконструйованість" всього сущого тощо (Див. видання, яке готується до друку: Онтологии артефактов: взаимодействие «естественных» и «искусственных» компонентов жизненного мира. Москва, 2012).

Уречевлення знання. Атрибути знання історика

Ярослав Калакура
Київ

Матеріальні артефакти в джерельному комплексі культурно-інтелектуальної історії України

Уявлення деяких молодих людей про артефакти здебільшого не виходять за межі однойменної української рок-групи або комп'ютерної гри, де побутують об'єкти, наділені магічною силою. ***Артефакт*** – (*дослівно з лат. – штучно зроблений*) – термін, який застосовується в різних галузях знання і відповідно має декілька смислів, але в їх основі лежить споріднений зміст – автентичний предмет, зображальне чи писемне свідчення, об'єкт пізнання. Потребує застереження, насамперед, співвідношення понять «артефакт», «факт» та «джерело». Артефакт як об'єкт пізнання може стати фактом знання, а відтак й джерелом лише у процесі спеціальних процедур його дослідження, тобто атрибуції, джерелознавчої критики, вивчення та наукової інтерпретації. З погляду історичного джерелознавства до артефактів відносять автентичні, оригінальні пам'ятки матеріальної та духовної культури, що містять унікальну науково-пізнавальну та культурно-мистецьку цінність і мають історичну вартість і виступають у вигляді речових, зображальних, звукових, речових та інших різновидностей свідчень.

У контексті «повороту до матеріального» видається актуальною проблема джерельного значення матеріальних або речових артефактів для дослідження культурно-інтелектуальної історії України. Новітня наукова і навчальна література найчастіше пов'язує речові артефакти з результатами і предметами праці людини, з пам'ятками матеріальної

культури, які переважають в археології, музеєзнавстві та культурології і дедалі ширше залучаються до досліджень культурно-інтелектуальних процесів. Актуальності додає й те, що в радянській історичній науці термін «артефакти» трактувався як сумнівні пам'ятки, або такі, що вводять в оману. Очевидно тому й не було його ні в «Большой советской энциклопедии», ні в «Советской исторической энциклопедии», на жаль, не знайшлося йому місця і в глосарії «Енциклопедії історії України». Рецидив такого розуміння терміну перекочував до «Великого тлумачного словника сучасної української мови», хоча тут все ж зазначається, що «артефакт – це будь-який об'єкт, створений або модифікований людьми»[1]. Ми є свідками того, як новітня вітчизняна та зарубіжна археологія та культурологія, а також історичне джерелознавство та музеєзнавство успішно «реабілітують» поняття артефакту, трактуючи його як феномени культури і різновидність історичних джерел[2].

Актуальність поставленої теми зумовлюється й низкою інших чинників, а саме: а) в новітній історіографії дедалі більше уваги приділяється культурно-інтелектуальній історії,[3] тобто історії продукування ідей, що неминуче потребує залучення відповідних різновидів джерел, у тому числі артефактів як явищ творчості і культури; б) джерелознавчі аспекти пошуку, виявлення, дослідження артефактів, їх класифікації та інтерпретації ще не отримали належного висвітлення в історичному джерелознавстві; в) на пріоритетне місце новітньої історіографії вийшли антропологічні підходи, зорієнтовані на дослідження феномену людини як головного об'єкту і суб'єкту історичного та історіографічного процесів, активізувались біографічні студії, а артефакти, як продукт цілеспрямованої діяльності людини, виступають не замінимим компонентом джерельної бази інтелектуальної історії; г) з погляду антропології важливого значення набуває також створення просопографічних портретів[4] як способу «залюднення» історії, що теж потребує виявлення і вивчення артефактів; є) у сучасних умовах зростає питома вага міждисциплінарних досліджень і в цьому сенсі артефактам належить особлива роль у контексті інтеграції знань.

Незважаючи на актуальність залучення артефактів до наукових досліджень, означена проблема ще не отримала адекватного висвітлення в науковій літературі. Автори наявних публікацій[5] лише частково торкнулися

[1] Великий тлумачний словник сучасної української мови. К., 2007. С.40.

[2] Красноглазов А.Б. Артефакт // Культурология. XX век. Энциклопедия . СПБ. 1998.

[3] Репина Л.П. Современная историческая культура и интеллектуальная история / Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. Вип.4. М., 2001; Посохов С. Інтелектуальна історія // Історіографічний словник. Х., 2004. С.62-65.

[4] Петрова М.С. Просопография как специальная историческая дисципліна. М., 2004.

[5] Мацюк О.Я. Філіграні архівних документів України XVII-XX ст. К., 1992.; Дуброві-

значення і місця артефактів у джерельній базі історичних студій. При цьому зауважимо, що наші колеги з Польщі набагато активніші в дослідженні артефактів, зокрема К. Ковальскі та А.Брожек виділяють такі їх різновиди як господарські, побутові, іконографічні, комунікативні, мілітарні та ін. [6]

Звертає на себе увагу й наступний парадокс. Якщо взяти всю сукупність джерел з історії України за 100 відсотків, то речовим належить не менше третини. В той же час, у наукових дослідженнях вони посідають не більше 3 відсотків, причому це здебільшого праці з археології, етнографії та культурології, або із спеціальних історичних дисциплін (геральдики, сфрагістики, нумізматики тощо). У багатьох публікаціях, в яких фігурують речові джерела, відсутні посилання на місце їх зберігання, не вказуються фонди та інвентарні номери одиниць збереження музейних предметів.

Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб з'ясувати джерельну сутність матеріальних артефактів, їх різновидів, визначити критерії класифікації джерел такого типу, розкрити їх інформаційний потенціал для дослідження культурно-інтелектуальної історії України. Водночас нагадаємо, що під інтелектуальною історією розуміють той сегмент історичної науки, який вивчає ключові аспекти історії усіх видів та форм творчої діяльності людей, історію появи самих ідей. Носіями відомостей про ці питання поряд з іншими джерелами виступають артефакти, частина яких також є продуктами інтелектуальної діяльності та інтелектуального інструментарію. До цього варто додати, що водороздіп між матеріальними (речовими) та духовними артефактами умовний, тут простежується нероздільний зв'язок, адже виготовлені людиною речі є результатом не тільки фізично-механічної, але й інтелектуально-творчої діяльності, вони народжені її думкою.

Отже, виходимо з того, що артефакти – це, в першу чергу, специфічні феномени культури певної епохи, що відображають особливий світ творчої діяльності людей, зокрема інтелектуальної. З позицій історичного джерелознавства, *артефакти - це рідкісні речові, зображальні, писемні та інші пам'ятки, природа і свідчення яких мають особливу соціально-культурну, науково-інтелектуальну, мистецько-художню та інформаційну (змістовну) вартість. У артефактах закладено певний задум, смисл, ідеал,*

на Л.А. Опис рукописних книг: бібліографія, археографія, кодикологія // Бібліогр. вісн., 1993. №1-2. С. 12-20; Кулешов С.Г. Документальні джерела наукової інформації: поняття, типологія, історія. К.1995; Українська художня культура. К.,1995; Шевцова-Водка Г.М. Типологія книги. Навч. посібн. К., 1999; Історичне джерелознавство. Підручник. / Керівн. автор. кол. Калакура Я.С. К., 2002; Макарчук С.А. Джерелознавство історії України. Львів, 2008 та ін.

[6] Kowalski K.M. Artefakty jako zrodla poznania. Gdansk,1996; Brozek Anna. Fakty i artefakty. Warszawa, 2010.

естетичний смак, стиль їх творців, замовників або власників. Ціннісні (не сумнівні) артефакти прийнято розглядати як такі, що: а) створені природною стихією; б) в результаті людської діяльності. Оскільки історичне джерелознавство має справу з останніми, то вони, в свою чергу, діляться на дві великі групи: 1) духовні (ідеї, знання, мораль, норми поведінки, звичаї, обряди); 2) матеріальні, тобто ті, що мають матеріальну форму (здебільшого речові: житло, знаряддя праці, предмети побуту, одягу тощо). Закодована у них інформація виступає як ключовий, домінуючий сегмент відомостей про розвиток культури і є потенціальною базою для продукування наукових знань. Звідси випливає їх інформаційно-джерельна цінність для культурно-інтелектуальної історії.

Речові артефакти, на відміну від писемних джерел, не дають прямої інформації про події і факти, але уважне та прискіпливе їх дослідження дає змогу реконструювати факти, які у співставленні з іншими свідченнями дають дуже важливі і самобутні відомості. Нагадаємо думку Марка Блока про те, що джерела самі по собі мовчать, вони нічого не говорять. Історик має примусити їх заговорити і за допомогою спеціальних методів здобути з них бажану інформацію. Універсальним методом пізнання, за визначенням О.М.Медушевської*, є джерелознавство, яким послуговуються різні науки, оскільки воно вивчає не тільки джерело, а систему тріади: людина – створений предмет, річ, продукт – людина[7].

Окрім змісту і форми, критерієм віднесення тих чи інших джерел до артефактів є їх унікальність з погляду матеріальної основи, тобто матеріалу і художньої самобутності носія інформації. Це своєрідні раритети історичної пам’яті, в яких втілені результати діяльності людини певної історичної епохи або періоду. В колекціях музеїв та бібліотек, у фондах архівів, у приватних зібраннях зберігаються унікальні раритети: знаряддя праці, мистецькі твори, картини, прикраси, вироби з рідкісних металів та цінного каміння, феномени духовного життя, писемні пам’ятки (піктограми, берестяні грамоти, рукописи, літописи, стародруки, книги, документи, фотографії, діапозитиви, кіно- і відеофільми, грамплатівки, фонограми, перфокарти тощо). При цьому треба мати на увазі, що в артефактах культури як свідченнях про минуле і залишки від минулого закумульований і закодований матеріальний і духовний світ їх

---

*О.М. Медушевська ще в 2001 р. започаткувала в Історико-архівному інституті Російського державного гуманітарного університету унікальний курс «Річ у культурі: джерелознавчий метод історико-антропологічного дослідження», націлений на поглиблене розуміння джерельного значення пам’яток культури

[7] Медушевская О.М. Источниковедение: теория, история, метод. М.,1996. С.47.

творців та запити суспільства, окремих груп або осіб, їх інтелект, здібності, талан, погляди, уподобання, характер, ментальність.

Класифікація матеріальних артефактів здійснюється за критеріями і методиками групування джерел, опрацьованих джерелознавством, а також іншими науками. Застосовуючи, наприклад, підходи фахівців із документознавства, можна ранжувати артефакти, у тому числі й речові, за поділом їх на цінні, особливо цінні, унікальні й рідкісні. Свого часу О.Лаппо-Данилевський вказував на необхідність розрізняти джерела, які зображають події, явища, факти, і ті, які означають певні явища і факти. Артефакти можна поділити: за критерієм *функціонування* – на засоби виробництва та результати праці; за *походженням*: місцеві та іноземні; за *хронологією*: античні, середньовічні, нові та новітні. На основі існуючих критеріїв класифікації джерел і врахування завдань та дослідницьких методів інтелектуальної історії можна згрупувати речові артефакти у ***два блоки***: а) духовно-культурні (картини, скульптури, ікони, прикраси, антикваріат; б) житлово-побутові (житло, речі повсякденного вжитку, одяг, предмети особистої гігієни, засоби праці, побутова техніка тощо). Багато речових артефактів виступають водночас як зображальні та писемні, наприклад, монети, герби, твори зображального мистецтва, надгробні плити і пам'ятники. У таких випадках їх групують за змістом і рейтингом кодованої інформації, виходячи з дослідницької проблеми.

У контексті культурно-інтелектуальної історії важливо враховувати, що в артефактах як об'єктах культури поєднується взаємодія людей певної епохи, їх внутрішнього світу з оточуючим середовищем, уособлюється їх інтелектуальна діяльність, яка базується на принципах безперервності та наступності розвитку. Це добре визначили фундатори школи «Анналів» М.Блок та Л.Февр, розглядаючи історію з погляду антропологізму як пам'ять про життя і діяльність людей і науку про них, а її четверте покоління (А.Буро, Р.Шарт`є та ін.) висловилося за дослідження історії ментальностей. Сказане найповніше стосується інтелектуальної історії, в якій домінує розумовотворча діяльність і де особливо рельєфно простежуються принципи безперервності і наступності цивілізаційного розвитку людства. Артефакти дають можливість судити про культурно-духовний світ та морально-психологічний клімат як суспільства в цілому, так і окремих спільнот, груп, сім`ї, її членів, кожної особистості у відповідному часовому та просторовому вимірах.

З кожної історичної епохи Україна успадкувала потужний пласт пам'яті про ту чи іншу добу у вигляді артефактів. Найбільший досвід дослідження праісторичних та античних артефактів, включаючи часи палеоліту та неоліту,

Мізинецької, Трипільської, Черняхівської, Зарубинецької, Пеньківської та ін. культур, нагромадила археологія. У Музеї історичних коштовностей України зберігаються рідкісні пам'ятки кіммерійської, скіфської та сарматської доби, дивовижні витвори ювелірів і ремісників, зокрема знаменита пектораль із кургану Товста Могила, античні вази, чаші для причастя та інші предмети сакрального характеру. Достатньо побувати в Тальному на Черкащині або в Народному історико-археологічному музеї «Прадавня Аратта-Україна» в с. Трипілля на Обухівщині, щоб переконатися в невичерпності інформаційних можливостей давніх артефактів для осмислення культури і духовності наших пращурів. Тут експонуються сотні рідкісних будівель або їх фрагментів, предметів праці, обрядового та побутового посуду. Про самобутність цих феноменів світової цивілізації, відбитих у пам'ятках Трипільської культури прадавніх жителів на нашій землі, блискуче сказав Борис Олійник:

«Ми тут жили ще до потопу, наш корінь у земну вростає вісь.
І перше, ніж учити нас, Європо, на себе ліпше з боку подивись».

Недавно на території Криворізького району на Дніпропетровщині знайдено унікальне святилище епохи пізньої бронзи (XIV-XII ст. до н.е.). Тут і стародавні амфори, гранітна стріла, кам'яна стела близько 4 м. заввишки із контурним зображенням обличчя людини. До речі, сучасні технології дозволяють розшифрувати загадки багатьох артефактів давнини. Буквально днями було повідомлення про те, що вчені Іркутського технічного університету на основі черепа 25-річної жінки початку першого тисячоліття н.е. за допомогою лазерної техніки змоделювали віртуальний образ давньої жінки. Свідчення про духовний світ наших пращурів відклалися в Національному заповіднику «Херсонес Таврійський», в історико-краєзнавчих музеях усіх регіонів України: Наддніпрянщини, Криму, Причорномор'я, Закарпаття, Буковини, Галичини, Поділля, Полісся, Сіверщини, Слобожанщини, Донбасу.

Не спадає інтерес суспільства і науковців до інтелектуальних, мистецьких, архітектурних, сакральних та інших артефактів княжої доби. У національних заповідниках «Софія Київська», Києво-Печерська лавра, «Переяслав», «Стародавній Галич», «Старий Луцьк, «Чернігів стародавній», у Державних історичних музеях Києва, Львова, Новгород-Сіверська та ін. святинях зберігаються унікальні пам'ятки, в яких втілені історія і культура, розум і праця мислителів та інтелектуалів Київської Русі та Галицько-Волинської держави як локальної цивілізації. Як відомо, княгиня Ольга, Володимир Святославович, Ярослав Мудрий інші князі запрошували до Києва найкращих майстрів, справжніх умільців, архітекторів і художників з усієї Русі, а також з Візантії для створення не тільки досконалих мечів,

шоломів, кольчуг, щитів, луків, списів, для будівництва захисних ліній, валів, фортець, але й для спорудження шкіл, храмів, церков, зокрема Десятинної церкви, церкви Святої Богородиці, собору Софії Київської, Печерського, Михайлівського і Видубицького монастирів, Золотих воріт, князівських резиденцій і палаців.

Виняткову джерельну цінність мають релікти сакрального мистецтва. В музеї Волинської ікони в Луцьку, наприклад, експонується Чудотворна ікона Божої Матері XI ст., завезена з Візантії в часи Данила Галицького до столичного тоді Холма. Не так давно львівські археологи виявили на розі вулиць Краківська і Вірменська унікальні пам'ятки, які засвідчують існування на теренах нинішнього Львова задовго до Данила Галицького потужного культурного, ремісничого і торговельного центра з самобутньою забудовою та архітектурою.

Великий пласт артефактів залишила козацько-гетьманська доба нашої історії, відкладених у колекціях вітчизняних та зарубіжних музеїв. Археологи досліджують такі унікальні пам'ятки українського козацтва як уцілілі залишки Кам`янської, Олешківської, Томаківської, Чортомлицької січей (сторожові укріплення, різні споруди, землянки, зимівники, ремісничі майстерні, млини, предмети військового, культурного та побутового характеру). У експозиції Національних заповідників «Хортиця», «Гетьманська столиця», «Чигирин», в історичних музеях зберігаються залишки січових фортифікацій, рештки човнів-однодеревок, козацьких чайок, предмети козацької старовини, зброя, горни, клейноди (булави,бунчуки, пірначі, печатка, литаври, каламар, прапори), герб Війська Запорозького, листи і універсали Б.Хмельницького. В Історичному музеї в Москві експонується срібна водосвятна чаша Б.Хмельницького, оздоблена золотом. З'ясувалось, що вона була замовлена і виготовлена в Лейпцигу в 1630-х рр. Її верхня частина прикрашена гербом Війська Запорізького з ініціалами гетьмана. В Національному музеї історії України є шапка гетьмана, яку з власної колекції подарувала Києву відома меценатка Варвара Ханенко. В колекції Музею Війська польського у Варшаві зберігається булава Б.Хмельницького, а в Краківському національному музеї – його іменна шабля. В секретному сховищі Ермітажу не так давно виявлена шабля Івана Мазепи з написом «1687» – рік обрання його гетьманом.

Унікальний інформаційний потенціал містить експозиція Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» на острові Журавлиха поряд з с. Пляшева на Волині, його пантеон козацької слави «Козацькі могили». До комплексу входить величний храм-пам'ятник з одним підземним та двома надземними престолами. На першому поверсі – Свято-

Георгіївська церква. Вражають задум і мистецьке виконання іконостасу та картина видатного художника І.Їжакевича, розміщена в його нижній частині. На другому поверсі – дивовижна за своїм оздобленням Церква Бориса і Гліба. За 30 метрів знаходиться побудована ще в 1650 р. в с. Острів і перенесена сюди в 1912 р. дерев'яна Свято-Михайлівська церква, зв'язана підземним переходом. Це пам'ятка української козацької архітектури XVII ст., яка проливає світло на інтелект, культуру, освіченість і майстерність її творців. За переказами, тут загони Б.Хмельницького отримали благословення перед боєм під Берестечком. Неподалік від цієї церкви у двоповерховому будинку колишніх келій розташувався музей Берестецької битви 1651 р. Тут одяг, взуття, обладунки козаків і селян, холодна і вогнепальна зброя: шаблі, мечі, списи, рушниці, гармати, порохові бомби, ядра, а також особисті речі, монетні скарби, прикраси, атрибути козацьких полків, вироби тогочасних ковалів, теслярів, шевців, кравців тощо.

Чимало матеріальних пам'яток української культури, в т.ч. народної і барокової, зосереджено в етнографічних музеях, музеях архітектури та побуту[8], в музеях просто неба, зокрема в Музеї під відкритим небом у Пирогові. Тут понад 70 тис. експонатів, більше 300 пам'яток народної архітектури з усіх регіонів України, в яких втілено інтелект багатьох поколінь українства. Артефакти експозицій етнографічних музеїв у вигляді будівель, житла, знарядь праці, предметів побуту, одягу, творів народного мистецтва, в тому числі прикладного, мають важливе значення для дослідження етнічної історії народної матеріальної і духовної культури, побуту, звичаїв та обрядів, моди, стилів, форм і художніх особливостей творчості як українського, так й інших народів. Особливу цінність у джерельній базі культурно-інтелектуальної історії мають *артефакти української барокової культури XVII – XVIII ст.,* стиль якої притаманний житловій, громадській та культовій забудові, що поєднала риси професійної та традиційної народної архітектури. Пам'ятки бароко збереглися в Києві, Чернігові, Львові, у багатьох інших містах, містечках та селах у вигляді кам'яних та дерев'яних будівель та їх декоративно-прикладному мистецькому оздобленні (Успенський собор Києво-Печерської лаври, Покровський собор у Харкові, головна церква в Почаєві, собор св. Юра Видубицького монастиря, собор св. Юра у Львові, «Козацький собор» у Ніжині та ін.)

Торкаючись місця речових артефактів у джерельній базі інтелектуальної історії України, варто акцентувати і на їх значенні для реконструкції та створення просопографічних портретів, тобто колективних біографій родів, різних інтелектуальних груп. У цьому зв'язку особливої уваги заслуговують

[8] Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. К., 1989.

пам'ятки, пов'язані з *дивовижною плеядою українських інтелектуалів середини, другої половини XIX і початку XX ст.* Йдеться про Т.Шевченка, М.Костомарова, П.Куліша, Б.Грінченка, М.Лисенка, В.Антоновича, М.Драгоманова, І.Франка, Лесю Українку, М.Грушевського та ін. Колосальний інформаційний потенціал для створення просопографічних портретів цих інтелектуалів містять меморіальні музеї, що блискуче підтверджують експозиції музеїв М. Грушевського у Києві, Львові та с. Криворівні на Гуцульщині. Артефактом є сам будинок Грушевських по вул. Паньківська, 9, придбаний на кошти батька вченого - знаного педагога Сергія Федоровича Грушевського у 1908 р. Тут жили також сестра історика Ганна з дітьми, брат Олександр з дружиною. Маємо відновлений на основі унікальних негативів на склі інтер'єр домашнього робочого кабінету видатного вченого (1929 р.): письмовий стіл, 2 стелажі з книгами, ікони, портрети, 49 оригінальних фотографій із зображенням вченого, інші меморіальні меблі, побутові речі, декоративне оздоблення інтер'єрів, груби тощо. Львівський музей М.Грушевського розміщений у віллі, де в 1902-1914 рр. жив історик із сім'єю, працював над «Історією України-Руси» та іншими працями, видавав науковий вісник НТШ. В експозиції відображений весь львівський період діяльності вченого (з 1894 по 1914 р.): автентичні меблі, крісло-качалка, печатка голови УЦР, друкарська машинка, ручка, фотографії, друковані видання, рідкісні журнали та газети. Цікавим є і музей-садиба в с. Криворівня на Івано-Франківщині, де щоліта в період з 1907 до 1914 р. перебував учений із дружиною Марією. До речі, саме тут його застала Перша світова війна. Брусиловські війська спалили цей будинок, залишився лише фундамент і назва сільського кутка Грушівка. На цій місцині в 2003 р. побудовано музей-садибу, де ожив дух ученого і заговорила пам'ять про нього устами домашніх побутових і особистих речей, предметів одягу, рідкісних газет, фотографій. У контексті артефактів символічним є саме село Криворівня, її комунікативна роль у консолідації українських інтелектуалів, адже тут мало не одночасно перебували і спілкувалися І.Франко, М.Коцюбинський, Л.Українка, О.Кобилянська, М.Черемшина, М.Грушевський, В.Стефаник, Г.Хоткевич та ін.

Недавно автору цих рядків довелося побувати в Літературно-меморіальному музеї – садибі Лесі Українки в Колодяжному на Волині. Окрім батьківського сірого будинку зберігся Лесин «білий» будиночок, спеціально споруджений для неї, який за своєю унікальною архітектурою сам по собі є артефактом. Тут Леся працювала над створенням цілої низки творів, у тому числі «Стародавньої історії східних народів» і фрагменту української історії під назвою «Як ми жили під москалями». В музеї –

меморіальні меблі, ліжко, письмовий стіл, старовинне дзеркало і рояль, на якому поетеса грала окрім класики записані нею українські народні пісні, веснянки, гаївки, колядки. Завдяки музейним експонатам вдається осягнути духовний і творчий світ Великої поетеси, патріотки, її моральні орієнтири й історичну свідомість. У цьому руслі можна було б говорити і про артефакти Національного заповідника «Батьківщина Шевченка» та Національних музеїв Т.Шевченка в Києві і Каневі, меморіальні музеї Івана Франка в Нагуєвичах, І.Котляревського і П.Мирного в Полтаві, Ольги Кобилянської і Ю.Федьковича в Чернівцях, В.Стефаника в Снятині, М.Рильського, П.Тичини, Л.Курбаса в Києві, А.Малишка в Обухові, О.Довженка в Сосниці та інших українських інтелектуалів. Заглиблення в їх експозиції та колекції дозволить значно збагатити знання про непересічні особистості корифеїв української культури, їх родинне і сімейне життя, уподобання.

Джерелознавче опрацювання речових артефактів передбачає встановлення, насамперед, їх співвідношення з фактами та джерелами. Ця процедура охоплює наступний ланцюг процедур: а) виявлення речей, предметів як фактів об'єктивної реальності; б) встановлення їх штучності як наслідку діяльності людини і віднесення до артефактів; в) дослідження артефакту як факту знання і реконструкція джерельної інформації. Остання процедура включає джерелознавчу критику та атрибуцію з метою встановлення їх *справжності* (час та місце створення, автор, власник), *автентичності* (безпосередній зв'язок з досліджуваними подіями) і *вірогідності* (можливість на його основі здобути достовірну інформацію про події та факти), *репрезентативності* (з'ясування повноти джерельної інформації для вивчення тієї чи іншої проблеми). На кожному етапі дослідження до артефактів, як і до будь-якого джерела, треба ставитись так, як до свідка в суді, тобто встановлювати і перевіряти достовірність показань. Інформація, закодована в матеріальних артефактах, добувається також шляхом з'ясування форми речей, матеріалу, з якого вони виготовлені, розміру, ваги, кольору, мети їх створення та призначення. Нерідко через відсутність кваліфікованої джерелознавчої критики, неправильну інтерпретацію появляються так звані недоречні або сумнівні артефакти. До них відносять і різного роду підробки старовини. Досі, наприклад, не доведена справжність «Велесової книги» та інших пам'яток, тим не менше вони залучені до наукового обігу.

«Світ речей» як культурне явище тієї чи іншої епохи або окремої людини може бути осягнутий лише на основі *системного підходу* до нього, який дозволяє дослідити річ, предмет комплексно, тобто з погляду: а) матеріального (технологічного); б) функціонального (мета, умови створення та призначення); в) гуманітарного; г) світоглядного; д) соціаль-

ного; є) мистецько-художнього; е) пізнавально-інформаційного та ін. При цьому дуже важливо співставити здобуті з артефакта відомості з інформацією інших видів джерел – писемних, зображальних, усних. У цьому зв'язку варто звернути увагу на ще один інформаційний ресурс матеріальних артефактів – психологічні засади творчості. Йдеться про вплив оточуючого середовища, в тому числі й речей на психіку інтелектуала, його поведінку, почуття, емоційний стан, на мотивацію і процес творчості тощо[9]. Водночас самі речі можуть дати немало відомостей про психологічний стан, характер, темперамент, смак їх творців.

Отже, артефакти, як унікальні пам'ятки матеріальної та духовної культури, посідають одне з ключових місць у джерельній базі культурно-інтелектуальної історії України. З матеріальними артефактами пов'язують переважно ті джерела, що віддзеркалюють феномен культурного середовища людини: знаряддя і засоби праці, унікальність деталей житла, рідкісні предмети побуту, речі повсякденного вжитку, одягу, мистецькі твори. «Поворот до матеріального» аж ніяк не означає відхід від духовного, від моральних цінностей людини, від антропологічного принципу історичної науки. Навпаки, мова йде про дедалі ширше вивчення матеріального, насамперед речових артефактів як носіїв джерельної інформації, покликаних набагато розширити можливості пізнання історії як науки про людей і пам'ять про них. Артефакти відіграють не заміниму роль у створенні інтелектуальної історії як окремих народів, зокрема українського, так і людства загалом. Виходячи з великого інформаційного потенціалу речових артефактів, історичним інституціям слід подбати про їх дедалі ширше залучення до наукового обігу, що дасть змогу глибше проникнути у духовний світ епохи, суспільства, людини, осягати ментальність народу, створювати повноцінний просопографічний портрет інтелектуалів і з'ясовувати особливості їх творчого надбання, заглиблюватись у деталі побуту, родинного і сімейного життя, в психологію творчості.

[9] Романець В. Психологія творчості. К., 2001.

Кшиштоф-Мацей Ковальський
Гданськ

Артефакти як джерела історичного пізнання

I. Вступ.

Цей текст уперше оприлюднено на конференції «Інтердисциплінарні обличчя минулого», присвяченій пам'яті проф. Єжі Топольського. Він пов'язаний із 15-літтям публікації автором книжки під назвою «Артефакти як джерела пізнання. Студії з історії історичної науки» (1-е видання – Гданськ, 1993; 2-е, розширене – Гданськ, 1996).

Та книжка постала у колі докторантського семінару проф. Є.Топольського і стала далі підставою для отримання автором ступеня доктора габілітованого гуманістичних наук за спеціальністю «історія матеріальної культури». Професор Є.Топольський здійснив, поза сумнівом, величезний вплив на формування інтелектуальних обріїв автора ще раніше, як промотор захищеної 25 роками раніше докторської роботи під назвою «Польські іконографічні джерела XVII ст. Методологічний аналіз», що публікувалася в серії «Методологія наук» у 1988 р.

Нинішня публікація має завданням показати, яким чином автор останніми роками застосовував теоретичні і методологічні пропозиції в області розпізнання артефактів на ниві власної дослідницької практики, передусім в опрацюваннях, наближених до історії матеріальної культури, але також і в працях, пов'язаних із епіграфікою Середніх віків і Нового часу, а також історичною іконологією. Питання артефактів, які піднімалися автором, обіймали багато категорій об'єктів давньої матеріальної культури: між іншим, готичні і ренесансні дзвони, sepulkralia-поховання, архітектурні поховальні написи Середніх віків і Нового часу, давні *vasa sacra* (священні сосуди), об'єкти костюмологічні і біжутерійні, сфрагістичні пам'ятки, ключики до годинників кишенькових, наперстки від XIV до XIX ст., товарні пломби,

металеві аксесуари для одягу від XIII до XX ст. і європейські прочанські сувеніри.

Суттєвою буде у вступі презентація ключових теоретичних і методологічних проблем, що розв'язуються у книжках, що готуються нині до друку. Це «*Adiutor historicus. Нові малі допоміжні дисципліни історії матеріальної культури*» (дослідження 42 категорій артефактів, з царини таких наук, як, наприклад, аннулогія, пов'язана з історією кілець-каблучок цінгулогія, що займається історією ременя-паска і його елементів, чи, орбікулогія, що досліджує історію ґудзика), «*Декорації і написи готичних аксесуарів до одягу в ганзейських містах*» (ідентифікація артефактів, що функціонують у середньовічній костюмології) і артефактів, що функціонують у середньовічній костюмології) і академічного підручника «*Епіграфіка Середніх віків*» (класифікації і інформаційний обсяг епіграфічних артефактів).

Праця про артефакти як джерела пізнання приготовлена в основній частині понад 15 років тому (доповнена трьома роками по тому новими прикладами) мала передусім теоретичний характер. Але вона також з'ясовувала чимало проблем на підставі спостереження обраних категорій об'єктів давньої матеріальної культури.

У І-му розділі, який присвячений концепції теми і класифікації артефактів, підняті були такі проблеми як доцільність впровадження і використання польською історичною наукою поняття артефакту, концепція розуміння артефактів як найбільш універсальної категорії історичних джерел, артефакт як поняття протиставлене поняттю екофакту, артефакт і пам'ятка старовини, місце артефактів у системі історичних наук, методологічні класифікації артефактів, вартість базової джерелознавчої класифікації артефактів від Стенлі Соута (Southa), класифікація артефактів, що торкається стану їх теперішнього збереження, пропозиція класифікаційної системи для артефакту, згідно виконуваної нині функцією.

У ІІ-му розділі були презентовані наступні проблеми: здобування артефактів, інтуїтивна і наукова кваліфікація артефакту – аспекти обсягу незайвих і бажаних компетенцій історика, ідентифікація функцій виконуваних артефактами, перехід артефактів з первісного контексту до вторинних контекстів, проблема реконструкції артефактів, джерела інформації про артефакти.

У ІІІ-й розділ включений аналіз обраних класів артефактів (готичні ліхтарі як джерела зримі, але не розпізнані, гнєвські дзвоники як артефакти ідентифіковані через епіграфічну структуру, загадка нюрберзьких мисок для хрещення, пізнавчі якості пряничних форм, таємна комора з вежі

клімонтовської колегіати – проблема винятковості артефакту в процесі пізнання давньої дійсності, цехові артефакти, прапорці, глиняна люлька – артефакт із незбагненими межами пізнання, свинцеві пластини з вежі костьолу в Лешковах на Жулавах Гданських, артефакти з кістки і вирізки з паперу).

Після багатьох років праці автор наважився, також недавно, на приготування англомовного видання, у тлумаченні Павла Стахури, ад'юнкта в Інституті (=факультеті) англійської філології Університету Адама Міцкевича в Познані. Підготовлена публікація свідомо не була модернізована, оскільки автор мав намір показати читачам із закордонних історичних середовищ реалізацію дослідницького проекту із актуальним до сьогодні пізнавчим значенням.

Автор нинішнього тексту мав цілковиту свідомість того, що експонує в своїй книжці про артефакти лише підставові і до кінця не розв'язані проблеми теорії артефактів. Кілька років поспіль він концентрувався головним чином на епіграфічній і кампанологічній (=дзвонознавчій), а також регіональній проблематиці. Плодами тих зацікавлень були передусім книжки: «*Dawne inskrypcje pomorskie. Studia epigraficzne*» (Гданськ, 2001); «*Inskrypcje na dzwonach gotyckich w Prusach. Studium z epigrafiki kampanologicznej*» (Гданськ, 2006); «*Tubae Dei. Studia kampanologiczne*» (Гданськ, 2006); «*Z dziejów krainy nad rzeką Łebą. Studia i materiały historyczne*» (Леба, 2008); а також кількадесят менших праць з цієї тематики. Понад це в друці нині є три книжки автора: «*Paradisus Mariae. Kultura artystyczna gdańskiego Raju Marii w Kartuzach*», «*Vocor Augustinus. Zabytki dawnej kultury religijnej w Piasecznie*», а також «*In arte sua quilibet rex. Studia z dziejów kultury Pomorza*». У всіх вищезгаданих публікаціях я намагався наслідувати положення книги про артефакти, головним чином у послідовному застосуванні терміну «артефакт».

Останніми роками автор повільно повертається до проблематики історії матеріальної культури і водночас працює нині над трьома книжками, у яких буде значне розширення піднятої колись у «артефактах» теоретичної проблематики. Ці книжки постають у щільному зв'язку з описом, аналізом і інтерпретацією об'єктів давньої матеріальної культури. Публікації, що готуються, носять, утім, цілком інший характер, оскільки мають цілком іншу пізнавчу, а також дидактичну мету.

II. Adiutor historicus

Перша з готуваних нині автором праць, є книжка під назвою «*Adiutor historicus. Нові малі допоміжні дисципліни історії матеріальної культури*».

Будуть у ній виокремлені наступні науки, представлені тут за абеткою: 1.Акіарологія – наука про голки, шпильки і голкотримачі; 2.Алеологія – наука про артефакти виконані з кістки, рогу, черепахового панцира; 3.Анулулогія – наука про кільця-каблучки; 4.Ассарологія – наука про каолінові (глиняні) вироби (випечені фігурки святих і мирських героїв, а також тварин); 5.Ауріхалкологія – наука про артефакти з латуні; 6.Балансологія – наука про ваги; 7.Цінгулогія – наука про ремені-паси, паски і пасочки; 8.Дігіталогія – наука про наперстки; 9.Епістоміумологія – наука про краники; 10.Фібулологія – наука про пряжки; 11.Інкумберологія – наука про кнопки-зажими; 12.Інструментологія – наука про знаряддя праці, інструменти і прилади; 13.Юнгерологія – наука про застібки-брошки; 14.Калцеарологія – наука про взуття; 15.Калькулологія – наука про жетони і фішки; 16.Канделяброрлогія – наука про свічники; 17.Катенологія – наука про ланцюги; 18.Клавішологія – наука про ключі до замків; 19.Клавішологія годинникова – наука про ключі до годинників і ключики до кишенькових годинників; 20.Кохлеарологія – наука про ложки; 21.Культерологія – наука про ножі і ножички; 22.Лагенологія – наука про пляшки; 23.Лібраментологія– наука про гирьки; 24.Лудікрологія – наука про ігри і їх реквізит; 25.Мессоріологія – наука про серпи; 26.Оперкулогія – наука про кришки; 27.Орбікулогія – наука про ґудзики; 28.Паркологія – наука про копилки-кубушки; 29.Пектенологія – наука про гребінці; 30.Пенікулогія – наука про щітки; 31.Перулологія – наука про торби, торбочки і ранці-рюкзаки; 32.Плумбологія – наука про товарні пломби; 33.Сандаліологія – наука про босоніжки; 34.Сібілологія – наука про цвяхи; 35.Сінуарологія – наука про книжкові закладки; 36.Тегументологія – наука про обкладинки і переплiт; 37.Температологія – наука про артефакти виконані з бронзи; 38.Торкверологія – наука про кришки-закрутки, між іншим свинцеві; 39.Транзитологія – наука про вбиральні і туалети; 40.Типарологія – наука про поршні штампові; 41.Ункологія – наука про гаки і гачки; 42.Вінкулогія – наука про застібки на ременях.

Після цього огляду варто, як видається, зупинитися на головних положеннях кількох дисциплін, котрі були вже попередньо представлені на наукових конференціях, що присвячувалися проблематиці матеріальної і художньої культур. Нижченаведений текст спирається в основній частині на результати статей, уточнюючих положення конференційних виступів (список публікацій вміщений наприкінці цього тексту).

Однією з тих нових наук є аннулологія. Стародавні кільця-персні збережені в тисячах примірників у державних і приватних колекціях по всьому світу становлять за переконанням автора цілком достатню підставу

для виокремлення аннулології – спеціальної дисципліни, що досліджує кільця як свідоцтва їх специфічної ролі, виконуваної в духовній і художній культурі. Аннулологія повинна обіймати своїми дослідженнями всі кільця вживані протягом історичного часу.

До завдань прихильників новопосталої дисципліни нині належало б – створення відповідного понятійного апарату у вигляді дефініцій і класифікацій, напрацювання відповідних дослідницьких методик, а також звернення уваги на такі проблеми як: ідентифікація різнорідних матеріалів і технологій застосовуваних при виробленні кілець, з'ясування специфіки творчої лабораторії їх виробників, повне розпізнання виконуваних перснями функцій. Зокрема культових, апотропоїчних (себто магічно відвертаючих зло) і декоративних, а також підкреслюючи суспільну позицію власника, значення пошуків зображень кілець у різб'ярській художній, графічній і фотографічній (також і кінофільмовій) іконографії, з'ясування ролі аннулології для музейництва, пов'язаного з історією релігійної і звичаєвої культури, біжутерії, художніх ремесел (між іншим, золотарства, мідництва, ливарництва, гутництва), а також колекціонерства, що займається феноменом кілець.

Суттєвим буде також формування засад наукового опрацювання перснів у царині пошуку артефактів (у т.ч. документація знахідки археологічного характеру), консервації, власне музейної документації, експозиції, дидактики музейної і шкільної, різноманітних форм публікації (каталог, стаття з каталогом, книжка з каталогом). Поза сумнівом важливим має бути також представлення зв'язків аннулології з іншими історичними науковими дисциплінами, головним чином допоміжними для історії матеріальної культури, а також науками допоміжними для історії загалом, між іншим, епіграфікою, сфрагістикою і нумізматикою, а також історією художнього ремесла – між іншим, золотарства, мідництва, ливарництва і гутництва.

Готичні кільця з написами, що становлять свідчення середньовічної культури письма, стають нині цікавими епіграфічними джерелами. У опрацьовуваному автором академічному підручнику – «Епіграфіка Середніх віків» знайдуть напевно належне їм місце (приклади кілець готичних – іл. 1а).

Металеві готичні кільця, що виконувались від середини XIII до середини XVI ст. із золота, срібла, міді і свинцю. Найпростіші, зі срібла і міді, робилися із вміло вигнутого дроту в формі простої обручки, часом із майстерно виконаним сплетінням, що нагадує камінь. Персні відлиті зі свинцю набирали форм від простих гладких обручок до вже більш рафінованих у формі і декорації об'єктів, оздоблених вишуканою орнаментикою, до цих

обручок в оправу вставлялися камені або скло чи елементи, між іншим, у формі псевдо-каміння, розеток, сердечок, а також мотиву поєднаних долонь (у перснях, що репрезентували у культурі ганзейських міст т.зв. *Treuering,* кілець вірності). Золоті і срібні кільця кувалися з смужок металу, срібні і мідні – відливалися. Об'єкти цього типу отримували також форму простої обручки, збудованої, згідно золотарської термінології, єдино з т.зв. рейки (szyna), або форму, що складається з обручки поєднаної зі спеціально оправленим каменем або з одним, або багатьма декоративними плоскими елементами, що набирали, так як і свинцеві персні, форму розеток, сердечок і поєднаних долонь.

1a. Середньовічні персні | *1b. Ренесансний перстень-печатка з металевим штампом*

Специфічним типом середньовічного кільця є вочевидь перстень з печаткою. На його обручці розміщена була спеціальна плитка, поверхню якої прикрашало заглиблене геральдичне зображення-негатив, оточене іноді написом-легендою.

Огляд публікацій присвячених готичним перснями, а також розпізнання артефактів переконує, що на поверхні таких кілець вміщувані, поруч із оздоблюваними елементами, також написи, котрі, цілком певно, виконували також важливу декоративну функцію, особливо в ситуації такого віддалення спостерігача від об'єкту, котре ускладнювало вільне відчитання тексту напису. На простих обручках найчастіше виконувались написи на зовнішній поверхні рейки, рідше на внутрішній або на обох поверхнях водночас. Часом, на зовнішньому боці творили дві наліпки з написали, на одній чи на двох поверхнях, нахилених одна до одної під тупим кутом. На перснях із

більш розбудованою формою спостерігаємо, поруч із вище представленими локалізаціями, написи вміщені на поверхні рейки, перпендикулярної до поверхні пальця; на оправі каменя, зокрема знизу, а також на спеціально вмонтованих (відкутих чи відлитих) плитках.

Написи на готичних перснях споряджалися різними методами узалежненими від способу вироблення кільця. Найчастіше відливалися написи разом із цілим предметом або гравірували їх на поверхні об'єкту.

Написи вміщені на готичних перснях переважно виконувались досить послідовно – або лише літерами абетки готичних прописних букв (від XIII до XV ст.), або винятково літерами обраної абетки готичних рядкових букв (від середини XIV до початку XVI ст.). В епоху готики у скандинавських країнах виконувались також написи і літерами рунічної абетки.

Мова написів вміщених на перснях готичних була переважно латинська, на початку XVI ст. впроваджувалися також написи національними мовами, передусім в Англії і в Німеччині.

Іншою цікавою категорією аннулологічних артефактів є персні-печатки із металевим штампом (приклад – іл. 1b). Отже, ці об'єкти є предметом зацікавлень як аннулології, так і типарології (науки про печаткові штампи). Спостереження над ренесансними перснями-печатками із металевим штампом і порівнюваних із ними артефактів дозволяє на зробити такі висновки:

1. Художній рівень ренесансної печатки із металевим штампом залежав був від виконуваної нею юридичної функції. Підставовим елементом досліджуваного артефакту, що підлягає художньому аналізу, є, вочевидь, відповідно зроблене зображення, пластично увічнене на поверхні штампу. Належить підкреслити, що отримання повної оцінки художніх якостей цього зображення можливе лише після здійснення спостережень над відбитком штампу. Спостереження над матрицею штампу дозволяє передусім з'ясувати вмілість золотаря-гравера в царині досягнення якості у виконанні увігнутого рельєфу – негативу приватного зображення власницького знаку. Натомість аналіз вигляду відбитку цілком уможливлює ідентифікацію реалізації художнього починання. Бо огляд штампу не дає уявлення про очікуваний пластичний ефект, який не можна досягнути також і при огляді штампу у дзеркалі. Отже, специфіка художнього аналізу персня-печатки виникає також із його виняткового творчого рішення, не виступаючого в процесі вироблення інших кілець. Тільки відбиток штампу печатки оприявнює композицію геральдичних і написових елементів у випуклому рельєфі. Художні і естетичні якості вироблення ренесансних печаток були досягнуті в цих специфічних перснях також через вміле, гармонійне поєднання штампів

з рейками. Воно було примітне, зокрема, в тих реалізаціях, в яких роблено спеціальну експозицію штампів, значно висунутих за поверхню рейки.

2. Ренесансні печатки з металевим штампом є важливими джерелами для пізнання ранньомодерної сфрагістики. Печатні зображення, увічнені на штампах, є свідоцтвами рівня сигіллографічної культури, їх клас є віддзеркаленням прагнення замовників і виконавців печатки до винайдення шляхетності форми геральдичного і написового переказу. Однак, на даний момент через брак розпізнання інформації, що міститься в архівних джерелах, печатки, що зберігаються гданськими колекціонерами не є ще ідентифіковані як об'єкти, що належать до знаних на прізвище власників. Утім, можна вже зараз виразити переконання, що каталог власницьких знаків міщанства, що планується видати у майбутньому, уможливить це, принаймні в частині ідентифікації монограм і геральдичних знаків вміщених не лише на штампах печаток, але також і на інших відтискачах, їх відбитках у воску, а також на свинцевих жетонах і пломбах товарних.

III. Академічний підручник «Епіграфіка Середніх віків»

Задум написання академічного підручника присвяченого винятково епіграфіці Середніх віків з'явився серед дослідницьких проектів автора вже давно. Нижченаведені зауваги були почерпнуті з тексту статті про концепцію цього підручника («Studia Epigrahiczne», t.I, 2004). Однак уперше задум цього починання був презентований, у вигляді конспекту, тільки в 1994 р. Конспект підручника в першій редакції постав німецькою мовою під час 2-місячного перебування на студіях на кафедрі допоміжних історичних наук університету в Монако, керівник проф. Вальтер Кох (стипендія ДААД). Професор В.Кох з різних міркувань уважав тоді, що цей дидактичний проект має бути пов'язаний майже винятково із польською епіграфічною культурою.

Дещо пізніше, на початку 1995 р., конспект підручника був у розширеній формі перекладений польською мовою. Однак, реалізація «Епіграфіки Середніх віків» відкладалася з різних причин на пізніший час. На такий перебіг справ, поруч з іншими, більш притягаючими дослідницькими завданнями у царині, передусім, історії матеріальної культури, зокрема утворення автором малих допоміжних наук для цієї дисципліни, мало, напевне, вплив побоювання щодо постійно надміру малого досвіду у царині орієнтації в усіх аспектах середньовічної епіграфіки, так сильно всюдисущої в культурі, сповненої носіями з увічненими в постійному бутті комунікатів писемності не лише монументальної, а також і наближеної, здебільшого, до рукописних абеток, а часом попросту мініатюризованого. Нині однак

прийшов час на доведення підручника до ума. Наміром автора є реалізація цього проекту протягом найближчих двох-трьох років.

Презентації проектованого академічного підручника «Епіграфіка Середніх віків» – першого польськомовного – має передувати загальна рефлексія на тему очікуваних рамок цього типу публікації. Академічний підручник допоміжної історичної дисципліни, незалежно від обраної тематики, може виконувати важливу роль у дидактичному процесі історичних студій зазвичай тоді, коли знаходимо в презентованому опрацюванні тріаду елементів – навчання на ниві теорії і методології досліджень, далі історичної ерудиції, а також технічної майстерності. Тільки за умови ретельної передачі знань з тих трьох площин історичної науки академічний підручник власне і може виконувати своє завдання. Занедбання у сфері однієї з цих площин може призвести до того, що буде він надміру теоретизуючим, або надміру ерудиційним, зрештою надміру методичним.

Власне правильний баланс між кожною з часток підручника вирішує справу про його придатність. Важко вимагати, аби були ці пропозиції витримані точно в пропорції 1/3 до 1/3 до 1/3, однак ми здатні попросту, за можливістю у найповнішому ступені, виконати чергові елементи підручника в контакті зі станом досліджень світової науки, а також, що є особливо важливим у зв’язку із власною дослідницькою практикою. Директива про конче необхідний науковий досвід у дисципліні, що є предметом академічного підручника, є особливо важливою, важко собі уявити автора такого наукового опрацювання без такої підготовки. Утім, і самий лише досвід, навіть багатолітній стаж в польових і кабінетних дослідженнях (щодо відкритих іншими артефактів), не дає ще гарантії успіху, бо тільки майстерність створення відповідного дидактичного проекту і надання йому відповідної наративної форми і понятійного апарату дає перспективу відповідного наукового рівня публікації такого характеру. Про успіх такого підручника може також свідчити орієнтація в досягненнях світової дидактичної історичної літератури і вміння перенесення до власної публікації найліпших взірців і настанов пов’язаних із обраною проблематикою. Очевидна річ, що вибір тих найкращих рішень є справді важким, утім, варто в такому випадку вказати навіть на дуже далекі один від одного методи дослідницьких дій, якщо ми переконані в їх високих дидактичних якостях.

Відповідь на питання, чи середньовічна епіграфіка має бути обов’язковим предметом, чи лише рекомендованим за вибором студента, здається досить простою. Для прихильників більших ніж досі поглиблених технічних вмінь випускників історичних студій, а також дослідників і любителів давніх написів не підлягає жодному сумніву, що середньовічна епіграфіка, разом

епіграфікою середньовічно-новочасною, має бути, вочевидь, обов'язковим предметом. Вміння відчитання, аналізу і інтерпретації текстів епіграфічних пам'яток є, поруч із компетенцією в царині палеографії, неодмінним елементом освіти кожного історика. Адже, як часто зі справжнім збентеженням спостерігаємо серед випускників історичних і філологічних студій реальне ігнорування царини підставових знань з епіграфіки – що допомагають ідентифікації написів, виконаних письмом дійсно монументальним і написів, які важко добачити неозброєним оком.

Головним адресатом академічного підручника «Епіграфіка Середніх віків» буде, за задумом автора, кожний студент історичного і філологічного відділів. Бо важко читача епіграфічного підручника визначати лише тільки як студента історії і історії мистецтва. Дійсно, придатність публікації, що готується, буде, напевно, найбільша для студентів історичних студій, однак, не можна виключити і користання з неї для студентів філологічних напрямків, зокрема класичної філології і германістики, а також, природно, польської філології.

Якщо підручник середньовічної епіграфіки має виконувати суттєву роль в дидактичному процесі студій гуманістичного напрямку, то він мусить бути сконструйований таким чином, щоб відповісти на очікування, жадання і питання, що ставляться істориками і філологами. Баланс пропорцій підручника в цій царині не здається конче потрібним, бо кожний історик займаючись проблематикою епіграфіки розширює свої філологічні компетенції, а кожний філолог – історичні вміння і зацікавлення. Історик, і зокрема історик мистецтва, спостерігаючи епіграфічні артефакти, зміцнює свою палеографічну, мовознавчу і лексичну ерудицію.

Натомість класичний філолог або філолог, пов'язаний з національною мовою, неминуче буде змушений значно поглибити свої знання про функції носіїв написів, як у царині художніх, естетичних і меморіальних ідей плюс документуюча і утилітарна функції, так і по відношенню до проблем матеріалознавчих і технологічних (дозволяючи краще ідентифікувати відношення між проектом і установкою, а також реалізацією об'єкту напису).

Жадані вміння студента, який приступає до студій над середньовічною епіграфікою, не можуть, напевно, бути в цьому місці конкретно окреслені. Вимоги, що початково ставляться зацікавленим цією дисципліною, щось у роді «орієнтація в царині історії середньовічного мистецтва», «добре знання латинської і німецької мов», чи «вміння ведення наукової документації в польових умовах» можуть лише успішно відохотити студентів, якщо

епіграфіка буде не обов'язковим предметом навчання, а лише темою семінарів з допоміжних історичних наук.

Здійснюваний мною проект академічного підручника «Епіграфіка Середніх віків» презентує прагнення зберегти відповідні пропорції в царині застосування текстів, що збагачують основи майстерності –рівною мірою в теорії і методології, в ерудиції і технічних діях у польових умовах і кабінеті (відповідно обладнаній епіграфічній лабораторії).

Обширне «Випровадження» підручника має послужити кільком цілям, передусім наукознавчим і ерудиційним (теорія і історіографія). Після з'ясування головних положень підручника будуть по черзі представлені такі проблеми: епіграфіка як дисципліна допоміжна історії, написи як історичні джерела, а також історія середньовічної епіграфіки з урельєфненням світового, а головним чином європейського і польського доробків.

«Епіграфіка як допоміжна історична дисципліна» стане змістом першого підрозділу, підставовим завданням якого буде опуклення місця дисципліни серед історичних наук загалом і допоміжних наук зокрема. Презентація рангу епіграфіки в системі допоміжних історичних наук не може обмежитись показом її функцій виключно на ниві історичної науки, але також обіймає і університетську дидактику, що приймає за конечну необхідність орієнтацію випускника історичних студій в епіграфічній проблематиці як незайвий складник освіти молодого історика. Утім, головною проблемою цієї частини публікації буде ідентифікація ролі епіграфіки як науки, представник якої буде здатний самостійно ставити і розв'язувати проблеми не лише вузькоепіграфічні, але також і пов'язані з історією стародавньої культури, які задокументовані написовими джерелами. Сучасна епіграфіка має враховувати розширення дослідницької проблематики, оскільки в інакшому випадку поглибиться лише спеціалізація цієї дисципліни, що піднімає, передусім, проблему історії монументальної писемності. Від цього спеціального прив'язання до досліджень над цього типу писемності, епіграфіка безумовно мусить звільнитися, і принаймні одержати правильну пропорцію в дослідженнях, що обіймають також написи увічнені на носіях іншого типу, таких як штампи, біжутерійні об'єкти, товарні пломби, реквізити дружніх ігор, форми для відливок і пряників.

Підрозділ «Написові артефакти як історичні джерела» буде мати теоретичний характер, знайдеться в ньому представлення поняття і класифікації написів як епіграфічних джерел, а також їх місце в системі історичних джерел. Після представлення цієї проблеми в давніх підручниках історії письменності, буде презентована пропозиція нового понятійного апарату, в якому центральне місце буде займати поняття: «артефакт інскрипційний»

(або замінник «артефакт з інскрипцією (написом)»). Інскрипційний артефакт як матеріально збережений давній об'єкт із вміщеним на ньому написом буде в історичній науці становити поняття найбільш повне, що враховує призначення і характер виконання, а також параметри об'єкту з написом. Поняття «інскрипційний артефакт» не є таким вже зовсім революційним як це здавалося б, воно є лише проявом прагнення автора до всебічного дослідження інскрипційного носія і навіть нав'язанням до характеру джерел диспонованих іншими т.зв. допоміжними дисциплінами. Дипломатика досліджує зрештою дипломи загалом, нумізматика – загалом монети, сфрагістика – штампи-негативи і їх відбитки-позитиви. Навіть палеографія займається не лише шрифтом-правописом, але головним чином пам'ятками письменства, із широким урахуванням історії матеріалів для письменства. Отже, природною річчю є відхід від ідентифікації написів як історичних джерел. Написи-інскрипції є тільки текстовою інформацією, увічненою на об'єкті, що виконує окреслену функцію в давній культурі.

Третій підрозділ впровадження буде мати характер виключно ерудиційний. Він буде наповнений опрацюванням історії середньовічної епіграфіки. Огляд епіграфічної літератури розпочнеться обговоренням загальної епіграфіки, що часто бере до уваги науку про написи Середніх віків. Далі будуть представлені твори, що презентують результати досліджень про артефакти середньовічної епіграфіки, що ведуться у країнах Європи. Окрема частина підрозділу буде з очевидних міркувань присвячена польській середньовічній епіграфіці. Будуть також виокремлені публікації, що стосуються епіграфіки держави Тевтонського Ордену. Для дослідників епіграфічних пам'яток з польських земель зіставлення досягнень епіграфіки польської і тевтонської здається украй бажаним.

Розділ «Методика епіграфіки» буде враховувати як методологічну проблематику, так і питання дослідницької практики.

У підрозділі «Методи опрацювання давніх інскрипцій» знайдеться, вочевидь, огляд давніх і сучасних методик опрацювання епіграфічних пам'яток. Після цієї презентації будуть визначені пропозиції модерного опрацювання написових об'єктів, у трьох чергових підрозділах. В підрозділі під назвою «Практика пошуків і опису епіграфічних об'єктів» будуть представлені етапи розробки інвентарної карти інскрипційного об'єкту від моменту відшукання в польових умовах або в архівних, бібліотечних чи музейних збірках знаного чи незнаного в літературі предмету-артефакту з увічненим написом. Чимало уваги буде присвячено проблемам пошуку нових незнаних інскрипційних об'єктів, з урахуванням усіляких можливостей їх історичної локалізації. Окрім захоплюючого відкриття нового епіграфічного

світу належне місце отримає проблема, так само ваблячої, процедури відшукання інскрипційних об'єктів, що загинули. Ідентифікація і локалізація епіграфічного артефакту дають підстави, аби розпочати його інвентаризацію на спеціально приготований інвентарній картці, формуляр якої буде взорований на найкращі рішення, що застосовуються у загальній епіграфіці, зі спеціальним урахуванням німецької епіграфіки. Поруч із засадами документації у вигляді безпосереднього відчитання будуть також обговорені методи іконологічної документації з використанням традиційних і модерних методик (від малюнку і естампу до цифрової фотографії). У наступному підрозділі «Техніка транскрипції інскрипції» буде детальний опис цієї наукової операції і пропозиції різноманітних графічних розв'язань.

У підрозділі «Підстави видавничої справи» будуть характеризуватись типи епіграфічних публікацій, таких як видання напису, монографія, дисертація, стаття, лексикон скорочень.

Видання епіграфічних артефактів часто враховували їх специфіку, різнилися способи публікації збірок різноманітних епіграфічних пам'яток і збірок об'єктів, що належать до однієї категорії артефактів (як ось дзвони, нагробки, придорожні хрести).

Також і в нинішній час здається доцільним напрацювання форм джерельних публікацій призначених для спеціальних категорій епіграфічних об'єктів. Вочевидь, відноситься це головним чином до розв'язання засадничого загального елементу або спеціального епіграфічного корпусу чи текстового опрацювання, що змішує в собі опис, аналіз, інтерпретацію носія інскрипції, а також видання тексту напису з філологічним і історичним коментарем. Фотографічна документація має бути також доведена до специфічних рис інскрипції і її носія . Надзвичайно важливою проблемою є питання уніфікованої мови опису інскрипції, дуже бажаної, зокрема, по відношенню до однозначної ідентифікації написаного.

Утім, автор не має наміру зупинитися лише на вказівках, що стосуються подій вузькоджерельних, він представить також і панораму інших публікацій, пов'язаних з епіграфікою – монографій, дисертацій, статей, заміток і спеціальних видань, до яких належить, між іншим, лексикон скорочень. При обговоренні цих публікацій представлені будуть взірцеві праці, що опубліковані в Європі і Польщі, а також пропозиції дослідницьких проектів з акцентом на незайвих елементах монографій, статей або заміток. Суттєвим буде також врахування зауваг на тему опрацювання епіграфічних артефактів, що призначений для вміщення в публікації регіонального характеру, наприклад «Історія Тчева», «Історія міраховського староства…», «Історія

Хелмінської діоцезії…», не лише вузьконаукового характеру, але також і науково-популярного.

Серед спеціальних видань належить назвати публікації, що збагачують знання у царині історії епіграфічної історіографії, спеціально присвячений найновішим працям (тут належить згадати взірцеві видання чергових томів монакського видання «Literaturbericht zur mittelalterlichen und neuzeitlichen Epigraphik», під редакцією В.Коха), а також таке vademeca-впровадження незайве для творчої лабораторії епіграфіка як «Lexicon abbreviaturarum» А.Капелі). Такі технічні пропозиції стосуватимуться також праць на тему оптимального виконання іконографічної документації епіграфічних об'єктів, як малюнкової і фотографічної, так і тривимірної, у вигляді відбитку і відливки. Іншою ще публікацією можуть презентуватись рекомендації на тему відповідної консервації і реконструкції епіграфічних артефактів.

Розділ «Головні проблеми епіграфіки Середніх віків» буде присвячений різноманітним проблемам науки про середньовічні інскрипції. Перший підрозділ цього розділу «Ідентифікація вміння влучного окреслення функцій виконуваних у Середніх віках носіями написів». Дослідник середньовічних інскрипцій має вповні розпізнавати культурний ландшафт, в який занурені цікаві йому епіграфічні артефакти, як ті, які були йому рекомендовані, так і ті, які він самостійно відшукав. Дослідницька компетенція в цій сфері з певністю вимагає глибокої культурознавчої ерудиції, як на ниві історії інтелектуальної і релігійної культури, так і історії матеріальної культури. Історик сакральних інскрипцій має чудово орієнтуватись у проблематиці внутрішньої організації церковних і погребових об'єктів. Однак не лише контекст первісного функціонування носіїв інскрипцій займає епіграфіку Середніх віків, чимало предметів збагачених інскрипціями було безповоротно відділені від місця призначення. Ці об'єкти впроваджені у чергові культурні контексти втрачали свою первісну функцію, і нова, часто цілком відмінна, відбирала також первісну функцію у напису, який набирає рис виняткового гарного елементу оздоблення. Окремою важливою проблемою є ідентифікація функцій об'єктів, що загинули – також завдяки, збереженим, зробленим у різний час описам середньовічних інскрипцій. Повне знання на тему носія написів незайве передусім тому, що подана інвентаризаторами функція їх виконання великою мірою визначала зміст інскрипції, а форма об'єкту свідчила про характер і каліграфічне вирішення увічненого напису. Наступний підрозділ буде присвячений проблемам, що стосуються виконання інскрипцій за середньовічної доби, з показом усіх матеріалів (камінь, метал, кістка коров'яча, кістка слонова, дорогоцінне і напівдорогоцінне каміння, дерево і кора, скло, кераміка, віск, тканина і шкіра), а також технік виконання

(гравірування, чеканка, відливка, малювання, витинання, вишивання і витискання).

Черговий підрозділ («Мова інскрипцій») представить панораму мов, що застосовувались в середньовічній епіграфіці, в тому числі: латинської, грецької і єврейської, а ще національних мов, сформованих в Європі та зіпертих на латинській абетці (італійська, французька, іспанська, португальська, німецька, англійська, скандинавські мови), а також абетках мов східно- і південнослов'янських (руська, протоболгарська, вірменська, грузинська). Суттєвим буде показ початків епіграфіки, увічненої в національних мовах, що впроваджується поруч із писемністю виконаною мовами, сформованими за доби античності.

У четвертому підрозділі («Проза і поезія в текстах інскрипцій») буде характеризуватись зв'язок текстів інскрипцій з формами прози і поетики, зі спробою показу мистецьких якостей літературних творів, увічнених у вигляді епіграфічних об'єктів.

П'ятий підрозділ («Зміст текстів епіграфічних джерел») надасть можливість для презентації характеру і ступеню інформативності змісту середньовічних написів. Огляд проблем у цій частині підпорядковується класифікаціям епіграфічних артефактів.

У останньому, шостому підрозділі «Інскрипції орнаментального характеру в середньовіччі» буде обговорена роль інскрипцій як декоративних елементів епіграфічних об'єктів. Ця проблема стосується як форм літер спеціальних абеток, так і відповідного вкомпонування інскрипції на поверхні різноманітних об'єктів. З певністю цікавою є проблема естетичної свідомості інвестора і виконавця епіграфічного об'єкту, які, напевно, свідомо планували і виконували написи із високими художніми якостями. З дослідженнями з історії художньої і естетичної цінності декоративних інскрипцій і їх шрифту поєднується, вочевидь, проблема рецепції шаблонів письма характерного для різних культурних осередків, а також традиціоналізму і новацій у застосуванні абеток.

Більшість проблем, представлених у цьому розділі, підпорядковані поглибленню майстерності відповідної концептуалізації епіграфічних досліджень у вигляді формулювання дослідницьких проектів, пов'язаних з опрацюванням давніх написів зі спеціальним урахуванням світу середньовічних інскрипцій.

Четвертий розділ «Розвиток букв і цифр у середньовіччі» буде мати характер надзвичайно ерудитський. Його структура була підпорядкована хронології по черзі впроваджуваних типів писемності, сформованих у середньовіччі. За взірцем публікацій на тему історії писемності, автор

наважився, після представлення початків середньовічних інскрипцій, на презентацію писемності інскрипцій докаролінгських VII і VIII ст.; а далі писемності інскрипцій каролінгських і оттонівських часів – від кінця VIII до кінця X ст.; потім романської писемності – від початку XI до середини XII ст.; готичної писемності, спеціально обговореній у трьох підрозділах, присвячених 1) писемності інскрипцій ранньої готики – від середини XII до початку XIII ст., 2) писемності готичних прописних літер, 3) писемності рядкових літер від XIV до XV ст.; далі пізньосередньовічної писемності: курсиви, гібриди і фрактури; зрештою писемність ранньоренесансних інскрипцій; ранньогуманістичного капталу[1] і рядкових шрифтів. Готичний шрифт був опрацьований, для потреб ясності викладу, у трьох підрозділах – у двох перших широко розглядатимуться прописні абетки, а у третьому будуть обговорені готичні рядкові літери. Наступний підрозділ окреслює модернізації рядкових готичних літер у вигляді курсиву, бастарди і фрактури. У виконавчій практиці могли в той самий час знаходитись в рамках одного напису літери, що належали до прописних і рядкових абеток. Окремий (і останній) підрозділ буде опрацюванням цифр і чисел у середньовічній епіграфіці. Утім, завданням розділу про історичний розвиток писемності є не лише показ мінливості букв і цифр, але також і зіставлення типів писемності, що функціонували на територіях різних держав. Читача мають зацікавити можливі відмінності письма, що застосовувалось того самого часу в епіграфіці Франції, Англії, Німеччини, Іспанії, Італії і Польщі.

Наступний розділ «Пунктуація і брахиграфія[2] в середньовічній епіграфіці» також буде мати надзвичайно ерудитський характер, враховуючи як розвиток, так і конфронтацію різних пунктуаційних і брахиграфічних систем. У першому підрозділі детально будуть представлені пунктуаційні знаки: знаки початку і кінця, а також знаки розділу, що набирають, зокрема в готичних інскрипціях, чимало цікавих форм (між іншим: крапка, круг, крапка з комою, ромб, параграф, зірочка, розетка, листя).

У другому підрозділі знаходитимуться всі знані форми абревіатури з спеціальною демонстрацією суспензії, скорочення, також знаків абревіатур.

Найбільш розбудований розділ підручника «Види середньовічних інскрипційних артефактів» буде поєднувати елементи знання з елементами методики дослідницької практики. Ерудиція в царині розпізнавання різноманітних епіграфічних артефактів середньовічної доби буде досягнута через

[1] *Каптал* – бавовняна тасьма з фарбованим краєм, використовувана при оформленні переплюту книжки *(ред.)*.
[2] *Брахиграфія* – скоропис і скорочене письмо *(ред.)*.

ознайомлення читача з широкою панорамою цих об'єктів і їх інскрипцій (приклади середньовічних артефактів – іл.2a, 2b).

2a. *Фрагмент готичного дзвону з Цедрів Великих з початком напису hilf got*	2b. *Пізньосередньовічна нюрнберзька миска з двома інскрипційними налітками*

Виклад презентації середньовічних інскрипцій буде підпорядкований класифікації епіграфічних артефактів і їх написів, здійсненої згідно критерію їх функціонування у повсякденному і урочистому житті. Обговорення історії інскрипцій буде доповнене заувагами про те, як належить ідентифікувати різні види збереженого культурного ландшафту, а також вторинного контексту (наприклад, в іншому, новому сакральному інтер'єрі, в музейному зібранні або в приватній колекції), У цьому розділі також буде зроблений акцент на майстерності відчитання різноманітних видів середньовічних написів, між іншим, при відповідному підсвітленні, наближенні і збільшенні.

Відтак, суттєвим буде розпізнання не лише епіграфічних артефактів, стало занурених у культурному ландшафті, або рухомих об'єктів, включених до первісного інтер'єру, але також і епіграфічних пам'яток невеликого розміру віднайдених при розкопках. Передусім, відноситься це до артефактів одягу (крючки, застібки і пряжки), паломницьких артефактів (значки паломника), а також палітурні артефакти (металеві і шкіряні елементи книжкових оправ).

У «Закінченні», передусім, містяться підсумки за кожним розділом. Завданням «бібліографії», що, вочевидь, не прагне повноти, буде показ публікацій найбільш суттєвих для середньовічної епіграфіки, що зосереджені на трьох основних видах творів:

1. Підручники, методологічна і методична література.
2. Вибрані видання середньовічних інскрипцій.
3. Найважливіші європейські публікації про середньовічні інскрипції.

Природно, найбільш повним буде перший відділ творів, що зосереджується на дидактичній, методичній і методологічній літературі, головним чином з огляду на необхідність згадки всіх пропозицій оптимального поводження щодо давніх інскрипцій, із спеціальним врахуванням середньовічних об'єктів. Натомість два відділи, що залишилися, будуть презентувати знані автору вибрані джерельні видання та інші взірцеві публікації з царини середньовічної епіграфіки. Як видання, так і публікації монографічного характеру будуть зосереджені на творах, підпорядкованих критеріям держави, в якій перебувало видавництво. Після бібліографії буде з очевидних міркувань вміщено лексикон найважливіших скорочень, що застосовувались в інскрипціях Середніх віків.

Дуже важливим елементом, що доповнює текст, будуть таблиці (близько 50), зосереджені в двох відділах. У першому знаходяться таблиці, що документують розвиток епіграфічних форм писемності в середньовіччі, головним чином у вигляді комплектних абеток, що почерпнуті переважно з розбудованих інскрипцій. Поруч із абетками, презентуватись будуть також, впорядковані згідно хронології, літери, що належать до різних типів письма.

Другий відділ – ілюстраційний – наповнюють дидактичні таблиці (мінімум 200) для епіграфічних вправ. Це будуть портрети репрезентативних прикладів видів середньовічних інскрипцій разом із відчитаннями і тлумаченнями. Відповідному добору цих таблиць, незайвих для дидактичних вправ, автор надає особливу вагу, від якості їх опрацювання великою мірою залежить успіх проектованої публікації.

Проектований підручник середньовічної епіграфіки має, за переконанням автора, виконувати кілька підставових завдань:

1. Як підставова допомога в епіграфічних дослідженнях, зокрема тим, що присвячені середньовічнім інскрипціям, він має виконувати роль точного провідника в царині методики епіграфіки, на всіх етапах наукового поводження цієї дисципліни – від моменту пошуку епіграфічних пам'яток, через їх власне всебічне опрацювання, до професійного опублікування отриманих результатів у різноманітних формах (від видання інскрипції у вигляді епіграфічного корпусу через статтю і розвідку до монографії обраної категорії епіграфічних джерел).

2. Підручник має, як кожний репрезентант цього типу наукової публікації, що пояснює допоміжну історії науку, ознайомити читача з підставовою проблематикою епіграфіки Середніх віків у царині ідентифікації функцій носіїв інскрипцій, мови інскрипцій, форми і змісту текстів епіграфічних писемності.

3. «Епіграфіка Середніх віків» має становити своєрідний компендіум в царині знання про історичний розвиток букв і цифр у середньовіччі. Для польського читача особливо важливою буде перспектива здобуття вміння відчитання готичних написів, виконаних прописними і рядовими літерами. У рамках цієї роботи передбачається також навчання каліграфічного написання готичних абеток. Вміння писання таким способом значно полегшує любителям епіграфічних досліджень повне і швидке відчитання оригінальних інскрипцій.

4. Підручник уможливить дослідникам середньовічної писемності уникливе ознайомлення з широкою панорамою різноманітних видів інскрипцій, пов'язаних з багатющим зібранням артефактів. Завдяки детальному огляду різнорідних носіїв інскрипцій, читач зможе збагатити своє знання на тему пам'яток писемності дійсно мініатюрної, що, однак, показує чимало рис подібності, зокрема, по відношенню до готичних прописних і рядкових літер. Обширна частина підручника про види середньовічних інскрипцій має на меті детальний показ невеликих носіїв інскрипцій у вигляді артефактів одягу (пряжок і ґудзиків), біжутерії (кільця і обручки), товарних пломб, печатних штампів, прочанських знаків (таблички і фігурки), металевих елементів книжкових оправ. На цих нерідко мініатюрних творах мистецтва увічнено цікаві, з огляду на форму і зміст, написи із функціями коммеморації-вшанування і апотропації-відганяння зла. Ці дрібні за розмірами інскрипції становлять цінні, не менш за пам'ятки монументального письма, джерела духовної і матеріальної культури середньовіччя.

5. Епіграфічний альбом, що міститься в підручнику, має виконувати роль візуального довідника в двох аспектах: з одного боку як огляд абеток, що застосовувались в європейській середньовічній епіграфіці (в першій частині цього альбому), а з іншої – як дидактична допомога у розв'язанні загадок середньовічної епіграфіки у вигляді щонайменше 200 таблиць з образками репрезентативних видів інскрипцій з їх відчитаннями і тлумаченнями.

Новиною відносно попередніх епіграфічних підручників буде випуклення ролі мікроепіграфіки, що пов'язана з дослідженням невеличких епіграфічних артефактів, давніше переважно ігнорованих у цього типу публікаціях.

Вибрані праці Кшиштофа-Мацея Ковальського у царині історії матеріальної культури і епіграфіки

I. Книжки:

Dawne inskrypcje pomorskie. Studia epigraficzne, Gdańsk 2001.

Inskrypcje na dzwonach gotyckich w Prusach. Studium z epigrafiki kampanologicznej, Gdańsk 2006.

Tubae Dei. Studia kampanologiczne, Gdańsk 2006.

Z dziejów krainy nad rzeką Łebą. Studia i materiały historyczne, Lębork 2008.

Vocor Augustinus. Zabytki dawnej kultury religijnej w Piasecznie, Gniew 2011.

II. Статті опубліковані за кордоном:

Die Inschriften der Woiwodschaften Elbląg, Gdańsk, Koszalin und Słupsk von den ältesten Zeiten bis 1800, [in:] *Epigraphik 1988*, hrsg. von W. Koch / Fachtagung für mittelalterliche und neuzeitliche Epigraphik. Graz, 10-14 Mai 1988. Referate und Round-Table-Gespräche/, Wien 1990, s.259-270 + 24 fig.

The Fascination with Runes in Nineteenth- and Early Twentieth- Century Poland, [in:] *Roman, Runes and Ogham. Medieval Inscriptions in the Insular World and on the Continent*. Edited by John Higgitt, Katherine Forsyth and David Parsons. Donington 2002, s.134-147, fig.33-39, tabl.3-6.

Die epigraphischen Denkmäler in der Klosterkirchen Danzigs des Mittelalters und der Neuzeit, [in:] Stralsunder Beiträge zur Archäologie, Geschichte, Kunst und Volkskunde in Vorpommern, Bd.IV, Red. C. Kimminus-Schneider, M. Schneider, Rahden/Westf. 2003, s.239-252.

Die Glocken aus den Gießereien des Ostseeraumes in Riga und Lettland (im Lichte der Sammlung von Paul Campe), [in:] *Riga und Ostseeraum. Von der Gründung 1201 bis in die Frühe Neuzeit*, hrsg. von I. Misāns und H. Wernicke, Marburg 2005, s.463-486 (Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung, hrsg. vom Herder-Institut 22).

Gotische und neuzeitliche Ausstattung der Pfarrkirche St. Jakobi in Lauenburg in Pommern im Lichte archivalischer Quellen, [in:] *Pfarrkirchen in den Städten des Hanseraum*, hrsg. von F. Biermann, M. Schneider und T. Terberger, Rahden/Westf. 2006, s.239-252.

Die in Danzig entdeckten gotischen Siegeltypare als epigraphische Quellen, [in:] *De litteris, manuscriptis, inscriptionibus... Festschrift zum 65. Geburtstag von Walter Koch*, hrsg. von T. Kölzer, F.-A. Bornschlegel, C. Friedl, G. Vogeler, Wien-Köln-Weimar 2007, s.489-503.

III. Статті опубліковані в Польщі:

Zabytki epigraficzne Kwidzyna, „Rocznik Elbląski”, t.XIV (1995), s.34-40.

Gotyckie dzwony Elbląga, [w:] *750 lat praw miejskich Elbląga*, pod red. A. Grotha, Gdańsk 1996, s.79-87.

Stargardzki krzyż upamiętniający zabójstwo Hansa Billeke w 1542 roku, [w:] *Eruditio et Interpretatio. Studia historyczne,* pod red. Z. Chodyły, Poznań 1997 (wyd. drugie, Poznań 2000), s.43-52.

Gdańskie inskrypcje średniowieczne, [w:] *Gdańsk średniowieczny w świetle najnowszych badań archeologicznych i historycznych*, pod red. H. Panera, Gdańsk 1998, s.119-132.

Średniowieczne inskrypcje elbląskie, [w:] *Z przeszłości Elbląga*, pod red. A. Grotha, Koszalin 1999, s.35-53.

Wyposażenie kościoła zamku gniewskiego w czasach krzyżackich, [w:] *Biskupi, lennicy, żeglarze, Gdańskie studia z dziejów średniowiecza*, pod red. B. Śliwińskiego, nr 9, 2003, s.41-49.

Architektura i wyposażenie kościoła parafialnego w Iławie w świetle opracowań B. Schmida – prowincjonalnego konserwatora zabytków Prus Zachodnich i superintendenta P. Waltza, [w:] *Życie społeczne mniejszych miast Pomorza Nadwiślańskiego i Warmii od XVII-XX w.*, pod. red. A. Romanowa, Płock-Iława 2003, s.53-75.

Gotyckie płyty nagrobne w kościele św. Mikołaja w Gdańsku, [w:] *Dominikanie. Gdańsk-Polska-Europa*, pod red. D. A. Dekańskiego, A. Gołembnika, M. Grubki, Gdańsk-Pelplin 2003, s.623-636.

Świeczniki gotyckie z kościoła parafialnego p.w. św. Jakuba w Lęborku, „Biuletyn Historyczny Lęborskiego Bractwa Historycznego i Muzeum w Lęborku", nr 21 (2003), s.98-115.

Bernhard Schmid jako badacz dziejów ludwisarstwa Prus Krzyżackich i Królewskich, [w:] *Ludwisarstwo w Polsce. Materiały z II Sesji Naukowej z cyklu Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce*, pod red. K. Kluczwajd, Toruń 2003, s.20-32.

1. *Koncepcja podręcznika akademickiego „Epigrafika wieków średnich"*, „Studia Epigraficzne", t.I (2004), s.7-19.
2. *Dzwony gotyckie z Łebienia, Nowej Wsi Lęborskiej, Osieków i Rozłazina. Studium z kampanologii historycznej Ziemi Lęborskiej*, „Biuletyn Historyczny Lęborskiego Bractwa Historycznego i Muzeum w Lęborku", nr 24 (2004), s.27-33.
3. *Mosiężne kurki szpuntowe z XV-XIX wieku odkryte w Gdańsku*, [w:] *Przeszłość z perspektywy źródeł materialnych i pisanych*, „Archaeologia Historica Polona", t.15, 2005, s.497-515.
4. *Gotyckie plomby towarowe jako źródła epigraficzne (w świetle artefaktów przechowywanych w kolekcjach gdańskich)*, „Studia Epigraficzne", t.II (2006), s.199-210.
5. *Gotyckie pierścienie z inskrypcjami odkryte w Gdańsku i jego*

okolicach, [w:] *Treści, teksty, przesłania. Biżuteria w Polsce*, pod red. K. Kluczwajd, Toruń 2006, s.29-36.

6. *Średniowieczne dzwoneczki pielgrzymie i dekoracyjne odkryte w miastach Pomorza Nadwiślańskiego*, [w:] *Odlewnictwo w Polsce*, pod red. K. Kluczwajd, Toruń 2007, s.107-114.
17. *Gotyckie tłoki pieczętne odkryte w Gdańsku i jego okolicach jako źródła epigraficzne*, „Studia Epigraficzne", t.III (2008), s.41-55.
18. *Lew w ikonografii hagiograficznej i heraldyce gotyckich plakiet i pozostałych pamiątek pielgrzymich*, [w:] *Symbolika lwa w heraldyce i sztuce europejskiej*, pod red. T.Maćkowskiego, Gdańsk 2008, s.79-86.
19. *Nowy podręcznik epigraficzny jako pomoc warsztatowa archeologa i historyka kultury materialnej: Walter Koch, Inschriftenpaläographie des abendländischen Mittelalters und der früheren Neuzeit. Früh- und Hochmittelalter*, Wien-München 2007, „Pomorania Antiqua", t.XXII (2009), s.267-282.
20. *Gotycka inskrypcja z 1348 r. na prezbiterium kościoła parafialnego w Piasecznie,* [w:] K.M. Kowalski, *Vocor Augustinus. Zabytki dawnej kultury religijnej w Piasecznie,* Gniew 2011, s.9-16.

З польської мови переклав
Дмитро Вирський

Наталия Алеврас
Челябінськ

«...Мир вещей в пространстве диссертационной культуры»

Диссертационная культура и производство интеллектуальных субпродуктов

Формирование научного знания всегда сопряжено с творческой деятельностью личности. При всем многообразии попыток добраться до истоков, пружин и особенностей мышления ученого, остается актуальным вопрос об уникальности индивидуального выражения ума и способах его постижения потомками. Мир диссертационной культуры, как объект историографического внимания, позволяет приблизиться к персонально-му опыту и, говоря языком М. Полани, «личностному знанию» ученого, сосредоточившись на таком комплексе произведений человека науки, который содействует пониманию процесса сотворения ученого, способов его творческого самовыражения и восприятия его научных проектов сообществом коллег-ученых.

Специальный интерес к диссертационной культуре и ее произведениям сравнительно недавно был обозначен челябинскими историками и актуализировался в ряде статей, в том числе – автора этих строк.[1] Появление

[1] См., например: Алеврас Н.Н., Гришина Н.В. Диссертационная культура российских историков XIX-начала XX вв.: замысел и источники исследовательского проекта // Мир историка: историографический сборник / под ред. В.П. Корзун, А.В. Якуба. Вып. 6. Омск, 2010. С. 9-21; Они же. Российская диссертационная культура XIX –начала XX веков в восприятии современников. К вопросу о национальных особенностях // Диалог со вре-менем: Альманах интеллектуальной истории. М., 2011. Вып 36. С. 221-247; Алеврас Н.Н. Диссертационный диспут как событие и традиция университетского быта второй половины XIX – начала XX века // История и историки в пространстве национальной и мировой культуры: сборник статей / под ред. Н.Н. Алеврас, Н.В. Гришиной, Ю.В. Красновой. Челябинск: Энциклопедия, 2011. С. 129-144; Гришина Н.В. «Анахронизм наших печальных дней»: российская диссертационная система на рубеже 1910-1920-х

научных публикаций других исследователей с подобной проблематикой[2], а также акценты, сделанные в эту тематическую область в работах по университетологии и научным школам, придает нам оптимизм относительно выработки дальнейших шагов по пути определения границ предметного поля заданной тематики и корректировки угла зрения на особенности интеллектуальных феноменов диссертационной культуры.

Разговор по теме предлагаемой статьи, целесообразно вести, обратившись к определению диссертационной культуры. На уровне дефиниции она может быть представлена как «совокупность организационных процедур, традиций и ритуалов со стороны научно-образовательных институций, экспертного сообщества и заинтересованных претендентов на достижение научного статуса, направленных на получение научно-исследовательского продукта (произведения), соответствующего принятым квалификационным требованиям и нормам профессиональной сертификации»[3].

Отмечу также, что диссертационную культуру/систему[4] можно

годов // Там же. С. 172-180.

[2] См. представительный комплекс исследований в «Мире историка» (вып. 6, разделы 1,2); Беляева О.М. Э.Д. Гримм в петербургском университете: путь к профессорскому званию // Диалог со временем. Вып. 36. С. 198-220; Свешников А.В. Социальный статус и поведенческие стратегии «дореволюционных аспирантов-историков» // История и историки в пространстве национальной и мировой культуры. С. 165-171 и др.

[3] Алеврас Н.Н., Гришина Н.В. Российская диссертационная культура XIX – начала XX веков в восприятии современников… С. 222.

[4] При обозначении диссертационной *культуры* одновременно и как *системы*, имеются в виду две функционально сопряженные характеристики этого явления. Системный ракурс определяет в нем институционально-нормативные основы подготовки специалистов высшей квалификации, нацеленной на создание и защиту квалификационного сочинения для получения ученого звания. В этом смысле это явление структурируется в виде взаимосвязанных элементов – правовой базы, институтов магистратуры и докторантуры, университетских кафедр, подготавливающих претендентов на «профессорское звание», компонентов процедур защиты и экспертизы диссертации и пр. Одновременно эта структура выступает как культурный феномен науки, организуя научно-педагогическое пространство посредством созидательных усилий его активистов, она формирует традиции, ритуалы, обычаи, практики подготовки и презентаций диссертационной продукции и определяет специфику взаимоотношений различных представителей научной среды, втянутых в это пространство. В совокупности весь спектр характеристик и форм научной повседневности диссертационной культуры содействует выработке ценностных критериев для определения уровня научных достижений со стороны претендентов на ученое звание и качества результатов их научно-исследовательской деятельности. В этом же пространстве происходит реализация коммуникации «учитель-ученик», демонстрирующей органичную связь диссертационной культуры с явлением научных школ и иными сторонами историографического процесса. Другими словами – созидается «культурный капитал» научного сообщества.

рассматривать как локальную институционально-научную сеть[5], являющуюся элементом более общей – университетской сети/системы изучаемого времени. Претендуя на самостоятельное место в науке, диссертационная культура органично вписывается в общий сложносоставной контекст научного/университетского/историографического быта, занимая в нем место, заданное ее основным функциональным предназначением – формировать корпорацию ученых. Мир диссертационной культуры тесно смыкается с общим пространством не только исторической науки, но всей области гуманитаристики. Её научные и этические принципы являются мерилом для определения статусной квалификации историков – претендентов на ученые степени. Исследование этого сегмента научной жизни обогащает и раздвигает границы предметного поля историографии.

Любому представителю науки известно, что наряду с основным результирующим произведением диссертационной системы – диссертацией – процесс ее подготовки и защиты сопровождается возникновением ряда промежуточных и сопутствующих произведений, имеющих когнитивную природу. Они создаются как соискателем, так и учеными, выступающими от экспертно-референтной групп. Этот комплекс произведений отнесем к «малым формам», или микро-произведениям данной локальной сети в отличие от диссертации, которую обозначим как интеллектуальную продукцию «крупной формы». Сопутствующие защите диссертации произведения можно назвать и субпродуктами диссертационной культуры. Попытаемся определить их «природные свойства» как феноменов науки и как источников, использующихся в познавательных практиках историков-историографов.

Общий комплекс научных произведений «малых форм» применительно к изучаемой культуре и историческому времени складывался на различных стадиях «изготовления» диссертации в соответствии с процедурной стороной ее подготовки, определявшей их функции, содержание и жанровую специфику. В ходе и результате этого процесса появлялся комплекс текстов, материализованных в вещные формы – рукописи различного назначения и публикации в виде монографий-диссертаций, тезисов, речей на диспутах, отзывов, рецензий и пр. Подобные «остатки» творческой деятельности и составляют актуальный мир вещей, создаваемых учеными в пространстве диссертационной культуры. Они появлялись в ходе повседневной жизни научного сообщества и фактом своего существования участвовали в создании

[5] В соответствии с теорией интерактивных ритуалов Р. Коллинза ее можно отнести к типу «локальных мест производства знаний». См.: Коллинз Р. Социология философий. Глобальная теория интеллектуального изменения. Новосибирск, 2002. С. 68.

изучаемой культуры и ее внутреннего контекста («фона»), представляющего, если говорить языком Б. Латура, сеть людей и вещей («нелюдей»), или, в данном случае научных произведений. В соответствии с процедурой подготовки защиты диссертации на каждом из этапов возникали комплексы текстов интересующей нас микро-продукции, различавшиеся жанровым своеобразием. В первую – презентационную по функции и характеру – группу отнесем произведения, создаваемые соискателем ученой степени. *Тезисы* к диссертации, *речь* на диссертационном диспуте составляют их основные разновидности. Можно иметь в виду и *ответы* на вопросы и претензии («возражения») оппонентов. Однако в силу того, что в практике проведения диссертационных диспутов в интересующее нас время протоколирование не предусматривалось, диалоговая часть процедуры защиты диссертаций, практически, не сохранилась. Исключения составляют редкие опыты частных лиц, фиксировавших ход диспута, а также фрагментарные упоминания ответов диспутантов при описании этих событий в периодике.

Вторая группа текстов складывалась в ролевом ансамбле официальных и неофициальных оппонентов, как участвовавших в диспуте, так и тех, кто предпочел выполнить экспертно-аналитическую функцию после этого события. В том и другом случае появлялись сочинения критического жанра преимущественно в виде *отзывов* и *рецензий*. Особое значение для понимания отношения современников к диссертационному произведению имеют оппонентские отзывы, называемые современниками «возражениями», а также исходившие от факультета рекомендательные отзывы. Содержание некоторых из них впоследствии становилось известным, благодаря информации в печати о прошедших диссертационных диспутах. Рецензии на диссертации в ряде случаев по характеру и объему напоминали монографические сочинения[6]. К особой их разновидности можно отнести так называемые академические отзывы, создававшиеся экспертами при условии выдвижения диссертаций на конкурс, в частности, на получение премии графа С.С. Уварова. Нередко появление критических отзывов вызывало ответные публикации со стороны диссертантов, в результате чего представители научной общественности становились участниками публичной научной дискуссии[7]. В изучении диссертационной культуры принципиальное значе-

[6] См., например: Милюков П.Н. Спорные вопросы финансовой истории Московского государства. СПб., 1892; А.С. Лаппо-Данилевский. Отзыв о книге М. Дьяконова «Очерки из истории сельского населения в Московском государстве (XVI-XVII вв.)». СПб., 1898. (Экземпляр см.: СПФА РАН. Ф. 113. Оп. 1. Д. 394. Л. 1-84).

[7] Примером может служить полемика, развернувшаяся вокруг докторского диспута Н.Д. Чечулина. См. об этом: Алеврас Н.Н., Гришина Н.В. Российская диссертационная культура… С. 241-242.

ние имеют оппонентские отзывы, многие тексты которых публиковались; некоторые из них сохранились лишь в рукописях.

«Малые формы» диссертационной культуры, не став еще специальным предметом историографического внимания, требуют их идентификации в качестве источников информации, используемых в области историографических исследований. Попутно возникает вопрос об особенностях и специфике понятия «историографический источник».

Немного теории: к вопросу об историографическом источнике

Произведения диссертационной культуры, если следовать историографической традиции, как правило, принято обозначать понятием *«историографические источники»*. Другой ракурс их восприятия в качестве событийных моментов историографического быта определяет взгляд на них как на *«интеллектуальные феномены»*. Подчеркнутыми акцентами мы фиксируем известный в источниковедении факт неоднозначности природы любого произведения прошлого, облеченного в вещную форму. Оно, с одной стороны, в момент своего создания играет ту общественную и культурную роль, которая ему предназначалась изначально, но, с другой – способно в ситуации наделения его иными функциями приобретать новые черты и смыслы, что побуждает обратиться к теоретическому пассажу. Сложный процесс функционального присвоения и переопределения ролей, создаваемым в обществе явлениям-предметам, формирует для всех дисциплин исторической науки проблему многозначности интерпретаций одного и того же объекта наблюдения, рассматриваемого в разных сегментах и ситуациях своей истории. Однако можно заметить некорректность словосочетания «историографический источник».

Требует уточнения и соотношение понятий «историографический источник» и «интеллектуальный феномен». Не являются ли они при определенных условиях синонимичными? Во-первых, потому, что все явления, возникающие в сфере историографии, по определению имеют интеллектуальную природу. Во-вторых, понятия «феномен» и «источник» имеют устойчивую корреляционную связь, достигая при определенном ракурсе полного совпадения. Использование их как самостоятельных категорий становится поводом для рассуждений о природе источниковедческого в историографии и историографического в интеллектуальной культуре. Обратимся, преимущественно, к первому сюжету[8].

---

[8] Об историографической составляющей в интеллектуальной истории см.: Репина Л.П. Историческая наука на рубеже XX-XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. М., 2011. Гл. 9. Интеллектуальная культура и история историографии; Она

Предпримем для этого небольшой экскурс в область современной теории источника и зададимся вопросом о специфике *историографического источника*. Это понятие, как известно, было введено в научный оборот в советский период развития исторического знания – когда конституировались дисциплинарные основы историографии той эпохи. В 1980-е годы с особенной настойчивостью предпринимались попытки выработки дефиниции историографического источника[9]. Современная ситуация в исторической науке изменила акценты в области понимания актуальных проблем ее самоидентификации. Антропологический поворот в науке и процессы междисциплинарных взаимодействий существенным образом трансформировали представления о предметном поле историографии. Развитие когнитивистики позволило переосмыслить опыт гуманитариев в области исторической эпистемологии, заставив на новом теоретико-философском уровне распознавать природу исторического источника как результата человеческой деятельности по созданию информационной среды и информационной сферы[10].

Опыт реализации теорий и методологий гуманитарных наук, практики историографических исследований, позволяют говорить, что работа историографа, если она не из области сугубо теоретических разработок, методологически не отличается от конкретно-исторического труда историка. Историограф также обращен к миру людей и событий, только этими людьми являются ученые-историки, а основу событий составляют феномены научной жизни. Можно говорить лишь о типологической разности между областями знаний, определяемой предметной особенностью дисциплин. В силу сказанного рискну высказать утверждение, что неоднократно предпринимавшиеся попытки вычленения из общей источниковой базы особой группы *историографических источников*, носили искусственный характер, дать оригинальное определение «историографического источника» не удавалось. Указанные попытки, если и имели смысл, то лишь как способ и выражение опыта самоопределения историографии как дисциплинарной области знаний.

же. Историко-историографическое исследование в контексте современной интеллектуальной культуры // История и историки в пространстве национальной и мировой культуры. Сборник статей. С.21-35.

[9] См.: Методологические и теоретические проблемы исторической науки. Межвузовский тематический сборник. Калинин, 1980. (статьи Л.Н. Пушкарева, С.О. Шмидта, Е.Н. Городецкого, Послесловие М.В. Нечкиной и др.); Зевелев А.И. Историографическое исследование: методологические аспекты. М., 1987 (Гл. IV) и др.

[10] См.: Медушевская О.М. Теория и методология когнитивной истории. М., 2008.

В современном историческом знании предполагается, что историческая наука опирается на общий информационный корпус, представленный системой источников. Он в равной мере является информационным ресурсом для всех ее дисциплин и субдисциплин. Историография в своем дисциплинарном поле ориентирована на это источниковое мега-пространство, или, по определению О.М. Медушевской, на «информационную картину мира», представляющую «совокупность интеллектуальных продуктов». Известный источниковед, развивая идеи А.С. Лаппо-Данилевского в определении природы источника и опираясь на феноменологию Э. Гуссерля, относит источник к категории «исторических явлений» особого свойства: он выступает как «реализованный продукт человеческой деятельности»[11]. Такой подход, на наш взгляд, и позволяет отождествлять источник с «интеллектуальным продуктом». Но, если быть точнее, то интеллектуальный продукт-феномен – это своего рода лишь протоисточник: только будучи включенным в процесс познания, он приобретает статус источника. В системе этих рассуждений и с учетом указанной условности, и возникает наложение понятий «феномен» и «источник». В этом – смысл и уникальность информационной основы гуманитарного знания в целом, и, как доказывает в своей книге О.М. Медушевская, залог статуса истории как «строгой науки»[12]. Система аргументов и определений О.М. Медушевской в области когнитивной истории вполне адекватно может быть применена к историографическому знанию.

Таким образом, понятие и термин «историографический источник» не является корректной формулой[13], поскольку историограф в качестве источника использует и приспосабливает любой интеллектуальный продукт информационного ресурса, исходя из принципов своей дисциплинарной области и целей исследования. При этом для дисциплинарных задач историографии логическая связь источника с «интеллектуальным продуктом» особенно органична и понятна.

«Тезисы» и «речь» как феномены-артефакты и источники

[11] См.: Медушевская О.М. Теория и методология когнитивной истории. Указатель понятий. С. 348-352. Заметим при этом важную деталь: О.М. Медушевская в предлагаемом понятийном тезаурусе не употребляет традиционного словосочетания «исторический источник». В информационном мире господствует один феномен – источник, пригодный не только для исторических, но для всех видов гуманитарных исследований. В этом смысле явление источника имеет универсальную природу.

[12] См.: Там же. С. 177-204.

[13] Употребление в научной лексике этого понятия можно принять лишь как сложившуюся традицию обозначать наиболее типичный для той или иной дисциплины круг источников, например, по аналогии с «этнографическими» или «археологическими» источниками. Но используемые дисциплинарные определения групп источников ничего не добавляют в понимание самой природы источника.

историографических исследований

Попытаемся взглянуть на разновидности «микро-произведений» диссертационной культуры как на источники информации, актуальные для историографических реконструкций. Бо́льшую часть интересующих нас текстов, если иметь в виду их функцию и предназначение, можно уподобить произведениям, относимым в источниковедении к источникам личного происхождения, или – к эго-документам, основой видообразования которых является сфера самосознания. В историческом контексте современности они выступают как событийные элементы диссертационной культуры, а через неё – науки в целом. В своей вещной форме они представляют ее феномены-артефакты.

В данной статье ограничимся обращением к тем видам интеллектуальной продукции, которые создавались соискателем ученой степени. Один из них – *положения* диссертации. Первоначальное название этой разновидности стало меняться, и к началу XX в. ее начали обозначать как *тезисы*, хотя оно не приобрело устойчивой формулы. Сохранившийся в виде типографских оттисков далеко не полный комплекс положений-тезисов, позволяет считать, что этот вид диссертационных произведений не имел строго определенного шаблона и создавался соискателями в форме лаконичного (тезисного) изложения содержания для демонстрации основных выводов диссертации. Отдельные экземпляры положений-тезисов можно обнаружить в библиотечных фондах, но большая их часть находится в личных фондах историков. Их предназначение служить кратким информационным обеспечением диссертационного диспута для пояснения позиции соискателя дополнялось современниками и для решения прагматических задач. Так, например, для оппонентов при выполнении научно-экспертных функций, они служили своеобразной опорой для составления отзыва на диссертацию. Не случаен, в частности тот факт, что в фонде С.Ф. Платонова сохранились почти все тезисы к диссертациям, на которые он составлял отзывы[14]. Отложились подобные источники и в фонде А.С. Лаппо-Данилевского. Характерно, что при составлении отзыва на магистерскую диссертацию своего ученика В.И. Веретенникова, он использовал типографский оттиск «положений» к диссертации, разрезая его на сюжетные фрагменты для составления набросков чернового варианта отзыва[15].

Тезисы (будем использовать этот термин как стилистически более приемлемый) к диссертации выполняли, главным образом, *информационно-презентационную функцию,* запрограммированную процедурой ее пред-

[14] См., например: ОР РНБ. Ф. 585. Д. 1455. 1456, 1461, 1463, 1464 и др.
[15] См.: СПФА РАН. Ф. 113. Оп. 1. Д. 386.

ставления на суд научной общественности. С дидактических позиций, эта форма презентации основных положений диссертационного проекта содействовала овладению начинающего ученого (в случае магистерской диссертации) методом обобщения и развивала логику научного мышления. Одновременно их тексты, являясь инструментом концентрированного выражения основных наблюдений и выводов, можно рассматривать и как способ научного самовыражения.

Очевидно, что тезисы, опыт составления которых известен уже в 1850–е гг.[16], являлись прообразом современного *автореферата*, закрепившееся название которого демонстрирует факт персонализированной природы источника из категории эго-произведений. Наблюдения показывают, что тезисы, как правило, не повторяли текстов диссертаций, не содержали теоретических и методологических сюжетов, а были ограничены констатацией основных выводов. В некоторых случаях они выходили за пределы простой констатации и выражали попытки представить концептуальную картину изучаемого явления[17]. В неявной форме содержание тезисов является основанием для наблюдений историографа о способностях соискателя к лаконичному изложению своих идей и умению точно определить предметную область и замысел исследования. Другими словами, тезисы могут стать одним из источников наших представлений о профессиональной зрелости автора этого произведения.

Особое место среди субпродуктов диссертационной культуры занимала *речь* соискателя на диссертационном диспуте. В его событийной истории и сценарной структуре речь играла (как и сейчас играет) роль «завязки», фокусируя на себе внимание всех присутствовавших и определяя впечатления и оценки научного самосознания и имиджа автора диссертации. Выступая как феномен спрессованного выражения мыслей и идей ученых, воплощенных в диссертации, речь являлась самой неформальной частью диссертационного комплекса текстов-произведений. Одновременно именно она наиболее определенно выполняла презентационные функции и раскрывала научно-риторические способности соискателя: умение логично структурировать свои научные идеи, убедительно их аргументировать и заинтересовывать ими аудиторию.

Речи диспутантов сохранились как в виде рукописей, так и публикаций.

---

[16] См. текст «Положений» к магистерской диссертации Д.И. Иловайского, защищенной им в 1858 г.: Иловайский Д.И. История Рязанского княжества. М., 2009. С. 318-319.

[17] См., например: Положения к книге М. Богословского «Областная реформа Петра Вели-кого. Провинция 1719-27 гг.» // Богословский М.М. Российский XVIII век: Кн. 1 / Отв. ред. С.О. Шмидт; Сост., подготовка текста, примеч. А.В. Мельникова. М., 2008. С. 36-40.

Обнаружение рукописных текстов этих произведений всегда является неординарным событием в изучении феноменов диссертационной культуры, поскольку историограф получает возможность наблюдать непосредственный артефакт научной культуры, информационный потенциал которого существенно шире опубликованного текста. Шансы усилить информационную отдачу источника существенно увеличиваются, если исследователь имеет дело, как с рукописным, так и опубликованным вариантом этого произведения. В опыте современных переизданий трудов историков встречаемся с фактами повторных публикаций речей на диссертационных диспутах. Характерен в этом смысле пример судьбы речи на магистерском диспуте С.Ф. Платонова. Рукописный ее вариант, относящийся к 1888 г., хранится в фонде историка[18], в 1913 г. при переиздании магистерской диссертации он сам впервые опубликовал свою речь, а в 2010 г. она была переиздана в первом томе предпринятого 6-ти томного собрания сочинений историка.

Приведенный пример является поводом для рассуждений о природе и функциях различных вариантов бытования одного и того же произведения в контексте историографической культуры. Для историографа и источниковеда рукопись *речи* предстает, как непосредственный остаток, артефакт научной культуры в ее вещном выражении. Текст-рукопись в данном случае может рассматриваться даже как своеобразная разновидность визуального источника[19], поскольку выступает одновременно и как текст-содержание и как текст-изображение. По признакам авторской работы над текстом рукописи, особенно если она представляет черновой вариант или разные ее редакции, можно пытаться реконструировать не только концептуально-смысловую основу научного проекта диспутанта, но и когнитивный процесс творческой работы над его текстом-содержанием, литературно-лингвистическим выражением и даже эмоционально-психологическое состояние автора[20].

Но сохранность рукописных текстов *речей* на диспутах, к сожалению

[18] См.: РО РНБ, Ф. 585. Оп. 1. Д. 1254. Л. 1-10.

[19] См.: Алеврас Н.Н. Речь на диссертационном диспуте как источник-артефакт и способ самовыражения ученого // Историки между очевидным и воображаемым: проблема визуализации в исторической мысли. Материалы XVII чтений памяти члена-корреспондента АН СССР С.И. Архангельского. Н-Новгород, 2011. С. 19-23.

[20] Характерным примером служит рукопись диссертационной речи Г.В. Вернадского, текст которой опубликован: См.: Н.Н. Алеврас. Речь на магистерском диспуте Г.В. Вернадского в контексте его диссертационной истории (к публикации источника); Речь Г.В. Вернадского на магистерском диспуте (Санкт-Петербургский университет, 22 октября 1917 г.) // Мир историка: историографический сборник. Вып. 6. С. 367-380; 381-384.

невелика[21], что вызывает вполне определенные трудности для решения привлекательных для историографа и источниковеда реконструктивных и интерпретационных задач. Одна из причин этой ситуации заключается в упомянутом неформальном статусе этого вида диссертационных произведений, что оставляло судьбу рукописного текста речи исключительно на усмотрение ее автора. Чаще всего историограф имеет возможность обратиться к опубликованным вариантам речей. Подобные публикации, иногда появлявшиеся почти синхронно событию диспута, предпринимались либо по инициативе самого диспутанта, либо при подготовке своеобразных отчетов о диспутах. В конце XIX – начале XX в. они нередко размещались на страницах специальных научных изданий. Характерен пример «Исторического обозрения», первый выпуск которого содержал информацию почти о десятке защит диссертаций[22]. В этом издании в тексты большинства описаний диспутов были включены фрагменты из речей соискателей, а текст речи А.С. Лаппо-Данилевского, судя по тексту, был воспроизведен полностью. Рукописи диссертационных речей и их публикации, возникавшие сразу после диспутов, могут быть отнесены к аутентичным источникам, выражая реализацию ими первичной – презентационной – функции.

Публикации речей в более позднее время, как это случилось у С.Ф. Платонова, являют пример присвоения этому виду произведений иной – историографической – функции. Это имел в виду и сам автор-публикатор: публикуя речь в 1913 г., он объяснял, используя стилистику «от третьего лица», причину ее издания. Этот факт он преподносил как «позднее доказательство того, что в свое время ему самому не было чуждо сознание несовершенств его труда и что он сам своевременно указывал на те же самые недостатки, на которые обратила внимание и ученая критика»[23].

А.А. Кизеветтер, вероятнее всего в целях историографической практи-

---

[21] Выявленные на сегодняшний день не более двух десятков текстов речей, среди которых рукописные версии составляют малую толику, представляют стихийно и случайно сложившийся комплекс. Предопределенная культурно-историческими обстоятельствами выборка диссертационных речей позволяет оперировать ограниченным количеством имен, произведений, фактов историографического характера.

[22] См.: Историческое обозрение. Сборник Исторического общества при Санкт-Петербургском университете. СПб., 1890. Т.1. С. 280-310. Подобные публикации широко практиковались также в «Историческом вестнике», присутствовали в «Русском вестнике», «Русском богатстве», «Библиографе», «Журнале министерства народного просвещения» и др. журналах.

[23] Платонов С.Ф. Сочинения. Т. II. Древнерусские сказания и повести о смутном времени как исторический источник. СПб, 1913. С. XIX. Под «критиками» он имел в виду В.О. Ключевского, давшего академический отзыв на его монографию-диссертацию, и В.С. Иконникова, являвшегося его оппонентом.

ки также предпринял публикацию своих известных речей на магистерском (1903) и докторском (1909) диспутах в 1912 г. Современные же переиздания этих произведений историков[24] можно рассматривать как результат присвоения текстам речей еще одной – коммеморативной – функции. Само собой разумеется, что историографические и коммеморативные компоненты смысла и предназначения данного источника, тесно сопряжены между собой.

Речь перед диссертационным диспутом как способ самовыражения историка-диссертанта

Находясь за пределами нормативных требований, речь являлась произведением свободной формы, что предопределяло выражение в ней творческих результатов личностного научного мышления. Её текст воплощал к тому же понимание историками-диссертантами смысловой функции речи как акта творчества собственно в системе диссертационной культуры.

Особенности индивидуального характера мышления каждого из создателей текстов речей на диспуте затрудняют попытку выработать сис-тему классификации или типологизации этих произведений. Речи диссертантов представляют уникальные сочинения, тексты которых складывались не только в соответствии с проблемно-тематическими задачами каждой диссертации, но и зависели от ценностных ориентаций диспутанта – научно-теоретических и мировоззренческих – а также ситуативных обстоятельств, сопровождавших процесс работы над диссертацией или определявших ход ее защиты.

Мне уже приходилось интерпретировать характер содержания, а также обстоятельств выступлений соискателей и публикаций речей на диспутах некоторых русских историков – В.И. Семевского, А.С. Лаппо-Данилевского, С.Ф. Платонова, Г.В. Вернадского[25]. Не повторяя эти сюжеты, подчеркну оригинальность структурных и смысловых акцентов персональных текстов речей, лишенных интенций к стандартизации. В ряде случае диспутанты поднимались до высот теории и методологии исторического знания (А.С. Лаппо-Данилевский) или выступали с аналитико-обобщающими наблюдениями относительно тенденций развития историографии

[24] См.: Платонов С.Ф. Собрание сочинений в шести томах. Том первый. М., 2010. С.190-194; Кизеветтер А.А. Новизна и старина в России XVIII столетия. Речь перед магистерским диспутом; Императрица Екатерина II как законодательница. Речь перед докторским диспутом // Кизеветтер А.А. Исторические очерки. М., 2006. С. 246-262.

[25] См.: Алеврас Н.Н. Диссертационный диспут как событие и традиция университетского быта второй половины XIX –начала XX века; Она же. Речь на магистерском диспуте Г.В. Вернадского в контексте его диссертационной истории (к публикации источника).

(А.Е. Пресняков). Для историков-диспутантов характерны были также попытки через речь донести основы своей общественно-политической позиции (В.И. Семевский), восприятие сиюминутной политической ситуации (Г.В. Вернадский), этапы и смысл своей творческой работы по воплощению научного замысла диссертации (С.Ф. Платонов).

К составлению текста речи каждый из диспутантов подходил в меру собственного понимания научного предназначения данного выступления и значимости своего вклада в науку. Несомненно, существенное влияние на ее дискурс оказывал психический и эмоциональный склад личности. Очевидно, наиболее талантливые из них и склонные к научным обобщениям и рефлексиям, были наделены повышенным чувством самосознания, и в моменты таких научных событий как защита диссертации реализовывали его во всех произведениях диссертационной культуры. Речам на диспутах придавалась особая значимость как акту научной самоидентификации. Не случайно, диссертационные речи многих признанных историков сохранились либо в их фондах, либо были предусмотрительно опубликованы ими самими или современниками, осознававшими значение такого рода выступлений авторитетных ученых.

Приведенные выше резюмирующие наблюдения основаны на изучении речей на диспутах выдающихся ученых-историков своего времени. Но, вполне вероятно, значительная часть диспутантов ограничивали смысл выступлений на диспуте лаконичным изложением содержания и выводов диссертации, отождествляя, по сути, функцию речи и тезисов. В частности, примерно так выразил понимание смысла диссертационной речи историк С.А. Жебелёв[26] в «Записке» (1935 г.), основанной на собственных впечатлениях. Она была создана им в период работы специальных комиссий по восстановлению в СССР ученых степеней[27].

Личный фонд историка позволяет обратиться к его диссертационным выступлениям детальнее, тем более что его жизнь и творчество в настоящее время находятся в состоянии историографического переосмысления. Автографы диссертационных выступлений С.А. Жебелёва, действительно,

[26] Сергей Александрович Жебелёв (1867-1941) – доктор исторических наук, академик (1927). Длительное забвение имени историка привело к тому, что даже в таком издании как «Отечественная история: энциклопедия» отсутствует статья о нем. См.: Т. 2. М., 1996. Имя историка и его научная биография открылись для широкой аудитории историков благодаря изданию его неопубликованных трудов и исследований о нем И.В. Тункиной и Э.Д. Фролова. См. примечания И.В. Тункиной к указанной ниже публикации (с. 172).

[27] См.: Жебелёв С.А. Ученые степени в их прошлом, возрождение их в настоящем и грозящая опасность их вырождения в будущем // Очерки истории археологии. Вып III. Сост. А.А. Формозов. М., 2007. С. 157. (Публикация текста и комментарии И.В. Тункиной).

тяготеют к выше обозначенному пониманию функционального смысла диссертационной речи[28]. Историк и своё выступление на докторском диспуте начал характерным пассажем, определявшим схожий подход к ее построению и содержанию: «В своей вступительной речи диспутант обыкновенно знакомит аудиторию <…>с содержанием защищаемой диссертации. От такого обычая не желал бы отклоняться и я <…>»[29].

Определенному им стандарту соответствовала собственная его речь на магистерском диспуте, которая, действительно, почти не выходила за пределы лаконичного и сухого пересказа основных сюжетных линий диссертации. Однако его выступление на докторском диспуте было уже более раскованным с точки зрения его литературно-риторических приемов и глубины профессионального погружения в изучаемую проблематику. Докторская речь С.А. Жебелёва, хотя и не претендует на теоретико-методологические обобщения, но вводит читателя (а на диспуте – слушателя) в мир его творческих поисков. Это свидетельствует, что его речь на докторском диспуте все же не совпадает с установленным им самим же стандартом. Она содержит немало привлекательных моментов, позволяющих расширить представление исследователя об особенностях саморефлексии историка в область персональной научной методики и логики исследования, самонаблюдений о движении его мысли, в данном случае – от идей магистерской диссертации к идеям докторского труда, что демонстрирует эволюцию научных представлений автора в приоритетной для него области знаний. Это позволяет наметить этапы его научных исканий в промежуток между двумя диссертациями.

Интерес вызывает обоснование С.А. Жебелёвым предметной области своей диссертации, типология которой им связывалась с работами «чисто-специального характера», посвященными, по его словам, «дробным», «мелочным», «малопривлекательным» вопросам для не посвященных в предмет этих знаний. Автор поднимал актуальную для всех времен проблему масштаба и границ исследовательского пространства историка-диссертанта, которое тот мог обеспечить репрезентативной источниковой информацией и ее научным анализом. Детализация источникового комплекса диссертации, состоявшего из «нового» – эпиграфического – материала, рисует в образе ученого скрупулезного исследователя источниковедческой ориентации. Сюжет об эпиграфических источниках исследования стал поводом для

[28] См.: Речь перед магистерским диспутом «Из истории Афин», 20/ XII, 1898 // СПФА РАН. Ф. 729. Оп. 1. Д. 2. Л.1-8; Вступительная речь к докторской диссертации «В области древностей провинции Ахайи». (Спб, 1903) // Там же. Д. 75. Л. 1-8 с об.
[29] СПФА РАН. Ф. 729. Оп. 1. Д. 75. Л. 1.

схоларной самоидентификации: «<…> материал эпиграфический <…>, которому мы, *ученики “соколовской” школы*[30], еще с университетской скамьи привыкли уделять особое, отчасти даже предпочтительное внимание <…>» (курсив мой – Н.А.)[31].

Очевидно, содержание речи С.А. Жебелёва на самом деле выходило за пределы определенного им в начале выступления описательного дискурса. Перед нами – заготовка выступления, предлагавшего участникам диспута погрузиться в тонкости творческого поиска ученого, преподносившего свои основные выводы и наблюдения через специфику источниковой информации и с учетом особенностей исследований локального типа. Будучи историком, работавшим в области узкой, источниковедческой по сути специализации, Жебелёв в дискурс речи вплетает сокровенные оттенки. Они позволяют уловить особенности научного самосознания и самоощущения ученых, не относящих себя к кругу известных представителей науки в интеллектуальной жизни современного им времени, а свои исследования – к уникальным достижениям.

Но в иных случаях историк науки имеет возможность на основе диссертационных речей реконструировать позицию ученых, претендовавших на роль научных новаторов и осознававших значимость собственных наблюдений и идей в современном им историко-научном контексте.

Диссертационная речь как творческое откровение

На рубеже XIX-XX столетий русская историческая наука по признанию большинства историографов вошла в полосу кризиса. Изучение этого сложного процесса позволяет говорить, во-первых, о его глобальном характере, во-вторых, о теоретико-методологическом сегменте знаний, составившем основу кризиса. В-третьих, о том, что российские ученые, находившиеся в русле общеевропейских тенденций научного развития, переживали это время посредством настойчивых поисков путей обновления теоретических и методологических основ исторического знания.

Вопросы теории и методологии истории в период модернизационной трансформации исторической науки все чаще явно или неявно внедряются в конкретно-историческую исследовательскую проблематику историков, что адекватно отзывалось в диссертационных сочинениях. Конечно, эти знаменательные изменения получали воплощение в трудах наиболее глубоких интеллектуалов, чувствовавших вкус и ощущавших способности

[30] Речь идет об историке Ф.Ф. Соколове (1841-1909); в 1904 г. в ЖМНП он опубликовал отзыв на докторскую диссертацию С.А. Жебелёва.

[31] СПФА РАН. Ф. 729. Оп. 1. Д. 75. Л. 1-1 об, 3-4.

к научным опытам в области исторической эпистемологии.

Трибуна диссертационного диспута в силу особенностей политической культуры страны, не сформировавшей развитой сети общественных коммуникаций, и характера научных традиций, не имевших масштабного опыта интеллектуального общения, иногда приобретала роль своего рода сакрального места научного волеизъявления. Диссертационная речь становится важным каналом и способом донести до научной корпорации сокровенные идеи и инновации, приобретая тип коммуникативной структуры, образно названной Р. Коллинзом, «лицом к лицу»[32].

В этом отношении, на мой взгляд, особое значение представляют речи петербургских историков А.С. Лаппо-Данилевского (1890) и А.С. Преснякова (1918) по поводу защит ими диссертаций[33], хронологически окаймлявших актуальное время подъема волны теоретико-методологического интереса в российской исторической науке. Представляя время научных и политических кризисов, когда новые идеи зачастую не находили признания в широких научных и общественных кругах, а также в верхах политической власти, эти ученые и близкие им по взглядам и научному потенциалу выражали в произведениях диссертационной культуры личностное знание. Постижение его историографической и научно-культурной ценности составляет задачу современной науки.

Речь А.С. Лаппо-Данилевского

Текст речи А.С. Лаппо-Данилевского являлся выражением методологических устремлений части представителей молодого поколения уче-ных, их желания выйти за пределы исторической эмпирики («сырого материала», по словам историка) и подняться к «высоким ступеням исторического отвлечения». Несомненно, что в этом научном и интеллектуальном движении, которое в 90-е гг. XIX в. в России еще только зарождалось, фигура этого историка занимает место лидера. Уникальность диссертационной речи А.С. Лаппо-Данилевского состоит в том, что он был первым, кто в произведении такого рода сформулировал и публично провозгласил значимость проблем теории и актуальность обоснования принципов и методологии историко-научного исследования, каковым для него являлась диссертация. В частности, в речи он обозначил две исходные позиции, которые, по его мысли, должны определять научную

[32] Коллинз Р. Указ. соч. С.73.

[33] Имеются в виду магистерская диссертация А.С. Лаппо-Данилевского «Организация прямого обложения в Московском государстве со времен Смуты до эпохи преобразований» (СПб, 1890) и докторская диссертация А.Е. Преснякова «Образование Великорусского государства. Очерки по истории XIII-XV столетий» (Пг., 1918).

актуальность любого исторического труда, в том числе и представляемой им диссертации: «…каждое научное сочинение можно рассматривать с двух точек зрения: *методологической* и *феноменологической*» (курсив – А.С. Лаппо-Данилевского)[34].

Выдвинутый принцип он положил в основу презентации своих наблюдений и выводов. Такой подход предопределил появление в речи специального историографического раздела, в то время, практически, отсутствующего в выступлениях других диспутантов. При подготовке речи к публикации, которую, судя по ее содержанию и структуре, он осуществлял с особой тщательностью, историографический сюжет, как и краткий перечень используемых архивных материалов, был им размещен в подстрочнике. Но, вероятно, в ходе устного выступления данный фрагмент источника органично вошел в контекст его презентации. В историографическом пассаже, состоящем из перечня основных исследований предшественников, отдельно сформулированы «недостатки» их трудов[35], что придавало его выступлению критико-аналитический характер и оттеняло оригинальность его собственного замысла и результатов исследования.

Новаторской выглядит та часть текста, где он, раздумывая над классификацией изучаемых явлений, представляет их «не отвлеченною однообразною схемой, а в виде живой развивающейся ткани соотношений, определяемых местными условиями древнерусской жизни». Называя свою классификацию «динамической», Лаппо-Данилевский не просто формулировал свои выводы по проблеме, а фактически выдвигал методологические принципы любого исторического исследования: «Классификация явлений, единообразно повторяющихся, естественно остается неизменной; но порядок, в котором следует рассматривать основные элементы общественного развития данной социальной группы, не может оставаться одним и тем же: он меняется, сообразно тому, какой из этих элементов является центром их соотношения в тот или иной промежуток времени. Отсюда необходимость во всяком историческом исследовании видоизменять статическую схему исследуемых явлений в динамическом смысле, сообразно времени и месту». Системный анализ, как исследовательский метод диссертации историка, позволил ему органично проникнуть «*из области методологии в сферу феноменологии нашего труда*» (курсив – А.С. Лаппо-Данилевского). Обрисованная им структура диссертации была представлена как система вопросов[36], которые можно было задать применительно к изучению истории

[34] Историческое обозрение. СПб, 1890. Т.1. С. 283, 284.
[35] Там же. С. 285-286.
[36] Там же. С. 287.

любого государства. Но его цель, объяснял в речи диссертант, была связана с попыткой определить специфические национальные черты Московского государства XVII века (черты «изучаемой народности»), определившие динамичную социальную и политическую систему налогообложения в данное время и в данных условиях древнерусской жизни. Для более адекватного понимания идей историка целесообразно обратиться к тексту предисловия его диссертации, в котором он рассуждал о чертах историко-национального типа российской государственной системы XVII века. Этим самым им задавались параметры для постановки теоретической проблемы, решение которой могло быть сопряжено со сравнительно-историческим анализом состояний государственности различных периодов русской истории. Заданный ракурс мог потребовать и сопоставлений «государственных типов» в российском и западноевропейском вариантах. Возможно, «идеальным» стремлением А.С. Лаппо-Данилевского сформировать «тип» изучаемой эпохи, которое напрямую не совпадало с конкретными задачами диссертации, объясняется появление примечательного фрагмента его предисловия, выступающего как зашифрованный текст: будучи не связанным с проблематикой диссертации, он требует специального внимания и интерпретации. В конце предисловия молодой историк признавался о своей сокровенной цели достижения истины и изучения исторических явлений «без всяких предубеждений», что было невозможно без теоретического их осмысления. Свое состояние выбора между миром конкретно-исторического и философско-теоретического он метафорически характеризовал как эмоционально-психологическую ситуацию внутреннего творческого противоречия. Оно выражено проникновенным откровением: «душа болезненно рвется на простор, хотя и прикована тяжелыми цепями к миру конкретных представлений, сознание мучительно бьется в железной клетке, но согревается надеждой когда-нибудь вылететь на чистый воздух, возвратиться на лоно природы и отождествить свое я с мировым бытием».[37] Можно сказать, что, выступая с речью, А.С. Лаппо-Данилевский приоткрывал научному сообществу интимные стороны творческого вдохновения и прогнозировал дальнейшую модель своего научного пути.

В данном контексте оригинально выглядит его попытка в тексте диссертационной речи сравнить изучаемые социальные процессы с фе-

[37] Лаппо-Данилевский А.С. Организация прямого обложения в Московском государстве со времен Смуты до эпохи преобразований. СПб., 1890. Предисловие. С. IV. Приведенный фрагмент нередко трактуется как выражение первых сомнений историка относительно научной продуктивности позитивистского подхода (О.В. Синицын) и интенций в область теоретических рассуждений, позднее положенных в основу его «Методологии истории» (А.Е. Пресняков, А.И. Клибанов, В.П. Корзун, и др.).

номенами биологического происхождения, что на первый взгляд дает основание рассматривать ее как традицию позитивистского подхода. Но на это можно посмотреть и в ином ракурсе. Обратимся к его рассуждениям в речи – о способности половой клетки передавать наследственные черты создаваемой новой «особи» при одновременном стремлении этой «особи» «к индивидуальности»[38]. Феномен наследственности из области современной ему генетики (вспомним открытия Г.И. Менделя, Т.Х. Моргана) рассматривается им в качестве аналогии социальных явлений. Диспутант полагал, что и в социальной среде «при смене различных периодов исторической жизни любой общественной группы» происходит борьба между «наследственными» чертами прежнего времени и чертами «индивидуальными», «свойственными именно тому, а не другому периоду». В этом, считал он, проявлялась борьба «старого с новым» [39], в том числе и в сфере изучаемого им вопроса – организации прямого обложения. Если подобным образом интерпретировать его подход, учитывая и дальнейшее развитие взглядов, то предлагаемая им аналогия может быть воспринята в качестве метода, позволяющего формировать представление о мире как целостной взаимосвязанной системы биологической и социальной жизни – природы и культуры.

Уже в ходе защиты речь историка была высоко оценена современниками как значимый факт науки. Газета «Новое время», освещая диспут историка, писала о «блестящей речи» диссертанта, в которой он «указал на главнейшую сторону своего труда и высказался о том, что практические и теоретические соображения» заставили его выбрать тему защищаемой диссертации.[40] В то же время у его оппонента – С.Ф. Платонова – именно к характеру речи были высказаны претензии, что отражает факт актуальности этой формы диссертационной культуры в явных и неявных полемиках историков этого времени[41].

Резюмируем: диссертационная речь А.С. Лаппо-Данилевского стала для него актуальным поводом апробировать свои первые теоретико-ме-

[38] Там же. С. 288, 287.

[39] Там же С. 288-289. В свете постановки историографической проблемы идентификации теоретико-методологических идей А.С. Лаппо-Данилевского текст его диссертационной речи, вполне соотносимый с содержанием теоретических пассажей диссертации, можно рассматривать и как аргумент в пользу оригинальности его методологической концепции, и как факт уже начавшегося в то время выхода историка за пределы позитивистской парадигмы.

[40] Новое время, 1895, 10 мая.

[41] См.: Алеврас Н.Н. Диссертационный диспут как событие и традиция университетского быта. С. 134-135.

тодологические идеи, в развитой форме воплотившиеся в его специальных приват-доцентских теоретических курсах для студенческой аудитории, а позднее – в «Методологии истории». Текст выступления историка на диспуте предстает аутентичным источником для понимания и конструирования очертаний теоретико-методологического потенциала и особенностей самовыражения молодого ученого в момент его уверенного вхождения в национальное и мировое пространство науки.

Речь А.Е. Преснякова

Почти через два десятка лет с речью на докторском диспуте выступил один из наиболее глубоких современников-интерпретаторов теоретических идей А.С. Лаппо-Данилевского – А.Е. Пресняков. Его выступление на диспуте также по-своему уникально и, одновременно, логикой содержания и контекстом бытования науки рубежа XIX-XX вв. связано с идеями старшего коллеги и друга. Если Лаппо-Данилевский в этом виде научного творчества предстает пионером-новатором в построении преимущественно методологических сюжетов и акцентов, то фигуру Преснякова можно рассматривать как историка, который своей докторской речью подвел итоги традициям дореволюционной историографии и источниковедения, поставив под сомнение целый ряд, казалось бы, устоявшихся и принятых наукой толкований и схем русской истории. Концентрацию своего научного опыта историографических наблюдений он представил в виде масштабного обобщения научных усилий поколений русских историков в деле «построения русского исторического процесса»[42]. Более половины текста вступительной речи А.Е. Преснякова занимают эти сюжеты, которым он в тексте книги-диссертации посвятил первый раздел своего введения[43].

Носитель мощной научной рефлексии в область истории исторической науки, он вслед за А.С. Лаппо-Данилевским, окончательно преодолел, если так можно сказать, историографическую инертность, характерную для этого вида произведений (а значит – для большинства диссертаций) многих своих предшественников. Можно сказать, что Лаппо-Данилевский своей речью начал этот процесс, Пресняков его завершил в рамках дореволюционной науки. В этом – одно из проявлений именно в интересующее нас время формирующейся историко-научной национальной традиции историографического переосмысления изучаемых явлений прошлого. Впоследствии она закрепит-

[42] Пресняков А.Е. Речь перед защитой диссертации под заглавием «Образование Великорусского государства». Пг., 1920. С. 3.

[43] См. переиздание диссертации: Пресняков А.Е. Образование Великорусского государства. М., 1998. С. 13-36.

ся в виде одного из методологических требований в отношении любого исторического исследования как способ аргументированного обоснования новых идей, проблематики, концептуальных и методологических подходов. Возможно, этим историкам, в первую очередь, мы обязаны процессам дисциплинарной диверсификации в сфере исторической науки и созданием таких ее методологических отраслей как историография и источниковедение. И тот, и другой известны как авторы учебных курсов историографии и основатели новых источниковедческих традиций в русской науке.

Большое историографическое пространство диссертационной речи А.С. Преснякова и ее критический пафос объясняется не только его подчеркнутым интересом к творчеству многих российских историков, что выразилось в большой галерее интереснейших и глубоких портретных зарисовок, созданных им в первые десятилетия XX в.[44], но и стремлением использовать это знание для мотивации своего инновационного научного выступления. Работая, казалось бы, над хорошо известными в науке историческими явлениями или, как говорил он в речи – «избитой» темой и «общеизвестным» материалом, ему приходилось в то же время «устанавливать то элементарные факты, то основные, существенные черты изучаемых явлений»[45].

А.С. Пресняков был убежден, что разработка проблем истории Древнерусского государства, которую он начал еще в магистерской диссертации, невозможна без пересмотра научного наследия предшественников[46], среди которых значились такие знаменитости как С.М. Соловьев и В.О. Ключевский. Выступление историка на диспуте фокусировало внимание многочисленных слушателей и зрителей на методологической стороне старых научных подходов и концептуальных объяснений «избитой темы», провоцируя постановку вопроса о необходимости ревизии прежнего историографического багажа. Взгляд диссертанта на характер «конструирования» на теоретической

[44] В немногочисленных пока исследованиях об А.Е. Преснякове (В.С. Брачев, Т.Н. Жуковская, А.Н. Цамутали) отмечаются особые личностные качества историка – его открытость, коммуникабельность, доброжелательность, отзывчивость, чуткость, живой интерес к деятельности и творческой психологии историков – предшественников и современников. В сочетании с его «острым и глубоким умом» (С.Ф. Платонов) эти черты создавали прекрасную основу для формирования в его лице специалиста-историографа.

[45] Пресняков А.Е. Речь перед защитой диссертации. С.3.

[46] Обращаясь к проблеме пересмотра историографии, в диссертационной речи он сосредоточил внимание на московских и петербургских историках, но «Историографические заметки» введения диссертации начал с обзора воззрений М.С. Грушевского, представленного им в качестве критика «”обычной схемы” русской истории». Он полагал, что его суждения примыкали к критическим выводам П.Н. Милюкова. См.: Пресняков А.Е. Образование Великорусского государства. С. 13-14.

базе гегельянских идей схем исторических явлений предшествующими поколениями русских историков (С.М. Соловьева – прежде всего) привел к «особенностям в изучении источников и фактов»: они стали «не основой построения, а запасом иллюстраций к положениям защищаемой историко-социологической доктрины». Это резюмирующее наблюдение привело А.Е. Преснякова к мысли, что наступило время методологического поворота: «…характерный для Соловьевского периода русской историографии подход к материалу имел свои методологические последствия, от которых необходимо избавляться»[47].

Выход из методологического тупика, создавшегося по его версии концептуальными схемами московских историков[48], виделся А.Е. Преснякову перспективным на базе научного опыта «нашей» – «Петроградской исторической школы». Основной смысл инновационных методологических ориентаций связывался им с новой – источниковедческой парадигмой. Из этого контекста рассуждений вытекали две линии – одна обосновывала новую модель источниковедческого мышления, другая – определяла научный облик историков петербургской школы. Новаторски выглядел пассаж речи о смысле взаимоотношений историка и источника: «<…>мысль исследователя не tabula rasa, и материал, им изучаемый, дает ответы только на те вопросы, которые ему этой мыслью поставлены <…>. Научный реализм требует, чтобы вопросы ставились в зависимости от свойств изученного материала, а не навязывались ему от того, чего он <…> дать не может по основному своему характеру»[49]. В соответствии с выдвинутым методологическим принципом

[47] Пресняков А.Е. Речь перед защитой диссертации. С.5. Хотя Пресняков имел в виду методологические аспекты разрабатываемой им проблемы, но, очевидно, что его рассуждения претендовали на характеристику и анализ общего состояния русской историографии второй половины XIX – начала XX вв.

[48] Заметим, что в историографическом обзоре диссертации среди московских историков им особо выделена фигура П.Н. Милюкова, упомянутая в речи только единожды, хотя и в актуальном контексте. В книге-диссертации Пресняков, имея в виду «Главные течения русской исторической мысли», сетовал, что труд Милюкова остался незавершенным, иначе бы историк продолжил свое критическое рассмотрение русской историографии. Автор диссертации особо обратил внимание на оценки критикуемого П.Н. Милюковым устаревшего источниковедческого подхода, когда историки (Н.М. Карамзин, в частности) заимствовали, по сути, взгляды создателей источников и на этой основе возводили собственные построения. П.Н. Милюков делал особо значимый для А.Е. Преснякова вывод, вошедший в цитируемый им фрагмент: «…исследователь воображал делать открытия, осмысливать историю, – а в сущности, он шел на плечах наших философов XV и XVI столетий». См.: Пресняков А.Е. Образование Великорусского государства. С.14-15.

[49] Пресняков А.Е. Речь перед защитой диссертации. С. 5. Не могу не заметить полное смысловое сходство приведенной мысли А.Е. Преснякова с источниковедческими

«характерную черту» петербургской («Петроградской исторической школы», по его тексту) он обозначает как «научный реализм», смысл которого историк связывал с «непосредственным отношением к источнику и факту, вне зависимости от историографической традиции»[50].

Это неоднократно цитируемое в современной историографии определение особенностей петербургской школы, дополняется акцентами диссертационной речи и предисловия диссертации о необходимости «восстановления» в исторической науке «прав источника и факта». Заметим при этом, что подчеркиваемое диссертантом различие методологий историков двух ведущих российских университетов стало, практически, первой публичной попыткой аргументировать основу схоларной идентификации русских историков, предстающих в границах московской и петербургской школ-корпораций.

Ценность представляют и профессиональные откровения речи А.Е. Преснякова, отсутствующие в качестве сюжетов предисловия и введения диссертации – по поводу влияния преподавательской работы и «живого общения с младшим поколением историков» на его попытку историографического «пересмотра» интересующих его проблем русской истории. Интересно также разъяснение историка, имевшего, как известно, богатый источниковедческий опыт исследования летописных памятников, факта отсутствия в диссертации специального обзора источников. Объясняя свою позицию хорошо осознаваемыми им сложнейшими источниковедческими задачами, требующими, по-видимому, и больших временных затрат, он полагал, что его книга в контексте этих задач выполняет роль только «введения», «одного из первых подходов» к изучению летописных сводов[51].

Таким образом, диссертационная речь А.Е. Преснякова, с ее источниковедческими акцентами, и комплексом методологических и историографических характеристик российской исторической науки дополняет

замечаниями В.О. Ключевского (1892 г.) на магистерскую диссертацию Н.Д. Чечулина. Историк, имея в виду основной источник рецензируемой диссертации, отмечал: «Писцовая книга – очень хороший исторический свидетель, который может много и правдиво рассказать, но ее надобно спрашивать только о том, о чем она может рассказать; иначе ее показания не разъяснят, а запутают дело». Автор же диссертации «задавал писцовым книгам вопросы, на которые они не могут отвечать…». См.: Ключевский В.О. Отзыв о исследовании Н.Д. Чечулина «Города Московского государства в XVI в.» // Ключевский В.О. Сочинения. Т. VIII. М., 1959. С. 187, 203, 204. Приведенное сопоставление источниковедческих идей двух историков разных схоларных традиций свидетельствует о сохраняющейся историографической актуальности их изучения.

[50] Пресняков А.Е. Речь перед защитой диссертации. С. 6.

[51] Там же. С. 7.

известный ряд его эго-произведений (переписку, прежде всего) и является актуальным текстом-источником для создания творческого портрета историка в момент подъема его творческой и эмоциональной энергии. Диссертационный диспут историка и его речь определенным образом выражали ценности и подводили итоги не только его собственной творческой жизни, но и всей историко-научной традиции и культуры дореволюционной России. Речь историка, как ритуальный акт диссертационной культуры, с учетом историко-политического контекста ее произнесения предстает как феномен уникальной драматической ситуации в истории науки. С одной стороны, его речь демонстрирует осознание историком методологического кризиса, выход из которого виделся А.Е. Преснякову на основе источниковедческого обновления. С другой стороны, творческие идеи предлагаемых им способов движения к новым методологическим горизонтам уже теряли свою актуальность в агрессивном пространстве марксистской науки. Как покажет история, они не будут ею востребованы в том виде, который предполагался историком. Новая генерация историков-марксистов использует из наблюдений историка лишь критику схематизма старой науки, предложив преодолевать его созданием концептуальных построений на базе марксисткой методологии, которая откажется от традиций преемственности знания былой научной культуры, потенциал которой не был исчерпан.

Олексій Ясь
Київ

Матеріальний світ у неоромантичній концептуалізації В'ячеслава Липинського

Висвітлюється представлення матеріального світу, зокрема сполучення і, заразом, опозиція матеріальної й ідеальної площини у неоромантичній візії В.Липинського. Розглядаються термінологічні новації В.Липинського, зокрема концепт «територіальний патріотизм».

На зламі XIX-XX ст. космополітичний проект Модерну спричинив розмаїті і достатньо суперечливі реакції письменників, митців, науковців та загалом інтелектуалів на масову інтернаціоналізацію і дегуманізацію культури, повсюдну соціалізацію життя, поширення ліберальних цінностей, зокрема етичних настанов у дусі прагматичного індивідуалізму й атомізації суспільного буття тощо.

Однією із форм своєрідного «бунту» інтелектуалів супроти тодішніх соціальних та культурних колізій стало повернення до інтуїтивного способу світосприйняття, проте вже не на класичній або традиційній, а на модерністській підоснові. Саме такий поворот, за іронією вбраний у начебто «ненависні» модерністські шати, й виплекав той сплеск інтуїтивних та ірраціональних експериментів, з якими пов'язують доволі потужну неоромантичну хвилю кінця XIX – початку XX ст. Приміром, ніцшеанську критику культури розглядають як один із фронтальних і навіть знакових виявів тодішнього неоромантизму.

Загалом чимало різнорідних літературних та мистецьких явищ переховувалися під неоромантичною парасолькою. Відтак Д.Чижевський обстоював думку, що саме «кінець XIX віку приніс літературні та мистецькі течії, які з повним правом звались "*неоромантикою*" (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. – *Авт.*)»[1].

[1] Чижевський Д. Культурно-історичні епохи // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. /

Власне, неоромантизм був вислідом тих естетичних настроїв, футуристичних очікувань, витонченої чуттєвості та інтелектуальних рефлексій у дусі апології ефемерності буття, котрі зазвичай пов'язують із культурною епохою, відомою в західноєвропейських країнах як *Fin de siécle*[2], а у російській варіації – Срібний вік, який зазвичай ототожнюють із періодом 1890-1920 рр., хоч побутують й інші часові локалізації.

У стильовому плані неоромантизм видавався вельми цікавою, привабливою та багатообіцяючою формацією різним європейським мислителям, оскільки створював широкі можливості для розмаїтих інтелектуальних та культурницьких мутацій. Наприклад, хаотичні, розмиті засади неоромантизму спричинилися до модерної актуалізації різноманітних версій відомих політичних проектів: від консерватизму до анархізму.

Втім, на теренах історіописання неоромантизм відображав зростаючу кризу класичного історизму на початку XX ст., ще донедавна сталі, міцні та виразні контури якого дедалі більше розмивалися численними модерністськими викликами, передусім, неокантіанством та соціологізацією історії. На часі гостро поставали питання про співвідношення й взаємини індивідуального та колективного, ідеї і факту, буденного й героїчного, матеріального та ідеального у представленні минувшини.

Здавалося, що інтуїтивні й ідеалістичні взірці мислення, на які орієнтувався неоромантизм, однозначно визначають його ставлення до матеріально-фізичного світу та його репрезентації на історичній авансцені. Тим паче, що неоромантичні візії повернули до дослідницьких практик метафізичні, містичні, сакральні, психологічні, мистецько-естетичні складові у представленні минувшини.

Проте це враження видається оманливим, оскільки неоромантизм зазвичай спирався не на якесь універсальне і стале інтелектуальне та культурне підґрунтя, а являв собою строкате, часто-густо еклектичне сполучення елементів позитивізму, традиційного чи старого романтизму, неокантіанства, соціологізму, дарвінізму, віталізму і т.п. Та, найголовніше, неоромантична концептуалізація претендувала на кардинальне переосмислення, ба навіть на своєрідне «перевідкриття» національних чи соціальних шарів минувшини, що апріорі закладало багатоманітність та версіальність у прочитаннях історії.

З цієї перспективи матеріальний світ являв собою досить цікаву площину для творчих експериментів прихильників чи адептів інтуїтивного

Під загальною ред. В.Лісового. К., 2005. Т.2: Між інтелектом і культурою: дослідження з історії української філософії. С.32.

[2] «Кінець віку» (фр.)

способу мислення, посеред яких поважне місце в українському історіописанні посідав В'ячеслав Липинський (1882-1931).

Зауважимо, що на початку 1930-х років один із близьких соратників В.Липинського граф А.Монтрезор схарактеризував візію В.Липинського як «р о м а н т и з м с у т и, р о м а н т и з м д е р ж а в н о с т и (розбив А.Монтрезора. – *Авт.*)»[3], а інший – С.Шемет назвав його «теоретиком і романтиком-ідеалістом»[4]. Однак, у контексті неоромантизму тексти В.Липинського висвітлювалися вже значно пізніше, зокрема у цікавих студіях Л.Біласа[5].

На перший погляд, довоєнні тексти В.Липинського досить яскраво ілюструють авторське розуміння ролі та значення ідей в історичному бутті, котрі витримані в романтичному / неоромантичному дусі. «В життю недержавних націй, боротьба ідей відограє величезну ролю. *З ідеї вони черпають силу до свого національного відродження тоді, коли народ, здавалося, вже вмер. Ідея се потім одинока їхня зброя, бо звичайно, не фізичною силою роспоряджують отсі горстки піонерів* нового життя відродженого по довгім сні неволі народу», – стверджує автор[6].

Зауважимо, що у візії В.Липинського роль своєрідного мірила вартості щодо оцінки як конкретного діяча, так і соціальної спільноти відіграє неоромантична ідея жертовності, точніше жертвенної посвяти.

У такому дусі український історик і публіцист оцінює потуги галицького студентства, котре «*складає там* (у Львові. – *Авт.*) *в жертву своє життя* і свою будучину»[7]. Ще красномовніше ідея жертовності й представлення Особистості як речника відповідного ідеалу проступає у замітці, присвячені пам'яті В.Доманицького. «Мірилом його праці і його заслуг – *найвища людська жертва: життя – котре поклав покійний на*

---

[3] Монтрезор А., граф. В'ячеслав Липинський (5.IV.1882–14.VI.1931) // В.Липинський як ідеолог і політик. Ужгород, 1931. С.9.

[4] Шемет С. В.К.Липинський при громадській роботі // Там само. С.35.

[5] Л.Р.Б. [Білас Л.Р.] Краків, Женева і філіяція «Кричевського»: До родовідної мислення В.Липинського // Липинський В. Твори. Архів. Студії / Загальна ред. Р.Залуцький, Є.Зиблікевич. Філадельфія, 1980. Т.2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. С.XVII-XCVIII; Idem. The Intellectual Development of V.Lypyns'kyj: His World View and Political Activity before World War I // Harvard Ukrainian Studies. 1985. Vol.9, no. 3/4. P.263-285.

[6] Правобережець В. [Липинський В.] Кілька уваг з приводу книжки д. Васілєвского «Ukraina i sprawa ukraińska» // Літературно-науковий вістник. 1912. № 9. С.334.

[7] Правобережець В. [Липинський В.] На чисту воду. Остання відповідь п. Здзєховському і К° // Рада (К.). 1911, 27 вересня (10 жовтня). № 217. С.3.

вівтар Ідеї», – підкреслює В.Липинський[8]. Приміром, саме жертвенне призначення освячене кров'ю та актом героїчної дії спричиняється за часів Хмельниччини до народження великої Ідеї – вільного національного життя, Вільної України[9].

Втім, попри такі ірраціональні й ідеалістичні інтенції, витоки дослідницьких устремлінь В.Липинського щодо матеріального світу простежуються ще на зорі його творчості. Скажімо, варто згадати про ідею «територіялізму», яка побутує у розвідках В.Липинського ще до Першої світової війни. Зокрема, автор тлумачив цю ідею як прагнення до «політичної *емансипації національної території»,* а в широкому сенсі розглядав як *«територіяльний патріотизм навіть серед чужих, роскиданих на території своєї нації людей,* щоб, в них мати піддержку своїх горожан»[10].

Концепт «територіялізму» відіграв засадну роль у світоглядній та інтелектуальній формації В.Липинського не тільки у довоєнну добу, а й протягом усього творчого життя цього українського мислителя. Проте повною мірою матеріальний світ став «експериментальним» майданчиком у концептуалізації В.Липинського за еміграційної доби, зокрема на сторінках його славнозвісних «Листів до братів-хліборобів».

Ця студія сполучала розлогі і досить складні соціологічні та філософські конструкції з численними публіцистичними екскурсами, котрі репрезентували самобутню консервативну візію, проте сперту на неоромантичну концептуалізацію далекої та недавньої української минувшини.

Вочевидь, поєднання гострих полемічних пасажів із філософсько-соціологічною тематикою, сполучення різних дослідницьких стратегій значно ускладнювало сприйняття головних ідей «Листів до братів-хліборобів». Тим більше, що в цій студії споглядаємо перехід від типових публіцистичних розумувань до домінації унікального, авторського досвіду, який від часів знаменитих «Дослідів» Мішеля Монтеня вважається класичною ознакою есеїстики.

Отож, грубезний том «Листів», насичений величезною кількістю понять і концептуальних положень, виявився аж занадто складним для сприйняття авторських ідей у середовищі українських гетьманців. Тільки

[8] Липинський В. Пам'яти Василя Доманицького // Рада (К.). 1910, 7 (20) вересня. № 203. С.1.

[9] Його ж. Твори. Архів. Студії / Загальна ред. Р.Залуцький, Є.Зиблікевич. Філадельфія, 1980. Т.2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. С.121.

[10] Правобережець В. [Липинський В.] Кілька уваг з приводу книжки д. Васілєвского... С.343.

невелика кількість прихильників В.Липинського засвоїла та вільно оперувала його ідеями. Натомість більшість гетьманців-монархістів сприймали класократичну візію В.Липинського як свого роду terra incognita.

Недаремно Д.Дорошенко у тісному співробітництві з автором навіть підготував спеціальну працю, в якій запропонував популяризаторську версію класократичної концепції для широкого загалу[11]. «Не знаю тільки, чи до ладу воно все буде, бо *"популяризувати" Вас дуже тяжко…»*, – писав Д.Дорошенко у листі до В.Липинського від 28 квітня 1924 р.[12]

Зазвичай В.Липинський застосовував поширений у тогочасній суспільно-політичній та історичній думці понятійний апарат, але наповнював його відмінним змістом, уживав у найрізноманітніших контекстах, що часто-густо продукувало нові, оригінальні смисли. Вважають, що саме специфічна термінологія В.Липинського не тільки ускладнювала рецепцію його поглядів, а й істотно утруднює сучасним дослідникам вивчення діапазону інтелектуальних впливів на українського мислителя[13].

На цю особливість текстів автора «класократичної візії» неодноразово звертали увагу як дослідники (Д. Чижевський, Є.Пизюр)[14], так і сучасники. Приміром, О.Назарук у листі до Липинського від 28 вересня 1923 р. зазначав: «про *неясний для мене Ваш термін "охлократія"* напишу колись» і далі у примітці з розпачем додав: «Коли мені треба б його вияснювати, то й 50 відсоткам инших читачів теж»[15].

Зауважимо, що В.Липинський надзвичайно уважно, а подекуди й вельми хворобливо, ставився до використання іншої термінології. Скажімо, видрукувавши у «Хліборобській Україні» розвідку С.Томашівського «Влада й культура», він у довжелезній примітці подав пояснення щодо співвідношення термінології галицького вченого з понятійним апаратом, ужитим у його «Листах до братів-хліборобів». Зокрема, В.Липинський наголошує, що термін «охлократія» він застосовує у традиційному сенсі поняття «демократія» і т.п. [16]

[11] Забаревський М. [Дорошенко Д.І.] В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу. Відень, 1925.

[12] Липинський В. Архів. Філадельфія, 1973. Т.6: Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського / Ред. І.Коровицький. С.84.

[13] Галушко К. Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих». К., 2002. С.105.

[14] Pyziur E. V.Lypyns'kyj's Idea of Nation // Harvard Ukrainian Studies. 1985. Vol.9, no. 3/4. P.302-304; Чижевський Д. В'ячеслав Липинський як філософ історії // Чижевський Д. Філософські твори. Т.2. С.228.

[15] Липинський В. Твори. Архів. Студії. Філадельфія, 1976. Т.7: Листи Осипа Назарука до В'ячеслава Липинського. С.27.

[16] Його ж. [Примітка] до статті С.Томашівського «Влада й культура» // Хліборобська

Видається, що термінологія відігравала надзвичайно важливу роль в авторській концептуалізації. Наприклад, поняття «традиція» у текстах В.Липинського трактується не стільки в нормативному сенсі (передача ідей, цінностей, ритуалів, стереотипів, моделей поведінки, тобто нав'язування до певного змістовного ядра минувшини), скільки як системоутворюючий чинник, ірраціональний каталізатор «містичних прагнень» і «стихійних хотінь» нації. Завдяки такому понятійному апарату історична та політична візія В.Липинського набуває надзвичайної динамічності, зокрема відображає творчий, активний характер його філософії історії. Недаремно Б.Крупницький слушно схарактеризував В.Липинського як теоретика з темпераментом публіциста[17].

У цьому ж сенсі варто розглядати й потрактування терміна «аристократія». Варто відмітити, що автор, з одного боку, тлумачить поняття «аристократія» («найкращі люди»)[18] у річищі античної традиції, а, з іншого боку, пов'язує його сенс із терміном «еліта». «*Аристократією натомість зву я всяку правлячу і провідну в даній добі верству (те, що в західно-європейській літературі називають тепер "елітою")* без огляду на її походження», – підкреслює В.Липинський[19].

Зрештою, український мислитель уживає цю дефініцію в іншому контексті та вкладає новий зміст. Передусім він наголошує, що застосовує «слово аристократія не в тім насмішкуватім значінню, яке надає йому сучасна інтелігентська демократія, не для означення нащадків тієї чи иншої посідаючої свою історію верстви (яку зрештою все можна і слід називати її власним іменем: шляхта, козацтво, патриції, лицарство, самураї і т.д.), а в значінню первісному того слова, так би мовити в його значінню граматичному, для означення тієї групи найкращих в даний історичний момент серед нації людей, які найкращі серед неї тому, що власне вони в даний момент являються організаторами, правителями і керманичами нації (розбив В.Липинського – *Авт.*)»[20].

Україна (Відень). 1922/1923. Кн.4, Зб.7/8. С.311.

[17] Крупницький Б. Українські історіографічні проблеми: 3. Силюети українських істориків XX ст. (народники і державники): IV. В'ячеслав Липинський // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: Зб. статей. Мюнхен, 1959. С.103.

[18] Липинський В. Повн. зібр. творів, архів, студії / Ред. Я.Пеленський. Київ–Філадельфія, 1995. Т.6, Кн.1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. С.131.

[19] Там само. С.XLVII

[20] Там само. С.131.

Зрештою, у термінологічному апараті В.Липинського це поняття нагадує сучасні дефініції еліти, зокрема набуває певного етичного і навіть психологічного забарвлення. Втім, український інтелектуал, вочевидь, не був задоволений тими смислами, які продукує термін «національна аристократія», позаяк шукав більш адекватний замінник, що точніше б відображав сутність його класократичної теорії. Так, народилася нова дефініція – «провідна верства» («державотворча верства»)[21].

Іншим яскравим прикладом термінологічної мутації у текстах українського мислителя є поняття «класократія», запозичена ним зі статті М.Кочубея[22]. Український історик-марксист М.Яворський навіть розглядав візію В.Липинського як апологію «ідеї українського станового устрою в історичному процесі»[23].

Зазначимо, що дефініція «класократія» застосовується В.Липинським не тільки для позначення одного зі способів організації національної аристократії, а й певного історичного циклу побутування нації. Відтак первісний сенс цього поняття як засобу та маркера соціальної диференціації зазнає суцільної метаморфози.

Важливу роль у представлені української минувшини в працях В.Липинського посідала ідея жертовності, котра побутувала ще у довоєнні часи. За влучною заувагою Д.Чижевського, «*значення історичних сил Липинський оцінює жертовністю, їх здібністю до жертви та навіть до самопожертви*, в кожнім разі – до “обмеження”, до самообмеження. *Бо на цих якостях базується й авторитет, і сила...*»[24]. Проте ідея жертовності, посвяти ідеалу зазнає помітних перетворень у повоєнних текстах, оскільки В.Липинський прагне розширити межі концептуалізації. Відтак він навіть обстоює думку, що «жертва й героїзм» з обсягу цілого класу вимагають «реального ґрунту», тобто відповідних соціальних, економічних, культурних, політичних передумов та обставин[25].

[21] Там само. С.350-351.

[22] Кочубей М. Думки Гетьманця: І. Трудова Монархія як завершення радянської системи; ІІ. Про те як можна було-би вирішити земельне питання // Хліборобська Україна (Відень). 1920/1921. Кн.2, Зб.2/4. С.122-139.

[23] Яворский М. Современные антимарксистские течения в украинской исторической науке // Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов (28.ХІІ.1928 – 4.І.1929) / 2-е изд. М., 1930. Т.1. С.428.

[24] Чижевський Д. В'ячеслав Липинський як філософ історії. С.233.

[25] Липинський В. Твори. Архів. Студії / Ред. Л.Білас, Я.Пеленський. Філадельфія, 1991. Т.3: Україна на переломі 1657-1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. С.70.

Скажімо, в монографії «Україні на переломі» В.Липинський репрезентує Б.Хмельницького як Велику людину, яка значною мірою осягнула соціальний та економічний детермінізм в історії. Більше того, автор навіть обстоює думку про «орґанізацийний ґеній Гетьмана»[26]. «*Велич і ґеніяльність Хмельницького була в тім*, – зазначає В.Липинський, – *що він зумів з тим стихійним економічним процесом, з живою хліборобською "городовою" Україною, а не із засудженим на смерть низовим общинним, уходницьким і добичницьким Запоріжжям свою політику й будову Держави Української зв'язати*»[27]. В іншому місці монографії він окреслює «страшний вузол соціяльних, економічних, культурних, цивілізаційних і політичних супротилежностей» та наголошує, що в українській історії тільки один Б.Хмельницький «зумів цей гордієвий вузол розрубати»[28].

Таким чином, в «Україні на переломі» соціально-політична еволюція від «виборного гетьманату» до «дідичної (спадкової) монархії» відтворюється автором із перспективи кількох дослідницьких стратегій, зокрема ірраціоналізму та соціологізму та ін. Відтак «фізична сила нації» – козацтво мало з'єднатися з «силою духовною» – «руською шляхтою» під приводом знакового провідника нації – Великого Богдана на відповідному соціально-політичному ґрунті, але в руслі нестримного потягу національних устремлінь («хотінь»), освячених «жертовними» діяннями.

За великим рахунком, йдеться про змагання, а в низці випадків про співіснування таких рушіїв світу історії як волюнтаризм («воля») та детермінізм («конечність»). З такої перспективи первісне звернення В.Липинського до матеріального світу виглядає досить утилітарним і тривіальним, якщо взяти до уваги ідеологічні віяння й інтелектуальні вподобання міжвоєнної доби, котрі тою чи іншою мірою освячували появу «масової» людини на історичних підмостках. Саме у цьому дусі сформульована його теза про матеріальну основу конфлікту ідеологій як боротьби між «законом землі» та «законом капіталу», що постає на сторінках «Листів до братів-хліборобів»[29].

Висхідна генералізація В.Липинського переводить цей конфлікт з ідеологічної ниви і репрезентує його у політичній сфері як змагання двох принципів – монархічного та республіканського, а у соціальній – як протистояння аристократії (елітаризму) й «егалізації» (егалітаризму). Зауважимо, що останній термін В.Липинський запозичує у французького

[26] Там само. С.159.
[27] Там само. С.86.
[28] Там само. С.121.
[29] Липинський В. Повн. зібр. творів, архів, студії. Т.6, Кн.1. С.32.

філософа та соціолога Жоржа Сореля[30] – автора лівацької анархо-синдикалістської візії з виразними неоромантичними мотивами.

Зазначимо, що думки останнього автор «Листів до братів-хліборобів» неодноразово коментував на сторінках цієї праці[31]. Зокрема, В.Липинському імпонувала критика буржуазної демократії у студіях Ж.Сореля, хоч вона і здійснювалася з лівих позицій. Йому також були близькі ірраціональні підходи Ж.Сореля стосовно ролі волюнтаризму, міфотворчості та насилля як стимулюючих і організуючих чинників модерних соціально-політичних рухів.

Втім, на відміну від старих чи класичних романтиків, які часто-густо безапеляційно протиставляли витончену й високу царину духу (ідеального, чуттєвого) матеріально-фізичному світу (примітивному, брутальному), В.Липинський сприймає їх не як супротилежні площини, а як своєрідну цілісність. Однак соціокультурна поверхня репрезентується українським інтелектуалом у вигляді самобутніх парних опозицій: матеріальна сила / моральний авторитет[32], статика / динаміка громадського життя[33], ідеалістичний реалізм («прагматичний спосіб мишленя»)[34], закон землі / закон капіталу[35], держава-біржа / держава-господарство, продукція / ідеологія – «сила продукції» та «сила ідеології»[36] і т.п.

Наведені термінологічні конструкції є виразом хаотичності, почасти навіть суперечливості неоромантизму як стильової течії, яка сполучається з різноманітними інтелектуальними й культурними компонентами. Проте зазначені інструментальні поєднання відкривали нові евристичні можливості для осягнення багатоманітності форм та виявів суспільного життя. Недаремно засадною рисою протиставлень у тексті В.Липинського є своєрідна ідеалізація матеріального і, водночас, матеріалізація ідеального!

Приміром, розмірковуючи про національну аристократію («провідну верству») він обстоює думку, що її основними прикметами є «матеріяльна сила» та «моральний авторитет». Причому, за візією В.Липинського, ці риси аристократії поширюються практично на всі історичні епохи, себто не залежать повною мірою від соціо- та етнокультурного підґрунтя.

У зародковому вигляді розумування автора про «силу» та «авторитет» споглядаємо ще у другій частині «Листів до братів-хліборобів» , зокрема

[30] Там само. С.37
[31] Там само. С.34, 59, 61, 86, 106, 154, 161, 311 (примітки).
[32] Там само. С.70-71, 81-82.
[33] Там само. С.196.
[34] Там само. С.358.
[35] Там само. С.32.
[36] Там само. С.379.

щодо означення «хліборобського класу»[37]. Відтак В.Липинський уважає, що «матеріяльна сила» аристократії полягає у володінні «технічними засобами війни, оборони та економічної продукції» – земля, техніка, заводи, фабрики, машини, виробниче обладнання, вироблені товари, важке військове озброєння тощо.

З-поміж цих складових виняткове місце посідає володіння землею, яку автор розглядає як реальну основу «матеріяльної сили». Тому найкращими «провідними» чи «державотворчими» верствами у світовій історії він уважає земельну англійську та німецьку аристократію, римських патриціїв, японських самураїв, які володіли землею, зокрема навіть невеликими територіями. В.Липинський уважає, що представники «матеріяльно непродукуючої інтелігенції» не можуть організувати та правити нацією, котра має високий рівень «хліборобської та промислової техніки»[38].

На його думку, звичайна роль інтелігенції в політичному житті виявляється у критиці чи організації опозиції національній аристократії за умови дієздатності останньої, що спричиняє реформування суспільства. Тож «здеклясована інтелігенція», яка намагається правити нацією, незаперечно спричиняє політичну руйнацію суспільства, позаяк є «матеріяльно безсиллою»[39].

Вочевидь, ці переконання В.Липинського постали як негативна реакція на політичні практики українських соціалістичних партій, передусім, лівацької інтелігенції за революційної доби. Відтак травматичний та болісний досвід поразки української революції 1917-1921 рр. повсякчас відчуваємо у тексті «Листів до братів-хліборобів». «Ми обидва дуже *перемучені і прибиті нашою катастрофою*, бо ми дійсно хотіли і хочемо України» (підкреслення В.Липинського. – *Авт.*), – писав В.Липинський у листі до О.Назарука від 1 вересня 1924 р.[40] Однак, український інтелектуал прагнув обґрунтувати свої спостереження не тільки на основі споглядання революційного минулого на національних теренах, а й на осягненні новітньої політичної історії низки європейських країн.

Зрештою, «матеріяльна сила» та «моральний авторитет» підносяться В.Липинським до масштабу матеріяльних та моральних відносини, які складають відповідно: «с т а т и к у і д и н а м і к у г р о м а д с ь к о г о

[37] Там само. С.81-84.
[38] Там само. С.142-143.
[39] Там само. С. 149 (прим.*) .
[40] Листи В'ячеслава Липинського до Осипа Назарука (1921-1930) / Упор. М.Дядюк; наук. ред. Я.Федорук. Львів, 2004. С.55.

ж и т т я» (розбив В.Липинського – *Авт.*)[41]. Ба більше, вони генералізуються до сутнісних ознак організації суспільного й державного буття нації. Причому вислідом таких спостережень є авторська думка про те, що «висока техніка матеріяльного життя» залежить від рівня громадської моралі національної аристократії, точніше від моральної рівноваги суспільства, спертої на віру і релігійний містицизм.

На цьому місці споглядаємо специфічну ідеалізацію матеріального буття, рух і навіть конфігурація якого залежить від ірраціональних, містичних імпульсів національної аристократії, кінець-кінцем від її ідеалістичного пориву («ірраціональної стихійної волі»). «Влада, держава і нація – все це продукти *волі і творчости* (курсив В.Липинського. – *Авт.*), а не рослинного, вегетативного життя», – зауважує автор в одній зі своїх розвідок[42].

Більше того, В.Липинський категорично відкидає соціалістичні аспірації щодо можливості створення якоїсь універсальної світової держави, котрі апріорі вважає утопічними. На його думку, неможливо витворити «однакову матеріяльну техніку» за допомогою «одноцільної інтернаціональної аристократії»[43]. «Коли ми отже розглядаємо життя нації в минулому, в його вже усталених формах, то *рівень матеріяльної культури – її розвиток, упадок чи заник – дають нам непреложне свідоцтво тих форм громадської моралі, тих методів організації нації і тих форм морального авторитету, які присущі аристократії даної нації* в дану історичну добу», – стверджує В.Липинський[44].

Зазначимо, що український мислитель уживає співставлення статики («матеріяльні відносини») та динаміки («моральні відносини») для обґрунтування типологічної процедури щодо різних станів побутування нації та її провідників – «національної аристократії».

Власне, на перехресті матеріального й морального, статики та динаміки, «активних» і «пасивних елементів» постають не тільки «форми морального авторитету», а, за великим рахунком, вибудовується вся класократична концепція В.Липинського – три цикли буття націй, державного правління та способи творення аристократії – класократія, демократія та охлократія.

«Охлократія» (диктатура). Вважають, що цей термін був уперше вжитий Полібієм для позначення викривлених, спотворених форм державного правління. На думку В.Липинського, «охлократія» репрезентує

[41] Липинський В. Повн. зібр. творів, архів, студії. Т.6, Кн.1 С.196.
[42] Його ж. Його ж. Братерська сповідь (У перші роковини Ради Присяжних Українського Союзу Гетьманців Державників) // Harvard Ukrainian Studies. 1985. Vol.9, no.3/4. P.411.
[43] Його ж. Повн. зібр. творів, архів, студії. Т.6, Кн.1. С.209-210.
[44] Там само. С.208.

механічний спосіб творення національної аристократії, властивий нації з примітивним «матеріяльним і расовим розвитком», яка перебуває у стані «недиференційованої юрби». У цьому випадку «матеріяльна продукція» так і не утворила виразної класової структурованості нації[45]. Відтак провідні позиції посідає «активна меншість» – охлократична аристократія, котра жорстко організована й підпорядковує суспільство виключно збройною силою та тотальним насиллям. Автор вважає, що охлократії, як правило, повстають на периферії індустріальної цивілізації (держави, що виникли внаслідок завоювань кочівників, східні деспотії, держава мамлюків, якобінська Франція, більшовицька Росія).

«Класократія» – спадкова та конституційна, себто «законом обмежена» монархія. За візією, В.Липинського, це – органічний і, заразом,найкращий спосіб витворення національної аристократії, котрий спирається на суворий класовий поділ нації, «витворений матеріяльним і расовим розвитком». За таких передумов, національна аристократія твориться кооптацією до її лав найкращих представників із різних класів, станів та прошарків населення, котрі «спаяні міцно внутрі *однаковим способом матеріяльної праці*»[46]. Ідеальним прикладом «класократії» В.Липинський уважав тодішню Британську монархію.

«Демократія» (республіка). У студії В.Липинського «демократія» представляє такий спосіб організації національної аристократії, котрий склався як вислід «*неорганічного та хаотичного матеріяльного розвитку* і під впливом своєї чи чужої колоніяльної експансії»[47]. У широкому сенсі автор трактує цей стан нації як класове та расове нівелювання, що витворило «хаотичний конгломерат одиниць» на основі «необмеженого індивідуального демократизму». «*Демократія знайшла свій вираз у всяких "кубізмах". І мабуть дійсно хаос можна представляти лише фрагментами*», – з іронією відзначає В.Липинський, маючи на увазі геометричні експерименти у мистецьких творах тодішніх абстракціоністів[48].

Зрештою, за «демократії» фізично, духовно й матеріально споріднені класи розпорошуються, а владу здобувають багатії-плутократи, котрі спираються на згасаючу консервативну традицію «охлократії» чи «класократії» (Франція доби Третьої республіки, Річ Посполита, Росія за часів О.Керенського).

---

[45] Там само. С.191.
[46] Там само. С.192.
[47] Там само. С. 192.
[48] Там само. С.230-231.

На думку В.Липинського, означені три типи національної аристократії чергуються між собою, хоч подібна циклічність не є жорстко детермінованою, себто допускає можливість різних варіацій. За висловом Є.Пизюра, така циклічна схема слугує автору для потвердження його візії про «ідеальний політичний лад» – класократію[49]. Та найцікавішим видається те, що у конструкції В.Липинського матеріальна сила / моральний авторитет представляють сполучення і, заразом, опозицію матеріальної й ідеальної площини в двоєдиній візії соціального світу.

Своєрідне сполуку ідеального й матеріального простежуємо і у соціально-історичній типології В.Липинського, котра є спробою поширити антропологічні підходи на соціальну поверхню, себто диференціювати стихійні «людські хотіння» щодо «продукції, ідеології та меча». Тим паче, що «силу продукції» та «силу ідеології» автор визначав як основні складові «вічної боротьби» класів та станів[50].

За комбінацією стихійних хотінь, В.Липинський виокремлює три основні соціальні типажі – войовник-продуцент, войовник-непродуцент та невойовник-продуцент (непродуцент)[51]. Відтак перемога чи здобуття влади певним соціальним типажем відповідає трьом методам (способам) здобування та організації влади – класократії, охлократії та демократії[52].

Проте найповніше злиття ідеального й матеріального споглядаємо в авторському концепті «територіялізму». «*Територія єсть одним з основних матеріяльних чинників* політики державної…», – наголошує В.Липинський[53]. Адже людність, яка мешкає на цій території складає громадянство – «пасивну більшість» і поділяється за вертикальним зрізом на класи (промисловий, хліборобський, фінансовий, купецький, інтелігентський та ін.), а за горизонтальним – на стани (селяни, шляхта, організатори виробництва, церква і єпархія та ін.).

Зазначимо, що В.Липинський у листі до О.Назарука від 19 березня 1924 р. наголошує, що він уявляє націю в «образі ріжних клясів (підкреслення В.Липинського. – *Авт.*) (з їх ріжними клясовими хотіннями і світоглядами)»[54]. Втім, наведені дефініції не витісняють остаточно терміни «народ», «верства», «стан», які повсюдно побутували в довоєнних текстах В.Липинського.

[49] Пизюр Є. В'ячеслав Липинський і політична думка західного світу // Сучасність. 1969. № 9. С.114.
[50] Липинський В. Повн. зібр. творів, архів, студії. Т.6, Кн.1. С.379.
[51] Там само. С.408.
[52] Там само. С.414.
[53] Там само. С.375.
[54] Листи В'ячеслава Липинського до Осипа Назарука. С.32.

Зрештою, у концептуалізації В.Липинського національна аристократія, котра має «матеріяльну силу» та «моральний авторитет», творить «активну меншість» і відіграє провідну роль в суспільному житті. Більше того, реалізація її місії безпосередньо пов'язується з «матеріяльними» потенціями певного простору, його соціокультурними й етнокультурними прикметами, що потребують ідеалістичного, точніше містичного імпульсу, котрий причиниться до виникнення «територіяльної свідомості».

«Сама по собі територія в динамічно-політичнім розумінню цього слова єсть ніщо. Можна мати прекрасну територію і ніколи не здобути на ній влади, не мати на ній своєї держави та не стати з нею ніколи нацією. Допіру свідомість своєї території і хотіння мати на ній свою окрему владу, свою окрему державу, перетворюють її в активну порушуючу політичну силу. З цієї свідомости і цього хотіння родиться патріотизм: любов до своєї землі, до своєї Батьківщини і до всіх, без виїмку, її мешканців. Патріотизм – свідомість своєї території, а не сама територія – лежить в основі буття і могутности держав (розбив В.Липинського. – *Авт.*)», – стверджує автор[55].

У «Листах до братів-хліборобів», В.Липинський наголошує, що в основі «поняття нації лежить *містичне ядро*»[56], котре сполучає цю ідеалістичну основу з природно-фізичним світом. Відтак нація постає як реалізоване, здійснене «хотіння» бути й жити, що спирається на «територіяльний патріотизм», себто на ідею відданості певному простору!

Зауважимо, що за концепцією автора містичні й ідеалістичні устремління мають опанувати, осягнути матеріально-фізичну площину – Землю з її етно- та соціокультурним, геополітичним та природним ландшафтом! Причому концепт «територіяльного патріотизму» продукує не лише ідею осілості, а й тезу про органічну спільноту, що має власну ієрархію і, практично, колективну свідомість!

Власне, з ідеї Землі, «територіялізму» походить «духовна природа» ірраціоналізму, як осягнення ієрархії Всесвіту, котра є одним із наріжних каменів світосприйняття «хлібороба-консерватора», з яким ототожнює себе автор. «Територіяльна, краєва свідомість (розбив В.Липинського. – *Авт.*), а не свідомість племінно-культурна-віросповідно-національна лягла в основу всіх держав цілого світа», – зазначає В.Липинський[57].

---

[55] Липинський В. Повн. зібр. творів, архів, студії. Т.6, Кн.1. С..375.
[56] Там само. С.83.
[57] Липинський В. Хам і Яфет. З приводу роковин 16/29 квітня 1918 р. Львів, 1928. С.9.

У такому контексті його візію навіть сприймають як повернення до доіндустріальних / домодерних цінностей[58]. Однак, це спостереження, мабуть, не варто надмірно генералізувати, позаяк ставлення автора «Листів до братів-хліборобів» до індустріальної цивілізації видається неоднозначним. З одного боку, споглядаємо дошкульні авторські інвективи щодо паразитичної ролі капіталу та плутократії. Проте, з іншого боку, В.Липинський уважає, що охлократія, яка є найгіршим способом організації національної аристократії та державного правління, зазвичай постає на прикордонні великих індустріальних цивілізацій. Натомість взірець класократичного устрою, на думку українського мислителя, являла собою Британська імперія, котра до початку XX ст. асоціювалася з образом індустріальної твердині – світової робітні.

Ці приклади ілюструють досить специфічний стиль мислення, котрий включає різні інтелектуальні й культурні складові. Тим паче, що концептуальні побудови В.Липинського спираються на змагання, взаємодоповнення кількох парадигматичних підходів, з перспективи яких побутування історичної людини розглядається у двох перехресних системах – природі та суспільстві. Звідси, імовірно, походить перехрещування, взаємопроникнення ідеальної та матеріалістичної площин у візії В.Липинського.

У широкому сенсі таке синкретичне сполучення різних дослідницьких стратегій демонструє вільну циркуляцію інтуїтивних, аналітичних та прагматичних компонентів, які творять самобутній профіль стилю мислення В'ячеслава Липинського.

[58] Галушко К. Європейський контекст соціально-політичних ідей В'ячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський та його доба: Наукове видання / Упорядн. Т.Осташко, Ю.Терещенко. Київ–Житомир, 2007. С.368.

Томаш Мацьковський
Гданськ

Роль історичного контексту в методології досліджень над джерелами матеріальної культури на прикладі віднайдених у Гданську артефактів, які представляють постать св. Георгія (XV-XVIII ст.)

Історія, обмежена лише письмовими джерелами, стає нині щодалі, то більшим пережитком. Помилкою істориків XIX ст. був погляд, що, подібно як за часів їх діяльності, писемність була найкращим засобом самовираження для людини за давніших епох. Виразом цього переконання стало будування фундаменту історії як царини знання, що досліджує історію людини головним чином на підставі письмових джерел. У XX ст., особливо разом із розвитком антропології культури, ставало щораз очевиднішим, що неписьменні спільноти свій інтелектуальний доробок виражали передусім через звичаєвість, ритуали, а також через матеріальні витвори. Мешканці середньовічної та ранньомодерної Європи, у величезній більшості неписьменні, принципово не різнилися, з цієї точки зору, від культур досліджуваних антропологами. Від цього висновку лише один крок відділяє дослідників минулого від твердження, що середньовічні хроніки і літописи були настільки елітарні, що більшість давньої дійсності могла бути щонайбільше заторкнута в текстах, присвячених головним чином історії королів і єпископів.

З іншого боку, розвиток іконографії, а також історичної археології, підсовував нові категорії джерел для дослідження давніх епох. Плодом перетворень у погляді на історію було, між іншим, третє покоління школи «Аннали», на чолі із такими істориками як ось Жак Ле Гофф, Емануель Ле Руа Ладюрі, Жорж Дюбі. Створена ними антропологічна історія пропонувала нові погляди на предмет історичних досліджень. Дослідники *ментальності* займалися духовної сферою середньовічної людини, що розумілася крізь призму її світогляду, уяви, символіки і матеріальних витворів.

Стимулом до підйому досліджень джерел матеріальної культури став великий успіх, якого досягла історична археологія під кінець XX ст., коли за використання модерних технологічних можливостей, перебудова старих міст уможливила добичу з землі величезної кількості артефактів. Зміна в підході до джерел історичного знання дала такі плоди, що припинено масові витвори щоденного життя трактувати як археологічні знахідки другорядної вартості. Інтенсивність проявів окресленої категорії артефактів, разом із їх культурним і історичним контекстом, технологією виробництва і, передусім, пластичністю зображення і символікою переказу – показують стародавню повсякденність у цілковито новому світлі, значно барвистішому і всебічнішому, аніж це представляли писані джерела.

Також і в Гданську – колись чільному ганзейському осередку, найбільшому і найсильнішому місту під пануванням польських королів у XVI ст., величезна кількість здобутих знахідок схиляє до нового погляду на історію міста і епохи.

Однак розвиток історичного знання на підставі артефактів не є легкою справою. Під ставовим обмеженням є вимога величезних знань дослідника, котра поєднує низку дисциплін – почавши від методології археологічних досліджень, через різні царини історичного знання, до семіотики і іконографії. Археологам часто важко вийти поза звичайний опис віднайдених в землі артефактів, а історики не поспішають, аби заглибитись у виснажливі і часто безплідні архівні пошуки, що мають на меті відшукання інформації на тему конкретних категорій артефактів. Таким чином, історичні методологічні розважання над артефактами як джерелами знання про минуле є постійно далеко недостатніми. Прояснити при цьому належить численні категорії артефактів, що часто вимагають до себе різних спеціальних знань і, іноді, різних дослідницьких процедур.

Сучасні теоретичні роздуми над матеріальними джерелами торкаються трьох засадничих сфер:

a) Представники суспільних наук, в рамках мережевої теорії (Actor Network Theory), піднімають проблему взаємовідношень, що поєднують матеріальні витвори із суспільним функціонуванням. Вони прагнуть при цьому до ефективного використання «не-людей» як однопорядкового із людським чинника, що детермінує суспільні зміни[1].

b) У дискурсі щодо філософії історії матеріальні джерела сприймаються як категорія, що ламає бар'єри між сучасністю і минулим, а також як

[1] Пор.: B. Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford 2005; J. Law, Notes on the Theory of the Actor Network: Ordering, Strategy and Heterogeneity, *Systems Practice*, 5, s.379-393.

альтернатива конструктивізму і текстуалізму[2]. Бо вони є витворами неприсутнього вже минулого в нинішній дійсності.

c) Залишається також ще найбільш практичний вимір роздумів щодо артефактів, що міркує над дослідницькими шансами, а також обмеженнями цієї категорії історичних джерел[3].

Нинішня стаття стосується власне третього підходу до матеріальної культури. На прикладі віднайдених у Гданську артефактів, що представляють св. Георгія датовані XV-XVIII ст.), хотів би проілюструвати роль з'ясування історичного контексту в дослідницькій процедурі.

1. Археологічний контекст.

У дослідженнях археологічних знахідок підставовим питанням залишається вивчення археологічного контексту, через пов'язання артефакту з іншими знахідками, а також із безпосереднім оточенням. Ця справа є настільки очевидна і має таку величезну спеціальну літературу, що не вимагає тут додаткових зауваг.

Натомість варто торкнутися ситуації, коли маємо справу не з первісним культурним контекстом, а з вторинним, наприклад a) усілякого роду «смітники», часто на валах і на околицях колишньої міської забудови; b) нашарування нівеляційні; c) багато артефактів, що знаходять у землі, вивезеної нині за околицю міста. Ці знахідки також стають жертвами «шукачів скарбів», а часто і випадкових перехожих.

Пов'язана із цим, поважна проблема – віднайдення поля для функціонування цього типу «аматорських» знахідок (часто надзвичайно цікавих джерел) у науковому обігу. Якщо предмети з викинутої землі не будуть підняті, то артефакти з дерева, шкіри, свинцю, цинку, заліза – швидко будуть безповоротно втрачені[4]. З огляду на факт, що дослідження землі викинутої за місто (або після проведення археологічних досліджень) з юридичної точки зору трактується в Польщі зарівно із нищенням археологічних об'єктів – особи, які володіють таким чином здобутими артефактами побоюються їх оприявнювати. Про більшість цього типу відкриттів науковці, на жаль,

[2] Пор.: E. Domańska, The Material Presence of the Past, *History and Theory*, vol. 45, 2006, s. 337-348; A. Jones, *Memory and material culture*, Cambridge 2007.

[3] K.M. Kowalski, *Artefakty jako źródło poznania. Studium z teorii nauki historycznej*, Gdańsk 1996.

[4] Поза гданськими пам'ятками матеріальної культури, що мають сталий характер, фотографії всіх представлених у цій статті артефактів походять з цього типу знахідок і були врятовані від знищення приватними особами. У цьому місці хотів би подякувати за доброзичливість і довіру особам, які надали мені доступ до описуваних джерельних матеріалів.

ніколи не дізнаються. Артефакти в аматорському колекціонерському обігу, без опису місця знахідки, остаточно втрачають культурний контекст і їх джерельна цінність сильно підупадає.

У випадку дуже урбанізованих обширів, що піддавались частим перетворенням, раз-по-раз маємо справу із перемішуванням культурних шарів. Так само і як у випадку знахідок видобутих із вторинних культурних контекстів – їх датування на підставі археологічного контексту є дуже ускладненою. Міська нерухомість взагалі має ту властивість, що пронизує своїм буттям і динамічним функціонуванням власних мікрокосмів на порівняно малому просторі історично тривалий період часу, сприяючи затиранню точних хронологічних меж знахідок. Часом надзвичайно важко з'ясувати – лише на підставі археологічного контексту – чи даний артефакт походить з кінця XV чи з кінця XVI ст.

Вочевидь при з'ясуванні датування можливо було б користатись точним матеріалознавчим аналізом, утім, зазвичай, буденністю є надто малі шанси, аби дозволити собі цього типу дослідження без додаткової фінансової підтримки. Численні відповіді відносно артефактів має принести дослідження їх історичного контексту.

2. Історичний контекст.

З'ясування історичного контексту потрібно для: а) датування артефакту; b) визначення корисної функції артефакту. Обидві ці площини дослідження взаємно проникають і доповнюються.

а) *Датування артефактів на підставі історичного контексту.*

Окреслення хронологічних меж функціонування артефакту, без додаткових спеціальних досліджень, можливе у випадку якщо артефакт не залишається «німим» – себто володіє семантичним шаром, що репрезентує і покликається на культуру окресленої доби, а також коли знане призначення предмету. Стилізація артефакту, окреслена форма деталей і, особливо, форма знаків (літер, гербів) – становлять неоцінене джерело інформації, що дозволяє приблизне датування. Вигляд літер, за застосування знання про функціонування даної стилістичної моди на окресленій території, дозволяє, наприклад, відрізнити артефакти, виконані у пізньоготичному періоді, від тих, що походять із доби Ренесансу. Вірогіднішими тут є зіставлення кількох літер або цілих виразів. Бо монограми і поодинокі літери, що виступають як ідентифікаційні знаки можуть мати форму давнішої стилізації. Подібну інформацію постачає, наприклад, форма гербового щита, форма емблем і декоративної оправи. Порівняльний матеріал полегшує окреслення діахронічного розвитку форми артефакту і його віднесення до окресленого

історичного часо-простору. Однак міркування на цю тему мають бути пристосовані до конкретних категорій артефактів. Адже підчас, коли одні з них підлягали частим перетворенням, інші залишалися сотні років майже незмінними.

Датування полегшує встановлення призначення артефакту, але також, якщо знана функція предмету, може бути і навпаки. У випадку предметів релігійного характеру, як це є з артефактами, що представляють св. Георгія, для Гданська істотною інформацією, що може з'ясувати призначення артефакту, є його віднесення до традиції католицького віровизнання, чи також лютеранства, котре домінувало у Гданську з середини XVI ст. Ближче до протестантської культури в Гданську будуть зображення постаті святого ідентифікаційного характеру, наприклад, через показ патрона братства, а не артефакти, що є проявом культу.

b) *Визначення функції предмету.*

У дослідженнях артефактів зазвичай вихідним пунктом є сам предмет. Зовнішня форма і можливий символічний переказ підказують нам його призначення. Однак у багатьох випадках спроба з'ясування функцій артефакту з перспективи сучасності має малі шанси на успіх, особливо за браком відповідного порівняльного матеріалу. Залежно від категорії артефакту, історики зазвичай шукають підтвердження початкової гіпотези відносно його призначення або в матеріалах іконографічних і різб'ярських, що походять з цієї доби, або в старих хроніках і документах. Артефакти, що представляють постать святого, повертають нашу увагу в напрямку релігійної культури. Належить мати при цьому на увазі регіональну специфіку щодо універсальних змістів у культі святого. У випадку гданських артефактів, що представляють св. Георгія йтиметься про дослідження культу святого в окресленому історичному часо-просторі, до якого належав Гданськ: уточнення, яку роль св. Георгій відігравав у релігійній культурі ганзейських міст; в ідеології Тевтонського Ордену; яке було віддзеркалення культу святого в локальній парафіяльній мережі, доброчинних організаціях, релігійних і світських братствах, які вели у Гданську свою діяльність.

Тому в універсальному сенсі св. Георгій в традиційній іконографії зображений як лицар. Який перемагає дракона. У середньовічній символіці цьому святому, як лицарю, приписуються чесноти, пов'язані із військовим ремеслом – честь, відвага, доблесть, а разом з тим і привілейований статус, що належав лицарському стану. Статус цей додатково підкреслюється, коли св. Георгій б'ється кінно, стаючи патроном християнського лицарства. Переможений дракон символізує перемогу над злом, гріхом, а в щоденному житті – над всілякими нещастями, котрі могли б трапитися з людиною.

Фото 1. Про культ св. Георгія в середньовічному Гданську свідчить, між іншим, припорогова плита, що знаходиться нині на задній частині Двору Артура в Гданську (датована рубежем XIV/XV ст.)

Святий Георгій належав до патронів Ордену Хрестоносців і втішався у створеній в Пруссії державі хрестоносців особливою повагою. Це було результатом специфіки держави, керованої лицарями, які мали битись в ім'я християнської віри зі злом і язичництвом. У багатьох прусських містах – в Торуні, Гданську, Елблонгу, Хелмні, Браневі функціонували братства, що об'єднували міщанські еліти, які уважали св. Георгія за свого патрона. Це могло випливати з переконання про дійсне (або лише гадане) лицарське походження найзнаменитіших міщанських родів, представників яких об'єднували Братства св. Георгія[5]. Найстарша джерельна згадка про гданське Братство св. Георгія походить з 1403 року, однак історики погоджуються, що його початки є старшими[6]. Згадка ця інформує, що братство володіло своєю каплицею в Маріацькому костелі в Гданську. Каплиця мала слугувати релігійним цілям братства, до яких також належить залічити допомогу убогим і безхатченкам[7]. З цього періоду походить найстаріший знаний статут Братва св. Георгія в Гданську, стисло регулюючий засади, що організують братство і обов'язки його членів[8].

[5] P. Simson, *Der Artushof in Danzig und seine Brüderschaften, die Banken*, Danzig 1900, s.6.

[6] *Idem*, *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd.I, Danzig 1913, s.77.

[7] T. Hirsch, Die Ober-Pfarrkirche von St. Marien in Danzig in ihren Denkmälern und in ihren Beziehungen zum kirchlichen Leben Danzigs überhaupt dargestellt, Bd.1, Danzig 1843, s.160.

[8] Scriptores rerum Prussicarum, hrsg. T. Hirsch, E. Strehlke, M. Toeppen, Bd.IV, Leipzig 1874,

Прусські братства св. Георгія в своїй ідеології покликалися на лицарські традиції, між іншим, закладаючи представницькі садиби, котрі із часом почали називати Дворами Артура/ Артуса (die Artushöfen) через нав'язування до легенди про короля Артура і лицарів круглого столу. Двори Артура були місцями зустрічей елітарних купецьких братств, обміну інформацією і організації торгівельних інтересів, проведення вільного часу в забавах і лицарських турнірах[9]. Р.Чая пов'язує постання цього типу дворів у хрестоносній державі XIV ст. передусім із внутрішньою організацією ганзейських купців[10].

Перша згадка, що наводить назву гданського Двору Артура походить з 1350 року і є на півстоліття старша від першого джерельного переказу про гданське Братство св. Георгія. Незважаючи на це, існує припущення, що Братство св. Георгія було фундатором гданського Двору Артура[11]. Під кінець XV ст. засідали тут інші купецькі братства (називані також Лавами, die Bonken), між іншим, пов'язані спільністю походження – Лава Любецька (під патронатом св. Кристофа), Лава надрейнських купців (під патронатом св. Рейнгольда), Лава Голландська, а також Лава Шкіперів, Лава Трьох Королів і т.зв. Лава Мальборзька.

Членам Братства св. Георгія почав перешкоджати щораз все більш відкритий у XV ст. характер Двора Артура. У 1476 р. згорів середньовічний будинок двору, а на його місці в 1481 р. зведено новий Двір Артура, що стоїть по нинішній день при Довгому Торзі в Гданську. Однак Братство св. Георгія постановило перенестись до нового будинку. Незважаючи на це, різьблення св. Георгія, який вбиває дракона, залишилося на центральному місці споруди Двору Артура. У 1487-1494 рр. у безпосередній близькості Брами Довговуличної (Langgasser Tor[12]), а також міського стрільбища збудовано Двір Братства св. Георгія (Hof der St. Georg Schützenbruderschaft)[13]. У 1566 р. вершину куполу двору увінчано постаттю св. Георгія, який вбиває дракона (фото 2). Це є період, коли в Гданську вже остаточно тріумфувало лютеранство, але незважаючи на це, культивувались традиції святих патронів міських братств світського характеру.

w.350-351.

[9] E. Pilecka, Średniowieczne Dwory Artusa w Prusach. Świadectwo kształtowania się nowej świadomości mieszczańskiej, Toruń 2005.

[10] R. Czaja, Korporacyjne formy organizacji grup rządzących w miastach nadbałtyckich w średniowieczu, Zapiski Historyczne, t.69, 2004, zesz.2-3, s.13.

[11] P. Simson, Geschichte der Stadt Danzig, Bd.1, s.77; szerzej sprawę omawia E. Pilecka, op. cit., s.251.

[12] На початку XVII ст. на її місці збудовано Золоту Браму, що стоїть до сьогодні.

[13] M. Jędrysik, Dwór Bractwa św. Jerzego w Gdańsku, Porta Aurea, t.1, 1992, s.236.

Фото 2. Фігура св. Георгія, що увінчує вершину куполу Двору Братства св. Георгія

Може бути, з увінчанням Двору Братства св. Георгія пішою фігурою патрона пов'язаний жетон, що походить з Гданська: на його аверсі представлена обернена праворуч кінна постать св. Георгія, який б'ється із драконом, а також нерівномірно розпланований напис навкруги: SAN(C)TV-S GEOR(G)-IV-S. На реверсі вміщено у п'яти віршах латинську сентенцію: LAVS/ IN*MOR/TALISSE/ MPE*DE/ 1565 (Хвала підніжжя безсмертної Марії) (фото 3).

3-a *3-b*

Фото 3a-b. Аверс і реверс жетона, що представляв св. Георгія

Виконаний з латуні, артефакт виконував функції жетона про що свідчить, між іншим, отвір для нанизування в абаку, а також латунь як матеріал виробу. Характерним для цієї категорії артефактів є також іконографія, що поєднує зазвичай емблему і королівське погруддя, або також алегоричне представлення із сентенцією, що доповнює своїм змістом цілість переказу. Жетони поруч із ужитковою функцією були також відмінним засобом пропаганди, що прославляли важливі події і політичні успіхи[14]. Цей вимір пропаганди міг слугувати також увічненню важливого моменту в історії братства.

У ранньомодерний період Братство св. Георгія займалося культивуванням військових традицій, особливо стрілецьких. Однак його елітарна позиція поступово послаблювалася, так, що в 1665 р. воно було перетворене на стрілецьке купецьке братство[15]. Але ще у XVI ст., за часів блиску Гданська і багатства його еліт, Братство св. Георгія постійно проводило широко закроєні благодійні акції. Воно фінансово підтримувало гданську гімназію, фундувало стипендію для одиноких вдів, зі своїх коштів підвищувало пенсії церковним службовцям, надавало бідним засоби для життя[16]. Вірогідно, з цього типом діяльності може бути пов'язане функціонування свинцевого жетону із зображенням св. Георгія (фото 4).

Фото 4. Однобічний жетон з представленням св. Георгія як ідентифікаційний знак Братства

[14] Пор.: M. Mitchiner, Jetons, medaltes & tokens. The medieval period and Nuremberg, vol.1, London 1988.
[15] P. Gehrke, Danzigs Schützenbrüderschaften in alter und neuer Zeit, Danzig 1895, s.49.
[16] Ibidem, s.30.

У XVI-XVIII ст. у Гданську, а зокрема в XVI ст., про що свідчать археологічні розкопки – досить повсюдно у вжитку були свинцеві жетони називані – *zeichen* або *teken*. Вони використовувались, між іншим, цехами, купцями, які наймали працівників, шпиталями, що опікувалися хворими і бездомними, парафіями, що підтримували убогих, а також владами міста, котрі за допомогою цього типу артефактів пробували підрахувати роботи мешканців на користь міста або податкові обов'язки[17]. Знані приклади жетонів братств, що засідали в Дворі Артура – Лави Трьох Королів і Лави св. Рейнгольда[18]. Свинцеві жетони обмінювалися на гроші, харчі або визначені матеріальні засоби, наприклад, шкільні прибори. Зазвичай жетони були позначені ідентифікаційним знаком приватної особи, знаком парафії, символом цеховим або гербом міста. Ідентифікаційним знаком Братства св. Георгія могло бути зображення святого, вбиваючого дракона. Стилістика і спосіб іконографічного зображення дозволяє попередньо датувати артефакт серединою XVI ст. У лютеранстві, що заволоділо тоді Гданськом, цей предмет, найвірогідніше, вже не мав релігійного характеру і Братство св. Георгія могло уживати зображення патрона як власний ідентифікаційний знак. Матеріал виконання, місце знахідки, а також характер подібної категорії артефактів, через аналогію, може вказувати на прояв функціонування Братства св. Георгія – або у доброчинному вимірі – при організації допомоги для потребуючих, де жетон обмінювався на окреслену суму грошей чи матеріальні засоби, або в рамках внутрішньої регуляції братства, наприклад, при зборі оплат від членів, організації бесід або турнірів.

Із доброчинною публічною діяльністю в Гданську XIV-XV ст. пов'язане і функціонування Шпиталю, а також Каплиці св. Георгія. Існує припущення, що також і у витоків цієї діяльності могла знаходитися фундація Братства св. Георгія[19]. Ті установи були збудовані поза середньовічними міськими мурами над берегом річки Радуні. По лівому боку знаходився притулок для прочан і бездомних, а на протилежному боці – згадуваний шпиталь для прокажених разом із каплицею св. Георгія[20]. Шпиталь згадується вже в 1355 р. Окрім прокажених, приймалися також старі і самітні особи, надавалася опіка і мешкання в обмін на грошову оплату. У 1464 р. Рада Міста Гданська передала це володіння кармелітам, які збудували тут монастир. Попередні

[17] Пор.: T. Maćkowski, Funkcjonowanie żetonów wałowych (Wallzeichen) oraz żetonów szarwarkowych (Scharwerkszeichen) w nowożytnym Gdańsku, Przegląd Numizmatyczny, 2008/3, s.55.

[18] J. Dutkowski, A. Suchanek, Corpus Nummorum Gedanensis, Gdańsk 2000, s.298.

[19] M. Biskup, Kultura, w: Historia Gdańska, t. 1, red. E. Cieślak, Gdańsk 1978, s.465.

[20] G. Cuny, Die St. Georgskapellen in Danzig, Elbing und Thorn, Mitteilungen des Coppernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn, H.12, 1899, s.8.

обов'язки Шпиталю св. Георгія перейняв Шпиталь Усіх Ангелів, а при каплиці св. Георгія утворено сирітський дім[21]. Обидва будинки залишалися аж до середини XVI ст. поза міськими мурами. З 1554 р. вони були розібрані у результаті будови оборонних валів оточуючих місто.

Цікавим питанням для дослідження є приписи, що регулювали перебування у місті мешканців шпиталю і притулків, а також паломників. Зокрема в XIV-XV ст. існувала велика небезпека занесення мандрівниками, ширяючої по Західній Європі зарази. За прочан могли видавати себе і звичайні волоцюги. За ординаціями XVI ст. відомо, що гданські жебраки мусили носити спеціальні знаки і фігурували в міському реєстрі, натомість чужих виганяли з міста. Шпиталі і притулки, так як це було зі шпиталем св. Георгія, часто знаходилися у передмістях, поза мурами. Не можна виключати, що вже в середньовіччі мешканці притулків і перебуваючі в них прочани мусили показувати на міських брамах окреслені ідентифікаційні знаки (можливо, представляли собою зображення патронів) з місцями їх перебування, аби мати право входу за мури.

У середньовіччі повсюдно у вжитку були різного роду бляшки, що пришивалися до одягу і представляли релігійні сценки, постаті святих, літеру «M», що була монограмою Марії. Вони відливалися однобічними зі сплаву олова і свинцю, завбільшки зазвичай не більше 10 см. Артефакти цього роду мають отвори або слід від шпильки, за допомогою яких вони кріпилися до одягу або прочанського капелюха. У літературі предмету вони окреслюються як бляшки (або знаки) пілігримські[22]. Зазвичай приймається, що ці знаки, характерні для середньовічних релігійних звичаїв, особливо XIV-XV ст., мали свідчити про благальну чи спокутну мету прощі, а також ставали слідом відвідання релігійних святих місць. Найбільш знаним прикладом цього типу знаків є мушля св. Якуба характерна для паломників, які відвідали кафедральний собор в Сант-Яго де Компостела. Утім, вірогідно, вони носилися і звичайними жителями як вираз їх релігійності. Важко пояснити велику кількість віднайдених бляшок лише прочанськими звичаями.

Незрозумілою є дуже велика кількість знахідок паломницьких бляшок у Гданську[23], особливо взявши до уваги крихкість цього типу артефактів.

---

[21] Ibidem, s.9.

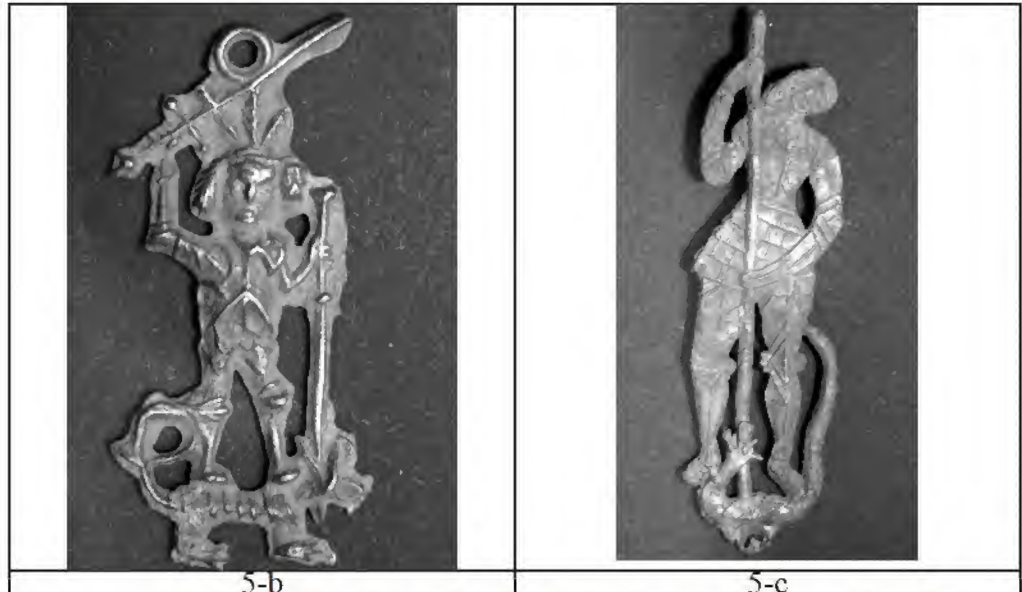
[22] Пор.: M. Mitchiner, Medieval Pilgrim and Secular Badges, London 1986; B. Spencer, Pilgrim Souvenirs and Secular Badges (Medieval Finds from Excavations in London), London 1998; Art and architecture of late medieval pilgrimage in Northern Europe and the British Isles, ed. S. Blick and R. Tekippe, Leiden – Boston 2005.

[23] Важко цю кількість точно оцінити, оскільки до 1998 р. знано було трохи більше 30

Серед гданських бляшок ті, що зображують постать св. Георгія не є рідкістю (фото 5).

5-*a*

5-b 5-c

Фото 5 a, b, c. Бляшки-емблеми, що представляють постать св. Георгія

Відомо, що також і до Гданська (а також через гданський порт) вели шляхи паломників[24], однак, поза сумнівом сам Гданськ не належав до провідних осередків релігійного культу. Натомість, у басейні Балтійського

бляшок-емблем з теренів Гданська, нині ж їх відомо, напевно, близько тисячі.

[24] A. Paner, H. Paner, Gdańszczanie na pielgrzymkowych szlakach w XIV i XV wieku, w: Gdańsk średniowieczny w świetle najnowszych badań archeologicznych i historycznych, red. H. Paner, Gdańsk 1998, s. 168, 183.

[*] Рейза – збройна виправа проти язичників у середньовічній Європі.

моря він був чільним торгівельним осередком, через який проходив за середньовіччя шлях у глиб Орденської держави. Вищезгадані інформації можуть обґрунтовувати чотири гіпотези, що спробують з'ясувати наявність бляшок із св. Георгієм у Гданську:

a) До Гданська припливали із Західної Європи лицарі, які зі своїми підрозділами бажали брати участь у т.зв. рейзах* організованих Тевтонським Орденом проти язичницьких прусських племен, а також Литви в XIII-XIV ст. У гданських анналах особливо відзначилися візити, які зі своїм лицарством у 1390-1392 рр. здійснив Генріх, герцог Дербі, пізніший король Англії Генріх IV. Кількома роками раніше, у 1385 р. король Англії Ричард II рекомендував своїм воякам, які воювали в Шотландії, носити великий гербовий знак св. Георгія[25]. Важко собі уявити кращого за св. Георгія патрона і опікуна для учасників прусських хрестових походів. Це могло мати свій прояв у носінні відповідних бляшок-емблем. Що цікаво, неодноразово доходило тоді до спору між англійцями і орденськими лицарями про те, хто може битися під хоругвою св. Георгія. Тевтонці вважали, що в Пруссії лише їм належить ця честь[26]. Зрештою, не можна виключити, що емблеми зі св. Георгієм носилися лицарями Ордену хрестоносців, які мали до 1454 р. в Гданську замок. Натомість під хоругвою св. Георгія в битві під Грюнвальдом билися гості Ордену.

b) Св. Георгій спеціальним чином був пов'язаний із Англією і англійським лицарством. Він був патроном Англії, а місцем його культу став Віндзор[27]. У 1348 р. король Едвард III заснував Орден Підв'язки із зображенням св. Георгія, який вбиває дракона. Після збудування королем Едвардом IV каплиці св. Георгія при замку у Віндзорі, це місце стало метою паломництв, що уможливлювали огляд реліквій – серця і ноги святого. Бляшки-емблеми св. Георгія пов'язані із Віндзором датуються останніми десятиліттями XV ст.

Св. Георгій був також шанований і в інших центрах Західної Європи, до яких належали, між іншим, французький Вандом[28] чи німецький Оберзель на острові Рейхенау. Бляшки-емблеми із зображенням св. Георгія можуть бути проявом контактів між Гданськом і цими центрами.

---

[25] S.D. Scott, The British Army: its origin, progress, and equipment, vol.2, London – New York 1868, s.434.
[26] Expeditions to Prussia and the Holy Land: made by Henry earl of Derby (afterward King Henry IV) in the years 1390-1 and 1392-3, ed. L. Toulmin Smith, London 1894, s. L (introduction).
[27] Mitchiner, Medieval Pilgrim and Secular Badges, s.109.
[28] K. Boertjes, Pilgrim ampullae from a pilgrimage to the Holy Tear of Christ, in: Art and Architecture of Late Medieval Pilgrimage in Northern Europe and the British Isles, s.469

с) Поза сумнівом релігійні знаки мали характер амулетів, що берегли подорожніх від нещасливих пригод. До них можна зарахувати і бляшки-емблеми із зображенням св. Георгія. Живий культ св. Георгія у ганзейських містах і на просторі басейну Балтійського моря може свідчити, що він сприймався як патрон, який беріг від нещасть підчас подорожі, в т.ч. морських мандрівок. Символіка хаосу і морських безоднь була колись опозицією щодо стабільної і вічної справи Церкви на суші. Відтак і св. Георгій – поруч із св. Яковом, св. Миколаєм, св. Анною – міг бути шановний морськими купцями і ганзейським корабельними командами. До цієї символіки нав'язують і пізніші (XVII-XIX ст.) солдатські амулети, що представляють з одного боку св. Георгія із драконом, з іншої – корабель на розбурханих хвилях (фото 8).

Своєю красою і деталями представлення вражають готичні, повно пластичні зображення св. Георгія (фото 6). Це є великою мірою радше артефакти від бляшок-емблем. Подібні фігурки знані є також із осередків з-над Балтійського моря[29].

6-a	6-b	6-c

Фото 6. Фігурки, які представляють постать св. Георгія

Ці відносно невеликі, щонайбільше кільканадцятисантиметрові фігурки, також могли носитися подорожніми як амулет і предмет культу. Одна з презентованих фігурок має вушко для кріплення. Вони могли носитися у переносних вівтариках або бути предметом пошанування в приватних домах.

[29] L. Andersson, Pilgrimsmärken och vallfart: Medeltida pilgrimskultur i Skandinavien. Lund studies in medieval archaeology 7, Stockholm 1989, s.133.

Середньовічні бляшки-емблеми були замінені у модерні часи на щораз більше популярні медальки, що вішалися на шиї і ховалися під одягом. Прикладом цього типу артефакту є медалька, що представляла на одній стороні кінну постать св. Георгія, а також напис: S. GEORGIVS, натомість на другій – св. Михайла-Архангела, який вбиває дракона (фото 7).

7-a	7-b

Фото 7. Медалька із зображеннями св. Георгія і св. Михайла-Архангела

Обидві представлені постаті об'єднує перемога над драконом – Сатаною. Медальки цього роду мали характер амулетів, мали берегти від зла і нещасть. Маловірогідно, аби цього типу символікою користувався протестант. Католики у новочасному Гданську були меншістю, тим не менш до міста прибувало чимало гостей католицького віровизнання, католицькою здебільшого була також і околична сільська людність. Медалька походить, вірогідно, з кінця XVI – початку XVII ст. і є проявом тогочасної ментальності, а також контрреформаційних сподівань церковних і державних влад у тогочасній польській державі.

Серед солдат великому популярність у XVII ст., особливо після Тридцятилітньої війни, набули медальйони Спасіння зі св. Георгієм (фото 8-9)[30].

[30] M. Mitchiner, Jetons, medaltes & tokens, vol.1, s.642-643. T. Maćkowski, Medaliony opatrznościowe ze św. Jerzym, Przegląd Numizmatyczny, 2007/4, s.3-6.

Фото 8a-b, 9a-b. Медальйони Спасіння із св. Георгієм

Аверс медальйону представляє, обернену геральдично ліворуч, кінну постать св. Георгія, який вбиває списом дракона разом із вміщеним у верхній частині написом: S. GEORGIVS EQVITVM PATRONVS (св. Георгій – патрон лицарів), а реверс представляв мотив парусника в час бурі із написом: IN TEMPESTATE SECVRITAS (в часи (безпека в бурю). Сцена ця нав'язує до притчі Нового Заповіту, коли нажахані бурею апостоли будять Ісуса прохаючи про порятунок. Солдати прикріплювали цього типу медальйони до мундирів або вішали на шию – вірячи, що вони збережуть їх від падіння з коня під час битви, а також від раптової смерті. В околицях Гданська вони опинилися, вірогідно, разом із численними військами, що маршували через Помор'я у XVIII ст. і в період наполеонівських війн.

Релігійні артефакти не належать до важких в інтерпретації. Однак хоча б і побіжний огляд віднайдених археологами категорій знахідок, зазвичай

ще й у поганому стані збереження або збережених фрагментарно, веде до висновку – наскільки тьмяними є наші знання про стародавнє повсякденне життя.

Дослідницька процедура при цього типу знахідках мусить мати інтердисциплінарний характер. Завдяки пізнанню історичного контексту можливим стає вміщення досліджуваних артефактів у окресленому культурному часо-просторі і в рамках визначених звичаїв. Презентовані у статті артефакти, що представляють св. Георгія є прикладом як сильно історичний контекст змінює їх інтерпретацію, і тим самим наскільки барвистим був тогочасний світ зі своїм неоднозначним символічним шаром.

Усебічний культурно-історичний аналіз захищає від звинувачень, що всі ознаки, що приписуються артефакту є проявом оцінюючого суб'єкту і підвищують презентистський анахронізм в його інтерпретації. Помилка презентистського анахронізму полягає у легкому приписуванні історичним об'єктом осучасненої інтерпретації несумісної із адекватною історичною дійсністю. Тим не менш, точне з'ясування ролі і функцій конкретних предметів належних до історично іншого світу – є дуже важким. Зазвичай бракує інших джерел, що підтверджують дослідницькі гіпотези. Хоча б і нинішня стаття показує – скільки навколо обговорюваних артефактів повстає припущень. Різнорідність повсякденного життя і його деталі обминають письмові джерела. Прогалини у письмових джерелах, що торкаються деталей стародавнього повсякденного життя, з іншого боку доповнюються джерелами власне матеріальної культури, які дозволяють вивести історичну науку на нові дослідницькі поля.

З польської мови переклав
Дмитро Вирський

Олександр Прігарін
Одеса

У пошуках матеріальної «основи»: історіографічні колізії етнографії сучасності

Виходячи із теми, що запропонована шановною І.І. Колесник для нашої зустрічі та збірки, здається продуктивним звернутися до пошуків методологічної основи у такої дисципліни як «етнологія» (етнографія чи антропологія). Це може бути яскравою ілюстрацією загальних гуманітарних тенденцій у вивченні людини. Крім того, ця наука за функцією належить до кола джерелознавчих та «речологічних» корпорацій, в яких матеріальний артефакт виступає підмурком для студіювання людських смислів (у цьому плані етнологи схожі на археологів, мистецтвознавців та інших). Декларуючи свої гуманістичні гасла, етнографи майже завжди, у першу чергу, займалися матеріальним світом людини. Нерідко це простежується безпосередньо: господарство, житло, одяг, харчування – популярні теми етнографічних публікацій. Інколи це достатньо завуальовано: реконструюючи світоглядно-ритуальні особливості або соціально-нормативні стосунки будь-який антрополог описує матеріальне втілення цих інститутів, реліктів чи феноменів. Тут «річ» виступає водночас і об'єктом, і джерелом пізнання.

Дану ідею в актуальній історіографії озвучив наш колега у наступній редакції: «Якщо ми приймаємо тезу про подвійність предмету етнографії [текстів та речей – О.П.], не менш зрозумілим виглядає висновок, згідно з яким етнографа має цікавити «речовий» статус міфу (в цілому духовної культури)»[1]. Безумовно, що не всі етнологи визнають таку дуальність,

[1] Белков П.Л. Этнос и мифология. Элементарные структуры этнографии. СПб., 2009. С.114. Весь параграф, з якого взята цитата спрямований на розгляд питання співвідношення в етнографічному джерелі текстуальних та речових якостей. Цікаво, що автор не помічає парадоксу, від початку він наполягає на виключно усному форматі етнографічного джерела (С.54-58).

протиставляючи такому розумінню семіотичний дискурс. На відміну від семантичної особливості, на думку авторів цього напряму, «речовинність» («вещность») позбавлена етнічної специфічності [читай – не може бути корисним предметом дослідження][2].

Така артикульована дихотомія може бути визнана «основним питанням сучасної етнології» разом із проблемою сенсу та кордонів застосування етнічних категорій. З одного боку, безліч публікацій про речовий світ людини, в яких предметне поле культури зазнає своєї легалізації з огляду специфічної уваги народознавства. Щоправда, за цими речами інколи втрачається їх конкретний творець/користувач. Ефективною демонстрацією такого підходу є практика створення та функціонування етнографічних колекцій у музейному просторі, в яких корпус виразних предметів демонструє усю культурну традицію. З іншого боку, текстологічні аналітики забувають про речові контексти[3], через те матеріальні об'єкти лише опосередковано входять до уваги етнолога/фольклориста. Вони сприймаються як результати знакових подій людської культури, як сховища семіотичних стратегій особи, як змушене фізичне втілення ірраціонального світогляду. Фольклор (текст) – це «специфічна "мова" традиційної культури, що відрізняється від інших «мов» – орнаменту, мелосу, знакової та символьної інформації, передається речами – предметами матеріальної культури»[4].

В обох випадках, накопичено чимало продуктивних моделей студіювання культури, але вони поступово розходяться щодо можливостей діалогу. Це приводить до формулювання основного питання етнології: що є предметом наукової уваги? Потенціал поєднання визнається поки що, як замовчуваний компроміс.

Працюючи над повсякденням, народознавці ще з XIX ст. зверталися до речей як ознак своєрідності. Безліч бумерангів, боа, палиць та інших знарядь отримували свої чіткі контексти побутування саме завдяки етнографам. На-

[2] Байбурин А.К. Семиотический статус верей и мифология // Сборник Музея антропологии и этнографии. Т.XXXVII: Материальная культура и мифология. Л., 1981. С.215-226; Байбурин А.К. Некоторые вопросы изучения объективированных форм культуры (К проблеме этнографического факта) // Сборник Музея антропологии и этнографии. Т.XXXVIII: Памятники культуры народов Европы и европейской части СССР. Л., 1981. С.12-13. Саме цей підхід зазнав поширення у роботах самого автора, та широкого кола його прихильників.

[3] Яскравим прикладом є тривала доповідь одного колеги про ритуал продажу корови, в якому до дрібниць розглядалися жести, мова, ритуальні прийоми та інші знакові аспекти. Втім на просте запитання про вартість корови, вчений не зміг дати відповіді – семіотичні студії не звертають увагу на реальність речового обігу, концентруючись виключно на їх символічних функціях, прагматика визнається зайвою разом із раціональністю.

[4] Чистов К. В. Народные традиции и фольклор. Очерки теории. Л., 1986. С. 8–9.

віть для таких загальнолюдських явищ, як колесо або вівчарство, протягом всього XX століття намагалися знайти не лише «історичну батьківщину», але і вписати до жорсткої етнічної картини Світу: пельмені – російські, порох – китайський, паста – італійська тощо. Зараз це дуже вдало можна виявити у прагненні вписати символьні універсалії доетнічного рівня (наприклад, свастика чи різновиди хреста) до конкретних культурних традицій певних народів.

Увагу до матеріального світу в етнографії, краще за все можна продемонструвати через ставлення до т.зв. «етнографії сучасності». Вона виникає у 1920-30-ті рр. на виклик тотального захоплення методом залишків, коли вчені-еволюціоністи повсюди шукали сліди колишньої первісної культури. Цей напрям стимулювався у радянської етнографії 1950-80-х рр. через ідеологічну кон'юнктуру. Спочатку дослідники займалися живими традиціями, а з часом актуальні практики отримали конотації чогось наносного, в якому потрібно професійно віднайти релікти минулих часів. Всі, без виключення, хрестоматійні народознавці класичної доби позитивізму займалися описаннями того, що вони спостерігали, а вже із цього виводилися реконструкції попередніх етапів людської історії. Або на підставі дійсних явищ пропонували виявляти змісти, феномени знаків, що вже вийшли із активного вжитку (для структуралістів того ж часу).

Домінанта «поля» чи «емпіричного факту» над дослідницькими схемами стає майже аксіомою етнографії. Авторські інтерпретації становили другий ступінь етнографічної праці, до якого мало хто й доходив. Втім, ніхто не помічав, що вибір предметів для опису та характеристики із народного середовища майже завжди був зумовлений дослідницькими уподобаннями та завданням етнографа[5].

На перехресті трьох «майн-стримів» нашої науки – матеріальні джерела, вивчення сучасності та емпірична зумовленість теорії розглянемо пріоритети народознавчої науки останнього часу. Доцільне також згадати тезу про стадіальність ступенів процедури у речознавчих науках, яку сформулював у 1940-х рр. «метаархеолог» У. Тайлор[6], а популяризував серед вітчизняних вчених Л.С. Клейн[7].

[5] Прігарін О.А. Факт(ор) в етнологічному дослідженні: про варіативність стратегій в антропологічній корпорації // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки / Відп. ред. І.І. Колесник. Вип.4. К., 2009. С.270-294.

[6] Taylor W.W. A study of archeology // American Anthropologist. Vol.50. № 3. P. 9-24.

[7] Клейн Л.С. Введение в теоретическую археологию. Книга 1: Метаархеология: Уч.пос. СПб., 2004. С.49-50.

Етапи дослідження в археології (У. Тайлор)	*Характеристики (Л.С. Клейн)*	*Етапи досліджения в етнології (О.П.)*
Визначення проблеми у поняттях концептуальної схеми		Розроблення проблемного поля теми; створення методологічної проекції
Збирання, аналіз та критика емпіричних даних	Антикваріанізм	
Встановлення хронологічної послідовності	Хроніка	Виявлення етнокультурної та діахроної варіативності
Пошук та встановлення взаємозв'язків між даними у контексті	Історіографія чи етнографія	Шляхом дослідження аналогій та стосунків між явищем та контекстами (реальними та академічними) реконструкції тенденцій та явищ
Абстрагування законів	Антропологія	Описування та деталізація концептуальних узагальнень

Порівняння схем дозволяє виявити декілька принципових особливостей рівнів дослідження в етнографічній корпорації. По-перше, майже тотальне не визнання «до-польового» етапу, коли вчений виробляє методологічні пріоритети емпіричного збору. По-друге, відсутність чітких процедур критики даних у формі «антикваріанізму». «Здобутий» чи «привласнений» факт етнографії сприймається як самоцінність достатньо часто. По-третє, на наступному етапі етнолога має цікавити не стільки схематичні вписування реалій до типологічних низок, скільки дієві ареали поширення того чи іншого феномену. Останні рівні взагалі приємне виключення в етнологічній бібліографії. Через те, рідко яка із парадигм стає визначальною для гуманітаристики в цілому. Це в обставинах тотального збагачення всіх суміжних наук «етнографічним поглядом» протягом XX ст.: медієвістика, усна історія, соціологія, гендерні студії тощо.

Внаслідок слабкої теоретизації етнографія перетворилася у сховище речей, в яких професіонали стали більш обізнаними ніж їх володарі чи носії певних традицій. Речознавчий майн-стрім радянської етнографії не був виключенням – антропологи на Заході теж «хворіли» матеріальним світом. Лише соціальні антропологи США шукали свою нішу в етноархеології (наприклад, Л.Бінфорд). Справжній вибух відбувся у межах структурно-функціонального аналізу. Для структуралістів явища культури поступово знищували своє реальне втілення, на авансцену виходив його величність

Знак та його прибічники Символи (К.Леві-Строс, В. Пропп, Ю.Лотман, А.Байбурін та інші).

Домінування досліджень феноменів матеріальної культури за радянських часів пояснювалося ідеологічною кон'юнктурою, але відповідало й внутрішньому розумінню завдань етнографії та археології, не випадковою юула і назва Інституту матеріальної культури (Ленінград). Масштабні дослідження розгорталися у різних проектах, серед яких особливої уваги заслуговує «Атлас матеріальної культури народів СРСР» (1960-1970-ті рр.). Розробляючи типологію окремих комплексів побуту чимало було зроблено щодо вивчення синхронної та діахронної варіативності господарства, житла, одягу, систем харчування. Як наслідок, абсолютна більшість радянських етнографів являлись «речознавцями» найвищого ґатунку. Проте відчуття нереалізованості аналітичного мислення (крім класифікаційних схем, доведених до дрібниць, матеріальна культура не давала можливості розгорнутися інтерпретаторам) зумовило появу нових підходів артикульованих ще на початку 1970-х рр.

В той час, один із авторитетів в етнографії – С.О. Токарєв наголошував, що: «Хоча від етнографа-дослідника потребується вміння описувати із максимальною точністю та повнотою явища матеріальної культури (житло, одяг, прикраси та ін.), додаючи описи графічними зображеннями, планами, кресленнями, замальовками, фотографіями, та із такою ж точністю та повнотою описувати технологічні процеси виготовлення тих чи інших речей та їх використання, тем не менш всі ці «речознавчі» описи завжди були та залишаються лише допоміжними засобами, але не метою етнографічного вивчення. У протилежному випадку етнографічне студіювання явищ матеріальної культури дуже швидко втратило б свою специфіку: етнографічне дослідження одягу перетворилося у керівництво з кроєння та шиття, вивчення їжи – у збірник кулінарних рецептів, вивчення народного житла – у розділ підручника архітектури… Матеріальна річ не може цікавити етнографа поза її соціального побутування, поза відношення до людини – тому, хто її створив, й тому, хто нею користується»[8]. Цей поворот до людини став визначальним останнім часом (хоча є намагання розвести на модерн та постмодерн, але обидва етапи – радянський та пострадянський у змістовному плані поєднанні цими пошуками сенсів). Тут знайшлося три концептуальних «містки» від традиційного технічного опису до аналітичних вписувань речей щодо людського світу.

[8] Токарев С.А. К методике этнографического изучения материальной культуры // Советская этнография. 1970, № 4. С.3 (цю статтю у преамбулі своїх робіт цитували майже всі дослідники, а дехто – продовжують цитувати аж по сьогодні).

Першій із них системний аналіз культури як сукупності потреб людини в її соціальному вимірі. Згідно з ним визначальним фактором виділення підсистем культури виступають не форма явища, а його спрямованість на функцію. Відповідно, матеріальний світ знайшов своє місце серед Культури первісного виробництва та Культури життєзабезпечення[9]. «Поняття “матеріальна культура” охоплює не лише матеріально об’єктивовані явища культури у галузі виробництва та використання, але й зв’язані з ними форми людської діяльності, орієнтації та досвід… Власне метою етнографічного дослідження виступає вивчення життєвого укладу»[10].

Такий підхід став популярним серед багатьох етнологів аж до сьогодні. «Проблеми матеріальної культури, як виробничої, так й побутової, продовжує зберігати важливе значення у культурно-антропологічних дослідженнях. Але перш за все у результаті нівелювання дії у межах все більш інтенсивної тотальної урбанізації побуту, інтернаціоналізації моделей вживання, питома вага студій у цій галузі знижується»[11], – відзначають сучасні прихильники даного підходу. Однак не всі згодні з такою оцінкою – застосування системного аналізу «є перспективним насамперед при дослідження реалій сучасної культури, які здебільшого вважаються такими, що втратили функцію етнічних маркерів, а отже, вибули з поля зору етнологічної науки»[12].

Другий підхід сформувався в етнології протягом 1970-1990-х років, коли починається майже тотальне захоплення «знаковостю» (структуралістичним дискурсом семіотики). Мовою його адептів, «річ стає **фактом культури** лише у тому випадку, коли вона відповідає і практичним, і символічним вимогам»[13]. З огляду на методологію, від К.Леві-Строса до М.Єліаде, матеріальна культура розглядалася як органічна частина міжлюдської

[9] Маркарян Э.С. Очерки теории культуры. Ереван, 1969; Мкртумян Ю.И. Основные компоненты культуры этноса // Методолгические проблемы исследования этнической культуры. Материалы симпозиума. Ереван, 1978. С.42; Культура жизнеобеспечения и этнос. Опыт этнокультурологического исследования (на материалах армянской сельской культуры). Ереван, 1983.

[10] Арутюнов С.А., Бентцин У., Вайнхольд Р. Введение // Свод этнографических понятий и терминов. Вып.3. Материальная культура. М., 1989. С.6.

[11] Арутюнов С.А., Рыжакова С.И. Культурная антропология. М., 2004. С.92-93.

[12] Щербій Г. Культура життєзабезпечення в умовах глобалізації // Українська культура в контексті світових глобалізаційних процесів / Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України / Відп. ред. Г.А.Скрипник. К., 2005. С.138-139. Аналогічну точку зору розподіляє Л.Артюх у даній збірці.

[13] Байбурин А.К. Семиотические аспекты функционирования верей // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. Л., 1989. С.78 (як автор, так і збірка стали принциповими щодо подальшого розвитку гуманітаристики).

комунікації, яку можна називати «зоною пониженої семіотичності» (метафора А.К. Байбуріна).

Емансипації у піддається аксіома тотожності «культури» та «етнічності»: знаковість простежується у всіх її проявах, у т.ч. знаходяться «національні» риси у масових проявах побуту. Це закріплюється в уявленнях про існування «етнографічного золотого часу» – етапу традиційної культури, з чіткими унормованими формами та стереотипами. Важливим є концепт «етнічної виразності» як структури контекстуальної специфічності явища культури[14]. Втім вчені швидко «забули», що концепт віддзеркалює не стільки реальність, скільки свідомість носіїв традиції та вчених, і як наслідок ситуативне сприйняття самобутності у певних обставинах призводило до ідеалізації буття.

Третя позиція виникла через кризу семіотики та повернення до емпіричного як початкового у наукових зрізах (постмодерн у сенсі ідеографічного або феноменологічного методу). Набуває актуальності захоплення початковим «колекціонуванням», реальних артефактів на всіх не вистачає, тоді їх починають створювати штучно. Ось чому сучасні етнологи вивчають не стільки фактичні прояви матеріального виміру сучасності, скільки постійно повертають суспільству та повертаються власне до речей, що давно зникають з дійсного обігу. Замість того, щоб вивчати «культури одноразових пляшок», наша корпорація вибудовує з аналогічних комплексів сталі символи національної, соціальної або іншої спрямованості. Яскравим показником цього є категорія «традиційна культура», котра поглинає весь матеріальний світ людини або спільноти, яку вивчаємо[15].

Співвідношення цих трьох підходів в актуальної історіографії відбиває одночасне використання різних наукових парадигм, що приховуються під одною офіційною назвою – «етнологія». Нам здається, що йдеться взагалі про три різні (суб)дисципліни, які формально поєднуються у межах одної корпорації. Замість того, щоб провести конструктивну дискусію, ми продукуємо методологічний плюралізм (й це гарне вписується до постмодерну як тренду). Номенклатурно це виявляється у ритуальному засвідченні своєї теоретичної толерантності – від тверджень про «бурхливий розвиток» етнології в академічних працях до «об'єктивності та історизму» в авторефератах дисертацій (так й хочеться запитати, де ж загубилася «партійність»?!).

---

[14] Арутюнов С.А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. М., 1989. С.160-161.

[15] Показово, що розділ з матеріальної культури в одному із підручників має назву «Традиційна культура» (Українська етнологія: Навч. посібник / За ред. В.К. Борисенко. К., 2007. С.94-201).

Продемонструємо це методологічне розмаїття етнології України сучасного етапу “зсередини” на прикладі поняття «традиційна культура», що сприймається виключно як неактуальна сукупність явищ. Дана категорія з операційної стала своєрідним евфемізмом, за яким ховалося невизнання прав сучасності на етнологічне письмо. Контент-аналіз назв дисертацій, котрі були захищенні в Україні за останні десять років з спеціальності «етнологія», показує наступні закономірності.

Кожний третій реферат має у назві безпосередні вказівки на «традиційність» предмету (14 з 45-ті, що потрапили до огляду)[16]. Майже половина (20) містить відсилання до хронологічних контекстів традиційної культури (XIX – початок XX ст.). Лише 13 дисертаційних досліджень стосувалися інших тем: історіографії, архаїки, етносоціальності тощо. Присутність сучасності у більшості випадках свідомо виключається навіть з назв. Аналогічна ситуація й у суміжних країнах (Молдова, Білорусь, Російська Федерація – аналіз проводився лише поверховий, але дав приблизно таку ж картину).

Отже, немає єдиного розуміння основного предмету – «традиційності», простежується поліфонія думок (й це, безумовно, класно!). Хоча мова може йти не про пошук цілісного «единственно верного» погляду, а про елементарну домовленість щодо понять.

Серед класиків світової етнології і української, зокрема, не знайти поняття “традиційність” культури. П.П. Чубинський, Ф.К. Вовк або М.Ф. Сумцов просто вивчали те, що вони спостерігали, посилаючись на етнічній або регіональний аспект явища. Вперше дана категорія з’явилася наприкінці 1920-х рр., і дуже швидко починає використовуватися як ідеологема (соціаль-на дистанція) – те, що було до соціалістичних перетворень. Потім починає “за умовчанням” вживатися стосовно народної культури часів капіталізму. Лише в 1970-80-ті рр. зроблено спробу наповнити цю категорію науковим змістом, проте немає жодного вдалого визначення ознак т.зв. “ТК”[17]. Як операційна схема “ТК” відсутня в англомовній історіографії, та інших дослідницьких практиках.

---

[16] Контент-аналіз проведений за допомогою баз даних авторефератів ЦНБ ім. В.Вернадського НАН України. Інтернет-ресурс: http://www.nbuv.gov.ua/_scripts/wwwi32.exe/ та «Авторефераты и диссертации Украины» Інтернет-ресурс: http://disser.com.ua/abstract/code-07.00.05--p-2.html.

[17] Зроблено дуже багато у вивченні самого розуміння «традиційного» та його антиподу «інноваційного» у культурах, але ці властивості так й не були вписані до жорстких детермінантів людського досвіду.

Парадоксально, але неможливість чіткого визначення зумовлює популяризацію даної категорії на рівні дисертаційних робіт та навчальних текстів[18].

В етнології під іменем «традиційна культура» або «традиційність культури» ховаються різні смисли. Традиційність сприймається як основа для студіювання руйнації чи трансформації себе самої на сучасному етапі, тобто справжнє сприймається лише як те, що пройшло випробуванням досвідом.

Традиційна як сільська культура. У такий спосіб звужується поле наших корпоративних досліджень. По-перше, а хто тоді буде вивчати побут та реалії міст? А, по-друге, чи не буде забагато схожих явищ між сільським та урбанізованим населенням? В обох випадках ця схема працює всупереч дійсності та наукових інструментів. Різниця між територіями мешкання мало чим відрізняє культурні парадигми. Світ розглядається крізь тенденцію урбанізації: "Село – це наше вчорашнє", без залежності, що воно інколи випереджає теж саме місто. Наприклад, як розглядати культуру продавців одеського ринку «7 км.»? Вони більш орієнтовані на свої метрополії – тут зустрічається органічний бриколаж мусульманських, християнських та різних етнічних практик. Традиційного тут більш, ніж інноваційного, проте це традиційне є імпортним, хоча його носіями виступають автохтони. Разом з тим, етнологія вже довела, що основні світоглядно-побутові риси більш етнічні, аніж соціальні. Навіть, їхня соціальність будується за етно-територіальним чинником.

Ситуація сто років потому, була аналогічною. Хіба не було в українському селі місця масовим виробництвам, котріавляли локальності та примітивності побут мешканців сільських поселень ?! В науці домінує теза про «традиційні норми», коли натуральне господарство панувало по всієї Україні. Як свідчать дослідження істориків (В.Маслійчук), такого чистого «Едему» вже не існувало. Власне етнологи, які вивчали гончарство, доводять теж саме – існування розгалуженої мережі продажу гончарних виробів, що руйнувала місцевий кустарний промисел.

У більшості містечок та міст України спостерігаються традиції, притаманні декількох поколінням міщан. Відтак, є у нас поле існування традиції в урбаністичному середовищі, що зводить нанівець усі намагання залишити права «традиційності» лише за селянами.

[18] Про дидактичне різноманіття див.: Різник О.О. Поняття «традиційна культура» та її відображення в навчальних посібниках з культурології України та Росії // Народознавчі студії пам'яті В.Т. Скуратівського «Традиційна культура українського народу в XXI столітті: стан та перспективи розвитку». К., 2009. Інтернет-ресурс: http://www.culturalstudies.in.ua/2010_zb_1_21.php

Традиційна як замкнена культура. Дослідження XX ст. переконливо спростовують тезу про замкненість навіть середньовічної культури. В історії України зустрічаємо чимало яскравих прикладів руйнації консервативних практик - козаки або чумаки, наприклад. Складні просторові процеси відбувалися у міграційній галузі, мобільність та широкі шлюбні ринки потребують серйозної розробки в історичній антропології. Проте надто віртуальною та умовною виглядає теза про замкненість та стабільність українського села.

Отже, вживання синонімічності «традиції» та «замкненості» є сьогодні, як мінімум, наївним, вона не витримує критики внаслідок будь-якого не упередженого аналізу. Активні та непередбачувані рухи людей, речей та ідей ніколи не визнавали державних кордонів, не кажучи про імовірні та віртуальні межі історично-етнографічних областей, етнокультурних ареалів чи локальних спільнот.

Традиційна культура - етап розвитку – між архаїчною та модерною. Така еволюційна схема здається достатньо перспективною. Позиції культурного релятивізму та сучасного постколоніального письма значно посунули ідеї виключності еволюціонізму. Кожна культура може іти своїм шляхом – велика кількість неєвропейських культур так і не дісталися "глобалізації", зникнувши фізично. Інколи, контекст зумовлює повернення до попередніх форм – під час кризи у 1990-х рр. повернулися до випікання хлібу, виготовлення тканини в домах, поновлення кінської упряжи тощо.

Постає питання й про кордони "традиційності". Якщо подивитися на практику, то не зрозуміло ЩО саме має відокремлювати традиційну людину від модерної? Цікаво, що більшість істориків вживає поняття «модерної історії» України вже з XVII ст. (наприклад – Н.М. Яковенко). У такій інтеркорпоративної перспективі дивно та алогічно виглядає чітка прив'язка «Традиційна культура – хронологічна стадія – XIX – початок XX ст.».

Синонімічність понять «суспільство» та «культура» створюють «глухий кут». Ще С.О. Арутюнов доводив, що культура без інноваційного компоненту не виживає. Традиція сприймається як антипод інновації, це дві необхідні діалектичні тенденції: без нового досвіду не успадковується жодна з традицій а у будь-якій традиції знаходиться потенція для виникнення нового.

«Традиційна культура, – усталена фраза пояснення, уявляє собою стабільну, нединамічну культуру, характерною рисою якої є те, що всі зміни, які відбувається у ній, йдуть вкрай повільно й тому практично не фіксуються колективною свідомістю даної культури»[19]. Щось дуже схоже

[19] Пархоменко И.Т., Радугин А.А. Культурология в вопросах и ответах. М., 2001.

на силогізм, коли культура наділяється «свідомістю», але їй не надається право розвиватися динамічно. Серед її якостей визначаються: орієнтація на повторення деколи заданого способу життя, звичаїв, традицій та відтворення соціальних структур; наслідування існуючих зразків поведінки; панування сакральних, релігійно-міфологічних, канонізованих уявлень у свідомості; повільні темпи змін різновидів, засобів та сенсів діяльності.

Традиційна як етнічна культура. Вона ніколи такою не була – немає культур, які будуються лише на собі[20]. Навіть, свідомі традиціоналісти орієнтовані на інтернаціональній досвід. Про конструювання подібних практик, ще наприкінці XIX ст., вказував Хв. Вовк: "Зі бурхливим розвитком українського руху, яке розпочалося з 70-х років минулого століття, і між іншім, українського театру в інтелігентних колах створився більш-менш умовний тип "малоросійського костюму", який, у сутності, достатньо далеко знаходився від етнографічній дійсності... Ми були чимало здивовані, спостерігаючи від Києва до самого Новгород-Сіверського включно, усіх місцевих "дівчат" у типово "малоросійських костюмах", дуже живо нагадуючи нам хор у "Різдвяної ночі" покійного М.В. Лисенка... Костюм цей, вочевидь, проник до деревні та акліматизувався там до таких курйозних дрібниць, як домінування на вишитих рукавах сорочок узорів, які схожі на рози-центифолії та винограду з листами та гронами, які ніколи і ніде в Україні не були народними..."[21]

В операційному плані усвідомленню етнічності як традиційності сприяла близькість механізмів трансляції досвіду. Етнічність виступає категорією надіндивідуальною, позбавленою суб'єктивного вибору, так само реалізує себе й спадковість у відтворенні традиції. Наведемо лише одне заперечення – етноси продовжують існувати в інформативному полі Світу навіть після втрати ними ознак традиційності. Саме цей момент ставить під серйозний сумнів можливість прямого зв'язку «традиційна – етнічна культура».

Окремі етнічні культури у порівнянні з іншими можуть виявляти принципову традиційність – наприклад, Індія, Японія чи, навіть, Велика Британія. Цікаво, що подібні традиціоналістські суспільства ніколи не характеризуються як відсталі. Питання ні в формулах прогресу, а у сутності структур, що відтворюються та вписуються до модернізаційних процесів.

[20] Про помилкове ототожнення категорій див.: Нікішенко Ю.І. Поняття «етнічна культура» і «традиційна культура» в етнокультурології // Наукові записки НАУКМА. 2004. Т 24. Історія та теорія культури. С.4-13.

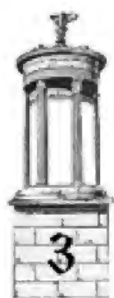
[21] Волков Ф.К. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 тт. Пг., 1916. Т.2. С.576-577.

З трансдисциплінарної перспективи категорія «традиційна культура» набуває більш інтуїтивних змістів. Щодо її використання у гуманітаристиці писалося, що «це може бути засіб уречевлення інформації («до-писемна»), тип соціальної трансляції («традиційна»), соціальний носій («селянська»), характер виробництва («неспеціалізована»), рівень передбачуваності та прецедентності («побутова», «повсякдення»), співвіднесення з певним періодом суспільного розвитку («архаїчна», «доіндустріальна»), тип господарювання («аграрна»)[22]. Полісемнтичність категорії не заважає її активному використанню без певних теоретичних рефлексій.

Це приводить до «штампування» думки про матеріальну культуру. Якщо у галузі досліджень соціокультурних явищ сучасність активне включається до предметного поля, то студії речових артефактів обіймають лише «стародавні» зразки (приємно виключення складають роботи Л.Ф. Артюх про систему харчування, О.Ю. Космiної про народний костюм). За таким підходом матеріальне явище стає предметом уваги лише як «традиційне», з конотаціями: «сільське», «давнє», «консервативне» та «етнічне». Наприклад, замість того, щоб вивчати житло українців в його синхронній та діахронній варіативності, ми зосереджуємося на «українській хаті». Саме такий ракурс заважає нам побачити сучасну практику побутування речей у реальних етнокультурних контекстах.

Таким чином, спираючись на артефакти, етнологи зараз не стільки вивчають сучасність, скільки конструюють її за старовинними зразками. В актуальному досвіді окреслюється декілька засобів, щодо розв'язання питання функціонування речей у людському побуті. Перший з них – дескриптивний, емпіричний – спрямований на детальне накопичення уявлень про існування речових елементів культури, що надає перевагу залишкам попередніх етапів у сучасних практиках. Другій – системний – пропонує зосередитися на функціях та потребах людини, котрі задовольняються за допомогою світу речей. Третій підхід – семіотичний – який майже повністю ігнорує формальний бік матеріальної культури, за якою залишається право бути лише полем, де реалізуються світоглядні стратегії людини. Такий плюралізм не може не тішити після тотально-моністичного погляду на етнологічні дослідження попередніх часів. Разом із тим триває пошук новітніх ефективних методів описання матеріального світу, здебільшого сучасного етапу культурних практик.

[22] Костина А.В. Традиционная культура: к проблеме определения понятия // Информационный гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение». 2009, №4. Культурология. Інтернет-ресурс: http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/4/Kostina/

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЛОКУСИ/ МЕНТАЛЬНІ МАПИ

Василий Щукин
Краків

Древнерусский город как культурная проблема. Исторический обзор

Никаких русских городов
никогда и не бывало[1].
Освальд Шпенглер

Прав ли Шпенглер?

На первый взгляд, его эффектная фраза представляется ничем иным, как гиперболой, вполне уместной в историософском трактате, но не имеющей никакой научной ценности. И в самом деле: огромная литература, посвященная Киеву, Новгороду, Москве и многим другим древним русским городам, составленная не кабинетными мыслителями, а квалифицированными специалистами многих стран мира, звучит как опровержение его высокопарного «не бывало». Да нет, не «не бывало», а просто б ы л о: были градостроительные концепции и методы, была разработанная система строительства крепостей и посадов, были эстетические принципы и идеалы, были городские общины, было городское право и городское хозяйство... Были, наконец, посадские люди – купцы, ремесленники и чиновники, обладавшие особенным складом ума и преследовавшие

---

[1] Шпенглер О. *Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории*. Т. 2. Москва 1998. С. 199.

интересы, которые отличались от интересов дружинников и смердов, а позднее дворян.

И всё-таки, подтверждая неточность, некомпетентность и даже предвзятость Шпенглера и многочисленной «скептической школы», веками ставившей под вопрос саму принадлежность Руси к европейской цивилизации, многие и весьма многие наблюдатели признавали, что русский город – это проблема.

В чем же ее суть?

Ипполит Матвеевич Воробьянинов, уроженец среднерусского города Старгорода (вобравшего в себя многие черты космополитической Одессы) и герой бессмертных *Двенадцати стульев* Ильи Ильфа и Евгения Петрова, как-то заметил: «Париж не в пример лучше Белокаменной, которая, как ни крути, остается бессистемно распланированной большой деревней»[2]. Да и в наши дни некто Ksenya, юная пользовательница программы «Google Earth», посмотрев на фотографию Москвы с высоты птичьего полета (Москва-река, ажурные мосты, золотой купол Христа-Спасителя, Кремль на горизонте) великодушно констатирует: «Красиво... хоть и большая деревня...:))»[3].

Проклятье деревенщины тяготеет над русским городом. Как же уязвим он именно с этой стороны! Как легко обвинить его в отсутствии духа подлинного урбанизма! И как рад каждый, кто вопреки всему любит свой город таким, каков он есть, любому удивленному и в то же время одобрительному возгласу «внеположенного Другого» (Михаил Бахтин), иногородца или иностранца, который нет-нет, да и осмелится предать сомнению «концепцию большой деревни»: дескать, почему же сразу деревня? Это город, настоящий город, только немного иной, но оригинальный, красивый...

В самом деле, с ним не всё так просто и ясно, как с латиноевропей-ским городом или, например, с городами Ближнего и Дальнего Востока. Суть этой проблемы заключается в трудностях, связанных с феноменологической характеристикой русского города и его типологической соотнесенностью. Какой это город? Европейский? Но жители даже не Западной, а Восточной Европы, уроженцы Риги, Таллина или Львова, увидев утопающие в зелени садов домики, деревянные тротуары и сусальное золото куполов, в один голос, может быть, и скажут, что это очень красиво, поэтично, но это не город, а если уж город, то не европейский. Ведь европейские города

[2] Ильф И., Петров Е. Двенадцать стульев. Москва 1982. С. 144. Разрядка моя. – В.Щ..

[3] Інтернет-ресурс: http://www.panoramio.com/photo/308361, доступ 7.07.2007. Разрядка моя. – В.Щ..

сравнительно небольшие и очень плотно застроенные; там никто не может позволить себе на такую роскошь (или на такое безобразие), как рощицы, садики и пустыри чуть ли не в самом центре[4]. Значит, он азиатский? Но тогда уже жители арабских и тюркоязычных стран начнут протестовать, потому что любой русский город будет разительно отличаться от каменных и глинобитных лабиринтов, которые веками строили их предки, спасаясь от врагов и от лучей «белого солнца пустыни». На города Индии или Китая русский город похож еще меньше. Да и традиционно критически настроенные по отношению ко всему русскому «центрально-восточные» европейцы, попав, допустим, в Хабаровск и как бы противореча самим себе, замечают, что это «город европейский по характеру, хотя на его улицах можно встретить множество лиц с азиатскими чертами»[5]. А может быть, это город особый, евразийский? Однако подобное утверждение плохо согласуется с фактом, что русские (а точнее, восточнославянские) города как инженерно-технический, эстетический и социальный феномен сложились ранее монгольского нашествия и сохранили структурную основу до нашего времени, так что позднейшие и, впрочем, немногочисленные военные поселения Чингизидов смогли оказать на русское градостроение лишь самое незначительное влияние[6].

Или, быть может, надо оставить все попытки причислить русский город к той или иной культурно-географической разновидности и начать говорить о нем как о совершенно особом явлении? Но и эта позиция, при всей ее

---

[4] Мне неоднократно приходилось слышать от знакомых поляков самые разнообразные вариации на эту тему. К примеру: Петербург город, а Москва не город. – Почему? – Питер серый, однообразный и похож на наши города, а Москва не похожа. Или: Мясницкая – это настоящий город, а Полянка и Ордынка нет. – Да почему же? – Потому что на Мясницкой все дома одной высоты и прижаты друг к другу, а на Полянке один выше, другой ниже, один убоже, другой краше, а между ними пустота, как в деревне. Примечательно, что немцы или американцы – правда, все они были специалистами по русской истории или литературе – в таких случаях задумывались, но в конце концов соглашались, что ландшафт Полянки всё же городской. Русские люди не остаются в долгу, то и дело удивляясь тому, что в западных средневековых городах так тесно и совсем нет места для зелени.

[5] K. Żyła. Koleją (nie tylko transsyberyjską) do Irkucka, a nawet na koniec świata [w:] „Wschodni Miraż" 2007, nr 8, s. 6. Автором заметки, помещенной в многотиражной газете студенческого общества «Вокруг России» („(W)Koło Rosji"), является студентка Ягеллонского университета, которая совершила путешествие на поезде от Кракова до Владивостока.

[6] Не говоря уже о том, что евразийская теория, в принципе, малоинтересна и являет собой тупиковый «мнимый путь» истолкования исторических судеб нашей страны и ее геополитической сущности, то есть ответа на вопрос: «Какая страна Россия?» (ср.: В. Каганский. Мнимый путь. Россия=Евразия // Каганский В., Культурный ландшафт и советское обитаемое пространство: Сборник статей. Москва, 2001. С. 410–433).

простоте и привлекательности, имеет свои слабые стороны, так как при ближайшем рассмотрении мы обнаружим, что русская градостроительная традиция со всей очевидностью вписывается в метанациональные контексты – в ромейский (восточноримский), общеевропейский и шире – западный, противостоящий исламскому или буддийскому Востоку.

Анализ обширнейшего материала, посвященного истории градостроения в Новгородско-Киевской Руси, Великом Княжестве Московском и Российской Империи, позволяет выдвинуть ряд существенных положений, с которых я и хотел бы начать свой краткий исторический обзор.

Во-первых: было бы неверным утверждение, будто бы русский город имеет азиатский или так называемый евразийский характер. Если согласиться с тем, что среднегреческие (византийские) города относятся к числу европейских, – а такое решение представляется единственно соответствующим истине, – то ничто не может помешать нам утверждать то же самое относительно русских городов. Их планировка, инфраструктура, организация городской жизни, культурный ландшафт, его эстетика и, в частности, архитектура, типичные занятия горожан, их привычки и их идеалы – всё это и еще многое другое – по духу европейское[7]. Кроме этого общего со всей Европой характера, русский город обладает рядом специфических особенностей, которых не встретишь в центре или на западе европейского субконтинента. Ориентальных, в том числе монгольских и так называемых туранских наслоений в строе русской городской культуры было очень немного, и они не играли в ней существенной роли, за одним важным исключением – торговой и финансовой сфер.

Во-вторых, русские города – это полноценные города, а не большие деревни. Пусть нас не смущает то, что посреди них, особенно в небольших провинциальных городах, на каждом шагу встречаются пустыри (так называемые пустопорожние земли), лужайки, фрагменты лесных массивов, немощеные улицы, колонки и колодцы. Даже в таких поселениях могут сохраниться остатки городских укреплений – стен или валов, существует ярко выраженный центр – городское ядро, а в плане своем такой город очень часто представляет собою хорошо продуманную

[7] Очень хотелось бы повторить вслед за Романом Тименчиком: «Всё русское я по натуре своей и опыту понимаю не как отличное от европейского и тем более не как его антитезу» (Тименчик Р.Д. Устрицы Ахматовой и Анненского // Иннокентий Анненский и русская культура XX века: Сборник научных трудов. Санкт-Петербург, 1996. С. 51). К сожалению, история нашей страны не всегда подтверждает это оптимистическое утверждение: не всё русское можно называть европейским. Однако в целом, интенциально, его автор совершенно прав: было бы огромным и непростительным упрощением считать русскую культуру антитезой европейскому Западу.

регулярную структуру. Я, конечно, не говорю о так называемых поселках городского типа, которыми искусственно пополняли перечень городских поселений в советскую эпоху – я говорю именно о древних, допетровских городах, таких как, например, Суздаль, Верея, Калязин – а таких городов немало. Только поверхностный, неискушенный наблюдатель, судя по виду и по тому, как ведут себя сейчас их жители, назовет их большими деревнями. Это правда, конечно, что подавляющее большинство их жителей – бывшие крестьяне или потомки крестьян, и привычки у них крестьянские. Но подобного рода рустикализм – не характерная черта именно русского города, а более общая тенденция. Напомним, что из всех славянских народов одному лишь чешскому удалось вступить в XX век в качестве не аграрного, а бюргерско-индустриального общества[8], в то время как поляки, словаки, все южные и все восточные славяне продолжали жить и функционировать в рамках аграрных (дворянско-крестьянских) общественных структур. И, как следствие: черты «большой деревни» без труда можно встретить в облике и в образе мышления жителей почти что всех словацких и многих польских городов, за исключением тех, что еще недавно были немецкими. «Европа», а в данном случае бюргерский дух, *urbanitas*, не исчезает внезапно как только мы пересечем Буг, Сан или Нарву в пути с запада на восток, а убывает постепенно на обширном пространстве между Эльбой и Уралом. В русских же больших и малых городах, кроме бывших и настоящих крестьян, всё-таки всегда жили и по сей день живут настоящие горожане, люди городских профессий, чувствующие и мыслящие по-городскому. Последнее обстоятельство, правда, не означает, что проблема присутствия деревенской стихии в русской городской культуре перестала быть актуальной.

В-третьих, утверждения иностранных наблюдателей (к примеру, Адама Мицкевича или Астольфа де Кюстина), что русские города имеют искусственный характер, построены по приказу властей, похожи на казармы, а дома в них образуют унылые ряды, подобные солдатам в строю, никак не отражают общего положения вещей. Военных поселений было сравнительно немного. Русские города редко строились по линейке. Путешественников могли поразить или торговые ряды и присутственные места, которые в самом деле строились по единому стандарту, в духе «казенного» классицизма, или же длинные, относительно прямые, как в русской деревне, улицы, в самом деле предопределяющие линейный

[8] Этой чрезвычайно важной для меня констатации я обязан моему краковскому коллеге – профессору Яцеку Балюху, первому послу Третьей Речи Посполитой в Чехословакии и блестящему знатоку чешской литературы XX века.

характер структуры городского центра, в отличие от западной шахматно-перекрестной планировочной системы, к которой с юных лет привыкли оба вышеупомянутые автора.

Легко заметить, что три высказанные мною тезиса имеют полемический характер и направлены против известных стереотипов, представляющих собою неудачные попытки понять специфику русского градостроения, – хотя в каждом из них и содержится рациональное зерно.

На мой взгляд, своеобразие русского города заключается не в азиатчине, не в рустикализме, не в казенщине, а в чем-то другом. По моему глубокому убеждению, русский город является созданием человеческого гения и средоточием культуры, которое не при каких обстоятельствах не может быть до конца противопоставлено окружающей его природе. Он связан с нею многочисленными зримыми и незримыми нитями, его облик повторяет естественные формы окружающих ландшафтов, а сам он мастерски вписан в пейзаж равнины, всем видом своим подчеркивая глубочайшее уважение к ее высшей силе, перед которой да склонит голову любая культура. **Природа в России свободно входит в город, а город свободно вписывается в природу.** Принцип решительного разрыва искусственной городской среды со средой естественной в России не работает. Если в ряде случаев (не ранее начала XX века) такой разрыв всё-таки имел место, то лишь в двух больших агломерациях, Петербурге и Москве[9], а вызывало это такую бурную реакцию общества, что даже европейски образованная элита, прославляя эстетику большого города, искала в ней знакомые черты эстетики природы. Тем самым русский город, который, конечно же, сродни своему западному собрату, проявляет подлинное своеобразие. В этом отношении он не похож ни на город, сложившийся в период позднего Средневековья в Западной Европе, ни на классический город нехристианского Востока. И там и там разрыв связи горожанина с природой – *conditio sine qua non*[10]. Надо полагать, что русские города в этом отношении напоминают только византийские, ибо описанная мною

[9] Разумеется, не в равной степени. Еще в начале XX века Москва во многом сохраняла патриархальный характер, а урбанизм новейшего времени только-только пускал в ней первые ростки. Практически все авторы того времени (Александр Блок, Валерий Брюсов, Андрей Белый, Алексей Ремизов, Александр Бенуа и многие другие) противопоставляли «урбанистический», но бесчеловечный Петербург расхлябанной, но по-человечески милой Москве. Однако со временем Москва становится типичным мегаполисом эпохи глобализма, и первоначальные пропорции меняются.

[10] Ср.: Соколов Э.В. Город глазами культуролога // Город и культура: Сборник научных трудов. Научные редакторы С.Н. Иконникова, Г.В. Скотникова. Санкт-Петербург, 1992. С. 11.

натуроцентрическая, миметическая модель – греческого происхождения.

Высказанное утверждение лежит в основе моей концепции, являясь одним из ее краеугольных камней. Оно, разумеется, нуждается в доказательствах, к изложению которых я приступаю. При этом я вполне сознательно ограничиваю свою задачу изложением двух аспектов. Первым из них является своеобразие зрительного впечатления, которое производит русский город, его эстетическая значимость, иными словами, проблема его красоты или безобразия. Второй аспект касается соотношения и степени урбанистичности и рустикальности его социального и духовного строя, то есть вопроса о том, приложим ли к нему латиноевропейский критерий *urbanitas*.

В славянских языках существует два основных обозначения несельских поселений. Это производные от праславянских корней *-gord-* (*-grod-*, *-gród-*, *-grad-*, *-hrad-*, *-gorod-*, *-horod-*) и *-maisto-* (*-mesto-*, *-město-*, *-miasto-*, *-misto-*). Первый корень подчеркивает признак огороженности, защищенности от нападений врагов: такой «град» – военное укрепление, окруженное деревянным тыном или каменной стеною. Второй корень заключает в себе непростую метафору «помещаемости»: если немецкий город (*Stadt*, от *stehen* – 'стоять') крепко стоит на земле, возвышаясь над нею и стремясь вверх, то славянский занимает определенное место на плоской поверхности земли, где сосредоточиваются различного рода постройки и на ограниченном участке земли живет сравнительно большое число людей.

Большинство исследователей склоняется к мысли о том, что все города на Руси вплоть до XVIII века были по сути дела военными укреплениями, построенными по приказу князей, чтобы мирные сельские жители могли спасаться в них во время многочисленных набегов кочевников. Развивая эту мысль, Вениамин Тянь-Шанский выражается весьма категорично. «В древней Руси, – пишет он, – „городами" назывались все наиболее важные в военном и политическом смысле населенные пункты, а «пригородами» – укрепления второстепенного значения, находившиеся в военно-административной зависимости каждое от своего „города"»[11]. Долгое время считалось, что планировочная структура таких городов была радиально-кольцевой и что такой военный город в любом случае имел вид концентрических кругов, прогрессировавших по степени укрепленности от периферии к центру, а в центре его стоял кремль или

[11] Семенов Тянь-Шанский В.П. Город и деревня в Европейской России. Очерк экономической географии с 16 картами и картограммами («Записки Императорского Русского географического общества по отделению статистики». Т. X, Вып. 2 и последний, изданный под редакцией действительного члена В.О. Струве). Санкт-Петербург, 1910. С. 40.

«детинец» – резиденция князя и окружавшей его политической элиты[12]. Таково мнение исследовательской школы, которую условно можно назвать западнической или скептической. Ее сторонники, видимо, разделяют мнение Мицкевича, Кюстина, Шпенглера и многих других западных наблюдателей, которые, искренне сочувствуя судьбе простых русских людей, считали, что политическая власть совершенно напрасно пыталась насильно загнать их в города и привить чуждые им навыки латиноевропейской цивилизации.

Исходя из современных воззрений на формирование древнерусского города, принято считать, что любой такой город изначально представлял собою «замок», то есть центр сбора дани. «Городом в древней Руси называли преимущественно укрепленное поселение, крепость, оборонную стену»[13], – утверждает Геннадий Мокеев, один наиболее компетентных специалистов по древнерусскому градостроению. Есть, однако, основания полагать, что возникновение городов на Восточно-Европейской равнине, в особенности в домонгольской Руси, не всегда было связано с одними лишь военными, политическими или административными потребностями. К условно определяемому моменту начала политической истории – призванию князей (862) города на Руси уже были, в то время как ни в летописях, ни в устных преданиях не сохранилось никаких упоминаний о князьях, которые «приказали» основать Киев, Новгород, Псков, Смоленск, Ростов, Полоцк, Белоозеро...[14] А если задуматься над макроположением первых древнерусских городов, то легко заметить простую закономерность: их строили не там, где надо было защищать Русь от набегов кочевников (такая необходимость возникнет позднее), а на больших торговых путях, на берегах судоходных рек и озер, где скрещивались важные водные и сухопутные артерии. Вывод напрашивается сам собою: эти города жили и богатели за счет торговли, ремесла и еще раз торговли – точно так же, как их собратья в Центрально-Восточной и Западной Европе. Новгородско-Киевская Русь была пусть очень большой и «дикой» («дикость» в данном случае означала обилие совершенно неосвоенных земель), но совершенно европейской страной, ничем существенным не отличавшейся от ее западных и юго-западных соседей. Основой ее существования и развития была не колонизация, которая еще только начинала разворачиваться, и тем более не

[12] См., напр.: Чечулин Н. Города Московского государства в XVI веке. Санкт-Петербург, 1889. С. 11-12; Семенов Тянь-Шанский В.П. Город и деревня... С. 39.

[13] Мокеев Г.Я. Типология древнерусских городов, [в:] Архитектурное наследство. 25: Проблемы градостроительства IV–XIX вв. Под. ред. доктора архитектуры О.Х. Халпахчьяна. Москва, 1976. С. 3.

[14] В Повести временных лет (Лаврентьевский список) в записи за 862 год сообщается, что Рюрик раздал братьям своим Полоцк, Ростов и Белоозеро.

военная экспансия[15], а торговля и обслуживавшие торговлю ремесленные и охотничьи промыслы. В XII веке, когда европейцам удалось наконец снять арабскую блокаду Средиземного моря и восстановить там мореплавание, значение торгового пути «из Варяг в Греки» и северного ответвления Великого шелкового пути ослабло, и это стало одной из главных причин упадка Руси.

Для торговли нужны были города. Они появились очень рано (Киев – в 482 году), и число их век от века увеличивалось: в IX в. насчитывалось 26 городов, в XI в. возникло 62, в XII в. – 120, а в первой трети XIII в. – 32 города[16]. Если арабские путешественники называли Польшу X века «страной городов», то точно так же писали о Руси скандинавы, называя ее Гардарика, что значит то же самое. Уровень технической оснащенности городской среды, правовой статус, осознанная иерархия мещанских ценностей, специфически городской образ мысли – всё это, разумеется, находилось в стадии зарождения и сильно отставало от Западной Европы. Однако типологически древнейшие русские города ничем не отличались от западно- и тем более центральноевропейских – польских, моравских или чешских. Их население состояло не из чиновников и пришлых крестьян, как это по большей части случалось в Московской Руси, а из ремесленников (так называемых посадских людей) и купцов (так называемых гостей) – точно так же, как во всем цивилизованном мире, в том числе и на западе и на юге Европы. Уровень ремесла был достаточно высоким, а купцы продавали и покупали товары в далеких и богатых странах Европы и Азии[17]. В городах, за стенами монастырей, жили и ученые монахи-книжники – интеллигенты тех давних времени. Военная же функция городов представляла собой важный, но не решающий фактор их возникновения, существования и внутренней структуры.

Таким образом, городская жизнь являлась феноменально важным элементом древнерусской жизни домонгольского периода. Неужели же память о том, как нам жилось в «стране городов», была безвозвратно утрачена в трудную пору кризиса, распада хрупкого единства и двухсотсорокалетней вассальной зависимости?

Залогом сохранения этой памяти были не только известного рода мыслительные навыки и не только этика и аксиология горожанина: всё это, увы, могло измениться в неблагоприятных обстоятельствах, позволявших вы-

---

[15] В этом состоит ее коренное отличие от Московской Руси или от Великого Княжества Литовского.

[16] Перцик Е.Н. Города мира. География мировой урбанизации, Москва, 1999. С. 113.

[17] См.: Там же.

жить только ценой огрубения и вторичного одичания. Труднее забыть нечто прекрасное, утратить чудотворный инстинкт красоты. Мудрость, гармония и упорядоченность городской культуры, культуры высшей по сравнению с первобытно-аграрной «вся не умерла», потому что древние русские города были красивыми. Даже самые маленькие, самые скромные. И русские люди ими гордились: они были ничуть не хуже западных, а у восточных кочевников ничего подобного не было.

Быть может, мои соображения покажутся кому-нибудь из читателей идеалистичными или романтически наивными, но я прихожу к выводу, что русская культура не стала вариантом ордынской или литовско-польской, а осталась верной своей специфике и смогла приобрести мировое значение, потому что ей удалось сохранить и творчески развить эстетические представления и идеалы глубокой древности. Такая точка зрения может показаться парадоксальной каждому, кто знает, как выглядят русские временные, а нередко и постоянные жилища, присутственные места, рынки, вокзалы или общественные туалеты. Но не такого рода эстетикой озабочен русский человек: этой «низкой» и, по его мнению, несущественной эстетикой повседневного быта, в особенности же эстетикой публичных мест, он постоянно пренебрегает; из его можно уст часто можно услышать, что всё это «мелочи». Совсем другое дело – выбрать не просто выгодное и безопасное, но и красивое место для города, храма Божьего или иного важного архитектурного ансамбля, с толком и красиво проложить улицу, чтоб идти по ней и любоваться ее горизонтом – башней или колокольней. Или срубить красивый дом со всеми службами – целую усадьбу, как на Севере: с коньком на крыше, отделанной, как полагается, «курицами» и «полотенцами». Это уже не мелочь – это высшая, одухотворенная эстетика, теснейшим образом связанная с умопостигаемой красотой окружающей природы или, если перейти на язык идеализма, на котором говорит Федор Степун, с непосредственным постижением Бога. То же самое можно сказать о музыкальной и лирико-поэтической эстетике народной песни, танца – заметим, искусств не изобразительных, а экспрессивных, как архитектура – «застывшая музыка»[18]. Экспрессивных, неконкретных в своей образности, но тем не менее основанных на бессмертном принципе мимесиса, понимаемом, конечно, не примитивно, как простое «срисовывание» природы, а духовно и творчески – как интуитивное улавливание ее пропорций, ритмов и прочей незримой «музыки», с последующим адекватным их переводом на язык человеческой фантазии – фантазии одного из существ, ту же самую природу населяющих. Именно это «наивное», по известному

[18] Выражение из Лекций по философии искусства Шеллинга (1842).

выражению Фридриха Шиллера, творчество, со временем стало основой для позднейшего «сентиментального» – то есть лично-созидательного, противопоставляющего себя природе и пытающегося проложить пути для ее культурного усовершенствования[19].

Наиболее тонкие исследователи давно заметили, что этот совершенно особого рода эстетизм был изначально присущ русской культуре. И хотя ни Древняя Русь, ни позднейшая Россия не представляют в этом отношении абсолютного исключения, от западных культур, как справедливо заметил Дмитрий Лихачев, их в самом деле отличает «примат эстетического момента над философским», выразившийся хотя бы в том, что наш самый великий трактат начала XV века – рублевская ветхозаветная *Троица*[20].

Каков был из себя древнерусский город? Чтобы ответить на этот непростой вопрос, быть может, стоит побывать в том месте, где Волхов вытекает из Ильмень-озера и где напротив величественного Юрьева монастыря сохранились остатки первой «столицы» русского государства – Рюрикова городища, основанного в 864 году и именуемого в летописях Новгородом (второй Новгород, столица одноименного княжества, сложился из конгломерации деревень позднее, в X веке). Место для резиденции призванного князя было выбрано согласно стратегическим или «геополитическим» критериям – в значимой точке пути «из Варяг в Греки», у истока большой реки. Это место нельзя называть особенно красивым, но во всей округе только высокий берег Волхова, на котором возвышается новгородский детинец, может соперничать по красоте с Городищем. Местность кругом плоская, унылая, без единого видимого акцента, на котором можно было бы остановить глаз. Городище же стоит над рекою на невысоком пологом холме (одиннадцать веков назад он мог быть немного выше), встречая каждого, кто вплывает в Волхов со стороны озера. Можно представить себе этот момент: постепенно стихает ветер, гуляющий по просторам Ильменя, становится тише, берега плавно сужаются с обеих сторон, и река словно нехотя принимает нас в свои объятия. Мокрая болотистая равнина, поодаль сосновый лес, сонные песчаные пляжи – и вдруг справа на холме покатые валы с деревянным тыном, островерхая крыша княжеского дворца, тоже из дерева, стража у ворот, люди у пристани... Город. Очень маленький, но регулярный, прямоугольный в плане, протянулся он вдоль реки.

[19] Подробнее см. трактат Фридриха Шиллера О поэзии наивной и сентиментальной (1795).

[20] Ср.: Лихачев Д.С. Роль крещения Руси в истории культуры // Лихачев Д.С. Русская культура. Москва, 2000. С. 59.

Вряд ли можно сомневаться, – утверждают современные исследователи, – что Рюриково – это «замок», центр сбора дани. Сюда приносили материальные ценности, и здесь их складировали. Здесь велся учет и контроль. Тут, и для охраны собранного, и для обеспечения лояльности населения, находился вооруженный отряд. Конечно, сюда подтягивались и купцы, и ремесленники, рассчитывавшие получить от местных богатеев заказ, тут же на месте его выполнить и разжиться деньгами.

Понятно, что замок должен быть укреплен, и, что поразительно, эти укрепления недавно обнаружены археологически. В слоях 9-го века археологи обнаружили деревянные конструкции древнейшей из сохранившихся на Руси крепости. Это – городни, то есть клети, которые наполняли землей, и погружали в тело вала, чтобы они могли удержать на себе деревянные стены собственно крепости. Напомним, что непосредственно в Новгороде именно в такой манере сооружен вал древнейшего детинца. Но крепость в Рюриково – еще древнее <...>

Когда говорят о материальном облике Городища, прежде всего акцентируют внимание на его скандинавских чертах. Действительно, число скандинавских находок на Рюриковом не меньше, чем в самой Скандинавии, а некоторые предметы, происходящие с Рюрикова, по сохранности и редкости превосходят шведские образцы. Верно и то, что Рюриково по структуре близко к протогородам (викам) Скандинавии. Однако, по большому счету, Городище – поселение все-таки сугубо восточноевропейское, и отличается от скандинавской модели. Городище состоит из двух частей: крепости на вершине холма и примыкавшего к ней неукрепленного посада. В классическом «вике» мы не видим посада, не видим земледельческой ауры: это чисто военные поселки. Структура Городища обусловлена его административными функциями, которые начисто отсутствовали в «виках». Не просто военное дело и торговля, а управление огромной территорией – вот была задача Городища.[21]

Нет, это не было военное поселение колонизаторов огромного края. Тут жили ремесленники, которые «не чурались ставить на городище и возле него настоящие производственные комплексы», там жили и туда прибывали купцы из Англии, Византии, Арабского халифата. Жившие в городе славяне (по-видимому, пришельцы из Западной Померании, откуда их вытеснили немцы) занимались хлебопечением; они же «задавали моду домостроительства, возводя укрепления и жилые постройки так, как привыкли, из бревен». О пребывании на Городище мастера-литейщика из Западной Швеции или Норвегии можно говорить точно: «найдена формочка из мыльного камня для отливки бронзовых или серебряных брусков, а такой камень добывают только в Скандинавии»[22]. И наконец:

Быть может, Городище породило и любимейшую сказку про Бабу Ягу, дом которой окружен был шестами с водруженными на них черепами. Такие шесты с конскими головами окружали одну из раскопанных на Городище

[21] Арсюхин Е., Андрианова Н. Бедный Рюрик. Рюриково городище и его окрестности. Москва, 2003–2004. Интернет-ресурс: http://www.archeologia.narod.ru/novg/rur/rur3.jpg&imgrefurl, доступ 9.09.2008.

[22] Там же.

усадеб. Скорее всего, это был языческий храм, хотя такие обереги могли стоять и вокруг жилого дома[23].

Была у Городища и своя особенность: в нем жило много «чиновников», то есть, администраторов, занимавшихся организацией налогообложения и подсчетом сбираемой дани. В конце концов, до возвышения Киева при Олеге, город у истока Волхова был политическим центром Рюрикова государства. Но тем не менее это обстоятельство не может помешать нам назвать его европейским городом своего времени. Небольшим, очень молодым, недолго (до 889 года) просуществовавшим в качестве «столицы»[24], но всё же полноценным городом, в котором жили в основном горожане, а не дружинники и пришлые земледельцы. А эстетически, благодаря своему положению и гармонировавшим с плоской равниной серым деревянным стенам, он становился органической частью природного ландшафта, в который плавно, бесконфликтно врастал ландшафт культурный.

Едва ли не все мы привыкли к образу русской культуры, драматически распростертой в культурно-семантическом пространстве между Западом и Востоком. В конце жизни Юрий Лотман написал: «Когда мир раскалывается на Восток и Запад, трещина проходит через сердце русской культуры»[25]. Но так было не всегда. Не Петр Чаадаев, не западники, не славянофилы, не представители религиозно-философского возрождения начала XX века, а именно Лихачев был трижды прав, настаивая на необходимости выйти за пределы западно-восточной предопределенности и начать учитывать норманно-греческую парадигму, которая определила специфику нашей культуры в момент ее зарождения и первых веков существования в единой, не расколовшейся еще на Запад и Восток Европе. Никакой не Евразией, а Скандовизантией была Новгородско-Киевская Русь: с севера пришел княжеско-дружинный строй, с юга – универсальная духовная культура Европы в форме христианства, которое в укрытой форме заключало в себе также великие идеи античности[26]. Русь оказалась растянутой между двумя культурными полюсами – норманнским севером и греческим югом, в равной мере испытывая их влияние. Год от года культурная экспансия византийского юга становилась всё сильнее, северное же «варварство» явно проигрывало и ослабевало, но всё же оставалось ощутимым фактором исторического развития по крайней мере до конца домонгольского периода.

---

[23] Там же.

[24] См. Там же.

[25] Лотман Ю.М., Современность между Востоком и Западом. // Знамя 1997. № 9. С. 160.

[26] Лихачев Д.С., Размышления о русской истории. // Лихачев Д.С. Русская культура... С. 18-22.

Олег переносит центр политической власти в Киев – уже по тем временам немолодой город, стоявший ровно на полпути между Скандинавией и Царьградом. Старый Новгород стоял на границе большой воды и большой мокрой равнины. Киев также стоит на границе – там, где кончаются бесконечные полесско-деснинские чащи и начинается лесостепь. Город с юга прикрывал русские княжества, обороняя их от нападений степных кочевников. Непохож был правый высокий берег Днепра, изрезанный глубокими оврагами, все эти «горы», «печоры» и низкий, заливаемый половодьями Подол, на седые воды Ильменя и на тот пологий холм, на котором Рюрик выстроил свое скромное деревянное городище. Во всей Европе есть еще только два больших города, расположенных так красиво, как город на Днепре – Константинополь и Буда[27]. Киев – город живописный, и этим едва ли не всё сказано. Перепады высот в нем составляют более ста метров – высший показатель для всей Европейской России[28]. Его ландшафт полон самых неожиданных ракурсов: это и укромные уголки дворов, и крутые извилистые «спуски», и тенистые улочки, и внезапно открывающиеся виды на Днепр и заднепровские дали. Гулять по Киеву – всё равно что путешествовать по горам, поросшим лесом[29]. Попробуем прогуляться от церкви св. Андрея Первозванного вниз по Андреевскому спуску и не доходя до дома Булгаковых свернем влево, в кусты, куда уходит едва заметная деревянная лестница. Один миг – и мы окажемся в так называемом терренкуре, системе тропинок и лестниц, придуманных для укрепления нашего здоровья и самочувствия. Ползают муравьи, стрекочат кузнечики, весною заливаются жаворонки – и это в самом центре большого города, в местах, описанных в финале «Слова о полку Игореве»! А какие виды: Куреневка, Петровка, Подол; кое-где видны еще золотые маковки церквей, которых раньше было видно куда больше...[30]

Особенно живописно выглядела панорама древнего Киева с юга, со стороны Печерска, или с запада. Городские стены вились по холмам, на вершине каждого из которых стояла церковь или группа церквей (монастырь), подчеркивая таким образом красоту естественного рельефа. Несмотря на

[27] Если бы Прага была расположена главным образом на правом, высоком берегу Влтавы, на Малой Стране, ее, подобно Константинополю, Киеву и Буде, можно было бы считать наиболее живописно расположенным городом Европы. Однако подлинный центр Праги расположен на низком левом берегу, на бывшем болоте.

[28] Красовский И.С. Некоторые особенности градостроительной структуры Киева середины XII в, // Архитектурное наследство. 25... С. 12.

[29] Ср. у Юрия Трифонова: «Москва окружает нас, как лес» (Время и место, 1981).

[30] От всего сердца благодарю моего лучшего друга Леонида Ильича Бейлиса, потомственного киевлянина и киевского патриота, за то, что он показал мне терренкур.

сложный характер последнего главные улицы не располагались хаотично, а расходились веерообразно сразу же за городскими воротами. Веерообразная застройка появлялась также на вершинах холмов, так как посад разрастался полукругом по отношению к некоему важному акцентному центру. Еще сейчас можно заметить, что в современной планировке Киева сохранилось по крайней мере три таких «веера»: с центрами у Десятинной церкви (на Замковой горе), у Михайловского монастыря и в овраге, в районе Думской площади. Киев был преимущественно деревянным, как и другие русские города: преобладали одно-двухэтажные постройки, над крышами которых хорошо было видно высокий княжеский терем и белокаменные стены церквей[31].

Нет никакого сомнения в том, что великокняжеская столица строилась по хорошо продуманному плану. Более того: она строилась по образцу иного города, и этим городом, был, конечно, Константинополь, называемый на Руси Царьеградом. Ряд проделанных мною сопоставлений подтверждает эту догадку.

В предыдущем очерке мне пришлось уже говорить об исключительной роли, которую играл природный ландшафт в общей градостроительной структуре византийской столицы. Она поражала глаз не только и не столько великолепием дворцов и храмов, но и необыкновенной красотой их расположения – над Босфором, на мысу, на высокой горе. Центр Константинополя тонул в зелени. Незастроенные зеленые участки появлялись посреди города тут и там, придавая ему неповторимо симпатичный, живописный колорит. От императорского дворца и храма Св. Софии улицы расходились веером, повторяя конфигурацию вытянувшегося с востока на запад холма и подчеркивая важность сплетающего их центра; внизу под ни-ми, ближе к морю, располагался «посад». В Киеве, конечно, не существовало ни бухты Золотой Рог, ни таких высоких гор, ни морских просторов, но скромные аналоги всего этого всё-таки были. Княжеский дворец и Десятинная церковь стояли на мысообразном холме, с которого открывался вид на Днепр и заднепровские дали с лесами до самого горизонта; внизу располагался пестрый Подол с его узкими улочками; а с противоположной стороны веерообразно, как в Царьграде, пролегали большие улицы-дороги, а поодаль, также как и над Босфором, возвышалась Святая София. Так изначальная, первобытная эстетика места стала составной

[31] Реконструкцию плана и панорамы Киева XII века см. в работе: Красовский И.С. Некоторые особенности... С. 12-17.

частью эстетики города, и помог в этом киевским градостроителям высокий греческий образец[32].

Принцип участия природного ландшафта в качестве составного элемента градостроительной структуры лег в основу планировки и строительных стратегий всех без исключения древнерусских городов. Геннадий Мокеев выделяет среди них семь основных типов и восемь подтипов в зависимости от планировочной структуры[33]. Тип планировки города зависел от ряда местных, весьма конкретных и, так сказать, прагматических факторов – рельефа, конфигурации рек и оврагов, стремления к удобству в передвижении по городу, требований оборонного характера и т. п. Но было и нечто общее, присущее всем городам и домонгольской, и позднейшей Руси: «Рядовой город обычно состоял из крепости, торговой площади и посада»,– сообщает исследователь, отмечая при этом примечательную особенность, полностью совпадающую с моими предположениями: «Ландшафт был еще одним не менее важным компонентом городской структуры, втянутым в общую форму и обличье города»[34].

Из больших и важных по значению древнерусских городов только Великий Новгород стоял на сравнительно ровной местности: в долине Волхова вообще нет возвышенностей выше той, на которой стоит новгородский кремль. Городские крепости (кремли, на северо-западе называемые также «кромы»[35] или «детинцы»[36]) строились на значительной высоты холмах при впадении в большую реку ее притока, текущего в глубоком овраге. Вместо большой реки в роли водной преграды могло выступать озеро, но и тогда кремль строился на мысу, при впадении в него реки, или на реке в некотором отдалении от устья, вдали от болотистых берегов[37]. Понятно, что

---

[32] Широко известный пример подобной ориентации древнего Киева на Константинополь – Софийский собор, в религиозной семантике и архитектуре которого сильно сказалось влияние греческого культурного центра.

[33] Назову лишь основные типы: линейно-порядковый, радиально-концентрический, ветвистый, круглый, полукруглый, сегментный и секторный. Подробнее см.: Мокеев Г.Я. Типология древнерусских городов... С. 3-11.

[34] Там же. С. 5.

[35] Существует версия, объясняющая происхождение слова кремль (ранее крем или кром) от греческого слова κρεμνος, обозначавшего крутую гору над оврагом или берегом. Более распространенной является, однако, версия славянская, согласно которой слово крем (кром; ср. укромный) восходит к слову кремь, которое в северных русских наречиях означает «бор, крепкий строевой лес, растущий среди моховых болот» (Тихомиров М.Н. Средневековая Москва. Москва, 1997. С. 44).

[36] О этимологии слова детинец см. С. 134.

[37] Примерами таких «озерных» городов могут послужить Старая Ладога, Белоозеро, Ростов Великий, Переславль Залесский, Старая Русса.

такое местоположение обусловливалось в первую очередь потребностями его обороны и устройства речных портов, если учесть исключительную роль речного судоходства в обеспечении торговли, а по сути дела всей жизнедеятельности городов.

Полагаю, однако, что их строители принимали во внимание и эстетические факторы и прежде всего живописность расположения города. Для них было важно, чтобы издалека, с озера или с реки, город выглядел статно, чтобы производил впечателение на подъезжающего к нему путника: дескать, высоко стоит, красиво. В Западной Европе также совсем мало городов, центры которых расположены в котловине: из известных я могу назвать только Мадрид, левобережную Прагу, Пешт (который возник сравнительно поздно) и Краков. На Руси подобных городов «ниже местности» вообще не было. Другим важным фактором был вид, открывающийся с холма, на котором стоял кремль. Чаще всего это была величественная река у его подножья, а за ней, покуда хватало глаз – «долина ровная»[38], «окоем», луга и леса до самой небесной черты. Третьим был городской микроландшафт, элементами которого были местный рельеф, растительность и гидросфера – разного рода речки и ручьи, овраги, леса и рощи, их опушки, поляны, которые, в сочетании с деревянными и немногочисленными каменными постройками (если таковые были), создавали неповторимо многообразный, пестрый, живописный образ каждого конкретного места в городе, называемого на Руси *урочищем*. Слово это заключает в себе чрезвычайно емкий образ, поскольку слово *урок* означает у славян не только учение, науку, но и обаяние, очарование: так, например, польское слово *urokliwy* означает 'волшебный, чарующий', а выражение *rzucić urok* – 'навести чары, сглазить, околдовать' (ср. русск. *урекать*)[39].

Значение природного ландшафта в эстетическом восприятии древнеруского города трудно переоценить. Именно вписанность города в окружающую природу и, что не менее важно, очевидность и постоянное ощущение д а л и , которая со всех сторон его окружала. Западноевропейские средневековые города, которым удалось разбогатеть и пережить фундаментальную трансформацию ландшафтной структуры – с открытой на закрытую, тоже мастерски вписаны в окружающий пейзаж, но их жители,

[38] «Среди долины ровныя, на гладкой высоте...» – этой первой строкой песни на слова Алексея Мерзлякова (1811; авторское заглавие – Одиночество) начинается драма Александра Островского Гроза. Заволжские дали, которые видны с калиновской набережной «променады» – наверное, единственный «луч света» в этом типичном для уездной России городе, но без них этот город вообще невозможно себе представить.

[39] Ср.: Топоров В.Н. Аптекарский остров как городское урочище (общий взгляд) // Ноосфера и художественное творчество. Москва, 1991. С. 244 (примечание 1 к с. 200).

находясь внутри городских стен, этого не видят. Приведу один пример. Тосканский город Сиена представляет из себя потрясающее зрелище, если смотреть на него издалека: он горделиво возвышается на высоком холме среди просторных полей, кипарисовых рощ и виноградников. Именно таким – вписанным в тосканскую «цивилизованную» природу, предстает он, к примеру, в известном фильме Бернардо Бертолуччи *Ускользающая красота* (*Stealing Beauty*, 1996). Но, попав в него, увидеть всю эту красоту совершенно невозможно. Запутанный лабиринт темных и узких улиц без единого деревца, высокие каменные стены впереди, сзади и по бокам, тупиковые переулки, карабкающиеся по скалам и заканчивающиеся чьими-то дворами – и ничего вокруг не видно. Где Кампо (центральная площадь)? Где знаменитый кафедральный собор – жемчужина лонгобардской готики? Где можно увидеть хоть какую-нибудь перспективу, чтобы сориентироваться в этой замкнутой со всех сторон каменной клетке? Такой перспективы вы не увидите даже если вам удастся выйти наконец по одной из выщербленных от времени лестниц на Кампо – высоченные стены домов надежно защищают полукруглую площадь, образованную на месте римского цирка. «Ну разве ж это город?»– в сердцах произносит попавший туда русский человек (а может быть, даже и немец) и лезет на сторожевую башню – кампаниллу, чтобы увидеть наконец далекие горизонты, красные черепичные крыши, купола церквей и полосатую башню кафедрального собора. Тогда он наконец понимает, чем окружен и как построен и распланирован этот замечательный город. На юг, запад и восток, покуда хватает глаз, простираются пологие холмы, возделанные поля, извилистые дороги, кое-где деревни с колокольнями; вид на север загораживает город. Его улицы расположены террасами, параллельно склону возвышенности, на которой он стоит, но кое-где имеются крутые переулки, позволяющие подняться выше или спуститься ниже, а на самой вершине стоит величественный собор из бело-зеленого мрамора. Оказывается, что Сиена – вовсе не лабиринт, а хорошо продуманная система. Однако жители города окоема не видят: их взору доступны только стены, стены и стены, а солнце никогда не достигает глубокого дна улиц. Но, быть может, именно поэтому гражданин Сиены, как и многих других тесно застроенных западноевропейских городов, всегда чувствовал себя в этом мнимом лабиринте в полной безопасности, а высокие стены, благодаря которым на улицах и во дворах царил полумрак, спасали от палящих лучей южного солнца. Любоваться на живописные окрестности никому не приходило в голову – это входило в обязанности сторожей, дежуривших на башнях и высматривавших, не движутся ли по направлению к городу неприятельские войска.

На Руси всё было несколько иначе. Солнце никогда не дышало жаром полгода день за днем, как в Италии, хотя и киевский, и даже московский летний зной бывает невыносим. Дешевой же или просто ничьей земли и в городе, и вокруг него всегда было предостаточно. Поэтому города не ютились внутри стен, а разрастались вширь: пример Константинополя был достаточно привлекателен. На башнях, как и на Западе, дежурили стражники, но сами башни никогда не были такими высокими. Жители посадов никаких далей, как правило, не видели, но кремли и монастыри строились на высоких холмах, выше деревянных городских стен; оттуда степные или лесные заречные дали видны были каждому, а каменные кремлевские и монастырские стены в случае необходимости создавали дополнительный оборонительный пояс: именно за ними прятались жители, когда врагам удавалось сжечь укрепления внешнего рубежа и проникнуть в посад. Окружить же город каменной стеной, как на Западе, русским людям было слишком дорого и не под силу: напомню, что первый на Руси каменный кремль был построен в Москве лишь в конце XV века, в годы царствования Ивана III.

Первозданная природа – степи, леса, широкие реки и озера – обступала русский город со всех сторон. Она была вездесуща, и даже находясь под защитой массивных каменных стен нельзя было спрятаться от нее. Она приходила и в город, посреди которого зачастую сохранялись фрагменты незастроенных пространств – рощи, лужайки, пустыри, овраги, широкие церковные дворы, поросшие травою и кустарником. Конечно, можно было часами плутать среди дворов и изгородей (дома в городских усадьбах вплоть до XVII–XVIII века строились в глубине участков, так что на улицу выходил один забор), но в конце концов все главные дороги приводили на высокое и открытое место, откуда так хорошо были видны необъятные дали – далеко-далеко, до самого неба. Днем здесь ярко светило солнце, дули ветры, а облака на небе были такими красивыми, какие бывают только на севере. Именно в таких местах русские люди учились понимать красоту, и потому до сего времени ищут они в городах на всем белом свете некоего выхода на простор – быть может, тревожный, небезопасный, но красивый.

Еще сейчас можно себе воочию представить, что именно мог видеть житель древнего русского города, когда шел с «конца», где селились ремесленники или купцы, в сторону городского ядра, то есть кремля и прилегавших территорий – главной площади и валов, защищавших город с «лобовой» стороны, с реки или озера. Улицы, переулки или просто тропинки, по которым он проходил, то шли напрямик, то вились по дну многочисленных оврагов, то пересекали речьи, то причудливыми извилинами карабкались

в гору. Время от времени с той и с другой стороны на миг открывались далекие виды, но тут же исчезали за деревьями или за склоном. Но горожанин наконец достигал цели, взбирался на высокий кремлевский холм, и глазу его открывалась широкая равнина за рекою или седые воды озера под неописуемо прекрасным северным небом, с четко очерченными, фантастической формы облаками. Поднимитесь на Владимирскую горку в Киеве, станьте у стены новгородского Детинца лицом к востоку или у стен Успенского собора во Владимире лицом на юг, в сторону Мещеры, и вы увидите те же самые леса на горизонте и ту же голубую ленту реки внизу. Даже в Москве такое испытать еще возможно, если, например, поехать в Коломенское и пройти под воротами с островерхой часовой башней, глядя, как из проема вырастает силуэт церкви Вознесения Господня, медленно летящей к небу на фоне заречных далей[40]. А если у вас хорошо работает фантазия, то гляньте из Кремля, поверх Тайнинского сада, на Замоскворечье, вообразите себе все эти луга, рощи и монастыри и вы поймете, почему русский горожанин мог гордиться красотою места, в котором он жил.

Кром на юру – таким был в моем представлении древнерусский город. *Кром* означает кремль, укрепленную крепость, нечто защищенное, *у-кромное*. *Юр* или *яр* – это крутой обрыв, где летом палит беспощадное, ярое солнце, а зимой воет вьюга и веют во все стороны света морозные ветры. Придуманный мною метонимический и гиперболический образ очень односторонен и неточен, почти мифологичен, но вряд ли можно иначе вообразить себе это дерзкое и хрупкое творение человеческой цивилизации, затерянное посреди бескрайней первобытной равнины.

Нельзя не заметить, что описанные «натуроцентрические» тенденции древнерусского городского ландшафта были характерны и для западноевропейских городов раннего Средневековья, о чем уже шла речь в предыдущем очерке. Раннесредневековый город был открыт на окружающую природу; в этом отношении «варварский» запад Европы мало чем отличался от столь же «варварского» ее востока. Различия начали появляться позднее, не ранее XII века, когда Запад, чья геополитическая и экономическая ситуация в значительной степени улучшилась, стал постепенно отворачиваться от природы спиной, всё более осваивая и «покоряя» ее. Городская земля там становилась всё дороже, в связи с чем строительные участки съеживались,

[40] Там, за Москва-рекой, на заливных лугах Перервинской поймы, «во все времена» росла капуста. Так было в 1957 году, когда я попал туда впервые, так есть и поныне, несмотря на то, что Коломенское сейчас расположено едва ли не ближе к центру города, чем к ближайшей настоящей деревне. Традиция «ненарушаемости» живой биологической среды внутри городского пространства вселяет некоторый оптимизм относительно судеб русского ландшафта.

а количество этажей росло, так что верхние этажи нередко нависали над нижними. На Руси же прилегавшие к дом участки всегда были больше по площади и чем на Западе, и чем на Востоке. Их величина не зависела от богатства или социального статуса их владельцев или пользователей. Земли хватало всем; ее размеры в городе никто не ограничивал. Поэтому на Руси не было ни дороговизны городской земли, ни многоэтажных домов: еще в XVII веке только самые богатые домовладельцы и только в Москве строили себе трех- и четырехэтажные дома. В русских городах, в отличие и от западных, и от восточных (кроме Константинополя) было много незастроенных территорий. Широкие зеленые полосы тянулись вдоль городских стен для удобства обороны, большие пустыри лежали между улицами с прилегавшими к ним частными садами и огородами (на сами улицы выходили одни заборы), немало было топографически неудобных земель – болот и топких берегов[41].

Существует, наконец, еще один аспект феномена города, который нельзя обойти молчанием – его «гердерная» соотнесенность. Николай Анциферов справедливо замечает, что «города (обычно всё же в зависимости от звучания своего имени) мыслятся как существа мужского или женского рода, хотя античная традиция символизирует их всегда в образе женщины. И Афины (Αθινα), и Рим (Roma) мыслились как женские существа»[42]. Эта мысль созвучна словам Карла Густава Юнга: «Город – это символ материнства, женщина, которая лелеет обитателей города как своих детей <...>. Ветхий Завет рассматривает города Иерусалим и Вавилон как женщин»[43]. С другой стороны, город может быть взят силой, как женщина или девица, ибо город бывает красив, как женщина и даже красивее женщины. На Руси говорили: «Баба идет – красивая, как город»[44]. И это говорит о многом. Красоту городов ценили, она вызывала высокие мысли и чувства.

В предыдущем очерке шла речь о том, что теснота городского пространства, сгущенность созданной человеком искусственной среды и ее резкая

---

[41] Ср.: Rabinowicz M., Życie codzienne w ruskim i rosyjskim mieście feudalnym, Przełożył W. Dłuski. Warszawa 1985. S. 28–29 (оригинальное издание: М.Г. Рабинович, Очерки этнографии русского феодального города: горожане, их общественный и домашний быт. Москва, 1978).

[42] Анциферов Н.П. Проблемы урбанизма в русской художественной литературе [машинопись кандидатской диссертации]. Т. II, Москва, 1944, примечание к с. 124. Хранится в Российской национальной библиотеке в Санкт-Петербурге, отдел рукописей, фонд 22 – Н.П. Анциферов, единица хранения не указана

[43] Jung C.G., Wandlungen und Symbole der Libido. Leipzig–Wien, 1938. S. 200, 201. Перевод мой. – В.Щ..

[44] Ср.: Неклюдов С.Ю. «Баба идет – красивая, как город» // Живая старина. 1994. № 4. С. 8.

отграниченность от природы обернулись ростом правовой упорядоченности и защищенности, а в конечном результате – той свободы, которая является антиподом воли. Судьба византийской «ойкумены», в состав которой входила Русь, оказалась иною, на этот раз диаметрально противоположной Западу.

В самом деле, попробуем ответить на вопрос: существовали ли на Руси предпосылки для возникновения городской культуры, хотя бы частично сопоставимой с позднесредневековой латиноевропейской? По-видимому, да, но лишь до нашествия монголов, которое окончательно перечеркнуло все возможности. «Окончательно» в данном случае означает, что и до трагического 1237 года исторические обстоятельства не только на самой Руси, но и на всем византийском культурном пространстве складывались не самым благоприятным для городов и горожан образом.

Говоря о том, что предпосылки, дающие надежду на торжество *urbanitas* хотя бы в отдаленном будущем, на Руси были, я имею в виду прежде всего северо-западные городские республики, входившие с XIII века в Ганзейский союз – Новгород и Псков. По своему юридическому и политическому статусу они действительно напоминали города-государства Западной Европы. Степень самоорганизации их жителей и уровень гражданских прав был в них гораздо выше по сравнению с другими городами Руси. Там долее всего сохранялся древний вечевой строй, а со мнением веча – тогдашним общественным мнением не могли не считаться князья. Новгородцы даже не позволяли князю жить в пределах города, «чтобы избежать диктатуры»[45]. Выше был и уровень урбанизации как таковой – и в плане технической оснащенности, и в смысле социальной структуры населения. Новгород, Псков, а также меньшие по размеру и значимости северные города – Ладога, Вологда, Великий Устюг – жили не за счет обслуживания сельского хозяйства, а за счет ремесла и торговли. Военные, административные и фискальные функции и сфера обслуживания политических верхов играли, как и в западных городах, незначительную роль. Всё это сказывалось на образе мышления новгородцев и псковичей, долгое время отличавшихся независимостью мнений, чувством собственного достоинства и умением отстаивать свои права[46]. Но именно поэтому подчинение этих городов

[45] Лихачев Д.С. О национальном характере русских // Лихачев Д.С. Об интеллигенции (приложение к альманаху «Канун». Вып. 2). Санкт-Петербург, 1997. С. 371.

[46] К этому можно добавить, что архитектура русского Севера с ее уникальными деревянными церквями и монументальными избами, построенными без единого гвоздя – детище новгородской городской культуры, в недрах которой возникла целая школа плотницкого искусства. Срубить хороший дом мог, конечно, и простой крестьянин, но подлинное зодчество, плотничество не только как техника, но и как искусство – удел горожан, их

сильному централизованному государству было для них невыгодно.

Не следует, однако, полагать, что древнерусские города-республики являлись простыми аналогами своих западных собратий. Их слабым местом, была невыработанность правового сознания. В этом отношении они гораздо более походили на другие, более развитые в культурном отношении города византийского ареала. При этом было бы ошибочным считать (это заблуждение было очень распространено в Средние века на Западе), что в Византии и зависимых от нее территориях не существовало права и что его заменяло жестокое деспотическое правление. На самом деле в Византии действовал наиболее совершенный вариант римского права – кодекс Юстиниана. Иное дело, что с практическим воплощением его в жизнь были большие проблемы, так как на всем европейском востоке действовало неписаное правило: право само по себе, а живая жизнь сама по себе. Восточное христианство учило, что ноуменальная сущность бытия руководствуется своими собственными – Божьими законами, а грешный человек не в праве и не в силах вмешиваться в эту область. В конечном же результате практическая жизнь текла не в соответствии с формально установленным правом, а согласно обычаю предков или же «по обстановке». Русь принадлежала не к бесправному миру, а к миру, в котором преобладало обычное (от слова *обычай*) право. Новгород и Псков, а во многом также Киев выгодно выделялись на этом фоне, так как населявшее их космополитическое сообщество и коммерческий, по самой своей природе договорный характер основной деятельности их обитателей способствовали укреплению правового сознания. Победила, однако, противоположная тенденция – славянская, вечевая.

Из всех многочисленных народов древней Европы только германские племена проявили удивительную способность к самоорганизации. Лишь они были склонны добровольно подчиниться формально установленному порядку и добровольно, для общего блага, частично ограничить свобо-ду действий, преграждая путь анархии и вседозволенности. Таким установленным порядком стал синтез римского и древнегерманского права, который к тому же реально применялся на практике. Кроме того, тесное замкнутое пространство западного города и полное отсутствие незанятых земель вокруг него способствовало укреплению правового сознания и различным проявлениям благороднейшего качества городской цивилизации – веротерпимости, приязни к Другому. Там, где было тесно, люди просто были вынуждены договориться друг с другом и со всеми соседями. В таком городе нетрудно было стать индивидуалистом в хорошем смысле этого слова, а именно человеком, налагающим на свою свободу известные

кровное, «привычное дело».

правовые и нравственные ограничения. Такой индивидуалист уважает не только свои права, но и чужие, равно как и чужую индивидуальность, чужую собственность.

Там же, где было просторно, а вокруг много ничьего, где над обществом не тяготела насущная необходимость урегулирования имущественных отношений, люди могли себе позволить быть индивидуалистами в дурном смысле – индивидуалистами вопреки Другому, хотя бы соседу или конкуренту. Зависть, скрытость и нравственная вседозволенность – родные сестры этого ложного индивидуализма, который легко перерождается в ложный, конформистский коллективизм, который выражается во всем нам хорошо известных формулах: «У нас так принято», «У нас так не принято», «Всяк сверчок знай свой шесток», «Не лезь на рожон», «Тебе что, больше всех надо?» и т. п.

Славянское вече, по всей видимости, не могло стать генератором подлинного демократизма и солидарного коллективизма, скорее представляя из себя поле битвы противостоящих друг другу партикуляризмов. Оно не проявляло большого уважения к букве права, а Торговая сторона торговала наудачу, без общепринятых правил, не считаясь с интересами цехов и корпораций, которых в Новгороде не было.

По преобладанию восточного элемента, – писал в 1841 году Виссарион Белинский,– все славянские народы являли собою одни зачатки жизни, которым не суждено было развиться во что-нибудь действительное и определенное из самих себя, собственною самодеятельностью, не принявши в себя общечеловеческих элементов европейского духа <...> Где нет права и закона, нет развившихся из жизни государственных постановлений, там нет и свободы, нет граждан, а есть вольность и вольница, которые в отношении к личной безопасности и независимости индивидуумов ничем не лучше азиатского деспотизма, если еще не хуже: известно, что вече великого господина Новгорода часто оканчивалось кровавым самоуправлением невежественной черни, а спокойствие города нередко нарушалось самыми бессмысленными мятежами. В Новгороде не было представительности: толпа невежественная и дикая безусловно владычествовала на вече[47].

В словах Белинского очень много упрощений, преувеличений и гегельянского доктринерства, характерного для западничества сороковых годов XIX века, но немало и правды – в общей направленности мысли критика. Несправедливо называть дикой и невежественной толпой население города, где даже самые бедные граждане, даже дети знали грамоту и ходили в школу, города, в котором строились невиданной красоты церкви, писались гениальные фрески и иконы. И всё же мы знаем, что уровень образованности и эстетического сознания общества не всегда сопутствует уров-ню его правового сознания, а и последнему не всегда соответствует строго

[47] Белинский В.Г. Полное собрание сочинений. Т. V. Москва, 1954. С. 408.

подчиненная праву повседневная практика. Не только в восточнославянских, но и западнославянских землях люди поступали не по закону, а по обычаю или просто «как кому угодно». Так, к примеру, на более поздних польских сеймах и сеймиках, где эгоистические групповые интересы слишком часто одерживали пирровы победы над *bien public* – общественным интересом, царила не меньшая *samowola* и анархия, чем на новгородском вече.

Нелишним будет заметить, что наибольшего расцвета Новгород и Псков, как и расположенный далеко от степного востока Смоленск, достигли в XIII веке, когда вся остальная Русь переживала самую страшную трагедию в своей истории. Северные города-республики были настолько богаты, что могли откупиться от монголов, а от рыцарей-меченосцев защитил их Александр Невский, посчитавший, что германско-католическая колонизация страшнее для Руси, чем татаро-монгольское «бескультурье». Богатые и высокоразвитые северо-западные и западные города вполне могли бы стать той основой, на которой впоследствии, после падения Византии, развилась бы русская городская культура латиноевропейского типа, если бы не было Великой степи и ордынского ига и если бы, благодаря столь счастливому отсутствию, страна продолжала бы развиваться, двигаясь по трудному, но всё же испытанному общеевропейскому пути.

Случилось иначе. Совсем еще молодой, неокрепшей культуре Руси был нанесен мощный и жестокий удар, от которого ей так и не суждено было до конца оправиться. В результате нашествия Батыя был разгромлен княжеско-дружинный строй русской государственности, в самой основе своей опиравшийся на города – на их оборонительные сооружения, военные гарнизоны, администрацию. В создавшейся ситуации жители русских княжеств, которые попали в вассальную зависимость от Орды или Литвы, желая сохранить этническое, религиозное и культурное своеобразие, могли положиться лишь на общинно-государственный быт[48]. Это означало не что иное, как вынужденный поворот вспять, к догосударственным и д о г о р о д с к и м формам общественной организации, в том числе в самих городах.

Специфика создавшегося положения заключалась, однако, в том, что государство в лице княжеской власти никуда не исчезло, но существенным образом изменило свою природу. Русь не была оккупирована вражескими войсками, а составлявшие ее отдельные княжества (единого русского государства не существовало примерно с середины XII века) по-прежнему управлялись местными князьями, резиденции которых, в отличие от

[48] Лихачев Д.С. Нельзя уйти от самих себя... // Лихачев Д.С. Об интеллигенции... С. 383-384.

Западной Европы, располагались не в замках, возвышавшихся посреди принадлежавших им земель, а в городах. Север, восток и юг Руси попали в вассальную зависимость от Орды и превратились в Джучиев улус. Это означало, что позиция князей зависела от степени их лояльности по отношению к хану и от того, исправно ли они платили требуемую дань. В Северо-Восточной Руси стало действовать монгольское право, которое не знало понятия частной собственности и ее наследования, а политическая власть понималась не только как суверенитет, но и как передача хану права обладать всеми имеющимися в империи богатствами. Князь вынужден был взять на себя роль наместника хана и, что не менее важно, превратился в вотчинника, то есть в легитимного владельца всех земель, власть над которыми он осуществлял на основании ханского ярлыка. В силу целого ряда исторических причин власть князя-вотчинника приобретала всё более жестокий, деспотический характер. На древнее родовое и общинное право, являвшееся догородским по самой своей природе, накладывалось право трона, представлявшее собой как бы извне навязанную, чужую, «татарскую» силу. Между держателями политической власти и обществом образовалась глубокая пропасть. «Вотчинное умонастроение, – считает Ричард Пайпс, – составляло интеллектуальную и психологическую основу авторитарности, присущей большинству русских правителей и сводившейся по сути дела к нежеланию дать „земле" – вотчине – право существовать отдельно от ее владельца – правителя – и его „государства"»[49]. С этими словами нельзя не согласиться. Сказанное относится и к городам, которые также становились вотчинами, то есть собственностью князей – по грустной иронии судьбы, в тех же самых XII и XIII веках, когда на западе Европы города окончательно освободились от всех форм феодальной зависимости. Не следует, однако, упускать из виду одно обстоятельство: Запад позволил себе «выбрать свободу», по сути дела не ведая, что из себя представляли азиатские кочевники, которые терзали Русь с самого начала ее существования и для защиты от которых требовалось много сил и средств.

Пайпс полагает, что вотчинный строй был присущ Руси изначально и что монгольское завоевание лишь усугубило его. Это мнение можно считать справедливым в отношении сельской земельной собственности: в самом деле, расцвет боярского вотчинного землевладения приходится на XII век. Однако процесс превращения рядового дружинника в «воя» (воина, получавшего от князя землю в награду за службу) в Новгородско-

[49] Пайпс Р. Россия при старом режиме. Перевод с английского В. Козловского. Издание 2-ое, исправленное. Кембридж, Массачусетс, 1981. С. 70 (оригинальное издание: Pipes R. , Russia under the Old Regime. Cambridge, Mass. 1981).

Киевской Руси замедлился вследствие экономических трудностей: развитие производства происходило в условиях натурального хозяйства на огромной неосвоенной территории, а что самое главное – при постоянной угрозе со стороны степных кочевников. Именно в XII веке началось массовое бегство сельского, а частично и городского населения плохо защищенного юго-запада Руси в леса и болота северо-востока, куда кочевники не доходили. В этой ситуации княжеские дружинники не видели никакого экономического интереса в «сидении» на земле, подобно западным феодалам и кормились за счет сбираемой князем дани[50], то есть, в принципе, были заинтересованы в развитии вотчинного строя. Вместе с тем я не вижу в домонгольской Руси серьезных признаков «вотчинного умонастроения» ни в поведении горожан, среди которых было много богатых землевладельцев, ни среди князей. Единственным исключением является владимирский князь Андрей Боголюбский – первенец русского авторитаризма, сын Юрия Долгорукого и дочери половецкого хана Аепы, взявший штурмом и разоривший в 1169 году древний Киев, мать городов русских. Это событие явилось началом упадка домонгольской Руси.

Однако упадок – это еще не катастрофа. Процесс становления авторитарного вотчинного строя, который со временем приобрел форму восточной деспотии, начался задолго до монголов, но стал необратимым именно в результате их нашествия, когда суровый императив «собирания земель» для защиты от врагов их же жестокими методами на два с лишним века стал восприниматься как историческая необходимость, главный закон жизни всей земли русской. И хотя Дмитрий Лихачев был прав, считая, что «влияние азиатских кочевых народов было в оседлой Руси ничтожно»[51], после подчинения Орде ее уже нельзя было считать свободной от глубокого проникновения восточных элементов. Те в самом деле немногие из них, которые были нашей культурой всё же восприняты, стали ее органической частью. Среди немногочисленных «великостепных» элементов, усвоенных помонгольской Русью один был особенно важным и судьбоносным – я имею в виду откровенно деспотический характер московского самодержавия, стремившегося к всеобъемлющему контролю над всеми аспектами национальной жизни. Впрочем, вместо Москвы в той же роли беспощадного собирателя земель с успехом могли выступить Тверь, Владимир или любой другой город, которому удалось бы выиграть политическую битву за большой ярлык.

---

[50] Ср.: Плеханов Г.В., История русской общественной мысли. Под редакцией и с предисловием Д. Рязанова. Кн. 1. Москва–Ленинград, 1925. С. 51-52.

[51] Пайпс Р. Россия при старом режиме... С. 380.

От татар и монголов пострадали все, но более других горожане. Монгольское нашествие имело характер серии набегов на города: монголы осаждали их, жгли, убивали жителей, уводили в плен жен и детей. Многие сожженные и разрушенные монголами города так и не смогли оправиться после нашествия, а их жители уходили и селились в других местах: такова была, как известно, судьба Старой Рязани, о трагической судьбе которой ныне напоминает скромный каменный крест на высокой горе над Окой. Численность городов и их население начиная со второй трети XIII века резко сократились. Русь начинает превращаться в страну деревенскую, с решительным преобладанием крестьянского населения над некрестьянским, в том числе в самих городах, за стенами которых отныне всё чаще селятся крестьяне. Разрушенный в результате нашествия и интеграционных действий великих князей дружинно-вечевой общественный строй постепенно замещается общинным, связанным не с цивилизационной миссией городов, а с нуждами земледелия, которое представляло собой простейший способ выжить в трудных условиях. Начиная же с Московской Руси, по мнению Владимира Кантора, «село преобладает над городом», в то время как в русских городах «нет ни внутреннего самоуправления, ни особой городской жизни, практически отсутствует торгово-промышленное население, преобладают солдаты (войско) и пашущие землю мещане (строго говоря, крестьяне)»[52]. Современный исследователь во многом повторяет пессимистическое мнение, высказанное почти полтора века назад историком права Иваном Дитятиным в его книге *Устройство и управление городов России*: «В сущности история нашего города есть ни что иное, как история регламентации, преобразований торгово-промышленного населения со стороны верховной власти. Ход этих преобразований определяется воззрениями, какие верховная власть имела на *государственные* интересы»[53]. А интересы эти сосредоточивались на внешней и внутренней безопасности страны и сборе податей для пополнения казны. В цивилизации, целью которой было выживание при сохранении суверенности, а не интенсивное развитие, не могло быть иначе.

Так ли это было на самом деле?

В качестве источника вышеизложенного взгляда на городскую жизнь в Великом Княжестве Московском исследователи часто ссылаются на труды Василия Ключевского, который писал:

Что касается вообще до характера городов в Московском государстве, то иностранцы замечали, что количество населения в них гораздо меньше, нежели сколько можно было

[52] Кантор В.К. Русская классика, или Бытие России. Москва, 2005. С. 218.
[53] Дитятин И. Устройство и управление городов России. Т. I. Санкт-Петербург, 1875. С. 109. Курсив И. Дитятина. – В.Щ.

бы предполагать, судя по количеству зданий. Это происходило от того значения, какое имел город в Московском государстве: он был прежде всего огороженным местом, в котором окрестное население искало убежища во время неприятельского нашествия. Чтоб удовлетворить этой потребности, так часто возникавшей благодаря обстоятельствам, среди которых слагалось государство, города должны были иметь бóльшие размеры, нежели какие нужны были для помещения их постоянного населения, – и мы знаем, что окрестные землевладельцы и монастыри имели в городах «осадные дворы», куда они перебирались с своими пожитками в случае неприятельского нашествия <...> окрестное население с движимым имуществом сбегалось в ближний город, который вследствие этого непомерно наполнялся. Сколько собиралось в таких случаях народа в городах, видно из того, что одних погибших от пожара в Москве во время крымского разгрома в 1571 году полагали до 800 000 человек. Но мы напрасно стали бы искать в русском городе XVI или XVII века тех основных черт, которые мы привыкли соединять с понятием европейского города как центра, в котором сосредоточиваются торговое и промышленное население известного округа. В Московском государстве, как стране преимущественно земледельческой, где в такой степени преобладала первоначальная промышленность и так слабо развито было ремесло, очень немногие города походили сколько-нибудь под понятие города в европейском смысле; остальные вообще только тем отличались от окрестных селений, что были огорожены и имели большие размеры; но большинство населения их промышляло теми же занятиями, как и окрестные сельские жители. В стране, где так еще слабо было разделение труда, где каждый старался по возможности сам удовлетворить своим ограниченным потребностям, ремесленный труд не мог достигнуть значительного развития и цениться дорого. Иностранцы говорят, что только в Москве можно было найти несколько опытных мастеров по разным ремеслам, да и те были большею частью немцы; в других городах почти не было никаких мастеров, кроме сапожников и портных <...>. Наконец, мы знаем, что бóльшая часть новых городов и городков Московского государства возникла не вследствие экономических потребностей страны, но вследствие государственных соображений, по распоряжениям правительства. Эти причины и производили то любопытное явление, что даже в XVII веке в описях многих городов перечисляются дворы служилых людей, но о посадских, торговых и ремесленных людях говорится, что их нет[54].

Даже если допустить, что Ключевский слишком доверяет приехавшим с Запада иностранцам, многие из которых могли иметь предвзятое мнение о чуждой или даже враждебной для них Московии, то всё равно начертанная картина городской жизни выглядит весьма удручающе. Обратим внимание на одно немаловажное обстоятельство: свидетельства иностранцев, на которые ссылается историк, касаются XVI и XVII веков. А что было раньше? Только ли еще бóльшая нищета и отсталость?

К великому сожалению, в России всё еще нет работ по истории отечественного ремесла, рынка и коммерции, подобных фундаментальному

[54] Ключевский В.О. Сказания иностранцев о Московском государстве. Вступительная статья и комментарии А.Н. Медушевского. Москва, 1991. С. 190-191. Разрядка моя. – В.Щ.

труду Фернана Броделя[55]. Единственным исключением являются фактографические исследования Павла Смирнова, Владимира Сыроечковского и Сергея Бахрушина[56], на которые, в частности ссылается академик Михаил Тихомиров в своей книге *Средневековая Москва* (1957). Факты, упомянутые этими авторами, свидетельствуют о том, что в XIV и XV веках московский рынок не только сельскохозяйственных, но и ремесленных товаров был достаточно развитым и вполне соответствовал общеевропейским стандартам. Более того, имеются свидетельства о том, что уже в те далекие времена торговые операции были связаны с кредитом, который, разумеется, принимал типично ростовщические формы. Имеются основания предполагать, что задолго до того, как княжеская власть прибрала к рукам значительную долю частной собственности и установила монополию на самые разные виды предпринимательства, в Москве существовали крупные финансовые воротилы[57]. Были также купеческие корпорации – гильдии, подобные тем, которые издавна существовали в Новгороде и других торговых городах Руси. Однако, как указывает Тихомиров, порядки Московского государства XVI–XVII веков уничтожили эту старинную традицию городского купечества. Князья, а затем цари принимали купцов к себе «в службу», как служилых людей, соблазняя их освобождением от пошлин. Тем самым городской человек переходил под власть дворского того или иного князя и тем самым нарушал корпоративные привилегии[58]. Кроме того, князья и цари издавали специальные документы – губные грамоты, определявшие организацию и компетенцию органов местного самоуправления – вещь в Западной Европе совершенно немыслимая. Таким образом, независимая от верховной власти жизнь городской общественности постепенно сходила на нет, всё более заменяясь вотчинно-поместными отношениями, по самой сути своей не городскими, а сельскими.

Теперь становится ясно, почему над помонгольским русским городом тяготело и всё еще тяготеют последствия слабого разделения труда и вековое проклятье деревенщины. Попытаемся сформулировать важные

[55] Braudel F. Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XV–XVIII siècle, Paris 1979.
[56] Смирнов П.П. Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII в. Т. 1-2. Москва–Ленинград, 1947–1948; Сыроечковский В.Е. Гости-сурожане. Москва–Ленинград. 1935; Бахрушин С.В. Научные труды. Редакционная коллегия А.А. Зимин и др. Т. 1: Очерки по истории ремесла, торговли и городов русского централизованного государства XVI–XVII вв. Т. 2: Статьи по экономической, социальной и политической истории русского централизованного государства XV–XVII вв. Москва, 1952-1954.
[57] См.: Тихомиров М.Н. Средневековая Москва... С. 167-174.
[58] См. Там же. С. 182-184.

выводы, вытекающие из приведенных ранее наблюдений Ключевского, в виде нескольких тезисов.

Тезис первый. Московская Русь возникла из пепла военных пожарищ, начало которым было положено нашествием Батыя. Отныне ее города и села постоянно подвергались военным нападениям. Война была нормальным состоянием, в котором, как казалось ее жителям, она пребывала «всегда». Глубочайшая психическая травма, связанная с чувством беззащитности, беспомощности и невообразимых оскорблений, которые испытали русские люди в результате нашествия и бесконечно продолжавшейся войны, явилась своего рода строительной жертвой Московского государства: да, мы сплотили Русь и победили татар, но вот какой ценой. Так получилось «благодаря обстоятельствам, среди которых слагалось государство». Не до того было городам, чтобы просто-напросто производить товары и торговать ими. Город служил не для обогащения и не для освобождения личности, как на относительно благополучном западе Европы, а затем, чтоб в случае чего спрятаться в нем и выжить. Восемьсот тысяч человек, быть может, и сгорит, но остальные миллион двести останутся в живых.

Тезис второй. Московская Русь была по преимуществу земледельческим государством. Ее общественный строй был общинным, а значит, более характерным для сельских сообществ; города же развивались по общей вотчинно-земледельческой модели. Горожане-ремесленники и горожане-торговцы никак не могли чувствовать себя хозяевами положения или хотя бы надеяться на его улучшение в будущем даже в результате борьбы за свои права. Их труд ценился низко, сбыт товаров был слабым, потому что в условиях перманентной войны, натурального хозяйства и всеобщей привычки полагаться не на товарный обмен, а на собственные силы их труд мало кому оказывался нужен. Большинство из них было вынуждено, живя в городах, заниматься земледелием и скотоводством, чтобы прокормиться[59]. К тому же военно-политические и религиозно-идеологические причины (Флорентийская уния, падение Византии, а в связи с тем возложение на себя непомерного труда, связанного с сохранением чистоты веры и

[59] Выдающийся русский историк Сергей Соловьев высказался об этом достаточно резко, в духе западничества сороковых годов XIX века, с которым был тесно связан. «Россия, – писал он, – с самого начала образования Московского государства является преимущественно земледельческой страной; города тут имеют деревенский характер, мещане занимаются земледелием, и таким образом русские города XVII века напоминают города древлян, о которых говорится в повести о мести Ольги» (Соловьев С.М. История России с древнейших времен, Кн. VII, Т. 13–14. Москва, 1962. С. 41). Благодарю профессора Ягеллонского университета Гжегожа Пшебинду за информацию об этом высказывании.

могущества восточнохристианской империи) обрекали Московию не только на политическую, но и на экономическую изоляцию от Запада, во вред отечественному ремеслу и торговле[60].

Тезис третий. Бо́льшая часть новых городов строилась «по распоряжениям правительства», по причинам военно-политического характера. Опять-таки: «благодаря обстоятельствам, среди которых слагалось государство» Московская Русь была сугубо военной державой, и ее внутренняя и внешняя политика строилась с учетом двух диалектически связанных стратегических целей – перманентной обороны и перманентной экспансии (согласно Ключевскому, колонизации). По всей видимости, монголы научили северо-восточных князей тому, что самой эффективной разновидностью обороны является хорошо продуманное и подготовленное наступление. С учетом обеих стратегических целей становится ясно, что новые города строились как военные форпосты, обеспечивавшие контроль над покоренными территориями и становившиеся опорными пунктами для переселенцев, на чью долю выпадала трудная задача колонизации далекого края. Но хотя на первых порах такие города действительно были лишь укрепленными военными лагерями, в последующие времена главную роль в освоении новых земель играло мирное население – «крестьянские семьи, везшие с собой на возах не только хозяйственный скарб, но и ценнейшие рукописные книги»[61]. Не может быть никакого сомнения в том, что в новых городах со временем поселяются купцы, ремесленники, священники, врачи, учителя и что именно они начинают определять социальное лицо этих поселений. История Архангельска, Вятки, Мангазеи, средневолжских, уральских и сибирских городов подтверждает сказанное.

Тезис четвертый. Кроме новых городов, которые в самом деле строились как военные форпосты, в Московском государстве существовало известное количество городов старых, появившихся в домонгольские времена. Они-то, вероятно, и были теми немногими поселениями, которые «походили сколько-нибудь под понятие города в европейском смысле». Разумеется, и Новгород, и Владимир, и еще целый ряд в далеком прошлом цветущих городов к XVI веку разорились, пришли в упадок, утратив былую самостоятельность и старые торговые связи. Однако полностью

[60] Этому способствовала также многовековая политика объединенной польско-литовской монархии, которая строилась вокруг мифа о Польше и Литве как крайних восточных бастионах Европы и христианской цивилизации (польск. przedmurze chrześcijaństwa). Исходя из этой логики, выгодно было изолировать Московское государство, всячески препятствуя его интеграции как с Западом в целом, так и с русскими землями, входившими в состав Речи Посполитой.

[61] Лихачев Д.С. О национальном характере русских... С. 371.

сбрасывать со счетов культурообразующую роль этих городов в новых исторических условиях было бы неверно. Разве не учат стены старых соборов и монастырские библиотеки непреходящей истине, добру и красоте? Разве не хранят они историческую память о славном прошлом, о высокой культуре древности? Недаром Феофан Грек расписывал новгородские церкви, а Андрей Рублев – владимирский Успенский собор. Храмы эти стояли на нашей земле уже несколько веков и помнили домонгольские времена. Не забудем и то, что хотя стены, башни и соборы московского Кремля, а кроме того, такой шедевр европейского зодчества, как церковь Вознесения Господня в Коломенском, были возведены по проектам выдающихся итальянских архитекторов – Аристотеля Фиораванти, Алоизия Фрязина, Пьетро Солари и Пьетро Пикколо (Петрока Малого), построены они были руками московских строителей – не крестьян, а горожан, а во всяком случае – горожан по преимуществу.

Тезис пятый, заключительный. Напрашивается неоднозначный вывод, формулируя который я делаю попытку учесть все вышеизложенные обстоятельства и сохранить критическую дистанцию по отношению и к неоправданно оптимистической, и к неоправданно скептической точке зрения. Первоначальная русская городская культура, первые шаги которой в домонгольскую эпоху могут показаться многообещающими, была подвергнута тяжелым испытаниям, понесла невосполнимые утраты и претерпела ряд необратимых мутаций, главные из которых сводились к резкому усилению военно-политического и деревенского начал в социальном облике городов, в структуре городского хозяйства, планировке и методике строительства. И всё же единая линия развития русской урбанистической культуры не прервалась. Русь не вернулась в доисторическую эпоху господства земледельцев, скотоводов и воинов-охотников, но по-прежнему пыталась создавать городские формы цивилизации – так, как могла, как получалось, как позволяли обстоятельства. Независимая от политической власти цивилизационная деятельность горожан всё чаще замещалась государственным культуртрегерством «по распоряжению начальства», а развитие городской культуры «вглубь», что имело место в Киеве, Новгороде и других богатых русских городах, заменялось, по крайней мере в самом Московском княжестве и на высоком, «правительственном» уровне, экстенсивным распространением ее «вширь». Однако долгое время Москва не контролировала восточной части обширных Новгородских земель – Вологды, Архангельска, Устюга, и эти свободные «лесные города», никогда не подвергавшиеся набегам степных кочевников, продолжали жить своей своеобразной жизнью. Тем более невозможно не поверить в то, что в те

пусть немногие мирные месяцы и годы, когда русские города не горели, а их жители не гибли десятками и сотнями тысяч, они не строились и не хорошели не по одному лишь приказу, а по замыслу живших в них и любивших свой город людей. Настоящий горожанин – а таковые встречаются даже в «варварской» Москве – не позволит, чтобы его город утратил свой городской дух и превратился в заурядный «населенный пункт городского (или сельского) типа».

Позволю себе еще раз повторить дважды сказанное. Ошибкой очень многих русских и западных наблюдателей было то, что они изучали и описывали помонгольские русские княжества и особенно Московскую Русь, постоянно сравнивая ее с Западной Европой и только с нею, а не, к примеру, с Османской империей, Ираном, а с другой стороны – со скандинавскими странами. Сравнение средневековой Москвы с Лондоном, Антверпеном или Венецией со всей убедительностью демонстрирует, насколько отстала в своем развитии русская столица и вся наша страна от передовой модели европейской цивилизации, которая не без основания претендует на бóльшую универсальность, чем, например, китайская цивилизация или цивилизация ислама (хотя и это не бесспорно). Но при этом, как правило, никто не думает о том, какой большой и трудный путь прошла Московия с тех пор, когда владения ее примерно совпадали с границами бассейна Москва-реки, и о том, что всё могло быть гораздо хуже, чем было. Альтернативная история очень часто оказывается бесполезным занятием, но иногда стоит представить себе, как сложилась бы судьба западноевропейских городов и всей великолепной цивилизации персонализма, веротерпимости и расчета, если бы Абд эль-Рахману удалось бы на веки покорить Западную Европу в восьмом столетии или Батыю в тринадцатом.

Часто допускаемой методологической ошибкой является при всем при том механическое наложение сетки, казалось бы, очевидных латиноевропейских понятий и норм на историю народов Восточной Европы, судьбы которых сложились иначе. На мой взгляд, гораздо разумнее не удивляться тому, что и Новгородско-Киевская Русь, и послепетровская Российская Империя, и тем более изолировавшая себя сама и изолируемая западными соседями Московия руководствовались несколько иными культурными, мировоззренческими и аксиологическими критериями, чем Великобритания, Швеция или, скажем, Венгрия. Большая страна, лежавшая на неосвоенной равнине между Византией и Скандинавией, ничем не защищенной от набегов азиатских кочевников, поступила так, как поступила бы на ее месте любая другая. Было бы немудро иметь какие-либо претензии к русской истории потому только, что, к примеру, в

XV веке Московское государство презрительно отвергло Флорентийскую унию, а затем больше двухсот лет вело себя «не по-европейски», что и привело к ряду необратимых мутаций в нашем социальном, культурном и политическом «генотипе». Конечно, альтернативы избранному в то время пути были, но они были чреваты окончательным распадом Руси на отдельные национальные государства, очень разные и очень слабые. Смоленску, Новгороду и Пскову серьезно угрожала германизация или полонизация, Москве – тюркизация, вплоть до принятия ислама. Вероятно, у этих вариантов также были свои положительные стороны, но Москва, что может показаться парадоксальным, выбрала не Азию, не Великую степь, а Европу, то есть наследие первого, имперского Рима – выбрала, правда, в форме оторванного от действительности идеала, каким она его представляла. Выбрала негативно – против Рима реального, папского, против Германии, против Литвы и Польши, против погрязшей, как тогда казалось, во «флорентийском грехе» Византии. В этом выборе было только одно единственное позитивное начало, единственное «за» – за единую Русь. Единство русской земли, которая вот-вот сбросит ордынскую неволю, было в те времена абсолютным приоритетом. Москва решила, что достичь это единство, а быть может, и спасти его от угрожавших со всех сторон партикуляризмов и центробежных устремлений нужно было любой ценой. Нищета, установление деспотического режима, уничтожение зачатков гражданского общества, существовавших в XIV и первой половине XV века, деревенский характер городов и еще многое другое – вот та цена, которую пришлось заплатить за сохранение и укрепление единства зарождавшейся нации. Кто укажет иной, безгрешный путь в тогдашней ситуации, пусть первым бросит в московитов камень.

Сергій Посохов
Харків

«Університетський простір»: трактування, думки, акценти (на матеріалах російських університетів XVIII – першої половини XIX століття) *

Дослідники-урбаністи відмітили, що зміна фізичних характеристик міста – розширення міських просторів, збільшення густоти населення, інтенсифікація внутрішньоміських зв'язків – мають для жителів міста важливі психологічні, соціальні, культурні наслідки[1]. Просторове розташування об'єктів міського середовища, їх форми і поєднання дозволяє робити висновки щодо різноманітних процесів, які відбувалися в містах.

Останніми роками набула широкої популярності і визнання теорія соціального простору П. Бурдьє (яка тісно пов'язана з іншими його теоретичними побудовами – соціального поля, хабітуса, капіталу). Соціальний простір – це перш за все зв'язки і взаємодії, які встановлюються між людьми і соціальними групами. В той же час, він показав, що і фізичний простір є проекцією соціальних процесів: «соціальний простір прагне перетворитися більш менш строгим чином у фізичний простір…, фізичний простір є соціальна конструкція і проекція соціального простору, соціальна структура в об'єктивованому стані..., об'єктивація і натуралізація минулих і теперішніх соціальних відносин»[2]. Безумовно, у такий спосіб можна «картографувати» не лише соціальні, але і культурні процеси.

Здійснені спроби проаналізувати поняття «університетський простір»

---

* Дослідження здійснено в межах міжнародного проекту «Ubi universitas, ibi Europa» (трансфер та адаптація університетської ідеї в Росії другої половини XVIII – першої половини XIX ст., який було підтримано Німецьким історичним інститутом (м. Москва) та Фондом Герди Хенкель (GERDA HENKEL STIFTUNG).

[1] Орлова Э.А. Современная городская культура и человек. М., 1987. С. 46.

[2] Бурдье П. Социология социального пространства / перевод с фр. Н.А. Шматко. М.; СПб., 2007. С. 50, 53.

заслуговують на особливу увагу[3]. Спостерігається тенденція абсолютизувати інформаційні можливості поняття. Як пише І.П. Кулакова, «простір ніколи не бреше, він стихійно складається як певний текст, достатньо об'єктивно відображаючи процеси, в т.ч. культурні. Залишається лише цей текст інтерпретувати»[4]. Проте, реальна дослідницька практика демонструє значні складнощі при роботі з таким об'єктом. Власне, це підтверджує вже використання терміну «університетський простір». Його трактують як вузько (розуміючи під цим власне університетський комплекс будівель), так і вельми широко (нерідко маючи на увазі простір, об'єднуючий університети і університетських людей). Різні варіанти потрактування поняття інколи зустрічаються навіть в одній роботі. Спроби дати йому визначення також засвідчують чималі пізнавальні труднощі. Наведемо одне з них: «Університетський простір» – «це абстрактне поняття цілком ясно відчувається в XVIII ст. … університет виступає найважливішим містоутворюючим чинником. Але для XIX ст. це поняття не можна використовувати ось так, прямо. Воно – ніде і в той же час – скрізь, воно розчиняється серед безлічі інших, проте це не зменшує його ролі в культурному житті міста»[5]. Більш територіально конкретним є термін «простір університету»[6] – як ділянка, частина міста, де розташовані університетські будівлі і місця компактного проживання «університетських людей», але й цей термін може трактуватися по-різному.

Багатозначність поняття «університетський простір» не є чимось унікальним для історичної науки. З таким явищем історик стикається на кожному кроці. Разом із тим, це означає, що використання зазначеного поняття має пояснюватися в кожному конкретному випадку (із урахуванням наявних в історіографії трактувань). Суперечність пояснюється тим, що дійсно «університетський простір» – це багатозначне поняття. У даному випадку ми маємо два варіанти «простору»: фізичного і соціального

[3] Университет для России: Взгляд на историю культуры XVIII столетия. [Т.1] / Под ред. В.В. Пономаревой и Л.Б. Хорошиловой. М., 1997. – С. 103 та ін.; Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани / Е.А. Вишленкова, С.Ю. Малышева, А.А. Сальникова. Казань, 2005; Кулакова И.П. Университетское пространство и его обитатели. Московский университет в историко-культурной среде XVIII в. М., 2006; Жуковская Т.Н. Петербургский университет первой трети XIX в. в городском пространстве // Социальная история: Ежегодник. 2009. СПб., 2010 и др.

[4] Кулакова И.П. Университетское пространство и его обитатели. Московский университет в историко-культурной среде XVIII в. М., 2006. С. 6.

[5] Университет для России. Т. 2. Московский университет а александровскую эпоху / Под ред. В.В. Пономаревой и Л.Б. Хорошиловой. М., 2001. С. 37.

[6] Жуковская Т.Н. Петербургский университет первой трети XIX в. в городском пространстве // Социальная история: Ежегодник. 2009. СПб., 2010. С. 48.

(культурного). Перш за все йдеться про комплекс університетських будівель, власне «територію університету». Проте не можна не погодитися з тим що простір «людей університету» як соціальний простір, ширше за територію, замкнену усередині університетських дворів і будівель[7]. Не випадково, інколи використовували і використовують слова «університетський» або «латинський квартал», маючи на увазі район домінування універсантів у місті, що включає і територію їх компактного мешкання, й улюблені місця проведення часу. Не випадково вживається також термін «університетський локус», під яким розуміють «культурно освоєний простір», тобто якусь, у певному сенсі віртуальну, частку міського простору з властивою йому студентсько-професорською атмосферою[8], виразною характеристикою соціального і культурно-побутового устрою. До речі, важливою характеристикою цього «простору» є «щільність заповнення», що дає підставу деяким дослідникам стверджувати, скажімо, в Петербурзі, власне «Латинський квартал» так і не виник[9].

Необхідно враховувати й динаміку розвитку міста, університету та суперечливі тенденції, які при цьому виявлялися, вплив загальних соціальних і культурних процесів. Якщо брати саме «територію університету», то вже з часом помітні певні зміни. Так, на момент виникнення в Російській імперії університети являли собою одну або декілька будівель, що знаходилися поруч. Дослідники відзначили, що в другій половині XVIII – на початку XIX ст. архітектурне рішення університетських будівель було подібним до міського житлового особняку[10]. Але наскільки таке рішення було усвідомленим? Існує думка про те, що на відміну від Петербурзького університету, будівлі інших перших університетів, а саме Московського, Харківського, Казанського і Дерптського, будувалися спеціально для цих університетів[11]. Так, безумовно, з часом ці університети обзавелися своїми, спеціально для них побудованими корпусами. Але початковий етап їх існування також був пов'язаний з пошуком і використанням відповідних для цього випадку споруд. Відмітимо, що практика «пристосовувати» будівлі під потреби навчального закладу була поширеною і в попередні часи. Відомо,

[7] Wagner F. Professoren in Stadt und Staat. Das Beispiel der Berliner Universitätsordinarien // Universität im öffentlichen Raum. Basel, 2008. S. 369; Жуковская Т.Н. Петербургский университет первой трети XIX в. в городском пространстве // Социальная история: Ежегодник. 2009. СПб., 2010. С. 46.

[8] Университет для России. Т. 2. С. 24.

[9] Жуковская Т.Н. Петербургский университет первой трети XIX в. в городском пространстве. С. 48.

10 Terra Universitatis… С. 20.

[11] Жуковская Т.Н. Петербургский университет первой трети XIX в. в городском пространстве. С. 46.

що, наприклад, Харківський колегіум розмістили в будівлі, придбаній у полковника Лаврентія Шидловського, бурса колегіуму спочатку знаходилася в будинку, який був подарований монастирю вдовою сотника Харківського полку. Такі приміщення, які раніше використовувалися як житлові або адміністративні, доводилося істотно перебудовувати, але переважно, це стосувалося внутрішнього перепланування (хоча в ході такого пристосування дещо змінювався і зовнішній їх вигляд). Зазначимо, що нормою того часу було розміщення в навчальних корпусах не лише навчально-допоміжних установ, але також квартир професорів, попечителя округу, гуртожитку для студентів. Як відомо, довгий час і в Західній Європі університети не мали спеціального приміщення, їм доводилося переміщатися з однієї будівлі в іншу через різні обставини. Майже до кінця першої третини XIX ст. розташування університетів у «пристосованих» приміщеннях було звичайною справою[12]. Відповідно не було й особливих вимог до зовнішнього вигляду будівель. Проте поступово формується не лише розуміння того, що навчальні приміщення, які мають функціональні завдання, повинні відповідати якимсь вимогам, але і зовні вони мусять виглядати певним чином. Так в Російській імперії впродовж XVIII століття поступово складається уявлення про такий тип будівель, який відповідає своєму навчальному призначенню, хоча все ж як самостійний тип навчальні будівлі виникають лише наприкінці XVIII століття[13].

Цікавий матеріал для роздумів надають проекти «влаштування» університетів. Спочатку університети в Росії замислювалися як замкнуті кампуси. У цьому було як віддзеркалення внутрішніх соціокультурних процесів, так і вплив ззовні. Відповідно до уявлень часу, по-перше, університет намагався відокремитися як самодостатній комплекс. І в цьому плані своєю патріархальною замкненістю він дійсно нагадував міські садиби кінця XVIII – початку XIX ст., які являли собою ізольовані маленькі світи[14]. В рамках такого погляду зрозумілим є і пункт Проекту про заснування Московського університету, відповідно до якого рекомендувалося «професорам і служителям мати проживання своє у безпосередній близькості від університету, щоб марний час не втрачали»[15], а також вимога навести

---

[12] Schalenberg M. Zum grösseren Ruhme der Wissenschaft oder der Fürsten? Universitätsbauten und Urbanistik in deutschen Residenzstädten im 19. Jahrhundert // Universität im öffentlichen Raum. Basel, 2008. S. 194.

[13] Евсина Н.А. Проекты учебных зданий в России XVIII века // Русское искусство XVIII века: материалы и исследования. М., 1968. С. 111.

[14] Кулакова И.П. Университетское пространство и его обитатели. С. 153, 155.

[15] Цит. по: Университет для России. Т. 1. С. 130-131.

лад у «передньому дворі за прикладом інших училищ», дозволивши в'їзд сюди сторонніх тільки для публічних зборів[16].

З іншого боку, в цьому відособленні простежується характерне для того часу прагнення ізолювати учнів від життєвої метушні. Так, за словами М.М. Буліча, директор Казанського університету І.Ф. Яковкін у 1805 р., «піклуючись про студентів», розташував приміщення казенних студентів вікнами на двір, щоби «віддалити їх від поглядання на сцени, що відбуваються випадково на вулиці»[17]. Такий принцип сповідали і в Європі. За традицією і там прагнули ізолювати університетську корпорацію від городян, а університетську територію – від міста[18]. Такого роду уявлення, що прийшли з середньовіччя, були співзвучні новим віянням Доби Просвітництва, відповідно до яких процес виховання мав відбуватися в ідилічному місці на околиці міста в єднанні з природою. Такі думки висловлювалися і при заснуванні Берлінського університету на початку XIX ст.[19]

У Росії перший такий проект видаленого і закритого від міста університету був запропонований в «Записці про недоліки і потреби Московського університету», поданої професорами до Сенату у 1775 р. Вважається, що ці пропозиції були відкинуті імператрицею. Тоді Московський університет так і залишився на Моховій. Його двір був відгороджений від вулиці і являв особливий замкнутий простір, але це не була замкненість середньовічних університетів[20]. У Казані також планувалося, що спочатку весь університетський комплекс буде обнесений глухою огорожею. Але і цей план не був реалізований, а університетські будівлі вишикувалися уподовж Воскресенської вулиці[21]. Про живучість ідеї автономного університетського містечка і на початку XIX ст. свідчить проект В.Н. Каразіна, та клопотання першого попечителя Харківського учбового округу С.О. Потоцького про пошук місця для майбутнього університету. За їх задумом університетський комплекс повинен був виникнути на землях, подарованих університету, що знаходилися на північній околиці Харкова.

Низка причин, перш за все матеріального характеру (труднощі викупу ділянок під університетський квартал, брак фінансів, будівельних

---

[16] Документы и материалы по истории Московского университета второй половины XVIII века. Т.2. 1765 – 1766. М., 1962. С. 282.

[17] Булич Н. Из первых лет Казанского ун-та (1805 – 1819): Рассказы по архивным документам. Изд. 2. СПб., 1904. Ч. 1. С. 50.

[18] Университет для России. Т. 1. С. 147.

[19] Wagner F. Professoren in Stadt und Staat. Das Beispiel der Berliner Universitätsordinarien // Universität im öffentlichen Raum. S. 370.

[20] Кулакова И.П. Университетское пространство и его обитатели. С. 152.

[21] Terra Universitatis. С. 26.

матеріалів тощо), змушували адміністрацію перших російських університетів відмовлятися від деяких ідей. Реалізація проектів розтягувалася в часі, і результат був далеким від задуманого, чимало із того, що було втілене у життя, виявилося пристосованим, «тимчасовим», ситуативним. Як наслідок плани з розійшлися реальністю.

Разом із тим, очевидно, що центральне положення університетів у міському просторі не було випадковістю. За словами І.П. Кулакової, розташування і сама будівля Московського університету повинні були відповідати тій ролі, яку освічене самодержавство відводило університету в своєму «архітектурному театрі» Москви[22]. Власне, вже в 1760–1770-ті роки формувалось нове розуміння ролі громадських споруд в просторовій структурі міста. Вони розглядалися як «суспільний скарб, яким користуватися належало всім співгромадянам», що слугував «прикрасою держави»[23]. Звідси відповідні архітектурно-художні форми університетських будівель і їх центральне розташування в місті. Як тут знову не пригадати П. Бурдьє, який відзначав, що «в структурах привласненого фізичного простору нечутні накази соціального порядку і заклики до негласного порядку об'єктивної ієрархії перетворюються на системи переваг і в ментальні структури»[24]. Нові університетські будови стали тому прямим підтвердженням. Першою такою спорудою став Головний корпус Московського університету, збудований на вул. Моховій. Його відкриття відбулося 23 серпня 1793 р. До речі, деякі дослідники вважають його першою будівлею в Росії, спорудженою спеціально для вищого навчального закладу[25]. В основі образу будівлі на Моховій архітектора М.Ф. Казакова лежить ідея «Храму науки»[26]. Московський зразок, очевидно, вплинув і на проекти будівництва споруд інших російських університетів. Втім, аналізуючи архітектурні рішення, можна говорити про їх певну еволюцію з часом. Так, парадний двір замінюється невеликим відступом корпусу від лінії вулиці (Дерптський університет), або невеличким майданом біля центрального входу до будівлі університету на протилежній стороні вулиці (Казанський університет). Проте головне те, що відбувається

[22] Кулакова И.П. Университетское пространство и его обитатели. С. 182.

[23] Евсина Н.А. Проекты учебных зданий в России XVIII века // Русское искусство XVIII века: материалы и исследования. М., 1968. С. 120.

[24] Бурдье П. Социология социального пространства. С. 51.

[25] Здания Московского университета // Императорский Московский университет: 1755 – 1917: энциклопедический словарь / сост. А.Ю. Андреев, Д.А. Цыганков. М., 2010. С. 250. Див. також будинки та плани: Любавский М.К. Московский университет в 1812 году. М., 1913. С. 12 и далее.

[26] Див.: Место, наукам посвященное… Из истории Московского университета. М., 1995. С. 15-17 и др.

відмова від замкнутих дворів, перемагає варіант витягнутих уздовж вулиць будівель як невід'ємної частини міського простору. При цьому університет не лише перебував у центрі міста. Повз університетських будинків, а інколи й між ними, проходила вулиця, що поєднувала різні частини міста. Вже ця обставина виключала ізольованість університету. Розташування університетських споруд не дозволяло відокремити їх від міського життя. М.Л. Магницький, фіксуючи свої враження від професорів Казанського університету, звернув увагу на таку обставину: «Суперечки членів Ради, непристойні навіть людям нижчих прошарків, щоденно зростали й доходили до того, що люди, які проходили поруч та чули крик, зупинялися під вікнами Ради. Пропонувалося повідомити поліцію, аби розганяти юрбу слухачів на вулиці»[27]. Відомо, що студенти та професори Харківського університету були невдоволені криками, які вони чули з Торгової площі.

Таким чином, перетворення російського університету на суспільно значущий інститут відбувалося шляхом включення «території університету» до складу міського простору. Спроби відокремити університет від міста провалилися, російські університети розташувалися в історичних центрах своїх міст. Користуючись державною підтримкою, російські університети отримали будівлі, які всім своїм зовнішнім виглядом повинні були символізувати державне заступництво наукам і які стали композиційними центрами міста. Оскільки університет був новою установою для Росії, а міське життя було слабо розвиненим, то будівлі університету сприймалися на контрасті й справляли сильне враження на місцеве суспільство. Багато в чому такі архітектурні рішення відповідали тенденціям, що супроводжували становлення класичного університету в Європі. Отже, створення університетів серйозно вплинуло на зміну міського ландшафту, стало чинником становлення російських міст як європейських.

Хоча центральне (у місті) розташування головних університетських будівель не дозволило остаточно скластися «університетському кварталу», тим не менш, необхідність зосередити низку університетських будівель і установ в безпосередній близькості одна від одної породжувала «університетський комплекс» як такий. Більш того сам міський простір неминуче поділявся на частини/зони, що характеризувалися своїм функціональним навантаженням, а «університетська частина» міста і зовні, і в свідомості городян, набувала своєї специфіки. Якщо раніше диференціація районів міста мала переважно соціальне або етнічне забарвлення, то поява

[27] Цит. за: Загоскин Н.П. История Императорского Казанского университета за первые сто лет его существования, 1804 – 1904 гг. Казань, 1902. Т.2. Ч.2. (1814 – 1819). С. 474.

університету знаменувала собою народження інтелектуальної топографії[28] міста. Значна частина життя більшості «університетських людей» і тоді, і пізніше, минала саме в цьому університетському комплексі. Наприклад, у Харкові не лише вулиця отримала назву «Університетська», але й район став називатися «Університетська гірка».

Поступово почалося, за висловом О.А. Вішленкової, «percentage» університету «в тіло міста»[29], а потім і «проростання» в різних його частинах, «на міських околицях і за міською межею»[30]. І.П. Кулакова метафорично характеризує «експансію» університету в місті як «своєрідні «викиди» університетського простору»[31] (мається на увазі створення віддалених від основного корпусу університетських установ, наприклад, університетського анатомічного театру). Проте до того, як почалося фізичне розширення «університетського простору», відбувалося розповсюдження культурних хвиль, які йшли від університету. Носіями такого культурного впливу стали студенти і викладачі університету. У документах Конференції Московського університету за 1757 р. читаємо: «Учні та учителя по всьому місту розсіяні…»[32]. Дійсно, слід погодитися з тими, хто відносить до університетського простору не лише будівлі університетського комплексу, навчальні корпуси з їх внутрішнім устроєм, підсобними приміщеннями, клініками, садами, бібліотекою, але і гуртожитки студентів з їх особливим інтер'єром й атмосферою, кімнати і квартири, що наймалися студентами в міських будинках, а також власні квартири викладачів університету, де в XIX ст. містилися приватні пансіони, лікарні, відбувалися приватні лекції і заняття, навіть трактири, харчевні, кав'ярні, в яких бував університетський люд[33]. Зазначимо, як університет «йшов у місто», так і місто «йшло до університету», реагуючи на запити останнього. Поступово відбувалося не лише розширення «університетського простору», але і перекривання його з іншими сферами «міського простору».

Більш того, завдяки потужному культурному імпульсу університет формував «простір культурних подій», який містив театр, газету і журнали,

---

[28] Даний термін використаний в праці: Лихачев Д.С. Заметки к интеллектуальной топографии Петербурга первой четверти XX века (по воспоминаниям) // Семиотика города и городской культуры. Тарту, 1984.
[29] Terra Universitatis. С. 16.
[30] Там же. С. 38.
[31] Университет для России. Т. 1. С. 118.
[32] Документы и матерналы по истории Московского университета второй половины XVIII века. Т.1. М., 1960. - С. 52.
[33] Terra Universitatis. С. 44.

подорожі, наукові та літературні товариства[34]. Визнання цього факту дозволяє дослідникам історії Московського університету зробити висновок про те, що «університетський простір включає і Москву-місто, в якому жив університет, і міста, звідки приїжджали вчитися і куди виїжджали викладати, і закордонні міста, де стажувалися московські студенти, і здобули освіту професори, словом, багатовимірний соціум, невіддільний від самого університету»[35]. І надалі університети в Російській імперії, ставали центрами значних культурних «просторів». Університет притягував обіцяними перспективами і реальними пропозиціями, вабив своїми колекціями й бібліотекою, позиціонував себе як адміністративний центр та законодавець «моди». Відбувалася не лише активізація культурного життя в самому університетському місті, але й оживала провінція, долучаючись через випускників університету до нових віянь культурного життя. Поставлені з початку XIX ст. на чолі учбового округу, університети організовували й і направляли не лише навчальну, але ширше – інтелектуальну діяльність величезних регіонів. Досить відзначити, що з університетів і через університети поступала до провінції необхідна література[36]. Ідеї, які народжувалися в університетах, а потім ставали надбанням широкого кола інтелектуалів, були здатні розширювати «університетський простір». В даному випадку, Т.Н. Жуковська використовує термін «розсіяний університет», пов'язуючи з ним ті ситуації, коли людина покидала територіальні кордони університету (вакації, відрядження тощо), але «не виключалася з системи університетських зв'язків», відповідно простір соціальних зв'язків університету можна «розширити до кордонів імперії»[37].

Таким чином, багатовимірне поняття «університетський простір» може бути застосовано до локально обмежених просторів (виступаючи синонімом таких слів, як «територія університету» або «університетський

[34] Университет для России. Т. 1. С. 23.

[35] Там же. С. 23. Деякі автори відзначають, що вже «у XVIII столітті до поняття «університетське середовище» входили не лише ті, хто у цей час безпосередньо викладав чи вчився в Університеті, але й ті, хто закінчив університет» (Место, наукам посвященное… Из истории Московского университета. М., 1995. С. 53).

[36] Государственный архив Курской области. Ф. 1540. Фонд Директора народных училищ Курской губернии Харьковского ун-та. Оп.1. Д. 17 Счета книжного магазина Харьковского ун-та на литературу, приобретенную для дирекции училища 1823.

[37] Жуковская Т.Н. Петербургский университет первой трети XIX в. в городском пространстве. С. 66.

квартал/комплекс»), великих регіонів, де виявлявся вплив університету, та ширше, маючи на увазі простір розповсюдження самої ідеї університету. Стосовно структури «університетського простору» можна говорити про різні «зони присутності» університету. Варто також пов'язувати простір і час: університетський простір (у будь-якому розумінні) не залишався незмінним з плином часу. Отже, поняття «університетський простір» є багатозначним і слугує інструментом вивчення матеріальних та культурно-інтелектуальних процесів.

Дарина Андросова-Байда, Наталя Барабаш
Дніпропетровськ, Кривий Ріг

Доля будинку: історичний феномен

До нагальних проблем гуманітарних досліджень у другій половині 80-х рр. XX ст. додався ще один «головний біль», пов´язаний із раптовим виявленням неочікуваного сусідства: йшлося про істот, що оточують людину з моменту народження, супроводжують її протягом усього життєвого шляху, але чомусь традиційно не сприймаються нею як «істоти» – власне, про речі.

Завдяки творчому доробку адептів material turn (*Б. Латур, К. Кнорр-Цетіна, І. Копитофф*) сьогодні вже не викликає сумніву теза про застарілість демаркаційних процесів, ініційованих західною філософською думкою в спробах осмислити співвідношення між матеріальністю й значенням, річчю й ідеєю. Відтак до кола задач гуманітарного сьогодення додалися пошуки причин виникнення подібних дихотомій, а водночас і намагання зрозуміти, чому вони так довго претендували на статус істинних. Цікаво, що пошуки ці супроводжуються спробами поєднати в одному дискурсі те, що традиційно сприймалося не тільки як несумісне, але й як взаємовиключне (цю особливість зокрема ілюструє В. Кін в есеї «Семіотика та соціальний аналіз матеріальних речей»[1]).

Таким чином, світ речей сьогодні опинився під пильним оком прихильників things studies, але спірним до сьогодні залишається питання про те, як варто розглядати феномен не-людського існування, чи є можливим застосування поняття «життя»/«життєвий шлях» речі, а відтак наскільки адекватним є використання біографічного методу для того, визначальником сутності чого є прикметник «неживий». Е. Доманська, аналізуючи можливі стратегії наближення до об´єктів material studies, зауважує, що вибір методу буде залежати від того, крізь яку призму дивитиметься дослідник на річ: крізь

[1] Keane W. Semiotics and the social analysis of material things // Language & Communication. 2003. Vol. 23. P. 410-13.

призму «патології» чи крізь призму «норми, але іншої». У першому випадку складання біографії неживого об´єкта буде обертатися навколо намагань надати йому «людського обличчя», призвичаїти ритми його існування до ритмів «нормального» людського життя. В іншому ж випадку досліднику доведеться визнати унікальність не-людської культури, ізольованої у своїй не-людській іншості[2].

Звичайно, для сучасного суспільства споживання спектр можливих взаємодій із неживими об'єктами часто обмежується категоріями споживання, володіння й користування. Але чи буде чесним стверджувати, що речі цікаві нам тільки своєю функціональною корисністю (навіть якщо йтиметься про так звану уявну функціональність) і є відчуженими від сфер емоційного зв´язку з нами – тими, кому вони (речі) належать? «Милі серцю», «душевно близькі» – так визначає В. Топоров сукупність речей, до яких ми відчуваємо емоційну прихильність, які воліємо мати поруч (і без яких почуваємося самотньо), з якими радо спілкуємося (розмову таку дослідник визначає як монологічну, але підкреслює, що вона має на увазі можливу відповідь, яку б могла дати річ)[3].

Аналізуючи процеси «обростання» людини речами, В. Топоров визначає, що історично статус речі досить швидко підвищується від «того, що сприяє виживанню», до «того, що створює духовний шар культури». Саме цією історичною закономірністю дослідник пояснює ті труднощі, яких зазнає матеріалістично-позитивістсько орієнтована свідомість у намаганнях зрозуміти взаємовідносини між людиною і річчю, якщо ті виходять за рамки феномену «рече користування»[4].

Людина оточує себе речами, які в сукупності створюють світ її звичайного життя, світ повсякденного, того, що зумовлює почуття стабільності, того, що люди часто називають «почуттям дому». Звідси, особливого значення набуває організація життєвих просторів – власне угрупувань речей, систематизованих господарем із певним задумом, – тих ансамблів/комплексів речей, які в сукупності крім власних (тобто властивих кожній окремій речі) функціональностей/смислів отримують ще й ціле мереживо смислів загальних. Серед широкого діапазону можливих функціональностей важливою складовою цих матеріальних систем виступає

[2] Доманська Е. Речі як Інші // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. К., 2006. Вип. 2. Ч. 1. С. 140.
[3] Топоров В. Н. Вещь в антропоцентрической перспективе (апология Плюшкина) // Топоров В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического: Избранное. М., 1995. С. 28.
[4] Топоров В. Н. Вещь в антропоцентрической перспективе... С. 10.

функція упорядкування нашого досвіду, яка відіграє важливу роль у справі підтримування та збереження наших ідентичностей (у тому числі й нашого співвіднесення з певними соціальними групами).

Основним чинником розрізнення класів (і груп усередині одного класу) П. Бурдьє вважав соціальний капітал – певну сукупність ресурсів (економічних, культурних, символічних), якою індивід може скористатися для отримання вигоди. Аналіз систем відмітних знаків (манера одягатися, організовувати житловий простір, гастрономічні уподобання тощо), які в сукупності формують певний стиль життя, дозволяє не тільки виокремити визначальні властивості кожної соціальної групи, але й окреслити принципи виникнення тих чи тих властивостей і суджень, завдяки яким відбувається процес співвіднесення індивіда з певним класом/групою всередині класу.

Бурдьє зауважував, що найбільш цікаві комбінації утворюються у випадках асиметричної структури соціального капіталу з домінуванням однієї складової (наприклад, переважання культурного капіталу викладачів університетів, що супроводжується досить низьким рівнем капіталу економічного, є причиною формування аристократичного аскетизму як відмітного знаку цієї професійної спільноти)[5].

На нашу думку, великий інтерес становлять життєві сценарії людей, які виховувалися в умовах, продиктованих асиметричною структурою соціального капіталу родини і в подальшому досягали симетрії внаслідок власної діяльності. З такої позиції показовим видається життєвий шлях старшого сина Василя Михайловича та Надії Олександрівни Білозерських, Тараса.

Подружжя Василя Михайловича й Надії Олександрівни, їх родинно-дружньо-свояцькі стосунки були висвітлені в монографічному дослідженні, присвяченому роду Білозерських[6]. Звернення до методології матеріальності дозволяє під новим кутом зору поглянути на процес виконання цим подружжям основних функцій родини, особливо функції виховання дітей (дітей було троє, однак саме постать старшого сина є найбільш цікавою для нас). Певний вплив на вибір теми пропонованої статті мали матеріали, надані нащадками роду Білозерських (по лінії молодшого брата Василя – Олімпія Білозерського), які на сьогодні проживають у Санкт-Петербурзі й виявляють сталий інтерес до вивчення сімейної історії.

Не зважаючи на те, що Тарас Білозерський не брав безпосередньої

[5] Бурдье П. Различение: социальная критика суждения // Экономическая социология. 2005. Т. 6. № 3. С. 25-27.

[6] Барабаш Н. О. Рід Білозерських і культурний світ України XIX – початку XX століть. К., 2007. .

участі в національно-культурному русі України, він став частиною цього руху майже з моменту народження. Інтерес до його постаті виникає ще наприкінці XIX ст., коли на сторінках «Київської старовини» було опубліковано коротеньку записку Василя Білозерського до Т. Шевченка з проханням стати хрещеним батьком новонародженому сину[7]. За великим рахунком, можливість подібного звернення можна розглядати як частину солідного культурного капіталу, як факт прилучення немовляти до «когорти обраних» – своєрідну ініціацію, символ високого соціально-культурного статусу.

У сучасних дослідженнях, присвячених питанням соціального статусу, наголошується на багатовимірності природи цього соціокультурного феномену. Основу соціального статусу складають його субстанціальний і реляційний виміри. До субстанціальних ознак належать ті, які більшою мірою не залежать від людини, але надаються їй найближчим оточенням (зазвичай родиною). Серед них виокремлюються приписані (ascribed) – стать, вік, національність, культурне та соціальне походження; та досягнуті (achieved) – освіта, професія, рівень володіння мовою тощо. Реляційний вимір, у свою чергу, презентований певним місцем, яке та чи та людина займає в суспільній ієрархії, тобто виражається в термінах соціальної й ситуативної нерівності[8].

Набір субстанціональних характеристик, який може забезпечити високий соціальний статус своєму носію, відрізняється в межах різних історичних і етнічних спільнот. Так, для індустріального суспільства гарантом високого статусу виступали рівень освіти, рід занять, рівень прибутків, у той час як для доіндустріального суспільства найважливішими соціальними маркерами виступали стать і соціальне походження.

Мати Т. Білозерського, Надія Олександрівна Ген, народилася в Новгородській губернії, її батько мав німецькі корені, а мати, Лідія Іванівна, походила з російського костромського роду Катеніних (веде свій початок із середини XV століття). Родина була численною, однак жила заможно, у власному будинку в Петрозаводську (куди переїхала після призначення батька губернським лісничим). Дівчина отримала домашню освіту, з дитинства опановуючи декілька іноземних мов за допомогою гувернанток, яких запрошували з Санкт-Петербурга; окремі уроки їй давали вчителі місцевої гімназії. Набуті знання в подальшому стануть у нагоді, коли на хвилі

[7] Лист В. М. Білозерського до Т. Г. Шевченка // Киевская старина. 1905. № 2. С. 139.
[8] Карасик В. И. Подходы к изучению социального статуса человека // Карасик В. И. Язык социального статуса. М., 1992. // Інтернет-ресурс: http://philologos.narod.ru/texts/karasik/status00.htm

захоплення «жіночим питанням» Н. Білозерська в середині 1860-х рр. ініціює за підтримки Н. Стасової та М. Трубникової створення товариства перекладачок[9].

За традицією, коли дівчині виповнилось шістнадцять років, її почали вивозити на бали. Але становище родини радикально змінилося після смерті батька, унаслідок чого матір Надії Олександрівни разом з дітьми була вимушена переїхати до брата Миколи Івановича Катеніна, якому в Костромській губернії належав родовий маєток Заніно. У маєтку дядька були всі умови для подальшої самоосвіти, оскільки Микола Іванович зібрав значну бібліотечну колекцію (у подальшому вона стане основою для міської бібліотеки повітового міста Чухлома, яка за рішенням земства отримала назву «Катенінська»)[10].

Узагалі, родинні зв´язки дружини Василя Білозерського мали величезний вплив, який розповсюджувався як на окремих членів родини (нижче ми проілюструємо це на прикладі життєвого шляху Тараса Білозерського), так і створював можливості для реалізації великих культурних проектів (так, Катенін фінансував видання «Основи», що певною мірою зумовило обрання на посаду редактора часопису Василя Білозерського)[11].

Шлюб Надії Олександрівни з Василем Михайловичем Білозерським можна розглядати як своєрідний культурний феномен, оскільки в рамках цього союзу відбулося не тільки традиційне поєднання економічного і культурного капіталів, але й змішання двох етнічних ідентичностей. Ставши до шлюбу з Василем Білозерським, Надія Миколаївна долучилася до українського дрібномаєткового дворянського роду з козацько-старшинським корінням.

З переїздом до Санкт-Петербурга в 1856 р. молоде подружжя досить швидко входить у динамічний ритм суспільно-політичного життя культурного осередку українофілів, основні зусилля яких у цей період зосереджувалися навколо створення та розбудови української громади. Регулярні зібрання громадівців відбувалися в помешканнях різних членів, у тому числі й у Білозерських. В автобіографії Надія Олександрівна згадувала: «На наши понедельники обыкновенно собиралось от пятидесяти до шестидесяти

[9] Пінчук Ю. Історіографічне значення мемуарів Надії Білозерської про Миколу Костомарова / Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Число 5. Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 10. У 2 ч. Частина друга: Історіографія. К., 2000. С. 64.

[10] Про рід Катеніних див.: Сапрыгина Е.В. Костромская вотчина Катениных. Кострома, 1993.

[11] Левенець Ю. Василь Білозерський // Український історичний журнал. 1994. № 2-3. С. 92.

человек: малороссы, поляки, русские… являлись ученые, профессора университета, офицеры генерального штаба (в числе которых был и Драгамиров), бывали и литературные знаменитости, и просто образованные люди. Кроме шумевших: Кулиша, Костомарова и Шевченко, в числе посетителей находились: Тургенев, П. Анненков, Кавелин, изредка Пыпин, Лихачевы, братья Жемчужниковы, поэты Полонский, Чернышевский, Делянов (будущий министр). При этом всегда много было молодежи, особенно студентов (преимущественно товарищи и знакомые моего брата К. А. Гена, студенты Петербургского университета, который тогда жил в нашем доме)»[12].

Цей невеликий уривок демонструє, наскільки значимим для Надії Олександрівни стало те коло спілкування, членом якого вона стала як дружина В. Білозерського (навіть після розлучення вона не розривала зв´язки з громадівцями, певний час співпрацювала з М. Костомаровим у якості особистого літературного секретаря). Можна стверджувати, що культурно-інтелектуальна спорідненість була важливим фактором цементування взаємовідносин. Але для жінки, вихованої в родині спадкового німця, духовна близькість не могла стати єдиним стрижнем родинного життя. Як зазначав М. Вебер, формування певного «господарського мислення» відбувається під впливом родинного виховання, але також залежить від соціокультурних настанов, які домінують у суспільстві (найголовнішим серед інших джерел впливу Вебер визнавав релігійну складову, дослідження цього аспекту формування господарського етосу склали основу його роботи «Протестантська етика та дух капіталізму»[13]).

Найвірогідніше, укорінений педантизм Н. Білозерської не зміг співіснувати з певними вадами Василя Михайловича, на які вказували представники його найближчого оточення. Зокрема О. Кістяківський у своїх спогадах зазначав, що поряд із перевагами (як-от витриманість, невичерпна любов до батьківщини, відданість ідеям) В. Білозерський мав також цілу низку недоліків і навіть пороків. Він характеризує Білозерського як людину, економічні та господарські справи якої знаходяться в перманентному безладі через відсутність стійких економічних і життєвих настанов. Унаслідок цього Василь ніяк не міг позбавитися боргів, більша частина яких виникала через його хворобливу пристрасть до картярства[14]. У найбільшу провину Білозерському автор ставить той факт, що він, покинувши сім´ю, не надавав

[12] Белозерская Надежда Александровна, урожденная Ген (Автобиография) // Исторический вестник. 1913. Т. 132. № 6. С. 927.

[13] Вебер М. Протестантсткая этика и дух капитализма. М., 2002.

[14] Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885): У 2 тт. К., 1994. Т. 1 (1874–1879). С. 464-465.

матеріальної підтримки своїм дітям.

Крім цього, Кістяківський звертає увагу на такі риси характеру В. Білозерського, як недисциплінованість і неорганізованість. Симптоматично, що невміння розпоряджатися часом було вадою більшості представників роду Білозерських, на що свого часу вказував ще П. Куліш[15]. А втім, цю особливість не можна вважати власне «родовим тавром», оскільки, за спостереженнями дослідників дворянського повсякдення, поміщицький уклад життя формувався під впливом обмеженої кількості яскравих подій, вимушеної сезонності соціальної активності, довгих періодів «варіння у власному соку», що зумовлювало млявість плину життя, змушувало чіплятися за будь-яку можливість «заповнити довгі години»[16].

Отже, у 1867 р. Надія Олександрівна розлучилася з чоловіком і, перебуваючи в скрутному становищі, певний час квартирувалася з трьома малолітніми дітьми у своєї приятельки А. Каррик. Розуміючи, що від чоловіка марно чекати фінансової підтримки, вона тимчасово відправляє дітей до матері, а сама повертається до Санкт-Петербурга. Заробляючи на життя репетиторством, вона готується до складання іспитів для отримання диплому домашньої вчительки, який дозволив би їй розраховувати на сталий прибуток. Восени 1869 р. Надія Олександрівна змогла оселитися на окремій квартирі й забрати старших синів до себе.

Таким чином, дитинство Тараса Білозерського фактом розлучення батьків було розділене на дві частини: «до» та «після», і ці дві частини відрізнялись між собою не тільки соціокультурними особливостями, але кардинальними змінами в матеріальному становищі родини. Тому особливу роль у подальшій долі Тараса Васильовича відіграв дядько матері – М. Катенін. Прикметно, що вплив цей не обмежувався лишень фінансовою підтримкою (адже навряд чи Надія Олександрівна змогла б дати вищу освіту синам без грошової допомоги з боку своїх родичів), але й визначив вибір професії. Як відомо, Т. Білозерський закінчив Санкт-Петербурзьку медико-хірургічну академію, що презентує родову традицію, оскільки в родині Катеніних вибір професій часто обертався навколо медичної справи та природничих наук.

Певний час Тарас Васильович працював штатним лікарем Обухівської лікарні для бідних, яка знаходилася за адресою: Фонтанка, буд. 106. У подальшому він став доктором медицини, дійсним статським радником.

---

[15] Куліш П. Щоденник / Упор. С. Киржаєва. К., 1993.

[16] Милешина Н. А. Повседневность провинциального дворянства второй половины XVIII– середины XIX вв. (на материалах центрально-европейских и средневолжских губерний России). Автореф. дис. …докт. ист. наук. Казань, 2012. С. 38.

Але професія медика не була для нього основним джерелом прибутку, оскільки вже з 1899 р. Т. Білозерський обійняв посаду директора російського товариства «Нафта», прилучився до розробок нафтових ділянок у бакинському районі[17].

У цілому досягнення Тарасом Васильовичем фінансового добробуту можна розглядати як поновлення симетричного соціального капіталу, у якому високий рівень культурної складової поєднується із широкими економічними можливостями. Не дарма Білозерський у цей період приділяє особливу увагу своєму статусу приватного власника, зокрема через придбання декількох об´єктів нерухомого майна. За даними Алфавітного вказівника жителів Санкт-Петербурга, у 1913 р. Т. Білозерський проживав за адресою: вул. Жуковського, буд. 15[18]. Щодо особистого життя Тараса Васильовича, то сьогодні відоме лише ім'я його дружини Поліни Іванівни, яка згадується в алфавітному довіднику «Весь С.-Петербург за 1917 г.». Інформація про дітей від цього подружжя відсутня.

У 1913 р. Т. Білозерський купує особняк, побудований 1874 року архітектором А. Парландом на замовлення Н. Глушкової. Цей особняк знаходився за адресою: вул. Велика Дворянська, буд. 25 (сучасна адреса: вул. Куйбишева, буд. 25). Певний інтерес становить історія змін назв цієї вулиці в різні історичні періоди. У книзі К. Горбачевича та Є. Хабло, присвяченій історії петербурзьких топонімів, зазначено, що назва Великої Дворянської вулиці в дореволюційний період відображала високий статус її мешканців, оскільки вона переважно забудовувалася приватними особняками[19] (до числа архітектурних пам´яток, розташованих на цій вулиці, належать зокрема особняки М. Кшесинської та барона В. Брандта). У 1918–1935 рр., ніби на сміх, вулиця, забудована спорудами, які, без сумніву, належать до найкращих зразків петербурзької архітектури кінця XIX – початку XX ст., носила назву 1-ї вулиці Сільської бідноти.

Крім цього особняка, у власності Тараса Васильовича перебував будинок на розі вулиць Колпинської, буд. 20-а та В. Зеленіна, буд. 7-б, де розташовувався 113-й міський лазарет. Також Т. В. Білозерський мав у

[17] Повний перелік займаних Т. В. Білозерським посад у нафтодобувних компаніях нами подано в статті: Андросова-Байда Д., Барабаш Н. Петербург в історії роду Білозерських (у XIX – на поч. XXI ст.) // Література і культура Полісся. 2011. Вип. 66. С. 102–103.

[18] Алфавитный указатель жителей Петербурга, Гатчины, Красного Села, Кронштадта, Ораниенбаума, Павловска, Петергофа и Царского Села; Список улиц, домов и их владельцев на 1913 год. СПб., 1913. С. 87.

[19] Горбачевич К. С., Хабло Е. П. Почему так названы? О происхождении названий улиц, площадей, островов, рек и мостов Санкт-Петербурга. СПб., 2002. Интернет-ресурс: http://bukharapiter.ru/topo/k.html#ex124.

власності заміський будинок, який знаходився у фінському селі Кайпіала (нині с. Уткіно) на Карельському перешийку[20].

Та все ж таки на певний час головною резиденцією для Тараса Васильовича став саме будинок на вул. Великій Дворянській. Перебудовою особняка в неокласичному стилі в 1913–1914 рр. займався А. Оль (1883–1958 рр.). Слід зазначити, що початок ХХ ст. сучасниками сприймався як період піднесення петербурзької архітектури, чому немало сприяло розповсюдження неокласичного стилю, який більшість архітектурних критиків сприймала як протиотруту згубному впливові еклектизму, у якому, мовляв, поступово розчинялася унікальна сутність північної столиці. А втім, становлення традиції узагальненої забудови (характерна риса петербурзької архітектури 1910–1914 рр.) було не в змозі зупинити процеси «мозаїчного» будівництва, унаслідок якого проспекти й вулиці Санкт-Петербурга перетворювалися на суміш усіх стилів, відомих історії архітектури. Ця тенденція була особливо помітною у фешенебельних районах міста, і це часто вкрай засмучувало поціновувачів принципів архітектурної єдності. Так, Г. Лукомський у своїй статті «Неокласицизм в архітектурі Петербурга» з жалем зазначав, що район поблизу Троїцького мосту (а саме від Троїцької площі брала свій початок Велика Дворянська вулиця), який завдяки розташуванню й за умови правильної забудови міг би дорівнювати всесвітньо відомим Єлисейським Полям, через бажання приватних осіб стати не просто домовласниками, але володарями архітектурного ексклюзиву, перетворився на неоковирну суміш – «подобу азіатського базару»[21].

Проект А. Оля набув статусу однієї з перлин неокласичної архітектури Санкт-Петербурга. Та й сам архітектор, який устиг за життя стати і свідком декількох історичних епох, і творцем декількох епох архітектурних[22], надавав особливого значення цьому особняку, роботі над яким він присвятив передвоєнні роки. Слід зауважити, що робочий проект особняка Білозерського й ескізи до його інтер´єрів (у тому числі проект каміна та ескіз надкамінного розпису) склали важливу частину експозиції виставки, приуроченої до 125-річчя з дня народження А. Оля, яка відбувалася з травня 2008 р. до січня 2009 р. в Інженерному будинку Петропавлівської фортеці[23].

---

[20] Інформаційний портал: Выборг. Интернет-ресурс: http://www.vbrg.ru/articles/istorija_vyborga/istorija_nekotorykh_naselennykh_punktov/u_-_ja.

[21] Лукомський Г. Неокласицизм в архітектурі Петербурга // Аполлон. 1914. № 5. С. 12.

[22] Див.: Архитектор Андрей Андреевич Оль. 1883–1958. Графика и документы в собрании Государственного музея истории Санкт-Петербурга / Вступ. статья Л. А. Кирикова. СПб., 2008.

[23] «Архитектор Андрей Андреевич Оль (1883–1958)» Интернет-ресурс: http://www.

Революційні події 1917–1920-х рр. кардинально змінили долю Т. Білозерського, як і інших представників дворянсько-підприємницької еліти Росії. Публікуючи в 1918 р. листи П. Куліша до Н. Білозерської-Ген, Павло Зайцев подав таку примітку про Т. Білозерського: «З дітей В. М. та Н. О. Білозерських живий і досі в Петербурзі Тарас Вас. Білозерський, хрещеник Шевченка, лікар, по політичним поглядам – крайній правий, був гласним Петерб[урзької] міськ[ої] Думи»[24].

З інформації сайту «Дом русского зарубежья им. А. Солженицына» відомо, що згодом він емігрував до Франції, де в 1920–1921 рр. був членом «Ділового комітету» допомоги Російській Армії. Життя Тараса Васильовича Білозерського закінчилося 19 вересня 1925 р. в Парижі[25].

Після еміграції Тараса Білозерського в його колишньому особняку було влаштовано дитячу міську поліклініку, яка працює й донині (дитяча міська поліклініка № 19). Варто відзначити певну спадковість у тих соціальних ро-лях, що в різні періоди свого життя отримувала ця архітектурна споруда, адже в будинку, який належав лікарю, сьогодні розміщено медичну установу. У приміщеннях поліклініки збережено мармурові сходи, герб роду Білозерських над каміном і деякі інші деталі інтер'єру; у конференц-залі зберігаються меблі (дубовий стіл на 25 персон, фортепіано та ін.)[26].

Саме герб як символічний пізнавально-правовий знак, конвенційний за суттю і складений за визначеними законами й правилами, герб, як специфічне історичне джерело, що має стійке характерне графічне зображення та відбиває історичні традиції суб'єкта, якому він належить, є його символом і передається правонаступникам, становить для нас найбільший інтерес[27].

Родовий герб Білозерських був затверджений і внесений до XVIII частини «Общего гербовника дворянских родов Российской империи». Згодом опис і графічне зображення гербу було подано в «Малороссийском гербовнике»[28].

museum.ru/N33959.

[24] Листи Куліша до Н. Ол. Білозерської [Подав П. Зайцев] // Наше минуле (Київ). 1918. Кн. 3. С. 116.

[25] Волков С. Белое движение Интернет-ресурс: http://www.bfrz.ru/data/beloie_dvizgenie_volkov/personalii_volkov_2.pdf.

[26] Петербург. Особняк Т. В. Белозерского, 1913–1914 гг. Интернет-ресурс: http://babs71.livejournal.com/168480.html.

[27] Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для вищ. навч. закл. І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]. К., 2008. С. 146-147.

[28] Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. СПб., 1914. Репринтне відтворення. К.,1993. С. 21-22; Лакиер А. Б. Русская геральдика / Худ. Б. А. Лавров. Подготовка текста и послесловие Н. А. Соболевой. М., 1990. С. 224.

Герб роду набуває нових значень після його розміщення на стіні дому Тараса Білозерського, в оновлених інтер´єрах парадної зали. Родовий символ стає своєрідним «якірцем»/маркером для Тараса Васильовича в умовах превалювання в нього особисто російської ідентичності; герб поєднує його з українським козацько-старшинським родом, прізвище якого він носить. Припускаємо, що саме зображення гербу українського роду Білозерських дозволяє дослідникам не ототожнювати цей особняк з маєтностями, що належали іншому відомому російському князівському роду Бєлосельських-Бєлозерських[29].

Наразі герб фактично впливає на формування родової ідентичності в сучасних нащадків роду, які проживають у Санкт-Петербурзі. Саме родина Ямових (нащадки Олімпія Васильовича Білозерського) надала нам різноракурсні фото будинку Тараса Васильовича.

Герб від моменту розміщення в інтер'єрі будинку Т. В. Білозерського проявляє своєрідний інфантилізм, оскільки постійно потребує захисту й турботи (підправити, пофарбувати тощо). Особливих рис інфантилізму цей родовий символ набуває внаслідок революційних потрясінь 1917 р., оскільки будинок націоналізується, а його господар емігрує. Однак навіть у звичайній радянській поліклініці герб продовжує своє життя як символ минулої епохи (до речі, маючи шляхетний золотий колір), в оточенні «вульгарних розписів на тему російських казок у колишній їдальні над каміном»[30].

Будинок Т. Білозерського гарно ілюструє тезу Г. Зіммеля про те, що сутність речі визначається не тільки тим, чим вона є насправді, але й тим, що бачить той, хто на неї дивиться. Дійсно, для сучасних мешканців Петроградського району Санкт-Петербурга цей будинок є звичним, знайомим з дитинства місцем, пов´язаним із цілим рядом життєвих ситуацій (щеплення, візити до лікаря, процедури в маніпуляційному кабінеті тощо). Для знавців історії архітектури міста особняк є одним із символів цілої архітектурної епохи, одним із визначних проектів відомого архітектора А. Оля. Для представників родинного клану Білозерських цей особняк виступає важливою сполучною ланкою, яка поєднує між собою різні покоління, різні гілки цього роду.

[29] Ця помилка досить часто зустрічається серед сучасних поціновувачів петербурзької архітектури. Див.: Архиблог ШУ. Интернет-ресурс: http://www.forma.spb.ru/archiblog/2008/05/19/architect-ol/; Архитектор Андрей Андреевич Оль. Интернет-ресурс: http://oreshkin.livejournal.com/25703.html.

[30] Архитектор Андрей Андреевич Оль. Интернет-ресурс: http://www.2samurais.com/wp/2008/05/%C2%ABarxitektor-andrej-andreevich-ol-1883-1958%C2%BB/#more-442.

Андрій Темченко
Черкаси

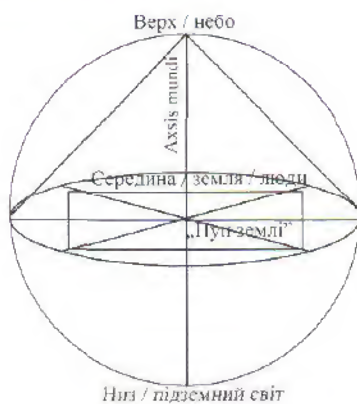
Центр і периферія: динаміка творення (обрядового) простору

Умовою проведення будь-якого обряду є організація простору, де він відбувається. В цьому разі йому надають особливого статусу, який передбачає існування смислової подвійності. З першого погляду його внутрішній зміст тяжіє до концентрації, стану абсолютного спокою, нейтральність якого порушується тоді, коли він стає точкою відліку. Процес просторового звуження абсолютизується в центрі, що є зразком стабільності й постійності. З іншого погляду наявними є ентропні процеси [1] розширення, розгортання простору, коли виявляються потенційні протиріччя правого / лівого, верхнього / нижнього, заднього / переднього, парного / непарного, які обумовлюються дуальною будовою людського тіла і природою психіки, яка прагне диференціювати явища оточуючого світу. У зв'язку з цим виникає необхідність: а) створення ідеального „неконфліктного" цілісного простору, на який не впливають ці розбіжності; б) моделювання місця / часу кульмінації конфлікту з метою впливу на його результат. Такий зразок пропонується в міфі, в процесі виконання якого передбачається упорядкування хаотично розташованих предметів за встановленим стабільним зразком. Міф „описує" правильність розташування речей, визначає їхню ієрархію по вертикалі й горизонталі, а також „затверджує" в якості зразків основні геометричні форми.

Міфологічні константи організації простору властиві не лише традиційній культурі. Відповідні аналогії спостерігаємо в планіметрії, де аксіоми Евкліда сприймаємо як даність, що не потребує доведення. Різниця між міфологічними й математичними засобами опису простору полягає в тому, що ці аксіоми виконують різні функції. В міфології пропонується широке коло аксіологічних значень, які є „операційною" системою, в межах

[1] Від гр. ἐντροπία – „повертання / перетворення".

якої власне й відбувається обрядова діяльність. Основою організації простору є міфологічний центр, навколо якого утворюється горизонтальна структура, що окреслюється лінією горизонту і поділяється на чотири / шість / вісім рівних частин – південь / північ / схід / захід. Північ / Південь є стабільною координатою, оскільки орієнтована на Центр Всесвіту – Полярну зірку. Схід / Захід утворюють сектори, що зумовлене явищем екліптики. Центральна координата Схід / Захід визначає його „стратегічний” напрям і відбиває процес просторового звуження. Вертикальна структура складається з двох сфер, які позначають верх / низ, що є просторовими точками міфологічної axsis mundi (мал. 1,2) [2]

Мал.1

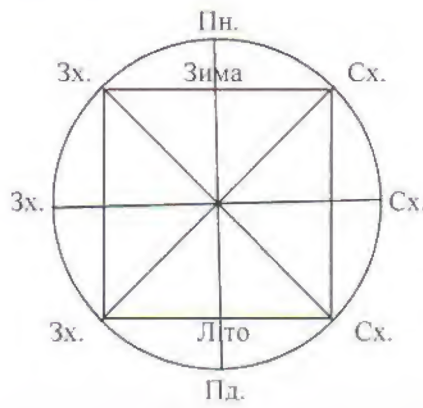
Мал. 2
Будинок м. Черкаси. XIX ст.

Визначені міфом напрями і геометричні форми утворюють систему координат, де розігруються основні міфологічні сюжети, що є архетипними для традиційного суспільства. Кількість сюжетних ліній є обмеженою, а зміст типовим. Ймовірність позаобрядових („з власної ініціативи”) дій максимально нівелюється, оскільки вони загрожують руйнуванню статичної структури, порушуючи внутрішній ритм організації і функціонування обрядового простору. Обмежений спектр основних значень, які пропонуються в міфі, звужує можливість неконтрольованого розвитку системи за „індивідуальним

[2] *Axsis mundi* (лат) – „вісь світу”. Аналогічні сюжети зустрічаємо в архітектурі. В основі будинку знаходиться прямокутник, поєднаний з небесною сферою за допомогою центральної колони (мал. 2).

сценарієм" і не дає змоги втручання суб'єктивного чинника, наслідком якого є деміфологізація основних значень.

Центр є точкою перетину можливих просторових вимірів, де відбувається coincidenta oppositiorum [3]. Центр розуміється як місце максимальної концентрації, граничної семантичної напруги, звідки відбувається координація „продуктивної діяльності" людини (мал. 3).

Мал. 3

„Діяльність" центру виявляється у вигляді центробіжної сили (з ліва на право / за рухом сонця), що є рушійною у Всесвіті. Суб'єкт, виконуючи обрядові дії, також створює навколо себе силове поле, подібне до магнітного поля землі (мал. 4).

Мал.4.

Мал.5.

В замовляннях центром тіла є пуп – „місце з'єднання" окремого індивіда з родом: „<…> баба пупа в'язала і тебе месце указала, і червоним поясом подпоразала, із куточка в куточок іскачайся у клубочок, у клубочок іскачайса і до пупа привітайса"[4]. Пуп є своєрідним каналом зв'язку з родом, його минулим і майбутнім, по якому хвороба може передатися усім іншим, включаючи пращурів і нащадків. У зазначеному тексті описується центробіжний рух „скачування" / зав'язування пупа („іскачайся у клубочок"),

[3] Coincidenta oppositiorum (лат.) – „поєднання протилежностей".

[4] Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / Сост. подготовка текстов и коммент. Т.А. Агапкиной, Е.Е. Левкиевской, А.Л. Топоркова. М., 2003. № 600.

що концентрує радіальні рухи, начебто матеріалізуючи енергію роду в тілі хворого. В інших текстах зустрічаються описи зворотних дій – з пупа ніби „викручували" хворобу, створюючи децентробіжні рухи, супроводжуючи цей процес від'ємним рахуванням: „<…> треб пальцем *круг пупа* водить, це наўпокі, *не за сонцем* треба <…> от завої дзєвять братом, от дзєвяті до восьмі, от восьмі до сємі, от сємі до шесті, от шесті до пяті, от пяті штерох, от штерох до трох, от трох до двох, от двох до о́дного" [5] (мал. 4,5).

Сфера впливу силового поля центру обмежена, що пояснює неоднорідність просторової периферії, семантичне наповненість і обрядове значення якої посилюється / послаблюється залежно від відстані до нього. Силові можливості центру визначаються обрядовою ситуацією і вимірюються за допомогою чисел. Наприклад, міфологічні *сім / дев'ять / дванадцять небес* стають такими в контексті обряду. Кількість числових значень не є безкінечною, але не завершується остаточно. Натомість відбувається циклічне повторення (0-1-2-3-4-5-6-7-8-9 / 10-11-12 …). Сприйняття центру як зразку довершеності пояснює, чому його уособлюють статусні міфологічні істоти або святі: „На полє, на пріполє, там стаіць камінь. На том камяні *судзєржицєль*, судзєржі сваіх людзєй і катов, і сабак, і другіх звєрєй, штоб нє пужалі маіх дзяцєй"[6] [7].

Розуміння центральної точки простору як ключової пояснює, чому в міфі створюється система запобіжних засобів, що обмежують вплив деструктивних сил. Змінивши місце розташування чи кут повороту центру, змінюється загальна система координат міфу. Такі зміни можемо порівняти з ефектом колеса, причиною обертання якого є рух вісі. В магічних практиках маніпуляції з „центральною" точкою (в межах обряду) дозволяють з'ясувати „справжню" / приховану причину захворювання: „В чистим поли костьол стоіть, а в костьолє прістил стоіть. За пристолом дві панєнке сєдєть, перед їми шклєнка води стоіть. Вони сидєть-гадають, (ім'я) чорною болєзь одмоўляють. Пріїхаў до їх Гіоргій на севом коні, на золотом седлі, і той сидеть, гадає, гето болєзь їм одмоўляє"[8].

Одним із способів обрядових маніпуляцій з центром є створення на рівні тексту ситуацій абсурду / хаосу: „На дубє котел, а ў котлі орел. Я

[5] Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / Сост. подготовка текстов и коммент. Т.А. Агапкиной, Е.Е. Левкиевской, А.Л. Топоркова. М., 2003. № 608.
[6] Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.). № 170.
[7] А.Л. Топорков вважає, що мова йде про господаря тварин [Полесские заговоры. М., 2003. С. 119]. „Судзєржицєль" співвідноситься з Богом, який „усе держить" (пор. з образом Атланта).
[8] Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.). № 438.

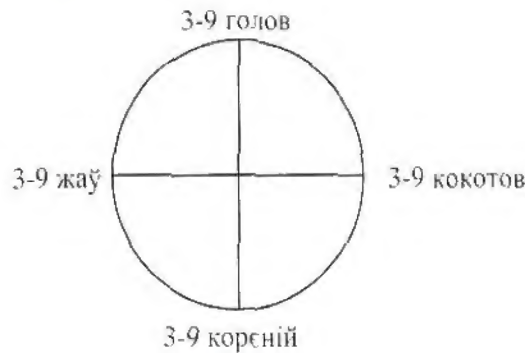
цього орла без огня звару, без зубоў прогеню. Як цей орел буде без огня кіпіть, тоді у (ім'я) буде пальчик <...> болітьˮ[9]. Незважаючи на видиму неупорядкованість / хаотичність відповідні сюжети лише підтверджують статичність центру, заперечуючи небезпечні і провокуючи позитивні зміни на периферії. Аналогічні методи дешифрування (від зворотного) застосовуються при тлумаченні сновидінь: де сміх розуміється як сльози, весілля – як смерть, гроші – як неприємності тощо. В цьому разі спрацьовує ефект дзеркала, де видима реальність сприймається навпаки.

В інших випадках відповідні втручання призводять до неконтрольованих, іноді фатальних змін: „Одная злая небесниця пустила зубок під золотий клубок, у рум'яне м'ясо, у червону кровˮ. Наприклад, при зустрічі матерів з малолітніми дітьми забороняли порушувати горизонтальну рівновагу між ними, навмисне піднімаючи одного й опускаючи іншого: „Має ваўченя, а тває казленя. Має тває заєсцьˮ[10]. Зміщення центру на користь іншого дає змогу протилежній стороні „включатиˮ захисний механізм антиповедінки (пор. з мотивом абсурду), що збалансовує це порушення і повертається проти зловмисника: „Як пагане, так бірі собі, а доброє, даўай мніˮ[11]. Натомість усталкування центру спричиняє відтворення початкового / „ідеальногоˮ стану, що відповідає часу творення: „Один світ, один мир, однакови батьки, однакови матки, нехай будуть однакови диткиˮ[12], що пояснює текстові паралелі дуба / сосни (осі світу) з хребтом: „Дубняк на дубняк, пєрєстань боєць, сліжак! А сустаў на сустаў, штоб спіна пєрєстаўˮ[13]. Промовляючи замовляння, необхідно стояти нерухомо (!), як „стоїтьˮ дуб / сосна / місяць.

Вище зазначалося, що в центрі розташовують статусних сакральних покровителів: „На Казанській горі старий чорний дуб стоїть. На тім дубові *Божа Матір* седить і <…> дожидає. Іди <…>, чорного дуба глодами, а Божа Матер буде помогати зуби замовлятиˮ, Пор.: „На сінєм морє востров, а на востровє стаяў дуб, а на тим дубє *дванадцать* кокатов, *дванадцать* варатов, *дванадцать* голєк, *дванадцать* вєток. А у том дубє било гнєздо, а ў гнєздє *Рог*ˮ[14].

---

[9] Там само. № 379.
[10] Там само. № 117.
[11] Там само. № 130.
[12] Там само. Полесские № 123.
[13] Там само. № 632.
[14] Там само. № 530, 646.

Мал. 5.

Образ *Рога* сполучається з Божою Матір'ю, образ якої може зіставлятися з дохристиянськими культами. „Формулою" центру-*Рога* є дванадцять – граничного завершення [15], що дає змогу „із Парасі болєзнь угоняти"[16]. *Рог* порівнюється з давньослов'янським Сва-*рогом* – міфічним царем, який навчив людей плавити метал і встановив моногамний шлюб „въ время царства его спадоша клеще с небесе, на ковати оружье. Преже бо того палицами и камением бьяхуся. Тъ же Феоста закон устави женам за един мужь посагати и ходити говеющи <…> и въстави единому мюжю едину жену имети и жене за один мужь посагати. Аще ли кто переступить – да ввергнут и в пешь огнену (сего ради прозваша и Сварогом)"[17]. Ім'я давньослов'янського Сварога є складним, перша частина якого втілює ідею небесного світла: від д-інд. *svarrgas* – „небо", д-інд. (вед.) *s(ur)var* – „сонце", але д-р. *сварожич* – „вогонь"; друга частина зіставляється з нім. *ragen* – „височіти" (пор. з приказкою: „Щастя має роги, біда має ноги"). Пор. з

[15] Структура тексту будується за принципом магічного квадрата, який також є замкненою системою.: 1) „На сінєм морє востров, а на востровє стаяў дуб, а на тим дубє дванадцать кокатов, дванадцать варатов, дванадцать голєк, дванадцать вєток. А у том дубє било гнєздо, а ў гнєздє Рог" [Полесские заговоры. № 646].. Аналогічну структуру мають інші тексти: 2) „Стаїць дуб при дарозі на дванаццаць караноў, на дванаццаць вєрхоў. Там дванаццаць ремезових гнєздоў, а ў тих гнєздох по дванаццаць птіц" [Полесские заговоры. № 627]. Розглянемо вищезазначені тексти в числовому еквіваленті: 1) „дванадцать кокатов + дванадцать варатов + дванадцать голєк + дванадцать вєток"; 2) „дванаццаць караноў + дванаццаць вєрхоў + дванаццаць гнєздоў + дванаццаць птіц" → 12 + 12 + 12 + 12 = 48 → 4 + 8 = 12.

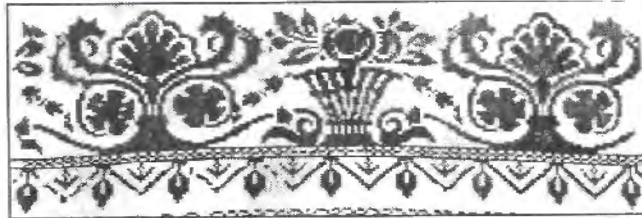
Подібні замовляння уявляються графічно: „На морє Вартинском стоіть дуб Вартинский 3-9 кокатов, на 3-9 корєній. На том дубу золотоє гнєздо, в том гнєздє царіца Шкурапєя на 3-9 голов, на 3-9 жаў" [Полесские заговоры. № 674] (мал. 5).

[16] Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.). 646.

[17] Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. М., 1994. С.10.

іншими поняттями, що мають обрядовий підтекст: рос. *ост-рог* – „місце, оточене частоколом"; *пи-рог* – „святкова страва", *до-рог-ий* – порівнюється з д-інд. *ā-driyatē* – „ставитися з повагою"[18] [19].

В окремих випадках міфологічний центр є місцем розташування не верховного божества, а його антиподу, який сполучається із семантикою „того" світу (мал. 6).

Мал.6

Наприклад, царя / цариці змій: „В чістом полі на сінім морі стояла груша, на той грушє – *залатоє гнєздо*, а ў том гнєдзє – царе царицей, звалі єє Мар'яна"[20] (можливі асоціації з лат. *morbus* – „хвороба"; лит. *mãras* – „чума"[21]. Пор. із семантикою золота, як атрибуту потойбічного[22]. Однак така ситуація може не створювати прецедент до конфлікту[23][[24]. У міфі семантичні поля верху і низу не завжди перетинаються, на що вказує образ світового дерева, яке є пропорційним: „Статіць дуб при дарозі на *дванаццаць караноў,*

[18] Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х томах. Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачёва / Под ред. и с предисл. Б.А. Ларина. М., 1986-1987. Т. 1. С.531.

[19] З небесною рогатістю зіставляються міфологічні образи, що „загризають журбу": „Ў полє рєка, а на рєкє верба, і прішла коза да гризє вербу. Покінь, коза, гризти вербу, возьмі мою журбу, шоб я нє журілась, не смутилась" [Полесские заговоры. № 356.

[20] Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.). № 666

[21] Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х томах. Т.2. С. 651.

[22] Успенский Б.А. Филологические разыскания в области славянских древностей. М., 1982.

[23] Топоров В.Н. О структуре некоторых архаических текстов, соотносимых с концепцией „мирового дерева" // Труды по знаковым системам, V. Тарту, 1971. С. 9-62.

[24] Показовими в цьому разі є тексти від укусу змії: 1) „На море-лукаморе стаяў дуб, пад тим дубам було три камні, пад тими камнямі сидзєлі три жабухи <…> на тим дубў двєнацаць какатоў, на тих какатáх двєнацаць арлоў <…> ідзіця, бярица у гадаў яди, дзюбкам'и вікідайт'я, кагцями виграбайц'я, крилям'і замятайц'я"; 2) „На море, на Сіянє стаяў дуб, на том дубє двєнацаць кокати, на тих кокатох двєнацаць сучкі, на тих сучках пухóва пєрина, на той пєринє змія Шкурапєй са сваім мужєм со Сіясом. Змєя Шкурапєй, унімай сваіх дзєцей <…> Єслі нє унімєш, пашлю я цєбє Міхаіла Архангєла, каб йон цєбє громом пабіў, молнію спаліў, па бєлому свєту попіл пусціў" (Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.). № 659-660).

на дванаццаць вєрхоў (12 / 12). Там *дванаццаць* ремезових *гнєздоў*, а ў тих гнєздох по *дванаццаць* піц (12 / 12)”[25]. Низ дуба (12 коренів) є дзеркальним відображенням його верху (12 верхів): де розташовується дванадцять гнізд з дванадцятьма пташенятами „віщого” ремеза, який сповіщає про прихід весни[26] [27]. Приклади накладання „верху” на „низ” (втілення принципу *що на горі, те і внизу*) зустрічається в тексті „від скули”: „На сіньом мори, на кіяні садзіць дзєўка на камєні – сакоча, рагоча (ім’я) євінай скули укусіць хоча”[28]. Образ „дівки”, яка „сокоче” з наміром укусити „скулу” (пор. з мотивами вигризання хвороби), однаково співвідноситься з крайніми елементами опозиційних протиставлень: небо / земля, життя / смерть, оскільки *сокотухою* могли називали як змію: „Гадюка сакоча, рагоча”[29], так і птаха: *сокотуха* – „курка”[30] (пор. *сокотати* – „оберігати / охороняти”). В болгарських, словенських і польських діалектах форми **gadъ* (**gadь*) / *gadina* вживаються для позначення плазунів і птахів: польськ-бескид. *gawiednik* – „гад / плазун”; *gawiedź* – „свійські птахи”; чеськ. *havěď* – „свійський птах / паразит” (пор. із загадкою про змію: „Чорна куриця під тином кублиться”). З цього приводу О.В. Гура зазначає: „Повір’я, які споріднюють змію з півнем чи куркою в переважній більшості співвідносяться з образом василіска. Так, з яйця, яке зніс півень, чи яйця з-під чорної курки з’являється на світ змієня-домовик <...>. Про гада-птаха згадується в польському повір’ї: „Гадина (змія) виглядає як курка. Як зніметься в лісі, то за нею загориться трава. В гадини є крила, пір’я червоне, як вогонь. Діти в неї з яєць. Коли така гадина укусить – то смерть”[31]. В цьому контексті образ змії-птаха не видається абсурдним, оскільки стосується часів першотворення, коли ще не існувало поділу між верхом і низом. У переказах західних слов’ян розповідається про те, що раніше в змії були ноги, схожі на курячі, які зникли після того, як вона намагалась укусити Єву. За це її прокляв Бог, зробивши отруйним плазуном[32]. Пор. з українським: „Змія ніг не має, бо її Бог прокляє”.

---

[25] Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг).. № 627.

[26] Гура А.В. Символика животных в славянской народной традиции. М., 1997. С. 772.

[27] Згідно з дослідженнями американських учених в усіх рослинах співвідношення маси наземної частини і маси кореневої системи однакове (Савицкая Г.Б. Символ жизни // Наука и жизнь. 2004. № 3).

[28] Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.). №331.

[29] Там само. С.202.

[30] Словарь української мови / Упор. з додатком власн. матер. Б. Грінченко: У 4-х тт. 2-е вид. К., 1996-1997. Т.4. С. 165.

[31] Гура А.В. Указ. соч. С.275-276.

[32] Там само. С.306.

Сприйняття змії і півня як образів, що символізують протистояння земного і небесного пояснює, чому вони є атрибутами верху і низу світового дерева: „Є у нашого Бога широкає поле, на том полє сінєє море, на сінім мори стаяў дуб, двінадцать какатоў, двінадцать кареноў ў *старшим* (найвищому) какацє сідзєў *старший* пеўнік"[33]. Аналогічні мотиви зустрічаються в орнаментальних композиціях української вишивки і Бушанського комплексу.[34]

Наявність внутрішнього ритму в просторі, який виявляється в його перманентному звуженні / розширенні, пояснює неоднорідне ставлення до центру, який може бути зразком статики / нерухомості (і його „абсолютної" величини – потойбічного) або динаміки, що позначає процес відновлення. Прагнення до нерухомості чи її заперечення визначаються характером захворювання, де ці стани є зразками для наслідування.

---

[33] Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.). №77.

[34] Китова С.А. Полотняний літопис України. Черкаси, 2004. С. 112, 153. Пор. з текстом: „У чистом полі стаіць груша трясуча, ї калюча, ї цвітуча. Пат таєю грушай сядзіць дзєўка сама нє харашавіта. Да нє ўмєє ні прасці, ні ткаці і толькі іспуг утавараці. Гаварáй, гаварáй, болю сунімáй, гарачку асушай" [1, № 172]. Образи цвітучої / колючої / трясучої груші є метафоричним описом сезонного дозрівання фруктів (весна / зима / літо). Схожим є образ „не хорошовитої" дівчини, в якій поєднуються молодість і старість.

Буркгард Вьоллер
Відень

Галичина як проблема географічної інтеграції: місце коронного краю на ментальних картах у німецькій та австрійській географії XIX – початку XX ст.

В ході становлення географії як науки та її професіоналізації в другій половині XIX ст., а також внаслідок пов'язаного з цим зростання її престижу та значимості в науці і політиці, географи почали все активніше брати участь у формуванні та поширенні уявлень про просторові структури (метагеографія), а також у створенні когнітивних (ментальних) карт (*mental maps*)[1]. Дискусії про визначення структури регіонів, проведення кордонів та встановлення топографічних найменувань ґрунтувалися на, здавалося б, об'єктивних геофізичних критеріях та мали здебільшого конкретні (гео) політичні імплікації для власного розуміння та зовнішнього сприйняття цілих регіонів. Коли у географії застосували різноманітні процеси виготовлення ментальних карт та сформулювали головні питання щодо визначення європейського континенту і його природного внутрішнього поділу, а також щодо географічної інтеграції окремих держав, для австрійської коронної землі Галичини це означало перегляд її позицій в межах Європи, а для Габсбурзької імперії – зміну ставлення Віденського центру до галицької периферії.

Виникнення королівства Галичини та Лодомерії внаслідок поділів Речі Посполитої було суто політичною дією (процесом). Кордони майже довільно провели там, де досі їх і не існувало[2]. Раптова поява Галичини на

[1] *Downs R. M., Stea D.* Image and Environment. Cognitive Mapping and Spatial Behavior. – Chicago, 1973; *Downs R. M., Stea D.* Kognitive Karten. Die Welt in unseren Köpfen. – New York, 1982; *Lewis M. W., Wigen K. E.* The Myth of Continents. A Critique of Metageography. Berkley-Los Angeles-London, 1997; *Schenk F. B.* Mental Maps. Die Konstruktion von geographischen Räumen in Europa seit der Aufklärung // Geschichte und Gesellschaft. 2002. No. 28. S. 493-514.
[2] Pacholkiv S. Das Werden einer Grenze // Grenze und Staat. Paßwesen, Staatsbürgerschaft,

карті Європи перетворилась у політичну і культурну інтеграційну проблему[3]. Пересунення австрійського державного кордону на Схід, пов'язане з анексією Галичини, і раптове сусідство з Російською імперією стали від середини XIX ст. предметом численних географічних дискусій, оскільки концепція «природного простору» та «природних кордонів» ставила під сумнів географічну законність приєднання галицьких земель та володіння ними, а також становила загрозу територіальній єдності Габсбурзької імперії. Наукові дебати з питань географічних відмінностей між Європою та Азією чи щодо кордону між Західною та Східною Європою саме тому набули особливого значення для визначення положення та встановлення ідентичності всередині Габсбурзької монархії, бо вони піднімали питання про те, чи імперія на основі анексії Галичини територіально та ментально просунулась до Східної Європи (чи навіть до «напів-Азії»[4]).

Представлена у даній роботі теза полягає у тому, що Галичина являла собою значну проблему збереження цілісності Габсбурзької імперії, передусім у географічному відношенні. Тому важливо розглянути, спираючись на дослідження німецьких та австрійських географів, яким чином до закінчення Першої світової війни сформувалося чужинницьке сприйняття Галичини, а також які дискурсивні стратегії використовували географи для того, щоб вирішити галицьке питання. Для цього спершу розглянемо питання про те, яке географічне значення надавалось коронним землям для територіальної єдності та геополітичних позицій Габсбурзької монархії, а далі проаналізуємо, яке місце займала Галичина у географічних дискурсах, присвячених питанням встановлення кордонів та укладання карт, а також як вона вписувалась до просторових концепції Східної та Середньої Європи.

При цьому необхідно прослідкувати за становленням критичних геополітик (critical geopolitics), які у 1990-х рр. були представлені передусім Ґерардом Тоалом (Gearóid Ó Tuathail) і введені в німецькомовний простір Юлією Лоссау (Julia Lossau), Ґюнтером Волькерсдорфером (Günter Wolkersdorfer) та Паулем Ройбером (Paul Reuber)[5]. На противагу концепціям

Heimatrecht und Fremdengesetzgebung in der österreichischen Monarchie 1750-1867, під ред. Heindl W., Saurer E. Wien-Köln-Weimar, 2000. S. 519-620. Див. також: Die galizische Grenze 1772-1867: Kommunikation oder Isolation? під ред. Augustynowicz C., Kappeler A. Wien-Berlin, 2007.

[3] Wolff L. Inventing Galicia. Messianic Josephinism and the Recasting of Partitioned Poland // Slavic Review. 2004. No. 63. P. 818-819.

[4] Franzos K. E. Aus Halb-Asien, Culturbilder aus Galizien, der Bukowina, Südrußland und Rumänien. Leipzig, 1876. S. V.

[5] Lossau J. Anders denken. Postkolonialismus, Geopolitik und Politische Geographie //

класичної геополітики, сформульованих Фрідріхом Ратцелем (Friedrich Ratzel) та Рудольфом Челленом (Rudolf Kjellén), у критичних геополітиках йдеться вже не про виведення політичних дій з географічних подій, а скоріше про деконструкцію просторового бачення в політиці та суспільстві. Відповідно до цього геополітичні дії сприймаються як дискурсивна практика, а географічні уявлення про впорядкування простору, встановлення кордонів та найменування місцевостей та районів – як вигадані. Отже, критичні геополітики тісно пов'язані з концепцією ментальних карт, яка бере початок у когнітивній психології та в розумінні просторового повороту (spatial turn) проникла до гуманітарних наук. Відповідно до цього, географи можуть значною мірою маніпулювати, конструювати, інструменталізувати та політизувати індивідуальні та колективні просторові уявлення[6]. Таким чином, метагеографічні дискурси мали вплив також і на географічну конструкцію Галичини.

Галичина і географічна цілісність Габсбурзької монархії

Ще у середині XIX ст. в географії домінувало легалістичне розуміння держави. Географічні феномени описувалися здебільшого у межах існуючих державних кордонів і практично не відігравали ролі для легітимізації кордонів Австрійської імперії. Так, наприклад, австрійський географ Адольф Шмідль (Adolf Schmidl, 1802-1863) у своїй праці *Австрійське країнознавство* (1852) описував серед іншого орографію, гідрографію, метеорологію і розподіл ресурсів у монархії, не ставлячи під сумнів державні кордони[7]. Схожим чином також і Франц Генріх Унґевіттер (Franz Heinrich Ungewitter) орієнтується у своєму географічному висвітленні імперії виключно на адміністративні кордони окремих коронних земель[8].

Проте з утвердженням класичної географії все більшої популярності набувала нормативна концепція природи, яка стверджувала залежність нації

Erdkunde. 2000. 57. S. 157-167; Politische Geographien Europas. Annäherungen an ein umstrittenes Konstrukt, під ред. Reuber P., Strüver A., Wolkersdorfer G. Münster, 2005; Wolkersdorfer G. Politische Geographie und Geopolitik zwischen Moderne und Postmoderne. Heidelberg, 2001.

[6] Osterhammel J. Raumbeziehungen. Internationale Geschichte, Geopolitik und historische Geographie // Internationale Geschichte. Themen – Ergebnisse – Aussichten, під ред. Loth W., Osterhammel J. München, 2000. S. 287-308; Schlögel K. Im Raume lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik. München, Wien, 2003.

[7] Schmidl A. Oesterreichische Vaterlandskunde. Wien, 1852.

[8] Ungewitter F. H. Die österreichische Monarchie, geographisch, statistisch und historisch dargestellt. Unter genauer Bezugnahme auf die neueste administrative und gerichtliche Organisation der Kronländer und mit der sorgfältigen und ausführlichen Topographie. Brünn, 1856.

і держави від природних умов. В ході пожвавлення різних національних рухів все інтенсивніше створювалися національні територіальні міфи, які пропагували автохтонність окремих націй на конкретних територіях Австро-Угорської імперії і цим описували їхні примордіальні права на ці території[9]. В офіційній австрійській географії це явище викликало зворотну реакцію. Територіалізації окремих націй намагалися протиставити географічну єдність монархії тим, що використовували природу як онтологічний капітал для легітимності власних політичних територіальних уявлень. Зокрема австрійський географ Александер Зупан (Alexander Supan, 1847-1920) дотримувався думки, що географічна цілісність імперії могла компенсувати відсутню національну єдність і «узаконити» існування імперії:

«Історія вчить нас, що великі держави, котрі виникли не лише через панівну сваволю, а й самі створили умови своєї стабільності, є національними або географічними цілісними одиницями, або тим та іншим одночасно. Австро-Угорська імперія, яка впродовж століть доводила право на своє існування, являла собою, незважаючи на розмаїтість орографічних основних елементів, географічну єдність.»[10]

На важливості ролі природи для державотворення в загальному і, особливо, на її значенні для виникнення Габсбурзької монархії наголошував також Альфред Грунд (Alfred Grund):

«Австро-Угорщина є доказом державотворчого впливу географічних умов. Вони насильно об'єднали численні нації в одну державу, яка сьогодні є цілком чужорідною серед одностайних національних держав решти Європи. Через географічні умови окремі частини Австро-Угорщини є залежними одна від одної»[11]

Однак, спроба австрійських географів довести територіальну єдність Дунайської монархії за допомогою географічних критеріїв, була піддана критиці, особливо з боку німецьких колег. Людвіґ Нойманн (Ludwig Neumann) був одним із багатьох німецьких географів, котрі саме у географічній неоднорідності вбачали суттєву проблему австрійської держави:

«У будь-якому відношенні Австро-Угорська монархія виступає суто історичним державним утворенням, чия територія є не менш ніж природно

[9] Про зв'язок між нацією та територією: Schultz H.-D. Land – Volk – Staat. Der geografische Anteil an der Erfindung der Nation // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. 2000. 51. S. 4-16; Donnan H., Wilson T. Borders. Frontiers of Identity, Nation and State. Oxford, 1999.
[10] Supan A. Österreich-Ungarn // Unser Wissen von der Erde, під ред. Kirchhoff A. – Prag-Wien-Leipzig, 1889. S. 4.
[11] Grund A. Landeskunde von Österreich-Ungarn. Leipzig, 1905. S. 81.

замкненим у собі простором країн, і всебічно задовільний географічний образ якого завжди залишатиметься методично складним.»[12]

Провінції Галичина та Буковина виявились на підставі їхньої по-іншому оформленої географічної структури особливо великою перешкодою у намаганнях географів зобразити монархію як цілісну природну територію. Анексію Галичини і Буковини здебільшого сприймали як порушення природних кордонів. Вже французький географ Елізé Реклю́ (Élisée Reclus) критикував це у своїй монументальній і впливовій праці «*Нова універсальна географія»*:

«Галичина і Буковина лежать ззовні захисного валу Карпат і те, що вони належать до Австрії, порушує географічну цілісність. На основі структури ґрунту, водотоків та кліматичних умов ці місцевості є частиною великої рівнини, яка простягається від Судетів до Алтаю.»[13]

Через це також і австрійські інтелектуали назвали відсутність природних кордонів на сході монархії географічною проблемою. Александер Зупан поруч із Далмацією зробив також Галичину і Буковину особливо відповідальними за те, що Цислейтанія «була страшенно великим державним утворенням» з географічної точки зору, оскільки її частини, що лежали за Карпатами, були практично нічим не пов'язані з австрійським центром. Окрім цього, він назвав кордони між Галичиною і Росією, що проходили по рівнині, «найпроблематичнішою лінією оборони» монархії, через те, що на великих ділянках вони не були позначені природними кордонами, наприклад, річками[14].

Географи фактично не знаходили можливості прилаштувати «Прикарпаття» до програми географічної цілісності: Галичина не лежала на Дунаї, його притоками до неї також не можна було дістатися. У транспортному та комунікаційному відношеннях вона була відділена Карпатами від Віденського басейну. На підставі її континентального клімату, гарячого літа і холодної зими, а також незначних атмосферних опадів, її мусили би віднести властиво до Східноєвропейської рівнини[15]. Саме ця несумісність Галичини з цільовим баченням географічно цілісної держави призвела в кінцевому рахунку до того, що такі географи, як Александер Зупан і Альфред Ґрунд, визнаючи утворення держави завершеним вже

[12] Neumann L. Allgemeines und Mitteleuropa // Geographisches Handbuch. Allgemeine Erdkunde Länderkunde und Wirtschaftsgeographie, під ред. Scobel A. Bielefeld-Leipzig, 1909. S. 633.
[13] Reclus É. Nouvelle géographie universelle. La terre et les hommes. T. 3. Paris, 1876-1894. S. 388.
[14] Supan A. Op. cit. S. 9.
[15] Heiderich F. Länderkunde von Europa. Leipzig, 1910. S. 146.

на початку XVIII ст. (ще з укладенням Пожаревацького миру 1718 р.), при обумовленні територіальної цілісності держави свідомо обійшли насильно приєднану Галичину[16]. Успішною стратегією виявився також поділ монархії на «дунайські» і «задунайські (außerdanubisch) країни» (Галичина, Буковина, Далмація), причому останні для встановлення географічної єдності класифікувалися як неважливі[17].

Трактування географічно цілісної імперії було переважно ще недостатньо підкріплене аргументами і майже ніколи не знаходило застосування для Галичини. Хоча Норберт Кребс (Norbert Krebs, 1876-1947), викладач реальної школи і доцент географії у Віденському університеті, на початку своєї праці проголосив географічну цілісність австрійської держави, мусів, однак, ще на тій самій сторінці визнати, що «жодна країна Європи» ще не виявляла «в межах своїх кордонів таких яскравих відмінностей, такого багатого розмаїття форм ландшафту, клімату і флори, співіснування і розвитку різних народностей як Австро-Угорщина[18]. Для Н. Кребса Віденський басейн являв собою географічний вузловий пункт, котрий з'єднав і утримував різні частини країни. Відповідно до загальноприйнятої тоді геодетерміністичної точки зору, він описав формування Габсбурзької монархії як природно обумовлений процес, у якому земля об'єднала людей, оскільки «клаптик землі сильніший ніж його мешканці»[19]. Хоча Н. Кребс, мабуть цілком свідомо, не розглядав роль Галичини у цьому природному процесі об'єднання, проте його виклад містив аргументовані приклади, які мали значення також і для визначення місця Галичини у монархії. Для того щоб прокласти місток між Віденським централізмом і позбавленою однорідності імперією, Н. Кребс проголосив «розмаїтість у єдності» як перевагу і особливу принаду монархії[20]. Позитивне сприйняття географічної неоднорідності давало змогу визнати Галицьку територію не як перешкоду для державної цілісності, а як цінну складову ландшафтно багатогранної австро-угорської держави[21].

Геополітичне значення Галичини

Значення галицького питання вимагало цілком нових підходів, коли на зламі століття австрійські географи зіштовхнулися з новими теоріями

[16] Supan A. Op. cit. S. 4.
[17] Grund A. Op. cit. S. 84; Supan A. Op. cit. S. 9.
[18] Krebs N. Länderkunde der österreichischen Alpen. Stuttgart, 1913. S. 3.
[19] Ibidem. S. 4.
[20] Ibidem. S. 3.
[21] Такий підхід знайшов вияв також і в баченні Габсбургської монархії як «малої моделі Європи»: Angerer T. „Österreich ist Europa". Identifikationen Österreichs mit Europa seit dem 18. Jahrhundert // Wiener Zeitschrift zur Geschichte der Neuzeit. 2001. No. 1. S. 55-72.

Фрідріха Ратцеля (1844-1904) про органічний характер держави. Потужна критика Ф. Ратцеля щодо неорганічного приєднання Галичини спонукала австрійських інтелектуалів до осмислення аргументацій:

«Якщо держава, яка належить до землі з певною природою і стільки ввібрала у себе з цієї природи, що цим істотно визначився її характер, виростає за межі цієї землі, це відчувається так, ніби організмові імплантували щось чужорідне. Нерідко воно відштовхується як щось неорганічне. [...] Неорганічний вже за своєю формою зв'язок Галичини з рештою Австрії показує, наскільки мало органічним був цей процес, котрий об'єднав її з цією імперією.»[22]

Також учень Ф. Ратцеля Рудольф Челлен (1864-1922) засуджував приєднання Галичини. Згідно з його аргументацією, через цю анексію монархія перемістилася далі на «Ближній Схід», а усередині імперії зріс слов'янський елемент супроти європейського, що коштувало Габсбурзькій монархії місця у німецькій державній системі. Знаходячись по ту сторону «природних кордонів» Карпат, Галичина стала тепер «як тягар на спині монархії». Р. Челлен підсумував ці «штучні ходи у формуванні імперії» як «суттєвий мінус у географічній індивідуальності Дунайської монархії по відношенню до її розташування та території». Через це Австро-Угорщина була для нього «великою державою із найслабшою периферією»[23].

Після критики Ф. Ратцеля і Р. Челлена географи все більше уникали геофізичного обґрунтування галицької приналежності до імперії і на передній план висунули геополітичну необхідність анексії Галичини. Франц Гайдеріх (Franz Heiderich) аргументував:

«Найменш органічний зв'язок із рештою держави має північне Прикарпаття, однак його захоплення при розпаді Польщі було політичною необхідністю. Кордон тут також ненадійний та відкритий, однак завдяки віддаленому валу Карпат він отримує потужний природний захист.»[24]

Ф. Гайдеріх розширив цим геополітичну функцію Карпат: ці гори були відтепер не лише захисним валом для земель з південно-західної сторони: раптом виявилось, що відтепер вони також гарантують захист північно-східних областей, відкритих з боку Росії. Окрім того, Ф. Гайдеріх наголошував на значенні Галичини як території, багатій на природні ресурси. Однак, на передньому плані його аргументації йшлось не стільки про

---

[22] Ratzel F. Politische Geographie. München-Leipzig, 1897. S. 159.
[23] Kjellén R. Die Großmächte der Gegenwart. Leipzig-Berlin, 1914. S. 8-10.
[24] Heiderich F. Österreich-Ungarn // Karl Andree's Geographie des Welthandels, під ред. Heiderich F., Sieger R. Frankfurt/M., 1910. S. 423.

актуальну, економічно відсталу Галичину[25], а набагато більше про потенціал її розвитку в майбутньому[26]. Таким чином, визначення галицької території, як надзвичайно важливої для австрійської держави, дало можливість врешті використати теорії Ф. Ратцеля і Р. Челлена про зростаючий організм держави і його неминучу боротьбу за життєвий простір[27] для того, щоб виправдати приєднання Галичини і зобразити його як природній процес, націлений на збереження держави[28].

Під час Першої світової війни Роберт Зіґер (Robert Sieger, 1864-1926), учень Альбрехта Пенка (Albrecht Penck, 1858-1945) і на той час професор географії у Граці, нарешті підсумував аргументи для географічної цілісності Австро-Угорщини: землі Габсбурзької монархії з'єднувались між собою Дунаєм, орієнтувалися на Віденський басейн як вузловий пункт транспорту і комунікацій та були оточені гірськими валами Альп і Карпат. Оскільки Р. Зіґер сам визнав, що ці ознаки не стосуються Галичини, він приєднався до вже прийнятого А. Зупаном і А. Ґрундом поділу на «дунайські» та «задунайські» країни і, наслідуючи хартленд-теорію (Heartland-Theory) Хелфорта Дж. Макіндера (Halford John Mackinder)[29], протиставляв «центральні землі» «зовнішнім землям» монархії. «Зовнішні землі», до яких він також зараховував Галичину, мали передусім політично-стратегічне значення. Для цього Р. Зіґер застосував старий образ Австрії як захисної сили Європи, спроектувавши його на галицьку периферію. Географічне положення монархії «на кордоні європейського півострова у напрямку до країн Сходу», а отже «у сфері боротьби західноєвропейської та східної культур», постійно надавало імперії визначної ролі у виконанні функції посередника між культурами, для окультурення Сходу і захисту Західної Європи[30]. Галичина, як «особливий різновид середньоєвропейської культури», перейняла у світовій війні саме це завдання австрійської цивілізаційної місії на Сході[31].

Р. Зіґер перейняв серед іншого і геополітичний аргумент Ф. Гайдеріха про захисну функцію галицької території супроти російської експансії:

---

[25] Галичину часто називали «Богодільнею Європи» (Armenhaus Europas). Śliwa M. Nędza Galicyjska: mit i rzeczywistość // Galicja i jej dziedzictwo, під ред. Bonusiak W., Buszko J. T. 1. Rzeszów, 1994. S. 145-153.

[26] Heiderich F. Länderkunde von Europa. Leipzig, 1910. S. 262.

[27] Kjellén R. Der Staat als Lebensform. Leipzig, 1917. S. 65.

[28] Heiderich F. Österreich-Ungarn. S. 422.

[29] Mackinder H. The Geographical Pivot of History. 1904 // Його ж. Democratic Ideals and Reality. A Study in the Politics of Reconstruction. New York, 1919.

[30] Sieger R. Die geographischen Grundlagen der österreichisch-ungarischen Monarchie und ihrer Außenpolitik // Geographische Zeitschrift. 1915. No. 21. S. 6.

[31] Sieger R. Der österreichische Staatsgedanke und das deutsche Volk // Zeitschrift für Politik. 1916. No. 9. S. 72.

«Гарантування обширної захисної зони (glacis, Б. В.) перед Карпатами і доступу до неї з боку моравських воріт виявилося однак тоді найнеобхіднішим, коли на місце слабкої Польщі сусідом монархії стала найбільша і найекспансивніша держава Європи, в обороні проти якої ця монархія дуже скоро знайшла з Пруссією спільний інтерес.»[32]

Проте Р. Челлен наголосив на суперечливості аргументацій Р. Зіґера і показав, посилаючись на здобутий Австро-Угорщиною досвід у війні проти Росії, що розташовані всередині австрійської держави Карпати були особливо небезпечними, оскільки, як природний кордон, вони приваблювали також і інші держави.

«Те, що Карпати носять характер природного кордону, видно по тому, що вони стали скелею, яка відштовхувала військові хвилі Росії, але також і по тому, як Росія повторно просунулася до них впритул.»[33]

Незважаючи на критичні зауваження Р. Челлена, геостратегічне значення Галичини було широко визнано у бойових діях Першої світової війни. Геофізична своєрідність регіону у складі монархії відійшла на задній план з огляду на її очевидну геополітичну значимість як важливого театру воєнних дій, а також в наслідок популяризації нових, гнучких просторових концепцій. З огляду на можливе здобуття території на Сході Галичина, як інтеграційна проблема, вже майже не була темою для обговорення.

Галичина у Східній Європі?

З проблемою географічної єдності Габсбурзької монархії було тісно пов'язане питання про визначення кордонів між Східною та Західною Європою. Різні уявлення Заходу та Сходу існували ще з часів Просвітництва.[34] Пізніше у XIX ст. почали здійснювати внутрішній поділ європейського континенту та намагалися його науково обґрунтовувати на основі географічних критеріїв[35]. Якщо у середині XIX ст. у географії головним критерієм поділу територій вважались політичні кордони європейських держав, то вже у його другій половині все частіше схилялися до наведення геофізичних аргументів. Виділення топографічних та кліматологічних аспектів означало

[32] Sieger R. Die geographischen Grundlagen… S. 15.
[33] Kjellén R. Der Staat als Lebensform. S. 67.
[34] Lemberg H. Zur Entstehung des Osteuropabegriffs im 19. Jahrhundert. Vom „Norden“ zum „Osten“ Europas // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 1985. No. 33. S. 48-91; Ther P. Immer wieder Osteuropa. Die „Mental Map“ Europas seit der Aufklärung // Europas Mitte, Mitteleuropa, europäische Identität? Geschichte, Literatur, Positionen, під ред. Breysach B. Frankfurt/O., 2003. S. 199-207; Wolff L. Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightment. Stanford, 1994.
[35] Schultz H.-D. Europa als geographisches Konstrukt. Jena, 1999.

для визначення географічного положення Галичини те, що відтепер більшість географів не відносили цей коронний край Габсбурзької монархії автоматично до Західної Європи, а вважали його частиною Східної Європи на основі його розміщення на Подільському плато, яке належало до «сарматської», «східноєвропейської» чи «російської» низовини. Географічний кордон між Західною та Східною Європою більше не ототожнювався з державним кордоном між Росією і Австрією, а проходив через територію Габсбурзької монархії.

Перший приблизний розподіл Європи на Західну та Східну здійснив у 1811 році німецький географ Йоганн Август Цойне (Johann August Zeune, 1778-1853). Західній Європі, до якої А. Цейне відносив серед інших також скандинавські країни, Угорщину, а також Грецію, протиставлялася східноєвропейська «Волхонська земля» (Wolchonskiland/Wolgaland), яка охоплювала Росію, Польщу та Пруссію. А. Цойне вважав, що Карпати визначали «первинний» західний кордон Східної Європи, до якої він відносив також і Галичину[36]. Карл Ріттер (1779-1859), якого поряд з Александером фон Гумбольдтом (Alexander von Humboldt) можна вважати засновником німецької географії, був першим, хто намагався розглядати поділ континенту як наукову проблему. Він висловив думку про географічну самобутність європейського континенту і вважав Європу «індивідом земель» (Erdindividuum), різні члени якого – це складові європейського організму. У своїх відомих лекціях, присвячених Європі, він проводив поділ континенту за формою поверхні на «гористу Західну Європу» та «низинну Східну Європу». Захід був «місцем староєвропейських народів і культур щодо мови, звичаїв та античної цивілізації», Слов'янська «Сарматія», що простягалась до Уралу та Каспійських степів, була «континентальним посередником між Окцидентом та Орієнтом, не лише територіально, але й фізично, кліматично, а також на основі її органічної продукції, її історії, її народів»[37]. Однак, відмінності між Західною та Східною Європою за К. Ріттером не ставили під сумнів органічну єдність та індивідуальність європейського континенту. Слов'яни, які заселяли Східну Європу, також були частиною європейської цивілізації[38].

Ліберальний філософ та географ Ернст Крістіан Капп (Ernst Christian Kapp, 1808-1896) конкретизував проведений К. Ріттером поділ Європи. Поряд з визначенням етнографічних відмінностей він провів також кліматичну диференціацію між обома частинами континенту та

[36] Zeune A. Goea. Versuch einer wissenschaftlichen Erdbeschreibung. Berlin, 1811. S. 58.
[37] Ritter C. Europa. Vorlesungen an der Universität zu Berlin. Berlin, 1863. S. 93
[38] Ibidem. S. 11-12.

визначив кордон між Західною та Східною Європою по р. Вісла у польській низовині[39]. Поділ за тектонічними принципами Альфреда Філіпсона (Alfred Philippson, 1864-1953) передбачав три географічні регіони: російсько-скандинавське плоскогір'я, північно-західна європейські дислоковані масиви (Schollenland) та південноєвропейські складчасті гори[40]. Також і Ф. Гайдеріх вказував на географічний контраст між східноєвропейським плато та західноєвропейськими дислокаційними масивами.[41]

Наприкінці XIX ст. встановилася певна дихотомія між Східною та Західною Європою. Головну відмінність між Західною і Східною Європою географи вбачали в структурі земель, рослинності та кліматичних умовах. Якщо Західна Європа характеризувалася тонкою структурою та різноманітністю ландшафту з чисельними узбережжями, річками, горами та долинами, для Східної Європи була характерна наявність однорідних рівнин і великих плато. Якщо Захід Європи мав риси атлантичного клімату, то на Сході панував передусім континентальний клімат.

Розташування Галичини у Східній Європі мало вирішальний вплив на її зовнішнє сприйняття, оскільки, згідно з геодетерміністичними уявленнями, відмінні природні умови в обох частинах Європи по різному впливали і на розвиток населення. Різними топографічними та кліматичними особливостями пояснювали не лише мовні та расові відмінності, але й різницю у менталітеті західних та східних європейців. Вважалося, що розмаїття ландшафту в Західній Європі сприяло здатності до інновацій та прогресу цивілізації, натомість одноманітність східного ландшафту не вимагала жодного пристосування до різноманітних умов життя, а тому обумовлювала у переважно слов'янського населення неквапливість, байдужість, меланхолію, відсталість, ворожість до інновацій та дух покори[42].

Вирішальним для сприйняття Галичини було те, що від початку XIII ст. тривали постійні суперечки щодо географічного кордону між Європою та Азією[43]. Встановлений шведським вченим Філіппом Йоганном фон

---

[39] Kapp E. Philosophische oder vergleichende allgemeine Erdkunde als wissenschaftliche Darstellung der Erdverhältnisse und des Menschenlebens nach ihrem innern Zusammenhang. Braunschweig, 1845. S. 264, 295.

[40] Див.: Philippson A. Europa. Leipzig-Wien, 1906.

[41] Heiderich F. Länderkunde von Europa. S. 5.

[42] Див. репрезентативну точку зору щодо цього: Kirchhoff A. Länderkunde von Europa. Leipzig-Wien, 1907. S. 1.

[43] Тогочасний виклад европейсько-азійського дискурсу: Hahn F. G. Zur Geschichte der Grenze zwischen Europa und Asien // Mitteilungen des Vereins für Erdkunde zu Leipzig. 1882; Wisotzki E. Zeitströmungen in der Geographie. Leipzig, 1897; Порівн. також праці: Bassin M. Russia between Europe and Asia. The Ideological Construction of Geographical Space // Slavic Review. 1991. No. 50. P. 1-17; Böge W. Die Einteilung der Erde in Großräume. Zum

Штраленбергом (Philipp Johan von Strahlenberg, 1676-1747) у 1730 р. та модифікований Карлом Ріттером та Елізé Реклю́ на початку XIX ст. кордон вздовж Уралу ставав наприкінці століття все більш відносним, при цьому посилено наголошували на схожості Східної Європи та Азії. Альфред Кірхгоф (Alfred Kirchhoff, 1838-1907) відзначив у 1887 р. «напівазійський» характер Східної Європи[44]. Альфред Геттнер (Alfred Hettner, 1859-1941) наголошував у своїх працях на невіддільності Східної Європи від Азії:

«У назву ‘Східна Європа’ легко також вплутується думка про східну кінцеву землю Європи, начебто на схід від неї простяглося щось інше, чужорідне. Протиставлення Азії та Європи, що випливає з історичної помилки, знов і знов породжує хибну думку, немов би дійсно можна провести межу між якоюсь азійською та якоюсь європейською природою та культурою. Насправді ж існує однорідність Східної Європи та азійських сусідніх держав, оскільки ці країни мають ті ж самі риси природи й культури як і вона, тільки сильніше виражені.»[45]

У своїх подальших працях А. Геттнер надалі продовжував відстоювати тезу про чужорідність Східної Європи. Вже у своїй роботі «Основні риси країнознавства» (1907) він змінив кордон між Європою та Азією, котрий «ґрунтується лише на домовленості» і розглядав Росію вже не як «кінцеву країну Європи» (Endland Europas), а як «перехідну країну» (Übergangsland), що мала напівєвропейські та напівазійські риси[46].

З поступовою релятивізацією європейсько-азійського кордону К. Ріттера та ментальною орієнталізацією Східної Європи в рамках політичних відносин між Росією з одного боку, та Німеччиною і Австро-Угорщиною з іншого боку, які все більш і більш погіршувалися, у Габсбурзькій монархії набув значення також східно-західний дискурс. Це серед іншого обумовлювалось також тим, що географічне розташування азійської Східної Європи не закінчувалося на штучно створеному австрійсько-російському державному кордоні, а охоплювало також коронний край Галичину. Приналежність Галичини до Східної Європи відводила Габсбурзькій монархії посередницьку роль між обома частинами континенту.

Weltbild der deutschsprachigen Geographie seit 1871. Hamburg, 1997.

[44] Kirchhoff A. Europa im allgemeinen // Länderkunde des Erdteils Europa, під ред. Kirchhoff A. Wien-Prag-Leipzig, 1887. S. 17.

[45] Hettner A. Das europäische Russland. Eine Studie zur Geographie des Menschen. Leipzig-Berlin, 1905. S. 10.

[46] Hettner A. Grundzüge der Länderkunde. Leipzig, 1907. S. 478; Kirchhoff A. Länderkunde von Europa. S. 1; Philippson A. Europa. S. 710.

«Середньоєвропейська» Галичина

Вирішення проблеми роздвоєності Західної та Східної Європи на основі проекту середньоєвропейської концепції[47] надало Габсбурзькій монархії реальну можливість подолати розкол власної території та прив'язати прикордонні регіони, такі як Галичина, до центру.

Вперше поняття «Середня Європа» (Mitteleuropa) з'явилося у К. Ріттера, який розмістив центр Європи між Варшавою, Краковом і Львовом[48]. При цьому він наголошував, що східноєвропейській державі внаслідок її географічного положення слід було б відвести посередницьку роль між європейською цивілізацією та східною слов'янською Сарматією[49]. Цю думку поділяв також німецький економіст Лоренц фон Штайн (Lorenz von Stein, 1815-1890), який у 1856 році описав територію Середньої Європи як область, західна межа якої проходила від Північного моря до Альп, а східна – від Балтійського до Чорного моря[50]. Для Лоренса фон Штайна Австрія була «серцем Європи», місією якої було зберегти разом з Німеччиною в інтересах загальноєвропейської гармонії інтегральність скандинавської Північної Європи та італійської і турецької Південної Європи, щоби поєднати між собою Західну та Східну Європу[51]. Так само як і К. Ріттер він також вбачав місію Австрії у просуванні західної цивілізації на схід[52].

Однак у другій половині XIX ст. Середню Європу у німецьких дискурсах вже не пов'язували з Австрійською імперією, а обмежували її лише

[47] До численних матеріалів про середньоєвропейську концепцію належать серед інших: Droz J. L'Europe centrale. Évolution historique de l'idée de „Mitteleuropa". Paris, 1960; Fassmann H., Wardenga U. Der Begriff Mitteleuropa in politisch-geographischer Sicht // Geographische Rundschau. 1999. No. 51. S. 26-31; Hobsbawm E. Mitteleuropa, Politik und Kultur. Heimweh nach Kakanien und die vergessene Gegenwart // Wiener Tagebuch. 1989. No. 11. S. 17-19; Kretschmer I. Die Rolle Österreichs bei der kartographischen Erschließung Mitteleuropas // Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft. 1990. No. 132. S. 172-191; Meyer H. C. Mitteleuropa in German Political Geography // Annals of American Geographers. 1946. No. 36. P. 178-194; Podraza A. Mitteleuropa als eine historische Region // Europa und Deutschland Deutschland und Europa, під ред. Wagner H. Münster, 2005. S. 64-94; Schultz H.-D. Räume sind nicht, Räume werden gemacht. Zur Genese „Mitteleuropas" in der deutschen Geographie // Europa Regional. 1997. No. 5. S. 2-14; Suppan A. Der Begriff „Mitteleuropa" im Kontext der geopolitischen Veränderungen seit Beginn des 19. Jahrhunderts // Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft. 1990. No. 132. S. 192-213.

[48] Ritter C. Europa. Vorlesungen an der Universität zu Berlin. S. 69.

[49] Ibidem. S.93. Далі автор описує Середню Європу в контексті з діагоналями гір (Gebirgsdiagonale) від Кавказу до Нідерландів: S. 94-96.

[50] Stein L. v. Österreich und der Frieden. Wien, 1856. S. 15.

[51] Ibidem. S. 19.

[52] Ibidem. S. 42.

північними німецькими країнами. Математик Карл Ґустав Ройшле (Carl Gustav Reuschle, 1812-1875), працюючи професором у Штуттгарті, видавав також і географічні підручники. У своєму «Довіднику з географії» (1858) він розглядав Середню Європу й Австрію окремо[53]. Хоча дещо пізніші концепції щодо Середньої Європи включали до її складу також і німецькомовні регіони Габсбурзької монархії, однак, про терени, де домінувало слов'янське населення (наприклад, у Галичині) в них навіть не згадувалося. Предтечею цієї точки зору була «германська Європа» Ґеорга Беньяміна Мендельсона (Georg Benjamin Mendelssohn), котра простягалася від Альп аж до Балтійського та Північного морів і відмежовувалась від «субгерманської східної Європи» – Пруссії та Угорщини[54]. Це германоцентристське розуміння поняття Середньої Європи разом з закликом Отто фон Бісмарка до «насиченості Рейху» домінувало у 1870/80 рр. Уяву про германську Середню Європу, яка і надалі обмежувалась лише німецькомовними теренами, підтвердив також Герман Ваґнер (Hermann Wagner, 1840-1929)[55]. Альбрехт Пенк та Альфред Кірхгоф використали цю точку зору в своїй праці «Країнознавство континенту Європа» (1887). А. Пенк визначав Середню Європу як територію між Альпами і Північним та Балтійським морями, східний кордон цього регіону він проводив між Одрою та Віслою. Тим самим він розколював Дунайську монархію на дві частини – центральноєвропейську та східноєвропейську[56].

Однак визначення місцезнаходження німецькомовних районів Австрії у Середній Європі на початку XIX ст. ще жодним чином не було завершеним. Так Альфред Філіпсон не відносив цілу Австрію до своєї «Середньої Європи», складовими частинами якої він вважав виключно Німецький Рейх, Нідерланди, Бельгію, Люксембург та Швейцарію. Хоча, на противагу до А. Філіпсона, Конрад Кретчмер (Konrad Kretschmer) у своїй праці «Історична географія Середньої Європи» також відносив сюди і Австро-Угорщину, однак він зовсім свідомо виключав окремі регіони Дунайської монархії – а саме Галичину і Далмацію[57]. Нарис Середньої Європи Альфреда Геттнера не передбачав точно визначеного кордону між Середньою Європою та східноєвропейською низовиною, а лише описував поступовий перехід від

[53] Reuschle C. G. Handbuch der Geographie oder Neueste Erdbeschreibung mit besonderer Rücksicht auf Statistik, Topographie und Geschichte. Stuttgart, 1858.
[54] Mendelssohn G. B. Das germanische Europa. Berlin, 1836.
[55] Wagner H. H. Guthe's Lehrbuch der Geographie. Hannover, 1883. S. 527-529.
[56] Penck A. Physikalische Skizze von Mitteleuropa // Länderkunde des Erdteils Europa, під ред. Kirchhoff A. Wien-Prag-Leipzig, 1887. S. 93-94.
[57] Kretschmer K. Historische Geographie von Mitteleuropa. München-Berlin, 1904. S. 27.

середньоєвропейського до східноєвропейського ландшафту. Ця «прусько-польська проміжна країна (preußisch-polnisches Zwischenland) простягалася від 18 градуса східної довготи аж до лінії, яку він раз завершував на вододілі Вісли поблизу Прута та Дністра[58], іншого разу – на вододілі біля Німана та Дніпра[59]. Його концепція також ставила під сумнів цілісність Дунайської монархії, а відповідно і середньоєвропейський характер її території.

Перший проект Середньої Європи, який охоплював також і Галичину, належав географу Йозефу Парчу (Joseph Partsch, 1851-1925). Він першим відніс всю Габсбурзьку монархію до Середньої Європи, і з'єднав, окрім того, Балкани з Сербією, Болгарією та Румунією[60]. Це нове бачення Середньої Європи знайшло місце і в інших географічних працях. У суто політичному розподілі франкфуртського економічного географа Еміля Декерта (Emil Deckert, 1848-1916) Австро-Угорщина, поряд з такими державами як Німеччина, Нідерланди, Люксембург, Бельгія та Швейцарія, зараховувалась до Середньої Європи. Також і Галичину Е. Декерт відносив до середньоєвропейських країн, хоча він був змушений визнати, що її виробничі відносини подібні швидше на російські, ніж на австрійські[61]. Також Людвіґ Нойманн називав всю територію Австро-Угорщини частиною політичної Середньої Європи, до складу якої він відносив усі держави, які «утворились та залишились збереженими завдяки німецькій силі та німецькому духові»[62].

Початок Першої світової війни, воєнний досвід 1914 року, а особливо морська блокада, встановлена Антантою, раптово обумовили необхідність посиленої співпраці між Центральними державами – Німеччиною та Австрією[63]. У 1914 р. німецька та австрійська публіцистика пережила справжній середньоєвропейський бум. Одним з найвизначніших пропагаторів цієї нової концепції був політик-ліберал Фрідріх Науманн (Friedrich Naumann), праця якого – «Середня Європа» – набула великої популярності. Про Галичину Ф. Науманн висловлювався небагато, однак йому йшлося в першу чергу про німецько-австрійське примирення. Приналежність

[58] Hettner A. Grundzüge der Länderkunde. S. 276, 524.
[59] Ibidem. S. 330.
[60] Partsch J. Mitteleuropa. Die Länder und Völker von den Westalpen und dem Balkan bis an den Kanal und das Kurische Haff. Gotha, 1904. S. 273-5.
[61] Deckert E. Grundzüge der Handels- und Verkehrsgeographie. Leipzig, 1908. S. 162, 211.
[62] Neumann L. Allgemeines und Mitteleuropa // Geographisches Handbuch. Allgemeine Erdkunde Länderkunde und Wirtschaftsgeographie, під ред. Scobel A. Bielefeld-Leipzig, 1909. S. 446.
[63] Див. детальніше: Meyer H. C. Mitteleuropa in German Thought and Action 1815-1945. The Hague, 1955.

галицьких русинів до Центральної Європи, на його думку, залежала від результатів війни. Однак, він принципово наголошував на тому, що Німеччина та Австро-Угорщина були б надто малими для самостійного існування, тому він запропонував союз держав, який включав би також і чужомовні регіони[64].

У ході війни кордони Середньої Європи на фоні німецьких успіхів на російському фронті значно пересунулись на схід. Всупереч своєму твердженню 1886 року Герман Вагнер відносив відтепер до Середньої Європи також і карпатські землі разом з Галичиною[65]. Те, наскільки динамічно розвивалась концепція Середньої Європи у роки війни, наочно ілюструє твердження австрійського географа Хуго Гассінгера (Hugo Hassinger, 1877-1952). Хоча він і вважав, що лише польські землі культурно тісно пов'язані з німецьким та австрійським регіонами, а Східну Галичину та Буковину відносив до Російського плато, яке лежало у Східній Європі[66], він в жодному разі не виключав майбутньої експансії Середньої Європи на схід:

«Звідси межі ландшафту в ході історії не є стабільними, а змінними, рухомими, а географічні розподіли мають тому завжди лише сьогочасну значущість та повинні мати лише її, оскільки чинник культури, переплетений з природою у ландшафті, не можна виключити з географічних досліджень […]. З цього можна зробити висновок, що сьогоднішня Середня Європа має інші кордони ніж Середня Європа попередніх поколінь, бо саме на східній та південно-східній межі Середньої Європи найсильніше просувалися на схід культурні кордони. На схід від нас знаходиться майбутня дозріваюча Середня Європа.»[67]

Ряд географів, як наприклад Вільгельм Зіверс (Wilhelm Sievers, 1860-1921) та Теодор Арльдт (Theodor Arldt, 1878-1960), зайшли у своїх баченнях Середньої Європи набагато далі та включали у свої нові розробки Прибалтику, білоруські та українські землі[68]. Завдяки цьому Галичина

---

[64] Naumann F. Mitteleuropa. – Berlin, 1915. Однак в своєму переліку середньоєвропейських національностей він не згадав східнослов'янських русинів (p. 100f).

[65] Wagner H. Allgemeine Länderkunde von Europa // Його ж. Lehrbuch der Geographie. T. 2, ч. 1. Hannover-Leipzig, 1915. S.53.

[66] Hassinger H. Das geographische Wesen Mitteleuropas nebst einigen grundsätzlichen Bemerkungen über die geographischen Naturgebiete Europas und ihre Begrenzung // Mitteilungen der k. k. geographischen Gesellschaft in Wien. 1917. No. 60. S. 491.

[67] Ibidem. S. 476-477.

[68] Arldt T. Die Völker Mitteleuropas und ihre Staatenbildungen. Leipzig, 1917. S. 1; Sievers W. Die geographischen Grenzen Mitteleuropas. Giessen, 1916. S. 15. Вузьке визначення Густава Брауна, що стосувалось лише Німецького Рейху і Верхньої та Нижньої Австрії, являло собою скоріше виняток: Braun G. Mitteleuropa und seine Grenzmarken. Ein Hilfsbuch für geographische Studien und Exkursionen. Leipzig, 1917. S. 151.

перетворилась з неоднозначної периферії у беззаперечну складову частину Середньої Європи.

Характерний приклад зміни структури Середньої Європи, обумовленої війною, наводив берлінський професор з географії Альбрехт Пенк. Він зазначав, що після своєї багаторічної викладацької діяльності у Віденському університеті (1885-1906) він був змушений переглянути свою надто вузьку концепцію бачення Середньої Європи, яка брала до уваги лише Німецький Рейх. Тому у 1915 р. він виклав свою культурно-географічну концепцію «Проміжної Європи» (Zwischeneuropa), східний кордон якої він розмістив на 30° східної довготи, що приблизно відповідало лінії між Босфором та східним кордоном Фінляндії[69]. Згідно з цим, не лише українське населення Галичини, але також і всі українці царської імперії завжди були частиною середньоєвропейської візантійсько-римської цивілізації[70], у яку незаконно проникла Росія, що походила зі «Задньої Європи» (Hintereuropa)[71].

Проте австрійський географ Ервін Ганслік (Erwin Hanslik), керівник заснованого у 1915 р. Інституту дослідження культури у Відні, розробив культурно-географічний підхід, який конкурував з конвенційною концепцією Середньої Європи. Австрію він відніс до Східної Європи, а Дунайське плато, яке простягається між Кенігсбергом, Трієстом, Вльорою, Константинополем та Одесою, назвав первинно австрійською територією, та висловив думку про те, що австрійська держава змушена була повільно заповнювати цей простір[72]. Тому приєднання та захист Галичини він розглядав як послідовний крок на шляху до виконання австрійських намірів[73]. Однак, його великоавстрійська візія викликала критику, значною мірою через від'єднання західноєвропейської Німеччини від східноєвропейської Австрії та через опис природної схожості Австрії та Росії. Тому концепція Гансліка залишилася індивідуалістичною позицією у австрійській географії[74].

Висновки

В ході становлення географії як наукової дисципліни відбувся в XIX ст. перехід від державоцентричних до геоцентричних просторових концепцій. Внаслідок цього, природа, як націє- та державотворчий фактор, набувала зростаючого значення і часто використовувалася з метою виправдання найрізноманітніших політичних територіальних перепланувань. Як відповідь

[69] Penck A. Politisch-geographische Lehren des Krieges. Berlin, 1915. S. 26.
[70] Ibidem. S. 28.
[71] Ibidem. S. 32.
[72] Hanslik E. Österreich. Erde und Geist. Wien, 1917. S. 17.
[73] Ibidem. S. 35-39.
[74] Siehe hierzu die Kritik von Hassinger. 1917. S. 437-493.

на появу різних національних відцентрових територіальних концепцій, що ставили під сумнів державну цілісність Габсбурзької монархії, виникла необхідність розглядати також і Дунайську монархію як природно замкнену географічну одиницю. Інтеграція приєднаних під час поділів Речі Посполитої галицьких земель перетворилась у географічну проблему, оскільки Галичину сприймали як неорганічний додаток до Габсбурзького природного простору через її периферійне та ізольоване розташування по ту сторону Карпат і через обумовлені цим топографічні та кліматичні відмінності.

Гнучкість просторових концепцій внаслідок популяризації геополітичних теорій дозволила в подальшому не обґрунтовувати приналежність Галичини до монархії географічними аргументами, а вважати це геостратегічним рішенням в ході реалізації експансійної політики та боротьби за життєвий простір. Тому Галичина, з одного боку, стала цінним ресурсним регіоном, з іншого – «гласісом» проти російських експансійних зазіхань з метою створення умов, необхідних для утримання Австрійської держави.

Географічне віднесення значної частини Галичини до західної периферії Східної Європи, досягнуте в ході дебатів про внутрішній поділ Європи, впливало також на чужинницьке сприйняття ментальних якостей населення, яке там проживало. Таким чином, Галичина стала однією з причин географічного розколу Габсбурзької території та була співвідповідальною за образ Австро-Угорщини як неоднорідної чи посередницької держави між Сходом та Заходом. Тенденції орієнталізації та азіатизації Східної Європи на початку XX ст. загострили внутрішньоєвропейські протиріччя та могли бути легко використаними під час Першої світової війни.

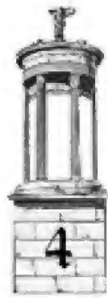
Структура центральної Європи у XIX ст. визначалась здебільш політично та обмежувалась територіями Німецького Рейху, включаючи німецькомовні регіони Австрії. Вона тим самим становила загрозу для географічної цілісності всієї Дунайської монархії. Лише з поступовим зближенням Німеччини та Австро-Угорщини розвинулись концепції про приналежність до Центральної Європи також і тих регіонів, де домінувало слов'янське населення. У амбіційних, сягаючих далеко на Схід територіальних планах Першої світової війни приналежність Галичини до Центральної Європи нарешті стала для більшості географів чимось само собою зрозумілим.

Однак, уявне розв'язання галицької інтеграційної проблеми з боку Віденського центру у жодному разі не відповідало географічним процесам усвідомлення свого місцезнаходження у самій Галичині, де територіальні

плани польських та українських географів[75] набули небезпечної динаміки та слугували додатковим матеріалом для розпалювання міжнаціональних конфліктів, які після падіння Габсбурзької монархії переросли у польсько-українську війну.

Переклад з німецької Ірини Шабайкович

[75] Romer E. Geograficzno-statystyczny Atlas Polski. Warszawa-Kraków, 1916; Рудницький С. Коротка географія України. Т. 1. Київ, 1910; Т. 2. Львів, 1914.

МАЄТКОВА КУЛЬТУРА ТА ПОБУТ

Георгій Папакін
Київ

Тростянець: націокультурний простір родини Скоропадських

Питання історичної ролі та значення українських маєтків/садиб XVIII – поч. XX ст. на сьогодні виглядає маргінальним у національній історіографії. Два погроми революційної доби: наприкінці 1917 та восени 1918 років, остаточне фізичне винищення останніх представників землевласницької верстви 1929–1930 років, цілеспрямована політика радянської влади на знищення самої пам'яті про ці культурні, економічні, політичні осередки еліти мали очікувані результати. У сучасній літературі ми можемо знайти згадки про маєтки Правобережжя, родинні гнізда польської (ополяченої) вищої верстви цього українського регіону. Лівобережне панство шляхетсько-козацького походження нібито і не мало їх зовсім, настільки вони незнані. абсолютно погоджуюсь із словами С.І.Білоконя: „Українська історична наука ще не вивчила як слід питання про стару панську побутову культуру XVIII–XIX ст. Історія панських садиб у нас занедбана, хоч тут перед революцією було вже дещо зроблено"[1]. Далі історик згадав нариси про українські маєтки, що зрідка з'являлися на початку XX ст. у петербурзькому журналі „Столица и усадьба", і короткий огляд Г. К. Лукомського щодо старовинних садиб

---

[1] Білокінь С. Музей України. Збірка П. Потоцького. З біографії: Представник старого панства: Інтернет ресурс: http://www.s-bilokin.name/Personalia/Potocky/Biography/OldNobility.html

“6 повітів Харківської губернії”[2]. Цей огляд як єдина на сьогодні пам’ятка про дворянську маєткову культуру Харківщини / Слобожанщини вже кілька разів перевидавався у наш час[3], але все рівно лишається доробком попередньої історіографії. Натомість родові гнізда провідної верстви Лівобережної Гетьманщини залишаються практично незнаними.

Не дивлячись на пробудження інтересу до дослідження побутової історії, історії ідей та уявлень, ми практично не осягнули феномен української панської садиби, за поодинокими винятками, пов’язаними із маєтковим життям найвідоміших меценатів (наприклад, Тарновських)[4]. Така неувага до маєткової культури бароко та романтизму виявляється неприродним на тлі російського захоплення історією і міфом „дворянского гнезда”[5]. Окреме місце серед таких досліджень займає праці краківського вченого В. Щукіна, який спеціально вивчав „роль географічних та соціальних просторів у людському житті”, спробував здійснити „інтегральне описання дворянської садиби”[6].

За дослідженнями російських істориків та культурологів, практично до кінця XVIII ст. землевласники – мешканці садиб сприймалися як маргінали або вигнанці, адже по своїх маєтках в Московському царстві/Російській імперії жили виключно опальні вельможі. Пригадаємо фабулу роману „Воля судьбы” М. Волконського, популярного письменника початку XX ст., але вельми обізнаного в побутовій історії попереднього віку. В ньому йшлося про родовитого князя Проскурова, якому не пощастило зробити придворної кар’єри і з воцаріння Єлізавети довелося безвиїзно жити у маєтку, що

[2] Лукомский Г. К. Старинные усадьбы Харьковской губернии. Ч. 1. Уезды: Ахтырский, Богодуховский, Валковский, Волчанский, Сумской, Харьковский. Пг., 1917.

[3] Лукомский Г. К. Старинные усадьбы Харьковской губернии. 2-е доп. переиздание. Х., 2005. Ч. 1–2.; Його ж. Старинные усадьбы Харьковской губернии. 2-е переиздание. Х., 2007.

[4] Див. републікацію спогадів та ін. матеріалів про Качанівку Тарновських: Хроніка 2000: Український культурологічний альманах. Вип. 19–20. 1997. С. 88-233.

[5] Достатньо згадати такі праці: Турчин В. С., Шедерега В. И. В окрестностях Москвы. Из истории русской усадебной культурі XVII – XIX веков. М., 1979; Лихачев Д. С. Поэзия садов. К семантике садово-парковых стилей. Сад как текст. Л., 1982 (2-е вид. СПб., 1991; 3-е вид. М., 1998); Дмитриева Е. Е., Купцова О. Н. Жизнь усадебного мифа: утраченный и обретенный рай. М., 2003; Евангулова О. С. Художественная «Вселенная» русской усадьбы (культура «золотой» поры усадьбы середины XVIII – начала XIX в.). М., 2003; збірники: Усадьба в русской культуре XIX – начала XX века. М., 1996; Русская усадьба в истории Отечества. Ясная Поляна; М., 1999; Дворянские гнезда России: История, культура, архитектура / Под ред. М. В. Нащокиной. М., 2000 та ін.

[6] Щукин В. Миф дворянского гнезда. Геокультурологическое исследование по русской классической литературе // Щукин В. Российский гений просвещения: Исследования в области мифопоэтики и истории идей. М. 2007.

становило головний предмет його страждань. Лише претендент на руку його доньки, підлещуючись, доводив, „что ненавистная ему до сих пор жизнь в деревне – лучший удел избранников счастья. Тут и самолюбие князя было польщено, и являлось сознание, что недаром прожиты им годы, долгие и скучные"[7]. Зрозуміло, що така постановка питання носила сатиричний характер, доводила безцільність, неприродність сільського життя аристократа. Російські дворянські маєтки постали переважно наприкінці XVIII ст., після підписання 1762 р. указу Петра III „О даровании вольности и свободы всему российскому дворянству", підтвердженого Єкатеріною II у „Грамоте на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства" 1785 р. Відтоді все змінилося: „Не зависящая от службы обеспеченность средствами, обилие свободного времени, широкие возможности получить образование, свобода путешествий – все это не могло не способствовать культурному расцвету, размеры которого до сих пор кажутся поразительными. Усадьба же играла во всем этом центральную роль. Этот социокультурный локус, как никакой другой, концентрировал вокруг себя самые разнообразные формы культуры: бытовую (этикет, разнообразные житейские роли), духовную (религиозную жизнь, книжные и житейские знания, способы мышления, культурную семантику и символику), словесную (различные жанры и стили устных высказываний и письменных документов) и художественную (литература, музыка, театр, архитектура, изобразительные и прикладные формы искусства)"[8].

Українська садиба/маєток має свою, не схожу на російський відповідник, історію. Виникнення та існування еліти Гетьманської України (Війська Запорозького) у середині XVII ст. безпосередньо прив'язане до маєтків можновладців – резиденцій гетьманів, представників генеральної старшини, полковників, сотників та ін. Навіть столиця цієї держави находилася не в Києві, а переходила до містечка, найближчого до маєтку тогочасного володаря: дідичного Чигирина Богдана Хмельницького, Батурина (Гончарівки) Івана Мазепи. Глухів Івана Скоропадського, Данила Апостола та Кирила Розумовського перервав усталену традицію, оскільки розташування гетьманської резиденції тоді визначили російські зверхники. Втім, описання гетьманського двору Івана Скоропадського у Глухові, що надійшло до нас, засвідчує, що це була справжня шляхетська садиба з усіма її атрибутами: панським будинком, допоміжними службами, тобто поварнею,

[7] Див. Волконский М. Н. Воля судьбы // М. Н. Волконский. Сочинения в 4-х томах. Т. 3. М., 1992.

[8] Щукин В. Миф дворянского гнезда. Геокультурологическое исследование по русской классической литературе. С. 210.

коморами, льохом тощо[9]. Але і в цій ситуації відомо, що найулюбленішою формою проведення часу навіть літнього гетьмана були подорожі по своїх маєтках.

Це дає нам підстави без перебільшення стверджувати, що сама політична, соціальна, побутова та загалом гуманітарна культура Гетьманської України була культурою переважно маєтковою. Старшина/шляхта практично все життя проводила у маєтках; у містах вона лише гостювала, проводила збори та наради разів три на рік. Саме у маєтку розміщувалися фамільні архіви, книгозбірні; там перебували портрети (парсуни) предків, зберігалося родове майно (одяг, зброя, дорогоцінний посуд, прикраси та коштовності) тощо. І туди ж збиралися для спілкування однодумці, свояки й кревні, котрі регулярно навідували господарів і самі приймали їх візити у відповідь. Як приклад, згадаємо опис подорожі до Києва з власного маєтку Левенькі відомого автору щоденника В. Ханенка у вересні 1730 р. На цьому шляху він зупинявся для обідів чи ночівлі (отож і спілкування) в маєтках знайомих і друзів: Курознові панів Рубців, Куршановичах М. Борозни, хуторі Хлебцові пана Бурковського тощо, нехтуючи містами та містечками з їхньої гостевою інфраструктурою[10]. Маєток ставав і бажаним місцем останнього упокоєння, незалежно від місця смерті. Згадаємо іншу подорож – тіла померлого у Петербурзі 1721 р. генерального хорунжого Івана Сулими, якого за розпорядженням полковника Чернігівського Павла Полуботка доставили до родових Сулимінців, адже „хочай бы и туть похоронити его милость, за так далекимъ разстояніем дороги, однакъ же в семъ краю и имени его милости нихто никогда не помянеть”[11].

Якщо можна констатувати наявність бодай коротких відомостей щодо маєткової культури української еліти XVIII ст., то за XIX практично не знайдемо жодної інформації. Століття розквіту і занепаду „дворянського гнізда”, оспіване письменниками-романтиками, які, власне, і створили російський „миф дворянской усадьбы”, і добре досліджене в Росії, нібито не існувало для України. „Панська” маєткова культура була знеславлена українськими демократами, в першу чергу Тарасом Шевченком. Згадаємо його поему „Княжна”. Особливо промовистим є вірш „П.С.”, „героєм”

[9] А. Л. [Лазаревский А.]. Гетманския дома в Глухове // Киевская Старина. 1898. T.LX, № 1. C.160-166.

[10] Дневник генеральнаго хорунжаго Николая Ханенка. 1727–1753 / Под ред. А. М.Лазаревского. Приложение к журналу „Киевская Старина”. К., 1884. С.12-14.

[11] Письмо Черниговского полковника Павла Полуботка к Переяславскому сотнику Ивану Добронизскому о переврзе тела умершаго генеральнаго хорунжаго Ивана Сулимы в Малороссию. 1721, 02.04 // Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулимов, Скоруп и Войцеховичей. XVII – XVIII в. К., 1884. С.40-41.

якого став Петро Петрович Скоропадський (1805–1848), конотопський повітовий маршалок:

Не жаль на злого, коло його
І слава сторожем стоїть.
А жаль на доброго такого,
Що й славу вміє одурить.
І досі нудно, як згадаю
Готический с часами дом;
Село обідране кругом;
І шапочку мужик знімає,
Як флаг побачить. Значить, пан
У себе з причетом гуляють.
Оцей годований кабан!
Оце ледащо. Щирий пан,
Потомок гетьмана дурного,
І презавзятий патріот;
Та й християнин ще до того.
У Київ їздить всякий год,
У свиті ходить меж панами,
І п’є горілку з мужиками,
І вольнодумствує в шинку.
Отут він ввесь, хоч надрюкуй.
Та ще в селі своїм дівчаток
Перебирає. Та спроста
Таки своїх байстрят з десяток
У год подержить до хреста.
Та й тілько ж то. Кругом паскуда!
Чому ж його не так зовуть?
Чому на його не плюють?
Чому не топчуть!! Люде, люде!
За шмат гнилої ковбаси
У вас хоч матір попроси,
То оддасте. Не жаль на його,
На п’яного Петра кривого.
А жаль великий на людей,
На тих юродивих дітей! (*1848, Косарал*)

Між тим справедливості раді маємо відзначити існування на Лівобережній Україні цілої низки маєтків родової еліти, знаних тоді як провідні соціокультурні і політичні центри. Серед них широко відомим був і Тростя-

нець Скоропадських – своїм величезним парком, особливою інтелектуальною атмосферою, колом постійних відвідувачів і гостей.

Для розуміння згаданої садиби як формуючого і визначального *місця*, слід скористатися методами дослідження В. Щукіна, почерпнутими ним з наукової спадщини Йі-Футуана: „рассматривать эти *места* как относительно замкнутые и устойчивые пространства, причем пространства обжитые, очеловеченные. Места эти суть носители привнесенных смыслов, которые могут, в свою очередь, порождать в человеке потребность и способность творить все новые смысловые комплексы. Если же они выполняют роль оазисов культуры, рассыпанные по слабо обжитому или очеловеченному пространству, иначе, с применением нерелевантных по отношению к этим оазисам культурных кодов (в качестве примера можно привести „офранцуженное" русское дворянство и „полуазиатское" крестьянство), культурная и эмоциональная ценность этих мест в глазах их обитателей особенно возрастает"[12]. Уважаємо також за доцільне використовувати і термін *локус* для позначення засвоєного людиною, гуманітарно значущого місця, культурного і суспільного осереддя. Сам В. Щукін вкладав у розуміння „соціокультурного локусу" кілька аспектів, розглядаючи його водночас „как пространственно-временную конструкцию, как феномен социальный и мифопоэтический"[13].

Цей маєток не належав до числа старовинних володінь добре відомого в українській історії роду. У XVIII ст. головними маєтками родинної гілки брата гетьмана Івана Василя Скоропадського були с. Локня (на Кролівеччині), про садибу в якій ми знаємо завдяки опису пожежі 1783 р., та пізніше – с. Григорівка Конотопського повіту. Селище Тростянець (тоді хутір на річці Тростянці) сучасного Ічнянського району Сумської області було придбано 1820 р. родиною Скоропадських у козака І. Хоружія. З 1830-х років його успадкував Іван Михайлович Скоропадський (1805–1887), дід майбутнього гетьмана. Саме з іменем І. М. Скоропадського пов'язане створення унікального садово-паркового ансамблю і садиби, навколо якої гуртувалося коло однодумців – любителів української старовини. Таке коло майже повсякденного спілкування сформували й унікальний світогляд гетьмана Павла Скоропадського, який я колись, полемізуючи з Я. Пеленським, котрий уважав його „людиною двох культур", назвав „протонаціоналізмом",

[12] Щукин В. Миф дворянского гнезда. Геокультурологическое исследование по русской классической литературе. С.163.
[13] Там же. С.177.

притаманним більшості старшини наприкінці XVIII ст., і дивовижним чином збереженим у даній родині і наприкінці XIX ст.[14].

Широко відомі і цитовані спогади Павла Скоропадського з часів його дитинства, присвячені головним образом Тростянцю. Там він тепло згадував самого діда й атмосферу родинного простору, створену тим: „Это был очень умный и образованный человек. Несмотря на постоянную жизнь в деревне, он следил за литературой нескольких языков, интересовался политикой, был прекрасным хозяином, принимал самое большое участие в местной жизни Полтавщины. Особенно интересовался всякими культурными начинаниями, щедро наделяя школы и некоторые вновь создающиеся гимназии денежными средствами"[15]. Окремо онук підкреслював власний стиль спілкування Івана Скоропадського з оточуючими, підлеглими, селянами: „Основной чертой этих взаимоотношений, особенно между помещиком и окружающим народонаселением, была удивительная простота и какая-то близость друг к другу. В этом отношении я часто вспоминал впоследствии манеру деда моего говорить с простыми людьми и ответы последних"[16]. З числа постійних гостей і співбесідників діда, які, поза сумнівом, складали „гурток Скоропадського", Павло Петрович згадував Г. П. Галагана, власника сусідніх Сокиринців; В. В. Тарновського (молодшого), господаря близької Качанівки; П. П. Зоца, вдягнутого за звичай у старовинний старшинський одяг; родичів Милорадовичів та Маркевичів; петербурзького художника М. М. Ге; музикантів братів Зарембів та ін. Що ж до українських настроїв, то дід, як освічений консерватор, зберігав пам'ять про славне минуле батьківщини. Пишався минулим Гетьманщини, всієї України, роллю власного роду: тримав портрети гетьманів та інших українських політичних діячів, серед них й Івана Мазепи, уважно читав „Киевскую Старину" і твори М. Костомарова, сам не цурався збирання історичних документів, полюбляв народні думи і пісні, суворо дотримував старовинних українських звичаїв у побуті та релігійних обрядах. Але Іван Михайлович не плекав жодних національних надій на майбутнє, не брав участі у новітньому національному рухові. Майбутній гетьман писав: „Одним словом, политики не было, но все украинское было нам дорого, и за него держались"[17].

З відстані минулих літ (спогади написані між 1935–1939 роками) Тростянець пригадувався гетьману таким: „Усадьба состояла из большого

[14] Див.: Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико: архівні нариси. К., 2003. С.26-27.
[15] Скоропадский П. Мое детство на Украине // Скоропадський П. Спогади. К., Філадельфія, 1995. С. 382.
[16] Там само. С. 383.
[17] Там само. С. 388.

деревянного дома, довольно оригинального стиля: одноэтажный, с приклеенными к нему двумя большими, скорее готического стиля, башнями. Этот дом был старый, построенный из прекрасных дубовых балок. обирался всегда его срыть и построить новый каменный, но так ни он, ни моя мать, ни я не исполнили этого. В этом старом доме были парадные комнаты и одна лишь спальня, в которой жил дед.

К этому дому примыкала пристройка, двухэтажная, скорее наподобие шотландских замков, тоже с большой башней; была система коридоров в каждом этаже, к которым примыкали отдельные апартаменты. Затем вокруг большой pelouse (газон), перед старым домом располагались очень красивые каменные флигеля различных стилей, каких было четыре, один был кухонный, два для гостей и один большой для служащих, прачечной и т.п. В пристройке жила наша семья, гувернеры, гувернантки, а вот в гостевых флигелях было полно, как в яйце"[18]. Як бачимо, цей будинок (комплекс будинків) значно відрізнявся від накреслених В. Щукіним характерних „класичних" російських „усадебных домов", розділених незримою віссю навпіл, симетричних, „регулярних"[19]. Навпаки, дім Скоропадських був несиметричним – отже особливим, оригінальним, таким, що будувався поступово, без визначеного суворого плану, але зручного для мешканців. Можна вважати, що в ньому до певної міри втілилася „натура" його господаря.

За В. Щукіним, „садибний локус" полягав у неодмінному поєднанні будинку та саду (парку). Тому головною окрасою Тростянця став садово-парковий комплекс, що його творив І. М. Скоропадський, не шкодуючи коштів, упродовж всього свого життя – від 1830 р. до самої своєї смерті 1887. Його зусиллями на площі спочатку в 20 десятин розкинулися ставки, березові, дубові та кленові гаї, алеї, оранжереї, теплиці, фруктові сади. З 1857 р. сад значно збільшився; у ньому штучно створили новий рельєф з трьох великих насипних гір. Саджанці дерев виписували з Франції, Риги, Петербургу, і вони досі є окрасою парку.

Не дивлячись на те, що сам парк частково зберігся, досі ще не зроблено жодної спроби прочитати його як мову, зрозуміти ті ідеї, які закладав у нього його фундатор. Наприклад, можна згадати наявну в ньому колону суму („Розбита надія"). Відомо, що подібні колони ставили у багатьох парках. З одного боку, це могла бути данина моді, а з іншого – вона могла символізувати пам'ять про передчасно померлих родичів. Є припущення,

[18] Там само. С. 385.
[19] Щукин В. Миф дворянского гнезда. Геокультурологическое исследование по русской классической литературе. С. 250-251.

що І. М. Скоропадський так увічнив скорботу за своїми сестрами та братом, які померли у молодому віці.

Менш, ніж спогади, відомим є той образ Тростянця, який сформувався у Павла Скоропадського – як „перший всесвіт", „перший світ людського створіння", що протистоїть світу зовнішньому, ворожому до людини (використовуючи терміни Гастона Башляра). Вже за вимушеного від'їзду з України, часів навчання у Москві та Санкт-Петербурзі, подорожів за кордон, з родинного епістолярію постає саме такий образ родинного маєтку. Так, з Австрії він писав: „... я только и жду того момента, когда можно будет вернуться в милый Тростянец…"[20]. Порівнюючи власний парк, який був справою життя діда, з підмосковними (зокрема, у маєтку Абамелеков), він зазначив: „...смотрели их парк, который считается там первым, просто гадость по сравнению с нашими"[21]. Такі ж настрої володіли ним і в дорослому віці: „… мне никогда не было так жалко расставаться с Вами и Тростянцем, как в этом году"[22]. Нарешті, називав він його не інакше як „благословенний", „милий", який не замінять жодні Відні, Парижі чи Рими.

На жаль, у спогадах гетьмана не говориться багато про уклад життя, розпорядок дня в Тростянці, „специфіку садибного проводження часу" (за В. Щукіним). Ми дізнаємося про те, що сам дід прокидався дуже рано, не пізніше 5 годин, і займався господарськими справами. О 14 годині відбувався обід, який щочетверга за звичай мав урочистий характер. Тоді до маєтку з'їжджалися всі місцеві поміщики – великі та дрібні, а також сходилися гості, які мешкали в садибі. По закінченні обіду відбувалися зібрання, на яких дебатувалися політичні, культурні та господарські питання, вирішувалися поточні земські справи. Потім товариство грало в карти до вечері (19–20 година), а до 22 всі роз'їжджалися. Постійно точилися дискусії навколо політичних, літературних і мистецьких подій; повсякчас лунала музика: „Вообще, все пребывание в Тростянце мое связано с миром звуков: постоянная игра на фортепьяно, трио и квартеты струнных чередовались изо дня в день. Я очень любил музыку и старался всегда не упустить случая послушать музыкантов. В смысле общего музыкального развития это тростянецкое пребывание, несомненно, имело для меня в жизни большое значение…"[23]. В. Щукін воліє говорити про це як про особливу форму протікання часу в родинному гнізді: „о развлекательном и творческом времяпровождении".

[20] Лист П. Скоропадського до матері з Франсесбадена від 29.06.1889 // ЦДІАК, ф. 1219. Оп. 2. Спр. 163б. Арк. 48 зв.

[21] Лист П. Скоропадського до матері з Петербурга від 01.09.1889 // Там само. Арк.53.

[22] Лист П. Скоропадського до матері з Петербурга від 08.09.[1892] // Там само. Арк.2зв.

[23] Скоропадский П. Мое детство на Украине. С. 384-386.

Тому не дивно, що саме у Тростянці – серці родинного світу Скоропадських – молоде подружжя Павло Скоропадський та Олександра Дурново провели свій медовий місяць у січні 1898 року. 13 січня вони дісталися маєтку: „… мы прежде всего подъехали к церкви, где отец Митрофан с очень хорошим хором певчих ярошевских отслужил молебен, оттуда подъехали к дому. Тут были собраны все тростянецкие жители. Иван Васильевич [Аббе, управитель маєтку – *Г. П.*] с длинной речью приветствовал нас и поднес нам хлеб-соль на серебряном блюде. На эту речь я отвечал. Затем хор певчих нам спел кантату, сочиненную для данного случая. Вот вкратце наш приезд. В Тростянце Иван Васильевич все устроил великолепно, чистота и порядок превосходные. Алина всем восхищается и кажется очень счастливой”[24]. Побут в маєтку надзвичайно надихав молодят: „Живем мы в Тростянце как у Христа за пазухой. Ежедневно делаем большие прогулки пешком, катаемся на коньках, катаемся в санях, принимаем Горленко и др.; вчера у нас был праздник народный, который прошел очень весело и благополучно, пьяных не было”[25]. Промовистою є згадка про спілкування з В. Горленком, відомим істориком та українознавцем, також нащадком українського старшинського роду. Це свідчить про підтримання Павлом Скоропадським дідових традицій інтелектуального спілкування у Тростянці. Також знаковою є збереження майбутнім гетьманом і тієї близькості до селян, якою відрізнявся І. М. Скоропадський.

Вагомою ознакою культурного всесвіту Тростянця були бібліотека і фамільний архів, які почав дбайливо збирати Іван Михайлович, а продовжили його син Петро та особливо онук Павло Скоропадський. Оскільки проблеми формування архіву, його зміст та пов'язані з ним проекти детально розглянуті нами в окремій монографії[26], тут варто підкреслити, що саме збирання і опрацювання фамільних рукописів сприяли усвідомленню місця роду в історії Гетьманщини та Російської імперії, формували уявлення про його виняткову відповідальність за долю Батьківщини в нових історичних умовах.

Між тим господарські справи накладали свій відбиток на долю маєтку. Того ж 1898 року раптом питання про можливу віддачу в оренду тростянецьких ґрунтів. Орендатором мав стати цукрозаводчик П. Харитоненко, який нещодавно придбав у В. В. Тарновського сусідню

[24] Лист П. Скоропадського до матері з Тростянця від 14.01.1898 // Там само. Спр.163в. Арк.1.
[25] Лист П. Скоропадського до матері з Тростянця від 19.01.1989 // Там само. Арк.3.
[26] Папакін Г. Архів Скоропадських: фамільні архіви української еліти др. пол. XVIII – XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. К., 2004.

Качанівку. Скоропадські, зваживши всі плюси і мінуси запропонованої оренди, дійшли висновку, що у тій формі, яку використовував Харитоненко (запровадження монокультури, тобто вирощування виключно цукрових буряків), вона призведе до виснаженню ґрунту, і відмовилися від такої оборудки[27]. Разом з тим варто зазначити, що Скоропадські самі не цуралися розведення буряків на цукор: з 2600 десятин тростянецьких орних ґрунтів 240 станом на 1899 р. були зайняті цієї культурою. У залученні робочих рук для збирання врожаю вони навіть конкурували з Харитоненком, оплачуючи селянам за десятину на 50 коп. більше[28].

Політичне і економічне життя в Російській імперії на початку XX ст. не сприяли збереженню прабатьківських традицій, змінювали образ родинного маєтку. Пропозиції Харитоненка були лише першим сигналом. Інший полягав у неможливості для Павла Скоропадського та його родини постійно мешкати в улюбленому Тростянці. Справи службової та військової кар'єри, обов'язки світської родини вимагали перебування у Петербурзі, і до маєтку навідувалися (але майже регулярно) лише влітку.

У відсутності господарів маєток утрачав свій патріархально-дідичний характер, розривалися сталі зв'язки між господарями і мешканцями. За аграрних виступів 1906–1907 років це майже призвело до соціального вибуху – вперше в Тростянці, де за І. М. Скоропадського охоронні функції виконував один літній інвалід, а двері будинків та комор ніколи не запиралися, почалися заворушення. Павло Скоропадський прибув у червні 1907 р. до маєтку і писав звідти дружині: „Принял меня Тростянец как спасителя, ты не можешь себе представить, что проделывал тут Мартынюк [управитель – *Г. П.*], он, кроме того что жулик (это теперь уже доказано, к счастью, он за свое кратковременное пребывание не успел еще ничего серьезно проделать), он, кроме того, форменный сумасшедший, начиная с того, что хотел всех арестовать, написал приставу, что Конрад, столяр, кучер Петро и все остальные служащие – агитаторы; пристав, каналья, не разбирая дела, хотел было с чеченцами их выдрать, черт знает что…”[29].

Якщо селянські заворушення першої російської революції, можна вважати, все ж таки обминули Тростянець, то наступна призвела до його знищення. Події Лютневої революції начебто не викликали збурення у

---

[27] Див. листи П. Скоропадського до матері з Красного Села від 04.06., Тростянця від 01.09., Петербурга від 22.09.1989 // Там само. Арк.12зв, 20, 23-24зв.

[28] Лист М. Скоропадського до брата Павла з Тростянця від 20.10.1899 // Там само. Спр. 163а. Арк. 183-184зв.

[29] Лист П. Скоропадського до дружини з Тростянця від 07.06.1907 // Там само. Спр.693. Арк. 4.

Тростянці, і Олександра Петрівна у березні навіть думала про виїзд з Петрограда за для рятування дітей до українських маєтків, хоча і турбувалася про родинне майно в Тростянці (найціннішим з нього вона вважала картини)[30]. Але вже наприкінці року весь маєток був ущент розграбований і спалений селянами. В полум'ї загинули не тільки картини, якими так переймалася дружина майбутнього гетьмана, але і величезний фамільний архів, зібраний предками Павла Скоропадського за більш як 200 років служіння Україні, значна книгозбірня, меблі, інші раритети, які збирали кілька поколінь. Розграбовано і знищено було все налагоджене прибуткове господарство маєтку.

Але виявилося, що знищено було не все. Наприкінці 1918 р. повстанці української Директорії, намагаючись остаточно стерти з лиця землі навіть згадку про „панське кубло" ненависного їм гетьмана Павла Скоропадського, ще раз спалили Тростянець. І, нарешті, остаточного удару маєтку завдали навесні 1919 р. більшовики. Від усієї колись великої садиби вцілив один господарський флігель.

[30] Див.: Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. С.261.

Марина Будзар
Ялта

Культурний простір українського панського маєтку межі XIX–XX століть: трансформації матеріально-духовного наповнення (на матеріалі садиби О. С. Рахманової у селі Вейсбахівка)

У відповідності до вимог сьогодення, коли методологія історичних досліджень урізноманітнюється, серед іншого, шляхом акцентування особистісно-індивідуальних параметрів розвідок, внаслідок чого віддається перевага локальним об'єктам – формам повсякдення, «життєвому мікрокосму» співучасників певної історичної події[1], продуктивною вбачається характеристика таких історичних і соціальних феноменів, що потребують ґрунтовного переосмислення великих пластів інтелектуального досвіду української спільноти завдяки синтезуванню результатів матеріальної діяльності людини, продуктів особистісних духовних практик і наслідків творчої активності соціуму. Серед цих утворень осібне місце посів феномен панського маєтку у реаліях позаминулого століття (ширше – з 1790-х до 1910-х років) як поліфункційний комплекс, приступний для багатоаспектного вивчення. Вибір такого об'єкту аналізу обґрунтовується вимогами чергового «вигину історії» кінця XX ст., що фахівцями визнаний як «культурологічний поворот», коли було сформульоване завдання розкриття культурного механізму соціальної взаємодії[2].

Але у вітчизняній науковій традиції вимоги стосовно аналізу панського маєтку як факту історичного буття соціуму ще не реалізовані у повній

[1] Честнов И. Л. Повседневность как теоретико-методологическая проблема историко-юридической науки // Городская повседневность в России и на Западе; отв. ред. Т. В. Мосолкина ; ред. О. Ю. Абакумов. Саратов, 2006. С. 4.

[2] Репина Л. «Вызов и ответ»: перспективы исторической науки в начале нового тысячелетия // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В. Смолій. Вип. 3. Ч. 1. К., 2008. С. 13.

мірі, оскільки переважає «спеціалізований» підхід до зазначеної проблеми: реконструкція процесів соціально-економічного гатунку, характеристика місця елітного прошарку у суспільних структурах, аналіз образно-стильових форм палацово-паркового будівництва[3]. Наразі, доробок зарубіжних (зокрема, російських) вчених останніх десятиліть репрезентує спроби комплексного міждисциплінарного тлумачення та застосування культурологічного категоріального апарату для вивчення форм і продуктів функціонування дворянської садиби[4], хоча іноді автори припускаються надмірного абстрагування щодо конкретного об'єкту розвідок[5].

Усвідомлення цілком певного факту, що феномен панського маєтку в українських землях ще не став остаточно предметом цілісного аналізу, підштовхує до пошуку таких теоретико-методологічних засад, які б дозволили застосувати у комплексі вже апробовані прийоми його вивчення – історичний, соціально-економічний, мистецтвознавчий, соціокультурний, нарративний, художньо-семіотичний – задля виявлення складної багатоступеневої «природи» цього явища у його історичній матеріально-духовній неповторності.

Такі засадничі підстави можна відшукати у межах «повороту до матеріального» – сукупності методико-стильових прийомів соціологічного, історичного, психологічного та соціокультурного теоретизування, у фокусі якого перебуває проблематика «уречевлення» світу[6]. У практиці історичних

---

[3] Бірьова О. Ю. Поміщицькі садиби Харківської губернії (перша половина XVIII – початок XX століття). Автореф. дис. … канд. іст. наук. Харків, 2009; Лобко О. А. Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1831–1917 років (за матеріалами володінь графів Потоцьких) : автореф. дис. … канд. іст. наук. К., 2008; Павлюк В. В. Палацо-паркові ансамблі магнатерії – центри культури Волині // Осягнення історії. Зб. наук. праць. Острог; Нью-Йорк, 1999. С. 402–418; Петренко О. С. Панський маєток на Східному Поділлі наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.: соціально-економічні та етноконфесійні відносини. Автореф. дис. … канд. іст. наук. К., 2005; Товстоляк Н. М. Господарство поміщицьких садиб України кінця XVIII–початку XX ст. як об'єкт досліджень історичного краєзнавства (на прикладі Парафіївського маєтку Борзнянського повіту Чернігівської губернії) // ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Зб. наук. праць. Вип. 35. Харків, 2009. С.151–153.

[4] Иванова Л. И. Русская усадьба – исторический и культурный феномен // Дворянское собрание. 1994. №1. С. 149–165.; Каждан Т. П. Художественный мир русской усадьбы. М., 1997; Пушкарева И. М. Сельская дворянская усадьба в пореформенной России: (к постановке проблемы) // Отечественная история. 1999. № 4. С. 14–31; Стернин Г. Ю. Русская загородная усадьба в современных историко-культурных интересах// Русская усадьба. Вып.4 (20). М., 1998. – С.243–251.

[5] Городнова Е. Л. Инфраструктура усадебной коммуникации. Інтернет-ресурс. http://analiculturolog.ru/.

[6] Вахштайн В. Социология вещей и «поворот к материальному» в социальной теории // Социология вещей / Под ред. В. Вахштайна. М., 2006. С. 22.

розвідок наслідки такого «повороту» реалізуються, у першу чергу, у межах «історії повсякдення», формою репрезентації якої є «діалог з документами», що розгортається внаслідок «прагнення осягнути предмети із середини…» (О. Удод)[7]. Це дозволяє сфокусувати увагу на тому, у який спосіб «уречевлений світ» є простором для діяльності людини в її історичній та соціальній обумовленості.

Словом, за В. Вахштайном, «редукція речі» до її соціального змісту обертається соціологічною концептуалізацією матеріального об'єкту[8], актуалізація «історико-символічного» наповнення матеріальних предметів надає речі нового статусу у дослідженні історичних феноменів, робить її необхідним складником системи самопрезентації людини у об'єктно-суб'єктних реаліях історичного процесу. Тим більше згідно твердженню одного із «першопрохідців» у цій сфері, Л. П. Карсавіна, «Ми не знаємо просторово-речового світу, який не був би наскрізь просякнутий нашою духовністю…»[9]. Саме таким «олюдненням» побуту обумовлюється «знаковість», змістовна наповненість побутових речей, ознаки якої визначалися Г. С. Кнабе, як історичність семантики, значущість змісту лише для певної соціально-культурної групи, «емоційність» речі[10].

Отже «історична етимологія» феномену панської садиби, що постає як синтез історичного та міфологічного, соціального й індивідуального, елітарного і народного, уможливлює вибір прийому інтерпретації речових джерел як одного з провідних щодо його дослідження. Вивчення панського маєтку є багатоаспектним і поліфункційним, як у випадку аналізу конкретного типу садиби («житлові», «родові», представницькі «резиденції», господарчі чи «економії», «культурні гнізда»), так і для реконструкції «культурної біографії» окремого маєтку у цілому чи модифікації тієї чи іншої садиби вподовж певного історичного періоду. До речі, поняття «культурна біографія» припускає що об'єкт досліджується «як культурно сконструйована одиниця, наділена специфічним культурним змістом».[11]

Цікавим є вивчення видозміни феномену заміського маєтку, динаміки його адаптації до соціокультурного побутування, етапів руйнації, внаслідок переміни державного устрою.

[7] Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема: за людинознавчу історію України (про актуальність історії повсякденності) Інтернет-ресурс. http://www.novadoba.org.ua/history/data/development/udod.htm.

[8] Вахштайн В. Указ. соч. С. 10.

[9] Карсавин Л. Философия истории. М., 2007. С. 495.

[10] Кнабе Г. С. Быт как предмет истории // Декоративное искусство СССР. 1982. № 9. С. 26–27.

[11] Копытофф И. Культурная биграфия вещей: товаризация как процесс // Социология вещей / Под ред. В. Вахштайна. М., 2006. С. 139.

Першочерговим для реалізації сформульованих завдань є узгодження понятійного апарату. Враховуючи багатоваріантність позначень для утворень такого типу, традиційно вживаних ще у позаминулому столітті, – «селитьба», «садиба», «маєток», «фільварок» – дійдемо висновку, що вони утворюють синонімічний ряд із основним значенням «житло» та можуть бути вживані із взаємозаміною, особливо якщо йдеться про назви «маєток» і «садиба»[12]. З огляду на це, зміст поняття «панський маєток» («дворянська садиба») можна тлумачити як багатокомпонентний комплекс, що виконував господарчі, соціально-адміністративні, побутові та культурні функції володіння соціальних верхів у відповідних історико-географічних координатах.

Таким чином, важливим чинником ідентифікації панського маєтку є поняття «територія» чи «простір», «культурний ландшафт» і «культурний простір», тому що, на думку С. Маловичка, простір та краєвид не існують поза культурою, вони створені людиною, яка розбудовувала просторову ідентичність певного локусу[13].

«Культурний ландшафт» садиби утворювався через взаємодію двох компонентів – природного та культурного, тобто «природний ландшафт наповнювався певним культурологічним змістом»[14]. Творення «садибного ландшафту» підлягало загальним закономірностям розбудови «окультуреного простору», котрий сприймався як ієрархічна структура світу речей та людини, тобто «всім тим, що у той чи інший спосіб організує простір, збирає його, <…> укорінює в одному центрі».[15]

Середовище побутування, штучно утворене у панському маєтку, було матеріально зафіксовано у предметно-фізичному світі садибного комплексу, розділеному на житловий, парковий, сакральний, господарчий складовий: «Садибний ландшафт мав власну функційну та просторову структуру та містив певний, чітко визначений набор елементів: головний будинок із флігелями, господарчі будівлі, церкву, парк, сільськогосподар-

[12] Будзар М. М. Історико-культурна модель панської сільської садиби в Україні XVIII–XIX століть: теоретичні засади дослідження // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2011. № 2. С. 146.

[13] Маловичко С. И. Историография после «культурного поворота»: пространственный подход и новая локальная история. Інтернет-ресурс. /http://www.newlocalhistory.com/node/172.

[14] Веденин Ю. А., Кулешова М. Е. Культурные ландшафты как категория наследия // Культурный ландшафт как объект наследия; под ред. Ю. А. Веденина, М. Е. Кулешовой. М.; СПб, 2004.

[15] Топоров В. Н. Пространство и текст // Текст: семантика и структура / Отв. ред. Т. В. Цивьян. М., 1983. С. 234.

ські та лісогосподарські угіддя»[16]. Заразом предметно-матеріальні форми, з яких утворювався «культурний простір» маєтку, виступали носіями інтелектуальної, емоційно-образної інформації, накопиченої внаслідок культуротворчої діяльності, що розгорталася у його середовищі. Саме цей аспект закріплення форм особистісної активності людини у «речовому світі» констатував І. Гофман, коли наголошував на тому, що неперервність прийомів звернення до предметів «нав'язана нам не об'єктивною й неперервною сутністю матеріальних речей, але нашими уявленнями про … духовну значимість предметів»[17].

Усвідомлення цього дозволяє стверджувати, що семантичне наповнення «культурного простору» панської садиби можна інтерпретувати з різних ракурсів: 1) позиції майнової та соціальної диференціації суспільства – «дворянське»/«селянське»; 2) оцінювання мистецько-стильових форм – «барочне»/«класицистичне», «романтичне»/«еклектичне» тощо; 3) просторових координат – «будинок»/«парк», «у середині парку»/«у середині будинку»; 4) в аспекті форм прояву соціальної дії – приватний простір садиби/суспільний простір за її межами; 5) виявлення знакової природи усього, що породжувалося садибним буттям (назва садиби, символіка паркових насаджень, семіотичний зміст картинних галерей); 6) з точки зору характеристики авторства художніх форм, репрезентованих «садибним світом» («аматорське»/«професійне»); 7) виявлення національної ідентифікації – «імперське»/«національне».

Визначення структурних елементів історико-культурної моделі панської садиби дозволяє розглянути її як певну систему координат, у межах якої кожен елемент у зв'язку з іншим мав власне семантичне навантаження. У контексті розуміння «метафізики території»[18] «семантична визначеність» предметно-речового складника маєткового «культурного простору» обумовлювала особливості сприйняття садиби сучасниками та нащадками, створюючи у суспільній свідомості стале уявлення про той чи інший маєток, тобто, культурний простір маєтку за твердженням Ю. М. Лотмана[19], виступав активним елементом індивідуальної, й суспільної свідомості епохи.

Водночас, за спостереженням Г. Ю. Стерніна[20], образ садиби для її мешканця складався зі співставлення сучасних реалій та об'єктів, що

[16] Веденин Ю. А., Кулешова М. Е. Указ. соч. С. 167.

[17] Гофман И. Закрепление форм деятельности // Социология вещей; под ред. В. Вахштайна. М., 2006. С. 161.

[18] Замятин Д. Н. Феноменология географических образов // Социологические исследования. 2001. № 8. С. 12-21.

[19] Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. СПб., 2000. С. 683.

[20] Стернин Г. Ю. Указ. соч. С. 247.

акумулювали історичний досвід, сприяли зануренню у минуле. Отже, однією з провідних ознак функціонування панських маєтків на конкретному етапі еволюції – це наявність «культурної пам'яті», коли кожен з елементів маєткового комплексу , «... мав свій обсяг „пам'яті, кожен з контекстів, в який він уводився, актуалізував певний градус його глибини»[21].

Можна констатувати, що історико-культурні біографії тих садиб в українських землях, що формувалися протягом двох століть й виконували роль культурних центрів. активізують чимало пластів вітчизняної історії та культури. Вдячним матеріалом є садиби, чия «культурна історія» відповідає таким фундаментальним вимогам: охоплює кілька століть, пов'язана зі значними подіями та діяльністю відомих осіб, дозволяє активізувати культурні контакти (українсько-російські та українсько-європейські), характеризується творчою продуктивністю на різних етапах існування.

До таких об'єктів можна віднести садибу у селі Вейсбахівка Прилуцького повіту Полтавської губернії (зараз – Білорічиця Прилуцького району Чернігівської області). Земельні володіння у селі, що виросло з хутора Крівеньківского, заснованого в 1727 році генералом Вейсбахом[22], до початку XIX століття стали основою помісного володіння прилуцького повітового маршалка М. І. Корбе. Його син, генерал-майор І. М. Корбе, відомий як учасник провінційного фрондерского товариства «мочеморд», зустрічав 22 січня 1844 р. у своєму маєтку Т. Г. Шевченка та Я. П. де Бальмена, тоді ж було написано відомий жартівливий лист-запрошення М. А. Маркевичу в його родовий маєток в сусідньому селі Турівка[23].

Культурна біографія Вейсбахівкі, що склалася до середини XIX століття, не припинилася зі зміною соціальної ситуації пореформеного періоду, коли М. І. Корбе продав садибні землі М. А. Кочубею (1827–1868). Другою дружиною цього представника сьомої гілки відомого роду стала О. С. Волконська (1835–1916, у першому шлюбі – Молчанова), дочка С. Г. Волконського (1788–1865) та М. Н. Волконської (1805–1863), чиї останні роки життя були пов'язані з маєтком М. А. Кочубея Вороньки (Козелецького повіту, тепер – Бобровицького району Чернігівської області)[24]. Після смерті М. А. Кочубея О. С. Волконська вийшла заміж за О. О. Рахманова (1830-?), дальнього родича сімейства Кочубеїв, управителя їхніх маєтків, та

[21] Лотман Ю. М. Память культуры // Лотман Ю. М. Семиосфера. СПб., 2000. С. 621.

[22] Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т. 3. К., 1902. С. 212.

[23] Жур П. В. Труди и дні Кобзаря: літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. К., 2003. С. 99.

[24] Милорадович [Г.] Малороссийское дворянство. Чернигов, 1890. С. 32.

переселилася у Вейсбахівку після того, як Вороньки перейшли у володіння її сина від другого шлюбу, М. М. Кочубея (1863–1935).

Відомості про матеріальну складовукультурного простору маєтку у Вейсбахівці збережені завдяки діяльності історика культури, літературознавця, краєзнавця В. І. Маслова, котрий з 1927 до 1930 років виконував обов'язки директора Прилуцького окружного музею. Під час виїзду до Вейсбахівки влітку 1929 року ним було віднайдено у місцевого священика М. М. Федоренка колекцію світлин, що зберігалися у будинку[25], та відтворено план садибної території із вказівкою на розташування компонентів маєткового комплексу. Зокрема, на плані виділялася зона некрополя з похованнями О. С. Рахманової та осіб, з іменами яких було пов'язано оновлення художньо-просторового образу садиби на межі XIX–XX ст., – архітектора О. Ю. Ягна (1848–1922) та художника В. М. Соколова (1841-1921)[26].

Збережені світлини характеризують садибу у Вейсбахівці як добре налагоджене господарство, котре ефективно функціонувало у складних для панських маєтків умовах останньої третини XIX століття, підтверджуючи роль візуальних документів, що «конкретизують вербальний контекст контурів повсякденності…»[27].

Маєток О. С. Рахманової до 1917 року складався з 460 десятин орної землі, 38 десятин було відведено під садибу (будівлі, два парки, озеро)[28]. Структури повсякдення маєтків пореформеного періоду, залежали від успішного функціонування в нових соціально-економічних умовах. Життєдіяльність економічно стабільного поміщицького господарства на межі XIX–XX ст. визначалася «саме розвитком господарської зони: кінним і скотним двором, оранжереями і теплицями, сховищами, різними майстернями, коморами, конторами і будинками управителів, а также лікарнями, школами, будинками для людей похилого віку...» [29].

Аналіз світлин, що зафіксували матеріально-господарчий простір Вейсбахівки, доводить високий ступінь структурованості господарської зони: стайні для виїзних та робочих коней, казарми для найманих працівників, тютюновий сарай, будиночок машиніста, майстерні, комори для зерна, лазня тощо. У формах та зовнішньому вигляді деяких господарських будівель

[25] Прилуцький краєзнавчий музей (ПКМ), П 10010–23.

[26] Інститут Рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУ ім. В. І. Вернадського). Ф. 243, Оп. 1. Спр. 1171. Арк. 4.

[27] Коляструк О. Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 2008. №14. С.260.

[28] ПКМ, КП 10010–1.

[29] Рассказова Л. В. «Благоустроенная жизнь и доброе хозяйство есть наилучшая служба» // Русская усадьба / Науч. ред.-сост. М. В. Нащокина. 2008. Вып. 13–14. С. 104.

(стайні, оранжерея, майстерня та будинок машиніста) були використані прийоми для створення головних житлових споруд – будинку та флігеля (орнаментація високих дахів, «фігурні верхи»). Це унаочнює той факт, що культурний простір садиби розбудовувався комплексно.

Показником економічно-культурного зростання маєткового комплексу у Вейсбахівці наприкінці XIX ст. стало утворення нового палацово-паркового ансамблю архітектором, майстром художньої кераміки О.-Е. Ю. Ягном, який з 1876-го року працював в Лівобережній Україні (Чернігівщина, Полтавщина, Сумщина). Цей комплекс, його центральні споруди – панський будинок та флігель – сучасні дослідники відносять до предтеч «українського архітектурного стилю» – національно орієнтованого варіанта сецесії[30], (використання елементів історично «неовізантизму», «неоросійського стилю» та прийомів етнічно виразних форм народного будівництва). Маєткове будівництво в українських землях, зокрема, на Лівобережжі, вже у середині XIX століття репрезентувало зразки, в яких переосмислювався духовно-практичний досвід минулого: «гостьовий будинок» за проектом Є. І. Червінського в садибі села Лебединці, що належала Г. П. Ґалагану, центральні будинки у маєтках Бігач князів Кейкуатових в Чернігівському повіті та Романівка Дунін-Борковських в Мглинському повіті на Чернігівщині за проектами М. Ю. Єфімова (1860-і роки).

Обидві будівлі Вейсбахівського ансамблю мали складну композицію (акцентування центральної частини панського будинку за допомогою виступів у формі веж, лоджія на першому поверсі, крита тераса (на зразок «піддашшя») з різьбленими балясинами у флігелі). Екстер'єр та інтер'єр центрального будинку, та флігелю маєтку у Вейсбахівці було пишно декоровано (червона цегла, теракота, візерункове рішення черепичної покрівлі, фігурні майолікові вставки).

Під час оновлення садибного комплексу у Вейсбахівці церква, зведена в середині XVIII у формах дерев'яної народної архітектури, зазнала перебудов, внаслідок чого втратила прикмети «чистого стилю», але стала мальовничішою за формою. 1912 року на храмову дзвіницю підняли нові дзвони, цією церемонією, як то відображено на відповідній світлині із фондів Прилуцького краєзнавчого музею, керував місцевий священик (А. Яновський)[31].

Матеріали для будівництва постачалися з майстерень, організованих О. Ю. Ягном у маєтку родини Волконських-Рахманових-Кочубеїв Вороньки (Козелецький пов., зараз – Бобровицький р-н Чернігівської

[30] Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. К., 2002. С. 192.
[31] ПКМ, П 10010-4.

обл.). У Вороньківських художньо-виробничих майстернях О. Ю. Ягн одним з перших відновив в Україні виробництво полив'яної кахлі (схожі експерименти, у той самий час проводилися у таких культурних центрах, як Абрамцево та Талашкіно). Майоліка й теракота, виготовлені у Вороньках, використовувалися у творчих проектах архітектора, зокрема маєтку у Вейсбахівці. Тільки на будівництво центрального будинку тут було витрачено 85 000 карбованців[32].

Факт використання будівельного матеріалу, виробленого в майстернях у Вороньках, для розвою садибної території у Вейсбахівці (за умов, що це були володіння однієї родини) унаочнює збереження в пореформений час у маєткових господарствах такої традиційної риси господарювання, як прагнення забезпечити маєтковий побут продуктами внутрішнього виробництва.

Розбудова садиби Рахманових демонструвала риси панського маєтку «на зламі» епох: садибний культурний простір слугував «плацдармом» для художніх нововведень, у будівництві використовувалися «історично» апробовані стильові елементи, «старі» будівлі пристосовувалися до нового архітектурного середовища, однією з умов будівництва була активізація зв'язків між маєтками, що належали одній дворянській родині.

Визначення домінант культурного простору панської садиби, у тому числі Вейсбахівці, неможливо без аналізу механізму функціонування її у мережі «інтелектуальних співтовариств», помітним типологічним різновидом якої в Україні XIX ст., за словами І. Колесник, були саме родинні осередки, «культурні гнізда», сімейні харизматичні клани[33]. «Мережеві зв'язки» панської садиби в українських землях, зокрема маєтку Рахманових у Вейсбахівці зумовлювалися родинно-клановими, інтелектуально-духовними уподобаннями й мали декілька «рівнів». На приватному, «родинному рівні» в одному «культурному полі» із садибою у Вейсбахівці функціонували садиба у селі Вороньки, що належала синові О. С. Рахманової (Волконської) від другого шлюбу Михайлу, та розташована по сусідству з Вейсбахівкою селі Рудівка (Прилуцького повіту) садиба Джуліані (О. І. Джуліані, чоловік другої дочки О. С. Рахманової, Марії, навесні 1917 року служив командиром запасного батальйону лейб-гвардії 1-го стрілецького полку у Царському Селі)[34]. Зі світлин, що зберігалися у панському будинку Вейсбахівки, видно що садиба Джуліані розвивалася як типова економія як засвідчує її

[32] ПКМ, КП 10010-1.
[33] Колесник І. Гоголь: Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій. К., 2009. С. 88.
[34] Памятные дни: Из воспоминаний гвардейских стрелков / Под ред. Э. А. Верщинского. № 1. Таллинн, 1932.

структура – комплекс житлових та господарчих споруд: брама з огорожею, флігель, центральний будинок, церква, економічна зона[35].

Існування мережевої форми зв'язків між гілками однієї родини при реконструюванні «форм свідомості і культурних практик органічно вводить дослідників у простір ментальностей, ідентичностей, комунікативної взаємодії …»[36].

Можна стверджувати, важливим фактором життєдіяльності садиби у Вейсбахівці на межі XIX–XX ст. був господарчий компонент (маєток функціонував як «сільськогосподарська економія»), а для культурного простору – духовно-інтелектуальний складник: у селі успішно працювала школа, де 1874 року навчалося 36 хлопчиків[37], у центральному будинку садиби до початку XX ст. містилася велика бібліотека, зберігалася колекція старожитностей (В. Л. Модзалевський).[38]

Духовну атмосферу садиби Рахманових характеризує проживання тут архітектора О.-Е. Ю. Ягна та художника В. М. Соколова, який був автором низки родинних портретів сімейств Рахманових, Кочубеїв, Ґалаґанів, а в 1917 р. виступив посередником між В. Л. Модзалевським та О. О. Рахмановою у справі щодо врятування садибної збірки старожитностей (у листі від 29. 06. 1917 р. йдеться про необхідність приїзду вченого до Вейсбахівки з метою оцінити старовинні речі та колекцію вишивок)[39]. З листування можна дізнатися про те, що художник написав портрет на замовлення дружини В. М. Модзалевського. Приїзд В. М. Модзалевського до маєтку підтверджується текстом його телеграми[40].

У культурному просторі маєтку в Вейсбахівці на початку XX ст. додається меморіально-символічний компонент: Якщо у с. Вороньки, де були поховані С. Г. та М. М. Волконські, у 1898 р. буза збудована церква-надгробок за проектом О. Ю. Ягна[41], у Вейсбахівці до початку XX ст. зберігалися сімейні реліквії та родинні портрети: крісло, в якому С. Г. Волконський провів останні часи життя, портрет М. М. Волконської з первістком на руках роботи відомого художника-акварeліста П. Ф. Соколова тощо[42]

[35] ПКМ, П 10011/1-5.

[36] Верменич Я. В. Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень // Український історичний журнал. 2010. №4. С. 166.

[37] Центральний державний історичний архів України, Києва (ЦДІАК України). Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 322. Арк. 90 (зв.).

[38] ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 998. Арк. 1.

[39] ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 960. 2 арк.

[40] ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 962. Арк. 1.

[41] Федоренко П. Декабристи на Чернігівщині після амністії // Сіверянський літопис. 1997. № 5 (17). С. 124–131.

[42] Волконский С. М. Воспоминания: о декабристах. Разговоры. М., 1994. С. 86.

Завершальним етапом руйнації та функційного переорієнтування компонентів культурного комплексу садиби стали 1918-1929 рр., коли оригінальний матеріально-духовний світ цього маєтку, як і тисяч інших, було ліквідовано: флігель заселений, панський будинок пограбований, значна частина декоративних елементів загинула, за переказом В. І. Маслова, мальовниче панно у залі роботи В. М. Соколова, «що нагадувало стелю в бахчисарайському палаці, під час мануфактурної кризи 1918–19 рр. кимось було зірвано і використане, мабуть, як звичайна тканина …» [43]. 1918 р., також зі слів В. І. Маслова, у палаці солдати Таращанського полку стріляли у бюст С. Г. Волконського, що стояв у центральній залі, відбивши йому носа, а потім місцевий вчитель забрав бюст до школи, де він зберігався до смерті вчителя, після чого довго валявся у шкільному сараї[44]. У травні 1929 р. «учнями школи селянської молоді, які використали могильну землю і грати на улаштування біля цвинтаря відкритої сцени для вистав» було знищено могилу О. С. Рахманової «з білим дерев'яним хрестом і ґратами»[45].

Поступову руйнацію цілісного комплексу в нових соціокультурних умовах зафіксовано й візуально. Наприклад, на світлині, що її зробив В. І. Маслов влітку 1928 р., на стіні колишнього панського будинку видно напис з великих світлих літер: «Прокляття катам всесвітнього пролетаріату»[46].

У першу чергу знищенню підлягав сакрально-меморіальний культурного простору садиби: руйнування поховань, ліквідація речей, що були сімейними святинями. Можна констатувати, що саме речове наповнення «культурного простору» садиби, яка знищувалася, стало індикатором руйнування етико-естетичних цінностей, зміни духовних пріоритетів, внаслідок ліквідації культурних уявлень котрі надавали певним речам статусу «реліквії», наділяли їх вагомим емоційним смислом. Річ, «сакральна» для власника садиби чи для людини «його кола», вже не є такою для тих, хто відчуває себе «іншим» у цьому світі чи, навіть, безумовно ворожим для нього.

Змістовним фактором руйнації «культурного простору» панських маєтків, красномовним прикладом чого є історична доля садиби у Вейсбахівці, стала навіть не опозиція «аристократ/буржуа – селянин/робітник», а протиставлення «освічений індивід – неосвічена маса». У такий спосіб зводилися нанівець культурні традиції, сформовані більше ніж за два століття

[43] ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. 243. Оп. 1. Спр. 1171. Арк. 1 (зв.).
[44] Там само. Арк. 7.
[45] Там само. Арк. 1.
[46] ПКМ, П 9101-6.

існування панської садиби в українських землях, традиції, що передавалися у дворянських родинах із покоління у покоління.

Врешті-решт, застосування прийомів «повернення до речей» для аналізу такого історико-культурного феномену, як панська садиба в українських землях у реаліях певного історичного періоду, актуалізує значення аналізу концепту «культурний простір», і надає можливість тлумачити панський будинок, як домінантний складник маєткового комплексу, а побутовий предмет у контексті «культурного простору маєтку» як компонент багатопланового тексту із змістовним духовним навантаженням. Ознакою садибного «культурного простору» була семантично-меморіальна складова, пов'язана з історією конкретного роду, місцевості, регіону. Це репрезентує садибу як типову форму соціальної самоорганізації українського панства, засіб задоволення потреб та виконання культурних завдань цієї соціальної групи на різних історичних етапах, як «перехрестя» культурних значень, а відтак, значення історико-культурного та культурологічного підходів щодо дослідження цього феномену.

Марина Суздаль
Київ

Кибинці – резиденція великого сановника як соціокультурний локус

Між господарем і садибою існує *подвійний зв'язок*: як власник визначає, облаштовує культурно-просторове середовище своєї садиби, так і садибний комплекс (архітектура панського будинку, маєткової церкви й господарських будівель, наявність і планування садів та парків, організація структур повсякденності) і виражений у ньому духовний мікрокосм здійснюють вплив на людей, які тут живуть[1]. Отож, садиби, як матеріальні об'єкти, виконуючи роль неживих індивідуумів, багато чого можуть розповісти про своїх власників. У такому аспекті спробуємо розглянути взаємовплив життєвих траєкторій царського сановника Д. Трощинського на біографії його садиб, і навпаки. Серед величезних володінь Дмитра Прокоповича (70 тис. десятин землі й 6 тис. кріпаків) на Полтавщині, Київщині, Поділлі, Вороніжчині найвідомішими стали садиби в Кибинцях і Кагарлику.

У роки першої відставки (1806 р.) Д. Трощинський прагне знайти максимально комфортне місце, яке б перебрало на себе роль «домашнього закутку». Після багатолітньої служби, ритму столичного життя, постійної напруги природним є бажання відкрити й облаштувати свій ідеальний простір, о-своєний, а значить, у-своєний собі, для себе зібраний.

Садиба для дворянина – це ідеальний мікрокосм, вмістилище хронотопів спокою і щастя, що забезпечують влаштування «родинного гнізда», яке й визначає форму садибного побуту, з обов'язковим проживанням великої сім'ї. Садиба, власне, створюється та функціонує завдяки зв'язку поколінь, що забезпечують передачу культурного капіталу, акумулюють родову пам'ять. У випадку Д. Трощинського говорити про створення «родового

[1] Рассказова Л. В. Духовный микрокосм русской дворянской усадьбы и его влияние на личность А. Н. Радищева // XVIII век. Сборник 22. Спб., 2002. С. 288.

гнізда» в повному сенсі цього слова було б не зовсім коректно, адже Дмитро Прокопович не був одружений і сім'ї не мав; припускаємо, що цей факт досить болісно сприймався самим Д. Трощинським (особливо на схилі літ). Підтвердженням цієї думки можуть послужити слова С. Скалон-Капніст: «…он (Д. Трощинський. – *М. С.*) при жизни своей всегда от души радовался, когда кто женился, говоря, что он по себе видит, как худо не быть женатым и не иметь своего семейства»[2]. Щоправда, родинний осередок був для нього не зовсім утрачений, його центром стає позашлюбна дочка – Надія Дмитрівна, яка була одружена з князем І. М. Хілковим. Д. Трощинський палко любив свою єдину дочку, ні в чому їй не відмовляв. Утім 1817 р. вона помирає. Єдиною рідною людиною, якій царський сановник практично присвятив останнє десятиліття свого життя, стає його онука – княжна Прасков'я Хілкова. За словами С. Скалон, вона не була такою вродливою, як мати, проте «миловидностью, добротой сердца и необыкновенной грациозностью не менее матери сводила с ума всех молодых людей»[3]. Онука Д. Трощинського стала предметом сильного романтичного захоплення декабриста С. Муравйова-Апостола. Згодом княжна вийшла заміж за барона С. К. Остен-Сакена[4]. Досить показовою для нас є поведінка спадкоємців старого вельможі незадовго до його смерті. С. Скалон згадує: «Он (Д. Трощинський. – *М. С.*) все время болезни, до самой кончины, был в совершенной памяти и твердым ясным голосом говорил и давал советы своим наследникам, двум племянникам и внучке, которые ни на минуту не оставляли его и, казалось, страдали вместе с ним; но в последствии оказалось, что каждый из них с нетерпением ждал только кончины его для получения наследства. Все они беспокоились о том, что он не сделал никакого распоряжения, хлопотали, чтобы в минуту его смерти тотчас приложили бы печати ко всей недвижимости, приведя в известность все драгоценности… *Тяжко было видеть этого несчастного страдальца, окруженного людьми, с таким нетерпением ожидающими его смерти ради наследства!* (Курсив мій. – *М. С.*)»[5]. Більшість майна Д. Трощинський передав племінникам, онука ж отримала всього 800 душ: «Эта весть так сильно поразила ее, что она, заболев, в скорости родила; от продолжающейся душевной тревоги молоко бросилось ей в голову и через три недели после смерти старика она скончалась… Говорят, что до смерти старика она все

[2] Воспоминания С. В. Скалон (урожд. Капнист) // Исторический вестник. Т. 44 (1891). № 7. С. 51.

[3] Там само. № 5. С. 365–366.

[4] Колесник І. Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій. К., 2009. С. 125.

[5] Воспоминания С. В. Скалон (урожд. Капнист) // Исторический вестник. Т. 44. № 7. С. 50–51.

грустила и тревожилась при одной мысли, что они в бедности и что старик поступил с нею несправедливо»[6].

Отже, між традиційним уявленням про садибу як «родинне гніздо» і садибою Д. Трощинського є певна відмінність: у першому випадку дворянин, абстрагуючись від реальності, моделює образ ідеального мікрокосму для своєї наявної сім'ї. Його погляд спрямований у майбутнє, сам він виступає перехідною ланкою, завдяки якій відбувається передача родової пам'яті від попередніх до наступних поколінь, забезпечуючи безперервне функціонування сімейного соціокультурного локусу. Для Д. Трощинського, що не мав сім'ї в її традиційному розумінні, погляд скоріше був спрямований не в майбутнє, а в минуле: безтурботні роки дитинства, щаслива юність, романтичне кохання (яскраве уявлення про цей період життя молодого Дмитра, а особливо зворушливі відносини з Настею Стороженко знаходимо в О. Салія[7]). Саме ці смислові хронотопи повинні були максимально компенсувати «нестачу» елементів локусу й визначити образ майбутнього «родинного гнізда».

Кибинці Д. Трощинському нагадують рідні Яреськи (де він народився й виріс), тому не дивно, що саме з цим місцем виникає почуття «біографічної прив'язаності», і саме тут він шукає духовної осілості. До того ж зазначимо, що Слобідська Україна (особливо її міста Полтава й Харків) на початку XIX ст. виступає центром економічного та духовного розвитку Малоросії. Саме тут спостерігаємо перехід від воєнно-козацького побуту до нових форм суспільства і літератури. Отже, через суб'єктивні й об'єктивні причини Д. Трощинський оселяється в Кибинцях і тут намагається створити свій (і для себе) «маєток-рай». Його двоповерховий будинок в Кибинцях «снаружи не казался великолепен», але разом з тим «внутри был богато отделан; в нем было множество картин, фарфора, бронзы и мрамора; тут же у него была и коллекция чудных золотых монет и медалей»[8].

Кибинецький будинок не дарма має такий вигляд: це своєрідний символ поєднання старосвітського та європейського, елементів старої епохи й нових віянь. І все це як «зсередини», так і «ззовні» прикрашене національним колоритом. Маєток вельможі – це «опредмечена» модель його світобачення. Намагаючись створити «місце-рай» для себе в Кибинцях, Д. Трощинський разом з тим не ігнорує і модних тенденцій, доказом чого є шедевр архітектурного мистецтва – Кагарлицький палацово-парко-

---

[6] Там само. С. 51-52.

[7] Салій О. Д. Дмитро Трощинський – козак знатний. К., 2000. 259 с.

[8] Воспоминания С. В. Скалон (урожд. Капнист) // Исторический вестник. Т. 44. № 5. С. 363.

вий ансамбль, який споруджувався за власним задумом Д. Трощинського як взірець краси й духовності (до речі, саме з цих місць походить рід Трощинських). Кагарлицький палац побудований у стилі зрілого ампіру (стилю пізнього класицизму початку XIX ст.), він складається з 23 кімнат і зал. Йому властиві суворі монументальні форми: портик з доричними колонами, балкон з балюстрадою. У палаці розміщувалися багата картинна галерея з копіями творів Мікеланджело, Рубенса, чудове бібліотечне зібрання, колекція виробів народного мистецтва та зібрання історичних коштовностей. Усього в палаці й парку налічувалось понад сімсот творів мистецтва. Перед палацом – велике зелене коло з сонячним годинником. З одного боку від палацу розміщувався двоповерховий флігель, а з іншого – господарські й службові приміщення. Парк був своєрідним осередком єднання природи і всього найкращого, що могла створити освічена людина. Він зводився за композицією, яка мала символічну назву «Земна куля в мініатюрі», а різноманітна краса та досконалість українських краєвидів дозволяли в повному обсязі втілити цей задум, відтворюючи символічний «материк» і «океан», використовуючи затоки й протоки. Завершували задум десятки скульптур та окремі паркові споруди. Досконалість творів людської діяльності в поєднанні з красою природного середовища мала, за задумом Трощинського, сприяти духовному вихованню сучасників. Тому й не дивно, що центральною частиною композиції був окремий острів, який мав назву «Запитай себе». Дістатися до нього можна було тільки за допомогою порому – й, усамітнившись під могутніми пірамідальними дубами, людина мала задуматися над сенсом власного буття. Найвідоміші алеї парку – алея Доброти, Флори, Галявина муз – для шанувальників історії, літератури, мистецтва. Сюди запрошувалися приїжджі та місцеві аматори пісні, танцю й красномовства; історико-культурні діячі Гоголі, Капністи, Маркевичі, Цертелєви, Рєпніни, Родзянки, Ломиковські, Хілкови, Скалони; політичні діячі Л. Голенищев-Кутузов, П. Білуха-Кохановський, брати Лукашевичі, Муравйови-Апостоли, М. Бестужев-Рюмін, М. Миклашевський, М. Лунін; художники В. Боровиковський, О. Кунавін[9]. На думку деяких дослідників, в облаштуванні маєтків як у Кагарлику, так і в Кибинцях відчувається вплив масонських ідей та атрибутики[10].

---

[9] Никоненко Т. М. Філософська концепція «екології душі» палацово-паркового ансамблю Д. Трощинського в Кагарлику на Київщині (1806–1811). http://www.nbuv.gov.ua/portal/...3/109-117.pdf.

[10] Веселовська Г. Духовно-містичні аспекти культурно-мистецької діяльності української еліти кінця XVIII – початку XIX ст. – http://www.nbuv.gov.ua/portal/ Soc_Gum/Mysu/2009_10/PDF%5CMU-10_2009_p-253-265_Veselovskaya.pdf. С. 1.

Зазначені локуси (Кибинці, Кагарлик, Яреськи) складають єдину соціокультурну систему, яка генетично пов'язана з біографією Д. Трощинського й у той же час виконує функцію підтримки високого соціального статусу, є втіленням прагнень власника виразити свої почуття й настрої, реалізувати право індивідуальної свободи.

Необхідним атрибутом функціонування Кибинецького локусу стають звані обіди, вечері, свята. «Свято мало універсальний характер, а люди, які його відвідували, граючи, як би жили в ньому»[11]. Через свято в життя людини приходила подія. Воно створювалось власником садиби (він – режисер цього дійства), але не для нього. Весь «світ дивини», влаштований усередині садиби, вимагав оцінки з боку й був призначений для гостя, глядача, чужака, готового безкінечно дивуватись, захоплюватись[12]. А втім, у випадку з Д. Трощинським картина була дещо іншою. І дослідники, і сучасники Дмитра Прокоповича звертають увагу на душевний стан колишнього сановника, його стомленість, постійну хворобливість, відчуття самотності, непотрібності. Відповідно, сама атмосфера побутового простору Кибинців була пройнята ідеєю боротьби з цими відчуттями. Усі мешканці й гості садиби докладали неабияких зусиль, щоб розважити вельможу, подолати його почуття самотності. І не дарма для цієї мети були своєрідно поєднані вишукане естетське середовище, театральні вистави, багатюща бібліотека з жалюгідними кривляннями мартоплясів, блазнів. Садибне свято в Кибинцях у першу чергу повинно було розважити власника. Звичайно, і для нього самого приємним було амплуа гостинного, щедрого господаря, готового на все заради гостей. Для вельможі садибне свято – це «пригощання садибою», під яким маються на увазі не стільки страви, скільки різноманітні задоволення – як чуттєві, так і духовні, що їх могли отримати гості, та й сам господар[13]. Місцем дії свята, його сценічною площею була вся садиба. Сценарій свят являв собою нанизування різних забав і задоволень. Дім Дмитра Прокоповича практично завжди був заповнений гостями. У будень снідати до столу часто сідало декілька десятків осіб. «Утром приехали в Кибинцы, – згадує В. Ломиковський, – в 12-м часу мы легко пообедали; по здешнему выражению, легко пообедать значит 6 блюд на завтрак и 6 на обед… Вечером бостон и хор певчих». Пишно й помпезно, як і в кожній садибі, відзначалися свята, а особливо іменини господаря. «Театр, живые картины, маскарады и разные сюрпризы, – за словами С. Скалон-Капніст, – были приготовлены заранее к

[11] Цит. за: Дмитриева Е. Е., Купцова О. Н. Жизнь усадебного мифа: утраченный и обретенный рай. 2-е изд. М., 2008. С. 201.
[12] Там само. С. 202.
[13] Там само. С. 204.

этому дню зятем его, князем Хилковым, и дочерью». В. Ломиковський згадує: «Тезоименитый день нашего экс-министра. Еще с 23-го числа посетители начали съезжаться, но сей день (26 жовтня. – *М. С.*) от всех сторон катились во двор экипажи. В церковь ехали парадом более тридцати экипажей; почти во всяком дворе видны были приезжие экипажи. Литургия продолжалась три часа. Возвратясь из церкви, едва можно было дойти до гостиной, надлежало крепко тесниться между мундирами. Из числа посетителей были: генерал-губернатор Репнин, бригадирный генерал Ляхович; из Миргорода, Лубен, Лохвицы – полковые командиры… всего ж вообще было человек 150»[14]. Спостережливий В. Ломиковський резюмує: за три дні гості й прислуга з'їли стільки м'яса, хліба, риби, скільки б вистачило Ною для річного годування всього роду людського. Наголошує автор на вибагливості та вишуканості господаря: тут заморські спеції, вина, солодощі, фрукти.

Д. Трощинський вдало поєднує веселе дозвілля з інтелектуально-творчою комунікацією. Циркуляція відвідувачів у периметрі вітальні сприяла встановленню і зміцненню не тільки культурно-мистецьких, а й дружніх стосунків. Люди, регулярно зустрічаючись у межах одного соціокультурного локусу, переставали бути «чужими», починали ідентифікувати один одного як «свого». Дозвілля, покликане задовольняти потреби гостей у спілкуванні й розвагах, одночасно створювало передумови для протегування[15]. Комунікація в культурному осередку сприяла творенню локальних мереж, що об'єднували світський і чиновницький світ. Підтримка мережі забезпечувала її членам реальні шанси на успіх у боротьбі за посади на державній службі, нагороди, грошові допомоги й інші блага. Кибинецький осередок виступає в ролі «екзаменатора», що проводить відбір і делегує в структуру влади підопічного. Інтеграція в локальну мережу відкривала перед людиною можливість залучитися до ресурсів цієї спільноти, але в той же час зв'язувала її певними зобов'язаннями. Учасник мережі, який намагався використати її ресурси для кар'єрного росту, повинен був зарекомендувати себе вірним і відповідальним співробітником, беззаперечно підкорятися груповим нормам поведінки, надавати посильну допомогу «друзям». Саме зобов'язання взаємодопомоги між «своїми людьми» творило сприятливі умови для протегування[16].

Звичайно, Д. Трощинський займав центральне місце у своїй локальній мережі. Його патрон-клієнтські стосунки нагадували копіювання сімейного

[14] Отрывок из дневника В. Я. Ломиковского // Киевская старина. 1895. № 11. С. 237–238.
[15] Леонов М. М. Патронат и протежирование: российские салоны второй половины XIX–начала XX века : дис. … канд. ист. наук: 07.00.02. – http://test.vak.ed.gov.ru/ common//img/uploaded/files/LeonovMM.pdf.
[16] Там само.

зв'язку: Д. Трощинський – патрон – «батько», клієнт – «син». Кожен клієнт міг віддячити патронові за отримане призначення чи іншу послугу. Той, хто забував про патрона зразу після того, як домагався бажаної мети, істотно зменшував свої шанси на повторну підтримку. Ось чому більшість вважала за краще зберігати лояльність покровителю й виконувати свої неписані обов'язки перед ним[17].

Знаків уваги від своїх підопічних Д. Трощинському не бракувало: Я. Маркович присвячує йому свої «Записки», К. Данилов – «Русские стихотворения», М. Цертелєв – збірку «Опыт собрания старинных малороссийских песен», В. Боровиковський пише його портрет та ін. Подібні подяки тішили самолюбство й душу колишнього сановника. Утім найціннішим проявом вдячності для нього виступають «живе» спілкування, людські відносини, звичайна увага – саме вони могли прикрасити довгі зимові вечори, врятувати від самотності та забуття. Однак дуже часто підопічні розглядали таку комунікацію саме як обов'язок, що поставав у результаті патрон-клієнтських відносин. Чи не найбільше відчув на собі цей тягар В. Ломиковський. Сановник любив сусіда й у своєму провінційному усамітненні цінував бесіду освіченого і живого паркотрудолюбського господаря, проте не завжди те саме можна було сказати про В. Ломиковського. Так, у листі до І. Мартоса від 25 вересня 1823 р. читаємо: «Трощинский уже в Кибенцах, *следовательно Ломиковский, хоть не рад, да готов вести жизнь тунеядную, нестерпимую для сердца его; как то совестно пренебречь утонченные ласки министра, служившего отечеству пол столетия!* Министр обновился здоровьем, как орля юность, весел стал, бодр и разговорчив и не кашляет ни разу». Доводилось В. Ломиковському заспокоювати і розважати вельможу й у важкі, трагічні часи. Так, наприклад, було після смерті В. Капніста: «Сугубая печаль сия остановила поездку генерала в Кагарлик, меня же оторвала от всех занятий, ибо в печальные Кибенцы ныне почти никто не ездит; и все это искушение пало на меня. *И таким образом отвлечен ныне от среды спокойного занятия, вместо коего, с отвращением сердца должен бороться с искушениями и празднословить пред немощным, унылым и всеми забытым министром* (Курсив мій. – *М. С.*)»[18]. Щоб розрадити Д. Трощинського, мешканці й гості садиби ладні були на все. Не дивно, що своєрідним атрибутом Кибинців стає блазенство: «Кто-нибудь из гостей находит, что наступает время развлечь Дмитрия Прокофьевича. На сцену вызывается кто-нибудь из шутов и начинает занимать общество своими выходками. Но шутки или повторяются, или становятся чересчур избитыми и не достигают

[17] Там само.
[18] Частная переписка И. Р. Мартоса // Киевская старина. 1897. № 7-8. С. 65.

цели. Приходится изобретать что-нибудь новое, не успевшее наскучить. У Трощинского в случае нужды оживить общество на выручку являлись особые шутодразнители». Вражає те, як у садибі з новомодними затіями поєднувався образ блазня, який був «отвратителен и грязен в буквальном смысле слова», а його неохайність «доходила до таких невероятных размеров, что смотреть на него во время обеда было противно и непристойно, и его принуждены бывали отделять от остального общества особыми ширмочками, чтобы не оскорблять, по крайней мере, зрения соседей, тогда как слух их ежеминутно оскорблялся его безобразным чавканием»[19]. Жив у Кибинцях і 105-річний барон, який «танцевал с разными антраша французкую кадриль, пел, и всегда был в доме; его держали единственно для того, чтобы старик Трощинский, видя его танцующим в такие лета, не считал бы себя слишком старым»[20].

Частиною садибного простору виступає театр, душею якого був В. О. Гоголь, він працював управителем садиби і водночас був головним організатором вистав, режисером, актором, автором п'єс. У театрі грали не лише дворові, а інколи «благородные актеры» (наприклад діти В. Капніста, навіть він сам, князь Хілков та ін.). Через творчу діяльність батька Микола Гоголь уперше увійшов у чарівну театральну атмосферу й полюбив театр назавжди. Під наглядом батька вже в юнацькі роки майбутній письменник сам випробовував акторські можливості – на сцені театру Д. Трощинського він виконав роль дячка Хоми Григоровича в батьковій комедії «Простак»[21]. Під час різдвяних свят упродовж двох тижнів двері анфілади відчинялися, грала музика (твори Бетховена, Моцарта), «інколи цілий оркестр, інколи квартети»[22]. Д. Трощинський щиро любив малоросійські п'єси, актори у свою чергу намагалися якомога краще зіграти, створити картину щасливого, безтурботного життя в просторі вічного свята, розважити видовищем гостя, але найголовніше – господаря. Простір любительської театральної сцени давав змогу кріпосним акторам і «благородним» любителям перебувати в стані сусідства. Тут, як і у випадку маскарадів під час календарних свят, відбувалось тимчасове руйнування станових кордонів[23]. Яскраво виражений національний колорит, народність театральних дійств сприяли зануренню

---

[19] Цит. за: Дмитриева Е. Е., Купцова О. Н. Вказ. праця. С. 243.

[20] Воспоминания С. В. Скалон (урожд. Капнист) // Исторический вестник. Т. 44. № 5. С. 364.

[21] Кравчук П. Василь Гоголь-Яновський – український драматург початку XIX ст. – http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvkkarogo/2010_6/Tyt_Zm.pdf.

[22] Воспоминания. Мать Гоголя – в письме С. Аксакову 3 апреля 1856 г. // Современник. 1913. № 4. С. 250.

[23] Дмитриева Е. Е., Купцова О. Н. Вказ. праця. С. 259.

старого вельможі в атмосферу приємних спогадів дитинства та юності. Разом з тим не чужими для театру Д. Трощинського були і європейські форми театральних вистав. Узагалі для соціокультурного простору Кибинців характерний прояв елементів *гри*, та ширше – *театралізованості.* Після демісії Д. Трощинський зберігає образ царського сановника – він підтримує великосвітський лиск, величність, гонор, владність. До столу, до гостей він щоразу з'являється при параді – завитий, у шитому золотом мундирі, з усіма зірками, з олександрівською биндою через плече[24].

Особливу роль у культурному житті краю відігравала багатюща бібліотека Д. Трощинського. За різними даними, тут нараховувалось від 4 до 12 тис. примірників, тематично переважала література розділу «Словесність»; один тільки перелік найменувань складає 110 сторінок. До того ж з різних куточків України сучасники (приміром І. Мартос) надсилали до Кибинців книги для переплетення. Відомий бібліофіл, Д. Трощинський, збираючи свою бібліотеку, старанно «одягав» книги в суцільну телячу шкіру, причому на спинках, крім заголовку, господар на усіх книгах ставив свої ініціали – Д. Т. Матеріали для переплетення Дмитро Прокопович, живучи в Кибинцях, виписував із Петербурга[25].

Реальне життя Кибинецького осередку доводить нам, що це самодостатній мікросвіт, у якому реалізовані ментально-філософські установки його конструктора, що є формою самовираження і самореалізації особистості[26]. Садиба Д. Трощинського є типовою й водночас унікальною. Після демісії Дмитро Прокопович намагається *знайти собі місце* і в духовному, і в психологічному, і в прямому, географічному сенсі цього слова[27]. Таке місце він знаходить у рідній Малоросії, цьому було декілька причин: щирий національний патріотизм, любов до рідного краю та «біологічна прив'язаність» до первинного локусу, підсилена хронотопами щастя й спокою дитинства і юності. Вибір Кибинців був теж не випадковим. На асоціативно-інтуїтивному рівні вони сприймаються Д. Трощинським як рідні Яреськи. У той же час у першій чверті XIX ст. Полтавщина має статус національно-культурного осередку України. Саме блискучий інтелектуально-культурний контингент повинен був заповнити комунікативний простір Д. Трощинського. Особлива роль сусідству була відведена й через факти життєвого

[24] Барабаш Ю. Кибинці й недалеко Кибинців // Київська старовина. 1994. № 2. С. 59.
[25] Отрывок из дневника В. Я. Ломиковского // Киевская старина. 1895. № 11. С. 232.
[26] Городнова Л. Е. Смысловой континуум понятия «Усадьба». http://analiculturolog.ru/ru/component/k2/item/195-article_7.html.
[27] Щукин В. Г. Миф дворянского гнезда. Геокультурологическое исследование по русской классической литературе. Krakow, 1997. С. 22.

сценарію сановника, який не був одружений і не мав сім'ї в традиційному розумінні. Ця обставина вплинула на формування культурного простору садиби, яка планувалась більше не як «родинне гніздо», а як «родинний закуток», де б вельможа почувався затишно й комфортно. Відчуваючи потребу в спілкуванні та бажаючи підтримати репутацію знаного сановника, він перетворює свою садибу на соціокультурний центр краю, у творенні якого значну роль відіграє його маєтність, найбільш важливими топосами в ній виступають:

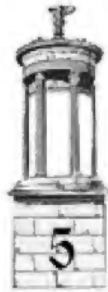
Художньо-мистецькі старовинні колекції Д. Трощинського;

Бібліотека;

Кибинецький театр.

Кибинці як соціокультурний локус є прикладом поєднання світського і патріархального, європейського і національного, тут формуються погляди й життєві позиції «золотої молоді» краю, яка не загубилася в просторах великої імперії. Колишньому сановнику вдається створити/організувати власне мікросередовище. Вживаючись в амплуа пана-вельможі, він облаштовує відповідний простір, залежний від речей, завжди заповнений предметами з яскраво вираженими ознаками матеріальності[28].

[28] Лотман Ю. М. Проблема художественного пространства в прозе Гоголя // Уч. зап. Тартуского ун-та. Тарту, 1968. Вып. 209: Труды по русской и славянской филологии. Т. XI. С. 15–18.

ПОВСЯКДЕННИЙ РЕКВІЗИТ В СИСТЕМІ ОСОБИСТІСНИХ САМОПРЕЗЕНТАЦІЙ

Костянтин Колесников
Дніпропетровськ

Десять рядків або як Цезар (не)подарував свободу Херсонесу

Иногда интересная идея, кочуя из ссылки в ссылку, постепенно становится научным фольклором, а priori находящимся вне критики.
Симоненко А. В. Сарматские всадники Северного Причерноморья.

Актуальність запропонованого дослідження пов'язана з проблемою пошуку підстав та механізмів формулювання наукових гіпотез і теорій. В історіографії античного Північного Причорномор'я цікавий матеріал для розгляду цієї проблеми надає доба встановлення римського контролю над черноморським регіоном, зокрема припущення про надання Цезарем Херсонесу Таврійському т. зв. першої елевтерії, тобто статусу вільного міста. Цей акт, якщо він мав місце, ліквідовував залежність цього віддаленого від Риму грецького полісу від Боспорського царства, правителі якого наважилися на той момент кинути виклик "Вічному місту".

У науковій літературі навколо цієї події (реальної чи уявної) склалася цікава історіографічна ситуація, що й пригорнула нашу увагу. Завданням даної статті, отже, буде аналіз джерел аргументації гіпотези "першої (цезаревої) елевтерії" та спроба накреслення шляху перетворення гіпотези на беззаперечний історичний факт. Ця гіпотеза була запропонована видатним вітчизняним дослідником Михайлом Івановичем Ростовцевим, який пер-

шим у другому виданні (1916 р.) першого тому "Написів Тіри, Ольвії і Херсонесу Таврійського, що у бік від Дунаю до Боспорського царства" прокоментував щойно знайдений і надрукований під № 691 давньогрецький напис [1]. Наступного, 1917 р., М. І. Ростовцев у "Відомостях Імператорської археологічної комісії" (№ 63) надрукував статтю "Цезар і Херсонес" [2], у якій виклав розгорнуту аргументацію своєї точки зору. Отже…

1

У четвертий день до Нон секстилія 707 р. від заснування Міста (2 серпня 47 р. до н. е.) неподалік від понтійського міста Зела легіони Цезаря розтрощили армію сина легендарного ворога Риму Мітрідата VI Євпатора – боспорського царя Фарнака, який спробував заявити свої претензії на батькову спадщину – малоазійські володіння понтійського царства. Цезар, інформуючи Рим про чергову перемогу в листі до свого друга Гая Матія, подарував світу новий афоризм: *"Veni, vidi, vici!"*. Наступного дня римський диктатор, узявши з собою лише легку кінноту, швидко вирушив назад у провінцію Азія. Дорогою він зайнявся розбором спірних справ, визначаючи права царів, тетрархів і міст. Так, соратник і друг Цезаря Мітрідат Пергамський за свої заслуги був проголошений царем й отримав у своє володіння одне з галатських князівств, а також Боспор, що належав перед тим Фарнаку. "Таким чином, в особі цього вповні дружнього царя він (Цезар) створив для провінцій римського народу оплот супроти варварських і ворожих царів" (Bell. Alex., 78). У найближчий час після повернення до Риму Цезар склав диктаторські повноваження та провів вибори всіх магістратів на останні три місяці 47 р. Перед від'їздом на африканську війну Цезар разом з Марком Емілієм Лепідом був обраний консулом на 46 р., а після перемоги, у серпні 46 р., відсвяткував пишний четвертий тріумф – над Галлією, Єгиптом, Понтом і Африкою, та отримав від сенату грандіозні відзнаки, почесті і повноваженнями. Зокрема, Цезар проголошувався диктатором на 10-річний термін. Починалася, отже, його третя диктатура й надалі тривав його третій консулат[3].

З цього розпочинається вже безпосередній відлік нашої історії.

У 1911 р. у північно-східній частині Херсонесу був знайдений уламок мармурової плити з давньогрецьким написом – фрагментом постанови на

[1] Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae, aliorum locorum a Danubio usque ad regnum Bosporanum. – Iussu et impensis Societatis Archaeologicae Imperii Russici. – Edidit Basilius Latyschev. Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionales Ponti Euxini: Graecae et Latinae. Vol. I. Ed. II. Petropoli, MCMXVI (1916). P. 525–528.

[2] Ростовцев М. И. Цезарь и Херсонес // ИИАК. 1917. № 63. С. 1-21.

[3] Утченко С. Л. Юлий Цезарь. М., 1976. С. 264, 267, 279.

честь Гая Юлія Сатира, сина Теагена (IOSPE, I 2, 691). У документі йшлося: “Номофілаки ... Ламах, син Даматрія, Аполлоній, син Зета, і діойкет Атаней, син Стратоніка, запропонували: оскільки Гай Юлій, син Теагена, Сатир, який отримав громадянство за батьків наших, виконав громадянські обов’язки гідно цій почесті, вирушивши з посольством до Риму у римський сенат і до Гая Юлія Цезаря в період третьої диктатури і третього консулату ... ” [4].

Це початок, єдине що збереглося, дуже інтригуючого документу про відзначення Херсонесом Таврійським місцевого (?) громадянина, який був наділений також римським громадянством самим Цезарем (про що говорить preanomen і nomen Гая Юлія), за здійснення якоїсь дипломатичної місії в столиці тодішньої ойкумени – державному Римі. Пошкоджений прескрипт, відсутність половини мотивувальної, усієї резолютивної й прикінцевої частин херсонеської постанови залишали відкритим питання про мету посольства Г. Юлія Сатира. Масштабність події, проте, не викликала сумнівів: віддалений північнопонтійський поліс звертається до світового лідера в ключовий, кризовий момент його історії. Чого ж саме прагнув Херсонес та його (?) посол Сатир від сенату, диктатора і консула в останні місяці 46 р. до н. е.? Це питання стало відправною точкою для історичної реконструкції М. І. Ростовцева.

Ситуація на Понті впродовж року після битви під Зелою розгорталася з блискавичною швидкістю: восени 47 р. до н. е. Фарнак гине на Боспорі в зіткненні з силами свого колишнього намісника архонта Асандра, який наприкінці цього або навесні наступного року розправляється і з цезаревим призначенцем Мітрідатом (II, VII) Пергамським. Не отримавши від римлян

[4] Наводимо текст фрагменту за реконструкцією В. В. Латишева:

[Νομοφύλακες . . . .
...Λάμαχος Δαμ]α[τ]ρίον, ’Απολλώνιος
[Ζήθου κ]αὶ ὀ ἐπί τᾶς διοικήσιος ’Αθά-
[ναιος] Στρατονίκου εἶ παν ἐπειδή Γά-
[ιος ’Ιού]λιος Θ[εο]γ[έ]νου νίὸς Σάτυρος πολί-
[τας πα]ηθεις [ἐπι τῶν] πατέρων ἀμῶν ἄξιως
[ἐπολιτε] ύσατο τᾶ[ς] χ[ά]ριτος τατας, πρεσ-
[βεύσας μ]έχρι [‘Ρώμας ποτί τάν ‘Ρωμαίων σὺν-
[κλητον κ]αὶ Γάιον ‘Ιούλιον Καίσαρα τρὶς ὕπατον
[δικτάτορ]ὰ τε τό τριτον ἐφ’ ‘ων . . . .
. . . . ε αὐτοὺς ἀμῶν . . .

Див.: Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionales Ponti Euxini: Graecae et Latinae. Vol. I. Petropoli, MCMXVI (1916). P. 525–528.

Слово “консулат” та зміст останніх рядків фрагменту не був реконструйований В. В. Латишевим, проте легко може бути відновлений. Див.: Ростовцев М. И. Цезарь и Херсонес… С. 3; Макаров И. А. “Первая элевтерия” Херсонеса Таврического в эпиграфических источниках // ВДИ. 2005. № 2. С. 89.

визнання своїх прав на боспорський престол, Асандр, щоб закріпитися при владі, одружується на Динамії, донці Фарнака й онуці Мітрідата VI Євпатора. За таких умов у залежному від боспорських володарів Херсонесі не могли не з'явитися надії отримати свободу і незалежність від Боспорського царства. Адже прецедентів було вдосталь: після 63 р. до н. е. Фанагорія, що перша збунтувалася проти Мітрідата VI, була нагороджена Помпеєм автономією, в 47 р. до н. е. Аміс, що постраждав через Фарнака, так само був підтриманий Цезарем. Залишається фактом, що після загибелі Мітрідата Пергамського і повернення в Рим Цезар не втрачав зацікавленості в майбутній долі регіону. Необхідність втручання в справи Фракії та плани походу в Парфію змушували його відстежувати ситуацію на чорноморському узбережжі. Приміром, близько 45 р. до н. е. в головні порти Південного Причорномор'я – Синопу і, можливо, Гераклею (Strabo. XII, 3, 11; XII, 3, 6; Plin. NH. VI, 2; App. Mithr. 120, 121) були виведені колонії римських громадян. М. І. Ростовцев зазначає, що в розрахунки Цезаря "могло входити і створення вільного, безпосередньо пов'язаного з Римом міста на протилежному березі Чорного моря, в Криму. Треба пам'ятати, що доля Херсонесу завжди тісно була пов'язана з долею Синопи і особливо Гераклеї". Тому дуже ймовірно, що Херсонес "міг просити у всемогутнього диктатора повернути йому його свободу". Виходячи з самого факту встановлення напису Сатиру, "Херсонес не тільки добивався, але й добився свободи" [5].

Пояснюючи причини відправки в Рим посольства Г. Юлія Сатира, дослідник виходив із припущення, що херсонесці попередньо, в період між битвою при Зелі і поверненням Цезаря додому, вже зверталися до нього. Наслідком цих звернень стали прелімінарні домовленості, що мали остаточно узгоджуватися в "Вічному місті". Потреба у відвідинах делегацією Сатира Риму обумовлювалася також юридичною природою всіх відомих нам цезаревих рішень на Сході, пов'язаних із союзними, провінційними і ворожими містами і володарями: вони хоч і оголошувалися особливими едиктами, проте не являли собою остаточного розв'язання питань. Після Фарсалу Цезар, диктатор удруге, здобув надзвичайно широкі повноваження (Dio. XLII. 20. 1), проте не хотів користатися ними в другорядних особисто для нього питаннях. Остаточне завершення справи вимагало хоча б формального сенатусконсульта [6], для чого цезареві контрагенти мали відправи-

[5] Ростовцев М. И. Цезарь и Херсонес… С. 16-17.

[6] Сенатусконсульт – "поради", що дає сенат. Раніше законодавчі функції сенату зводилися до ратифікації своєю auctoritas законів (lex), прийнятих коміціями. Під кінець республіканської епохи, коли законодавча діяльність коміцій звелася нанівець, сенат переходить до власне законодавчої роботи, розпочавши видавати сенатусконсульти. Законодавча влада сенату набувала визнання поступово і була формально прийнята

тися до державного Риму. Саме такий порядок залагодження справ мав місце, на думку М. І. Ростовцева, в двох відомих нам ситуаціях. По-перше, це справа мітіленців, які відновили старий договір з Римом та отримали від диктатора додаткові благодіяння (*φιλάνθρωπα*), що увічнена була в серії документів, вигравіруваних на пам'ятнику Потамону в Мітілені (IG. XII. 2. 35). По-друге, це хід вирішення питання про союз з юдеями, порушеного Гірканом II й Антипатром, які були призначені Цезарем первосвящеником і династом відповідно, викладений Йосипом Флавієм у "Юдейських древностях" (XIV, 8, 5, 143). М. І. Ростовцев демонструє велику схожість "між серією юдейських і серією мітіленських документів, що доходить до збігу окремих виразів" (IG. XII, 2, 35; Fl. Ios. Ant. Iud. XIV, 25) [7]. Отже, оскільки укладання союзів вимагало формального затвердження в сенаті, хоч усе було в принципі вирішено Цезарем на місці, посольство Сатира й опинилося в 46 р. до н. е. в Римі, де скупчилася велика кількість депутацій від міст, царів і народів. Діяльність сенату повинна була бути в цей час надзвичайно напруженою.

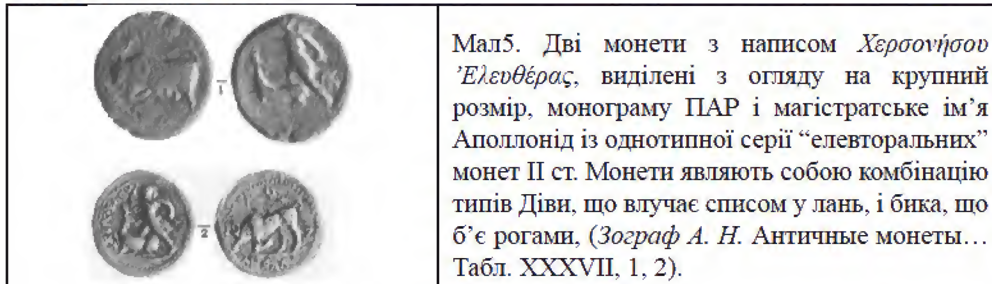
М. І. Ростовцев, отже, блискучо проаналізувавши міжнародну ситуацію в Східному Середземномор'ї, політичну кон'юнктуру в Римі і на Понті, практику нагороджень та військові плани Цезаря, а також імовірні сподівання херсонеситів, (ре)конструює втрачені фрагменти документу. Його аналітична модель доповнює мотивувальну частину урочистої псефісми Сатиру: Гай Юлій виявився гідним честі дарованого громадянства, оскільки досягнув нібито головної мети своєї дипломатичної місії – домігся схвального відгуку на клопотання про повернення свободи. Тобто восени – взимку 46 р. до н. е. римський диктатор (втретє) і консул (втретє) Гай Юлій Цезар дарував Херсонесу елевтерію – надав статус "вільного міста" під римським захистом. Резолютивна частина псефісми, втім, залишилася без пояснень: припущення чим саме міг бути нагороджений за своє нібито вдале посольство

лише в період принципату, коли Август передав сенату функції, що належали комісіям (Tacit. Art. 1, 15). Видатний римський юрист Гай казав, що визнання сили закону за сенатусконсультами було спірним (1.4), натомість Ульпіан (D. 1, 3, 9) наполягав: "Немає сумніву, що сенат може творити право". В республіканський період тексти цих актів починалися зі згадки магістрату, який давав роз'яснення, відображене в сенатусконсульті. Рішення сенаторів, розділені на капітули, закінчувалися словами censuerunt чи censuere. Називалися вони по імені консула або особи, яка їх висунула, або найменування давалося в залежності від змісту документу. З часів Адріана текст сенатських постанов відбивав промову принцепса (oratio) в сенаті, а функція сенату була зведена до схвалення волі імператора. В цій формі принцепс проводив через сенат те, що в дійсності було імператорською законотворчістю. Див.: Гарсиа Гарридо М. Х. Римское частное право: Казусы, иски, институты / Пер. с исп.; отв. ред. Л. Л. Кофанов. М., 2005. С. 65.

[7] Ростовцев М. И. Цезарь и Херсонес… С. 8–9.

до Риму

Сатир могли б бути найрізноманітнішими. Реконструкція М. І. Ростовцева цілком сплетена з гіпотез та ймовірностей, вірогідних побудов та конструкційних припущень. Утім, легкість, логічність і стрункість моделі видатного дослідника, що ґрунтувалася на синтезі епіграфічних [8] та літературних [9] джерел настільки сподобалися фахівцям, що всього лише через п'ять років після публікації статті "Цезар і Херсонес", відразу ж по завершенні революційної ломки в Росії гіпотетична модель М. І. Ростовцева отримала матеріальні докази.

Мал5. Дві монети з написом *Χερσονήσου Ἐλευθέρας*, виділені з огляду на крупний розмір, монограму ПАР і магістратське ім'я Аполлонід із однотипної серії "елевторальних" монет II ст. Монети являють собою комбінацію типів Діви, що влучає списом у лань, і бика, що б'є рогами, (*Зограф А. Н.* Античные монеты… Табл. XXXVII, 1, 2).

2

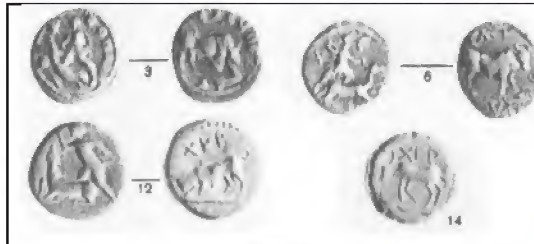
1922 р. А. В. Орєшніков у праці "Етюди по Нумізматиці Чорноморського узбережжя" запропонував пов'язати з часами першої, цезаревої, елевтерії Херсонеса, що для багатьох фахівців була все ще ефемерною, декілька монет із написами ΕΛΕΥΘΕ та ΧΕΡΣ ΕΛΕΥΘ (*Χερσονήσου Ἐλευθέρας*) [10], через який їх спершу датували, як і весь комплекс монет з тією ж легендою, II ст. н. е., адже відомо, що десь у 140-і рр. за правління Антоніна Пія (мал. 16) Херсонес клопотаннями своєї метрополії Гераклеї Понтійської отримав омріяну свободу. Уже А. Л. Бертьє-Делагард (ЗНО РАО, I, тб. I, тб. 1, 2) виділяв їх з числа однотипних монет із подібним написом через великий розмір та деякі особливості чекана. Йдеться про дві монети: одну, що має

[8] Передусім відомого нам фрагменту про посольство Г. Юлія Сатира (IOSPE, I 2, 691), написів Динамії і Полемона I (IOSPE, I 2, 354, 419, 709), пошкоджених написів, де повідомлялося про посольство до Цезаря з Родосу (IG. XII, 1, 57), Мітілени (IG. XII, 2, 30), відомості про податні полегшення з Ефесу (Syll 2, 347), Пергаму, Хіосу (CIGr. 2215), Карфеї на Кеосі (IG. XII, 5, 556), написи на честь Цезаря з Афін (IG. III, 428; Syll 2, 346), Мегари (VII, 62), Феспій (VII, 1835), де Цезаря повсюди звуть σωτη□ρ και□ ευ□εργέτης – рятівник і благодійник, тощо.

[9] Плутарх, Страбон, Аппіан, Пліній, Йосип Флавій, Лукіан, "Александрійська війна" тощо.

[10] Орешников А. В. Этюды по нумизматике Черноморского побережья // ИРАИМК. 1922. - 2.

на зворотному боці під зображенням бика, що б'є рогами, магістратське ім'я ΑΠΟΛΛΩΝΙΔΟΥ (*'Απολλωνίδου*), та другу, що носить

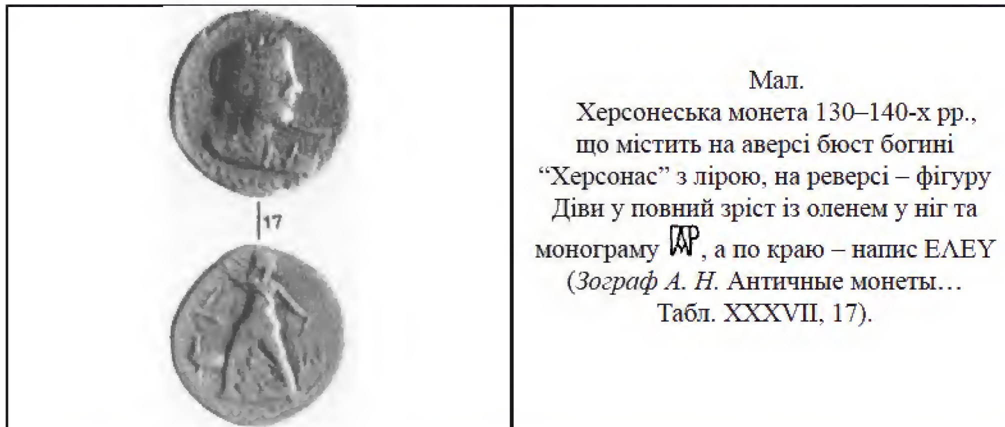
Мал. Херсонеські монети "елевторальної" серії. Мідні дупондії, що містять на аверсі Діву, яка влучає в лань, на реверсі – бика, що б'є рогами: 3 – близько 220 р. н. е., 6, 12, 14 – 140–280-і рр. н. е. (*Зограф А. Н.* Античные монеты… Табл. XXXVIII, 3, 6, 12, 14).

монограму ΠΑΡ (ПАР) [11]. А. В. Орєшніков убачає в цих монетах перехідний місток між однією серією монет III ст. до н. е., у якій були зіставлені разом типи Діви, що влучає в лань, та бика, що б'є рогами, серії, що тривалий час була в обігу [12], та елевторальними монетами II ст. н. е. Причому ці поєднані типи Діви і бика після III ст. до н. е. нерідко повторювалися окремо в різних серіях II і навіть початку I ст. до н. е. Отже, за логікою нумізмата, ці типи знову були об'єднані в середині I ст. до н. е., як своєрідна емблема самостійності міста, в спеціальному випуску, що ознаменував отримання свободи. У такому разі немає нічого дивного, що через двісті років, цього разу на тривалий час, ці типи були відновлені як постійні зображення певного номіналу серії у зв'язку з отриманням містом довгоочікуваної свободи за імператора Антоніна Пія (138–161 рр.).

"Елевторальні" монети II ст. н. е., що обов'язково носять напис *Χερσονήσου 'Ελευθέρας,* за звичай розбитий на дві сторони монети, надзвичайно одноманітні за типами. Вони розділяються на три їх комбінації: а) бюст "Херсонас" на аверсі, Діва у повний зріст із оленем – на реверсі [13]; б) зображена в увесь зріст фігура Асклепія – на одному боці, фігура Гігієї зі змією – на другому [14]; в) фігура Діви, що влучає в лань, викарбувана на лицьовій стороні, бик, що б'є рогами, – на зворотній [15]. З трьох комбінацій типів "елевторальних" монет II ст. лише одна комбінація – з Дівою і биком – відповідає двом майже аналогічним монетам, що поєднують ті самі типи. Через напис про херсонеську свободу, *Χερσονήσου 'Ελευθέρας*, саме ці монети А. В. Орєшніков і пов'язав з т. зв. першою елевтерією середини

[11] Див.: Зограф А. Н. Античные монеты. М.; Л., 1951. 263 с. – (МИА, № 16). С. 153; табл. XXXVII, 1, 2.
[12] Див.: Там же. Табл. XXXV, 24, 25.
[13] Там же. Табл. XXXVII, 16, 20; XXXVIII, 1, 4, 7, 10, 13.
[14] Там же. Табл. XXXVIII, 2, 5, 8, 11.
[15] Там же. Табл. XXXVIII, 3, 6, 12, 14.

I ст. до н. е. [16] Одну з них відрізняє від монет II ст. монограма (ПАР = *Παρθένος* = Діва), другу – магістратське ім'я Аполлонід (*'Απολλωνίδου*) на зворотному боці під зображенням бика.

Мал.
Херсонеська монета 130–140-х рр., що містить на аверсі бюст богині "Херсонас" з лірою, на реверсі – фігуру Діви у повний зріст із оленем у ніг та монограму , а по краю – напис ΕΛΕΥ (*Зограф А. Н.* Античные монеты… Табл. XXXVII, 17).

Виділення саме цих монет із типологічно тотожного комплексу монет "другої елевтерії", як зазначалося, було пов'язане з невідповідністю стилю, фактурі і товщини цих монет монетам II ст. н. е. Щодо стилістичних ознак, то в цей час чітко визначеними вони не були, що ж до товщини, точніше розміру, монет, то тут слід придивитися уважніше: поряд із самими типами розмір може розглядатися як один із вирішальних аргументів на користь гіпотези "першої елевтерії".

1947 р. авторитетний дослідник К. Е. Гриневич у своїй статті "Херсонес і Рим" уже ґрунтує свої міркування, спираючись на гіпотезу М. І. Ростовцева про першу, цезареву, елевтерію [17]. 1951 р. гіпотеза А. В. Орєшнікова була підтримана і збагачена новими аргументами в праці "Античні монети", що в цілому була написана в 1935–1937 рр. і належала

---

[16] Дослідник виділив не дві, а три монети першої елевтерії. Третьою була монета, видана А. Л. Бертьє-Делагардом (ЗНО РАО, I, тб. I, 4), з бюстом богині "Херсонас" із лірою – на лицьовій стороні та фігурою Діви у повний зріст із оленем у ніг – на зворотній, де у полі містилася монограма ПАР, а по краю – напис ΕΛΕΥ (Зограф А. Н. Античные монеты… Табл. XXXVII, 17). З огляду на те, що її типи були засвоєні для крупного номіналу в чотири одиниці, а її розмір і вага поступалися їм, А. Н. Зограф відніс цю монету до перших випусків "другої елевтерії", що зберегла ще від попередньої доби монограму Діви ( ). Див.: Зограф А. Н. Античные монеты… С. 154, 158.

[17] Гриневич К. Э. Херсонес и Рим // ВДИ. 1947. № 2. С. 228-237.

перу померлого в блокованому Ленінграді в січні 1942 р. А. Н. Зографа. З 1914 по 1922 р. він працював у нумізматичному підвідділі Московського музею образотворчих мистецтв. Там, а також у Російському історичному музеї в Москві він постійно зустрічався з А. В. Орєшніковим, якого завжди називав своїм учителем і з думками якого особливо рахувався. Так, з трьох монет "першої елевтерії", виділених А. В. Орєшніковим, одну – з бюстом "Херсонас" з лірою на аверсі та фігурою Діви з оленем на реверсі (тб. XXXVII, 17) – він "повернув" добі "другої елевтерії" (мал. 7). На думку А. Н. Зографа, стилістичні особливості чекана є значно менш вагомими доказами на користь правоти А. В. Орєшнікова, ніж товщина і розмір монети в зв'язку з вибитими на ній типами. Самі по собі великі монети, діаметром до 30 мм і середньою вагою до 15 гр., якими є обидві виділені монети, можливі також і в антонінівський час, але тільки як найбільші номінали в чотири одиниці – сестерції. Утім, серед усіх серій монет часів елевтерії монети з аналогічними типами Діви, що влучає списом оленя, і бика, що б'є рогами, завжди і невідмінно представляють у них один із молодших номіналів у дві одиниці, дупондій – два ассарія. Якщо визнати приналежність виділених монет як перехідних до антонінівської елевтерії, як пропонував А. Л. Бертьє-Делагард, прийшлося б припустити що та сама комбінація типів була застосована до вищого номіналу, а в наступній серії перекинута на один із менших номіналів, чим порушувалася б послідовність у розподіленні номіналів за типами. На думку ж А. Н. Зографа, Херсонес був зразком такої послідовності. Логічніше тому віднести ці випуски до середини – другої половини I ст. до н. е., пов'язавши з "першою", цезаревою, елевтерією. Взяті в контексті другої половини I ст. до н. е., зіставлені з попередніми мідними оболами мітрідатівських випусків (тб. XXXVI, 21) і сучасними їм боспорськими мідними монетами архонта Асандра (тб. XLIV, 7), ці монети не можуть бути нічим іншим, аніж мідними оболами. А обол, як наполягає А. Н. Зограф, спираючись на чеканку Хіосу, прирівнювався до двох ассаріїв, тобто містив у собі дві одиниці, як дупондій. Отже, підсумовує дослідник, і в "першу" і в "другу" елевтерії монети з тотожними типами представляють і тотожні номінали, різка ж різниця у вазі відбиває падіння за цей майже двохсотлітній проміжок часу основної одиниці [18].

3

Після виходу в світ праці покійного А. Н. Зографа ґенеза гіпотези "першої елевтерії" була завершена: спочатку вона виростає в бездоганну

[18] Зограф А. Н. Античные монеты… С. 153-154.

теорію, потім розпочинається її блискавичне перетворення на історичний факт. Ось лише поодинокі прояви цього процесу.

1951 р. вийшло друком дослідження Є. С. Голобцової "Північне Причорномор'я і Рим на рубежі нашої ери", у якому вже без зайвих натяків на гіпотетичність викладається перебіг римсько-боспорсько-херсонеських відносин середини І ст. до н. е. відповідно до концепції "першої елевтерії" [19]. Привертають увагу деякі слова, вирази і висловлювання, що використовуються авторкою при викладенні матеріалу. Демонструючи правомірність висновків концепції "першої елевтерії", Є. С. Голобцова в підрозділі "Ставлення Риму до міст Сходу. *Союз Цезаря з Херсонесом*" використовує такі звороти: "Цезарю, *безсумнівно*, було вигідне існування тут вільного міста", "Херсонес, який домагався від римлян свободи, отримав її *досить просто*", "*немає сумнівів*, що Пліній описував стан справ у Херсонесі не в свій час, а дещо *раніше*, тому що сам там не був…", "*навряд чи* херсонесці довірили б якій-небудь особі, яка не мешкала в Херсонесі, очолювати посольство в Рим", "*не виключено* також, що Сатир мав значні зв'язки в Римі" [20] (виділення мої – К. К.). Те що три десятиліття перед цим було вірогідним припущенням, гіпотезою, нині просто подавалося в назві структурної частини історичної праці як доведений факт, а відсутність підтверджених джерелами безпосередніх фактів заступається суто мовними, лексико-синтаксичними конструкціями. Заміна у праці Є. С. Голобцової доказів мовними конструкціями було обумовлено тим, що потреби у цих доказах, хоч би й непрямих, опосередкованих, уже не відчувалося. Проте, кожна мовностилістична формула, що мала б висловлювати впевненість і переконливість, віддає якоюсь ненадійністю. Наприклад, висловлювання щодо легкості отримання містом свободи. Думка вводиться ймовірнісним зворотом "дуже можливо", проте відразу ж підкреслюється, що елевтерія була здобута "досить просто", – акцент відразу ж переводиться на ступінь простоти – *легко-складно* – отримання привілейованого статусу, що завуальовує головне питання: а чи взагалі була надана ця елевтерія? На наступних сторінках Є. С. Голобцова, розкриваючи зміст наступних подій, спирається на припущення про цезареву елевтерію як на незаперечний факт дійсності, реальну подію, а не віртуальну, уявлювану можливість. Приміром, викладаючи зміст дуже погано збереженого херсонеського декрету другої половини І ст. до н. е., у якому зустрічається вираз *πάτριος Χερσονασίταις ε□λευθερία* (IOSPE, I^2, 355, 31) – "споконвічна свобода херсонесців" (точніше

[19] Голубцова Е. С. Северное Причерноморье и Рим на рубеже нашей эры. М., 1951. 135 с.
[20] Там же. С. 70-71.

“прабатьківська, отчина”), вона протиставляє неконкретність даних цього фрагментованого декрету нібито безсумнівним положенням концепції цезаревої елевтерії. Вона твердить, що “не можна побачити з декрету IOSPE, I ^{2}, 355, що місто отримало від Августа привілеї і свободу, як це мало місце в епоху Цезаря” [21]. Можна сказати, що дослідниця протиставляє історичне джерело – теорії, синтезованій дослідниками. Якщо ж порівняти ступені збереженості джерел між собою, можна побачити, що на відміну від дійсно сильно пошкодженого, обламаного з лівого боку, насиченого великою кількістю лакун № 355, стела з декретом № 691 має несуттєві пошкодження лише в кількох перших рядках. Але ж вона повністю обламана знизу, десь на останніх рядках мотивувальної частини основного протоколу. З неї ми в принципі не можемо дізнатися зовсім нічого ані про мету, а ні про результат посольства Г. Юлія Сатира в Рим, немає там також і самого слова “свобода”, *ε□λευθερία*.

1981 р. на сторінках першого тому академічної десятитомної “Історії Української РСР” покійний академік М. М. Славін залишив кілька впевнених тверджень, що вже не вимагали будь-якої аргументації та не містили якихось “зайвих” деталей і міркувань: “Юлій Цезар задовольнив це прохання (про звільнення від влади Боспору – *К. К.*), з приводу чого в Херсонесі були випущені монети з написом “Елевтерас” [22].

Того ж року в Харкові вийшла друком монографія професора В. І. Кадеєва “Херсонес Таврійський у перших століттях нашої ери”, у якій загалом повторювався набір аргументів М. І. Ростовцева та А. Н. Зографа щодо реалій т. зв. першої елевтерії. Херсонеську допомогу Цезарю в боротьбі з Фарнаком, утім, автор уважав малоймовірною, припускаючи участь Херсонеса разом із Фанагорією у повстанні проти Мітрідата VI в 63 р. до н. е. На цьому припущенні він спробував відтворити аргументи херсонеських послів, адресовані римському диктаторові: “Нам не відомо, чим мотивували херсонесити своє прохання про дарування їм елевтерії, але, вірогідніше за все, вони говорили про свій виступ проти Мітрідата і вказували на несправедливість до них Помпея, який надав “свободу” тільки Фанагорії” [23]. У цьому процитованому реченні привертає до себе увагу неймовірно послідовне нанизування одного на одне більш-менш імовірних припущень. Цікава думка про *можливість* участі Херсонеса в антимітрідатівському повстанні, втім, не заснована на якихось джерельних даних, породжує ще більш ефемерне припущення про

---

[21] Там же. С. 95.

[22] История Украинской ССР в 10 томах. Т.1: Первобытнообщинный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь (До второй половины XIII века). К., 1981. С. 233.

[23] Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. Х., 1981. С. 14.

зміст *імовірних* херсонеських мотиваційних доводів у *можливій* бесіді з Цезарем у рамках *можливих* переговорів із римлянами про надання місту елевтерії, чого, *вірогідно*, добивалося херсонеське (*можливо*) посольство Г. Юлія Сатира. Виходячи з багатозначності небагатьох джерельних свідчень про міжнародні відносини в Понті та усвідомлюючи непевність більшості подій і дат, з якими сучасні дослідники пов'язують отримання Херсонесом свободи [24], В. І. Кадеєв висловив припущення про потребу в неодноразових, регулярних підтвердженнях міської свободи в кожного наступного імператора. "Деякі дослідники вважають, що Херсонес був незалежним, однак насправді кожен новий імператор міг підтвердити чи скасувати елевтерію, що і змусило херсонеситів неодноразово добиватися її підтвердження римськими властями" [25].

1992 р. у статті "Полемон, Херсонес і Рим" Ю. Г. Виноградов, задаючись питанням, до якого моменту простягається "термін придатності" повідомлення Страбона про те, що "до теперішнього часу", "і зараз" (*μέχρι νυν, και νυν*) Херсонес перебуває під владою боспорських володарів, зовсім не сумнівається у вірогідності гіпотези "першої елевтерії", адже виходить із факту надання Цезарем свободи Херсонесу як з історичної даності. В цьому зв'язку автор пише, що "свідчення Страбона релевантні лише en gros: дані декрету на честь Гая Юлія Сатира IOSPE I [2], 691 і херсонеської нумізматики однозначно свідчать про те, що в період близько 46–42 рр. Херсонес ненадовго звільнився з-під опіки Боспору, отримавши елевтерію з рук Юлія Цезаря" [26].

1994 р. у присвяченому світлій пам'яті Михайла Івановича Ростовцева дослідженні В. М. Зубаря "Херсонес Таврійський і Римська імперія. Нариси військово-політичної історії" з позицій концепції "першої елевтерії"

[24] Цілком імовірно, що Херсонес міг відділитися від Мітрідата за прикладом Фанагорії в 63 р. до н. е. в ході загального повстання, в якому брав участь навіть син понтійського володаря Фарнак. Із визнанням Помпеєм влади останнього, відновлення залежності Херсонеса від Боспору могло носити номінальний характер. Від 46 до 42 рр. до н. е. могла тривати "перша", або цезарева, елевтерія. Згадка гострої внутрішньої боротьби, "тирана", "найвеличнішого імператора і сенату", а також "прабатьківської свободи Херсонеса" в почесному декреті IOSPE, I 2, 355, датованому В. І. Кадеєвим 29–23 рр. до н. е. (IOSPE, I 2, 355, 14, 29, 31, 32), дозволяють пов'язувати запровадження нової ери в Херсонесі в 25 р. до н. е. з отриманням від Августа елевтерії, а не з "царюванням" Діви. У 14 р. до н. е. Рим наполіг на вступі Херсонеса в сіммахію зі своїм ставлеником понтійським правителем Полемоном I, що згодом призвело до залежності від Боспору за наступників Полемона. Хоча формально елевтерія Херсонеса, вірогідно, не скасовувалася. Див.: Кадеев В. И. Херсонес Таврический… С. 13-18.

[25] Там же. С. 18.

[26] Виноградов Ю. Г. Полемон, Херсонес и Рим // ВДИ. 1992. № 3. С. 130-138.

розглядається весь контекст міжнародних відносин і військово-політичних контактів середини – другої половини I ст. до н. е. Не додаючи нічого нового в конструкцію цієї концепції, автор, посилаючись на праці М. І. Ростовцева, К. Е. Гриневича, А. Н. Зографа, В. А. Анохіна, В. І. Кадеєва [27], пропонує свій виклад подальших подій [28]. Варто звернути увагу на авторські міркування з приводу того, чому повідомлення Страбона про залежність Херсонеса від боспорських володарів (VII, 4, 3; 5, 7), не можна відносити до рубежу нашої ери – часу остаточного укладання "Географії". В. М. Зубар, посилаючись на М. І. Ростовцева [29], запевняв, що повідомлення Страбона про Північне Причорномор'я засновані на джерелах IV – початку I ст. до н. е. "Тому у нас зараз немає жодних підстав відносити слова Страбона про підкорення міста боспорським царям до більш пізнього часу (аніж перша половина I ст. до н. е., доба Мітрідата VI – К. К.) та пов'язувати їх з останніми правками тексту "Географії", які були внесені на початку I ст. н. е. Крім того, якщо б Страбон використав для опису цих подій більш пізні джерела, то тоді він повинен був би згадати і про елевтерію, даровану Цезарем Херсонесу, однак цього немає" [30]. Цей пасаж В. М. Зубаря вражає: для пояснення, навіть уточнення і критики вірогідності повідомлення стародавнього географа використовується факт, який не має підтвердження у жодному джерелі, факт, який був створений зусиллями сучасних істориків. Можна, таким чином, констатувати, що на 1990-ті рр. концепція цезаревої елевтерії перетворилася з робочої гіпотези на історичний факт, який зусиллями кількох поколінь учених був викликаний із уявного світу ідей та введений у реальність історичного минулого.

1998 р. В. М. Зубар у академічній "Давній історії України" чітко і без якихось подробиць зазначав: "не пізніше 46 р. до н. е. херсонеська громада направила до Риму посольство на чолі з Г. Юлієм Сатиром. Як наслідок, місту було надано права елевтерії, що й ознаменувало його звільнення від боспорської залежності" [31]. В об'ємному виданні "Херсонес Таврійський у середині I ст. до н. е. – VI ст. н. е. Нариси історії і культури" (2004 р., Інститут археології НАНУ, Херсонеський заповідник) у підрозділі "Перша елевтерія та боспорсько-херсонеські стосунки в третій чверті I ст. до н. е." глави I,

[27] Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э. – XII в.). К., 1977. 176 с.; Гриневич К. Э. Херсонес и Рим // ВДИ. 1947. № 2. С. 228-237.

[28] Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории. К., 1994. С. 12-19.

[29] Ростовцев М. И. Скифия и Боспор. Пг., 1925. С. 10, 42, 140.

[30] Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя… С. 14.

[31] Давня історія України. В 3-х т. Т. 2: Скіфо-антична доба / Бессонова С. С., Гаврилюк Н. О., Зубар В. М. та ін. К., 1998. С. 381.

розділу I В. М. Зубарем знову була викладена концепція М. І. Ростовцева, збагачена аргументацією і припущеннями Ю. Г. Виноградова [32].

1997 р. у тезах виступу на міжнародній науковій конференції “Цезар, Херсонес і Боспор” Ю. Г. Виноградов першим висловив сумніви щодо давно вже традиційного розуміння місії Г. Юлія Сатира. У написі на честь останнього йдеться, що він “отримав громадянство за батьків наших” (IOSPE, I [2], 691, 5–6). Слідом за М. І. Ростовцевим цю фразу пояснювали в той спосіб, що Гай Юлій був уже літньою людиною, коли очолив згадане в написі посольство, оскільки набув херсонеське громадянство – буквально – за батьків теперішніх магістратів, які відрядили саме це посольство. Ця думка вважалася безсумнівною, сперечалися лише через те чи проживав Сатир у Херсонесі постійно (В. М. Зубар) чи тільки вів з ним комерційні справи, мешкаючи десь у південному Понті (В. І. Кадеєв). На нелогічність хронологічної прив’язки – у міській раді і серед магістратів напевно були люди різного віку і навіть різних поколінь, тому в тексті декрету вповні вистачило б згадки про набуте (проксенічне), а не природне громадянство Сатира – тривалий час не зверталося уваги. Ю. Г. Виноградов підійшов до цьоговиразуінакше:фразу*ε□πι□τω□□νπατε□ρονα□μω□ν*можнаінтерпретувативсенсі отримав громадянство “у батьків наших”, тобто у громадян Гераклеї, оскільки в деяких херсонеських документах словом “батьки” (*πατε□ρες*) названі громадяни метрополії Херсонеса – Гераклеї Понтійської (див., напр.: IOSPE, I [2], 362, 357). Це означає, що в декреті відсутні вказівки на похилий вік дипломата та його херсонеське громадянство, що постулювалося М. І. Ростовцевим. Фраза декрету “він виконав громадянські обов’язки достойно цієї почесті, вирушивши з посольством у Рим, у римський сенат та до Гая Юлія Цезаря” (IOSPE, I [2], 691, 7–9) має вказувати на посольство, відряджене Гераклеєю Понтійською, а не Херсонесом Таврійським, як першим припустив М. І. Ростовцев, а за ним повторили й усі інші. Проте, основну ідею М. І. Ростовцева про те, що призначенням і головною метою посольства було клопотання про незалежність Херсонеса від Боспору, Ю. Г. Виноградов не відкинув, а поглибив. Херсонесити нібито запропонували долучити свій поліс до договору на вірність Риму, пообіцявши Мітрідату Пергамському, який був посланий Цезарем у Тавріку на боротьбу з Асандром, свою допомогу у вигляді допоміжних загонів (auxillia) [33]. У результаті

[32] Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. – VI в. н. э.: Очерки истории и культуры / Коллектив авторов; худ. оформл. В. Носаня. Х., 2004. С. 37.

[33] Виноградов Ю. Г. Цезарь, Херсонес и Боспор // Херсонес в античном мире. Историко-археологический аспект. Тезисы докладов международной научной конференции; 26 августа – 1 сентября 1997. Севастополь, 1997. С. 19-20.

клопотання громадян херсонеської метрополії перед Цезарем місту була дарована елевтерія, яка, вірогідно, була оформлена у вигляді договору (foedus) на вірність Риму [34].

Припущення про набуття херсонеситами статусу римських союзників-федератів – це лише припущення, засноване на ризикованому читанні збережених фрагментів десятого й одинадцятого рядків напису, здійсненому до того ж не з самого напису – плита була викрадена з Херсонеського музею-заповіднику (інв. № 34846) в 1991 р., а з естампажу. Гіпотеза про херсонеську військову допомогу Мітрідату Пергамському теж малоймовірна: по-перше, для Цезаря, за умов зміцнення на Боспорі його особистого ставленика, відпадала потреба підтримувати елевтерією залежний від Боспору Херсонес; по-друге, згідно з декретом IOSPE, I [2], 691, посольство Сатира в Рим припало на третю диктатуру і третій консулат Цезаря, тобто могло тривати максимум із серпня по грудень 46 р. до н. е., що погано узгоджується з хронологією військової акції цезаревого друга проти Боспору. Серед фахівців немає остаточної згоди щодо точного датування боспорської експедиції Мітрідата VII (II), проте, переважна більшість схиляється до останніх місяців 47 р. до н. е. [35]. Наприкінці липня 46 р. Цезар повертається переможцем з африканської війни, в серпні проводить грандіозні тріумфи над Галлією, Єгиптом, Понтом і Нумідією та отримує величезні повноваження, зокрема обирається на 10-річну диктатуру (третю?!), а в грудні – вже діє на іспанському воєнному театрі, де йому протистоять значні сили на чолі з Помпеями, Лабієном й Атієм Варом. А це значить, що в Римі у серпні–грудні 46 р., коли найімовірніше посольство Сатира могло зустрітися з

[34] Там же. С. 20.
Тут упадає у вічі явна паралель між турботою Гераклеї про свою давню колонію в середині I ст. до н. е. та в середині II ст. н. е., коли саме за клопотанням гераклейських посланців Гераклiда, сина Менесфія, і Прокла, сина Мемнона, імператор Антонін Пій подарував Херсонесу елевтерію (IOSPE, I 2, 362), після чого в місті протягом II–III ст. було викарбовано декілька серій монет із елевторальною легендою. Між іншим, декрет IOSPE, I 2, 362 на честь гераклейських послів, як і декрет на честь Сатира, дійшов до нашого часу тільки в половинному вигляді: збереглася лише верхня половина мармурової плити з текстом початкового протоколу та кількома рядками мотивувальної частини основного протоколу. Інакше кажучи, ми знаємо тільки, що гераклеоти вшановувалися за те, що “бога нашого і володаря самодержця Тіта Елія Адріана Антоніна посольство просило за нас, ні в чому не знехтувавши, і божественні відповіді і прихильно надані благодіяння повідомило”, і тільки непрямі докази дозволяють стверджувати, що тоді була здобута свобода – елевтерія.
[35] Див., напр.: Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. М.; Л., 1949. С. 313; Голуб¬цова Е. С. Северное Причерноморье и Рим… С. 80; Анохин В. А. Монетное дело Боспора. К., 1986. С. 78.

Цезарем, грецьким посланцям уже не було потреби пропонувати римлянам збройну підтримку для Мітрідата: цезарів друг, невдалий претендент на боспорський престол був уже мертвим. Утім, якщо вважати, що третю диктатуру Цезар отримав заочно в квітні 46 р. під час африканської війни, а Асандр остаточно закріпився на боспорському престолі лише влітку того ж року [36], можна казати про хронологічний збіг посольства Сатира та невдалої операції Мітрідата [37]. Тільки в цьому разі треба допустити збіг трьох ймовірностей. По-перше, Мітрідат VII загинув не наприкінці 47 р., а в першій половині 46 р., що загалом не є чимось нереальним [38]. По-друге, посли чекали на повергнення Цезаря з Африки з квітня до кінця липня 46 р., що також цілком логічно. По-третє, а це вже зовсім не логічно, посли, якимось дивом, від кінця липня – протягом серпня знайшли можливість настільки зацікавити собою Цезаря, що той відірвався від значно важливіших державних справ та низки ледь не безперервних релігійних свят і світських розваг, які супроводжували його чотири (!) тріумфи, та знайшов час і бажання зустрітися з посольством Сатира, дарувати Херсонесу свободу, гарантувати йому римський союз і захист, з удячністю прийняти безцінну (?!) херсонеську військову допомогу… Малоймовірно, погодьтеся. Тим не

[36] Анохин В. А. Монетное дело Боспора… С. 79.

Ю. Г. Виноградов зазначає, що надання боспорського престолу Мітрідату Пергамському могло статися не раніше вересня 47 р. до н. е., оскільки відомості про загибель на Боспорі Фарнака не могли прийти до Цезаря раніше початку цього місяця, коли він ще знаходився в Малій Азії. "Ставленик Цезаря не наважився через зиму, що неминуче насувалася, переправитися через штормове море, але вирішив – як слідує з Діона Касія (47, 26, 5) – серйозно підготуватися до наступної війни. На Боспорі Мітрідат Пергамський з'явився, вірогідно, не раніше весни 46 р. і незабаром, як і його нещасливий попередник, пав від руки того ж Асандра". Виноградов Ю. Г. Цезарь, Херсонес и Боспор… С. 20.

У той же час, ми маємо відомості про військову активність Мітрідата VII на кавказькому театрі військових дій (Strabo. XI, II, 17; XIII, IV, 3), отже, йти на Боспор із Малої Азії він міг не морем, а суходолом, не чекаючи покращання умов судноплавства у квітні – травні.

[37] Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. – VI в. н. э… С. 36-37.

[38] Діон Касій повідомляє про підготовку в Сирії Цецилієм Бассом помпеянського повстання, пік якої прийшовся на весну 46 р., коли від Цезаря з театру африканської війни надходили найнебезпечніші відомості (Dio Cass. XLVII. 26. 3–4). Коли заходи Басса пригорнули увагу намісника Сирії Секста Цезаря, той почав виправдовуватися, що збирав війська на допомогу Мітрідату Пергамському проти Боспору, що було прийнято на віру офіційними властями, і Басс був звільнений (Dio Cass. XLVII. 26. 5). З цього повідомлення А. Р. Панов робить висновок, що похід Мітрідата Пергам¬ського проти Боспору розпочався восени 47 р., коли Мітрідат оволодів Колхідою, вирішальні військові дії з Асандром припали на початок наступного року і завершилися провалом експедиції Мітрідата не пізніше літа 46 р. до н. е. Див.: Панов А. Р. Боспорское царство во внешнеполитических планах Рима в 47–46 гг. до н. э. // ВДИ. 2008. № 4. С. 195-204.

менш, у представників Херсонеса була й інша можливість запропонувати свої послуги Риму і Мітрідату Пергамському: це могло статися дещо раніше – у серпні–вересні 47 р., тобто у період після битви при Зелі і перед поверненням Цезаря в Рим, коли переможець Фарнака дорогою додому впорядковував справи Сходу, розбираючи клопотання міст, громад і володарів. Або ж якісь прелімінарні домовленості римлян чи самого Мітрідата з херсонеситами могли бути досягнуті наприкінці 47 – в першій половині 46 р. в ході військової експедиції на Боспор. Затверджувати в сенаті в 46 р. досягнуті домовленості та нові херсонеські пропозиції і вирушив Г. Юлій Сатир. Але одна справа – це пропозиція надання військової допомоги, інша – реальна участь херсонеських військ у боротьбі Мітрідата за боспорський престол, про яку жодних відомостей ми не маємо. Отже, все це залишається лише припущеннями.

На відміну від непідтвердженої гіпотези Ю. Г. Виноградова про херсонеську військову допомогу Мітрідату VII, його думка про набуте гераклейське, а не херсонеське громадянство Г. Ю. Сатира, виявилася плідною, вона була сприйнята в історіографії, про що свідчить хоча б згадана вище еволюція позиції В. М. Зубаря.

Друга половина 1990-х рр. була, отже, піком розгортання гіпотези "першої елевтерії", коли ніхто не сумнівався в її історичній достовірності. Навіть Ю. Г. Виноградов – один із найкрупніших епіграфістів світу – свої заперечення щодо тлумачення одного з найсуттєвіших висловлювань напису IOSPE, I [2], 691 виклав у схвальному контексті, намагаючись не відкинути, а уточнити і зміцнити згадану гіпотезу. Але, діалектичним чином, ці уточнення стали першою тріщиною в до того бездоганній її конструкції.

Підсумовуючи життя і розвиток гіпотези "першої елевтерії", треба зазначити, що завдяки аргументації Орєшнікова–Зографа гіпотеза М. І. Ростовцева про "першу", цезареву, елевтерію Херсонеса в цей час була вже остаточно сформованою, вона давно перебувала в розряді доведених фактів. Така блискуча "кар'єра" гіпотези, що засновувалася на зіставленні й аналізі епіграфічних і наративних джерел та ґрунтувала далекосяжні висновки виключно на логічному конструюванні, була обумовлена, поряд із безперечним авторитетом її автора – відкриттям матеріальних фактів, речових доказів на її користь. Монети, які написами ΕΛΕΥΘΕ та ΧΕΡΣ ΕΛΕΥΘ маніфестували дарування місту свободи, дійсно виявилися потужним, важковаговим аргументом, який можна було "помацати" і небагато що йому протиставити. Віднесення двох монет з елевторальною легендою до I ст. до н. е. базувалося на характері їх типів, наявності на одній із них імені магістрату, на другій – монограми Діви, але головне – спиралося на їх

розмірі (діаметрі, товщині) і вазі, тобто на їх характеристиках як фізичних тіл. Проте, забігаючи наперед, зазначу: всі ознаки цих монет дозволяють усього лише виділити їх в окрему групу, відмінну від основного масиву монет "другої", антонінівської, елевтерії середини II–III ст. н. е. Їхні відмінні риси були відомі давно: я зазначав, що вже А. Л. Бертьє-Делагард виділяв ці монети з числа інших херсонеських монет із елевторальною легендою. Проте, пов'язати їх з конкретною датою історії міста – після 46 р. до н. е. – та з конкретною подією – даруванням Цезарем свободи – виявилося можливим лише після поширення в наукових колах гіпотези М. І. Ростовцева. Інакше кажучи, раніше відомі, але не актуалізовані матеріальні факти (як речові докази) були затребувані тільки після появи ідеальної конструкції – гіпотези "першої елевтерії", якій вони, здавалося б, бездоганно відповідали, ніби спеціально були для неї створені.

Згодом ми розберемо підстави, що дозволили фахівцям аргументувати віднесення монет до середини – другої половини I ст. до н. е. та пов'язувати з добою Цезаря, але зараз продовжимо стежити за подальшою "біографією" нашої "героїні" – гіпотези "першої елевтерії".

4

2005 р. у "Віснику древньої історії" з'явилася стаття І. А. Макарова "«Перша елевтерія» Херсонеса Таврійського в епіграфічних джерелах", що знаменувала собою настання кризи віри в достовірність нашої гіпотези, а можливо й початок її кінця. З чого розпочалася "біографія" гіпотези – з інтерпретації епіграфічних джерел, тим вона може й закінчитися. І. А. Макаров ставить під сумнів основний висновок М. І. Ростовцева про мету, призначення і результати посольства Сатира – клопотання в Римі про свободу Херсонеса від докучливої опіки Боспору та отримання т. зв. першої елевтерії. Він майже не зупиняється на критиці супутніх аргументів: не цікавиться віднайденими фахівцями фактами і припущеннями або сконструйованими логіко-історичними моделями міжнародних відносин та військово-політичних реалій Східного Середземномор'я, спочатку навіть не заперечує характеристики елевторальних монет, віднесених до I ст. до н. е. Окремі невідповідності між гіпотезою та наративною традицією порівнюються тільки принагідно. Гіпотеза "першої елевтерії" заперечується з неї самої, точніше з самого тексту напису IOSPE, I ^{2}, 691, адже І. А. Макаров, слідом за Ю. Г. Виноградовим, виходить з того, що посольство Г. Юлія Сатира – це не херсонеська, а гераклейська місія, оскільки сам посол був громадянином херсонеської метрополії і всі його дії в Римі, що ставляться йому в заслугу в Херсонесі, відносяться до дипломатії Гераклеї. І. А. Макаров

відкидає запропоновану Ю. Г. Виноградовим реконструкцію рядків 10–11, відповідно до якої текст, що у виданні В. В. Латишева йде після згадки про третю диктатуру Цезаря *ε□φ'ώ□ν*[..........] | [.......]*εαυ□του□ςα□μω□ν*[---], був доповнений і прочитаний наступним чином: "…у яких (у сенату і Цезаря – К. К.) він випитав назад наші (законні права?, звернувшись із пропозицією?) до них укласти з нами (з херсонеситами – К. К.) договір про союз" [39]. І. А. Макаров, оглянувши у Національному заповіднику "Херсонес Таврійський" естампаж декрету на честь Сатира, не ризикнув підтвердити відновлення більшої частини тексту рядків 10–11, за Ю. Г. Виноградовим. Більше того, реконструйоване Ю. Г. Виноградовим ключове слово *ο□μολογία*, на його думку, не засвідчене в епіграфічних пам'ятках як еквівалент латинського *foedus* для означення союзних договорів між Римом і грецькими полісами. У наративах та епіграфіці регулярно використовуються інші терміни: *φιλία, συμμαχία, συνθη□και* [40]. Усе це вимагає шукати інші варіанти відновлення і тлумачення рядків 10–11.

Вираз *ε□φ'ώ□ν*, що надійно читається на початку потрібної нам синтагми, зазначає І. А. Макаров, слід розуміти в значенні обставин місця (пор. схожу конструкцію в розглянутому вище словосполученні *ε□πι□τω□□νπατε□ρονα□μω□ν*): "у присутності яких", "перед якими". Мається на увазі, безсумнівно, "римський сенат і Цезар", згадані безпосередньо перед *ε□φ' ώ□ν*. Далі можна припускати відновлення, наприклад, *α□ν[ενεώσατο]* – застосування дієслова *α□νανεου□μαι* зі значенням "згадувати", "нагадувати" добре засвідчено в літературних й епіграфічних текстах, що описують посольства (пор.: Diod. XIV. 19; SEG. 34. 558; IG. XI. 4. 756). Інтерпретація займенника, що безпосередньо йде за *αυ□του□ς* не видається однозначною: Ю. Г. Виноградов мав на увазі римлян, але ж, оскільки посольство на чолі з Сатиром було відряджене громадянами Гераклеї Понтійської, ніщо не заважає бачити в слові *αυ□του□ς* указівку на батьків-гераклеотів. Ключовим словом, відповідно до літер *омікрон* і *йота*, що збереглися після *α□μω□ν* наприкінці 11 рядку, може бути іменник *οἰκειότης*, який часто вказує на тісні зв'язки між державами: як між союзниками (при цьому згадується зазвичай пара *οἰκειότης και□ φιλία* – "солідарність і дружба"), так і між колонією і метрополією (у цьому випадку часто фігурує пара *οἰκειότης και□ συγγένεια* – "солідарність і спорідненість"). Відповідно, маємо дві інтерпретації тексту рівною мірою вірогідні: 1) в ході свого посольства в Рим Сатир указав на родинні зв'язки, що єднають Гераклею Понтійську

---

[39] Див.: Макаров И. А. "Первая элевтерия" Херсонеса Таврического в эпиграфических источниках // ВДИ. 2005. № 2. С. 86, прим. 18.

[40] Див.: Gruen E. S. The Hellenistic World and the Comins of Rome. Berkley–Los Angeles, 1984. P. 731–744.

та її таврійську колонію, 2) у Римі Сатир міг згадати договір про дружбу, укладений херсонеситами і римлянами більше століття тому [41].

Отже, відповідно до запропонованого І. А. Макаровим прочитання документу, в заслугу гераклейському послу Сатиру ставиться згадка в римському сенаті таврійського полісу або як колонії і союзника Гераклеї Понтійської, або як держави, пов'язаній у минулі часи союзним договором з римлянами. В той самий час із тексту декрету не випливає, що завданням дипломатичної місії Сатира було отримання для Херсонеса незалежності від Боспору. Про історію Гераклеї цього часу мало що відомо. Так, Страбон повідомляє, що десь у цей час на гераклейську територію було виведено римську колонію (XII, 3, 6). Після організації Помпеєм провінції Понт-Віфінія відновлена Гераклея не отримала статус вільного міста. Мемнон (FrGrHist. 434. F 40) згадує гераклейське посольство, що добивалося вільного статусу для міста, очікуючи прибуття Цезаря в Рим протягом 12 років. Вважається, що римська колонія на гераклейській території була відправлена Цезарем після перемоги над Фарнаком у 47 р. Не виключено, що посольство Г. Юлія Сатира було пов'язане саме з цією подією [42].

Свого роду фінальним акордом в історії злету і падіння гіпотези "першої елевтерії" є свіжа стаття студента історичного відділення Севастопольського філіалу Московського держуніверситету М. І. Тюріна "Херсонес і Боспор у другій половині І ст. до н. е.: від залежності до союзу?", в якій автор, посилаючись на висновки І. А. Макарова, відмовляється виходити з хрестоматійних положень гіпотези "першої елевтерії": "…останні дослідження піддають сумнівам погляди, побудовані на читанні даного документу (декрету Сатира – *К. К.*), що раніше здавалися непорушними. І. А. Макаров переконливо доказав, що заслуга Г. Ю. Сатира полягає зовсім не в тому, що він добився елевтерії для Херсонеса, а в тому, що він тільки згадав місто в сенаті. Таким чином, поставлений під сумнів сам факт, що Цезар дав місту елевтерію" [43]. У наведеному висловлюванні показовими є та

[41] Йдеться про укладений під римським контролем договір Херсонеса з Фарнаком І Понтійським 179 або 155 р. до н. е. (IOSPE, I 2, 402). Див.: Макаров И. А. "Первая элевтерия" Херсонеса… С. 89, прим. 26; Кузищин В. И. Херсонес и Рим в начале II в. н. э. Первые контакты // Херсонесский сборник. VII. Севастополь, 1997. С. 87–92; Сапрыкин С. Ю. А. Р. Панов. Рим на северо-восточных рубежах: взаимоотношения с государствами Северного Причерноморья и Закавказья в I в. до н. э. – первой трети II в. н. э. Арзамас, 2008. 359 с. // ВДИ. 2010. № 4. С. 176-179.

[42] Макаров И. А. "Первая элевтерия" Херсонеса… С. 89.

[43] Тюрин М. И. Херсонес и Боспор во второй половине I в. до н. э.: от зависимости к союзу? // Причерноморье. История, политика, культура. Выпуск III. Серия А. Античность и средневековье. Избранные материалы Международных научных конференций "Лазаревские чтения" / Под общ. ред. В. И. Кузищина. Севастополь, 2010. С. 154.

впевненість, з якою постулюється переконливість доказів російського дослідника, і та готовність, з якою відкидаються "погляди, що раніше здавалися непорушними", яким, між іншим, через декілька років мало б виповнитися сторіччя. Найвагоміші аргументи І. А. Макарова пов'язані з новим прочитанням давно відомого документу: декрет на честь Сатира отримує зовсім інше звучання завдяки кропіткій лінгвістичній й епіграфічній праці самого І. А. Макарова та вже покійного Ю. Г. Виноградова. Причому московський історик послідовно і детально наводить власні аргументи, демонструючи свою дослідницьку лабораторію. Навряд чи нашого юного кримського колегу ця "доказова база" має відразу в усьому переконати, вразивши "переконливими доказами": судячи з кількох грубих помилок у цитуванні давньогрецьких слів, М. І. Тюрін аргументацією І. А. Макарова поки що оволодіти не в змозі. То ж звідки переконання в переконливості аргументів? Упевнений, що в ґрунтовності й авторитетності самої фігури московського спеціаліста, вагомість якої відчувається і без знання давньогрецької мови. Свого часу саме так авторитет М. І. Ростовцева посприяв тому, що на підтвердження його гіпотези інші авторитетні фахівці швидко відшукали додаткові матеріальні аргументи, після чого гіпотеза "першої елевтерії" розпочала свою тріумфальну ходу сторінками наукових, науково-популярних і навчальних праць.

І. А. Макаров, як було показано вище, відкидає гіпотезу "першої елевтерії" на підставі запропонованої Ю. Г. Виноградовим нової інтерпретації 6 рядка IOSPE, I ^{2}, 691 – виразу [*ἐπι τῶν*] *πατέρων ἀμῶν* – "від батьків наших", свого прочитання 10–11 рядків, від яких збереглося кілька окремих слів і літер, а також власного відновлення змісту втраченого 12 рядку напису, від якого залишилося лише декілька верхніх гаст окремих літер. І тільки згодом, наприкінці статті І. А. Макаров критикує додаткові, супутні аргументи на користь гіпотези: атрибуцію двох монетарних типів з елевторальною легендою як монет цезаревої елевтерії, спостереження щодо хронологічної класифікації херсонеських державно-правових актів, що нібито підтверджують припинення боспорського протекторату і повернення херсонеській громаді її легіслативних повноважень у середині І ст. до н. е., та тлумачення в історіографії характеру і сутності запровадження в Херсонесі близько 25 / 24 р. до н. е. локальної ери – нового херсонеського літочислення. І тільки в останньому абзаці І. А. Макаров нарешті наважується зробити власний висновок, пов'язавши між собою окремі історичні факти і повідомлення наративної традиції. Дослідник пропонує прив'язати повідомлення Плінія Старшого (NH, VI, 85) про надання римлянами свободи херсонеситам до подій римсько-боспорської війни 40-х рр. І ст. н. е., яка спричинила

падіння Мітрідата VIII (III) і воцаріння його брата Котіса I. Про це, власне, пізніше.

Утім, не варто думати, щоб критики І. А. Макарова вистачило для поховання гіпотези М. І. Ростовцева. 2008 р. в статті "Боспорське царство в зовнішньополітичних планах Риму в 47–46 рр. до н. е." А. Р. Панов аргументує свою точку зору, ґрунтуючись на гіпотезі першої, цезаревої, елевтерії. У спеціальній примітці він пише: "Свіжий погляд на інтерпретацію даного декрету (на честь Сатира – *К. К.*), оцінка якого, здавалося б, давно устоялася, дає І. А. Макаров, який, зокрема, відзначає, що в його тексті не говориться, що метою Сатира була свобода Херсонеса від Боспору. Дійсно, мета посольства, можливо, була більш ширшою, але все ж таки першочерго-вим завданням для херсонеситів було звільнення від боспорського панування" [44]. А. Р. Панов підкреслює, що даруванням свободи Херсонесу Цезар після загибелі свого призначенця Мітрідата створював противагу Асандру, який вирішив самовільно захопити владу над Боспорським царством, щойно усунувши і попереднього законного царя Фарнака і римського ставленика Мітрідата [45].

В останньому числі "Вісника древньої історії" за 2010 рік надрукована змістовна стаття Н. А. Фролової і М. Г. Абрамзона "Античні монети Херсонеса Таврійського в зібранні Державного історичного музею", в якій наведена систематизації херсонеських монет. У цій систематизації мідні монети з типами Діви, що влучає в лань, і бика, що б'є рогами, з магістратським ім'ям Аполлонід на одній і монограмою ПАР (ПАР) на другій (див. мал. 5; за А. Н. Зографом – тб. XXXVII, 1, 2), розміщені в підрозділі "Боспорський вплив" і визначені цілком у дусі А. Н. Зографа як "оболи після 46 р. до н. е." [46].

На цьому етапі можна, здається, ставити крапку в біографії нашої гіпотези. Подальші інтерпретації наявного матеріалу безперспективні: варіанти ймовірних реконструкцій утрачених фрагментів тексту декрету на честь Сатира вичерпані через стан джерела – оригінал мармурової плити вкрадено, а інформативні можливості глиняної копії – естампажу вже вичерпано. Використаний епіграфістами естампаж з Херсонеського музею був вико-

[44] Панов А. Р. Боспорское царство во внешнеполитических планах Рима в 47–46 гг. до н. э. // ВДИ. 2008. № 4. С. 203, прим. 25.

[45] Там же. С. 202–204.

[46] Фролова А. Н., Абрамзон М. Г. Античные монеты Херсонеса Таврического в собрании Государственного исторического музея (Коллекция А. С. Коциевского) // ВДИ. 2010. № 4. С. 51-95.

наний, вірогідно, М. М. Скубетовим із суттєвими недоліками: контури літер були продавлені на ньому олівцем по-сирому, що не дозволяє з абсолютною надійністю контролювати читання саме в найбільш фрагментарно збережених частинах. Залишається сподіватися, що обмежені можливості джерела будуть колись компенсовані завдяки появі нових епіграфічних пам'яток унаслідок нових археологічних розкопок.

Владислав Грибовський
Київ

Речі, реципрокції і неформальні ієрархії в соціальних процесах українського степового порубіжжя XVI – XVIII ст.

Речі, як предмети створеного людиною матеріального світу, в різних цивілізаційних просторах набувають різної соціальної ваги. Її можна до певної міри вимірювати за шкалою відповідності виробництва споживанню, чим визначатиметься економічна цінність речі. Зазвичай ця шкала розглядається як універсальна, чинна для будь-якого часу й цивілізаційних умов, до того ж, здатна робити поправку на паралакс, що виникає внаслідок впливу кожної конкретної цивілізаційної осібності на відношення попиту до пропозиції. Втім, мірою поглиблення розгляду процесу набування річчю власне соціальної ваги, діапазон паралаксу економічної шкали збільшуватиметься – аж до того, що ця шкала втратить усякий сенс. Як у випадку з адигським весіллям, яке довелося спостерігати автору в 2008 році: важливим елементом дійства були національні прапори, що прикрашали автівки, котрі на шаленій швидкості їхали тихими вулицями Майкопу; найбільшу цінність мав той прапор, який "викрали" зі шпилю біля Ради Міністрів Республіки Адигея попри особливу пильність, що зазвичай виявляють охоронці таких об'єктів. Зрозуміло, що в разі, коли весільний звитяжець потрапив би до рук оцих останніх, то розмір відшкодування збитків визначався б за цінниками сусіднього магазину канцтоварів (звідки цей прапор, вочевидь, і походить). Але для адигського весілля прапор, знятий з міністерського шпилю, і прапор, банально придбаний у магазині – то два зовсім різних прапори. Перший є зарядженим енергією соціального престижу, другий – ні. Звісно, цей соціальний престиж чинний лише в межах адигської традиційної культури, але у контексті сучасного державного простору, до якого включена Адигея, викрадення прапору виглядає як безглуздя, котре все ж можна кваліфікувати згідно з чинним законодавством як дрібне хуліганство.

У джерелах стосовно українського степового порубіжжя XVI – XVIII ст. теж часто натрапляємо на оцінкові судження щодо “хуліганства”, інколи більшої величини, співставної з “грабіжництвом” і “озброєним бандитизмом”: “[здесь] рыбаков, а в терновниках и тальниках камышников и звериных промышленников (себто запорожців, – *В. Г.*), везде множество, и по степям крымские и нагайские татаровя для *разбойные добычи* ходят в тех людных местах безпрестанно лето и зиму, а в проезде посольским людем, те … люди общие враги”, – сповіщали на початку 1680-х російські посли В. Тяпкин и Н. Зотов про свою поїздку до Криму через степове прикордоння[1]. Мотивація дій “зловмисників” у джерелах виглядає так само безглуздою, з огляду на відсутність у ній мети отримання матеріального зиску чи завоювання території: “Оное ж Войско Запорожское, егда услыш*а*т татар или поляков в слабом состоянии и неосторожности, то собрався … в немалой силе … нападения чинят и от татар или поляков часто получают себе великую добычь, отганяют у них множество лошадей и скота, а самих татар рубят и в полон берут … и делят между своей партии по всем обычаям… И *по разделе бывает у них великое веселие*, и многие дни гуляют, едут и ходят по улицам, крычат *объявляя свою храбрость*, и за ними носят в ведрах и котлах вареное с медом и холодное хлебное вино.., а за ними ходит преогромная музыка и школники с пением, ежели *кто с ними встретитца, то всех подчивают и просят на горелку и на протчее питие*”, – писав один самовидець на початку 1740-х років[2]. Тобто виходило, що запорожці грабують для того, щоб пиячити – цей мотив був цілком зрозумілий для носія соціального досвіду обжитих районів Російської імперії. То ж самовидець, офіцер російської армії, був схильний до того, щоб вважати, що має справу з гультяями й п’яницями, котрі “розгулялися” через те, що держава не може вповні контролювати віддалену степову периферію. Але цьому самовидцю було замало одного лише *власного соціального досвіду* для пояснення причин нарочитої публічності гуляння, розголосу “гультяями” своєї хоробрості, обов’язковості причащання горілкою для кожного зустрічного, як і того, що цей останній мусив дати щось натомість за пригощання (що нами виокремлено у наведеному тексті курсивом). Тому й вважав самовидець запорозькі звичаї дивними. Як і монах Полтавського монастиря Лука Яценко-Зеленський (1750 – 1751 рр.), котрому не бракувало

[1] Список со статейнаго списка … Василия Тяпкина и Никиты Зотова // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 2. Одесса, 1850. С. 572.

[2] О казаках запорожских, как оные издревле зачалися и откуды свое происхождение имеют и в каком состоянии ныне находяться // Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). Ф. 119. Оп. 132. Портф. 2. Л. 22. Автором цієї праці вважають кн. С. Мишецького.

вигадливості щодо термінів для означення цих звичаїв: “глупокозацкий”, “дикожитель”, “собездушник”, “странноужасный” тощо[3]. Дивина звичаїв запорожців відзначалася і в їхніх релігійних практиках: на Великдень замість “красных яиц, коих за неимением … [они] цалуются варенными раками”, над могилами знатних козаків – дарма, що вони були християнами, насипалися кургани[4].

Бентежила сторонніх спостерігачів і легкість, з якою люди степового порубіжжя розлучалися з речами і взагалі світом речей, включно з власним тілом (тобто своїм “земним” життям), яким так демонстративно легковажили. Вдягнений у найдорожче вбрання запорожець міг привселюдно плюхнутися у калюжу на головній вулиці Січі – “пьяним, коим и море по колена, часто случается быться об заклад, купаючись в столичном своем болоте, кто вынирнет дале, тот и выиграл ведро … горилки”. Навіть представникові січового “начальства” – полковникові, для чогось було потрібно сидіти на брудній долівці в шинку, “еще больше грязной от … не вымощенной проспективы, улици, на нагольной своей шубе, ним же посланной на грязи, шерстю к земле.., в одной сорочке, в одних сподних”[5]. Джерела відзначають легковажне ставлення запорожців до охорони свого майна від інших, таких же як і вони, степових здобичників – кримських татар і ногайців: “а круг своей Сечи никаких форпостов и разездов, для присмотру неприятеля у них не бывает, и хотя татара им много пакости чинят отогнанием лошадей и протчаго скота, но оное они все ни во что не вменяют, разсуждая.., что и они у татар також де могут завсегда свои реванжи сыскивать”[6].

На Запорожжі годі шукати проявів “протестантської етики й духу капіталізму”. Запорозькі Вольності, звісно, були включені до системи регіональних і більшого масштабу ринків; запорожці брали активну участь у торгових операціях і, як зауважив вище згадуваний самовидець, отримували з того значний прибуток. Однак той прибуток лише інколи вкладався у розвиток власної справи (як правило торговельної) чи у предмети престижного споживання; здебільшого ж діяв імператив демонстраційного марнотратства у межах свого колективу: “толко оной прибыль господствовать они не могут, но принуждены между своим товариством и протчими казаками *весь оной свой барыш прогуливать*, також и те казаки, которые живут на зимовниках, разпродают свои добычи, яко то рыбу и протчия товары … и

[3] Эварницкий Д. И. Две поездки в Сечь Яценка-Зеленского. Екатеринослав, 1915. С.VIII.

[4] Назв. видання. С. 49-50, 52.

[5] Назв. видання. С. 31.

[6] О казаках запорожских… // РГАДА. Ф. 119. Оп. 132. Портф. 2. Л. 23.

на оные деньги пьют и гуляют"[7]. В. Брехуненко цілком доречно зауважив, "що освоєння Степового Кордону Європи [козаками] не стало джерелом накопичення ресурсів, хоча б наближено порівняльних з прибутками від опанування Нового Світу… Існують підстави вмотивовано стверджувати ро відсутність безпосереднього трансформаційного тиску на український та московський соціуми з боку властиво чинника економічної експлуатації Кордону"[8]. Хоча, звісно, зазначена теза може вважатися обґрунтованою тільки в результаті здійснення спеціального дослідження питання.

Та все ж, є достатньо підстав для формулювання тези про те, що вплив ринково-економічних процесів на соціальну організацію прикордонних суспільств Східної Європи не мав вирішального значення. Аналізоване явище добре охоплюється висновком К. Поланьї, котрий заперечив твердження А. Сміта про споконвічну схильність людини до торгівлі й обміну: "Звісно, жодне суспільство не могло би жити, не маючи економіки того чи іншого типу, яка хоч би в принципі управлялася законами ринку… Прибуток і доход, отримувані засобом обміну, в колишні часи ніколи не відігравали важливої ролі в економіці людства. Хоча сам інститут ринку був досить поширеним починаючи з пізнього кам'яного віку, його функція в економічному житті лишалася цілком другорядною"[9].

Соціальний простір степового порубіжжя необхідно розглядати як специфічну одиничність, беручи до уваги обидва боки кордону, які українська національна історіографія надміру віддалила. На диво, взаємовпливи соціальних і економічних процесів, що розгорталися на "іншому" (щодо українського козацтва) боці степового кордону – в кочівницькій ойкумені, є на сьогодні набагато краще вивчені й концептуалізовані. В той же час дослідження історії запорозького козацтва до цього часу захаращене проекціями національної ідеології зразка другої половині XIX – першої половини XX ст.; перенесення характеристик модерної доби у домодерні часи спричиняється до хибної концептуалізації, на кшталт бачення запорозького зимівника як капіталістичного ранчо, тобто аграрного господарства, орієнтованого на отримання прибутку і в якому використовувалася вільнонаймана робоча сила, або запорозького риболовецького промислу, буцім організованого за принципом ранньої мануфактури[10].

---

[7] О казаках запорожских… // РГАДА. Ф. 119. Оп. 132. Портф. 2. Л. 22 об.

[8] Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVIII ст. К., 2011. С. 33.

[9] Поланьи Карл. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / Пер. с англ. А. А. Васильева, С. Е. Федорова и А. П. Шурбелева. СПб., 2002. С. 55.

[10] Голобуцький В. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.).

Авторитетний дослідник кочівницьких спільнот А. Хазанов переконливо показав, що за доіндустріальної доби в умовах степу було неможливо організувати господарство, налаштоване на отримання капіталістичного прибутку, оскільки існували передусім екологічні, технологічні і соціальні перешкоди для здійснення необмеженої акумуляції матеріальних ресурсів: "власників худоби, настільки багатих, щоб вони [ставали] нездатними впоратися зі своєю худобою … [було] не так уже й багато, у будь-якому разі меньше, ніж бідняків"[11]. У малозалюдненому степу було вкрай важко організувати централізоване накопичення надлишків внутрішнього виробництва, навіть якщо це виправдовувалося потребою створення громадського страхового фонду: надмірне скупчення худоби (основного майна кочовиків) спричиняло перевипас пасовищ і руйнування кормових ресурсів степу. Аби цього запобігти, випрацьовувалися різні форми утилізації надлишків: калим, хабар, банкети й різні святкування та багато іншого, що на загал включалося в систему реципрокції, котра власне й виконувала функції страхового фонду[12]. Відтак, за А. Хазановим, кочівницьке господарство – виключно натуральне, спрямоване на задоволення прямих потреб; саме цим воно відрізняється від сучасного фермерського, капіталістичного ранчо, орієнтованого на прибуток; хоча степове господарство інколи буває значною мірою налаштоване на обмін[13]. Вочевидь, запорозьке "марнотратство" було також спрямоване на утилізацію надлишку, надмірне накопичення якого несло загрозу соціальній, економічній та екологічній рівновазі; втім його специфіку визначало те, що запорозькі козаки, на відміну від більшості кочівницьких спільнот, з одного боку становили статево-однорідний колектив, з іншого – були носіями соціального досвіду землеробської спільноти ранньомодерної доби.

Відсутність концентрації створених степовою економікою надлишків, у свою чергу, перешкоджала виникненню в регіоні системи централізованої редистрибуції, на якій основуються політичні утворення типу східних деспотій. Суспільства, в економіці яких домінувало скотарство й була значною питома вага привласнюючого господарства (мисливство, збиральництво), не могли бути економічно самодостатніми. У той чи інший спосіб вони мусили компенсувати відсутні або нерозвинуті господарські ґалузі (продукти землеробства, ремісничі вироби) за рахунок сусідніх суспільств, що мали

Дніпропетровськ, 2004. С. 277.

[11] Хазанов А. М. Кочевники и внешний мир. С. 268.

[12] Наприклад, в разі втрати худоби від джуту чи епізоотії, кочовик отримував від більш щасливих родичів ресурсний мінімум, що дозволяв відновити господарство.

[13] Хазанов А. М. Указ. соч. С. 85.

комплексну економіку. "Господарська однорідність і неавтаркійність, – пише А. Хазанов, – часто вели до спрямованої назовні власного суспільства соціальної мобільності й підвищеної політичної активності. І головне, номади ніколи не могли існувати самі по собі, без зовнішнього світу, представленого некочівницькими суспільствами, з іншими системами господарства"[14]. Отже, у ґрунті речі, всі кочовики були прикордонними спільнотами стосовно тієї чи іншої землеробської цивілізації. Взаємодія кочівницького і землеробського світів визначалася співвідношенням військової сили: в разі переважання землеробів номади прагнули торговельного обміну, коли пересилювали кочовики – відкривався великий простір для степового здобичництва, а в ширшій перспективі, за формулюванням Н. Крадіна, – розгортання відносин екзаполітарності, тобто експлуатації кочовиками землеробських суспільств, що мала свої інституалізовані форми[15].

Правителям економічно однорідних і мобільних мешканців степу лишалося небагато способів підтримання своєї влади. Найголовнішими з них були організація вигідної торгівлі та/або здійснення успішного здобичництва. І в першому, і в другому випадках виникали умови для централізованої редистрибуції додаткового продукту, без якої політична влада втрачала дійовість[16]. Типологічно близька до провадженої землеробськими суспільствами торгівлі[17] з кочівницкими політичними утвореннями "плата за службу", що отримували козацькі спільноти від польського чи російського монархів (причому вона надавалася не лише в "готовими" грошима, але й у вигляді предметів, які не могли бути створені на прикордонні у достатній кількості: хлібопродукти, сукно, боєприпаси тощо). Таким чином, здобичництво, торгівля[18] і "плата за службу" складали основні способи отримання тих матеріальних ресурсів, які можна було централізовано розподіляти в межах певної спільноти, перекриваючи ентропію влади у степу. Це, власне і становило механізм, що забезпечував єдність степової спільноти, котра в разі зменшення дії кожного з цих чинників (найчастіше –

---

[14] Там же. С. 69.

[15] Крадин Н. Н. Кочевые общества (проблемы формационной характеристики). Владивосток, 1992. С. 130.

[16] Крадин Н. Н. Кочевники, мир-империи и социальная эволюция // Альтернативные пути к цивилизации: Колективная монография / Под ред. Н. Н. Крадина и др. М., 2000. С. 320-321.

[17] Котра, як показав В. Д. Назаров на прикладі російсько-ногайської торговлі, була свого роду купівлею політичної лояльності степової аристократії (Назаров В. Д. Российско-ногайская торговля (первая половина XVI в.) // Восток. Афроазиатские общества: история и современность. 1998. № 1. С. 64).

[18] Це слово теж слід взяти в лапки, оскільки воно стосується не тільки товарообміну.

всіх їх у комплексі), розсипалася або потрапляла в ситуацію затяжної нестабільності.

То ж степове здобичництво не слід розглядати як бандитизм, тобто маргінальну практику в суспільствах, що більшою мірою, ніж степове порубіжжя, охоплюються ринковими відносинами. На степовому порубіжжі здобичництво було важливим елементом підтримання соціальної єдності, на ґрунті чого виникали "зав'язі" політичної організації. Зазначене добре простежується на прикладі Кримського ханства, котре існувало як стабільне державне утворення доти, доки на степовому порубіжжі витримувалися умови для провадження здобичництва. Від того, наскільки кримському ханові вдавалося організувати військово-здобичницькі рейди, залежали його авторитет і сила його влади над підданими – починаючи від інших представників розгалуженого роду Гіреїв, котрі вичікували слушної нагоди зайняти ханський престол, і закінчуючи останнім чабаном, який, зайнятий кочуванням, інколи забував промовляти п'ятничну хутбу, згадуючи ханове ім'я. У літописі Гаджі Мегмеда Сена'ї так говориться про Іслама Гірея III (1644–1654): "Час його був успішний, він насолоджувався здобутим багатством, вів сповнене утіх життя і розкошував у щасті". Зі вдалого московського походу "всі татарські воїни повернулися здоровими та з багатством. Зробили стільки добрих справ, і ніхто з них не потерпів від противників релігії"[19]. Тобто справи були "добрими" не тільки тому, що "невірні" були "покарані", але й з тієї причини, що саме ці справи забезпечувала єдність Кримського ханства, як його добробут: між здобичництвом і добробутом у наведеному джерелі простежується прямий зв'язок. Втім ситуація докорінно змінилася на початку XVIII ст., коли Російська й Османська імперії виявили обопільне зацікавлення у стабільних кордонах, і задля цього розпочали викорінювати здобичництво, одночасно здійснюючи наступ на автономію своїх прикордонних спільнот[20]. Кримськотатарський автор Мухамед Риза в трактаті "Сім планет" так описав настання нової доби: "наші люди в Криму почали зазирати на події

---

[19] Туранли Ф. Тюркські джерела до історії України. К., 2010. С. 76.

[20] Докладніше: Грибовский В. В., Сень Д. В. "Кубанский вектор" во взаимоотношениях калмыков и ногайцев в первой трети XVIII в. // Востоковедные исследования в Калмыкии. Сборник научных трудов. Элиста, 2008. Вып. 4. С. 168-192. Они же. Проблема стабилизации российско-турецкого порубежья первой трети XVIII в. и роль элит Крымского ханства: кубанский султан Бахты-Гирей // Востоковедные исследования в Калмыкии: Сб. науч. трудов / Отв. ред. С. М. Мугаев. Элиста, 2010. Вып. 4. С. 68-94. Они же. Фронтирные элиты и проблема стабилизации границ Российской и Османской империй в первой трети XVIII в.: деятельность кубанского сераскера Бахты-Гирея // Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 9-10. Київ, 2010. С. 193-226.

часу крізь двері страха і чекання"[21]. Аналогічні періоди простежуються і у запорозького козацтва, що є прямим посвідченням величини впливу здобичництва на соціальну організацію прикордонних спільнот – байдуже на якому боці степового кордону вони розташовуються.

То ж, розглядаючи чинники соціальної єдності прикордонних спільнот і включаючи в цей контекст відстеження практик використання речей, маємо підстави для висновку про те, що і перші, і другі перебували під мінімальним впливом ринкових відносин; що ж до практики редистрибуції, то вона діяла в обсязі, визначеному не внутрішнім виробництвом, а спрямованою назовні свого колективу експропріацією. К. Поланьї виокремлював три основних типи зв'язків, що забезпечують людську соціальність і визначають специфіку економічної організації: реципрокність (дарообмін), редистрибуція (централізований розподіл) і ринок[22]. Останній, в описаному А. Смітом вигляді саморегульованої системи, існує лише тоді, коли праця, земля і гроші стають товаром. Тобто це є характеристикою модерної доби, причому стосується меншої частини людства. Здебільшого ж "економічна діяльність людини.., підпорядкована загальній системі її соціальних зв'язків. Людина діє не для того, щоби забезпечити свої особисті інтереси у сфері володіння матеріальними благами, вона прагне гарантувати свій соціальний статус, свої соціальні права, свої соціальні переваги. Матеріальні ж предмети вона цінує лише оскільки, постільки вони спрямовані на цю ціль. Ані процес виробництва, ані процес розподілу не пов'язані з якими-небудь осібними економічними інтересами в плані володіння речами, але кожний окремий етап, кожний крок у цих процесах строго обумовлений цілою низкою соціальних інтересів, які за кінцевим рахунком і гарантують те, що необхідний крок буде зроблений"[23].

Якщо здобичництво, торгівля і "плата за службу" характеризують зв'язки прикордонного суспільства із зовнішнім світом, то всередині цього суспільства широко розгорталися зв'язки типу реципрокції. Реципрокність характеризують як практику обміну дарунками на неринковій основі, або: "принципу товарного обігу протистоїть ідея пролонгованого повернення та взаємності дарунків"[24]. К. Поланьї, розглядав це явище, спираючись

---

[21] Цит. За: Кримський А. Сторінки з історії Криму та кримських татар // Студії з Криму. К., 1930. С. 6.

[22] Зазначене можна розглядати як те, що реципрокції, редистрибуція і ринок діють у будь-якому суспільстві будь-якого часу, проте в різній пропорції.

[23] Поланьи Карл. Великая трансформация. С. 58.

[24] Барсукова С. Ю. Реципрокность в теории экономических систем // "Великая трансформация" Карла Поланьи: прошлое, настоящее, будущее: Сб. ст. под общей ред. Р. М. Нуреева. М., 2006. С. 237.

на праці антропологів Р. Турнвальда і Б. Маліновського, слідом за ними зауваживши: “соціально значимі акти реципрокної поведінки, як правило, основуються на симетричних формах соціальної організації”[25]. Тобто вони виконують функцію основної підвалини соціального зв’язку в суспільстві, в якому стани або відсутні, або не є розвиненими.

Суспільства українського степового порубіжжя якраз демонструють або егалітарні моделі (запорозьке козацтво), або моделі несталої стратифікації. Власне тому представникові спадкового стану (хан, бій, мурза) було потрібно постійно підтримувати свій статус, слабко захищений наявними адміністративно-правовими механізмами. Навіть у такій цілком сформованій державі з високим міжнародним статусом як Кримське ханство. Прикметно, що Іслама Гірей-хана, попри його високий авторитет, міг критикувати пересічний кримський селянин у присутності значного чиновника, не переймаючись наслідками[26]. Звісно, кримськотатарське суспільство було стратифікованим і мало сталі політичні інститути, однак, все ж, у ньому обумовлена народженням належність до певної ієрархічної позиції сама по собі не гарантувала відповідного суспільного значення. Відтак існував великий простір для розгортання реципрокних зв’язків–відносин: дарунок (надання послуги) спричиняє віддарювання; в ситуації, коли зворотнє віддарювання є меншим, вступають у дію відносини залежності, клієнтели[27], принаймні моральна спонука-обов’язок. Дбаючи про свій престиж, – твердить Ш. де Пейсонель, – султани (спадкоємці кримського хана) мусили віддавати все, що мали – аж до останньої одежини, отримуючи натомість мінімально необхідне для прожиття; різниця між подарованим і отриманим конвертувалася у неофіційну владу, від обсягів якої залежало досягнення і втримання влади офіційної. “Навіть хана, – наголошує Пейсонель, – люблять і поважають піддані з причини його щедрот; він – батько всього дворянства, усі бідні дворяни, що приїздять до двору, вдягаються й утримуються його коштом, що відриває чималу частину його прибутків”[28]. Наведемо для порівняння кавказький матеріал: “Дійсний наїзник в уявленні черкесів повинен бути щедрим, роздавати все, що добуває під час походів.., сам мусив

[25] Поланьи К. Экономика как институционально оформленный процесс // «Великая трансформация» Карла Поланьи: прошлое, настоящее, будущее: Сб. ст. Под общей ред. Р. М. Нуреева. М., 2006. С. 53.

[26] Халим Гирай-султан. Розовый куст ханов. С. 86-87.

[27] Васильев Л. С. Становление политической администрации (от локальной группы охотников и собирателей к протогосударству-чифдом) // Народы Азии и Африки. 1980. № 1. С. 177-178.

[28] Пейссонель Ш., де. Записка про Малу Татарію / Пер. з фр. В. Лотошникової; вступ. ст., прим. і коментарі В. Грибовського. Дніпропетровськ, 2009. С. 19.

уникати розкошів, домашнього затишку, комфорту, ходити у буквальному сенсі обірваним"[29]. Власне таку ж готовність до дарування, щедрої гостинності, нехтування світом речей в поєднанні з жорстким звичаєво-правовим регулюванням того що може бути об'єктом здобичництва, а що ні – все це вдосталь представлено у літературі про запорозьке козацтво, хоча здебільшого без коректної соціокультурної локалізації.

Відтак, обіг речей і послуг всередині прикордонних суспільств циркулює в складній круговерті, що обертається довкола здобуття або підтримання наявних соціальних рангів. Причому рангів, які не були гарантованими державними інститутами у тій мірі, як у суспільствах з централізованою редистрибуцією або консолідованих внутрішнім ринком. На степовому порубіжжі ранги підтримувалися соціальним капіталом, накопичуваним у реципрокціях і конвертованим у політичну владу. Реципрокції визначали поділ світу на "свій" і "чужий": "своїм" було те, що покривалося щільною мережею реципрокцій, в той час як "чуже" не було включене до цієї мережі або слабко охоплювалося нею. То ж "чуже" і є об'єктом, на який спрямовується здобичництво. Останнє ж етично виправдане саме тому, що слугує згуртуванню і добробуту "свого" суспільства.

[29] Мирзоев (Марзей) А.С. Черкесское наездничество "зекIуэ" (Из истории военного быта черкессов в XVIII – первой половине XIX в.). Издание второе. Нальчик, 2004. С. 97.

Богдан Галь
Дніпропетровськ

Світ службових речей провінційного жандарма дореформеної доби

Форма не настільки зрозуміла, як зазвичай думають.
У форми є явне і таємне життя…
Д. Крейг. Коротка історія уніформи.

Правителі здавна намагалися виділити своїх слуг/службовців із натовпу, наділяючи їх специфічними і, водночас, одноманітними знаками приналежності до своєї особи (одягом, фалерами, зброєю, засобами пересування і т.і.). У ранньомодерну добу зіткнень масових армій (прото) національних держав і проникнення урядових агентів у саму товщу суспільства, аж до міських нетрів і сільських закутків, питання зовнішньої ідентифікації, уніфікації та ієрархізації власних службовців, і, відповідно, регламентування їх службових речей набуває неабиякої ваги. Із політичною мобілізацією широких верств населення не меншого значення набуває й інше завдання уніформи[1] – служити упізнаванню урядових службовців з боку суспільства і створенню їх чіткого образу у свідомості громадськості[2].

Хрестоматійно відомі рядки, що їх зазвичай приписують перу М. Лермонтова,

«И вы, мундиры голубые,
И ты, им преданный народ» 1841(?)

– дозволяють проілюструвати останню тезу на прикладі виділення поетом із управлінського загалу і образного сприйняття однієї з груп

[1] Від лат. uniformis - одноманітний.
[2] Припустимо, що третім завданням, яке вирішує уніформа, крім ідентифікації урядових службовців (інструментів влади) з боку суб’єкта (правителів) і об’єкта влади (суспільства), є їх самоідентифікація.

модернізованого апарату управління Російської імперії – жандармських підрозділів[3]. Більше того, перефразовуючи критичний випад Б/ Латура на адресу його опонентів[4], йдеться про ситуацію, коли система суспільних відносин сприймається через річ, тобто штучна/природна річ спочатку набуває рис суспільної, аби потім витіснити її, об'єкт суспільний заміщається попередньо соціалізованим природним об'єктом і саме останній сприймається як його істинна сутність[5].

Історія світу службових речей провінційних жандармів дореформеної доби вивчена доволі фрагментарно. Ще в зеніті миколаївського правління (1841) було розпочато реалізацію масштабного проекту історичного опису одягу і озброєння російських військ[6], – зокрема, витяги із законодавчих актів були проілюстровані кольоровими зображеннями амуніції жандармів (Окремого корпусу) внутрішньої сторожі і губернських/портових команд Окремого Жандармського корпусу. Тривалий час потому російська провінційна жандармерія перебувала на маргінесі дослідницької уваги[7], аж поки

[3] Хронологічно близька їй гоголівська згадка про «світлого гостя у вигляді шинелі» («Шинель», 1842) вказує на універсальний характер і результати цього процесу.

[4] Про полеміку прибічників символічного (П. Бурд'є) і матеріального (Б. Латур, К. Кнорр-Цетіна) підходів до аналізу речей див. докладніше: Вахштайн В. Социология вещей и «поворот к материальному» в социальной теории // Социология вещей. Сборник статей / Под ред. В. Вахштайна. М., 2006. С. 7-39.

[5] Латур Б. Когда вещи дают отпор: Возможный вклад «исследований науки» в общественные науки // Социология вещей… С. 344.

[6] Висковатов А.В. Историческое описание одежды и вооружения российских войск, с рисунками, составленное по высочайшему повелению. СПб., 1841-1862. Інтернет-ресурс: http://www.memorandum.ru/viskowatov/imglist.html#T06 або http://listat.ru/. Про подальшу історію цього проекту див. докладніше: Никитин А.Л. К истории создания «Исторического описания одежды и вооружения российских войск» (Историко-библиографический очерк) // Старый барабанщик. 1995. № 1. С. 13-16 http://www.listvinoleg.nm.ru/Fon/History.htm.

[7] У 1970-ті П. Зайончковський ставить питання про залучення жандармських звітів як джерела до історії місцевого урядового апарату (Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. М., 1978. С. 8). Але в наступні два десятиліття їх використання буде обмежено сибірськими (Л. Дамешек, А. Ремнев, Н. Матханова) і поволзькими (В. Романов) студіями: Дамешек Л.М., Кодан С.В., Шавров А.В. Материалы жандармских ревизий 1828-1832 гг. как источник изучения деятельности сибирского аппарата управления // Источники по истории общественной мысли и культуры эпохи позднего феодализма. Новосибирск, 1988; Ремнев А.В. Самодержавие и Сибирь. Административная политика в первой половине XIX в. Омск, 1995; Матханова Н.П. Формальная и неформальная иерархия чиновничества в России XIX века (по донесениям жандармских штаб-офицеров) // «Сибирь – мой край…»: Проблемы региональной истории и исторического образования: Сб. науч. трудов: К 75-летию Е.И. Соловьевой / Новосибирский государственный пед. ун-т; Ред. Зверев В.А. Новосибирск, 1999. С. 154-

в останнє десятиліття з'явились спеціальні дослідження із порівняльної історії європейської жандармерії[8], із дореформеної історії персоналій і структур російського Окремого Жандармського корпусу[9]. Втім питання жандармської уніформи і до сьогодні лише зрідка виринає на сторінках спеціальних військово-історичних видань[10].

Джерельну базу даного дослідження світу службових речей провінційних жандармів дореформеної доби склали законодавчі акти, які регламентують комплектність, крій, кольори уніформи і правила її носіння.

Світ навколо жандармської речі

Особливості еволюції світу службових речей російських дореформених жандармів визначили ґенеза самого явища жандармерії, склад, підпорядкування і обов'язки провінційних жандармських структур, а також впливи з боку паралельної еволюції службових речей інших військових формувань імперії.

167; Матханова Н.П. Губернаторские отчеты и жандармские донесения как источник по истории российского провинциального чиновничества середины XIX в. // Источники по русской истории и литературе. Средневековье и Новое время. Новосибирск, 2000. С. 204-236. Романов В.В. Реформа организации местных подразделений Корпуса жандармов в конце 20 – начале 30-х гг. XIX в. (на примере Поволжья) / В.В. Романов // Вестник Волжского университета им. В.Н. Татищева. Выпуск 25. Тольятти, 2002. С. 283-292. Монографія Л. Шепелєва відновлює у СРСР інтерес до історії імперської військової уніформи (Шепелев Л.Е. Титулы, мундиры, ордена в Российской империи. Л., 1991. С. 93-102), але в ній жодного слова про жандармську уніформу. Майже одночасно із роботою Л. Шепелєва з'явилася монографія В. Земцова і В. Ляпіна з історії єкатеринбурзьких мундирів, де, зокрема, зустрічається короткий опис уніформи жандармського штаб-офіцера (Земцов В.Н., Ляпин В.А. Екатеринбург в мундире: форменная одежда в истории Екатеринбурга XVIII – начала XIX в. Екатеринбург, 1992. С. 130).

[8] Бибиков Г.Н. Clive Emsley. Gendarmes and the State in Nineteenth-Century Europe. Oxford: Oxford University Press, 1999; Gendarmerie, Etat et société au XIXe siècle. Actes du colloque du Centre de recherches en histoire du XIXe siècle. Paris, 2002. // РУССКИЙ СБОРНИК: Исследования по истории России / Ред.-сост. О.Р. Айрапетов, Мирослав Йованович, М.А. Колеров, Брюс Меннинг, Пол Чейсти. М., 2009. Том VI. С. 284-293; Histoire de la maréchaussée et de la gendarmerie: Guide de recherché / Sous la direction de Jean-Noël Luc. Paris, 2005.

[9] Мухина Е.Н. «Человек толпы» (Портрет губернского жандармского штаб-офицера эпохи Николая I) // Вестник Московского университета. Сер. 8. История. М., 2000. № 4; Романов В.В. Политическая полиция Российской империи 1826-1860 гг.: основные тенденции развития. Ульяновск, 2007; Бибиков Г.Н. А.Х. Бенкендорф и политика императора Николая I. М., 2009.

[10] Напр.: Попов С. «…Команды привести в лучшее устройство…» Внутренняя стража. 1811-1816 // Цейхгауз. 2009. № 1 (29). С. 6-12.

Термін *«жандарми»* походить від французького виразу *gens(t) d'armes,* що означає *(благородних) людей зброї.* У Середні віки так називали дворян французької лейб-гвардії, в ренесансну добу – важкоозброєних кіннотників (аж до заміщення традиційного терміну «лицар»), а після розтиражованої Європою воєнної реформи Людовика XIV, яка позбавила жандармів супроводу легкоозброєних вершників і знову ввела до складу палацової гвардії, термін «жандарми» зберігається лише у Франції (до 1791) та Пруссії (до 1806), в той час як у інших країнах його витісняє термін «кірасири»[11].

У сучасному сенсі воєнної (або воєнізованої) поліції корпус жандармів створює у 1791 р. знову-ж-таки французький революційний уряд на заміну попередньої земської поліції (*maréchaussée*). З того часу і до наших днів модерна жандармерія, за визначенням англійського історика К. Емслі, – це поліція з військовим статусом, підпорядкована, в першу чергу, воєнному міністру, порядок дій, дисципліну і ієрархічну співпідпорядкованість якої визначає військовий устав, до компетенції якої відноситься:

- охорона громадського порядку (перш за все, у сільській місцевості);
- охорона основних транспортних магістралей;
- збір інформації про громадські настрої[12].

За французькою моделлю у постнаполеонівську добу створюються і структурні елементи російської жандармерії в армії, гвардії та у провінції: Жандармський армійський (колишній Борисоглібський драгунський[13]) полк (30.08.1815); Жандармський л.-гв. напівескадрон (27.12.1815); жандармські команди (01.02.1817, спочатку у складі внутрішньої варти, а з 01.07.1836 – Окремого Жандармського корпусу).

Зокрема, у російській провінції (губернські центри, міста-фортеці та портові міста) згідно з указом «Про започаткування жандармів внутрішньої варти» від 1 лютого 1817 р. замість підпорядкованих губернаторам поліцейських драгунських команд з'являються жандармські команди у складі

[11] В Російській імперії термін «жандарми» вперше зустрічається у 1792 р., коли у складі гатчинських військ Павла Петровича з'явилася кінна команда, що її називали то кірасирським, то жандармським полком. Після інтронізації Павла І команда ця увійшла до складу лейб-гвардії Кінного полку, і ім'я жандармів не згадувалося до 1815 р. (А.Я. <Яновский А.Е.> Жандармы // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1890-1907. Т. XIa. Інтернет-ресурс: http://ru.wikisource.org/wiki/%D0%AD%D0%A1%D0%91%D0%95/%D0%96%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D0%BC%D1%8B.

[12] Бибиков Г.Н. Clive Emsley… С. 285.

[13] В минулому – один із ландміліційних полків Української лінії.

внутрішніх гарнізонних батальйонів (у губернських містах) та інвалідних команд (у портових містах)[14] (див. *Таблиця 1*). Губернську жандармську команду складало 30 осіб: обер-офіцер (за чином надавався денщик, який не входив до штату), вахмістр, молодші унтер-офіцери (3), рядові (24), коновальський і ковальський учень (1). 11 квітня 1817 р. підпорядкування жандармських команд було дещо змінено (*«в состав сих батальонов не включать, но содержать особенно при сих же внутренних батальонах»*[15]), а склад збільшено на одну особу – денщика командира команди (усього – 31 особа).

Службові обов'язки жандармських команд визначались як «однакові із внутрішньою вартою» і поділялися на суто військові і «відносно губернського начальства». Йшлося про охорону порядку під час масових зборів, придушення заворушень, пошук грабіжників, розбійників, біглих злочинців і дезертирів, вилучення заборонених і контрабандних товарів, допомогу при пожежах і повенях, допомогу вільному руху внутрішнього продовольства. «В разі необхідності», тобто як виключення, жандарми внутрішньої варти допомагали у виконанні законів і судових рішень, супроводжували «надзвичайних» арештантів і, «якщо надійде спеціальна вимога», навчали рекрут для кавалерійської служби. На відміну від інших формувань внутрішньої варти жандарми не брали участі у відправці військових, які перебрали відпустку, до їх частин, транспортуванні коштів, зборі податків і недоїмок, караулі біля присутственних місць, в'язниць та острогів.

[14] «Необходимость и польза конных отрядов в составе внутренней стражи представлялась при самом образовании стражи сей <тобто, у 1811 р.>; но начавшаяся тогда война воспрепятствовала учреждению оных. <…> Неудобство зависимости от Гражданского ведомства воинских команд, имеющих одинаковую с внутреннею стражею обязанность службы, само по себе доказательно» (Высочайше утвержденное положение для Жандармов внутренней стражи // Полное собрание законов Российской империи <далі: ПСЗ РИ>. СПб., 1830. Т. XXXIV. № 26650. С. 50).

[15] Именный, данный Начальнику Главнаго Штаба. – О штате одного Гарнизоннаго баталиона на внутреннем содержании из 4 рот, и Жандармской команды // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. LXIII. Ч. II. 1817. К № 26.784. С. 57.

Таблиця 1.

Структурне підпорядкування губернських батальйонів
у складі внутрішньої сторожі*, 1817-1827

	Внутрішня сторожа				Окремий корпус внутрішньої сторожі			
	01.02.1817-20.02.1818				20.02.1818-28.04.1827			
	округ	квартира	бригада	квартира	округ	квартира	бригада	квартира
Чернігівський	4	Орел	1	Чернігів	3	Київ	1	Чернігів
Харківський	5	Курськ	1	Харків			2	Харків
Полтавський								
Київський			2	Житомир			1	Чернігів
Житомирський					12	Вільно	3	Житомир
Херсонський	6	Катеринослав	1	Херсон	4	Херсон	1	Херсон
Катеринославський							2	Катеринослав
Таврійський (у Сімферополі)								
Кам'янець-Подільський			2	Кам'янець-Подільський	12	Вільно	3	Житомир

* на території сучасної України.

Складено за: ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXXI. С. 631-632; ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXXV. С. 122-123; Попов С. «…Команды привести в лучшее устройство…» Внутренняя стража. 1811-1816 // Цейхгауз. – 2009. – № 1 (29). – С. 10-11.

28 квітня 1827 р. згідно з іменним указом, даним управляючому Головним Штабом, «Про утворення п'яти Округів Жандармського Корпусу»[16] жандармські команди внутрішньої варти увійшли до складу Окремого Жандармського корпусу (у системі військового міністерства), що складався зі столичних жандармських дивізіонів (2), округів (5), відділень (26), губернських, обласних і міських жандармських команд (51).

Управління новоутворених округів склали окружний начальник, штаб-офіцер, старший ад'ютант, аудитор, писарі (4), інвалід, секретар (усього 10 осіб); управління штаб-офіцерів у губерніях – штаб-офіцер, обер-офіцер (за ад'ютанта), писарі (2) (усього 4 особи)[17]; склад жандармської команди спеціально не фіксувався і є сенс припустити, що зі створенням Окремого Корпусу жандармів він не змінився.

Провінційні жандармські команди з цього часу і до 1 липня 1836 р. мали подвійне підпорядкування: по інспекторській частині – шефу Окремого Корпусу жандармів, по стройовій і господарській частині – шефу Окремого Корпусу внутрішньої варти (власне, як і раніше, командирам внутрішніх

[16] Именный, данный Управляющему Главным Штабом. – Об учреждении пяти Округов Жандармского Корпуса. С приложением положения, росписей и штата // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе <ПСЗ РИ-2>. СПб., 1830. Т. II. № 1062. С. 396-397.

[17] Кількість денщиків у складі обох управлінь не обумовлена.

гарнізонних батальйонів)[18].

Остаточне оформлення структури окремого Корпусу жандармів, штатів його підрозділів і перепідпорядкування йому провінційних жандармських команд («*все Жандармские команды, в ведении корпуса внутренней стражи и прочего начальства ныне состоящие, отделяются от оных и присоединяются к управлению Корпуса Жандармов*») відбулося із появою нового «Положення про Корпус жандармів»[19] від 1 липня 1836 р. Окремий Корпус жандармів склали округи (7)[20], столичні жандармські дивізіони (2), губернські жандармські штаб-офіцери (55), губернські і обласні (55), портові (5), міські (2) і фортечні (3) жандармські команди (див. *Таблиця 2*).

Таблиця 2.

Структурне підпорядкування губернських (портових) жандармських команд у складі Окремого жандармського корпусу*, 1827-1867

<table>
<tr><td></td><td colspan="5">Окремий жандармський корпус</td></tr>
<tr><td></td><td colspan="3">28.04.1827-01.07.1836</td><td colspan="2">01.07.1836-1867</td></tr>
<tr><td></td><td>округ</td><td colspan="2">відділення (центр)</td><td colspan="2">округ (центр)</td></tr>
<tr><td>Житомирська</td><td rowspan="2">3</td><td rowspan="2">2</td><td rowspan="2">Житомир</td><td rowspan="3">4</td><td rowspan="3">Вільно</td></tr>
<tr><td>Кам’янець-Подільська</td></tr>
<tr><td>Київська</td><td rowspan="10">4</td><td>1</td><td>Київ</td></tr>
<tr><td>Чернігівська</td><td rowspan="2">2</td><td rowspan="2">Полтава</td><td rowspan="8">5</td><td rowspan="8">Полтава</td></tr>
<tr><td>Полтавська</td></tr>
<tr><td>Херсонська</td><td rowspan="5">4</td><td rowspan="5">Катеринослав</td></tr>
<tr><td>Миколаївська портова</td></tr>
<tr><td>Катеринославська</td></tr>
<tr><td>Сімферопольська</td></tr>
<tr><td>Феодосійська портова</td></tr>
<tr><td>Одеська портова</td><td>5</td><td>Одеса</td></tr>
<tr><td>Харківська</td><td>3</td><td>Харків</td><td>6</td><td>Казань</td></tr>
</table>

* на території сучасної України.

Складено за: Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. II. – Приложения. I. Штаты и табели. – С. 130-131; Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XI. – Отд. II. – Приложения. I. Штаты и табели. – С. 342-343.

До штату управління округу ввійшли окружний начальник, штаб-офіцер, ад’ютант, секретар, старший ад’ютант, аудитор, писарі із кантоністів (4), інвалід, денщики (17) (усього 28 осіб), до штату управління штаб-офіцерів у губерніях – штаб-офіцер, ад’ютант, писарі із кантоністів (2), денщики (5) (усього 9 осіб), до штату жандармської команди в губернському

[18] Це було нормальною європейською практикою, так, тогочасна французька жандармерія була підпорядкована аж чотирьом (!) структурам – міністерствам військовому, юстиції, внутрішніх справ і поліції (Бибиков Г.Н. Clive Emsley... С. 286).

[19] Высочайше утвержденное положение о Корпусе Жандармов // ПСЗ РИ-2. Т. XI. Отд. 1. № 9.355. С. 772-782.

[20] У 1843 р. їх кількість зросла до 8.

місті: начальник команди (обер-офіцер), нижні чини стройові: вахмістр, унтер-офіцери кінні (3), рядові кінні (20) і піші (4), нестройові: писар (1), коновал (1), коваль (1), денщики (2) (усього 34 особи). Отже, нові штати загалом збільшились, але в управліннях обох рівнів здебільшого за рахунок формального введення до штатів денщиків, а от штат жандармської команди зазнав більш принципових змін – по-перше, значно збільшилась кількість нестройових нижніх чинів, по-друге, нові штати вперше фіксують у складі команд піших нижніх стройових чинів.

Виходячи із факту поєднання посад шефа окремого Корпусу жандармів (структура військова) і головного начальника III Відділення Власної Його Імператорської Величності Канцелярії (політична поліція, структура цивільна)[21], дослідники безапеляційно стверджують поступове повне підпорядкування окремого Корпусу жандармів політичній поліції[22], а самих жандармів визначають як «службовців політичної поліції» і, відповідно, зводять їх функціональні обов'язки до (контр)розвідки, контролю за суспільними настроями і театральної цензури[23].

Втім, нове «Положення про Корпус жандармів» чітко визначало обов'язки шефа жандармів, начальника Штабу, начальників округів як інспекційні, а щодо обов'язків штаб-офіцерів у губерніях відсилало до спеціальних інструкцій; про жандармські команди – ні слова, тобто, припускаємо, що їх функціональні обов'язки із остаточним переведенням із Окремого Корпусу внутрішньої варти до Окремого Корпусу жандармів залишились незмінними. Тому є сенс погодитись із твердженням Г. Бібікова, що із поєднанням в особі графа О.Х. Бенкендорфа посад шефа жандармів і керівника політичної поліції імперії реальні повноваження начальників жандармських команд не зазнали суттєвих змін, а завдання, пов'язані із діяльністю політичної поліції, в кращому випадку лягли на плечі окружних жандармських управлінь і губернських штаб-офіцерів[24].

[21] Із 1839 р. було об'єднано ще й посади начальника Штабу Корпусу жандармів і управляючого III-м Відділенням (Министерство внутренних дел: Исторический очерк. 1802-1902 / Ред. Адрианов С.А. СПб., 1902. С. 99).

[22] Emsley C. Gendarmes and the State in Nineteenth-Century Europe. Oxford: Oxford University Press, 1999. P. 241.

[23] Российский историко-бытовой словарь / автор-составитель Л.В. Беловинский. М., 1999. С. 139.

[24] Бибиков Г.Н. А.Х. Бенкендорф и политика императора Николая I: Автореф. дис. … канд. ист. наук. М., 2009. С. 19. Ймовірно, саме в цьому контексті варто розуміти зауваження української дослідниці В. Шандри про «відсутність місцевих установ політичної поліції», яка «зумовила покладання на Канцелярію генерал-губернаторів виконання й цієї функції» (Шандра В.С. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802-1856: функції, структура, архів. К., 2001. С. 244).

Жандармська річ у навколишньому світі

Комплект службових речей провінційного жандарма дореформеної доби вперше визначила підготовлена комісаріатським департаментом військового міністерства і Височайше затверджена Табель мундирних, амунічних[25], збройних та інших речей для гарнізонних батальйонів від 24 травня 1817 р.[26].

Основні елементи провінційної жандармської уніформи походять від уніформи Борисоглібського драгунського полку (зокрема, славно- (чи сумно-?!) звісні мундири світло-синього кольору), яка з незначними змінами стала зразком для уніформи Жандармського полку, а та, в свою чергу, – для столичних жандармських ескадронів і, нарешті, для жандармських команд внутрішньої варти зі зміною армійського червоного кольору прибору на характерний для внутрішньої варти жовтий.

Із 206 пунктів Таблиці «О амуничных вещах» (додаток Табелі) до кавалерійських команд жандармів у кожному губернському місті відноситься близько ста найменувань. Відсутність точності пов'язана із тим, що дані Таблиці (с. 60-69) не вповні відповідають даним Додаткових пояснень до графи III[27] означеної Таблиці (с. 73-74). Зокрема, в Додаткових поясненнях наявні, а у Таблиці відсутні палаші, але є темляки[28] до них, тобто палаші у Таблиці було елементарно пропущено.

На амуніцію губернської жандармської команди виділялося 5661 крб. 3¾ коп., встановлювався час використання окремих речей (в роках) і, таким чином, вираховувались річні витрати на амуніцію – 1537 крб. 50¾ коп. (для порівняння: річні «столові» губернського штаб-офіцера становили 2000 крб.). Житлом жандармські команди забезпечували уряд чи міста, до яких вони були приписані, провіантом в натурі – магазини, в той час як на усе інше, тобто фураж, придбання матеріалів, виготовлення службових речей і ремонтні роботи надавалися кошти[29]. Власне матеріал

---

[25] Амуніція – військове спорядження, в широкому сенсі – одяг, спорядження і зброя.

[26] Высочайше утвержденная Табель. – О мундирных, амуничных, оружейных и прочих вещах для одного гарнизонного баталиона на внутреннем содержании, состоящаго из четырех рот // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXXIV. № 26.874. С. 316; Именный Начальнику Главного Штаба. О утверждении табелей о амуничных вещах баталионов: гарнизонного и Гвардейского Фурштатскаго и Жандармских эскадронов // ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. LXIII. Ч. II. 1817. К № 26.874. С. 59-79.

[27] Амуніція губернських жандармських команд.

[28] Шкіряна або ткана петля із кістю на кінці, що її носили на рукоятці (ефесі) холодної зброї, для надягання на руку.

[29] Так, в указах від 1 лютого 1817 р. і від 1 липня 1836 р. згадується про закупівлю коней на місцях, а от про поставки зброї інформації немає.

(не готові речі) видавався лише на дві з трьох сорочок, в той час як на третю – так само гроші.

Аби службові речі залишалися при цьому одноманітними, комісаріатський департамент військового міністерства розсилав жандарм-ським командам затверджені зразки речей із білетами за підписом начальника Штаба Корпусу жандармів і з печаткою. Для обмундирування жандармських команд призначалися кравці і чоботарі із внутрішньої варти за домовленістю губернських штаб-офіцерів із командирами гарнізонних батальйонів[30].

В разі, якщо на місцях не було майстрів для виготовлення особливо складних речей, як-от касок (1835), комісаріатський департамент брав на себе їх поставки («на будущее время отпускать от Комисариата шитые каски»), та й то із обмеженнями («но без плюмажей, на кои выдавать по прежнему деньги по штатным ценам»), виготовляючи їх за спрощеною системою стандартів («каски же при Комисариате строить на три меры, то есть: на большую, среднюю и малую, по равной части»). Заміна речей старих зразків на нові інколи відбувалася не раптово, а розтягувалася у часі («по мере выслужения сроков употребляемых ныне касок»)[31].

Службові речі кавалерійських команд жандармів у кожному губернському місті за таблицею «О амуничных вещах» (1817) більш-менш чітко поділяються на наступні групи: мундир у широкому розумінні слова[32], зброя і спорядження, коні і кінське вбрання, господарські інструменти.

За даними означеної таблиці, мундир жандармів внутрішньої варти складали наступні предмети: каска із ременями (28), картуз (29), шинель (29), каптан (28), сорочка (28), краватка (29), кітель (28), панталони суконні стройові світло-сині (29), рейтузи (28), рукавиці замшеві (28), чоботи мазані (28), чоботи «із простої шкіри» (29).

---

[30] Цей порядок передбачено «Положенням про Корпус жандармів» від 1 липня 1836 р., втім логічно припустити, що така практика існувала і раніше, тільки зразки речей жандармів внутрішньої варти затверджувались до 1827 р. керівництвом Окремого Корпусу внутрішньої варти. Натомість, «Командиры дивизионов заботятся иметь во вверенных им частях достаточное число нижних чинов, мастерства знающих» (Высочайше утвержденное положение о Корпусе Жандармов… С. 777).

[31] Именный, объявленный в приказе Военного Министра. – О введении в употребление касок новой формы во всех Кирасирских и Жандармских полках и внутренних Жандармских командах // ПСЗ РИ-2. СПб., 1830. Т. Х. Ч. 1. № 7827. С. 95-96.

[32] Мундир – загальна назва усього форменого одягу, а також найменування його частини, яка облягає верхню частину тіла і складається із основного (мундирного) і приборного (комір, обшлага, лацкани та ін.) сукна, а також металевого прибору (ґудзики, пряжки та ін.) (Российский историко-бытовой словарь… С. 274-275).

В історичному описі О. Вісковатова знаходимо деякі додаткові деталі щодо жандармського мундиру і, крім того, певні розбіжності зі списком речей із таблиці. Так, за даними О. Вісковатова, рядові жандармської команди внутрішньої варти були одягнуті у однобортний мундир зі світло-синього сукна з такими ж коміром, обшлагами і піхотного крою рукавними клапанами, з жовтими суконними погонами і облямівкою, з білими ґудзиками (по борту в один ряд), зі світло-синім підбоєм, панталони і до них високі чоботи (ботфорти?), рейтузи з жовтими лампасами і облямівкою і до них короткі чоботи, рукавиці без крагенів, шинель світло-синього кольору, з жовтими облямівкою на комірі, клапанами і погонами і з білими ґудзиками, світло-синій картуз із таким самим околишем і жовтою облямівкою згори и по обох краях околиша, драгунську каску. У жандармських унтер-офіцерів були ті ж речі, що й у рядових, тільки мундир зі срібним галуном на комірі и обшлагах. У штаб-офіцерів у 1817 р. залишилася попередня драгунська форма зі зміною тільки кольорів (червоний на жовтий) і зі срібними еполетами.

В подальші сорок дореформених років серед виділених нами чотирьох груп службових речей провінційних жандармів елементи мундиру змінювались найчастіше. При цьому виділяються два періоди найінтенсивніших змін – 1825-1828 рр., на які припадає 8 новацій, і 1835-1845 рр., коли зафіксовано 12 змін мундиру, що, вочевидь, пов'язано із підготовкою і втіленням у життя двох редакцій Положення про Корпус жандармів (1827, 1836).

Серед елементів мундиру найчастіше змінювалися:

- *знаки розрізнення*, як-от: нашивки на рукавах (1825, 1826), еполетах і погонах (1843) рядових, правила щодо носіння шевронів і аксельбантів рядових (1840, 1843), еполети (1827, 1837) і кокарди (1844) офіцерів;
- *головні убори*, як-от: каски (1827, 1835, 1845), картузи (1844), правила носіння шляп офіцерів (з поля) (1827);
- *офіцерські шинелі*, як-от: колір (1827), довжина коміру (1841), колір і крій похідних шинелей (1854).

Змін, спільних для мундирів нижніх стройових чинів і офіцерів, відбулося за цей час 6, причому по дві зміни припадають на 1826-1827, 1835-1836 і 1844-1845 рр. У трьох із шести випадках йдеться про трансформацію жандармських касок, які поступово зменшуються в розмірах (1827, 1835), і втрачають розкішний плюмаж на користь султану (1845), в інших трьох – про заміну кольорів сукна (1836) і облямівки картузів (1844) (жовтий колір внутрішньої варти замінено на червоний), а також про заміну білих панталон

з ботфортами і сірих з лампасами на сірі з жовтою облямівкою (1826)[33] (1826). Більшість змін мундиру виключно нижніх стройових чинів (5 із 7) стосувалася знаків розрізнення – нашивок (1825, 1826, 1843), шевронів (1840) та аксельбантів (1843) і припадала на 1825-1828 (3) і 1836-1843 рр. (4). Зміни виключно офіцерських мундирів були часто спрямовані на певні обмеження/уточнення – нова форма шарфу (1837), нова форма еполет (1837), заборона бантів на рейтузах (1839), довжина коміру шинелей (1841), чи-то на уніфікацію жандармського мундиру – обмундирування за зразком Жандармського полку (1827), похідні шинелі за зразком нижніх чинів (1854) і припали здебільшого на 1827 (3) і 1837-1844 рр. (5).

Джерело запозичень жандармського мундиру згадується у 13 випадках із 22, найчастіше їм слугували зміни кірасирського мундиру (6 випадків), трохи рідше – гренадерського (4), по одному випадку запозичень – у мундирів Жандармського полку, внутрішнього гарнізонного батальйону і драгун. Зокрема, у кірасирів було запозичені нашивки нижніх чинів (1826), каски (1827, 1835, 1845), однакові з шинелями нижніх чинів шинелі офіцерів (1854). У гренадерів взяли зірочки (1827), шарфи (1837) і кокарди (1844) офіцерів, кількість ґудзиків на шинелях (1836) і шеврони (1840) нижніх чинів. Логіку запозичень зрозуміти важко, оскільки, наприклад, нашивки нижніх чинів могли запозичатись і у кірасирів (1826), і у драгун (1843).

Зброю і спорядження жандармів внутрішньої сторожі складали: мушкет[34] із мідним прибором з ременем і пряжкою (24[35]), пістолет із прибором (28), палаш[36] (28), темляк (28), портупея[37] (28), півнагаліще[38] (24), піхви до штиків шкіряні товсті (24), лядунка[39] (28), перев'язь до лядунки (28), мідна бляха до лядунки (28).

[33] Именный, объявленный в приказе Начальника Главного Штаба. – О перемене одежды Гвардейским, Армейским и Внутренней стражи Жандармам // ПСЗ РИ-2. СПб., 1830. Т. I. № 252. С. 345. Виходячи з цього, припускаємо, що або включення білих панталон до списку службових речей жандармів внутрішньої варти відбулося після складання означеної вище таблиці, або панталони вже із 1817 р. були елементом жандармського мундиру, а у таблиці – черговий пропуск.

[34] Мушкетерами з середини XVIII і до середини XIX ст. називали, зокрема, озброєних мушкетами поліцейських солдат (Российский историко-бытовой словарь… С. 276). Відомостей про використання цього терміну для означення жандармів немає.

[35] Мушкетами були озброєні лише рядові жандарми, унтер офіцерам надали рушниці лише у 1835 р.

[36] Холодна рубляче-колюща клинкова зброя з прямим клинком (на відміну від шаблі).

[37] Перев'язь, прикріплена до поясу або перекинута через плече, для носіння холодної або вогнепальної зброї чи фляги.

[38] Шкіряний чохол для замка мушкета.

[39] Невеличка коробчаста шкіряна сумка для патронів, яку носили на перев'язі через ліве плече за спиною на рівні талії.

За даними О. Висковатова, спорядження унтер-офіцера відрізняли кольори темляка (білий з чорними і помаранчевими смугами) і вужча лядуночна перев'язь.

У дореформену добу спорядження і правила носіння зброї провінційними жандармами змінювалися частіше, аніж сама зброя. Так, встановлені лядунки і перев'язі нового зразка зі зменшенням величини кришок і ширини перев'язі (1834), затверджені правила носіння шаблі із сюртуком (1837), жандармським нижнім чинам присвоєні смугасті шкіряні темляки, як у Жандармському полку (1843), встановлена вершкова ширина лядуночної перев'язі (1851), штаб- і обер-офіцерам у похідній формі при сюртуках без шарфів наказано кріпити портупею поверх сюртуків (1853). Принципові новації щодо озброєння провінційних жандармів стосувалися заміни палашів на шаблі (1826) і надання рушниць унтер-офіцерам (1835). Положення іменного указу від 28 лютого 1835 р.[40] про надання нижнім чинам по одному пістолету залишає запитання, оскільки за означеним вище табелем жандармські нижні чини внутрішньої варти вже мали на озброєнні пістолети.

Джерело запозичень жандармської зброї і спорядження згадується у 3 випадках із 10, причому в усіх трьох йдеться про зміни драгунської зброї – палаш на шаблю (1826), ефес шаблі нового зразка (1834) чи драгунських же правил її носіння – шаблі із сюртуком (1837).

До такої специфічної групи жандармських речей як «коні і кінське вбрання»[41] відносяться: стройовий кінь (29), угорське сідло (28), пара залізних стремен (28), вальтрап[42] (28), пітник[43] (28), попони (28), пряжки до тюків (28), валіза (28), сак(в)и[44] фуражні (28), хребтуг[45] (28), недоуздки[46] (28), скребниці (28), щітки (28?[47]), лінійні мотузки (28), аркани (29), фляжки водоносні дерев'яні, обшиті шкірою (29), котли (10).

[40] Именный, объявленный Генерал-Адъютанту Графу Бенкендорфу Военным Министром. – О имении по одному пистолету нижним чинам Лейб-Гвардии Жандармского полуэскадрона, Жандармского полка и прочих Жандармских команд // ПСЗ РИ-2. СПб., 1830. Т. X. Ч. 1. № 7911. С. 183.

[41] Специфічної як через умовність віднесення живих істот до речей нарівні із вальтрапами чи пітниками, так і через невизначеність її еволюції, – зі зменшенням числа кінних нижніх чинів і появи піших (1836) кількість речей цієї групи мала змінитися, але відомостей про це бракує.

[42] В. або чепрак – товста суконна підкладка під сідло або пітник аби не натирати спину коня і оберігати пітник і сідло від лупи і поту.

[43] Повсть під сідло.

[44] Велика сумка збоку (або з обох боків) від сідла для речей або фуражу.

[45] Невеликий мішок для вівса.

[46] Узда без уділ.

[47] Не вказано.

О. Висковатов уточнює, що у жандармських нижніх чинів кінське вбрання залишалося драгунське, крім кольору вальтрапа, світло-синього з білими вензелями і коронами, замість червоних, обшитими жовтим шнурком, валіза була сірою; у обер-офіцерів сідло було без бушмату[48]; у штаб-офіцерів вензеля з коронами на вальтрапах були срібні.

За наступні десятиліття згадується всього дві новації щодо предметів цієї групи, і обидві стосувалися валізи. Так, було відмінено клапан з ґудзиками на валізах (1848) і розповсюджено на жандармів, за зразком кірасирів, правила комплектування офіцерського легко-кавалерійського в'юка (1854).

До групи господарських інструментів жандармів внутрішньої варти відносяться інструменти:

- для лиття куль (казан чавунний (1), половник залізний (1), форми стальні мушкетна (1) і пістолетна (1));
- для кроєння і шиття мундирів (праска залізна (1), ножиці для закрійника (1));
- для ковальських робіт (міхи з трубами (1), молоти великі (1) і малі (1), пили великі і малі (2), кліщі великі і малі (2), лещата стулові (1));
- для коновальських робіт (терпуги (1), різці (1), кліщі (1), молот малий (1), гвоздильня (1), ковадло (1)).

В подальшому новації щодо предметів цієї групи не зафіксовані.

Загалом, до особливостей еволюції світу речей провінційного жандарма дореформеної доби (1817-1867) відносяться:

- переважна увага до мундиру (особливо, до знаків розрізнення) на фоні меншої кількості новацій щодо елементів зброї, спорядження і кінського вбрання і відсутності зафіксованих змін щодо господарських інструментів;
- численні, але здебільшого непринципові запозичення елементів мундиру, зброї і спорядження, кінського вбрання із армійської кавалерії (мундир і кінське вбрання – у кірасирів та гренадерів, зброя і спорядження – у драгун);
- вертикальна уніфікація жандармського мундиру (поступове перебирання нижніми чинами офіцерських елементів розрізнення, натомість офіцерами – крою і кольорів мундирів і шинелей нижніх чинів);

[48] Шкіряне гніздо, що кріпиться до правого стремена. Ймовірно, в якийсь момент бушмат зникав і у нижніх чинів, оскільки відомий указ від 27 березня 1835 р. про його повернення (Именный, объявленный Главнокомандующему действующею армиею Военным Министром. – О ношении жандармским нижним чинам в пешем строю ружей в правой руке <по примеру Лейб-Гвардии Конно-Гренадерского полка>, а в конном <по прежнему> в бушматах // ПСЗ РИ-2. Т. X. Ч. 1. № 8000. С. 281).

- горизонтальна (регіональна) диференціація (1853-1854, уніформа жандармських команд Кавказького краю із папахами і шароварами).

Насамкінець, хотілося б процитувати згадувані вище правила комплектування офіцерського легко-кавалерійського в'юка, розповсюджені на жандармів 18 лютого 1854 р.:

«Укладка вещей в чемодан: в правом конце простыня – 1, перчаток1 – пара, рубаха 1, бинтов по 5 аршин 2 куска, носки 1, компресс, корпия[49]*, носовых платков 2: в левом конце – рубаха 1, подштанников 2, полотенце –1.*

В чемоданной обертке в особых для каждой вещи сделанных карманчиках – бритв 2, бритвенная кисточка – 1, ножницы 1, головная гребенка 1, карандаш 1, писчая бумага.

Хотя в описании этом и означены вещи, которые должны укладываться в чемодан и его обертку, но каждый из офицеров, не стесняясь описанием, по своему усмотрению может иметь в чемодане и другие вещи, которые он найдет для себя более необходимыми» [50].

У цих дріб'язкових подробицях (правий кінець валізи, лівий кінець валізи), у цій формалізації комплекту речей особистої гігієни (носова хустинка, бритва, гребінка) і одночасно мало не крамольних словах про «власний розсуд» жандармського офіцера – одночасно і квінтесенція миколаївського підходу до нормування світу службових речей, і передвістя наступаючої олександрівської «відлиги»…

[49] Матеріал для перев'язки ран і язв.

[50] Висковатов А.В. Историческое описание… Інтернет-ресурс: http://listat.ru/T20/T20_06.htm.

Оксана Вільшанська
Київ

Предметний світ городянина на рубежі XIX – XX ст.

Світ предметів є тлом і необхідною умовою існування людини, разом з тим предметний світ є тим об'єктом, на який постійно спрямовані зусилля людини. Матеріальному предметному світу притаманна відносна стійкість та незалежність існування. Окремий предмет – одиниця, частина сущого, є включеним в систему предметів; він належить водночас культурі, епосі, ментальності[1]. Світ речей водночас визначає та ілюструє епоху, її цінності та потреби.

В Україні на рубежі XIX – XX ст. предметний світ городянина зазнавав значних змін, наповнювався новими речами[*], в першу чергу за рахунок технічних винаходів, які почали відігравати велику роль у повсякденному житті, деякі традиційні предмети набували нових значень. Як писав відомий економіст у 1898 р.: «В цей час завдяки великим винаходам відбулися глобальні зміни у світовій економіці: здешевлення виробництва; покращення шляхів сполучення, здешевлення та прискорення перевезень; узгодження світових цін, при загальній тенденції до їх зниження. Жодна інша епоха (йдеться про епоху великих винаходів) за весь час існування людства не давала таких результатів»[2].

---

[1] Мухина В.С. Предметный мир как жизненное пространство личности // Развитие личности. 2003. № 2. С.227.

[*] У нашій статті ми не розділяємо значення понять «предмет» та «річ», абстрагуючись від тонкощів їхніх сенсів, вживаємо як синоніми.

[2] Гулишамбаров С.Й. Всемирная торговля в XIX веке. СПб., 1898. С.182.

Зрозуміло, що ці зміни стали відчутними, насамперед, у житті мешканців великих міст в Україні**.

Слід зазначити, що темпи урбанізації в Україні перевищували загальноімперський показник в першу чергу за рахунок припливу населення у великі міста[3]. Питома вага міського населення у 1913 р. становила 15,1%.

У людській свідомості великі міста сприймалися як особливий світ, із певним набором атрибутів. Найбільш помітним і яскравим явищем, що в цей час вирізняли великі міста було впровадження електричного освітлення замість гасового. Наприклад, у О.Купріна персонаж оповідання «Білий пудель», датованого 1903 р. мандрівний шарманщик каже: «В Киеве, Харькове, или скажем, в городе Одессе – фонарей видимо-невидимо…все электричество горит»[4]. В «Киевских епархиальных відомостях» за 1915 р. було надруковано розповідь паломників з Полтави, що проїздом потрапили до Харкова. Побачивши електричне освітлення вулиць, освітлені трамваї, вони були просто-таки вражені. Навіть олтар церкви був ілюмінований електричними лампочками[5]. Тобто навіть у 1915 р. для Полтави це була дивина.

Спогади Ніни Василенко – дочки К.П. Василенка яскраво і емоційно ілюструють її дитяче враження від змін, що відбувалися в домі: «Коли в Києві почали проводити електрику, батько потурбувався, щоб нам її провели одним з перших. За тих часів це була велика подія, не менш значна, ніж приїзд царя. ...Велика висяча лампа в їдальні була перероблена на електричну. Не треба запалювати свічки та гасові лампи, достатньо повернути вимикач – і світло горить і у ванній, і в кухні, і в туалеті. Квартира наповнилася незвично яскравим світлом. Для мене це було дивне свято. Зараз навіть важко уявити, наскільки значимим був перехід від гасового освітлення до електричного»[6]. Дійсно, із запровадженням електричного освітлення

** У 1900 р. в Україні виділялося чотири великих центри: Київ – центр внутрішньої торгівлі, машинобудування, адміністративного управління та культурного життя, що налічував 250 тис. мешканців; Харків, в якому зосереджувалися торгівля й промисловість Лівобережжя з населенням 175 тисяч, Одеса – портове, торгове й промислове місто, населення якого сягнуло 400 тис. і Катеринослав – промисловий центр Півдня, населення якого за кілька десятиліть виросло з 19 до 115 тис. У 1914 р. ці міста – Київ, Харків, Одеса і Катеринослав – були серед десяти найбільших міст імперії.

[3] Доценко А.І. Географічні особливості процесів урбанізації на Україні (XIX – XX ст.) // Український історико-географічний збірник. К., 1972. Вип.2. С.49.

[4] Куприн А.И. Повести и рассказы. М., 1986 С.205. (Классики и современники. Русс. классич. лит.)

[5] Полтавские епархиальные ведомости. 1915. № 14.

[6] Василенко К.П. Статті. Спогади. Листування. К., 2002. Ч.ІІ. С.191.

лампи як настільні так і люстри на стелю, часто просто перероблювалися на електричні, резервуар для гасу, залишався у якості декоративного елементу. Між тим, спочатку електричне освітлення вважалося занадто яскравим, замало не шкідливим, «через надмірну кількість фіолетових та ультрафіолетових променів у ньому, а також шкідливий для очей відблиск. Суперечила вимогам гігієни і нерівномірність яскравості світла, внаслідок коливань напруги, чи недосконалості світильника»[7]. Жіночі журнали давали рекомендації щодо виготовлення саморобних абажурів, якими слід було прикривати електричні лампи, щоб уникнути занадто яскравого світла. Також, пропонували святковий стіл прикрашати канделябрами зі свічками, «світло яких сприятливе для кольору обличчя». Ця ідея викликала моду та попит на старовинні латунні канделябри в антикварних магазинах[8].

Між тим, технічні вдосконалення настільки покращували життя, що призвичаївшись до них, відчувши їх зручність, вже важко було відмовитись від користування ними. Наприклад, у листі до Б.Грінченка із Звенигородки до Києва від 17 серпня 1904 р. А. Кримський просить «щоб повість була переписана не рукою, а пишучою машинкою, ...отак я зовсім легко могтиму подбати про виправки в ній ...коли читаєш друк, то кожна недоладність сама собою кидається у вічі»[9]. Коли П.Коваленко у листуванні попросив Лесю Українку надіслати почитати її новий твір, вона відповіла, що має лише один примірник, а другий їй ще треба вручну переписати[10]. Вочевидь значного часу і фізичних зусиль вимагала не тільки творча праця, а ще й сам процес написання[*].

А ось що з приводу розповсюдження друкарських машинок писав кореспондент «Журнала новейших открытий и изобретений» за 1900 р.: «У нашу епоху все друковане створюється повільним рухом сталевого пера по паперу, так переписування в наших конторах, канцеляріях і бюро здійснюється за допомогою тієї ж повільною і нездорової роботи. Додайте до цього, що нерідко почерк писарів нерозбірливий. Але поступово збільшується число пишучих машин; в казенних канцеляріях місце колишнього вільнонайманого писаря починають заступати панночка-гімназистка, а часом і сторож, навчений роботі на друкарській машині. Взагалі можна припустити, що друкарську машинку чекає повсюдне поширення і що в XX ст. вона стане предметом

[7] Каким требованиям должно удовлетворять искусственное освещение // Мозаика. Новый мир. 1904. №134(14).

[8] Мода. 1912. № 2.

[9] Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890-1941 рр.). К., 2005. Т.1. С.354.

[10] Коваленко П. Незабутнє // ЦДАМЛМ. Ф.212. Оп.2. № 849.

[*] Нині це важко навіть усвідомити, користуючись всіма зручностями текстового Word редактора.

першої необхідності. Деякі друкарські машини вже і в теперішньому своєму вигляді можуть прискорювати переписування в 2-2,5 рази і настільки ж зберігати нам час. У Сполучених штатах 75 тис. жінок заробляють собі на життя за допомогою друкарських машинок»[11]. Як влучно зазначив економіст С.Й. Гулішамбаров у праці «Всемирная торговля», виданій у 1898 р.: «Новий світ (США) подарував людству дві маленькі машинки – швейну та друкарську, якими особливо легко скористалися жінки. Отже, ефект цих двох машинок для жіночої праці можна порівняти з емансипацією негрів та звільненням селян у сфері чоловічої праці». Відтоді жінка почала успішно й повсякчасно конкурувати з чоловіками, що стало надзвичайно важливим для здешевлення виробництва[12].

Дійсно, винайдення швейної машини, а особливо її вдосконаленого варіанту машини фірми «Singer» буквально викликало революцію в пошитті одягу. Фірма «The Singer Manufacturing C°» була заснована у Нью-Йорку І.Зінгером ще у 60-х рр. XIX ст. На кінець століття компанія мала в Росії шість фабрик[13]. В 1897 р. у вжитку населення було понад 14 млн. швейних машин. Більшу частину їх становили саме машини «Singer», що вирізнялися своїм надзвичайним якостям щодо швидкості роботи, акуратності строчки, міцності шва. В Києві магазини швейних машин компанії «Singer» містилися на Хрещатику, № 46, та на Подолі, по вул. Олександрівській, № 32. Фірма мала також магазини у Вінниці, Житомирі, Ромнах, Бердичеві, Рівному й Чернігові. Магазини проводили безкоштовне навчання шиттю і художньому вишиванню[14].

Технічний прогрес відбувався так стрімко, винаходи так скоро впроваджувалися в життя, що відразу ставали реаліями повсякдення[15]. У статті «На пороге нового века», надрукованій у часопису «Журнал новейших открытий и изобретений» за 1900 р. говорилося: «Наука и знания находятся в состоянии эволюции, и прогресс в этом отношении совершается с поразительной быстротой: то, что вчера считалось последним словом, – сегодня является анахронизмом, гениальное изобретение прошлого делается посредственностью настоящего и ничтожеством будущего. Так, еще недавно человечество гордилось, что оно опутало земной шар сетью проволок, а теперь эти бесчисленные провода сменяются воздухом, несущим через

[11] Наука и жизнь. 2000. №4.
[12] Гулишамбаров С.Й. Названа праця. С.186.
[13] Рибаков М.О. 14 мільйонів... швейних машин // Хрещатик відомий і невідомий. Краєзнавчі нариси. К., 2003. С.442.
[14] Рибаков М.О. Названа праця. С.441-442.
[15] Макаров А.Н. Малая энциклопедия киевской старины. К., 2002. С.450-451.

моря, горы, леса человеческую мысль, трепещущее человеческое слово!»[16]. Професор Є.О.Ківлицький у своєму листі до В. Піскорського в Казань від 23 жовтня – 1 листопада 1909 р. пише: «Теперь в Киеве аэропланная мания», і напівжартома додає: «Разве в будущем году буду летать на аэроплане в Казань»[17]. Так відбувалося із запровадженням електрики, автотранспорту, грамофонів, телефонів. Втім, телефон впродовж всього цього періоду залишався, скоріше способом передачі інформації, аніж засобом спілкування. Цю функцію продовжували виконувати візити та листи. А. Макаров, посилаючись на оповідання І.Нечуя-Левицького, героїня якого намагалася спілкуватися по телефону але, власне не потребувала його, зазначає, що телефон був певною мірою символом та атрибутом багатого сучасного дому.

Часто технічні винаходи з'являлися одночасно і незалежно у різних країнах, на їх авторство претендувало кілька винахідників. Здавалося б навіть, що техніці притаманна деяка власна логіка розвитку, а нові ідеї були настільки нагальними що втілення їх було неминучим. Хоча можливо «внутрішня» логіка розвитку техніки обумовлена, перш за все, логікою самої людської діяльності. «Мета випливає з потреби, задоволення якої, в свою чергу, породжує нову потребу і формує нову мету»[18].

Зауважимо, що в цей період розвиток технічного винахідництва відбувався у двох здавалося б протилежних напрямках: з одного боку – виокремлення кожної з функцій і відповідно виготовлення окремої речі на кожен випадок, з другого – намагання об'єднати їх в одному виробі, створення багатофункціональних речей. Інколи це доходило до абсурду. Так, в Берліні на виставці металевих виробів 1904 р. експонувалося ліжко, що після підняття кришки, перетворювалося на ванну з душем. Пристрій включав і газову піч для нагрівання води. Автор статті у «Мозаїці» – додатку до «Нового мира» відзначив як недолік лише відносну дороднечу цієї новинки[19]. В тому самому числі журналу в рубриці «Новости практической жизни» описувався й інший винахід – палиця з фотографічною камерою. Так чи інакше, але технічна думка була спрямована саме на покращення повсякденного життя людини, намагаючись зробити його зручнішим, задовольнити будь-які наявні і навіть вигадані потреби. Справді, інколи здавалося, що різноманітні побутові вдосконалення становили самоціль. Ось що зазначав кореспондент,

[16] Наука и жизнь. 2000. №1.

[17] Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина. К., 1997. С.298.

[18] Глозман А.Б. Логика развития техники: имманентно техническое и деятельностное // Философия и общество. 2008. №1 (49). С.155.

[19] Мозаика. Новый мир. 1904. № 134 (14).

відвідавши архітектурну виставку, влаштовану до з'їзду зодчих: «Сучасний будинок збирають і налагоджують наче корпус годинника. Яких лише новинок, приманок, дрібничок для нього не придумують. Пробкові настили для підлоги, шпалери, що не змиваються, штучні камені, порожниста цегла, керамічна мозаїка, «художні» ручки для дверей, гофровані печі, декоративні фонтани, дзеркальні стелі і простінки, розписне скло для вікон, нікельовані та золочені решітки для балконів та ін. Все це блищить, горить, привертає погляд, претендує на новизну, на корисність та на вишуканість»[20]. Запроваджувалися, також, маленькі дрібнички, що покращували побут пересічних городян. Так, В. Катаєву запам'яталися «машинки для швидкої нарізки шинки на дуже тоненькі скибки, які щойно (1910-і рр.) стали входити в обіг у гастрономічних магазинах»[21]. Технічно вдосконалювалися і дитячі іграшки. До їх числа увійшли чарівний ліхтар, парові машини та залізниці з паротягом. Це були закордонні, переважно німецькі, речі. Зауважимо, що велика кількість різноманітних речей, виготовлених спеціально для дітей, була певним свідченням предметної насиченості.

Ступінь поширення та впровадження технічних винаходів в реальне життя залежала від багатьох факторів, як об'єктивних, так і суб'єктивних. В контексті загального рівня технічного розвитку в кожній конкретній ситуації мали значення, також, забезпеченість власника, його відданість традиціям, психологічна готовність сприйняти нове. Ніна Василенко у своїх спогадах наводить наступний цікавий епізод. «Якось бабусі її син (М.П.Василенко) привіз маслоробку новітньої системи, щоб полегшити домашню працю. Доки син гостював, масло збивали за допомогою цієї технічної новинки. Тільки-но він від'їжджав, маслоробка відправлялася на горище до наступного його візиту. Те саме спіткало і резинову ванночку, в ній тримали качани кукурудзи». Отже, «не завжди нововведення підходили до звичок та життєвого укладу», – прокоментувала сама Н.Василенко[22].

У домі київського купця-старовіра Єрмолаєва, як згадує вчителька Н. Полуянська, «провели електричне освітлення – новинку за тих часів, але в домі темрява, економлять, світло, коштує дорого»[23]. Отже, хоча психологія старовіра не дозволяла марнотратства, приналежність до «кращої» частини заможних городян спонукала купця долучитися до здобутків прогресу. Впровадження технічних новинок в побут дому, сім'ї не лише поліпшувало якість життя, але було і демонстрацією заможності та прогресивності.

---

[20] Киевлянин. 1900. № 33.
[21] Катаев В. Разбитая жизнь или волшебный рог Оберона. М., 1983. С.361.
[22] Василенко К.П. Статті. Спогади. Листування. К., 2002. Ч.ІІ. С.154.
[23] Рибаков М.О. Хрещатик відомий і невідомий. Краєзнавчі нариси. К., 2003. С.467.

Електричне освітлення, телефон, фотоапарат, грамофон та інші здобутки технічного прогресу безперечно ставали престижним атрибутом. З цього приводу американський письменник О'Генрі дотепно зазначив: «як ознака власника чистого сумління та значного банкового рахунку, фотоапарат затьмарює навіть яхту... Кодак діє на публіку більше ніж діамантова шпилька у краватці чи титул»[24].

Технічні новинки могли виготовлятися і в дорогому, і в більш дешевому варіанті. В.Катаєв згадував: «в кабінеті Івана Максимовича стояв грамофон – річ за тих часів (1907-08 рр.) рідкісна. Він був дорогий, закордонний не схожий на ті порівняно дешеві грамофони з розмальованою широкою трубою, подібною до квітки петунії. Труба цього грамофона була вузькою нікельованою, і трималася на спеціальній складній підставці, а сам ящик був виготовлений з червоного дерева, на ньому виднілася марка всесвітньо відомої грамофонної фірми «Голос мого хазяїна» з зображенням собаки, що заглядає в трубу грамофона»[25]. М. Лисенко у листі від 4 травня 1904 р. написав: «Елена Львовна купила собі дом на Михайлівській ул. и грамофон за 136 руб.»[26]. Оголошення в газеті «Киевлянин» № 61 за 1900 р. рекламує «Чудо-грамофони, голосна передача, справжні американські – 58 руб., європейські – 48 руб.». Те саме стосувалося велосипедів, друкарських та швейних машинок, патефонів та ін., що могли існувати у різних цінових категоріях. Рекламні оголошення свідчать, що «базовий» варіант всієї техніки робився дедалі дешевшим та доступнішим. Водночас, моделі модифікувалися, удосконалювалися, набували нових додаткових вигод. В рекламному оголошенні читаємо: «Велосипеди сезону 1900 р. – «Тріумф», «Пантер», «Монарх», «Ровер» з усіма новітніми вдосконаленнями»[27]. Роликові ковзани, коли ввійшли в моду, продавалися повсюдно і розбіг цін був значним від дорогих нікельованих до простих з коліщатами із пресованого картону[28]. Здешевленню сприяла і конкуренція виробників, деякі з них відразу орієнтуються на широкого споживача середнього достатку.

Не лише предмети першої необхідності та широкого вжитку вироблялися з розрахунком на будь-яку купівельну спроможність, навіть предмети розкоші пропонувалися в «дешевому», доступному варіанті. Виготовлялися прикраси з імітаціями діамантів й кольоровими каменями в

---

[24] О'Генри. Короли и капуста // Избранные произведения в двух томах. Т.1. М., 1960. С.145.

[25] Катаев В. Названа праця. С.376.

[26] Лисенко М. Листи. К., 2004. С.355.

[27] Киевлянин. 1900. № 61. 1 березня.

[28] Катаев В. Названа праця. С.29.

оправах з фальшивого срібла й золота. Також продавалися й справжні, але відносно недорогі прикраси: персні та браслети дутого золота, або вироби з дрібними діамантами, ограненими «рожею», а не повною діамантовою огранкою[29]. Часто в рекламних оголошеннях коли вказувалася ціна товару, нижче додатково зазначалося «у вишуканому варіанті», «в шкіряній з золотим тисненням палітурці» і називалася вже друга, вища ціна.

На рубежі XIX – XX ст. зазнала змін і психологія городянина. Адже у процесі взаємодії людини і предметів матеріальної культури людина є не тільки суб'єктом, що формує світ предметів, безперечно під впливом матеріального середовища змінюється вона сама, її ставлення і сприйняття предметного оточення.

Швидкість, з якою з'являлися і впроваджувалися нові винаходи змушувала робити найнеймовірніші прогнози і не лише щодо матеріального світу, але й взагалі стилю життя у найближчому майбутньому. Ця ситуація посилювалася особливим відчуттям «зламу століть», адже закінчувалася ціла епоха, попереду було нове XX століття. Журнальні статті рясніли передбаченнями щодо прийдешнього століття. Ця тема раз у раз повторювалася у літературних творах, у приватному спілкуванні. Очікування були найрізноманітнішими – захоплення прогресом та «силою людської думки», настороженість, острах, повне неприйняття. У будь-якому разі відчутною була уся незворотність змін та неможливість повернення до попереднього звичного розмірного життя. У 1901 р. часопис «Научное обозрение» у статті «Перспективи науки» наводить відповіді вчених на питання «які надії і сподівання XIX ст. вдасться вирішити науці у XX ст.». Надані прогнози виявилися вельми сміливими. Серед реалій нового століття називалися: «літальні машини, збудовані на зовсім нових принципах, рухомі тротуари, повсюдне поширення телефону і фонографу, розширення хімічного виробництва і сфери застосування електрики, утилізація живої сили водоспадів, широке застосування рентгенівських променів в медицині»[30]. А от персонаж оповідання О.Купріна «Молох», написаного у 1896 році висловився не так оптимістично: «Мы, инженеры и изобретатели, со своими открытиями разгоняем пульс общественной жизни до горячечной скорости. Телеграф, телефон, стодвадцативерстные поезда, сократили расстояние до minimum'а, – уничтожили его… Скоро мы будем видеть друг друга по проволоке на расстоянии сотен и тысяч верст!.. И мы несемся сломя голову вперед и вперед, оглушенные грохотом и треском чудовищных

[29] Засосов Д.А., Пызин В.И. Повседневная жизнь Петербурга на рубеже XIX-XX веков. Записки очевидцев. М., 2003. С.162-163.
[30] Наука и жизнь. 2001. №2.

машин, одуревшие от этой бешеной скачки, с раздраженными нервами, извращенными вкусами и тысячами новых болезней…»[31]. Дитячі враження щодо демонстрації бездротового телеграфу, яка відбулася у приміщенні Імператорського російського технічного товариства (йдеться про винахід О.С.Попова) наводить Валентин Катаєв у своїх спогадах: «Невже справді немає дротів, а може їх десь сховали!... Я відчував, що в світі відбулася подія, яка змінить все наше життя»[32].

Поінформованість широкого загалу городян щодо новітніх винаходів обумовлювалася не лише модними у той час публічними демонстраціями технічних експериментів та статтями у журналах і газетах. Технічні новинки входили у свідомість пересічних людей навіть з назв та логотипних зображень у рекламних оголошеннях, із зразків, виставлених у вітринах торгівельних закладів.

Повсюдне розповсюдження реклами на рубежі XIX – XX ст. значною мірою вплинуло на предметний світ мешканців міст. Реклама формує попит, повідомляючи про новинки, пропонує, розхвалює та змальовує переваги товару, провокує обивателів. Завдяки цьому збільшився асортимент і кількість речей в ужитку, прискорювався їх обіг.

Завданням реклами є створення у споживача дієвих мотивів для придбання саме цього рекламованого товару або саме в цьому розрекламованому магазині[33]. Рекламні оголошення суттєво впливали на масову свідомість, прищеплювали смак, виховували публіку, створювали систему додаткових потреб.

Реклама вмотивовувала споживача розхвалюючи переваги самого товару, чи намагаючись викликати довіру до фірми-виробника, чи закладу, що продає цей товар. Вплинути на масову свідомість мали зауваги, що підприємство має давні традиції, оскільки «існує з ... року», або що «фірма є постачальником двору його імператорської величності», справді, щоб отримати таке звання слід було прикласти багато зусиль[34], або, що товар нагороджено медалями на виставках. Таким чином, формувалося суспільство, в якому більшість пересічних городян перетворювалося на активних учасників процесу споживання як такого.

Кожна реклама була розрахована на певну аудиторію і враховувала її соціальні, вікові, ґендерні, особливості. Так, для жінок суттєвими є краса

[31] Куприн А.И. Повести и рассказы. М., 1986. С.24. (Классики и современники. Русс. классич. лит.)

[32] Катаев В. Названа праця. С.381-383.

[33] Левешко Р.Н. Анализ эффективности рекламы. К., 1999.

[34] Засосов Д.А., Пызин В.И. Повседневная жизнь Петербурга на рубеже XIX-XX веков. Записки очевидцев. С.139-140.

та елегантність подачі та оформлення рекламних оголошень, на чоловіків впливає солідність та серйозність обґрунтування.

Взагалі у зазначений період широко використовувалася сукупність різноманітних рекламних елементів, серед яких образ товару, торгівельна марка і її графічний символ, емоційний заклик і логічна аргументація. принцип надання предметам певного іміджу, тобто запевнення, що володіння цією річчю надасть власнику відповідної соціальної престижності. З цією метою зміщувався ракурс товару, акцентувався якийсь один його бік. Використовувалася і логічна аргументація, коли спираються на справжні науково обґрунтовані властивості пропонованих речей. Застосовувалося проведення рекламних кампаній, тобто комплексу заходів впродовж якогось відрізку часу. Проводилися також розпродажі, остаточні та сезонні за зниженою ціною. У межах рекламних заходів для заохочення покупців значна увага стала приділятися оформленню товарів. Виготовлялися спеціально продумані і замовлені упаковки, флакони, бонбоньєрки, коробочки, подарункові набори, часто виконані у модному на рубежі століть стилі модерн – все що традиційно сприймалося як атрибут розкоші.

Щоб привернути увагу читача рекламні оголошення друкувалися різними вигадливими шрифтами, оздоблювалися віньєтками, рамками й доповнювалися графічним зображенням пропонованих предметів.

Через рекламу в суспільстві формуються нові потреби та смаки, які й задовольняє торгівля й промисловість. Таким чином, реклама призвела до прискореної якісної та кількісної зміни предметного світу.

Світ речей міського населення, традиційно більш мобільного у сприйнятті новацій, також у значній мірі визначали, мода та модність. Характерною рисою моди в період кінця XIX – початку XX ст. є, по-перше, порівняно з попереднім часом, набагато швидша її зміна, по-друге, поширення серед різних верств суспільства і нарешті різке збільшення питомої ваги тієї частини суспільства, яка так чи інакше прислухається до модних тенденцій. Мода проникає у всі сфери повсякденного життя людей, вона змінює одяг, житло, спосіб дозвілля, сам стиль життя.

Масове виробництво призвело до демократизації моди, яка почала цікавити все ширше коло обивателів[35]. Розвиток легкої промисловості й торгівлі, здешевлення тканин і запровадження швейних машин привели до того, що одягатися відповідно до моди могли собі дозволити все ширші верстви населення. Останнє було настільки помітною зміною, що деякі

---

[35] Кибалова Л., Гербенова О., Ламарова М. Иллюстрированная энциклопедия моды. Прага, 1986. С.30.

історики моди висунули думку, що мода як явище взагалі виникла лише в означений період[36].

В другій половині XIX ст. модний одяг популяризували журнали мод. Вони, як правило, комплектувалися викрійками. Завдяки цьому широке коло городянок могли собі дозволити плаття модного фасону. Фотографія та кіно ще ширше розповсюджують моду по всьому світу, роблячи її інтернаціональною. Нарешті, розвиток масового виробництва одягу, що почався у XIX ст., обумовив розвиток його техніки конструювання. Складна індивідуальна підгонка виробів по фігурі починає поступово витіснятися більш чи менш узагальненими викройками, в основі яких були математичні розрахунки. Промислове виготовлення товарів масового виробництва сприяло демократизації одягу; мода стала доступною не лише вибраній верхівці, але і широким верствам населення. Характер моделі мінявся, відбиваючи зміни стилю життя.

Прискорений темп міського життя, мобільність міського населення, пов'язана із найманням житла і переїздами заохочували до більш швидкої зміни домашньої обстановки. В. Катаєв згадував «Скільки я себе пам'ятаю ми переїздили з квартири на квартиру у пошуках більш зручної та дешевої»[37]. Квартира у прибутковому будинку стає основним типом житла городянина, оскільки не всі представники середнього класу мали можливість утримувати власний будинок. Однією з головних особливостей такого помешкання було прагнення до комфорту при визначеній, обмеженій кількості кімнат.

Прискорюється заміна предметного наповнення, що обумовлюється поширенням моди, новими потребами та вимогами до життєвого простору. Так, В.Катаєв розповідає, що при переїзді до нової квартири «старі м'які меблі було продано, куплено нові під чорне дерево, оббиті золотистим шовком» і зауважив: «Це зробило нашу вітальню хоча і більш красивою, але не такою затишною як раніше»[38].

Щоб задовольнити зростаючий попит населення на недорогі і зручні меблі, меблеві фабрики та майстерні збільшували обсяг виробництва. Впровадження досягнень дизайнерів давало змогу виробникам відповідати вимогам часу, а ефективна торгівля, реклама і розвинуті засоби комунікації сприяли швидкому поширенню новинок. Не зважаючи на великий простір для виявлення індивідуальності та різний вплив тих, чи інших джерел формування, можна говорити про певну уніфікованість середньої міської

---

[36] Гофман А.Б. Мода и обычай // Рубеж. Альманах социальных исследований. Сывтывкар, 1992. Вып. 3. С.123-142.
[37] Катаев В. Названа праця. М., 1983. С.347.
[38] Там само.

квартири, тобто про певний комплекс типових характеристик, зокрема, комплексів речей, як утилітарних, так і декоративних. Хоча, звичайно, існувала велика різниця між інтер'єром особняка і квартири в прибутковому будинку, які теж в свою чергу різнилися за величиною, ступенем комфортності, технічним оснащенням, оздобленням.

Перш за все міська оселя передбачала певну кількість різнофункціональних приміщень. Їхній перелік досить типовий і здебільшого повторюється у різних джерелах з невеликими відступами. «Вітальня, зала, кабінет, їдальня, спальня, дитяча, а серед службових приміщень – кухня, ванна, клозет, пральня, людські кімнати» складали на думку архітектора В.Карповича необхідний мінімум «в сучасному помешканні»[39]. Наявність кімнат певного призначення зумовлювалася способом життя та чисельністю родини, залежала від рівня забезпеченості власника. В більшості випадків ми зустрічаємо певний мінімум різнофункціональних кімнат: вітальня, їдальня, кабінет та спальня. Кожному з цих приміщень відповідав власний мінімальний набір меблів та традиційне оздоблення.

Домівка городянина була не лише осередком приватного життя у колі родині, але й місцем спілкування у товаристві, та ведення «світського життя». Власне це зумовлювало розподіл приміщень на парадні, внутрішні, та службові. Для кожного приміщення міської квартири було характерне відповідне предметне наповнення, якого більш-менш притримувалися залежно від статків та уподобань господарів[*].

[39] Карпович В.С. Особняки в городе и деревне. СПб., 1912. С.37.

[*] В цьому зв'язку цікаво навести уривок з повісті «Місто» В.Підмогильного. Письменник змальовує київське помешкання 20-х років. Господар його, в минулому гімназіальний викладач латини до революції мешкав у власному будинку. В цьому будинку радянська влада залишила йому лише одну кімнату, у яку йому довелося знести всі свої вцілілі меблі. «Кімната його являла дивний збіг найрізноманітніших речей, що, ніби рушивши з різних покоїв, зсунулись сюди від жаху й тут закам'яніли. А як їм абсолютно бракувало місця, то стояли вони чудною юрбою попід стінами й просто серед хати. Широке двоспальне ліжко визирало краєм з-під куцої ширми, впираючись головами в шафу на книжки, де замість колишнього скла сумно тремтів брунатний картон. Поруч шафи, одбираючи їй змогу вільно відчинятись, стояв великий горорізьблений буфет, прихилившись верхівкою до стіни, що без неї він втратив би рівновагу. Далі під вікном праворуч тулилась повна нот етажерка, хоч піано в хаті не було. Косяком до вікна, трохи заслоняючи його своїм краєм, пишалась струнка дзеркальна шафа на одежу – єдина річ, що зберегла свою незайманість і чистоту. Симетрично до грандіозного ліжка навпроти височів потертий турецький диван, а на його широкій спинці, що кінчалась угорі довгастою дерев'яною площинкою, самотньо підносив до стелі свій рупор грамофон, оточений з боків рівними купками платівок.» Отже, судячи з цього переліку меблів, можна визначити, що колись в помешканні вчителя були щонайменше вітальня, їдальня, кабінет та спальня.

Неодмінним атрибутом тогочасного помешкання городянина була значна кількість різноманітних модерних дрібничок (порцелянові, срібні та кришталеві вазочки, мушлі, шкатулочки, маленькі статуетки, різні екзотичні предмети зі Сходу та ін.), взагалі часто спостерігалася предметна насиченість[40]. Ця тенденція пояснюється з одного боку підвищенням рівня життя середнього класу, з другого – здешевленням предметів розкоші, у зв'язку з їх промисловим виробництвом і, внаслідок цього, більшою доступністю. Характерною була також велика кількість рослин в інтер'єрі, причому в усіх кімнатах. Їх розміщували на жардіньєрах, в кашпо, кошиках та ін.

Своє відображення і в інтер'єрі житла знайшло поширення фотографії. Широкодоступні на рубежі сторіч знімки з численних фотоательє за якістю виконання і оформлення цілком могли служити окрасою житла. Значна кількість фотографій на стінах, столах, комодах, тумбочках, в найрізноманітніших рамках була типовою ознакою цього часу. Найчастіше вони прикрашали стіни кабінетів та спалень.

Звичайно, справді дорогі старовинні меблі з коштовних порід дерева, гарної роботи, оздоблені чи то різьбленням, інкрустаціями, інтарсіями, бронзовими накладками, тощо, цінувалися завжди. Такі меблі здебільшого були ознакою панської оселі. З ними не поспішали розлучатися на користь новим та модним, їх передавали нащадкам. Наприклад, С. Русова згадувала, що її родина (Ліндфорс) отримала у спадок від дядька по материнській лінії деякі коштовні речі, які він збирав у численних поїздках по Італії та Франції. Таким чином до їхнього дому на Чернігівщині перейшли малюнки старих італійських майстрів, надзвичайно гарні справжні китайські та французькі порцелянові вази, стіл італійської роботи, інкрустований з порцеляновими медальйонами, срібний кавник-паротяг, що по срібних рейках пересувався по столі. «Ця річ дуже мене бавила в дитинстві» – писала Софія Русова[41]. Інколи старовинні, антикварні речі співіснували з сучасними простішими. В. Катаєв писав, що в їхній квартирі було два комоди. Мамин – звичайний ринковий виріб. Батьків комод був річчю старовинною, дорогою. Жовто-червоний, полірований виготовлений на спеціальне замовлення з кращих сортів цільного палісандрового дерева з відкидною стільницею, обклеєною сукном, з потаємними шухлядками. Батько отримав його в подарунок від тестя на весілля разом з піаніно, призначеним для мами, яка була музиканткою[42].

[40] Струтова О.Б. Русская мебель (1830 – 1890 гг.) // Советский музей. М., 1991. № 1. С.60.
[41] Русова С. Мемуари. Щоденник. К., 2004. С.12.
[42] Катаев В. Названа праця. С.450. Мати В. Катаєва була дочкою генерала.

В газетах часто траплялися оголошення про повний розпродаж обстановки через переїзд або за інших обставин. Наприклад, такі: – «Продаються з нагоди від'їзду меблі в стилі Empire, канделябри, золочені стільці»[43]. Або: «З нагоди від'їзду розпродаються за півціни предмети панської обстановки: вітальня червоного дерева з бронзою, оббита шовковою тканиною, вартістю 700 руб. – за 400 руб.; золочена вітальня в стилі Марії-Антуанети, покрита коштовною шовковою тканиною, яка коштувала 600 руб. – за 300 руб.; бібліотечна шафа з масивною бронзою, вартістю 200 руб. – за 100 руб.; дамське бюро Жакоб (250 руб.) – за 125 руб.; картини в золочених рамах, бронза, золоті табакерки, срібло та гобелени»[44]. Інколи предмети розкішної обстановки потрапляли до антикварів, звідки вже до нових господарів – любителів старовини.

Мода на антикваріат виникає часто знов і знов. Цей факт відзначав журнал «Мода», який рекомендував своїм читачкам використовувати тільки «дійсно коштовні речі», але застерігає – «не перетворюйте житло на антикварну лавку»[45]. Успіх антикварних речей пояснювався з одного боку амбіціями нових багатіїв і їх бажанням освоїти й привласнити атрибути розкішного життя своїх попередників. З другого боку володіння й користування у побуті справді коштовними речами відбивало намагання верхівки суспільства, як нової, так і старої, а також представників «освічених класів» дистанціюватися від тієї маси міського населення, що завдяки розвитку сучасного виробництва й торгівлі отримала доступ до нових благ, надаючи перевагу кічу та фальшивій «розкоші». Намаганням відмежуватися від загальної маси частково пояснюється і мода на український національний стиль.

Найчастіше українську національну атмосферу міському помешканню надавали окремі невеликі, але характерні речі. Іноді, це були народні типи меблів, здебільшого, не функціональні в міському інтер'єрі, такі як скрині, ставці, мисники, народна кераміка, часто гуцульські тарілки, свічники, – як оригінальні предмети українського селянського побуту, так і стилізовані речі, виготовлені в українській національній традиції. Затишок і одночасно нарядність помешканню надавали настінні і напільні українські килими, плахти, вишиті серветки, подушки, скатертини. Неодмінною прикрасою інтер'єру в житлі міського мешканця, що був свідомий свого «українства» був вишитий чи тканий рушник.

[43] Киевлянин. 1900. № 9.
[44] Киевлянин. 1900. № 61.
[45] Мода. 1912. № 4.

Зазначимо, що сам факт наявності предметів, позначених національною традицією, у міському помешканні в повсякденному обігу чи як мистецька прикраса інтер'єру поряд з китайською та японською порцеляною, французьким склом в стилі Еміля Галлє, виробами Копенгагенської королівської мануфактури, модерними меблями та іншими модними і престижними на цей період речами, був свідченням впровадження елементів української національної культури у міське життя.

Місце, роль і статус предметів народного промислу в повсякденному ужитку городян не було однозначним. Оскільки та сама річ в одному випадку могла продовжувати виконувати суто утилітарну функцію, а в іншому вже сприйматися як мистецький витвір, модна деталь, чи як знак національної приналежності. Це залежало від соціокультурного контексту. Цікаво навести думку, висловлену однією з героїнь письменниці І.Вільде: «...Коли якийсь панисько має цілий дім улаштований з модерним комфортом, а для химери чи з пієтизму до народного мистецтва зробить собі одну кімнату в народнім стилі ... з дубовими лавицями ... веретками і глиняними мисками, то припустімо, що можна це ще назвати «народним мистецтвом». ...Але коли в когось не стати на форнірований креденс, і він з біди заступає його сільським замисником, ніхто не вмовить мене, що він робить це з пієтизму до «народного мистецтва». Так само, як ніхто не переконає мене, що той замисник, в якому бідний інтелігент переховує муку, яйця, цукор і каву, – це «мистецька річ»[46].

Здебільшого українські народні речі втрачають свою первісну утилітарну функцію у міському середовищі, натомість набувають нових значень. Мистецькі речі в українському стилі відразу виготовлялися з акцентуванням їх естетичної функції.

Таким чином на рубежі XIX – XX ст. предметний світ городян зазнав значних якісних і кількісних змін. Завдяки розвитку техніки, з'явилися нові предмети матеріальної культури. Незаперечним було функціональне значення технічних вдосконалень. З'являючись, вони, як правило, швидко вкорінювалися у житті, підпорядковували повсякдення, ставали незамінними, поширення їх було незворотнім. До того ж володіння ними надавало власнику певного суспільного статусу, слугувало ознакою причетності до прогресу, було престижним і демонструвало заможне матеріальне становище. У зв'язку з цим розширювався асортимент однотипних товарів, трохи видозмінених – чи то із заявленими аспектами престижності (більш відома фірма-виробник, більш дороге оформлення), або з посиленою тією чи іншою функцією (голосніше, швидше, тощо).

[46] Вільде І. Повнолітні діти. Дрогобич, 2007. С.445.

Розвиток реклами, швидкі зміни моди, масове виробництво, що збільшило кількість речей на ринку, конкуренція виробників, зумовили відносну їх доступність все ширшим верствам населення міст.

Зміни відбулися і у ставленні городян до предметів, відчутно починає формуватися споживацька психологія, пришвидшується заміна одних речей іншими. Так, зокрема, сезонності моди була підпорядкована більшість городян, особливо городянок, що вважали за необхідне «справляти собі» до свят нові предмети гардеробу та аксесуари.

Речі масового вжитку були здебільшого позначені стильовими особливостями. Часто вони були задумані та спроектовані професійними художниками. Саме у цей період закладалися основи сучасного промислового дизайну.

Владислав Аксенов
Москва

Убить икону: визуальное мышление крестьян и функции царского портрета в период кризиса карнавальной культуры 1914 – 1917 гг.

Изучение мира вещей неотделимо от изучения мышления человека, в котором образ вещи закреплен в тех или иных присущих ей знаках. При этом само мышление исторично, его формы и принципы меняются в зависимости от конкретных пространственно-временных условий, но постоянно проявляются в поступках людей, их речи и текстах. Изучая вещи прошлого, исследователю необходимо сначала понять ту систему знаков, в которой закодирован образ вещи. Тем самым язык становится самостоятельным предметом исследования, что позволило М.Фуко признать за ним определенную вещность: «Язык составляет часть великого распределения подобий и примет. Поэтому он сам должен изучаться как вещь, принадлежащая природе»[1].

В данной статье речь пойдет о функциях царских портретов в пространстве крестьянской повседневности периода Первой мировой войны. До сих пор историографическая традиция их изучения была связана либо с теорией репрезентации власти Р.Уортмана, либо с теорией карнавальной культуры М.Бахтина[2]. Очевидно, что каждая из теорий смещает акцент в политическую или социальную сферы. Вместе с тем, учитывая, что восприятие изображения во многом определяется визуальной культурой зрителя, изучение специфики народного визуального мышления с использованием семиотического анализа вербальных и невербальных знаков

---

[1] Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. СПб., 1994. С.71.

[2] См.: Уортман Р.С. Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии. В 2х тт. М., 2004; Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. М., 1965.

способно расширить наши представления о данной проблеме, существенно дополнив оба подхода.

Иконичность крестьянского визуального мышления

Мышление людей, занятых в аграрном хозяйстве, во многом определялось особенностями повседневной жизни. Российские крестьяне, вынужденные заниматься интенсивным трудом по причине малой продолжительности сельскохозяйственного года, оказывались в большой зависимости от капризов природы. В этих условиях любые приметы рассматривались в качестве знаков, способных повысить эффективность хозяйствования. Это, в свою очередь, развивало в крестьянине наблюдательность, созерцательность. Известную роль играли и климатические особенности среднерусской равнины: «Кто по календарю сеет, тот редко (мало) веет»[3], - говорили крестьяне, имея ввиду непостоянство сельскохозяйственного календаря. Любопытным источником являются дневники грамотных крестьян, которые, несмотря на свою образованность и в известной степени большую рациональность мышления в сравнении с неграмотными односельчанами, уделяют народным приметам пристальное внимание[4].

Можно предположить также, что неграмотность или малограмотность компенсационно способствовали развитию визуального мышления: длительное наблюдение за природой, различными ее состояниями, развивало эстетическое чувство прекрасного, способствовало своеобразному исследованию-познанию красоты окружающего мира. Например, тотемский крестьянин Вологодской губернии А.Замараев, ведя дневник по вечерам, сидя у окна, наблюдал за тем, где заходило солнце в разное время года. Выяснилось, что в январе солнце садилось между амбарами, а в ноябре закатывалось за передним фасадом дома Федюнки Жирнова[5]. После утомительных сельскохозяйственных работ, когда не было сил сразу же возвращаться с поля домой, крестьяне любовались закатными отсветами солнца на облаках[6].

Визуальное мышление накладывало отпечаток и на литературные формы, использовавшиеся при ведении дневников. Так, в первые годы работы над дневником А.Замараев часто прибегал к нераспространенным, простым

[3] Даль В.И. Пословицы и поговорки русского народа. М., 2009. С.451.
[4] См.: Дневник тотемского крестьянина А.А.Замараева. 1906 – 1922 годы. М., 1995; На разломе жизни. Дневник Ивана Глотова, пежемского крестьянина Вельского района Архангельской области. 1915 – 1931 годы. М., 1997; «Дневные записки» усть-куломского крестьянина И.С.Рассыхаева. 1902 – 1953 гг. М., 1997.
[5] Дневник тотемского крестьянина А.А.Замараева. 1906 – 1922 годы. М., 1995. С. 27, 28.
[6] Там же. С.25

односоставным предложениям, фиксирующим какое-либо явление природы или сообщающим об определенном событии: «Первый пароход пришел. Весна… Первый гром 10 апреля… Снегу в лесу нет. Прощипывал мочку»[7]. Удивительный лаконизм и краткость отнюдь не означают литературно-стилистического бессилия их авторов. Наоборот, создается впечатление, что подобная форма описания выбрана сознательно (или бессознательно) с той целью, чтобы минуя субъективные интерпретации непосредственно отразить внешнюю реальность. Поэтому описания предельно денотативны, лишены авторской интенциональности, но при этом наблюдательность и интерес к деталям как знакам создают художественный образ. Подобный подход очень близок традициям дальневосточного искусства, отрицающего автора и стремящегося к максимально точной (но не обязательно реалистичной) передаче красоты природы. Неудивительно, что в итоге денотативность приводит авторов крестьянских дневников к традициям японской поэзии. Местами описания по форме оказываются очень близкими к хайку, в которых три или две законченные фразы создают новый образ: «Первый день не выпускали скотину со двора. Несло изморозь», «Весь день шел небольшой снег. Умер Кокорев», «Весь август почти стоял дождливый. Носят рыжики и волнухи»[8]. Снег во втором случае выступает знаком смерти так же, как и дождь является условием грибного сезона. О наличии художественного мышления у крестьян говорят и встречающиеся метафоры, вполне соответствующие канонам европейской литературы: «Сухая, хорошая погода, но ветер весь день выл, как голодный волк», «Птицы уже поют и кричат, пернатое царство оживляет лес и поля»[9]. Одушевление ветра и оживление леса с полем свидетельствуют о наличии известной картины мира, в которой живые существа и природные явления находятся в состоянии постоянного взаимодействия.

Крестьянская наблюдательность и известная метафоричность мышления заставляла их с особенным пиететом относиться к изобразительному искусству. Отличавшийся скупостью на слова А.Замараев, описывая совершенное путешествие в Соловецкий монастырь, отдельно отметил свои впечатления от картин: «В соборе (Преображенском – В.А.) очень красиво. Иконостас и живопись заслуживают внимания. Особенно мне понравились живописные картины “Избиение младенцев вифлеемских”, “Укрощение бури” и “Христос на Голгофе”»[10].

[7] Там же. С.20.
[8] Там же. С.26, 32.
[9] Там же. С. 52, 61.
[10] Там же. С.46.

Усть-куломский крестьянин Иван Рассыхаев увлекался рисованием и сам иллюстрировал свои дневники. Более того, записывая сны и видения, он демонстрирует наличие композиционного мышления, создавая с помощью слов целые живописные полотна. В отдельных случаях в описанных снах угадываются композиции известных работ, репродукции которых могли наблюдать крестьяне. Так, Рассыхаев, пересказывая свой сон, сразу упоминает плоскость картины и далее расставляет на ней персонажей, указывая их местоположение справа или слева, а также обозначая передний, средний и задний планы: «Видел во сне Иордан реку, как бы на картине, идущей с левой стороны на переднюю сторону. Река Иордан и видимая местность представляли то самое место, где св. Иоанн Предтеча крестил Господа Иисуса Христа и народ, и имела прекрасный вид, берег с заречной стороны не круто пускался к реке и здесь образовалась уже по песчанистому берегу от ходьбы к реке пешая дорога. На том же берегу несколько далее от реки, стоял народ и впереди от них стоял и учил народ св. Иоанн Предтеча. В это время с правой стороны к тому месту явился и приходил из пустыни Господь Иисус Христос, который имел светлый вид и озарил светом от себя всю местность и стоящий народ и св. Иоанна. Как увидел Иоанн Иисуса Христа, обратился к народу и, указывая рукой на Господа, сказал: "Се агнец Божий вземляй грехи мира". При этом стоящий народ и св.Иоанн смотрели на идущего Господа и представляли с собой как бы сонм лика св. апостолов и пророков и держались стоящими от земли несколько выше на воздухе, чем и кончилось сновидение»[11]. За исключением образа воспаривших свидетелей пришествия Иисуса в остальном описание сна напоминает известное полотно А.А.Иванова «Явление Христа народу».

Не меньшее внимание композиции и отдельным деталям уделяется Рассыхаевым и в других случаях описания видений, некоторые из них он сам иллюстрирует. Так появились рисунки «Видение мною во сне некоего благочестивого мужа после моего перехода в новый дом в 1910 году», «Видение мною во сне некоего благочестивого мужа (по виду св. Иоанна Златоустаго) в 1915 году во время похода, когда отправили меня на позицию», «Подобие видения мною во сне святыя Тройцы»[12]. На примере Рассыхаева мы видим, что крестьяне, в силу определенного мистицизма, очень серьезно относились к снам и видениям, поэтому запечатление последних в рисунке являлось своеобразной формой их материализации. Образ, увиденный во сне и визуализированный в тетрадке для записей, продолжал жить.

[11] «Дневные записки» усть-куломского крестьянина И.С.Рассыхаева. 1902 – 1953 гг. М., 1997. С.56-57.
[12] Там же. С. 147-150.

Учитывая отмеченный высокий уровень наблюдательности и визуального мышления неудивительно, что русская светская живопись в период ее зарождения и бурного развития в XVIII в. во многом была крестьянской: крепостным графа Шереметева был И.П.Аргунов, крестьянином московской губернии - Ф.С.Рокотов, внебрачным сыном помещику А.С. Дьяконову приходился крепостной О.А.Кипренский, крестьянином новгородской губернии был В.А.Тропинин, казаком - В.Л.Боровиковский и т.д. Немало художников - выходцев из крестьян было и в XIX в., особенно среди передвижников: это сын военного поселенца И.Е.Репин, В.М.Максимов, палехский крестьянин А.М.Корин, сын сельского иконописца А.П.Рябушкин, калужский крестьянин И.П.Трутнев, в семье сельского священника Рязанской губернии родился последний председатель Товарищества передвижников и первый председатель Ассоциации художников революционной России П.А.Радимов.

Правда, среди видных художников-авангардистов начала XX в крестьян не наблюдалось: выходцем из польской шляхты был К.Малевич, княжеская кровь текла в жилах В.Кандинского, сыном рязанского мещанина был П.Филонов, сыном московского инженера - В.Е.Татлин, из семьи еврейского торговца происходил Н.И.Альтман, правнучатой племянницей супруге А.С.Пушкина приходилась ее тезка Н.Гончарова, разве что некоторое исключение представлял собой сын сельского священника А.Лентулов. Вероятно, это объясняется тем, что традиционная визуальная культура крестьян по своей природе была глубоко иконична, основана на подобии, в то время как в авангардизме иконичное подобие заменялось той или иной степенью абстракции, знак выступал знаком самого себя или же наделялся символическим содержанием, опять-таки не сводившимся к подобию.

Похожую иконичность, основанную на сходстве-подобии, обнаружил в европейском средневековом сознании М.Фуко: «Вплоть до конца XVI столетия категория сходства играла конструктивную роль в знании в рамках западной культуры. Именно она в значительной степени определяла толкование и интерпретацию текстов; организовывала игру символов, делая возможным познание вещей, видимых и невидимых, управляла искусством их представления. Мир замыкался на себе самом: земля повторяла небо, лица отражались в звездах, а трава скрывала в своих стеблях полезные для человека тайны. Живопись копировала пространство. И представление - будь то праздник или знание – выступало как повторение: театр жизни или зеркало мира - вот как именовался любой язык, вот как он возвещал о себе и утверждал свое право на самовыражение»[13].

[13] Фуко М. Указ . соч. С.54.

К тем же выводам приходит и М.Бахтин, отмечая миросозерцательную природу различных форм (смех, игрища, брань и проч.) средневековой карнавальной культуры: «Внешняя свобода народно-праздничных форм была неотделима от их внутренней свободы и от всего их положительного миросозерцательного содержания. Они давали новый положительный аспект мира и одновременно давали право на его безнаказанное выражение»[14].

Таким образом, иконичность визуального мышления крестьян, основанная на миросозерцательности и поиске знаков-подобий, составляла специфическую особенность крестьянской ментальности, уходящей корнями в древнюю архаику.

Синкретичность крестьянского сознания

Труд на земле, которая в буквальном смысле давала жизнь, одушевлял природу, наделял ее характеристиками личности. Перемены погоды, ненастья, стихийные бедствия – все это обретало в крестьянской картине мира каузальность через знаки-символы. Наблюдения крестьян за природой, созерцательность народного сознания были направлены на поиск и интерпретацию знаков внешнего мира, в силу чего знаки иконические становились знаками символическими. Так, например, постоянное упоминание первых жаворонков на страницах дневника Замараева было связано с приходом весны (жаворонок как знак), а не являлось проявлением простой натуралистической наблюдательности. Так же с завидным постоянством фиксировалось появление первого после зимы парохода. С ним связывалось оживление торговли и расширение сферы услуг, развлечений (например, приезд цирковых артистов), а также возможность самому совершить путешествие, что в конце концов автор дневника и сделал, отправившись на Соловки.

Синкретизм крестьянской картины мира заключался в нераздельенности явлений природы и событий общественной жизни, которые выступали звеньями одной онтологической цепочки, иногда предшествуя друг другу, выступая друг по отношению другу знаками, иногда образуя единое целое. Познание окружающего мира в архаичном сознании обретало формы прорицания: «Прорицание всегда предполагало знаки, которые предшествовали ему: так что познание целиком размещалось в зиянии открытого или подтвержденного или тайно переданного знака»[15].

Так, засуха начала июня 1907 г. в дневниковых записях крестьян оказывается знаком-предвестником политической реакции: «Стоит жаркая

---

[14] Бахтин М.М. Указ. соч. С. 154-155.

[15] Фуко М. Указ. соч. С.94.

погода, надо бы дождя. Травы худые. Государственную думу разогнали»; а затянувшиеся в 1917 г. до мая зимние холода и вовсе обретают эсхатологические коннотации: «Погода студеная, пролетает снег. Нашему государству едва ли не приходит конец»[16]. Природа и политика оказываются онтологически связанными, пролетающий снег выступает метафорой смерти, гибели. Показательно, что в изобразительной семиосфере российской революции снег, как и различные холодные оттенки цвета, также символизируют гибель, но только связываются с контрреволюционными попытками реставрации самодержавия[17].

Отмеченный синкретизм крестьянского мышления нередко становился причиной конфликтов между представителями разных сословий. Даже духовенству, которому по роду занятий приходилось постоянно общаться с крестьянами, не всегда удавалось найти с ними общий язык. Так, исходя из того, что крестьяне в подавляющей своей массе были людьми суеверными, священники в проповедях пытались использовать яркие, запоминающиеся образы, рассказывать притчи, которые специально для этого публиковались в таких журналах, как «Духовные беседы». Пересказ одной притчи из этого журнала священником церкви села Турищева Елецкой епархии Булгаковым своим прихожанам в марте 1917 привел к конфликту. В притче были следующие слова: «Выпущенная из клетки на свободу птичка часто не имеет сил жить на свободе и погибает. Часто она вновь стучится в окно, в клетку, спасаясь от холода и голода; часто она, неразумная, вновь попадает в расставленную сеть птицелова. Братья мои! Как бы не случилось и с нами, когда мы освободимся от немецкого ига… Как бы нам опять не попасть под немцев»[18]. Однако крестьяне расценили слова Булгакова как немецкую агитацию за сохранение старого строя, по поводу чего отправили донос елецкому епископу. Подобные случаи с неудачными метафорами были характерны для разных мест[19].

С точки зрения особенностей крестьянской психологии главная причина того, что притча сработала не так, как мыслил священник, заключалась в использовании аллегории, в которой семантика птицы не соответствовала крестьянской традиции, в силу чего возник определенный когнитивный диссонанс. В русских сказках птица ассоциировалась с существом из

[16] Дневник тотемского крестьянина А.А.Замараева. 1906 – 1922 годы. М., 1995. С.24, 160.
[17] См., например, картину П.Филонова «Формула революции».
[18] Российский государственный исторический архив (РГИА) Ф. 797. Оп. 86. 3 отд. 5 ст. Д. 22. Л.197-197(об)
[19] Там же. Л. 290 (об)-291.

другого мира, часто обеспечивавшая переход туда главного героя[20]. В христианской символике обнаруживается схожая семантика образа: душа умершего человека или святой дух. Согласно народным приметам птица в доме – знак смерти: «Дятел мох долбит в избе — к покойнику», «Нетопырь залетает в дом — к беде», «Ласточка в окно влетит — к покойнику»[21]. Если птица залетала в избу, ее следовало поймать и свернуть шею, приговаривая: «Прилетела на свою голову». Правда, та же ласточка или голубь на воле обретали уже иное символическое значение: «Голубь и ласточка любимые богом птицы»[22].

Итак, птица в клетке в избе – вещь чуждая крестьянской повседневности. Освобождение ее из клетки могло интерпретироваться крестьянами в качестве метафоры смерти, а попытка возвращения обратно в клетку и вовсе в качестве какого-то мистического ритуала. Наоборот, для сословия мещан, купцов и дворян было характерно держать в домах певчих птиц. Особенной популярностью пользовались канарейки. Вероятно, в городской церкви, приход которой состоял из представителей городских слоев, реакция на аллегорию была более предсказуемой для священников.

Сложность апеллирования к крестьянскому символизму обуславливалась также и его зависимостью от условий, в которых находился интерпретатор. За теми или иными вещами, предметами, явлениями не было закреплено однозначных образов, в результате чего знаковость вещей была динамичной. Мы уже отметили, что птица в доме или на свободе имела различную семантику. Однако внешние факторы, обстоятельства повседневной жизни могли изменить не только отношение крестьян к тем или иным объектам реальности, но и полностью перевернуть систему координат. При всей роли знаков и примет в жизни сельского населения сознание крестьян оставалось достаточно прагматичным. Крестьяне говорили: «Разбирать встречи да приметы — с печи не слезать» или «Не столько роса, сколько пот (удобряет нивы)» и даже «Навоз бога обманет»[23].

Можно предположить, что крестьянский мистицизм был порождением не столько труда на земле как такового, непосредственного контакта с природой, а тех невзгод, случайностей, которые, вопреки стараниям крестьян, обрушивались на них по причине погодных аномалий: «Давно ль ты стала ворожить? — А как нечего стало в рот положить»[24]. В этом смысле ворожба, обращение к мифологии являлось последней надеждой, средством

[20] Пропп В. Исторические корни волшебной сказки. Л., 1986. С.292.
[21] Даль В.И. Указ. соч. С. 461.
[22] Там же. С.463.
[23] Там же. С. 451, 463.
[24] Там же. С.464.

преодоления казуальности сельскохозяйственного цикла. Вероятно, народный мистицизм был особенно распространен в кризисные периоды и, наоборот, отступал на второй план, когда крестьянам не на что было жаловаться: «Гром не грянет, мужик не перекрестится».

Кроме того, в полной мере синкретизм проявлялся в период деревенских празднеств, карнавального поведения, сочетавшего языческие ритуалы с христианской символикой и мистицизм с прагматизмом. Карнавал, собственно как и труд на земле, был важной сферой повседневного существования крестьян. Двойственность мистическо-реалистического подхода к феноменам выступала причиной амбивалентности образов вещей, знак которых легко менялся в сознании народа в зависимости от тех или иных условий. При этом амбивалетность образов была непосредственным следствием крестьянской миросозерцательности: одни и те же явления природы при известных условиях могли нести как жизнь, так и смерть, восприниматься в положительном или отрицательном смысле. Поэтому двойственность образов была известная еще с архаичных времен: «Двойной аспект восприятия мира и человеческой жизни существовал уже на самых ранних стадиях развития культуры. В фольклоре первобытных народов рядом с серьезными (по организации и тону) культами существовали и смеховые культы, высмеивавшие и срамословившие божество («ритуальный смех»), рядом с серьезными мифами – мифы смеховые и бранные, рядом с героями – их пародийные двойники-дублеры»[25].

Таким образом, ключом к крестьянской символической модели выступал контекст, случай, расшифровать знак можно было учитывая совокупность семантических значений вещи в условиях конкретного состояния крестьянина-интерпретатора. Сложность заключалась в том, что в городскую культуру России с XVIII в. активно проникал европейский рационализм, в то время как сознание сельских жителей во многом оставалось архаичным. Одно из отличий архаичной системы знаков от системы, построенной в Новое время, по мнению М.Фуко, заключается в своеобразном переходе-упрощении от троичной, мифологической системы интерпретации к бинарно-логической: «Начиная со стоицизма система знаков в рамках западного мира была троичной, так как в ней различались означающее, означаемое и “случай”. Однако начиная с XVII века диспозиция знаков становится бинарной, поскольку она определяется, в том числе и учеными Пор-Рояля, связью означающего и означаемого»[26]. Близко к М.Фуко описал мышление рационализма Нового времени и М.Бахтин, отмечая

[25] Бахтин М.М. Указ. соч. С.5.
[26] Фуко М. Указ. соч. С.78.

разорванность и противопоставленность друг другу различных знаков-оппозиций (жизнь-смерть, добро-зло), что приводило к утрате образами амбивалентности и замене их более-менее однозначными трактовками[27].

Случай, среда как третья составляющая интерпретации знаков, выполнял роль реверса в синкретичной картине мира сельских жителей, смещая акценты с одной системы координат на другую, являясь условием амбивалентности карнавала как пережитка средневекового мышления.

Знаковые уровни вещи

Система визуальных знаков, предложенная еще во второй половине XIX в Ч. Пирсом, прочно вошла в семиологию XX в., использовалась в трудах Р.Барта, У. Эко[28]. В соответствии с этим подходом исследование знака неотделимо от исследования его адресата, условий функционирования и предполагает следующую трихотомию: знак по отношению к самому себе, знак по отношению к своему объекту и знак по отношению к интерпретатору (интерпретенту)[29]. Для анализа собственно визуального сообщения особое значение имеет вторая трихотомия (знак по отношению к объекту), в которой выделяются три уровня: иконический (наиболее полное, формальное подобие), индексальный (появление новых свойств, функций знака), символический (наделение знака конкретным значением). Уже было отмечено, что визуальное мышление крестьян по своей природе было глубоко иконичным, а символическая составляющая менялась в зависимости от обстоятельств, случая. Случай, условие, таким образом, можно считать тем самым знаком-индексом, который занимает переходное положение от подобия (иконы) к значению (символу), а также определяет ту или иную сторону амбивалентности.

В мире вещей крестьянской повседневности можно обнаружить разные знаковые уровни. Крестьянин-мужчина в избе проводил меньшую часть жизни. Особенности сельского труда нередко вынуждали ночевать в поле, лесу, иногда вместе с женами, поэтому рамки «дома» как сферы повседневности были шире понятия «изба». Соответственно внутреннее убранство крестьянских изб отличалось аскетичностью, определялось, прежде всего, функциональностью вещей и социальными ролями их поль-

[27] Бахтин М.М. Указ. соч. С.83.

[28] См.: Пирс Ч. Начала прагматизма. СПб, 2000; Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. М., 1989; Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. М., 1998.

[29] Пирс Ч. Начала прагматизма. СПб, 2000. С.57.

зователей. Этнографы обращают внимание на постоянную однотипность внутреннего убранства деревенских домов, стандартный набор мебели и неизменную схему ее расстановки[30].

Тем не менее, похожесть, иконичность вещей не означала их знаковой идентичности. Например, крестьянская печь, использовавшаяся не только для приготовления еды, но и как лежанка и даже как баня, наделялась символическим содержанием. Но не один знакомый всем крестьянам функционал печи определял ее знаковость, нередко печь определяла статус хозяина, была знаком его достатка. Дело в том, что хотя еще при Петре I началось законодательное запрещение курных печей в городских домах, к началу XX в. отдельных деревнях «классическая» русская печь с трубой имелась не более чем в 17% изб[31]. Возможность топить «по-белому» поднимала авторитет хозяина дома, автоматически переводила его в разряд уважаемых, зажиточных людей. Кроме того, «классическая» русская печь позволяла больше внимания уделять внутреннему убранству помещений. Если раньше из-за копоти было бессмысленно заниматься украшением комнат, то теперь на окнах появлялись занавески, комнату украшали искусственными или живыми цветами (чаще всего крестьяне выращивали герань), на стены начали клеить обои и развешивать картины, фотографии.

Таким образом, печная труба оказывалась тем отличительным признаком вещи, ее индексом, посредством которого печь превращалась в символ материального благополучия. Более того, она создавала условия для введения в крестьянский быт вещей, знаковость которых уже не была определена их функциональностью, иконичностью, а существовала на символическом уровне. Так, в крестьянский интерьер из городской культуры начал проникать стиль «позитивизма» - демонстрации роскоши и высокой стоимости вещей. Крестьяне на ярмарках, в городских лавках покупали вещи, которым с трудом находилось применение в деревенском быту. Этнограф Л.В.Трифонова обратила внимание на наличие в девичьей горнице двухэтажного дома зажиточного крестьянина одной из заонежских деревень ломберного и шахматного столиков[32]. Вряд ли можно себе представить, чтобы деревенские девицы коротали зимние вечера за игрой в шахматы.

---

[30] См.: Трифонова Л.В. Традиционный интерьер парадных помещений крестьянского дома Заонежья конца XIX-начала XX вв.// Кижский вестник. Сб. ст. Вып.9 Петрозаводск, 2004. Интернет-ресурс http://kizhi.karelia.ru/library/vestnik-9/316.html

[31] Безгин В.Б. Крестьянская повседневность. Традиции конца XIX – начала XX веков. М.; Тамбов, 2004. С. 124.

[32] Трифонова Л.В. Указ соч.

Крестьянин Замараев, описывая свои ярмарочные покупки, упоминает различную посуду – чайнички, тарелочки, сахарницы, о приобретении сельскохозяйственного инвентаря как обыденных вещей не пишет. Нередко зажиточные крестьяне покупали фарфор, который мог и не использоваться по прямому назначению, а идти в приданое дочерям. В целом покупка товаров на ярмарке – ритуал карнавальной культуры. Замараев любил совмещать его с просмотром кинематографа, наблюдал за фокусами приезжих циркачей, а по вечерам пил водку. Причем в рабочие дни тотемский крестьянин алкоголь не употреблял и в целом положительно встретил введение «сухого закона» в 1914 г. Хозяйственная разруха периода Первой мировой войны уничтожила отдельные элементы карнавальной культуры, в том числе и негативно сказалась на ярмарочной торговле, что отразилось в дневнике Замараева: «На ярмарке болтается только один флаг да воз горшков, больше ничего нет, никакого праздника, что ярмарка. И не будет»[33].

Вероятно, именно традиции народного карнавала как общедеревенского события, объединявшего и зажиточных, и бедных крестьян, приводили к тому, что в бедных домах появлялись отдельные элементы необязательной роскоши, как, например, часы, венские стулья и пр. Правда, в историографии существует традиция объяснения «бедняцкой роскоши» показной психологией: «В деревне хорошо помнили, что «встречают по одежке»… Крестьянин всегда стремился к тому, чтобы у него было все не хуже, чем у соседа. Даже при небольших средствах свободные денежные средства вкладывались в строительство дома, покупку хорошей одежды, иногда мебели, в устройства праздника «на широкую ногу», чтобы в деревне создавалось впечатление о зажиточности хозяйство»[34]. В любом случае, была ли эта потребность внутренней, психологической, или внешней, связанной с обрядовой стороной народной культуры, бытовая символика «статусных» вещей была известна большинству крестьян.

Портрет как знак визуальной культуры и стратегии репрезентации власти

В описаниях интерьеров парадных помещений крестьянских домов (горниц и «залов») часто среди настенных украшений упоминаются живописные картины, приобретенные в дни ярмарок, а также фотографии как родственников, так и членов царской фамилии[35]. Тяга крестьян к живописи в силу созерцательности сознания и иконичности визуального мышления

---

[33] Дневник тотемского крестьянина А.А.Замараева. 1906 – 1922 годы. М., 1995. С.154.

[34] Безгин В.Б. Указ. соч. С.126.

[35] Трифонова Л.В. Указ. соч.

уже отмечалась. XX век принес новую форму запечатления внешнего мира и создания иконичного образа – фотографию. К началу Первой мировой войны наряду с громоздкими форматными камерами распространение получили компактные пленочные фотокамеры со складным мехом фирмы Kodak. Несмотря на широкий разброс цен на них (от 19 до 120 рублей), массовое использование было затруднено по причине отсутствия единого стандарта пленки, а также известных сложностей с проявкой и печатью. Поэтому занятие фотографией, в отличие от рисования, не вошло в практику досуга крестьянских жителей, хотя в городах набирало популярность.

При этом сами крестьяне любили фотографироваться. Сделать свою фотографию можно было не только в городских салонах на праздник, часто увлекающиеся фотографией горожане приезжали в деревни и фотографировали местных жителей. А.Замараев упоминает один из таких случаев, считая его показательным, важным и вошедшим в привычную картину сельской жизни[36]. Доминирующим жанром в этом случае выступал постановочный семейный бытовой портрет. Семья выстраивалась на фоне избы, мужчины надевали рубашки, пиджаки, женщины наряжались в нарядные сарафаны и накидывали платки – важно было создать образ благополучной, зажиточной семьи. Полученную фотографию вешали на стену как знак, символ материального достатка. Вероятно, таким образом крестьяне посредством фотографии, сохранявшей образ прошлого, надеялись сохранить сопутствующую им в то время удачу, благополучие. В этой связи иконичность как подобие первообразу, документальность, уступала место созданию искусственного, индексального: значение похожести лиц снижалось по сравнению со значением сопутствующих им индексов богатства. Акт фотографирования становился символическим актом, ритуалом закрепления за своей семьей благодати. В итоге, висящая на стене фотография наделялась не меньшим символическим содержанием, в некотором роде мистицизмом, чем размещенные в красном углу избы иконы.

Итак, прояснив значение висевших на стенах горниц семейных фотопортретов, попробуем ответить на вопрос, какую функцию несли в себе изображения царских особ, были ли они иконично-декоративны, связаны с традицией карнавала, или наделялись крестьянами символическим содержанием?

В ряде исследований крестьянский монархизм упоминается в качестве чуть ли не врожденной черты сельского населения. Действительно, архаичная обрядность народной культуры, патерналистское сознание больших

[36] Дневник тотемского крестьянина А.А.Замараева. 1906 – 1922 годы. М., 1995. С.80.

патриархальных семей, религиозная пропаганда – все это способствовало сохранению в представлениях крестьян начала XX в. традиции сакрализации власти. Тем не менее, крестьянский монархизм обладал как минимум двумя существенными характеристиками: царь был вынесен за рамки крестьянской повседневности, был представителем иного мира, а также был обезличен (верили в царя как такового, а не конкретного монарха).

Изучение паремиологических источников приводит к выводу, что переоценивать народную веру и любовь к царю все же не стоит. Отношение к царю в коллективном крестьянском сознании лучше всего, вероятно, передавала поговорка «до Бога высоко, до царя далеко», что соотносится и с известной формулой крестьянской религиозности «гром не грянет, мужик не перекрестится». Не будучи вовлеченным в систему управления государством, не являясь активным субъектом правового поля, крестьянин в повседневной жизни предпочитал дистанцироваться от вопросов, напрямую его не касавшихся. Поэтому наряду с признанием сакральной природы царской власти, народный эпос создал и образ царя-дурачка, безвольного самодура, которого мог перехитрить смекалистый мужичек или солдат, как, например, в популярной серии сказок про Федота-стрельца. Отсюда и другие поговорки: «не ведает царь, что делает псарь», «царю из-за тына не видать», «царь думает, а народ ведает»[37]. Примечательно, что, не отказывая царю в божественном происхождении, крестьяне нашли убедительный контраргумент. Так, в октябре 1916 г во время спора двух крестьянок о царе в петроградской дворницкой, на слова одной из них, что «царь дан нам Богом» другая, 35-летняя Варвара Андреева, основательно возразила: «а мы чертом, что ли, даны?»[38]

При всем при этом крестьяне искренне считали, что без царя жить нельзя: «Без Бога свет не стоит, без царя земля не правится» или «грозно, страшно, а без царя нельзя»[39]. По-видимому, такая форма монархического сознания была связана как с архаичными представлениями о сакральности власти, так и христианским провиденциализмом.

Что касается обезличенности царского образа, то в этом можно усмотреть последствия политики самой власти. Историки С.И.Григорьев, Б.И.Колоницкий, изучая сценарии репрезентации власти как своеобразной формы мифотворчества, рассмотрели вопрос изменения визуального образа монарха в XIX – начале XX вв. на примере изобразительной продук-

[37] Даль В.И. Указ. соч. С.120.
[38] РГИА Ф. 1405. Оп. 521. Д.476. Л. 476.
[39] Даль В.И. Указ. соч. С.120.

ции[40]. Оказалось, что на протяжении XIX в. власть жестко контролировала посредством цензуры репрезентацию своего образа, на выпускавшихся ограниченным тиражом календарях, портретах преимущественно изображались цари прошлые, а не настоящие. Ситуация резко изменилась в период правления Николая II, стремившегося к «личной репрезентации своего индивидуального образа самодержца», с целью «установить глубоко личную, даже интимную, верноподданническую связь между монархом и его подданными»[41].

Для этого снимались некоторые цензурные ограничения и в печати появлялись как фотопортреты, так и копии живописных изображений императора. Так, в годы Первой мировой войны община Св.Евгении Красного Креста издала известный портрет царя работы Б.М.Кустодиева. Портрет, наклеенный на паспарту, стоил 1 рубль, а портрет в особой рамке под стеклом – 4 рубля[42]. Николай II был изображен в казачьей форме на фоне московского кремля с элементами стилизации под народный лубок, что должно было создать образ народного царя-воина. Кроме того, прослеживается и известная связь с иконописной традицией – поясное изображение крупным планом анфас на фоне ансамбля церквей. Тогда же в книжных магазинах «Нового времени» появилась репродукция в красках с портрета царя в походной форме, написанного художником Н.И.Кравченко, находившегося в собственности императора. Стоимость репродукции составляла 3 рубля[43].

Однако крестьянам не обязательно было покупать уже готовые царские портреты в городских магазинах, существовала традиция вырезания картинок, фотографий из выписываемых журналов, тем более что официальное военное издание «Летопись войны» публиковала семейные фотопортреты царя, снятые императрицей Александрой Федоровной на компактную камеру Kodak. Фотографией увлекались многие члены царской семьи. Доступ широкого круга зрителей к этим уникальным кадрам, вероятно, был продиктован тем же сценарием репрезентации власти в качестве народной. Царь на них представал в роли обычного семьянина, труженика. В условиях войны такой образ верховной власти должен был подпитывать патриотизм российских подданных.

[40] См.: Григорьев С.И. Придворная цензура и образ верховной власти (1831 – 1917). СПб.,2007; Колоницкий Б.И. «Трагическая эротика»: образы императорской семьи в годы Первой мировой войны. М., 2010.
[41] Григорьев С.И. Указ. соч. С.214.
[42] Колоницкий Б.И. Указ. соч. С.94.
[43] Там же. С.96.

Учитывая недоступность подобных изображений в предшествующую эпоху, крестьяне с энтузиазмом отнеслись к инициативе властей по распространению царского реалистичного (иконичного) образа, вследствие чего портреты императорской фамилии в крестьянских домах начала XX века стали обычным явлением. Но в этом, как видно, в большей степени проявилось народное любопытство, тяга к созерцанию иконичных образов, а также стремление приобщиться к новым веяниям культуры, технического прогресса, нежели преданность и любовь к монарху. Тем не менее, царские портреты на стенах крестьянских горниц заняли определенное место в ряду семейных фотографий и православных икон и потому с полным основанием отнесены В.Г.Щукиным к разряду «культовых»[44].

Царский портрет как икона и кризис карнавала

Икона, как это ни парадоксально, не иконична, она не является знаком-иконой в строгом соответствии с логикой Ч.Пирса. По форме икона более символична, чем подобна объекту, в том числе и потому, что не является писанным с натуры портретом. Однако в крестьянском визуальном мышлении границы иконичности и символичности иконы стирались. Более того, согласно догмату об иконопочитании, отождествлявшим образ с первообразом, а также иконописным традициям строгого следования канонам, икона воспринималась как подобие. Благодаря четким правилам изображения святых (индексальность) крестьяне без труда узнавали их лики не только на иконах, но даже и в своих видениях, снах. Так, Рассыхаев в одном случае пишет, что явленный ему во сне образ напоминал св. Серафима Саровского, в другом случае был похож на св. Иоанна Златоуста[45].

Многие царские изображения, как упомянутый портрет кисти Б.М.Кустодиева, следовали традициям православного иконописания. Отождествление образа и первообраза заставляло крестьян всматриваться в портреты царских особ, ища в них известные индексы-атрибуты, которые позволили бы наделить портрет тем или иным значением. Однако здесь сценарий репрезентации власти дал сбой: поиски знаков исключительности царя в его «народном» образе оказывались тщетными. Если простота иконописных святых была оправданна тем, что все они вышли из народа благодаря своему праведному образу жизни, то царь никогда простым не воспринимался, он был выходцем не из народа, а посланником, наместником

[44] См.: Щукин В.Г. Казенный и культовый портрет в русской культуре и быту XX века. Интернет-ресурс: http://lib.rus.ec/b/261836/read

[45] «Дневные записки» усть-куломского крестьянина И.С.Рассыхаева. 1902 – 1953 гг. М., 1997. С.36, 148.

Бога на земле: «Царь от Бога пристав», «Бог на небе, царь на земле», «Бог — батька, государь — дядька»[46]. В итоге стратегия репрезентации народного царя привела к некоторому разочарованию народа в государе. В свое время Н.М.Карамзин, задавшись вопросом, почему москвичи начала XVII в. не приняли самозванца Отрепьева, который активно позиционировал себя в качестве народного царя, объявил политическую амнистию оппозиции, удвоил жалованье сановникам, вместе с солдатами участвовал в военных учениях, ходил по Москве без охраны и вообще вел себя исключительно демократично, нашел тому очень точное объяснение: «Низость в государе противнее самой жестокости для народа»[47].

Вот и крестьяне XX в., глядя на царские портреты, отмечали простоватость, даже мужиковатость внешности. Так, в феврале 1915 г. 20-летняя крестьянка Евгения Урсини гадала по портрету государя об исходе войны: «Вряд ли Россия победит Германию, потому что по наружности наш русский государь выглядит против Вильгельма мужик-мужиком»[48]. Более того, недовольные всеобщей разрухой, а также поддаваясь влиянию многочисленных слухов о греховности царя, в частности, о злоупотреблении выпивкой, крестьяне усматривали в портретах и признаки интеллектуального вырождения. Для этого было достаточно уловить внешнее сходство с каким-нибудь знакомым пьяницей, юродивым: «Наш-то государь император дурак, у него и рожа-то, если посмотреть, так похожа на Ельку Абрамовского (местный дурачок-пропойца – В.А.)», «Он ничего не понимает, не может править этим делом на войне, государь наш – Акимиха (местная умственно-отсталая крестьянка. – В.А.)»[49]. Возможно, появлявшиеся в период Первой мировой войны слухи о подменном царе отчасти были спровоцированы также и тем, что в царских портретах крестьяне не узнавали царя, не находили необходимых, по их мнению, знаков-атрибутов.

Конечно, подобная нелестная интерпретация царской внешности не вытекала исключительно из самого изображения. Поэтому, как уже было отмечено, рациональная бинарная теория знака, исходившая из взаимоотношений означаемого и означающего, проявлявшаяся в стратегиях репрезентации образа власти, не срабатывала в случае, когда ее адресатом оказывалось троичное архаичное мышление, оперировавшее категорией индекса-случайности. Это значит, что интерпретация знака-образа в других условиях, не определяемых военными неудачами России на фронте и внутренней хозяйственной разрухи, могла быть совершенно иной и достичь

[46] Даль В.И. Указ. соч. С.120.
[47] Карамзин Н. История государства Российского в XII тт. В 3х кн. Кн.3. М., 2004. С.532.
[48] РГИА. Ф. 1405. Оп. 521. Д.476. Л.180.
[49] Там же. Л.61, 102.

поставленной властью цели.

Однако только созерцанием подобия-иконичности роль царских портретов в крестьянской повседневности не исчерпывалась. Можно предположить, что царские портреты обладали схожей функциональностью с иконами - были связаны с православной традицией иконопочитания (лобызание, молитва, каждение и пр.). В догмате отцов церкви об иконопочитании говорилось: «честь, воздаваемая образу, переходит первообразному»[50], - что предполагало возможность воздействия через изображение на изображенного. Правда, как отметил Л.Леви-Брюль, данная особенность восприятия графического или изваянного образа как единого целого с прообразом была вообще характерна для пралогического первобытного мышления[51], следовательно, христианство лишь сохранило архаичные представления, которые в славянском язычестве были выражены идолопоклонством. В итоге традиция, соответствовавшая как языческим, так и христианским обрядовым формам, прочно вошла в структуры крестьянского мышления.

Это создавало известные функциональные практики: люди либо молились за императора, глядя на портрет, либо, в период народного разочарования в государе, вымещали свою злость на его изображении. Подобное отношение к иконичному образу полностью соответствовало отмеченной М.Бахтиным амбивалентности архаичной карнавальной культуры, в которой присутствовало синкретичное единство сакрального и профанного.

Протоколы обвинений крестьян в нарушении 103 ст. Уголовного уложения об оскорблении императорской фамилии предоставляют обширный материал по «профанной» модели поведения в период 1914 – 1917 гг. Примечательно, что еще в Уложении о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г. в статье №268 говорилось: «Кто осмелится произнести, хотя и заочно, дерзкие оскорбительные слова против государя императора, или с умыслом будет повреждать, искажать или истреблять выставленные в присутственном или публичном месте портреты, статуи, бюсты или иные изображения его, тот за сие оскорбление величества присуждается к лишению всех прав состояния и к ссылке в каторжную работу на заводах на время от шести до восьми лет».

Таким образом, нанесение заочного оскорбления через изображение царствующей особе или его дому практиковалось в народе задолго до разочарования в Николае II периода мировой войны, что не удивительно,

[50] См.: Догмат о иконопочитании трехсот шестидесяти семи святых отцов Седьмого Вселенского Собора Никейского.

[51] Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. М., 1980. С.134.

учитывая архаичную традицию культового срамословия. Однако принятые в начале XX в. новые сценарии репрезентации власти способствовали развитию данной практики. Любопытно, что вместе с ними в новом Уголовном уложении 1903 г. из статьи об оскорблении были изъяты слова о «присутственных или публичных местах». Теперь за оскорбление через изображение при свидетелях в частном доме также можно было понести наказание: расширению сценариев репрезентации сопутствовало расширение обстоятельств уголовной ответственности.

Важно отметить, что ругательства в адрес императора, произносившиеся перед его изображениями, имели одно важное отличие от заочных оскорблений без зрительного образа адресата: очень часто они сопровождались жестами и действиями. Слово, подкрепленное жестом, считалось особенно грубым и вызывающим[52]. Жест, в свою очередь, был определен семантикой брани. Крестьянская обсценная лексика в первую очередь основывалась на матерных выражениях, которые своими корнями уходили в языческое прошлое, были тесно связаны с аграрным культом. В древности матерная лексика не только была необходимым элементом обрядов плодородия – как свадебных, так и сельскохозяйственных, – но выступала языческим эквивалентом молитвы, являлась заговором, заклинанием от нечистой силы, болезни[53]. Борясь с матом как языческим пережитком церковь постоянно указывала на эсхатологический характер матерщины, утверждала, что от матерной брани разверзается земля и может наступить конец света. Но представление мата как богохульства не останавливало российских крестьян[54]. Так, в соответствии с указанной семантикой поступил в январе 1915 г. 14-летний Саша Савин, назвав царя «прохвостом», он встал на стул перед его портретом и, «вынув свой половой член, ткнул им в лицо его величества и его высочества со словами “вот вам”»[55].

Женщины, произнося брань перед портретами государя, часто обнажали свои гениталии или поворачивались задом, поднимая юбки. Подобное поведение было характерно и для жителей средневековой Европы. М.Бахтин рассматривал единство слова и жеста в контексте рождения знака-образа, как вполне закономерное и соответствующее карнавальному поведению явление: «Все подобные жестикуляционные и словесные образы являются частью карнавального целого, проникнутого единой образной логикой»[56].

---

[52] Буров Я. Деревня на переломе. М.; Л., 1926. С.186.

[53] Успенский Б.А. Мифологический аспект русской экспрессивной фразеологии. // Успенский Б.А. Избранные труды. Т.2. М., 1994. С. 58, 63.

[54] РГИА. Ф. 1405. Оп. 521. Д.476. Л. 362-362(об).

[55] Там же. Л.361.

[56] Бахтин М.М. Указ. соч. С.83.

Совершая определенные телодвижения, делая оскорбительные жесты, направленные в сторону царского портрета, крестьяне демонстрировали свое отношение к изображению, соответствовавшее традиции иконопочитания, предполагая, что не только честь переходит к первообразному, но и проклятие. Таким образом, матерное слово, имевшее семантику языческого заклинания, подкрепленное жестом, приобретало значение определенного мистического ритуала. Вербальный и невербальный знак вступали во взаимодействие, порождали новый смысл, значение которого было шире семантики составляющих компонентов.

Здесь возникает справедливый вопрос: насколько бранная лексика и жестикуляция крестьян в адрес царя воспринималась крестьянами как обсценная, была рационализирована и помещена в контекст политического дискурса? В соответствии с теорией карнавала «все такие образы лишены цинизма и грубости в нашем смысле»[57]. В пользу такого вывода может выступать и фамильярная лексика крестьян, в которой использовались матерные просторечные идиомы в качестве усиления экспрессии, образности речи, но лишенные внутреннего смысла. Кроме того, в рамках карнавальной смеховой культуры значения многих бранных слов были амбивалентны, а потому лишенными значения прямого оскорбления. Так, М.Бахтин лишал слова «глупый», «дурак» бранного характера: «Глупость, конечно, глубоко амбивалентна: в ней есть и отрицательный момент снижения и уничтожения (он один сохранился в современном ругательстве «дурак»), и положительный момент обновления и правды. Глупость – обратная мудрость, обратная правда. Это – изнанка и низ официальной, господствующей правды… Глупость – это вольная праздничная мудрость, свободная от всех норм и стеснений официального мира, а также и от его забот и его серьезности»[58]. Любопытно, что именно «дурак», по подсчетам Б.И.Колоницкого, было самым распространенным оскорблением в адрес царя[59]. То, что некоторые ругательства произносились крестьянами без умысла оскорбить, а больше автоматически, по привычке, отмечали в составленных протоколах даже чины полиции[60].

Однако другие народные высказывания, в которых разочарование в императоре было основано на логике и рациональном объяснении военных неудач России свидетельствуют об обратном. Кроме того, в ряде логически-

[57] Там же.
[58] Там же. С.148.
[59] Колоницкий Б.И. Указ. соч. С.207.
[60] РГИА. Ф.1405. Оп. 521. Д.476. Л.121 (об).

выстроенных объяснений просматривается десакрализация образа монарха и исключение его из православного ритуала иконопочитания: «Надо молиться за воинов и за великого князя Николая Николаевича. За государя же что молиться, он снарядов не запас, видно прогулял да проблядничал»[61].

Также и слово «дурак» при анализе контекста произнесения оказывается лишенным амбивалентности и носит персонифицировано-оскорбительную коннотацию. Дураком царя называют за совершенно конкретные, «глупые» дела, как, например, начало войны, к которой Россия не была готова: «не подготовился наш царь к войне, дурак он, только водкой торговал, а о снарядах не думал», «наш государь, дурак, проспал, а германцы умные и приготовили хорошие снаряды»; принятие верховного командования армией, по поводу чего крестьяне заявляли: «ну, теперь дело проиграно… потому что у него тут не хватает (жест-стук себя по лбу. – В.А.) – он дурак»[62]. Такая коннотированная рационализация речи не свойственна карнавалу.

Кажущееся противоречие между использовавшимися крестьянами архаичными карнавальными традициями и заменой амбивалентности их образов рационально-логической интенциональностью разрешается принятием во внимание кризиса карнавального сознания. Карнавал, тесно связанный с формами досуга сельского населения, приобретал особенное значение в контексте тех или иных форм релаксации. Но в период Первой мировой войны основные формы карнавальной релаксации (сексуальная, алкогольная, зрелищная) расстраивались. Вспомним недовольство Замараева прекращением ярмарочной торговли; он же отмечал исчезновение водки в деревне, притом что городов, по его мнению, это не коснулось: «Нынче пьяных нет, вина нет. Но в городе, говорят, в иных домах есть и водка. Значит, богачам все возможно»[63]. Демографический кризис, связанный с уходом мужчин репродуктивного возраста на фронт, привел к кризису сельских празднеств. Оргаистическо-карнавальные забавы деревенской молодежи исчезали из досуга крестьян. 19-летняя тульская крестьянка Марфа Шишкова летом 1916 г., недовольная оставшимся «мужским контингентом», во время не заладившегося хоровода выругалась: «…(брань) этого царя, какой это царь, не с кем мне … , побрали всех моих милаков, если бы этот царь попался мне на глаза, то я бы его зубами и руками раздернула»[64].

Таким образом, кризис карнавальных традиций в условиях затянувшейся войны заставлял крестьян винить во всем императора, лишая бран-

[61] Там же. Л. 53 (об)
[62] Там же. Л. 11(об), 126 (об), 526 (об).
[63] Дневник тотемского крестьянина А.А.Замараева... С.103.
[64] РГИА. Ф.1405. Оп. 521. Д.476. Л.506.

ные слова карнавальной амбивалентности, привнося в них личностно-ориентированный, политический контекст. Официальная стратегия правительства, направленная на персонификацию образа власти в портретах Николая II, еще более усиливала данную тенденцию, в результате чего, учитывая иконичность крестьянского сознания, портрет превращался в объект вымещения личной злобы.

Царский портрет в ритуале заочного убийства императора

Изучение паремиологического материала приводит к выводу, что степень ответственности народа и царя перед Богом была разной. В соответствии с архаичным правом коллективной ответственности не существовало, поэтому крестьянам привычнее было возлагать вину на одного конкретного человека, и во взаимоотношениях с Богом к царю предъявлялись более строгие требования, чем к его народу: «За царское согрешение Бог всю землю казнит, за угодность милует», «коли царь Бога знает, Бог и царя и народ знает», «народ согрешит - царь умолит; царь согрешит - народ не умолит»[65]. Хозяйственная разруха, продовольственный кризис, военные неудачи – все это воспринималось крестьянами как кара Господа за царские грехи, обрастало эсхатологическими коннотациями. Кроме того, вспомним имевший место в крестьянских дневниках поиск знаков-примет приближающегося Апокалипсиса, в котором явления природы и политики оказывались взаимообусловленными.

Тема конца света и роли в нем Николая II представлена в слухах, согласно которым российский император являлся никем иным, как Антихристом. Особое распространение они получили в Саратовской губернии среди старообрядцев, причем, как правило, крестьяне аргументировали эту версию вмешательством царя в светские и религиозные дела[66]. Персонификацией Антихриста в народном фольклоре считался царь Ирод. Любопытно, что крестьянское сознание проводило параллель между убиением невинных в Первой мировой войне и убиением младенцев. Иудейский царь-детоубийца награждался чертами Антихриста, и крестьяне Воронежской губернии ожидали его второго пришествия: «Говорят, что народится Ирод. Вот и народился Ирод – это наш царь Николай»[67]. Так же характерными эпитетами из разряда «нечистых», которыми награждали царя, были черт и леший[68].

[65] Даль В.И. Указ. соч. С.120.
[66] РГИА. Ф.1405. Оп. 521. Д.476. Лл. 442, 443 (об).
[67] Там же. Л.332.
[68] Там же. Л.443 (об).

С другой стороны, не отличающемуся повышенной религиозностью и компетентностью в вопросах веры сельскому населению не было принципиальным то, к какой именно традиции относился создаваемый царский образ. Если одни, предупреждая о царе-антихристе, идентифицировали себя в качестве борцов с дьяволом, то другие, наоборот, готовы были распять Николая, лишь бы жить стало легче: «Скоро будет Всероссийское собрание, проберут государя императора и наследника, затем их кончают (убьют), а правительство сожгут. Как Иисуса Христа распяли, так и распнут государя императора и наследника, после чего жить станет легче»[69]. Важно, что здесь сравнение Николая с Иисусом не означает наделение царя святостью. Мотив искупления грехов человечества на кресте практически не выражен, так как Николая должны распять за его собственные грехи. Сравнение с Иисусом исключительно внешнее, проводится по форме. Однако после акта распятия должно наступить облегчение, придти новая жизнь. Таким образом, в сознании народа появляется мысль, что искуплению грехов перед Богом и всеобщему спасению может послужить убийство императора и в этом случае иконический портрет оказывался весьма кстати.

Ритуал убийства царя посредством его образа был связан с семантикой слепоты, имевшей как евангелические, так и языческие корни. В составленном в феврале 1916 г. протоколе по поводу осквернения портрета государя читаем: «На портрете изображены государь император, государыня императрица и великие княжны: Ольга, Татьяна и Мария Николаевны, причем на местах глаз, носа, рта у всех дыры; на груди государя императора также дыры, а на руках государыни и великих княжон проколы. Портрет внизу на лицевой стороне слегка испачкан кровью, а на обратной стороне – большие кровяные пятна»[70]. Очевидно, что в этот раз матерные проклятия в адрес императорской семьи сопровождались не только жестами, но и своеобразным действием-ритуалом, совершаемым над изображенными персонами в соответствии с иконическим отождествлением образа и первообраза.

Ослепление в народном сознании означало божью кару, и, наоборот, библейский сюжет возвращения слепцу зрения – снисхождение на него благодати. Многие крестьяне, не сомневаясь в том, что царь заслуживает наказания, делали выводы: «Никакого бога нет, а если бы был бог, то Николку … ослепил бы»[71]. Крестьянин Самарской губернии 26-летний Андрей Правдин в январе 1916 г., явившись в дом крестьянки Юрьевой и

[69] Там же. Л.278 (об).
[70] Там же. Л.114.
[71] Там же. Л. 141 (об).

увидев висевший на стене групповой портрет императора, императрицы и цесаревича, выколол оба глаза императору и один глаз наследнику, после чего произнес: «Два слепца, третий поводильщик»[72].

Но есть и другая семантика слепоты, уходящая в архаичные обряды инициации, связанная с переходом в мир мертвых: заклеивание/замазывание глаз неофитам. В русских сказках обитатели поту- и посюстороннего мира слепы по отношению друг к другу, условием же перехода героя в иной мир является его временное ослепление[73]. В делах по 103 статье Уголовного уложения встречаются случаи, когда крестьяне угрожали заклеить или заклеивали глаза на изображениях государя почтовыми марками[74]. В результате появлялось новое коннотирующее значение: почтовые марки на глазах царя, как знак отправления посылки, в контексте мистического содержания ритуала ослепления могут быть интерпретированы как материализация пожелания отправиться в ад, овеществление проклятия «пошел к черту».

Итак, семантика ослепления связывается с отправкой объекта в мир мертвых, выступает ритуальной формой народного проклятия-убийства изображенного. Любопытно, что при всей языческо-магической составляющей ритуала выкалывания глаз на изображении к нему прибегали видные церковные деятели. Так, в свое время патриарх Никон приказал собрать иконы, написанные московскими мастерами на западноевропейский лад, и, выколов им глаза, носить по улицам города, а затем сжечь[75].

Таким образом, мы видим, что архаичное сознание крестьян во многом предопределило профанацию стратегии власти по репрезентации персонифицированного образа самодержца. Иконичность визуального мышления сельских жителей, связанная со спецификой аграрного хозяйства, предполагавшего созерцательность и одновременный поиск индексальных знаков-примет, привела к разочарованию образом народного царя, когда в нем не был обнаружен индекс богоизбранности. Синкретизм и амбивалентность сознания привели к отождествлению образа и первообраза (означающего и означаемого) и использованию мистического ритуала проклятия-убийства посредством воздействия через изображение на первообраз. Тем не менее, несмотря на архаичность обряда и его связь с карнавальной культурой в ситуации разрушения карнавала доминировать начинают рационально-прагматические акты по устранению прогневавшего Бога монарха в условиях распространения эсхатологических предчувствий крестьян.

[72] Там же. Л.465 (об) - 466.
[73] Пропп В. Указ. соч. С.167.
[74] РГИА. Ф.1405. Оп. 521. Д.476. Л.25 - 25 (об).
[75] Успенский Б.А. Семиотика искусства. М., 1995. С.227.

Ирина Тажидинова
Краснодар

Мир вещей сквозь призму военного времени

Пристальное внимание к практикам повседневной жизни, свойственное современной социогуманитаристике, предполагает особый интерес к физическим вещам. Среди существующих подходов к изучению материально-вещной среды выделяется социально-психологический, рассматривающий взаимодействие человека с вещной средой в плане специфических черт его поведения по поводу вещей. Включенные в повседневную жизнь человека, бытовые вещи (одежда, мебель, утварь и пр.) являются частью ежедневных рутинных действий, называемых практиками[1]. При этом понятие «ценность вещей» включает в себя многие аспекты «неравнодушного» отношения к ним в повседневной жизни. Такое отношение реализуется в желании хранить и накапливать вещи, бережно относиться к ним и заботиться о них, в склонности испытывать дискомфорт и сложности при необходимости расстаться с вещами. Ценность вещи для человека определяется как особенностями са-мой вещи, так и социально-демографическими, социально-психологическими характеристиками индивида, находящегося во взаимодействии с данной вещью. Однако каноны потребления, определенные режимы отношения к вещам на уровне общества в целом задаются структурными условиями[2].

Советское время предстает как период относительного стилевого однообразия и дефицита вещей. Поскольку вещи доставались с трудом, то практиковалось бережное к ним отношение, их «непрекращающееся потребление». Вещи являлись условием идентичности, фундаментом

[1] Волков В.В. О концепции практик(и) в социальных науках // Социологические исследования. 1997. № 6. С. 9.

[2] Ечевская О. Ценность вещей в советской и постсоветской России. Интернет-ресурс: http:/www.iriss.ru/display_epublication?id.

привычного поведения. Такой режим отношения к вещам характерен для традиционного и раннеиндустриального общества[3].

Развернутое представление о «мире вещей» в советской культуре содержится в работах О. Гуровой и О. Ечевской. В них подчеркивается, что толчок к существенным изменениям в сфере быта дала Октябрьская революция. С этих пор такие его составляющие, как одежда и жилье, находились под пристальным вниманием власти. В 1920-е гг. пропагандировалось «советское» отношение к вещи как свободное от фетишизма, но все-таки бережное. Чрезмерное внимание к организации быта и вещам («мещанство») подвергалось осуждению. В 1930-е гг. возобладали консервативные идеалы сталинской эпохи, в культуре начал формироваться позитивно окрашенный дискурс вещей как предметов потребления, доступных советскому человеку. Происходила реабилитация материальных объектов, «мещанских» ценностей – уюта, комфорта, красоты[4]. В то же время следует учитывать, что массовая малообеспеченность советских людей в сочетании с дефицитом и низким качеством товаров надежно хранили большинство из них от опасности полностью «отдаться» во власть такого рода идеалов.

Исследователи подразумевают общность тенденций отношения к потреблению на протяжении всего периода с середины 1930-х до 1950-х гг., однако экстремальный опыт Великой Отечественной войны внес свои изменения в данную сферу. Долговременность и тяжесть этого опыта, огромные материальные издержки, дискомфортность и даже катастрофичность переживаний, ставшая неотъемлемой частью повседневной жизни комбатантов и страдающего от лишений войны мирного населения – все это имело определенные последствия для восприятия советскими людьми материальной составляющей жизни.

Категория «материалистичность» обычно используется для характеристики ценности вещей на уровне индивида. Своего рода проверкой на материалистичность для советского общества стал сбор теплых вещей для фронта. Начало ему положило постановление ЦК ВКП(б) от 5 сентября 1941 г. «О сборе теплых вещей и белья для Красной армии среди населения», гласившее: «Идя навстречу многочисленным предложениям трудящихся, обязать обкомы, крайкомы, ЦК компартий союзных республик начать сбор среди населения теплых вещей и белья для Красной армии: полушубков, овчин выделанных и не выделанных, валенок, фуфаек, теплого белья, шерсти,

---

[3] Голофаст В.Б. Люди и вещи. Интернет-ресурс: http:/www.nir.ru/sj/sj/sj1-2-00gol.html.

[4] Гурова О. Бытовые вещи в советской России, 1970-е годы. Интернет-ресурс: http:/www.iriss.ru/attach_download?objected; Ечевская О. Ценность вещей в советской и постсоветской России. Интернет-ресурс: http:/www.iriss.ru/display_epublication?id.

рукавиц, шапок-ушанок, ватных брюк, курток и другого»[5]. Таким образом, с самого начала сбор теплых вещей для фронта пропагандировался как инициатива «снизу». Документы свидетельствуют о реальной поддержке населением и масштабности данной акции, возобновлявшейся из года в год. Так, в информации Краснодарского крайкома ВКП(б) в ЦК ВКП(б) сообщалось о том, что по Краснодарскому краю на 30 сентября 1941 г. было собрано: «полушубков 5 000, шинелей 1 788, меховых жилетов 401, курток ватных 16 012, шаровар ватных 7 306, валенок 9 384, обуви кожаной 1 300, свитеров 11 012, белья теплого 8 193, белья нательного 15 654, перчаток и рукавиц 10 581, носков 25 898, одеял 3 907, простыней 6 972 и других вещей»[6].

В подобных информационных и справочных материалах практически не встречается описаний случаев уклонения от сбора вещей, и это естественно, так как речь шла о добровольных пожертвованиях населения. Но поскольку впоследствии стали определяться вполне конкретные задания сбора теплых вещей, а материальные лишения, связанные с войной, нарастали, можно предположить серьезные сложности в проведении такого рода мероприятий. Например, «задание» для районов и городов Краснодарского края на июль-сентябрь 1943 г. состояло в сборе 24 150 варежек и 24 150 носков, не считая других теплых вещей, при этом оно было расписано по районам и городам края[7]. Официальные документы «уповали» на разъяснительную работу среди населения. Однако неизвестно, насколько эффективны были такие разъяснения. Тем более, что при расставании с носильными вещами, которые имели свою личную «историю» и были у советских граждан отнюдь не в изобилии, могли возникать специфические осложнения. Выявить их позволяют источники личного происхождения.

23 сентября 1941 г. в дневнике 49-летнего сочинца А.З. Дьякова, который заведовал технической библиотекой и был секретарем парторганизации узловой железнодорожной станции Сочи, впервые упомянута данная проблема: «Отправил собранные теплые вещи свыше 50 штук за 4 дня – человек 40 из 200 человек. Жена моя права, посоветовав сдать валенки – я думал, она будет возражать – молодец. Ясно поняла важность вопроса о сборе теплых вещей, она сказала – "надо отдать валенки, если живы будем – будем одеты и обуты. Если погибнуть придется, все пропадет, а валенки сделают боеспособным одного бойца зимой против звериной нечисти. Если тебя возьмут на фронт, то также дадут из общего склада"… Что бы

[5] Кубань – фронту. 1941–1945: документальный альбом. Краснодар, 2008. С. 210.
[6] Там же.
[7] Там же. С. 214.

еще дать на фронт бойцам? Шарф теплый… Все остальное тонкое летнее, нечего предложить»[8].

В тот же день Дьяков на совещании секретарей отметил слабое поступление теплых вещей для фронта. Записал в дневнике: «Надо каждого коммуниста вызвать и спросить – что он внес?..». Так и поступил, о чем свидетельствует запись от 25 сентября: «Спросил несколько коммунистов – как они участвуют в сборе зимних вещей для фронта, какие сами внесли (что)? Некоторые ведут себя некоммунистически. Провел совещание (беседу) с грузчиками о сборе теплых вещей – на словах все хотели дать для фронта что найдется обязательно что-либо. К вечеру один прораб принес “барахло”». Беседы, как видим, не имели особых последствий. Подытоживая ситуацию на 26 сентября, Дьяков не удержался от моральных оценок: «День прошел в суматохе по сбору вещей для фронта – пока все туго вносят за 25/09 внесли 9 чел. – а всего 43 чел. = 25 %. Дают мелочь – до носовых платков – шкурничества еще много среди людей. Врач дал полотенце и парусиновые туфли. Начальник станции простыню односпальную и рубашку – получает зарплату 1200 р.». Следующие три дня существенных изменений не вносят: «Сводка сбора теплых вещей неутешительна. Собрано 124 вещи – 69 человек из 200»[9].

Рассматривая данную ситуацию, следует иметь в виду климатические особенности Сочи и других городов Черноморского побережья, не предполагавшие наличия у населения запасов теплой одежды. В целом же, расставанию советских людей с личным имуществом мешали как скудость материальных ресурсов, так и специфика традиционного отношения к вещам. Тем не менее, известно, что вещи для фронта изыскивались и в самых скромных жизненных обстоятельствах

Для многих, в том числе для семьи Дьяковых, дополнительным стимулом к сдаче вещей для фронта стал факт возможной эвакуации. Об этом свидетельствует дневниковая запись от 15 октября 1941 г.: «Радио сообщило – оставлен Мариуполь… Вечером с женой просмотрели все барахло и отобрали что можно взять в случае эвакуации… Жена выделила снести для фронта дополнительно: простыню, полотенце, рубашку, два платка». Впрочем, «расставание» с вещами постепенно становилось насущной необходимостью. Согласно дневниковой записи от 19 октября 1941 г., хворавшая жена Дьякова Паня была вынуждена отнести «на толкучку старое

[8] Герои терпения. Великая Отечественная война в источниках личного происхождения: Сб. документов. Краснодар, 2010. С. 27.

[9] Там же. С. 27, 28.

пальто, пинжак и др. мелочь, для того чтобы поддержать “бюджет”»[10]. К продаже личных вещей подталкивало отсутствие каких-либо запасов и задержки зарплаты.

Поход Дьяковых на толкучку 1 февраля 1942 г. дает представление о предложении товаров и уровне цен. «Людей было до тысячи, но ни одной вещи, заслуживающей внимания порядочного человека: рваные парусиновые туфли – 40 руб., сапоги старые рваные – 200 руб., брюки ношеные – 150 руб., белая шаль – 300 руб., кожаная тужурка – 1500 руб.»[11]. Впрочем, этот выход был сделан, скорее, с экскурсионными целями. Дело в том, что еще месяцем раньше, находясь под впечатлением от Указа Президиума Верховного Совета СССР «О военном налоге», Дьяков подсчитал ежемесячные доходы семьи и выяснил, что они едва позволят удовлетворять физиологический минимум, явно не предусматривая текущего пополнения гардероба и дома необходимыми вещами. Дневник сохранил эти неутешительные расчеты, из которых следовало, что после всех удержаний («почти вся зарплата уходит на удержания» – заем, лотерея, военный налог, алименты и пр.) в месяц «на жизнь на двоих человек» оставалось 216 руб. Эту сумму Дьяков поделил на 30 дней и получил 7 руб. 20 коп. в день «на питание, одежду и культуру». Резюмировал: «Да, ничего не поделаешь – война! Нужны жертвы, нужна скромная жизнь. Правда, для скромной жизни в Сочи необходимо на двоих не менее 12 руб., покупая на базаре, у нас же – 7р. 20 коп. – значит, надо туго затянуть ремень пояса»[12]. В других записях Дьяков подчеркивает решающий смысл пенсии и неудовлетворительность зарплаты заведующего библиотекой.

Именно на рубеже зимы/весны 1942 г., на фоне ухудшения снабжения Сочи продуктами, истощения всех ресурсов, в дневнике Дьякова, обычно доброжелательного и лояльного к товарищам по работе человека, проявляются элементы социальной зависти по отношению к «умеющему жить» руководству: «Ничуть их война не коснулась. Все для них доступно – продукты, одежда, театры… Никто не спрашивает ответственности за работу…»[13]. Вопросы неравенства возможностей еще более обостряются в свете приближающейся эвакуации.

Для сочинцев процесс сборов («связывания узелков») в эвакуацию растянулся на несколько месяцев и происходил рывками, связанными с обстоятельствами на фронте. Летом 1942 г. вопрос о том, что именно взять

[10] Там же. С. 29, 30.
[11] Там же. С. 40.
[12] Герои терпения… С. 40, 38.
[13] Там же. С. 42.

в эвакуацию из «домашних вещей», для многих из них стал ребром. «Жаль бросать, – писал Дьяков 6 августа 1942 г., – а барахла много, но придется бросить. Вопрос об эвакуации решен бесповоротно. Но с чем ехать. Денег всего 150 руб., а вещи не покушаешь. Путь предстоит трудный и без денег». Тем не менее, в условиях хронической нехватки денег вещи выступали хоть каким-то гарантом выживания при отъезде в полную неизвестность. Поэтому Дьяковы увязали вещи в 4 узла, которые было «под силу поднять только вдвоем». Называя все собранное «барахлом личного пользования», Дьяков особенно выделял книги (10 шт.) и головку швейной машины. В день отъезда «Паня подсчитала стоимость оставленных вещей – почти на 2500 р. Вздохнув сказала – жаль все. Даже цветы…»[14].

Трудности расставания с вещами передают и воспоминания Л. Рабичева, уровень жизни семьи которого был значительно выше (глава семьи занимал ответственный пост в Наркомате нефтяной промышленности). В октябре 1941 г. Рабичевы отправлялись в эвакуацию из Москвы. Исходя из предположений о длительности войны, в Уфу собирались на полгода: «Но Уфа? Это север? Не то Урал, не то Сибирь? Предстоит холодная зима? Значит, все шерстяное и меховое, шубы, шапки, одежда, ботинки, галоши, валенки. А на чем спать? Наполняем необходимыми вещами чемоданы, скручиваем узлы и тюки: три матраца, три одеяла ватных, три подушки, простыни, наволочки, отдельно посуда, кастрюли, сковородки, тазы. А книги? Чемодан с книгами. Думали, что живем бедно, оказывается, всего так много. А продукты? Сахар, мука, крупы, хлеб. Вещей в два раза больше, чем при переезде на дачу. Там всегда заказывали грузовик, а тут как это перенести на себе?». Чемоданы не один раз распаковывались, разгружались, запаковывались вновь. Когда «критическая масса имущества уменьшилась до возможной» (т.е. реально было поднять и перетащить любой чемодан или узел метров на тридцать), двинулись по Покровскому бульвару. Уже из трамвайного окна увидели, «как группы обезумевших москвичей разбивают витрины магазинов, и растаскивают, что попало, по своим квартирам». На Казанском вокзале каждый метр пути брался с боем, платформы были забиты «обезумевшими, нагруженными вещами людьми»[15].

Тема «жизни в эвакуации» заслуживает особого внимания в рамках истории военной повседневности. В эвакуации формировались и реализовывались определенные адаптивные стратегии населения. Наличие вещей было важным элементом, определявшим жизненный потенциал.

[14] Там же. С. 51, 53.
[15] Рабичев Л. «Война все спишет»: мемуары, иллюстрации, документы, письма. М., 2008. С. 57, 58-60.

«Продаю свое барахло и кое-как перебиваемся», – писала из г. Орска Чкаловской области П.И. Колпишон, эвакуировавшаяся туда из Ленинграда, после блокадной зимы 1941–1942 гг. Колпишон сообщала родственникам, что ее сын, вернувшийся инвалидом после тяжелого ранения, в октябре 1942 г. «написал на имя т. Сталина просьбу об оказании помощи» и у них уже даже было проведено «обследование». «У нас по дороге пропало очень много вещей, главным образом теплое: мои, Ани и дяди Мирона валенки, бурки, галоши и боты. А ведь здесь валенки необходимы, а они стоят 3 тысячи рублей»[16].

Перемена места жительства заставляла расстаться с прежними привычками, в том числе и в отношении обстановки, вещей. Примечательно, что местное население нередко посмеивалось над эвакуированными, которые трудно приспосабливались к новым условиям жизни. Запись в дневнике Дьякова от 15 декабря 1941 г. сообщала по этому поводу: «Ежедневно слушаю разговоры жены и соседок, а также на работе об анекдотических рассказах об эвакуированных – многие жили в привилегированных условиях, а теперь не переносят условия скученности в бараках, в квартирах с земляными полами, грязные станицы без тротуаров, питание в основном кукурузными лепешками и т.п.». Менее чем год спустя (в августе 1942 г.) сами Дьяковы оказались в непривычных, во многих отношениях, условиях Грузии (село Дигоми в 4 км от Тбилиси) и были вынуждены на протяжении нескольких недель стоически переносить суровые условия жизни в здании местной школы: «В нашей комнате обстановка ничего себе: бюст Шота Руставели, портреты Сталина, Кирова и Андреева, схема Сталинской Конституции, радио, много столов. Постель соорудили из столов, скамеечек и листов от учебной доски…». Позже они были устроены в неуютной, с трудом протапливаемой комнате, полной блох и клопов. Уже в первые дни пребывания в Дигоми жена Дьякова «от скуки» пересмотрела некоторые чемоданы и нашла, что «много тащили тряпки зря»[17].

Возвратившись из эвакуации в Сочи, Дьяковы столкнулись с типичной для военного времени проблемой – в их квартиру была заселена другая семья. Особое возмущение Дьяковых вызывал тот факт, что новые жильцы спали на их кровати, пользовались их мебелью и посудой. Тем не менее, когда совместное проживание двух семей затянулось почти на три месяца, между ними сложились терпимые, даже дружеские отношения. Их разрушила пропажа нового («еще с пломбой») фотоаппарата, которым Дьякова

[16] Сохрани мои письма…: Сборник писем и дневников евреев периода Великой Отечественной войны. Вып. 1. М., 2007. С. 55.

[17] Герои терпения… С. 34, 53-54, 55, 57.

когда-то премировали. Его жена мучительно переживала потерю предмета, который явно не относился к числу необходимых для жизни и до сих пор не был востребованным. Улики указывали на соседей, и она предприняла ряд шагов к возвращению фотоаппарата[18]. Учитывая, что Прасковья Дьякова была женщиной робкой, данный эпизод, очевидно, указывает на более сильную привязанность к вещам женщин в сравнении с мужчинами, что подтверждается рядом других свидетельств.

Дневник Дьякова дает представление о материальной стороне жизни так называемых «бедных середняков», к которым причислял свою семью сам автор. Тема достойного переживания материальных трудностей, бесспорно, находится на одном из первых планов данного документа. Возможности «выживания» семьи Дьяков напрямую связывал со способностями жены, которая «умеет вести “хозяйство” на редкость…»[19]. Хозяйственность и бережливость женщин в условиях режима жесткой экономии приобретала особый вес.

В условиях тыла оставалась устойчивой привязанность к бытовым вещам и крайняя озабоченность материальной стороной существования. Иначе и быть не могло, так как по-прежнему требовалось заботиться о детях (кормить, одевать), сохранении имущества. Фронтовая повседневность формировала свою специфику восприятия материальной стороны жизни. Ей была свойственная своя «будничная вещественность»[20], насильственное «погружение» человека в совершенно новую среду существования, где он ходил «под градом пуль», по несколько дней не ел и не спал. Неприемлемые в мирной жизни, подобные условия несли новые ощущения. Некоторые лишения даже не воспринимались как таковые. В.В. Сырцылин писал: «Едем товарняком. Стоим по 2–3 часа чуть не на каждом разъезде. Ходим в лес, разжигаем вечером костры, греемся, печем картофель и тут же его уничтожаем. Едем веселые, здоровые и полные сил и веры в лучший исход бурных дней»[21]. Фронтовики привыкали довольствоваться малым и радоваться ему.

Тоска по нормальным бытовым условиям жизни прорывалась в солдатских письмах мучительным припоминанием деталей обстановки своего дома или комнаты. «Вот я сижу и представляю себе как это дома в комнате, где стоит кровать, где стол, где сундук, шкаф и прочее. Как выглядит наша комната, когда в ней установлена “буржуйка”, тепло ли сейчас у Вас. Как

[18] Там же. С. 66-67.
[19] Там же. С. 66.
[20] Алексиевич С. У войны не женское лицо: Повести. М., 1988. С. 101.
[21] Герои терпения… С. 87.

бы, с каким удовольствием я сейчас посидел на сундучке рядом с тобой, милая крошка. Погладил бы тебя и деток по головкам», – обращался к жене А.П. Поповиченко[22]. В.В. Сырцылин восстанавливал детали обстановки родного дома с особой тщательностью, действуя как будто бы на ощупь: «…вот здесь ящик, потом машина [швейная – И.Т.], кровать моя, стол с суровой скатертью, твои чудесные занавесочки». Солдат закрывал глаза и мысленно переносился домой, но раскрывал их и вновь видел «полумрак землянки, трещат дрова в печке, на полке стоят котелки, в голове вещевой мешок, а под тобой и на тебе все переносящая подруга – шинель»[23].

В то же время военнослужащие с большой любовью рассказывали близким о тех новых вещах, которые вошли в их обиход за время пребывания на фронте. В некоторых из них, как, к примеру, в плащ-палатке, привлекала многофункциональность. На расспросы друзей военный переводчик В. Раскин отвечал так: «Плащ-палатку описать не берусь, это слишком сложно. Ведь это плащ, палатка, скатерть, обои, простыня, носилки, укладка. Что за светлая голова создала такое чудо?..»[24].

Относительно свободные от забот о материальной стороне жизни, красноармейцы подчеркивали в письмах домой, что ни в чем не нуждаются. Однако реальная ситуация в каждом индивидуальном случае могла быть далека от нормальной (обувь не по размеру, одежда не по сезону и т.д.), либо обнаруживала чувствительное для обыденного существования отсутствие «мелочей» (иглы, расчески, бритвы, мыла, зажигалки и пр.). К примеру, большой проблемой на фронте становилась потеря очков. Политрук роты Д.А. Абаев, оставшись без очков, просил жену не писать письма химическим карандашом: «Своих окуляр нет, пользуюсь очками погибшего товарища, они немного помогают, но не вполне по моим глазам»[25]. А боец освобождавшей Калугу 12-й гвардейской дивизии М.С. Степанов даже решился обратиться со своим «большим горем» к едва знакомому человеку (заместителю председателя Калужского горисполкома Е.К. Карнишиной): «В бою я разбил свои очки. Очень и очень прошу, если сумеете как-нибудь найти, и послать через кого-либо или по почте. Размер, или диоптрии – -4/-3,5. Какие есть. Сейчас без них я хожу, как слепой. Ведь я с ними ходил 12 лет, и теперь, что называется, у птицы отняли крылья»[26].

---

22 Российский государственный архив социально-политической истории (далее – РГАСПИ). Ф. М-33. Оп. 1. Д. 369. Л. 90 об.
23 Герои терпения… С. 91, 112.
24 РГАСПИ. Ф. М-33. Оп. 1. Д. 1400. Л. 53.
25 Там же. Д. 1454. Л. 16.
26 Фронтовые письма из калужских архивов. Калуга, 2010. С. 55.

Среди специфических нюансов отношения фронтовиков к вещам – восприятие их большого количества как лишнего груза, обузы. Такой взгляд формировался уже в процессе подготовки военнослужащих к отъезду на фронт, когда им предлагалось перебрать личные вещи, лишнее отправить на хранение, для чего существовали специальные склады (на ящиках или чемоданах обычно отмечался адрес, куда можно было бы эти вещи «в случае чего» переслать)[27]. Однако в суете вещи часто пропадали, на что военнослужащие научились реагировать достаточно спокойно. Именно поэтому В.В. Сырцылин не вполне понимал свою жену, которая и спустя два года его фронтовой жизни продолжала сетовать на то, что, записавшись в ополчение, он не смог передать домой свою шубу. Понимая, какое тяжелое положение у семьи в условиях севера с теплыми вещами, Сырцылин терпеливо объяснял, что получить свою гражданскую одежду в «том ералаше» не было никакой возможности и многие «теряли и более ценные вещи»[28]. Вероятно, такие далеко не единичные эпизоды играли свою роль в трансформации отношения фронтовиков к вещам.

И все же носильные вещи имели обыкновение скапливаться даже в условиях фронтовой повседневности, точнее, эти самые условия и определяли их своего рода избыточность. Д.А. Абаев раздраженно писал о своей одежде, которой в зимний период оказалось больше обычного (полушубок, шинель, шапка, два ватника, двое ватных брюк, две гимнастерки, двое летних брюк, три пары летнего белья, пара теплого белья, две пары валенок, две пары теплых носков, две пары теплых портянок): «Этого барахла собралось столько, что становится большой обузой, особенно во время передвижений. Думал кое от чего избавиться, но практика жизни этого не допускает, т.к. промочишь одни валенки – можно одеть другие, а мокрые изыскать способ просушить, так и с остальным»[29].

Преодоление привязанности к вещам, равнодушие к ним многих фронтовиков проистекало из осознания хрупкости человеческого существования, через которое неизбежно проходили участники военных действий. Получая из дома сообщения о том, что какие-то вещи пришлось продать или обменять, они обычно советовали родным без сожалений расставаться с имуществом во имя выживания. Об этом – фрагменты из писем В. Сырцылина жене: «Ты пишешь, что промотала без меня всякую мелочь… Правильно делаешь – не жалей дряни, она наживается, береги здоровье»

[27] Сохрани мои письма…: Сборник писем и дневников евреев периода Великой Отечественной войны. Вып. 2. М., 2010. С. 18, 161.
[28] Герои терпения… С. 102.
[29] РГАСПИ. Ф. М-33. Оп. 1. Д. 1454. Л. 41-41об.

(24 февраля 1942 г.); «Тащи из чемоданов все – это наживем, а сейчас нужно продержаться…» (1 мая 1944 г.); «Нужно всего лишиться, пусть другие за наш счет наживаются, черт с ними, мы больше наживем, если сбережем силы» (17 ноября 1944 г.)[30]. Фронтовики особенно настаивали на продаже своих личных вещей. А.П. Поповиченко предлагал жене: «Продавай, меняй все, что есть моего, лишь бы сохранить жизнь и здоровье»[31]. Генерал П.Л. Печерица настаивал на том, чтобы жена реализовала все его имущество, «вплоть до последнего костюма»[32]. В мае 1942 г. 18-летний пехотинец Б.И. Гинзбург отговаривал мать распродавать вещи (что, само по себе, чрезвычайно редко встречается в письмах с фронта), как видно, лишь из тех соображений, что они еще «пригодятся», когда «надо будет одеться получше, чтобы отпраздновать победу над врагом»[33]. Очевидно, что таким образом он пытался ее подбодрить.

Симптоматично, что фронтовики часто высказывались о вещах с пренебрежением: «дрянь», «тряпки», «барахло». Мелочность быта непроизвольно отторгалась теми, кто ежедневно переживал смертельную опасность. Такое отношение, безусловно, не касалось «памятных» вещей, символизировавших связь с домом. Сержант Е.И. Агеев имел при себе несколько таких вещей. Около года берег в вещмешке «гимнастерку суконную» («сами догадываетесь, какая стала») «как близкую память о брате Ване», а также записную книжку, подаренную тетей, служившую хранилищем для любимых фотокарточек: «Вот и вся память о доме. Больше со мной домашнего ничего нету. Семь месяцев берег ложку, сделанную отцом, которой ел и дома. Но 6 мая сего года потерял»[34]. Изредка фронтовики позволяли себе беспокойство о каких-то дорогих сердцу оставленных дома вещах. Это были фотографии (семейные альбомы), музыкальные инструменты, пластинки, книги. Старший лейтенант С.Н. Полиновский, в декабре 1942 г. отославший родным свое «завещание», распорядился в нем такими вещами как книги, фотопринадлежности и велосипед[35]. О бережном, даже трепетном отношении к велосипеду свидетельствует письмо красноармейца А.И. Тыкина: «Маруся, напиши мне, где находится мой

[30] Центр документации новейшей истории Краснодарского края (далее – ЦДНИКК). Ф. 1774. Оп. 2. Д. 1234. Л. 20, 79об.; Герои терпения… С. 113.
[31] РГАСПИ. Ф. М-33. Оп. 1. Д. 369. Л. 82.
[32] Герои терпения… С. 143.
[33] Сохрани мои письма… Вып. 1. С. 127.
[34] Солдатские письма: Сб. документов. Саранск, 2005. С. 15.
[35] Сохрани мои письма… Вып. 2. С. 171.

велоципед и ездили нет на нем в нынешний сезон хотя бы кто и в каком состоянии он находится по чистоте»[36].

Желание оставить какую-либо вещественную «память» о себе приходило к комбатантам чаще спонтанно, в ситуации приближающейся или непосредственной опасности. М.М. Кондрахин писал жене в совхоз: «Маруся, я тебя прошу только одно: ты мои маленькие карточки подпиши и отдай от моего имени Гале и Лиде, а когда отдать – сама знаешь. Ну а себе что хочешь». В.П. Аниськин также торопился написать жене в родное село: «С часу на час ждем вступления в бой на защиту Родины, находимся на Вяземском направлении. И, может, жизни моей остались считанные минуты. Прощайте, видимо, больше не увидимся. Настенька, милая, я из Малоярославца послал перевод на 600 рублей. Получишь деньги – купи Тонюшке чего-нибудь на память, пусть она помнит своего отца. Ну, прощайте, простите меня, в чем я виноват перед вами…»[37].

А.П. Поповиченко, на редкость расторопный в операциях с куплей-продажей вещей, еще из учебного лагеря в Ивановской области выслал домой «шинель из английского сукна». «Если буду жив – буду носить, если убьют – дарю своему дорогому сыну Вадиму на память. Пусть вырастает и носит шинель с фронта Отечественной войны, это будет историческая шинель, память обо мне». Спустя месяц, будучи все также далек от фронта, он передал с оказией две книги и армейский алюминиевый котелок с крышкой, на котором была выгравирована надпись: «На память дорогой семье с фронтов отечественной войны от папы 15.07.42. Аким»»[38]. Другие фронтовики обещали в письмах, что привезут с фронта особые подарки. Так, В. Раскин предвкушал, что, по окончании войны, его подарком близким будут «чудесные колпачки от снарядов», из которых «делают шикарные бокалы»[39].

В отрыве от домашнего уюта, лишенные возможности планировать ближайшее будущее, фронтовики могли уходить в мир фантазий, которые включали и представления о желаемых материальных условиях жизни. Так произошло, в частности, с В. Сырцылиным, когда в 1942 г. он провел два месяца в казанском госпитале. Почерпнув из газет информацию о том, что «где-то в Казахстане рабочие получают огороды, семена, ссуды под постройки домов», Сырцылин задумался о переезде с севера на юг, а главное – о постройке «маленького голландского домика с крылечком и

[36] РГАСПИ. Ф. М-33. Оп. 1. Д. 292. Л. 20об.
[37] Письма из войны: Сб. документов. Саранск, 2010. С. 33-34, 178.
[38] РГАСПИ. Ф. М-33. Оп. 1. Д. 369. Л. 14, 29об.
[39] Там же. Д. 1400. Л. 4.

итальянским окном». На протяжении двух военных лет вынашивал эту идею, прорабатывал детали обстановки: «Он в три комнаты и кухня, открытая веранда, фонарь (закрытый балкон). Я уже разместил всю мебель, развесил все занавески и картины, даже такие мелочи, как обувная щетка и графин с водой, пепельница – и те имеют свои законные места». Помехи проекту видел только в войне. Обещал жене: «Обязательно выстроим и через 10 лет превратимся в Маниловых». При этом осознавал, что подобное желание плохо согласуется с идеалами, которыми должен жить советский человек, тем более – фронтовик. Поэтому нашел себе идеологически безупречное оправдание: «Жить зажиточно в наше время не позор, а достижение социалистической системы»[40]. Впрочем, мечты были обречены отступить под напором реальных проблем обустройства семейного быта в условиях военной и послевоенной разрухи.

В то же время по мере успехов Красной армии и ее продвижения на Запад тревоги по поводу имущества одолевали уже немцев. Теперь уже они, покидая свои дома, вынуждены были расставаться с вещами: ценными, дорогими, необходимыми. В феврале 1945 г. военнослужащая М.П. Анненкова делилась с подругой слухами: «Рассказывают, которые уже воевали, немцы все оставляют»[41]. В марте 1945 г. танкист Ф. Алексанкин, как реальный очевидец этих событий, писал матери: «Немцы бегут и даже население, бросая все и вся, чувствуют гады свою вину»[42]. П.И. Ключников в письме другу описывал картину бегства в подробностях: «Нахожусь я сейчас на германской территории. Что представляет из себя она? Дороги буквально засыпаны разным домашним скарбом. Здесь и перины, и кастрюли всевозможных размеров, и ручные тележки, и велосипеды поломанные и исправные – все это следы поспешного бегства помощников "завоевателей мира"»[43].

Можно представить, как реагировали на эту ситуацию советские солдаты, на протяжении нескольких лет получавшие информацию о материальных тяготах своих семей. Фронтовые письма свидетельствуют, что для многих из них осознание невозможности помогать своим близким становилось настоящим потрясением, психологической травмой. С продвижением за границы СССР родные места еще более отдалялись, возможности поддержки родственников, и без того скудные, казалось,

[40] Герои терпения… С. 85, 109.

[41] Сенявская Е.С. Женские судьбы сквозь призму военной цензуры // Военно-исторический архив. 2001. № 7(22). С. 38.

[42] Герои терпения… С. 160.

[43] Национальный архив Республики Татарстан (далее – НА РТ). Ф. Р-2157. Оп. 8. Д. 83. Л. 1-1об.

сокращались. Летом 1944 г., уже покинув пределы Родины, В. Сырцылин в письме жене задавался риторическим вопросом: «…что я могу сделать, так далеко забравшись на чужую землю»[44].

Однако атмосфера окончания войны и волна «трофейной лихорадки» вернули многим фронтовикам интерес к вещам, открыли до сих пор невозможные перспективы непосредственной материальной помощи своим семьям. Происходило осознание того, что возвращение домой и налаживание быта – главная проблема ближайших месяцев. Предстояло «встряхнуться» и позаботиться о «вещах насущных». Развитие такого рода процессов имело серьезные последствия для ситуации в материально-вещной сфере первых послевоенных лет. Суть перемен, которые нес финал войны, точно схвачена в стихотворных строчках поэта-фронтовика Бориса Слуцкого: «Все принцессы спят на горошинах, / на горошинах, / без перин. / Но сдается город Берлин»[45].

Письма и воспоминания фронтовиков предоставляют достаточно противоречивые сведения об их отношении к материальным ценностям за границами СССР, к «трофеям». Уже постфактум, в июне 1945 г. Сырцылин объяснял своей жене происхождение вещей, которые переслал ей в нескольких посылках: «Все это приобретено совершенно честным путем и не воображай, что в Германии разбой и грабеж идет. Полный порядок. При наступлении конфисковывали брошенное “тузами” берлинскими и распределяли по-товарищески кому что нравится». В другом письме подчеркивал: «Мы здесь не похожи на фрицев, бывших в Краснодаре – никто не грабит и не берет ничего у населения, но это наши законные трофеи, взятые или в столичном Берлинском магазине и складе или найденные распотрошенные чемоданы тех, кто давал “стрекоча” из Берлина»[46]. Законность права на трофеи вытекала, таким образом, из тех бедствий, которые претерпели русские люди. «Это бы нашим разутым и раздетым», – писала Г.А. Ярцева о «чудесных» вещах подруге[47]. Есть и более откровенные высказывания: «Решили всю Германию обезоружить и выбрать из нее все возможное. Пусть и они, проклятые, почувствуют тяжесть разоренных»[48].

Однако первый трофейный опыт приобретался советскими военнослужащими, как правило, не в Германии. 18-летний разведчик С. Баруздин

[44] ЦДНИКК. Ф. 1774. Оп. 2. Д. 1234. Л. 88.
[45] Слуцкий Б. Избранное (1944–1977). М., 1980. С. 247.
[46] Герои терпения… С. 123, 125.
[47] Сенявская Е.С. Указ. соч. С. 38.
[48] Герои терпения… С. 118.

получил его 19 января 1945 г. в имении пана Домбровского, в деревне Михайловице в 12 км от Кракова. Имение сбежавшего помещика советским военнослужащим помогали «обрабатывать» местные поляки, которые как раз и сосредоточились на вещах (мебели, одежде). Военнослужащие же предпочли продукты и напитки, а вечером «торжественно отпраздновали день первого знакомства с трофеями». В последующие дни, въезжая в польские города, они становились свидетелями растаскивания поляками вещей и продуктов из магазинов и пустующих квартир. Свободное времяпровождение красноармейцев тоже все чаще сводилось к блужданию по пустым домам, что так и называлось – «ходить по трофеям». Разыскивались и раскапывались «ямы», в которые бежавшие жители прятали домашний скарб и ценности.

Все это имело продолжение в Германии. Поскольку такие периоды, нередко сопровождавшиеся распитием спиртного, продолжали чередоваться с тяжелыми переходами, обстрелами, боевыми операциями, то дневник Баруздина, зафиксировавший эту вереницу событий, оставляет странное впечатление, в какой-то мере передающее тяжесть и болезненность психологических состояний военнослужащих на этом этапе войны. 23 апреля, в предместьях Берлина: «Настроение чертовски хорошее. Едем в машине… Шофер пьян в дрезину и везет жутко, того гляди, вывалит в канаву. Сдали пленных и идем назад пешком… Ребята разошлись по трофеям. Мы выпиваем, чтобы еще повысить настроение, закусываем и следуем их примеру. Так до утра в хождениях по домам, в выпивке и “прочих делах” проходит время. А утром 24 апреля наши “Катюши” открывают сильный огонь по Берлину. Начинается артподготовка. Я опять на разведку постов, а затем тянем теодолитный ход»[49].

Воспоминания офицера-пехотинца А.З. Лебединцева также свидетельствуют, что боевые действия сочетались с грабежами мелких вещей и ценностей. Естественно, у солдат не было возможности «прихватить ни антикварную мебель, ни картины и ковры, ни даже кухонные печки, которые везли на машинах генералы». В отличие от «грузовиков с трофеями руководящих военачальников», для рядовых военнослужащих и мелких чинов речь шла, преимущественно, о тех вещах, которые можно было разместить в посылках[50]. Отчасти из-за этого, отчасти – из плохо поддающейся контролю ненависти к врагу, его безбедной жизни, многие вещи уничтожались или портились.

[49] Российский государственный архив литературы и искусства (далее – РГАЛИ). Ф. 2855. Оп. 1. Д. 38. Л. 7, 8, 25.

[50] Лебединцев А.З., Мухин Ю. А. Отцы-командиры. М., 2006. С. 231.

Импульсы к разрушениям проявились не только в самой Германии, что объяснимо: наступающим солдатам хотелось стереть с лица земли любые следы пребывания на ней врага, воочию увидеть доказательства, в том числе и вещественные, его беспомощности и, наконец, гибели. А поскольку территория за границами своего государства воспринималась не иначе как «чужая», то психологическая готовность к деструктивным действиям была повышенной. «Недаром говорится: “разбиты в пух и прах”. Здесь на дорогах к Вене это имеет еще и вещественное подтверждение. Словно снегом покрыты дороги пухом из разорванных перин», – писал А.П. Поповиченко[51]. Когда А.З. Лебединцев описывает центр Вены, где «следы произвола и грабежей были налицо в каждом магазине и киоске», он обращает внимание на специальную порчу вещей, вплоть до изощренного «минирования» помещений магазинов человеческими экскрементами: «Так мстили наши воины за все прегрешения оккупантов на нашей земле»[52].

Для обозначения мародерства чаще всего использовалось слово «барахольство». Опасность данного явления, как расшатывавшего воинскую дисциплину, осознавалась командованием, о чем свидетельствуют документы, до недавнего времени закрытые для исследователей. Так, в донесении начальника политуправления 2-го Белорусского фронта генерал-лейтенанта Окорокова на совещании работников отдела агитации и пропаганды фронта и Главпура РККА о морально-политическом состоянии советских войск на территории противника, состоявшемся 6 февраля 1945 г., приводится факт, что «все обозы в одной части оказались забитыми шелками, скатертями и другим барахлом, а боеприпасов было только ½ боекомплекта и когда потребовалось дать огонь, то сделать этого не смогли». Отсюда напрашивался вывод: «Мы сможем оказаться в таких условиях, когда немец соберет кулак и нанесет сильный контрудар. И если наши обозы будут загружены барахлом, то это приведет нас к печальным последствиям: мы можем скомпрометировать то великое наступление, которое развернули»[53]. Е.С. Сенявская отмечает, что «командование боролось с мародерством ровно настолько, насколько оно угрожало армейской дисциплине, вводя и узаконивая организованные его формы». Специальным приказом были разрешены посылки домой трофейных вещей, причем, количество таких посылок строго регламентировалось в соответствии с воинским званием: офицер мог отправлять больше, чем рядовой или сержант[54].

[51] РГАСПИ. Ф. М-33. Оп. 1. Д. 369б. Л. 27.
[52] Лебединцев А.З., Мухин Ю.И. Указ. соч. С. 232.
[53] Сенявская Е.С. 1941–1945: Фронтовое поколение. Историко-психологическое исследование. М., 1995. С. 198-200.
[54] Там же. С. 197 -198.

Достаточно типичен «трофейный опыт» А.З. Лебединцева. В апреле 1945 г. в Вене шефство над ним взяла бойкая штабная машинистка, которая сожительствовала с одним подполковником: «Прежде всего, она спросила меня, сколько посылок я выслал своим родным. Я ей ответил, что еще не имею ни своих рублей, ни австрийских шиллингов, ни чешских крон, ни мадьярских пенго. После обеда она принесла мне один талон на отправку посылки, причитающийся мне, и один свой, и оккупационных денег на покупку материала и его пересылку, и даже две сумки из ткани в качестве упаковочного материла. Окончив работу, мы пошли в штабной магазин "Военторга" и закупили много всяких тканей, в основном ситца и сатина. Быстро упаковали их, зашили, я надписал адреса, заполнил бланки переводов и в тот же день их отправили»[55]. Лебединцев был поражен активностью женщины, которая к тому времени уже успела выслать десяток посылок жене и детям подполковника.

Лебединцеву также довелось побывать на трофейном складе вещевого имущества летного состава, где отбирались поношенные летные унты, комбинезоны, куртки, перчатки, а также ткани, женские чулки. Если прибывший с ним капитан Блоха, давно зарекомендовавший себя добычей трофеев для начальства, не растерялся и носил вещи в машину мешками, то Лебединцев потратил время на примерку унт. В итоге наутро обнаружил, что перчатки взял из разных пар. Унты впоследствии поменял у одного капитана на «новые мадьярские генеральские сапоги», которые, однако, оказались чересчур длинными и узкими в голенище. После войны переделанные сапожником сапоги носила жена Лебединцева, а затем несколько лет донашивала его сестра в деревне. Лебединцев также вспоминает пуховую перину, которая служила семье не одно десятилетие: «Вот и все мои трофеи»[56].

Показателен и опыт В. Сырцылина, который собрал первую посылку домой в феврале 1945 г. в связи с 4-летием дочери. Наполнил ее всякими мелочами (зубная щетка, зеркальце, гребешок, сахар, шоколад и др.). Сокрушался, что вошло не так уж много вещей, так как принимали всего 5 кг. С февраля по май 1945 г. Сырцылин отослал домой 5–6 посылок, причем первая из посланных достигла Краснодара лишь на исходе весны. Полный сомнений насчет сохранности вещей, он так и не решился отправлять посылками более-менее ценные вещи (к примеру, часы). Посылки состояли, преимущественно, из отрезов тканей, кусочков кожи, цветных ниток, одежды.

---

[55] Лебединцев А.З., Мухин Ю.И. Указ. соч. С. 233.
[56] Там же. С. 244-245.

Это подтверждает слова Сырцылина о том, что трофеи доставались им в магазинах или ателье.

Еще недавно совершенно равнодушный к теме вещей, Сырцылин вдохновился новыми возможностями помощи семье и обнадеживал жену: «Высланные мною деньги – капля против того, что получишь натурой». Советовал, как лучше распорядиться вещами: «Зинок, не жадничай и что будет лишнее или не особенно нужно – продай или обмени на продукты. Пиджак обязательно перешей себе на жакет, тепленькую кофточку доделай – она почти готова и ее остается только сшить… Из серого материала сошьешь полный себе костюм и костюмчик или пальтецо для дочурки… Есть еще коричневый маленький кусочек – сшей обязательно себе платье с белой отделкой – тебе идет такой цвет». Инструктировал, как сделать «смерку» ноги («Может быть, тебе сапожки сгандоблю»). Таким образом, часть вещей направлялась для непосредственного удовлетворения нужд членов семьи, другая часть (более низкого качества, неподходящего размера) – для обмена на продукты. Сбор посылок требовал навыков традиционно женской работы, терпения. Сырцылин жаловался: «Сегодня полдня намучился с отправкой посылочки. Все пальцы исколол иглой, пока зашил, измучился, пока уложил все по порядку». Однажды ему пришлось выпороть всю вату из пиджака «для облегчения»[57]. Впрочем, за период войны шитье, штопка и другие виды ремонта одежды достаточно прочно вошли в обиход бойцов.

Частная переписка фронтовиков свидетельствует, что большинство не позволяло себе «барахольства», по личным этическим соображениям или, полагая это недостойным советского человек. Политрук роты Д.А. Абаев писал жене в январе 1945 г.: «Есть возможность барахолить, но с этим делом сам веду беспощадную борьбу. Ведь мы находимся на территории дружественного нам государства. От нашего поведения в значительной степени зависят симпатии Чехословацкого народа»[58].

Отвергавшие «барахольство» вынуждены были полагаться на Военторг, который зарекомендовал себя недостаточно надежным поставщиком товаров, либо искать контактов с местным населением. Результаты удовлетворяли далеко не всегда. Все в том же январском письме Абаев нервничал: «В феврале, наверное, пошлю чисто продовольственную [посылку], т.к. проклятый Военторг не появляется или, если приедет, ни хрена не привозит. Жду случая, когда вызовут в армию, может, в ларьках чего добуду. В населенных пунктах, которые занимаем, из барахла купить ничего нельзя, т.к. боятся торговать. Других источников нет». Тем не менее, в февральскую посылку попали и

[57] Герои терпения… С. 118, 120, 123; ЦДНИКК. Ф. 1774-Р. Оп. 2. Д. 1234. Л. 105об.
[58] РГАСПИ. Ф. М-33. Оп. 1. Д. 1454. Л. 147.

вещи: «Приезжал Военторг, взял на три платья паршивенького материала, носков, коврик и туалетного мыла, кроме того несколько тетрадок в качестве бумаги, около кило колбасы, сала и сахару». Качество высланного часто вызывало сомнения: «Материал не завидный, но сойдет в наше время…»; «Набрал всякой дряни и откровенно признаться не нравится самому…»; «Посылкой сам недоволен. Потому что обувь не по размеру и по существу ничего существенного в посылке нет. Ничего не попишешь, раз негде купить»[59].

Поскольку посылки задерживались в пути, а нередко и пропадали, то военнослужащие подозревали тыловиков в кражах. Об одной из посылок, приуроченной ко дню рождения дочери, Абаев беспокоился особенно: «Сволочи, неужели замотали? Эти мерзавцы не понимают того, что в каждую посылку мы вкладываем свою душу и чаяния о том, что она крепко поможет семье. Буду надеяться, что посылка не пропадет»[60].

Некоторые военнослужащие ссылались в письмах на большую занятость по службе, которая мешала доставать вещи. Так они отвечали на сетования жен, недовольных составом посылок, обычно вследствие их сравнений с вещами, поступавшими в семьи друзей или родственников. В марте 1945 г. Абаев резко оборвал критику со стороны жены: «Что присылать не пиши я сам понимаю, но должен сказать, что в Бухаресте, куда летают твои летчики, мирная жизнь, а здесь фронт…»[61]. Жена Сырцылина, проявив недовольство первой из посылок мужа и проведя неприятные для него сравнения с мужем своей сестры, получила в ответ следующую отповедь: «Ты забываешь, что я не в командировке… И по первой посылке напрасно судишь о том, что я забыл, что тебе нужно… Последующие посылки, особенно вторая и четвертая, успокоят тебя, и ты увидишь, что я все же кое-что думаю о доме. Конечно, с Тамариным танкистом я не могу равняться – у меня и у него разные условия для приобретения – я не умею так, не могу, потому что у меня в кармане билет партийный, и просто не имею столько времени, чтобы достать самое лучшее»[62].

Порой суета с посылками, происходившая параллельно с продолжением военных действий, гибелью боевых товарищей, морально угнетала, создавала мучительные этические дилеммы. В этом смысле заслуживает внимания письмо танкиста Ф. Алексанкина матери и младшему брату, в котором он с болью пишет о гибели командира в последнем бою: «Мама,

[59] Там же. Л. 124, 131об., 135, 138, 147.
[60] РГАСПИ. Ф. М-33. Оп. 1. Д. 1454. Л. 139.
[61] Там же. Л. 133.
[62] Герои терпения… С. 124.

и вот мы отдыхаем, но на сердце тяжело… А тут еще эта “посылочная лихорадка”, конечно, я сам не прочь бы выслать Вам и готовлю ее, но как-то кажется мне нехорошо, т.е. дрались, проливали кровь, теряли своих лучших боевых товарищей и друзей и вдруг, здесь на земле врага, почти у цели, некоторые теряют от посылок головы, стараясь достать их… Неужели мы дрались за это… Нет, мне кажется, нет»[63].

В руки военнослужащих попадали и весьма необычные трофеи. Так, взвод связиста Л. Рабичева в фольварке Голлюбиен, в Восточной Пруссии, занял двухэтажный дом, богато украшенный коврами, гобеленами, картинами (Рабичев утверждал, что среди них были портреты кисти Рокотова и Боровиковского), а также фотографиями («мальчики с нарукавными повязками со свастиками», «молодые оберлейтенанты СС» – «последнее поколение этой традиционно-военной аристократической семьи»). Стоит ли удивляться, что пехотинцы и танкисты, побывавшие в этом «музее» раньше, не остались равнодушными: «Все заключенные в позолоченные рамы зеркала были ими разбиты, все перины и подушки распороты, вся мебель, все полы были покрыты слоем пуха и перьев. В коридоре висел гобелен, воспроизводящий знаменитую картину Рубенса “Рождение Афродиты из пены морской”. Кто-то, осуществляя свою месть завоевателям, поперек черной масляной краской написал популярное слово из трех букв». Отдавая дань своему довоенному увлечению искусством, Рабичев скатал гобелен и положил его в трофейный немецкий чемодан, не первый месяц служивший также и подушкой[64].

В майские дни 1945 г. сувенирами «на память» для некоторых комбатантов становились «обломки штукатурки, осколки камней и кирпичей», добытые у рейхстага. Как вспоминал генерал-майор А.В. Пыльцын, ими набивались карманы не только «для себя», но и «для тех, кому не довелось поехать к рейхстагу, и для потомков». Впрочем, лично он такой сувенир не сохранил, как не сохранил и ложки, изуродованной пулей. «Почему-то не было тогда особого стремления хранить эту вещественную память о войне. Помнилась она по ранам и не только телесным, но и сердечным, душевным»[65].

Так или иначе, пребывание советских военнослужащих за границей сопровождалось «погружением» в новую, непривычную для них материально-вещную среду. Процесс ее освоения был сопряжен с противоречиями. Под

[63] Государственный архив Краснодарского края (далее – ГАКК). Ф. Р-807. Оп. 1. Д. 67. Л. 14.

[64] Рабичев Л. Указ. соч. С. 159.

[65] Пыльцын А.В. Штрафной удар, или как офицерский штрафбат дошел до Берлина. СПб., 2003. С. 241.

влиянием идеологических или собственных психологических установок «чужое» (в том числе из сферы бытовых вещей) довольно часто маркировалось бойцами как чужеродное, невозможное для использования в своей практике. Военнослужащие, например, демонстрировали исключительно отрицательное отношение к немецким открытым туфлям на деревянной подошве[66]. Даже находясь в крайне стесненных материальных условиях, советские люди зачастую отказывались от случайно обнаруженного «чужого добра»[67]. Сержант Б. Зельбет так пыталась передать свои ощущения по этому поводу: «Почему-то неприятно подбирать эти брошенные вещи, – кажется, мы напоминаем фрицев, когда они наполняли свои вещевые мешки русскими вещами»[68].

Представляет интерес, как В. Сырцылин, занимавший должность начальника секретной части в штабе полка, описывает интерьер дома в провинциальном польском городке: «Работаю за полированным письменным столом, сижу в мягком кожаном кресле, сплю на плюшевом атамане, а в резерве еще английская кровать…». Очевидно, что комфортабельность этой обстановки контрастировала не только с аскетическим фронтовым бытом, но и с привычной обстановкой, оставленной дома. Смущение от этих впечатлений отразилось в парадоксальном замечании: «…брошенная немцами в поспешном отступлении мебель не мешает мне устроиться комфортно». Кроме того, Сырцылин предполагает реакцию жены на этот сюжет и потому обрывает себя: «…не хочу раздражать твоей зависти дальнейшим описанием житейских мелочей». Однако раздражения жены избежать не удается, и ему приходится объясниться с ней следующим образом: «Не упрекай, что живу хорошо – я это завоевал собственной кровью и здоровьем на трех фронтах и могу этим гордиться»[69].

Приобщение к новой материально-вещной среде, даже определенное привыкание к ней, существование «на всем трофейном» не проходили бесследно. Возникали новые представления о качестве вещей и жизни в целом. В письмах из Германии не один раз встречается весьма симптоматичная формулировка «живем как бароны» (правда, с оговоркой «только каждую минуту грозит смерть»)[70]. Отсылая домой отрезы тканей, В. Сырцылин извинялся за них перед женой: «Качество не совсем высокое (так расцени-

[66] Герои терпения… С. 184; Слуцкий Б.А. Записки о войне // Слуцкий Б.А. О других и о себе. М., 2005. С. 37.
[67] Лебединцев А.З., Мухин Ю.И. Указ. соч. С. 200.
[68] Сохрани мои письма… Вып. 2. С. 211.
[69] Герои терпения… С. 115, 116.
[70] Сохрани мои письма… Вып. 2. С. 260; Герои терпения… С. 122.

ваем здесь мы, ибо видим лучшее)». Его последняя, майская посылка домой оказалась разнообразнее, изысканнее предыдущих, так как в ней содержалось шелковое платье, комбинации, фетровая шляпа, даже «какая-то шкурка» («какая не знаю сам, но носить ее вполне прилично – лучшей не попалось пока»). Повышенное внимание придавалось и собственному внешнему виду. В письме, написанном за день до капитуляции Германии, Сырцылин предупреждает, что готовится «явиться домой не обормотом, а, как положено, в хорошем костюме, лакированных туфлях и шляпе, галстук подобрал себе». Более свободные представления о материальных притязаниях семьи выдает следующая шутка: «Я купил бы тебе легковую машину комфортабельную (это можно сейчас), но ведь она в посылку не влезет, да и придется жене шофера иметь, а это знаешь уже будет подозрение и ревность»[71].

В письме, написанном жене 9 мая 1945 г. из Вены, А.П. Поповиченко пытался ободрить ее так, как это, наверное, делали тысячи советских солдат: «Ничего, милая Веруська, не горюй! Главное что все мы выжили в этой страшной войне. Теперь у нас будет все, пусть не сразу, не в один год, но верю, что будет. А главное, что мы будем вместе! Будут у тебя и платья шикарные, и шуба, и обувь. Все будет! Я тебе гарантирую. А пока я не приеду, ничего не жалей. Продай все мои вещи, костюм, "лейку" и хорошо питайтесь… Оденься сама, одень детей. Я хочу, чтобы я тебя застал дома не бедную, плохо одетую, и голодную, а такой, какой и положено быть жене офицера Красной армии – армии-победительницы»[72].

Но на самом деле, ситуация складывалась непросто: для тех, кто возвращался из эвакуации или с фронта переход к нормальной жизни, как правило, осложнялся имущественными потерями, произошедшими в ходе войны. Зачастую люди получали информацию о такого рода потерях еще задолго до своего возвращения, например, из писем соседей. Находясь в эвакуации в г. Дербенте, М.С. Зельбет был извещен о состоянии своей квартиры в г. Осипенко от соседки: «Дело вот как было. С приходом фашистских шакалов все квартиры эвакуирующихся и еврейские квартиры были описаны, и вся мебель и вещи были увезены властями. Так же поступили и с вашей квартирой. Спасти что-либо из мебели было невозможно, потому что был строгий приказ, за утайку вещей эвакуирующихся строго преследовали, вплоть до расстрела. Относительно тех вещей, которые остались у нас, то нас ограбили румыны; пришли в квартиру, стали шарить по шифоньерам, комодам и взяли то, что им понравилось. Есть свидетели, которые видели в руках у румын ваши вещи. Часть же ваших вещей осталась, можете приехать

[71] ЦДНИКК. Ф. 1774-Р. Оп. 2. Д. 1234. Л. 108, 113; Герои терпения… С. 123, 125.
[72] РГАСПИ. Ф. М-33. Оп. 1. Д. 369б. Л. 47 об.

и убедиться в этом»[73].

Риск утраты вещей был связан не только с военными действиями или немецкой оккупацией. Имущественные потери происходили также вследствие военной неразберихи, грабежей, а также невнимания близких людей. Показателен случай Марии Аненко, военного фельдшера санитарного эскадрона, которая в 1944 г. обращалась к матери, проживающей в Ставропольском крае, с просьбой съездить в Краснодар и забрать ее «барахло: 9 простыней, матрас, одеяло, 4 наволочки, нательное белье летнее и зимнее, блузу, 8 брусков мыла, чемодан и много есть по мелочи». Перед уходом на фронт вещи были оставлены у подруги, но оказалось «у ней муж пьяница и начал требовать вещи дабы пропить»[74].

В условиях Великой Отечественной войны, при общем оскудении материальных ресурсов, ценность вещей многократно возросла. Вещи, как и прежде, несли эмоциональную нагрузку, выступали индикатором отношений между людьми, создавали уют. Сохранялось экономное и бережливое отношение к ним. В то же время наблюдались явления, которые выходили за рамки данной модели. Для тех советских граждан, которые ежедневно переживали смертельную опасность, значимость вещей отступала далеко на второй план. Фронтовая среда способствовала аскетизму, преодолению привязанности к вещам. Письменное общение фронтовиков с родственниками свидетельствует, что в отдельных случаях им с большим усилием удавалось поддерживать бытовые темы, проявлять интерес к материальным аспектам жизни семьи. С окончанием войны закономерно происходили процессы «возвращения» заинтересованности в вещах, которые в немалой степени стимулировались приобретением трофеев, знакомством с особенностями быта в зарубежных странах.

---

[73] Сохрани мои письма… Вып. 2. С. 208-209.

[74] Герои терпения… С. 172.

СВІТ РЕЧЕЙ ДИТИНСТВА

Алла Сальникова
Казань

«Изящная безделушка»?: Об особенностях прочтения и интерпретации советской елочной игрушки как визуальноготекста*

Известно, что каждая культура придает вещам свой смысл и, соответственно, имеет «свою «картину» их образов[1]. Эти образы и их прочтения могут быть идентичными, накладывающимися, совпадающими, а могут существенно отличаться и даже прямо противоречить друг другу. Создатели вещей (в самом широком смысле этого слова) в той или иной степени всегда стремились заставить потребителя увидеть и «прочитать» за «инструментальностью» вещи некое предписанное и приписанное ей символическое значение. В наивысшей степени это касалось тех предметов, которые были семантизированы изначально и имманентно, тех вещей, чья знаковая, «духовная» сущность оказывалась гораздо более важной, нежели чем их сущность «вещная», материальная[2]. К этой категории вещей, без всякого сомнения, могла быть отнесена и елочная игрушка как неотъемлемая

---

* Доклад на Международной научной конференции «История детства как предмет исследования: наследие Ф. Арьеса в Европе и России», Москва, 1-2 октября 2010 г.

[1] Баранов Д. Образы вещей: (О некоторых принципах семантизации) // Антропологический форум. 2005. № 2. С. 212.

[2] Об этом см.: Топорков А.Л. Символика и ритуальные функции предметов материальной культуры // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. Л., 1989. С.89-101.

часть рождественского/новогоднего ритуала, организовывавшая праздничное новогоднее/рождественское пространство в его «вещном» (реалогическом) измерении. Елочные игрушки как бы «встраивали» елку в пространство праздничной культуры благодаря высокой степени их символичности, которую невозможно было бы оспорить и сложно чем-либо заменить.

Елочная среда со всеми присущими ей компонентами всегда выступала как объект сознательного моделирования и достаточно жесткого властного управления и по существу являла собой прямое отражение и воплощение властных политико-воспитательных канонов, норм и практик. Однако «пользователи» елочной игрушки отнюдь не являлись ее примитивными потребителями. Они прочитывали елочный текст по-своему, по-своему его интерпретировали, наделяли его своими собственными смыслами и значениями. Сопоставляя язык киноповествования с нарративными словесными структурами, Ю.М. Лотман указывал на наличие глубоких различий в таких коренных принципах организации, как «условность/иконичность, дискретность/континуальность, линейность/пространственность», что полностью исключало «однозначность перевода». «Если в случае соответствия языков с однозначным содержанием тексту на одном языке может соответствовать один и только один текст на другом языке, – писал он далее, – то здесь мы сталкиваемся с некоторой областью интерпретаций, в пределах которой заключено множество отличных друг от друга текстов, из которых каждый в равной мере является переводом исходного. При этом очевидно, что если мы осуществим обратный перевод, то ни в одном случае мы не получим исходного текста»[3]. Так и в случае с восприятием и «прочтением» елочной игрушки действовал особый «механизм избирательности», когда люди упорно не замечали того, что, по мнению устроителей елки, они должны были увидеть, и видели то, чего никто от них не ожидал. Особенно отчетливо это просматривалось в случае с детским пониманием елочно-игрушечного текста.

Исходя из всего вышесказанного, изучение елочной игрушки требует рассмотрения ее, по крайней мере, в двух неотделимых друг от друга ипостасях. Во-первых, как вещевой реалии (с особым акцентом на вопросах ее утилитарного «потребления») и, во-вторых, как символа (с особым акцентом на вопросах ее смыслового наделения и «прочтения»), поскольку именно символы делали во многом видимыми и узнаваемыми идеи создателей елочной игрушки. Такой подход позволил бы показать не

---

[3] Лотман Ю.М. К построению теории взаимодействия культур (семиотический аспект) // Лотман Ю.М. Избранные статьи: В 3-х тт. Т.I. Статьи по семиотике и типологии культуры. Таллинн, 1992. С.114-115.

просто «то, что символизирует или значит вещь» (*в нашем случае – елочная игрушка – А.С.*), а то, «как, когда и почему она это символизирует, выходя за границы своей утилитарности и становясь органичной частью духовного пространства»[4].

Советская елочная игрушка была многофункциональна по своему назначению и сложна по своему содержанию, неся в себе явное или скрытое познавательно-образовательное, художественно-эстетическое, семантико-семиотическое и оценочно-идеологическое начало и представляя собой особый тип нарратива. По происхождению своему это могло быть и официально одобренное изделие, отражающее властную образовательно-воспитательную политику и властные образовательно-воспитательные стандарты, и домодельный образец, воплощающий семейные, домашние воспитательные установки и ценности. Этот текст был массовым не только в «бытовом» смысле этого слова (что достигалось широчайшим тиражированием, приобщенностью к нему практически каждого и сильнейшим влиянием его на массовое сознание), но и в классическом источниковедческом понимании (что обуславливалось его стандартизированностью по языку самовыражения, характеру содержащейся в нем информации и особенностью функционирования его в культуре). Это был достаточно однородный, одностилевый текст, который при внешней фрагментарности каждого из его «высказываний» складывается на елке в законченное, целостное повествование. Это, конечно же, был визуальный текст, но с частичной креолизацией, хотя визуальное естественно многократно доминировало здесь над вербальным. Однако подчас лишь одно-единственное слово сразу наделяло елочную игрушку особым смыслом (как, например, надпись «СССР» на борту советского игрушечного аэростата). И, наконец, это, безусловно, был закодированный текст, где соотношение тайного и явного, эксплицитного и имплицитного могло бесконечно варьироваться в зависимости от того исторического контекста, в который эта игрушка была встроена, и той конкретной историко-политической ситуации, которой она была порождена.

Как объект «прочтения» елочная игрушка содержала в себе не менее трех видов информации: содержательно-фактуальную, содержательно-концептуальную и содержательно-подтекстовую[5]. Особую трудность

---

[4] Баранов Д. Образы вещей. С.214.

[5] Такая классификация текстовой информации была предложена И.Р.Гальпериным применительно к нарративным документам, но, вероятно, вполне может быть применена и при герменевтическом прочтении елочной игрушки как текста. См.: Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981.

представляла расшифровка подтекстовой информации, возникающей благодаря способности елочной игрушки порождать дополнительные смыслы путем разнообразного и своеобразного сочетания ее визуально-символических характеристик[6]. С другой стороны, сложность предметной организации самого «елочного» пространства также неизбежно оборачивалась сложностью и многокомпонентностью его смыслового поля.

Подобная полиглоссия елочного текста предусматривала применение особых методов и приемов его транскрибирования и интерпретации. Эти методы могут быть рассмотрены на примере формирования «сверху» и восприятия «снизу» советского визуального елочного канона как некоего официального легитимированного властью идеологически оформленного визуального образа. Этот образ оказался закрепленным как в вербальных, так и в визуальных текстах, причем как во «взрослых», так отчасти, хотя, к сожалению, в несоизмеримо меньшей степени, и в «детских». «Взрослые» тексты были приоритетны при рассмотрении проблемы выстраивания советского елочного нарратива и предлагаемых властью путей, способов, методов и методик его прочтения. «Детские» тексты призваны были отразить специфику детского «прочитывания» предлагаемого с акцентом на детском «видении», детской «оптике» как особом способе освоения елочного визуального текста, и создания идентичных или альтернативных его аналогов, но уже «детского» происхождения. (Этой же цели, кстати, могли служить и взрослые тексты-воспоминания о детстве, где «детское» отношение к елочной игрушке реконструировалось уже с позиций взрослого опыта). В этой связи достаточно широко употребляемая в современном исследовательском дискурсе практика «разглядывания» источника, когда визуальный текст прочитывался подобно «телесной партитуре» (Р.Барт, Т.Дашкова, В.Подорога, М.Ямпольский и др.[7]), оказалась приемлемой лишь с определенными уточнениями и ограничениями, поскольку «увидеть» елку следовало глазами ребенка. Неоценимое значение наряду с детскими вербальными текстами в данном случае приобретали детские рисунки на

[6] О содержательно-подтекстовой информации и методике ее извлечения см., например: Михайлова Л.Г. Виды информации в тексте // Материалы социально-гуманитарных чтений Иркутского государственного университета. Иркутск, 2007. С.196.

[7] Подробнее об этом см.: Дашкова Т. Проблема исследования женской телесности: Поиск языка описания (на материале советских журналов 1920-1930-х годов) // Выбор метода: Изучение культуры в России 1990-х годов. М., 2001. С.274-278. А также: Барт Р. Camera Lucida: Комментарий к фотографии. М., 1997; Подорога В.А. Непредъявленная фотография // Авто-био-графии: К вопросу о методе. Тетради по аналитической антропологии. №1. М., 2001. С.191-239; Ямпольский М. Демон и лабиринт. М., 1996 и др.

«елочную» тему с их в общем-то достаточно стандартной видовой матрицей, но вместе с тем и той особой стилистикой, которая так разительно отличала их от визуальных текстов, созданных взрослыми.

На примере той же елочной игрушки становится совершенно очевидным факт особой актуальности проблемы изучения ребенка как «продукта» визуального конструирования и как субъекта визуальной культуры. В силу специфических психофизиологических особенностей именно визуальное на протяжении достаточно долгого времени является основным способом познания и приобщения ребенка к окружающему миру. Позднее, постепенно вытесняясь и замещаясь вербальным, визуальное сохраняется и успешно сосуществует с последним, а в отдельных случаях вновь выходит на первый план.

В своих воспитательных стратегиях и практиках советская власть не раз пользовалась услугами визуального, как одного из самых доступных и массовых, согласно ее представлениям, способов обретения советскости и для взрослой, и для детской аудитории. Безусловно, при обращении к каждой из этих категорий зрителей существовала своя специфика, но некоторые подходы успешно срабатывали в обоих случаях. Таковыми оказались, например, «новые» советские революционные празднества 1920-х гг. Их достаточно синкретичная, синтетичная, зачастую уходящая корнями в прошлое, но заговорившая новым языком визуальная символика оказалась хорошо понятной и успешно воспринимаемой как детьми, так и взрослыми. Этот опыт был востребован и удачно применен в случае с возвращением в середине 1930-х гг. рождественской/новогодней елки (и ее атрибутов, в том числе и елочной игрушки). Именно детям принадлежала особая роль в процессе трансляции новой советской праздничной культуры в российские семьи и «осовечивании» старого рождественского праздника. Современница вспоминала, что в некоторых семьях взрослые не хотели зажигать елку в Новый год, оттягивая этот момент до Рождества, т.е. до 7 января. Но дети, увидев зажженные накануне Нового года общественные елки, не желали ждать этого события еще целую неделю и ломали сложившиеся домашние правила, традиции и стереотипы[8].

Выстраиваемый на елке предметно-образный ряд, состоящий во многом из достаточно традиционных, привычных предметов, должен был отныне заключать в себе новый символический смысл и новые символические функции, направленные и на отторжение былой религиозной традиции, и на

[8] Богдан В. Мимикрия в СССР. Франкфурт-на-Майне, б.г. С.52-53. Цит. по: Petrone K. Life Has Become More Joyous, Comrades: Celebrations in the Time of Stalin. Bloomington, 2000. P.93.

воплощении советского имперского дискурса. Между тем, определяя роль и место символа в системе культуры, Ю.М.Лотман писал: «Символ никогда не принадлежит какому-либо одному синхронному срезу культуры – он всегда пронзает этот срез по вертикали, приходя из прошлого и уходя в будущее»[9]. Мало кто из находившихся на елке задумывался над тем, что советские елочные украшения имели своих прямых рождественских предшественников с глубокими библейскими корнями (Вифлеемская шестиконечная – красная пятиконечная звезда; яблоки – шары с изображением советской символики; фигурки ангелов – фигурки красноармейцев, пионеров, пионерок и т.д.). Скрытая символическая преемственность, невысказанный смысл воссозданного на елке образа нового советского рая был понятен немногим. Связи между «старой» и «новой» елочной игрушкой были гораздо сложнее и многослойнее, чем обычные прототипические, и их нелегко было угадать. Для детей скрытый смысл елочной игрушки был слишком сложен и не читаем, в том числе и в силу исключительной новизны происходящего – ведь для преобладающего большинства мальчиков и девочек елки второй половины 1930-х гг. были, по их собственным словам, первыми в их жизни[10]. Многие дети вообще не знали, что такое елка: «Дети говорили: «Елка в лесу?» Когда педагог объяснил, один ребенок сказал: «Первый раз слышу, чтобы на елке росли игрушки»[11]. «Приближался 1935 год. В СССР возобновили обычай устраивать новогодние елки. Я еще тогда не знал, что это такое. Мне решили сделать сюрприз. У соседки был куплен старинный набор заграничных елочных игрушек… и я увидел доселе невиданное зрелище», – вспоминал впоследствии современник[12].

Советские средства массовой информации также заостряли особое внимание на «новизне» и «непривычности» возвращенного праздника («никогда еще дети не видали ничего подобного»[13]). Это был удачный способ обозначить и зафиксировать разрыв между «старой» и «новой» праздничной культурой. «Глаза разбежались у Жени Крыловой. Мать ее, работница фабрики Мосбелье №4, иногда рассказывала Жене о елках. Правда, сама она знала о елках больше со слов других. А сейчас Женя

---

[9] Лотман Ю.М. Символ в системе культуры // Избранные статьи: В 3-х тт. Т.I. С.192.

[10] На елке (в клубе им. Красина) // Советская игрушка. 1936. №1. С.27.

[11] Флерина Е.А. Елка в детском саду // Елка: Сборник статей о проведении елки. М., 1936. С.10.

[12] Тетрадь по графомании бывшего ученика 1-10 классов шести разных школ Москвы, Омска и Колосовки: Автобиографические записки // Городок в табакерке: Детство в России от Николая II до Бориса Ельцина (1890-1990): Антология текстов «Взрослые о детях и дети о себе»: В 2-х частях. М.; Тверь, 2008. Ч.I. С.341.

[13] На елке (в детсаду №1 Фрунзенского района) // Советская игрушка. 1936. №1. С.26.

собственными глазами видела настоящую елку. Больше всего ее привлекали игрушки. Их было такое множество, что Женя сначала просто растерялась. Освещенные электрическими лампочками, висели на елке большие шары, сверкали разноцветные звездочки, покачивались наряженные куклы»[14]. Речь идет о новогодней елке 1936 года, поэтому не удивительно, что перечень украшений весьма скуп и не все они вполне елочные.

Необходимость быстрого внедрения образа новой советской елки порождала исключительное многообразие путей, которым происходило тиражирование этого образа, его утверждение и легитимация: через елочный ритуал и подготовку к нему (изготовление игрушек-самоделок), на уроках письма и рисования (написание сочинений, детских рассказов и стихов о елке, создание рисунков на новогоднюю тему), через сценарии елочных праздников и специальные методические разработки по их проведению, в том числе и по методике украшения елки, разработанные Наркомпросом, через пропаганду образа новой советской елки в средствах массовой информации, через новогоднюю открытку, через государственные заказы на изготовление елочных украшений и освещение производственных процессов по выработке елочной игрушки в периодической печати, через проведение конкурсов на лучшую елочную игрушку и систему поощрений и наград и пр. Так, например, журнал «Советская игрушка»/«Игрушка» в разделе «Хроника» достаточно регулярно сообщал об организации такого рода конкурсов, приуроченных обычно к новогодним праздникам, и об образцах, удостоенных наград: «В артели им. Шаумяна Мосгоркультигрушсоюза закончился конкурс на образцы ватной елочной игрушки. Первое место получили фигурки «Турист» и «Милиционер». Премии удостоены были фигурки «Медицинская сестра» и «Девочка-колхозница». Отмечены были также такие «военные» елочные игрушки, как «Мотоциклист», «Танк» и «Военный истребитель»[15].

Огромную роль в процессе приобщения к новой елочной игрушке призваны были сыграть новогодние литературные тексты для детей, в которых легко прочитывались властные ожидания в отношении елки и елочной игрушки. Многие из таких текстов публиковались в советских детских журналах, выходящих значительными тиражами и широко пропагандируемых среди детей и их родителей. Так, на плакате В.Климашкина «Читайте и выписывайте детские журналы» (1940) изображен ни кто иной, как Дед Мороз, несущий в качестве новогодних подарков детям журналы «Чиж»,

[14] На елке (в ДК пионера и школьника имени Павлика Морозова) // Советская игрушка. 1936. №1. С.26.

[15] Хроника // Игрушка. 1939. №11-12. С.48.

«Мурзилка», «Костер», «Дружные ребята», «Затейник» и другие[16]. Таким образом, традиционный елочный образ был не только политизирован, но и коммерциализирован, хотя такая коммерциализация, конечно же, не шла ни в какое сравнение с появившимся в тот же период на Западе плакатом с изображением Санта Клауса с сигаретой в зубах как части рекламной кампании по продвижению канадских сигарет «Craven A».

Среди текстовых форм репрезентации советской елочной игрушки особая роль уделялась елочным сценариям. Наличие клишированных фрагментов, доступная художественная форма (часто – стихотворная, причем в сценарии обычно включались стихи известных советских детских поэтов), широта тиражирования делали эти тексты необычайно удобными для массового распространения образа нового елочного украшения.

Отдельные стихотворные тексты были ориентированы просто на показ елочно-игрушечного изобилия:

«Фонарики, огоньки,
Золотые светляки,
Пушки, хлопушки,
Мельницы, вертушки,
Уточки, дудочки,
Леденцы, бубенцы,
Два козла, три овцы,
Орех больше всех,
Всем орехам – орех!»[17]

Однако большинство сценариев новогодних праздников включало в себя более четко прописанный образ «осовеченной» елки, где игрушки старого образца мирно уживались со знаковыми игрушками новой советской эпохи:

«Вот здесь орехи, шишки, шарики,
Морковки, ягодки, грибки.
Посветите нам, фонарики, –
Золотые светляки.
А еще есть хлопушки, трещотки,

[16] В городских семьях таких журналов, действительно, выписывалось довольно много. Так, современница (1932 года рождения) вспоминает, что перед войной для нее выписывали ежегодно сразу несколько журналов, и обязательно – «Мурзилку», «Дружные ребята», «Юный натуралист» и «Затейник». (Интервью с Г.А.Сальниковой //Архив автора).

[17] Тараховская Е. Елка, елка, елочка… // Косминская И.Б. Праздники и развлечения // Воспитание ребенка в семье от 3-х до 7-ми лет: (Книга для родителей). М., 1950. С.209.

А там наверху – самолет,
А здесь корабли и лодки –
Весь океанский флот»[18].

В качестве обязательного элемента елочного убранства эти тексты пропагандировали укрепленную на макушке звезду («над самой, над макушкою – огромная звезда», «на ветвях висят хлопушки и звезда горит на ней», «серебром звезду зажег добежавший до верхушки самый смелый огонек»[19]), чаще – красную («а под красною звездой дождик блещет золотой»[20]), но не всегда. В предвоенных методических указаниях, посвященных украшению елки, обычно рекомендовалось размещать на ее верхушке красную или серебряную пятиконечную звезду[21]. После окончания Великой Отечественной войны предлагалось увенчать советскую елку-победительницу, внесшую свой вклад в разгром врага (детям объяснялось, что своими густыми ветвями она укрывала разведчиков и партизан), в подражание высшей правительственной награде – золотой звездой:

«Победа!
Разбиты враги навсегда!
Зажглась на груди
У героев звезда.
Теперь на вершинку
Лесную, простую
Тебе мы повесим
Звезду золотую»[22].

Описания и изображения богато украшенной рождественской елки в Сокольниках («монтер Володя провел проволоку для освещения елки и подвесил к веткам электрические лампочки… елка была уже убрана. Все игрушки делали сами ребята. Тут были и медведи, и зайцы, и слоны. А лучше всех был румяный Дед Мороз с белой бородой; сидел он на елке – на самой верхушке»[23]) и в Горках составили неотъемлемую часть советской детской «ленинианы»[24].

---

[18] Елка: Репертуарный сборник. Ижевск, 1947. С.6-7.
[19] Ильина Е. Елка Ильича // Елка в детском саду. М., 1937. С.46.
[20] См., например: Гроздова Е. Как украсить елку // Игрушка. 1937. №10. С.6.
[21] Трутнева Е. Золотая звезда // Елка: Репертуарный сборник. С.16.
[22] Кононов А. Рассказы о Ленине. М., Л., 1939. С.37-38 и многие др
[23] О «елках Ильича» см. подробно: Душечкина Е.В. Русская елка: История, мифология, литература. СПб., 2002. С.296-315.
[24] См., например, «Букварь» С.П.Редкозубова и А.В.Янковской, выдержавший в период с 1938 по 1952 год семь переизданий

Образ новой елки также обязательно присутствовал в советских стандартных букварях[25].

Как отмечал Р.Барт, продукты подражательных искусств всегда включают в себя два сообщения: «денотативное, то есть собственно аналог реальности, и коннотативное, то есть способ, которым общество в той или иной мере дает понять, что оно думает о ней»[26]. Позитивные коннотации, определяемые высокими возможностями приспособления советской елочной игрушки для текущих нужд воспитания, присутствовали не только в ее описании, не только в речи, но, в первую очередь, в самом ее образе, ее риторике. И этот образ следовало правильно воспринять. Визуальный синтаксис елочного нарратива был достаточно сложен и требовал предварительной подготовки для последующего прочтения.

Учитывая особенности детского восприятия, советская елочная игрушка должна была быть очень зрелищна, что достигалось за счет яркости, красочности, «удивительности» елочных украшений[27], и в то же время максимально доступна, что осуществлялось за счет простоты и узнаваемости образов (обычно – путем типизации и генерализации). Не случайно среди игрушечных образов советской елки было так много детских, а елочные «взрослые» – красноармейцы, матросы, милиционеры, колхозники, позднее – космонавты, – часто выглядели как переодетые дети. Они отличались и детским телосложением, и детским выражением лиц («кукольные» лица), и «детскостью» одежды (даже «форменная» одежда взрослых была стилизована в данном случае под детскую). Таким образом, образы «елочных» детей были начисто лишены какого-либо дискриминационного содержания. Напротив, в елочной иерархии они занимали самые почетные места, потеснив и вытеснив оттуда взрослых, что вполне соответствовало общим установкам советской политической пропаганды, стабильно и неоднократно использовавшей и эксплуатировавшей детские образы в своих целях. Выглядя довольно реалистично, елочные дети и младенцы, с одной стороны, воплощали собой миф об уже существующем идеально счастливом советском детстве, а с другой, представляли собой некие показательные образцы, на которые следовало равняться и которым следовало подражать.

---

[25] Барт Р. Фотографическое сообщение // Барт Р. Система вещей: Статьи по семиотике культуры. М., 2003. С.380.

[26] Там же.

[27] Зрелищно то, что притягивает внимательный взгляд, что несет в себе элемент необычности, непривычности, внеповседневности. См.: Зоркая Н. Зрелищные формы художественной культуры. М., 1981. С.10.

В соответствии с тогдашними воспитательными стандартами большинство елочных детей представляло собой не пассивных наблюдателей всего того, что происходило вокруг них, а активных акторов, «оснащенных» атрибутами их деятельности – санками, коньками, лыжами, книгой, лопатой, куклой и т.д. Пассивная созерцательность как способ времяпрепровождения и отношения к действительности на советской елке не пропагандировалась и не поощрялась.

Если советская культура елочной игрушки и отдавала приоритет каким-то возрастным категориям, то это, безусловно, были ребенок и старец (Дед Мороз, пушкинские Старик из «Сказки о рыбаке и рыбке» и Царь Салтан и др.)[28] Что касается гендерной принадлежности елочных игрушечных образов, то она была достаточно легко прочитываема. Эти образы могли быть симпатичны и привлекательны (как привлекателен может быть маленький ребенок) и при этом абсолютно асексуальны[29]. «У нас кукла есть образ ребенка, нашего ребенка…, а не буржуазной «барышни», – писала ученый секретарь Комитета по игрушке Е.А.Флерина в 1936 году. Эта установка полностью распространялась и на елочные «кукольные» фигурки.

Мужчине следовало присутствовать на елке прежде всего в образе воина из прошлых веков (богатыри в кольчугах) или из современности[30]. Вырабатывавшийся в то время в СССР мужской идеал был близок к такому «милитаризированному» образу здорового, атлетически сложенного мужчины, готового ко всему (кроме эротики, которая из идейных соображений жестко табуировалась), некоего советского супермена, достойно выходящего из любой кризисной ситуации. Образ такого человека – «красноармейца, краснофлотца, милиционера, физкультурника, летчика» – вел ребенка, по мнению советских педагогов, «от самых простых, узкосемейных и бытовых картин к воспроизведению жизни коллектива, к широким общественным событиям и явлениям, к ярким героическим эпизодам нашей жизни»[31].

[28] Культ старчества и младенчества (при утверждении одних и тех же идеалов у всех возрастов), воплощая одновременно устремленность в «светлое будущее» и преклонение перед традициями, заложенными «отцами-патриархами» в лице советских лидеров, был, как известно, легитимирован постфигуративной «вертикальной» сталинской культурой Два (см.: Clark K. The Soviet Novel: History as Ritual. Chicago; L., 1985. P. 114-118; Паперный В. Культура Два. С.94 и др.). Его христианская традиционность весьма удачно соотносилась с новогодней (рождественской) традицией.

[29] Флерина Е.А. Образная игрушка и методы ее подачи // Советская игрушка. 1936. №7. С.6.

[30] Елочные игрушки // Игрушка. 1939. №10. С.27-28.

[31] Моложавая Е. К оформлению комплексной игрушки // Советская игрушка. 1936. №3. С.12-13.

Весьма востребованы в связи с высокой степенью их узнаваемости оказались и персонажи русских народных сказок, и популярные герои советской детской литературы. «Надо иметь нам такие игрушки, которые должны быть на каждой елке, − писал один из идеологов «новой» елки С.Базыкин, − которые были бы также характерны и популярны, как «Крокодил» или «Тараканище» Чуковского»[32]. Недавняя реабилитация сказки в советских воспитательных практиках оказалась тогда весьма своевременной, поскольку «сказочность» отныне расценивалась как одна из основных характеристик новогоднего дерева: «Елка сказочна. На ней бывает то, чего никогда не бывает»[33].

Существенная роль в понимании новой елочной игрушки отводилась ее антропоморфизации. Антропоморфизирована была и сама елка, которая «пляшет, словно комсомолка»[34], и елочные игрушки, которые «оживали» в новогодних сценариях и становились вместе с детьми полноправными участниками советских новогодних праздников[35]. Здесь «танцевали», «пели» и «рассказывали стихи» советские военные корабли и елочные бусинки, шишки, снежинки и хлопушки, и даже коробки с подарками. Соответственно, к сценариям прилагались тексты и ноты елочных песенок и выкройки костюмов «елочных игрушек»[36]. Висевшая на елке игрушка тоже не имела права молчать: в соответствии с новыми педагогическими установками, она обязана была «свистеть, хрюкать, мяукать, звенеть, квакать, хлопать, кукарекать»[37].

Размещаемые на елке визуальные объекты были отнюдь не случайны. Можно даже говорить о создании особой советской елочной иконографии − изображении и воплощении в елочной игрушке типических образов

---

[32] Базыкин С. Делать хорошие массовые игрушки // Советская игрушка. 1936. №1. С.7.

[33] Улицкая М. Праздник елки // Елка: Сборник статей о проведении елки. М., 1936. С.22.

[34] Чуковский К. Елка // Мурзилка. 1944. №12. С.5.

[35] См.: Елка в детском саду. М., 1937; Елка: Сборник материалов к новогодней елке для детей дошкольного возраста. М., 1938; Елка: Художественный материал для детей дошкольного возраста. М., 1940; Панова Н. Новогодняя елка: Сценарий праздника для детей 8-12 лет. М., 1940; Елка: Сборник художественных материалов для детей начальной школы. М., 1945; Елка: Сборник художественных материалов для детей дошкольного возраста. М., 1946; Елка: Репертуарный сборник. Ижевск, 1947 и др. О вербальной составляющей советского детского новогоднего ритуала см.: Леонтьева С. Детский новогодний праздник: сценарий и миф // Отечественные записки. 2003. №1.

[36] См., например: Карпинская Н. Примерная программа новогодней елки // Елка: Сборник материалов к новогодней елке для детей дошкольного возраста. С.10-14; Збарская Е. Примерная программа новогодней елки // Там же. С.15-17; Костюмы к празднику новогодней елки // Там же. С.51-61 и др.

[37] Григорьев Н. Карнавальная игрушка // Игрушка. 1937. №2. С.22.

большевистского политического искусства согласно фиксированному шаблону[38], правда, адаптированных к детскому восприятию. При всем своем кажущемся разнообразии, советская елочная игрушка если и не была полностью моностилистичной по форме, то уж точно достаточно монологичной по своему идейному содержанию. Идейно-символический смысл новой елочной игрушки мог быть выражен и явно, и тайно (скажем, красная звезда на верхушке, с одной стороны, и, как, казалось бы, совершенно «аполитичные» овощи и фрукты, которые на самом деле олицетворяли советское изобилие, с другой). Но явное – с учетом специфики детского восприятия и понимания – было, безусловно, предпочтительнее.

Призывая к разнообразию игрушечного ассортимента, власти одновременно требовали его унификации в соответствии с четко заложенными политическими установками. Так, в вышедшем в 1936 году пособии Наркомпроса «Елка» четко было прописано не только то, как проводить детский новогодний праздник, но и то, как должно выглядеть образцовое советское елочное дерево. Его следовало наряжать в строгом соответствии с «классово выдержанной» тематикой – предлагалось активное использование в качестве елочных украшений таких «современных» и «своевременных» образов, как стратостат, парашют, дирижабль, фабрика, военное судно, метро и др., и полный отказ от образов «религиозных» (ангелы, изображение рождества Христова и пр.). Наряду с игрушками «классово выдержанными» допускалось и разрешалось присутствие на елке «старых» игрушечных образцов (блестки, золотые звезды, звери, птицы), которые теперь уже не считались «старыми» – на новой елке они обретали новое звучание[39]. Однако подобное совмещение нередко приводило к конфликтам между педагогами и воспитателями, вкладывавшими в каждый из елочных символов свою собственную интерпретацию. Посетив накануне Нового, 1936 года, один из детских садов, представители Наркомпроса и Наркомздрава были страшно возмущены, увидев на елке самодельные цепи, склеенные их цветной бумаги. Они потребовали немедленно снять их со словами: «Как на советской елке, первой веселой социалистической елке, может присутствовать эмблема рабства?»[40] В свою очередь, советский педагог Е.Быковская практически в то же самое время в очередных методических рекомендациях по украшению

[38] Bonnell V. Iconography of Power: Soviet Political Posters under Lenin and Stalin. Berkeley, Los Angeles, London, 1997.

[39] Флерина Е.А. Елка в детском саду // Елка: Сборник статей о проведении елки. С.13-14.

[40] Sorochenko N.M. Pre-School Education in the USSR // G.L.Kline (ed.). Soviet Education. N.Y., 1957. P.17. Цит. по: Petrone K. Life Has Become More Joyous, Comrades. P.91.

елки усиленно настаивала на использовании в качестве украшения именно самодельных цепей, поскольку они способствовали выработке совместных навыков социалистического коллективного труда[41].

Интересно заметить также, что язык социального конфликта, столь характерный для советской визуальной пропаганды 1930-х – 1950-х гг., был выражен на елке очень слабо. Карикатурные, «травмирующие» образы «чужих» не должны были портить облика великолепной советской елки: ведь они были действительно чужими на этом празднике жизни.

Ряд совещаний практических работников, прошедших в 1936 году в Наркомпросе, позволил обобщить опыт более чем 200 воспитателей московских детских садов по проведению новогодней елки. На его основе были разработаны рекомендации по методике «взаимоотношений» детей с елочной игрушкой (можно ли детям самим украшать елку, хорошо ли, когда дети сами делают елочные игрушки, как украшать елку, могут ли дети разбирать елку и т.д.), которые также носили унифицирующий характер[42]. «Не нужны специальные методические рекомендации по празднику елки…, но нужно избегать ошибок», - утверждали советские педагоги[43].

Изображения «идеальной» советской елки присутствовали и в советском агитационном искусстве, в частности, на политических плакатах того времени. Так, например, на плакате Г.Шубиной «На елке красивые звезды горят…» (1936) изображены «счастливые советские ребята» разных национальностей на фоне богато украшенной и ярко освещенной новогодней елки. Плакат, по всей видимости, отражал новогодние реалии того времени: игрушки «старого образца» (конфеты, мандарины, звездочки, птички, рыбки, бусы, нерасписанные шары) соседствовали на елке с такими «новыми» игрушками», как пятиконечные красные звезды, самолеты разных образцов, парашюты с крохотными парашютистами, стратостаты, танки и пушки. Венчала елку огромная красная звезда. Плакат сопровождался следующим текстом: «На елке красивые звезды горят (*хотя то, что, действительно, «горело» на этой елке, больше было похоже на электрическую гирлянду,*

[41] Быковская Е. Елочные игрушки и их изготовление // Елка: Сборник статей и материалов. М., 1937. С.42.

[42] Флерина Е.А. Елка в детском саду // Елка: Сборник статей о проведении елки. С.9-21; Она же. Елка в детском саду // Елка: Сборник статей и материалов. М., 1937. С.3-10.

[43] Флерина Е.А. Елка в детском саду // Сборник статей о проведении елки С.10-11. Библиографию методических материалов и праздничных сценариев по проведению новогодней елки в 1936-1945 гг. см. также: Асташов А.Б., Гордеева И.А. Библиография по теме «Детский досуг (чтение, сказка, игрушки, музыка, праздники, кинематограф, театр)» (1918-1945 гг.) // Какорея: Из истории детства в России и других странах. М.; Тверь, 2008. С.356-358.

имитирующую свечи – А.С.), / Веселых подарков не счесть. / У наших счастливых советских ребят / Хорошая родина есть! / Мы пляшем, поем и смеемся сейчас, / Нам радостно жить на земле, / И все потому, что о каждом из нас / Заботится Сталин в Кремле!)»[44].

Между тем, основная масса граждан, приобретая елочные игрушки для своих детей, мало задумывалась над уровнем их «советскости», а руководствовалась, в первую очередь, степенью красоты и привлекательности елочного украшения. Поэтому «социально близкая» елочная игрушка должна была быть эстетична и красива, должна была отражать и воплощать как властные ценности, так и потребительские ожидания. Будучи в гораздо меньшей степени связанной с когнитивным отношением к миру, нежели чем с отношением эмоциональным[45], по своим таксономическим признакам она непременно должна была воздействовать на органы чувств маленького человека[46]. Советская педагогика, нацеленная на формирование «гармонично развитой личности», всегда подчеркивала особую значимость эмоционального фактора в процессе воспитания детей через искусство[47], и елочная игрушка оказывалась тут как нельзя кстати. В массовом сознании, в массовых представлениях и оценках образ елки обычно ассоциировался с понятием «красивая», вне зависимости от того, что она собой в действительности представляла, ибо «принизить» и «обидеть» елку было все равно, что лишить себя важной части, практически – сути и символа праздника.

В методических указаниях по украшению елки было четко оговорено, что случаи «антихудожественного» украшения елки, когда на самое видное место вешались «коробки с настольными играми (на веревке), серые резиновые игрушки, голые целлулоидные куклы, кольца для салфеток»[48], должны быть прекращены. На елку не следовало помещать плохо склеенные, грубо вырезанные игрушки – «все должно было быть красиво», поскольку нужно было «обеспечить советским малышам нарядную, красивую елку», «новогодняя елка должна была веселить, радовать, увлекать своей сказочностью и красотой» [49]. Одной из главных положительных характеристик

[44] «Дети – наше будущее». М., 2007. С.76.
[45] Об этом см.: Петровская Е.В. Антифотография. М., 2003. С.17; Круткин В.Л., Власова Т.А. Исследования визуальных аспектов культуры. Ижевск, 2009. С.35 и др.
[46] Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического. М., 1995. С.28.
[47] См., например: Выготский Л.С. Психология искусства. М., 1968. С.46.
[48] Флерина Е.А. Елка в детском саду // Елка: Сборник статей о проведении елки. С.13.
[49] Новогодняя елка // Елка: Сборник материалов к новогодней елке для детей дошкольного возраста. С.5; Елочные игрушки. С.28.

произведенной елочно-игрушечной продукции считался ее «привлекательный вид»[50].

Однако желаемое и действительное совпадало далеко не всегда. Дореволюционные ангелочки, феи и ангелоподобные хромолитографированные снежинки были красивы своей особой, «застывшей», кукольной красотой. Лица советских елочных фигурок часто выписывались грубо, схематично (иногда лишь тремя точками – губы, глаза), были размыты, ассиметричны и излишне типизированы. Поэтому можно говорить о некоей «обезличенности» отдельных советских елочных игрушек в самом прямом смысле этого слова. В других случаях лица кукольных человечков были выписаны очень тщательно, но грубо и вульгарно – тонкие удлиненные ниточки неестественно-темные брови, вытаращенные глаза, искривленный рот. Зачастую их отличал искусственно-яркий, нереальный и в своей нереальности отталкивающий – фиолетовый, темно-коричневый, пронзительно розовый – цвет лиц и какая-то расплывающаяся одутловатость, как будто эти куколки были больны. Все это отнюдь не соответствовало приписанной им в елочном визуальном сценарии роли.

Отчасти специфика художественного решения образа советской елочной куколки была порождена и обусловлена самобытными традициями русского народного искусства, которые, по мнению теоретиков игрушечного дела, предполагали «отсутствие излишней детализации, предельную обобщенность художественной трактовки образа человека, ясность силуэта, жизнерадостность росписи и внешнего оформления»[51]. Лица дешевых кустарных кукол носили лубочный характер – их раскрашивали условно[52]. Однако хотя между народной куклой и елочной игрушкой и прослеживалась явная связь и преемственность, до совершенной формы и утонченного наивно-философского содержания русской народной игрушки советской елочной игрушке было очень далеко.

«Некрасивость» первых советских елочных игрушек объяснялась, вероятно, не только несовершенством и неразработанностью тогдашних производственных технологий. Учитывая специфику детского восприятия, особое внимание тогдашние воспитатели уделяли созданию завершенного, целостного образа советской елки, не акцентируя отдельные детали. В директивных статьях рубежа 1940-х – 1950-х гг., посвященных производству игрушки, можно было встретить отдельные критические замечания по

[50] Хроника // Игрушка. 1937. №2. С.32.

[51] Россихин С.В. Куклы и предметы игры с куклами // Игрушка: Сборник статей. М., 1950. С.16.

[52] См.: Овчинникова Е. Забавы знати // Игрушка. 1937. №4. С.20.

поводу излишней «взрослости» кукольных лиц и призывы наделить их более «детскими» и притом антропологически «типично русскими чертами»[53]. Что следовало понимать под «русскостью», авторами этих статей не разъяснялось. Вероятно, каждому из мастеров-игрушечников эти критерии следовало вырабатывать самому. Однако в условиях развернувшейся в тот период борьбы с космополитизмом и «низкопоклонством» перед Западом такие призывы были очень актуальны.

Применительно к фотографии Р.Барт выделял следующие приемы коннотации: монтаж, объекты, позу, фотогению, эстетизм, синтаксис. Большинство из этих приемов, правда, в несколько специфическом виде, может быть обнаружено и в процессе создания и прочтения образа «идеальной» советской елки. Елочный монтаж осуществлялся посредством размещения елочных игрушек по отношению к самой елке (на макушке/у подножия, вверху/внизу, снаружи/в глубине и т.д.) и по отношению их друг к другу. Совершенно очевидно, что одна и та же игрушка, размещенная на верхних или нижних ветках, приобретала разный смысл, тем более в контексте остального «игрушечного» окружения. Иерархия игрушек внутри их елочного царства также постоянно менялась: прежние фавориты могли легко превратиться в аутсайдеров, а скромные обитатели нижних веток переместиться на самые престижные позиции.

В соответствии с методическими установками Наркомпроса, расположенные на елке игрушки не должны были создавать связного сюжета. Напротив, все и вся следовало перемешать. «Самое замечательное в елке,– писал методист Наркомпроса, – это веселое содружество разнородных вещей»[54]. Последовательная наррация допускалась лишь у елочного подножия, где предполагалась детализированная реконструкция событий, эпизодов и явлений советской истории или советского быта («подвиг челюскинцев», «Красная Армия», «колхоз», «птичий двор», «советская квартира»), причем все сюжеты могли быть выстроены параллельно и одновременно: «Подножие елки – дело серьезное. Вот ледяное поле, айсберги, дома, антенна, фигурки, пароход, аэропланы – это бессмертная тема – челюскинцы. Немножко дальше зеленое поле из хвои и на поле – танки, палатки, пулеметы, пушки, фигурки, силуэты, красные флажки – любимая тема – Красная армия». Рядом – пример нового советского уюта – комната, населенная двумя куклами и обставленная кукольной мебелью. Здесь есть

[53] Россихин С.В. Куклы и предметы игры с куклами. С.22.
[54] Улицкая М. Праздник елки. С.22.

шкаф, кровать, стол, на столе – кукольный сервиз, на полу – собачка из папье-маше, в углу – маленькая игрушечная елка[55].

В процессе выстраивания этих сюжетов «реальные» и «сказочные» образы успешно соседствовали рядом: «Дед Мороз, знакомый, любимый детьми сказочный персонаж, имеет прямое право гражданства на елке. Наряду с этим традиционным типажом надо дать и наш советский любимый типаж – здорового румяного лыжника-спортсмена, конькобежца, хоккеиста и т.д.»[56]. Для украшения елочного подножия настоятельно рекомендовались картинки-панорамы с изображением аэродрома, погранзаставы, «плясок красноармейцев на отдыхе» и павильонов ВДНХ[57].

Новые советские игрушечные елочные персонажи постепенно вытесняли своих предшественников. Например, игрушечный Дед Мороз отныне был совершенно не обязателен. «Ребята будут в большом восторге,– прописывалось в инструктивном материале, – когда увидят у подножия елки пограничников, охраняющих вместе с собакой далекую заснеженную заставу… Неплохо дать папанинцев на льдине. А Дед Мороз может быть сохранен в качестве зрителя»[58].

Предполагалось, что дети будут не только рассматривать эти «сюжетные» игрушки, но и ими играть. Образец такой игры – в «шпионов» – был представлен в методической статье на примере одного из московских детских садов: «Алик, выдвигая вперед пограничника – фигуру красноармейца…, говорит: «Холодно как! Ветер какой сильный! Даже не слышно, где враги прячутся!» Выдвигает фанерную собаку: «Смотри за кустами и сугробами, может, тут где-нибудь шпион прячется». Зина двигает фигуру «шпиона» – ватной елочной куклы в платке и шубе: «Вот проберусь сейчас в СССР и буду вредить»[59]. Затем шпиона ловят и отводят на заставу.

Таким образом, несмотря на все уверения, развешенные на советской елке игрушки являли собой некий «упорядоченный беспорядок» – здесь не было ничего случайного, непродуманного, чужеродного.

Усилия власти оказались не напрасными, и вскоре елка засияла светом тех символических значений, которые приписывали ей советские

---

[55] Там же. С.23.
[56] Ершова О. Елочный ассортимент // Игрушка. 1936. №7. С.24. О визуальном нарративе и его соотношении с нарративом вербальным см., в частности: Вишленкова Е.А. Визуальный язык описания «русскости» в XVIII – первой четверти XIX века // Ab Imperio. 2005. №3. С.97-146.
[57] Елочные игрушки. С.27-28.
[58] Там же. С.28.
[59] Хитрово Г. Игра в «театр»: (На примере детсада №83 Свердловского района города Москвы) // Игрушка. 1938. №12. С.14.

воспитатели. Однако «освоение» и «присвоение» елки и елочной игрушки детьми произошло не сразу и не вдруг. Об этом свидетельствуют, в частности, коллекции детских рисунков второй половины 1930-х – начала 1940-х гг., представленные в журнале «Юный художник»[60].

Вплоть до 1938 года в журнале фактически отсутствовали не только публикации детских рисунков, посвященные новогоднему сюжету, или их описания, но и профессиональные работы на эту тему, которым дети хотя бы могли подражать – ведь быть «юным художником» в это время значило «следовать примеру взрослых советских художников»[61]. Более того, в первых номерах журнала рисунки советских детей, отражающие «подлинную жизнь страны», постоянно противопоставлялись работам детей-иностранцев, наполненных «фантастическими образами», среди которых часто встречался образ «святого Николая, приносящего в рождественскую ночь подарки послушным богатым детям»[62].

Только к концу 1938 года в журнале появляются упоминания о детских рисунках на елочную тему. Отмечается, что новогодняя елка является одним из любимых сюжетов детских рисунков, в особенности елка общественная – в школе, в клубе, в детском саду. Так, например, сообщается о некоем Феде Малинове, изобразившем колхозную елку, организованную для детей комсомольцами[63]. Однако изображений самой елки в журнале по-прежнему нет. Причина этого, вероятно, заключалась не столько в отставании рассматриваемого издания от политической конъюнктуры (чего о нем никак нельзя сказать), сколько в явной неуверенности редакционной коллегии в полном и окончательном утверждении новогодней елки в СССР: взрослые дяди и тети занимали выжидательную политику и не слишком спешили пропагандировать елочный образ на журнальных страницах.

Собственно изображения новогодней елки появляются в «Юном художнике» только в середине 1939 года. На акварели 14-летней ученицы одной из московских художественных школ З.Лаврентьевой изображен детский новогодний праздник. Группа младшеклассников вместе с учительницей в школьном зале водит вокруг ярко освещенной елки хоровод.

---

[60] «Юный художник» – печатный орган ЦК ВЛКСМ, издававшийся с 1936 по 1941 год. В 1970-е годы издание журнала было возобновлено.

[61] Янковская Г.А., Ромашова М.В. Выездная сессия Международного научного семинара «Культура детства: нормы, ценности, практики» (Пермский государственный университет, Пермь, 15-18 ноября 2008 г. // Вестник Пермского университета. История. 2009. Вып. 1 (8). С.119.

[62] Лабунская Г. О природе, о жизни, о своих мечтах…// Юный художник. 1936. №1. С.18.

[63] Владимиров А. Счастливое детство // Юный художник. 1938. №10. С.22-23.

Елочные украшения лишь обозначены и просматриваются плохо – их затмевают и подавляют расположенные на елке большие, сияющие световые круги декоративного елочного освещения, перекликающиеся с летающими по залу воздушными шарами. Венчает елку столь же ярко сияющая пятиконечная звезда. К сожалению, черно-белые иллюстрации журнала не отличаются хорошим качеством и не дают возможности составить целостное и законченное представление о степени каноничности елочного образа, воспроизведенного в этом детском рисунке. Тем не менее, очевидно, что акцент сделан на елочном освещении, которое как раз и является главным украшением праздничного дерева. Звезда лишь дополняет и завершает созданный образ, придавая ему современную политическую окраску[64]. «В любом детском доме или детском саду, – комментирует этот рисунок автор сопроводительной статьи, – можно убедиться, как малыши-дошкольники жадно впитывают впечатления от новогодней елки… и с наивной непринужденностью передают эти впечатления в своих рисунках»[65]. Однако подтверждающие эту сентенцию рисунки «малышей-дошкольников» в журнале отсутствуют.

На рисунке 9-летней Тани Плигиной, представленном на Всесоюзной выставке «Наша Родина в изобразительном искусстве детей и подростков» в марте 1940 года в Москве, изображена новогодняя елка, установленная на катке детского парка. Елка расположена на заднем плане и прорисована «в общем», поэтому разглядеть развешенные на ней украшения не представляется возможным, однако и ее венчает неизменная пятиконечная звезда[66]. Как отмечали советские воспитатели, анализировавшие рисунки дошкольников, сделанные после новогодних праздников, несмотря на наличие на многих елках шпилей, дети неизменно рисовали на елочной верхушке огромную красную звезду[67].

Обращает на себя внимание и удивляет тот факт, что весьма немногочисленные, если не сказать единичные, «новогодние» рисунки детей публикуются почему-то в летних номерах журнала, и начисто отсутствуют в его предпраздничных и праздничных выпусках.

В другом популярнейшем советском детском журнале того времени – «Мурзилке» – елочная тематика впервые появляется лишь в декабрьском

---

[64] Лаврентьева З. Новогодняя елка. Акварель. Москва. 1939 // Юный художник. 1939. №5. С.10.

[65] Рогинская Ф. Празднества в творчестве юных художников // Юный художник. 1939. №5. С.8.

[66] Плигина Т. В детском парке зимой. Акварель. 1940 // Юный художник. 1940. №6. С.21.

[67] Анчарова М. Сюрпризы Деда Мороза // Игрушка. 1939. №2. С.17.

номере за 1937 год. Рисунок, изображающий Мурзилку с большим чемоданом, сопровожден следующим текстом: «Мурзилка раскрыл свой знаменитый чемодан и вынул два толстых учебника – «Краткий курс *(sic! – А.С.)* новогоднего елководства» и «Всемирная елкография». «Вот,– сказал Мурзилка, – я теперь самый знаменитый елковод и елкограф. Я прочел и изучил все, что касается новогодних елок, еловых шишек, елочных украшений». Далее он сообщает, что собрался лететь на Северный полюс, чтобы «встретить Новый год вместе с Папаниным и Кренкелем»[68]. Однако этот сюжет оказывается как-то «задавлен» опубликованными на предшествующей, первой странице журнала материалами о выборах в Верховный Совет СССР, состоявшимися 12 декабря 1937 года.

Само же изображение наряженной новогодней елки вместе со «знаменитым елководом и елкографом» впервые публикуется в «Мурзилке» в 12-м номере журнала за 1938 год. У подножия елки – мешок с новогодними подарками для детей: здесь и игрушечная лошадка, и кукла, и домик, и велосипед, и игрушечный поезд, и солдатик. Однако сама елка украшена «по-старому». Хотя ее и венчает красная звезда, единственным ее украшением остаются зажженные свечи[69].

В послевоенный период количество детских изображений украшенной елки существенно возрастает, но «непрописанность» и «размытость» игрушечного образа, особенно в акварели, остается неизменной[70]. Поэтому применительно даже к этому времени, судя только по визуальным текстам, сложно говорить о том, насколько хорошо был освоен детьми формулярный язык официальной пропаганды.

Казалось бы, образ канонической советской елки, и отдельные образцы «нарушения норматива» (Ю.М.Лотман) и убегания от канона могли быть обнаружены в детских вербальных текстах. Но и здесь все обстояло не так просто.

Нет необходимости писать о том, какую огромную роль всегда занимала елка в жизни детей. «Погружение» в елку у них было очень сильным, временами – всеохватывающим. Воспоминания о елке традиционно относились к числу самых устойчивых и самых приятных детских воспоминаний и, как правило, присутствовали и в собственно детских мемориальных текстах, и в воспоминаниях взрослых о детстве. В последнем случае

---

[68] Мурзилка. 1937. №12. С.2.
[69] Мурзилка. 1938. №12. С.18.
[70] См., например, акварель В.Левченко «На каникулах» (1948) из коллекции Института художественного образования РАО. (Московское детство: Память поколений. М., 2008. С.68).

зачастую именно образ «елки из детства» олицетворял самое это детство, как таковое. Дети самозабвенно любовались елкой, наряжали ее, веселились на рождественских/новогодних праздниках, радовались полученным подаркам. И эта нарядная елка, как «истинно детское», оказывалась для них подчас гораздо важнее всех политических событий, вместе взятых: «Я помню хорошо день вступления «красных» в наш город. Выстрелы становились слышнее и чаще, но это была ружейная и пулеметная стрельба. Вдруг послышались «уханья». В ход пошли орудия. Мерно и тяжело «ухали» сорокадюймовки. Но мы, дети, не обращали на все это ни малейшего внимания. Нас занимала елка»[71]. Елка становилась, таким образом, явлением и событием, которое маркировало и фиксировало хронотоп детской жизни, подчиняя ему события «внешнего» событийного ряда.

Столь часто встречающее в текстах детей «из бывших» противопоставление «было хорошо – стало плохо» не раз подкреплялось соответствующим им противопоставлением счастливого старого и «плохого», «скучного», «грустного» нового Рождества. Прежде на Рождество детям «устраивали роскошные елки, дарили множество подарков и игрушек»[72]. Теперь же в лучшем случае Рождество проходило безрадостно и тускло, в худшем же сопровождалось дорогой в изгнание, побегом от наступающих большевиков, обысками, арестами, обстрелами или истеричным весельем, напоминавшем пир во время чумы[73].

Дети писали о елке; они рисовали ее. Как свидетельствуют наблюдения педагогов, даже в совсем «не подходящее» для этого весенне-летнее время дети на школьных площадках играли в «украшение елки»[74]. Но детское «видение» елки никогда не было фрагментарным, и это отчетливо прослеживалось как в визуальных, так и в вербальных детских текстах.

Имеющиеся детские источники свидетельствуют о том, что елка обычно воспринималась детьми как единый, целостный визуальный текст. Недаром, характеризуя елочное убранство, дети обычно использовали такие обобщающие эпитеты, как елка «нарядная», «великолепная», «необычная», «сказочная», «сверкающая», «серебряная», «золотая». И, действительно, основными «цветами» советской елки были красный, серебряный и золотой, хотя допускалось использование и других красок и оттенков. Очень эмоционально воспринимая елку в целом, дети далеко не всегда обращали

[71] Дети русской эмиграции: Книга, которую мечтали и не смогли издать изгнанники. М., 1997. С.163.
[72] Там же. С. 35, 114, 429.
[73] Там же. С. 47, 92, 206, 221, 263, 299, 415, 475.
[74] Рабинович М. Несколько слов о творческой игре // Советская игрушка. 1936. №3. С.15.

внимание на отдельные ее детали, потому что елка скорее прочувствовалась и переживалась, нежели чем интерпретировалась и анализировалась ими[75]. На сегодняшний день нам пока не удалось обнаружить детские тексты-воспоминания, в которых обстоятельно и подробно описывались бы висящие на елке игрушки. В лучшем случае, это были простые перечисления. Дети редко изображали или описывали отдельные елочные украшения. Исключение делалось, пожалуй, только для все той же звезды:

«Сколько новых красивых игрушек
Пред глазами блестит на виду.
Мы на елке, на самой макушке
Укрепили родную звезду!
Даже звездам на небе завидно:
Сколько б света они не несли,
Ярче всех нашу звездочку видно
На шести континентах земли»[76].

Если же изображение елочных украшений и присутствовало в детских рисунках, то оно, если можно так выразиться, было несколько «импрессионистичным»: это были яркие, красочные пятна, наложенные на «елочный холст», создающие в целом, однако, точный и правдивый образ новогоднего дерева. Чтобы показать сложность елочного облика, дети почти никогда не изображали елку неукрашенной – украшали ее хотя бы условно, стилизовано, используя для этого чистые, яркие, спектральные тона.

К сожалению, и взрослые редко нацеливали детей на пристальное рассматривание висящих на елке игрушек. Впрочем, и здесь были отдельные исключения. Одна из университетских коллег, детство которой пришлось на 1960-е гг., рассказывала, что в ее семье (кстати, потомственной – еще с дореволюционных времен – семье учителей) была распространена игра, условно названная «Найди это на елке». Детям предлагалось найти на елке жирафа или стрекозу, пирамидку или корзиночку с цветами, звездочку или клоуна в красном колпачке. По мере взросления ребенка задания усложнялись[77]. Это был прекрасный способ и развития детской наблюдательности, и расширения детского кругозора.

Как свидетельствуют мемуары, и сами дети в 1950-е – 1960-е гг. играли в похожую игру. Она называлась «Отгадай, на какую игрушку я смотрю» и предполагала внимательное разглядывание елочных украшений, которых к

---

[75] См.: Бойм С. Общие места: Мифология повседневной жизни. М., 2002. С.10.

[76] Стихотворение написано участниками литературной студии Московского дома пионеров в 1939 году // Новогодняя елка. С.10.

[77] Интервью с Н.А.Федоровой // Архив автора.

тому времени было на елках довольно много, так что загаданную игрушку удавалось определить далеко не сразу[78].

Помимо «назидательно-воспитательного», нельзя не учитывать также и существенного влияния субъективного фактора в восприятии детьми новогодней елки и ее украшений. В ходе «прочитывания» елочного игрушечного текста существовало, пожалуй, столько же его дешифровок, сколько было самих «читателей».

Исходя из всего сказанного, можно сделать вывод о том, что проблема изучения предлагаемого ребенку властного елочно-игрушечного нарратива представляется гораздо более разрешимой, нежели чем проблема собственно его «прочтения» и интерпретации ребенком, особенно применительно к времени начала складывания советского визуального елочного канона – второй половине 1930-х – началу 1940-х гг. Причина этого кроется, вероятно, не только в неполной выявленности, но и в реально существующем недостатке необходимых детских «рецептивных» источников. Информационный пробел до некоторой степени могут заполнить воспоминания взрослых о детстве, в том числе и сознательно инициированные. Такие «отложенные» воспоминания весьма репрезентативны с точки зрения исследования проблем индивидуальной и коллективной памяти, но явно недостаточны и ограниченно достоверны при реконструкции детского восприятия и прочтения елочной игрушки как текста. Выход из складывающейся ситуации видится не только в применении гипотетического метода и в максимально возможном расширении наличествующего источникового поля, но и в дальнейшем совершенствовании методик анализа детского языка – как визуального, так и вербального, и детских текстов, позволяющих прочитать их с максимально возможной исследовательской полнотой.

[78] Зеленина Т. Елка моего детства. С.90.

Татьяна Хлынина
Ростов-на-Дону

Материальное измерение жизни советского человека 1920-х гг. в пространстве детских воспоминаний

«Встал Генка, одетый так, как его только
что изобразили, – вылинявшая солдатская гимнастерка и
латаные штаны, заправленные в стоптанные сапоги.
– Пошлость и мещанство – вот главный враг. Носят банты,
галстуки, ажурные чулки, воняют духами. К чему эти декорации?
– Чем тебе мешает галстук? – спросил Яша Полонский.
– Надо открывать шею солнцу, а не ходить, как собачка, в ошейнике»[1].
А.Рыбаков. Выстрел

Интерес современного исследователя к материальной составляющей жизни предшествующих поколений, как правило, невысок. Отдав в свое время дань экономическому превосходству первой в мире страны победившего социализма, он с энтузиазмом неофита осваивает новые пласты минувшей реальности. В ее пространстве изучение «предметно-вещного» мира обычного человека воспринимается занятием если и не откровенно скучным, то, по меньшей мере, малопродуктивным. Привыкнув к решению более масштабных и фундаментально ориентированных задач, отечественная историография оказалась попросту не готовой не только к смене методологических вех, но и предмета приложения собственных исследовательских усилий. В этом отношении отсутствие профессиональной заинтересованности в освоении бытовой стороны жизни советского человека более чем оправдано: она не сулит грандиозных научных открытий, требуя при этом длительной и кропотливой работы с различного рода источниками, практически лишена событийной интриги и плохо встраиваема в основные тренды социальной динамики времени.

[1] Рыбаков А.Н. Выстрел: повесть. М., 2009. С.57.

И все-таки вопреки логике здравого смысла ей удалось не только сохраниться в качестве самостоятельного сюжета современной историографической практики, но и обрести новую жизнь[2] благодаря возвращению человека в большую историю. Начавшийся процесс антропологизации прошлого позволил историку решить две принципиально важные, на мой взгляд, задачи «нахождения в профессии». С одной стороны, заняться тем, чем он в силу специфики самой исторической науки может и должен заниматься; с другой – привнести в понимание логики развития исторического процесса конкретную наполняемость, находящую отражение, в том числе, и в опыте отношения человека к его материально-вещному окружению.

1920-е гг. стали для советского человека временем не только тяжелых материальных испытаний, но и борьбы с «мещанскими предрассудками прошлого». Среди них наиболее пагубным для строителя светлого будущего признавался вещизм, который, по официальному признанию власти, не только отвлекал трудящихся от «громадья планов» первых пятилеток, но и формировал классово чуждую им идеологию потребления. О борьбе с подобного рода издержками человеческой природы того времени сохранилось немало документальных свидетельств, повествующих о накале общественно-политических страстей. Гораздо реже и менее рельефно в них отражены индивидуальные практики освоения и оценки нового материального ландшафта, где вещь, помимо традиционной для нее бытовой и социальной функции, приобретала статус временного и пространственного маркера. Маркера, нередко выступающего связующим звеном между прошлой и настоящей жизнью либо свидетельством прочной укорененности человека в потоке большой истории.

Однако на пути понимания исследователем значимости вещного окружения и его онтологических возможностей в жизни советского человека 1920-х гг. существует целый ряд технологических трудностей, сопряженных, прежде всего, с характером и видовыми особенностями находящихся в его распоряжении источников. Существовавший в течение длительного времени незыблемый пиетет перед источниками официального происхождения, в конечном итоге, привил отечественной историографической практике стойкий иммунитет к свидетельствам иного рода. Изменение сложившейся ситуации не в последнюю очередь связывается профессиональным сообществом и с начавшейся сравнительно недавно реабилитацией мемoратов.

[2] О проблемах и перспективах изучения «материального» социальными науками, см.: Соколовский С.В. Как исследовать науку и современную материальную культуру // Этнографическое обозрение. 2011. № 5. С. 3-5.

Дискуссия, развернувшаяся в отечественной историографии относительно возможностей использования различного типа источников в постижении «высокого смысла ежедневного существования» человека, показала, что подавляющее большинство исследователей отдает безусловное предпочтение многоликим проявлениям человеческой памяти. Воспоминания, дневники, частная переписка, завещания людей минувшего времени рассматриваются ими в качестве единственно доступного проводника в мир повседневной жизни наших предшественников. При этом отмечается, что

нет такого источника, в котором в той или иной форме не нашли свое отражение взгляды, мнения, настроения людей, их личные или групповые пристрастия…Меняется лишь иерархия источников: для изучения ментальностей важны в первую очередь не официальные документы, а материалы личного происхождения[3].

Вместе с тем, перемена иерархии требует не столько смены источниковедческих предпочтений, сколько нового взгляда на проблему достоверности используемых исследователем свидетельств прошлого. Несколько лет тому назад была предложена схематичная, но, тем не менее, действенная типология источников личного происхождения. Они подразделялись на

предназначенные для широкого круга читателей-современников или написанные в назидание собственным потомкам; адресованные друзьям, родным и знакомым; интимные мемуары, написанные, как правило, глубоко верующими людьми для немногих духовно близких людей. Разумеется, откровенность личных источников определялась не только тем, для кого они создавались, но и психологическими особенностями их авторов. И все же можно утверждать, что информация из последней (самой малочисленной) группы источников дает исследователю возможность проникнуть в подлинный духовный мир людей[4].

Рассматриваемая типология, исходящая из принципа «психологической достоверности» источника, как и любая иная схематизированная версия, грешит некоторой абсолютизацией собственных возможностей. Во-первых, в ее пространстве исчезают различия между достоверностью передаваемой информации и откровенностью повествователя. Во-вторых, для эпохи официального торжества атеистического мировоззрения и превращения обыденной жизни в ежедневный подвиг, основными источниками «личных впечатлений» становятся дневники, письма во власть, жалобы и доносы.

[3] Куприянов А.И. Историческая антропология. Проблемы становления // Исторические исследования в России. Тенденции последних лет. М., 1996. С.377.
[4] Там же. С.378.

Стремительно меняющейся ритм жизни в пореволюционной России влечет за собою поиск новых более оперативных форм воздействия на «живую историю». Советский человек в меньшей степени, нежели его предшественник XIX в., стремился литературно осмысливать происходившие с ним изменения, он в большей мере хотел быть и во многих отношениях являлся их активным участников. Именно это обстоятельство определяет и окрашивает собою весь корпус советских источников личного происхождения.

Современница минувшего века и его чуткая спутница Л.Я. Гинзбург, характеризуя «коллективную память» эпохи, писала в своих «Записках 1970 – 1980-х гг.»

Люди 20-х годов в стихах и прозе, в дневниках, письмах наговорили много несогласуемого. Но не ищите здесь непременно ложь, а разгадывайте великую чересполосицу – инстинкта самосохранения и интеллигентских привычек, научно-исторического мышления и страха[5].

В данной связи хотелось бы обратить внимание коллег на те познавательные возможности, которыми обладают «детские» воспоминания крупнейших отечественных исследователей прошлого и которые, соответственно, «выводят» профессиональное сообщество на осмысление темы советского повседневья. Почему именно она могла бы стать тем небольшим островком, что пробуждает тягу к освоению породившего его времени, ответить наверняка практически невозможно. Хотя попробовать стоит, и начинать следует с объяснения собственного интереса к детским воспоминаниям своих профессиональных наставников.

Характерной особенностью современной историографической практики становится привнесение личного опыта исследователя в осмысление природы и характера происходивших на его памяти событий. Будучи их непосредственным участником или очевидцем, историк получает редкую для своей профессии возможность воочию соприкоснуться с реалиями прошлого, недоступными ему по определению. В этой ситуации он выступает не только в роли источника «живых и непосредственных» воспоминаний, но и в качестве носителя специального знания о сохраненных его памятью событиях. Многие из них обладают большим временным запасом прочности и слабо поддаются профессиональной рефлексии. Среди них особое место занимают впечатления детства, эмоциональная окрашенность которых лишь с определенной долей условности позволяет отнести их к области воспоминаний. Тем не менее, их детализированный и передающий атмосферу самого времени характер позволяет использовать

[5] Гинзбург Л.Я. Человек за письменным столом. Л., 1989. С.302.

подобного рода свидетельства в качестве своеобразного и полноценного исторического источника.

«Детство страны советов», к сожалению, принадлежит к тем сюжетам отечественного историописания, которые оказались в меньшей степени представленными в воспоминаниях профессиональных исследователей. Причиной тому, на мой взгляд, могут служить как обстоятельства сугубо технологического свойства (не все историки пишут воспоминания), так и гносеологического порядка (интересы подавляющего большинства из них тяготеют к более осознанному периоду собственной жизни). Вместе с тем, нельзя не учитывать и жанровой специфики воспоминаний. Так, известный отечественный медиевист А.Я. Гуревич, обосновывая отсутствие в своем биографическом повествовании строгой системы, в частности, рассказа о том, «как я родился от отца с матерью, и как все происходило в дальнейшем», отмечал

Я начну с гораздо более позднего времени. Воспоминания – это ведь такая вещь: в сознании всплывают разные пласты, не всегда контролируемые логикой. Может быть, эта непоследовательность и не должна быть иско-ренена: чем меньше я буду себя цензурировать, тем более правдивой будет та информация, которой я смогу с вами поделиться[6].

Однако, несмотря на наличие такого рода особенностей, в изданных в последние годы воспоминаниях историков содержится немало «говорящих» указаний на характерные приметы детства того времени. Их совокупный образ весьма неоднозначен и распадается на множество порой взаимоисключающих осколков, общностью которых выступает такое универсальное восприятие детства как «беззаботность и новизна ощущений». В данной связи хотелось бы поделиться своими наблюдениями, вынесенными из прочтения опубликованных несколько лет тому назад воспоминаний Е.В. Гутновой[7]. Их выбор в качестве анализируемого источника предопределился не сразу и по большей своей части был обусловлен мотивами далеко непрофессиональными. Будучи специалистом в области ранней советской истории и обладая непреодолимой тягой к ее индивидуализации, мое воображение всегда интриговали так называемые «философические» вопросы, связанные по преимуществу с профессиональным взрослением тех людей, которым мы впоследствии будем обязаны устоявшимся в историографии обликом советского прошлого. Именно поэтому меня всегда интересовали детские и юношеские годы историков, их наиболее

[6] Гуревич А.Я. История историка. М., 2004. С.11.
[7] Гутнова Е.В. Пережитое. М., 2001.

яркие воспоминания той поры, мелочи повседневной жизни, исподволь всплывающие в памяти в зрелом возрасте.

Не менее интригующей оставалась и проблема относительности столь ранних воспоминаний и их принципиальной верифицируемости. Насколько лишенными специального груза познаний оказывались детские воспоминания, если их обладатели делились ими, как правило, на склоне лет, пройдя «суровую школу жизни» и усвоив негласный кодекс профессиональных и житейских правил? И какова в таком случае степень допустимой погрешности, если специальность и воспоминания историка совпадают во времени? В силу указанных причин я, в конечном итоге, и решила остановить свой выбор на воспоминаниях Е.В. Гутновой, исходя, прежде всего, из сферы ее научных интересов – далекой от советской эпохи медиевистики.

Евгения Владимировна Гутнова (1914 – 1992 гг.) принадлежала к знаменитой своими революционными традициями семье, члены которой в соответствии с общепринятыми тогда партийными представлениями олицетворяли собою меньшевистское направление в российской революции. Ее отцом был известный социал-демократ В.О. Левицкий (Цедербаум), а родным дядей – «нетребующий рекомендаций» Ю.О. Мартов[8]. Вероятнее всего, именно эти биографические обстоятельства сформировали ее основные детские впечатления и предопределили их содержательные особенности: первые воспоминания, круг родных и близких, школьные годы. Их безусловным отличием следует признать относительно раннее и «политизированное» проявление

Мои воспоминания относятся к 1917 году. Тогда мне было три года, и мы жили в Петербурге, на Бассейной улице…Жизнь семьи после Февральской революции проходила бурно и шумно. Каждый вечер в большой столовой собиралось много народу, велись оживленные споры на политические темы, мелькали имена тогдашних политических деятелей[9].

Показательно, что автору «запомнилась июльская демонстрация 1917 г., разогнанная полицией» и наблюдаемая с «широкого подоконника», а октябрьские дни никак не запечатлелись в его детской памяти[10]. Объяснением тому могут быть как особенности детского восприятия, ориентированного на опыт зрительного припоминания, так и отношение к октябрьским событиям в самой семье Е.В. Гутновой. Современному сознанию, воспитанному на символах Октября 1917 г. и относящему к нему начало новой эпохи мировой

---

[8] Там же. С.3.
[9] Там же. С.22.
[10] Там же.

истории, с такой избирательностью примириться довольно трудно. Однако ее наличие, причем далеко не единичного свойства, следует рассматривать как показатель автономного существования не только различных категорий людей, но и их сознания в рамках одного и того же общества даже в судьбоносные для его существования периоды. В этом отношении детские воспоминания и являются весьма ценным историческим свидетельством, так как позволяют очертить мир другой, невзрослой истории с присущими только ей памятными датами и привязанностями.

Более подробный и полный характер воспоминания обретают с 1919 г. Их тональность и содержание тяготеют к бытовой стороне жизни, сопряженной в памяти Е.В. Гутновой с ощущениями голода и холода, которые постепенно «входили в привычку, воспринимались как нечто естественное, к ним начинали приспосабливаться»[11]. Рассказывая о голодных днях 1919 г. в «пустынной и заснеженной Москве», на чьих улицах валялись трупы павших лошадей, она упоминает об особенностях детского восприятия «всего ужаса того, что творилось вокруг»:

Но мы, ребята, не понимали, ... играли, шалили и даже отказывались от невкусной пшенной или манной каши, сваренной из добытой с таким трудом крупы. Пользуясь отсутствием взрослых, мы выбрасывали ее в ящики стола или за трельяж, стоявший в маминой комнате[12].

Довольно обстоятельно на страницах воспоминаний представлена так волновавшая детское воображение автора история отопительной системы в коммунальных квартирах, «преобразованных из господских особняков». Описывая технические усовершенствования, привнесенные одним из родственников в устройство печки-буржуйки, Е.В. Гутнова с удовольствием вспоминала не только исходившее от нее тепло, но и «черный, жирный деготь», сочившийся из образовавшихся трещин «на белые тканевые одеяла на кроватях».

Детское сознание автора отобразило и психологический перелом в восприятии окружающей его жизни. Он приходился на 1920 – 1921 гг., когда «иногда стали давать электрическое освещение», позволявшее

предаваться новым интересным занятиям – можно было рисовать, играть в лото, а главное, читать, усевшись перед горячей печкой»; «по-прежнему было голодно, но уже не так, как в 1919 г. Все взрослые в нашей семье работали. Все они получали пайки, более ценные, чем тогдашняя зарплата[13].

[11] Там же. С.23.
[12] Там же.
[13] Там же. С.25.

Описывая содержимое пайка, Е.В. Гутнова упоминает, что в нем, помимо продуктов, зачастую попадались «совсем неожиданные и не всегда нужные вещи: кастрюли, щетки, ножи». Но настоящим открытием в ее детской жизни стало начало нэпа, привнесшее с собою

деликатесы, которые нам, детям, не знавшим другой пищи, кроме оладий, каши, мороженой картошки, казались чудом. Я помню, как была поражена, впервые увидев и попробовав пирожное – о существовании подобных яств я даже не знала; а каким чудом казалась мне ветчина, когда мама впервые купила для нас, детей, двести грамм этого лакомства[14].

Приметами нового времени становились центральное отопление в домах, телефон,

на центральных улицах зазвенели трамваи, появились первые маленькие автобусы, стало значительно больше автомобилей ... Москва сделалась чище[15].

Вместе с тем, неотъемлемой принадлежностью детской жизни автора стала и так называемая «тюремная тематика»: передачи, свидания в тюрьме, хождения в «Красный крест политзаключенных». Относительная либерализация хозяйственной и культурной жизни страны того времени, в политической области ознаменовалась усилением идеологической бдительности партии. Прокатившаяся в этот период времени волна арестов ознаменовала собою начало «полусиротского» существования Е.В. Гутновой. Арест отца и его ссылка в Суздаль, а затем и в далекий Минусинск воспринимались ее как «настоящее горе», лишившее ее возможности общения с близким и любимым человеком.

Однако наряду с отчаянием и ощущением давящего «гнета арестов» в детской памяти автора сохранились и воспоминания о совершенно других впечатлениях, вызванных «поездками на свидания с папой»

Путешествия в Суздаль впервые столкнули меня с жизнью и людьми, стоявшими вне круга моих прежних представлений, и в этом отношении давали мне много нового (...). Мне нравились эти путешествия, особенно зимой, по заснеженной равнине (...). Ровный бег пары упитанных лошадей под звон колокольчиков под дугой напоминал о старой Московской Руси, о путешествиях Пушкина, Чичикова, «русских женщин» – декабристок[16].

Детская впечатлительность и особенности возраста отразили ту удивительную атмосферу 1920-х гг., которая нередко приводится исследователями в качестве неопровержимого подтверждения «светлой»

[14] Там же.
[15] Там же. С.26.
[16] Там же. С.33.

стороны жизни советских людей. Невзгоды и лишения, вызванные бытовыми и политическими «неурядицами», непрекращавшиеся на протяжении жизни многих поколений наших соотечественников, тем не менее, позволили автору прийти к заключению

В общем, несмотря на все трудности и сложности, у меня было счастливое детство; счастливое в том отношении, что я жила среди любив-ших меня, порядочных и честных людей[17].

Ощущение этой безмятежной «счастливости» прослеживается и в «Театральных впечатлениях», и в школьных воспоминаниях автора. Передаваемая ими свежесть дыхания того времени, «кипучая атмосфера» 1920-х годов с ее оживляющими подробностями, воссоздает весьма далекий от привычной академичности образ того времени. И хотя последние годы отмечены повышенным вниманием специалистов к истории повседневности[18], их труды неспособны в полной мере удовлетворить нашего вопрошающего любопытства к тому, что происходило в стране в те годы, и однозначно ответить на вопросы о роли и значении в ней различного рода материальных «декораций». В этом отношении детские воспоминания оказываются как нельзя, кстати, полезными. В силу своей возрастной специфики они способны отразить и отражают плохо формализуемую научными методами противоречивость исследуемого времени. Не неся оценочных суждений относительно событий политического и идеологического свойства, они способны передать бытовые особенности времени, его смутные и невыразимые желания, вкусы и запахи. Так, в воспоминаниях Е.В. Гутновой 1920-е гг. предстают перед нами калейдоскопом сменяющихся запахов опустошенных прилавков и необычной снеди, чадящей буржуйки и парового отопления. Ее детская память, не претендуя на замещение официальной истории страны, позволяет не просто воскресить из небытия забытые вещи, но и поместить их в пространство жизни конкретного человека. Именно в этом лично окрашенном пространстве у вещи появляется шанс из бытовой декорации и индикатора социальной принадлежности превратиться в одну из опор существования человека в потоке большой истории.

---

[17] Там же. С.31.

[18] См., например: Лебина Н.Б., Чистиков А.Н. Обыватель и реформы. Картины повседневной жизни горожан в годы нэпа и хрущевского десятилетия. СПб., 2003; Повседневный мир советского человека 1920–1940-х гг.: Сб. статей. Ростов-на-Д., 2009; Кринко Е.Ф., Тажидинова И.Г., Хлынина Т.П. Повседневный мир советского человека 1920 – 1940-х гг.: жизнь в условиях социальных трансформаций 1920 – 1940-х гг. Ростов-на-Д., 2011.

КОЛЕКЦІЇ ТА КОЛЕКЦІОНЕРИ

Наталія Шелудякова
Київ

"Колекційні студії" в контексті матеріального повороту в гуманітаристиці

Загальні риси матеріального повороту

Речі – унікальний винахід людства. Вони органічно поєднують в собі усе багатоманіття функцій, продиктованих людською природою, завдяки своєму наскрізному існуванні в різних системах значеннєвих координат. Перш за все, речі виступають засобом адаптації та освоєння людиною навколишнього світу, матеріально втілюючи і одночасно задовольняючи її фізичні та, певною мірою, духовні потреби. Саме завдяки їх матеріальності, а значить передбачуваності, мобільності й маніпулятивності, ми здатні організовувати та модифікувати своє довкілля, пристосовуючи його до власних уявлень про впорядкованість і комфорт. Усі предмети, які людина виробляє або/і використовує у своєму житті, можна узагальнити в понятті «матеріальна культура». Інтерпретація матеріальної культури різниться в рамках різних дослідницьких традицій, але найбільш широким є розуміння її як матеріальних результатів навмисної (intentional) і ненавмисної (unintentional) людської практики і мислі[1]. В останні роки поширився концепт «матеріальність» (materiality), під яким розуміють тілесний, матеріальний та

[1] Fahlander F. Differences that matter: Materialities, material culture and social practice / Six essays on the materiality of society and culture. Ed. by H. Glorstad & L. Hedeager. Bricoleur Press, 2008. P. 129.

фізичний аспекти людського існування[2], на противагу духовному, ідеальному та ціннісному.

З приходом структуралізму, символізму та семіотики, які вважають мову, космологію та ідеологію основними систематизаційними структурами, речі постали в новій іпостасі: річ як знак. Непохитний дюркгайміанський імператив «пояснювати соціальне соціальним» призвів до дематеріалізації предметів, зведення їх ролі до знаку, маркера, ідентифікатора соціальних явищ. Така інтерпретація речі редукує її – зриму і відчутну на дотик – до нереального, мисленнєвого конструкту, якому людина приписує певні значення, причому останнє стало первинним по відношенню до фізичного існування речі. Починаючи зі школи соціальної антропології Б. Маліновського, який звинувачував «музейних антропологів» другої половини XIX – початку XX ст. у «фетишистських реверансах» перед матеріальною культурою, і кому належить вимога розглядати речі у соціальному контексті[3], предмети стали виступати як ілюстрація або репрезентація соціальної структури, ідей та уявлень тих, кому вони належать.

Нарешті, у тій чи іншій мірі матеріальні предмети підтверджують свою присутність і у площині емоційній, перетинаючи поріг внутрішнього світу людини. Ми схильні «закохуватися» в окремі речі, захоплюватися або зневажати їх, оплакувати їх смерть, коли вони зношуються, ламаються, приходять в непридатність[4]. Наші відносини з матеріальним світом у досить специфічний спосіб являють нам нас самих: критерії, за якими ми несвідомо обираємо «улюблені» речі; ознаки, які знаходяться в основі наших ієрархій цінностей, є, насамперед, характеристиками нашої – індивідуальної чи колективної – ідентичності. Тому дослідження відносин між людиною та предметами є не лише спробою зрозуміти закономірності взаємодії світу людей та світу предметів, але й сходинкою до осягнення власного «Я».

[2] Tilley C., Keane W., S.Küchler, Spyer P. & Rowlands M. Handbook of material culture. – London, 2006. P. 3.

[3] Досліджуючи Тробріандське каное в одній зі своїх робіт, Б. Маліновські зазначав: «Каное виготовлене для певного використання та з чітким призначенням; це засіб для досягнення певної цілі, і ми... не повинні перевертати ці відносини й робити фетиш з самого предмета... Каное можна сфотографувати, транспортувати до музею, але його етнографічна реальність знаходиться у житті тих, хто ним користується, для кого воно більше, ніж звичайний шмат оформленої матерії». Див.: Malinowski B. Argonauts of the Western Pacific: An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagos of Melanesian New Guinea. London, 2002 [1922]. P. 80.

[4] Gell A. Art and Agency. An Anthropological Theory. Oxford, 1998. P. 18-19.

Однак, в науковому та філософському дискурсі минулого століття вивчення функціонування матеріальних об'єктів у різних площинах буття було асиметричним. Традиційно суспільні науки витісняли матеріальний компонент зі сфери дослідження на користь детального аналізу людської поведінки, психіки та біології, з одного боку, та колективних репрезентацій і структури, з іншого[5]. Речі неухильно розглядалися як пасивні реципієнти людської дії, об'єкти, позбавлені діяльнісного начала, чиє призначення – бути реквізитом, оснащенням або матеріальним знаком певних соціальних відносин. Антропоцентричні підходи не враховували матеріальний світ як рушійну силу соціальних відносин, відмовляли матеріальним сутностям в активній участі у соціальних інтеракціях. Як зазначив М. Шиффер (M. Shiffer), «суспільствознавці ігнорували те, що могло б бути найбільш характерним і важливим для нашого виду: людське життя складається з невпинної і різноманітної взаємодії між людьми та міріадами речей»[6].

Незадоволення таким «культурологічним» підходом до матеріальної культури призвело до появи великого масиву літератури в рамках різних дисциплін, які мали на меті «ре-матеріалізувати» речі, повернути їм їх субстанційність та фізичність. Відзначаючи піднесення інтересу до матеріального виміру світу, Д. Гікс (D. Hicks) називає цей висхідний рух «матеріальним поворотом» (за аналогією до лінгвістичного повороту в науці), який яскраво проявився у різних наукових сферах: історії, географії, літературі, філософії, соціології тощо. Автор зазначає, що зацікавленість матеріальною культурою в рамках цих дисциплін розвивалася у два етапи: 1) виникнення ідеї матеріальної культури у 20-х рр. XX ст., як протиставлення дюркгайміанській соціальній антропології; 2) поява студій матеріальної культури (Material Culture Studies) як відповідь на суто культурологічну перспективу. Науковець вказує на те, що розгортання матеріальних студій пов'язане з критикою текстуальних аналогій матеріальної культури та дискусією щодо визнання за матеріальними предметами, поряд з людиною, ролі агентів, себто, надання їм діяльності, впливу[7].

Питання про те, чому предметний компонент минулого і нашого теперішнього буття був забутий та відкинутий на маргінеси критичного наукового мислення, стало однією з центральних проблем для співробітників

---

[5] Fahlander F. Differences that matter: Materialities, material culture and social practice / Six essays on the materiality of society and culture. Ed. by H. Glørstad & L. Hedeager. Bricoleur Press, 2008. P. 131.

[6] Schiffer M.B. The Material Life of Human Beings. Artifacts, Behavior and Communication. London, New York, 1999. P. 2.

[7] Hicks D. The Material-Cultural Turn: event and effect / D.Hicks, M. Beaudry. The Oxford Handbook of Material Culture Studies. P. 25 – 98.

британського Journal of Material Culture. Цей журнал виник у 1996 р. як форум для міждисциплінарних досліджень[8] того, яким чином «артефакти включені в конструювання, підтримання та трансформацію соціальних ідентичностей... вивчення відносин між людьми та речами незалежно від часу та простору»[9]. Редактори Д. Міллер (D. Miller) та К. Тіллі (K. Tilley) уявляли ці відносини не як традиційну дихотомію суб'єкт-об'єкт, а скоріше як безперервну діалектику: Д. Міллеру належить формулювання «суб'єкт, що створює об'єкт, що створює суб'єкт»[10], яке власне стало концептуальним якорем нових матеріальних студій. Їх прихильники не лише досліджують характеристики предметів, але й визнають, що світ речей не є надбудовою над соціальними світами: речі так само творять соціальний світ, як і соціальний світ творить речі. Матеріальні об'єкти можуть стримувати або, навпаки, надавати свідомого і несвідомого імпульсу людині, впливати на майбутні дії непередбачуваним чином. Речі є вузлами, які спрямовують необхідний рух, що, безперечно, впливає на кількість та форми соціальних контактів. Вони являють собою те складне довкілля, яке є активним генератором соціальної поведінки і, разом з тим, конституюється нею .

Студії матеріальної культури залишаються недисциплінарною сферою досліджень, в чому їх прихильники бачать певні переваги, адже свобода від дисциплінарних меж розглядається ними як свобода від редукціонізму. Не обмежуючи коло предметів дослідження, власне як і методологічну базу, матеріальні студії сприяють взаємному живленню ідеями та підходами людей, які цікавляться матеріальним конституюванням соціальних відносин. Підходи апологетів матеріальних студій варіюються від символічних до функціональних, естетичних, технологічних тощо.

Попри те, що прибічники студій матеріальної культури стверджують, що ці дослідження не мають генеалогії, все ж можна зазначити певні концептуальні пункти, на які спираються дослідники: меланезійська антропологія з її фокусом на обміні подарунками[11], концептуальні побудови П. Бурдьє[12], питання споживання та товаризації предметів, вивчення меж і процесів між людьми та речами в соціальному світі, запропоновані студіями науки та техніки (STS) тощо.

---

[8] Журнал був заснований групою фахівців з різних галузей науки (історія мистецтва, археологія, географія, архітектура тощо), що працювали на кафедрі антропології Коледжу Університету Лондона (University College London).

[9] Miller D., Tilley Ch. Editorial // Journal of Material Culture. 1996. № 1. C. 5 14.; C. 5.

[10] Miller D. Material Culture and Mass Consumption. Oxford: Blackwell, 1987.

[11] Mauss M. Essai sur le don: Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques // L'Année Sociologique 1924 № 2. ser. 1. C. 7 29.

[12] Bourdieu P. Outline of a theory of practice. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.

Колекційні студії як міждисциплінарна галузь дослідження

З матеріальним поворотом пов'язане і піднесення інтересу дослідників до феномену колекціонування як суттєвого аспекту відносин людини з матеріальним світом. Поліфункціональність даного явища – як матеріального явища, суб'єктивної сутності, соціокультурного феномену – відкриває широке поле для досліджень в різних галузях науки. Однак, за словами головного промотора колекційних досліджень С. Пірс (S. Pearce), різноманітні трактування колекціонування, що постали в межах низки дисциплін (музейні студії, антропологія, психологія, культурологія, мистецтвознавство, історія тощо), не повинні бути ізольовані одне від одного. Сьогодні існує потреба запровадити всеосяжне дослідження колекціонування, яке б було відкрите для найрізноманітніших інтерпретацій. Локальні, обмежені дисциплінарними рамками дослідження окремих елементів колекційної практики повинні бути інкорпоровані в ширшу інтерпретативну картину, поза якою вони втрачають смисл[13]. На думку дослідниці, таку узагальнюючу функцію можуть виконувати «колекційні студії» (Collection Studies). За визначенням авторки, колекційні студії повинні охоплювати три основні напрямки:

1) *стратегія колекціонування*, яка, здебільшого, відноситься до практичної діяльності сучасних музеїв та передбачає вирішення питань про те, що повинен і не повинен збирати той чи інший музей, в якому напрямку мають здійснюватися його дослідження тощо (тут наочно проступає генетичний зв'язок колекційних вивчень та музеєзнавства);

2) *історія колекціонування*, що означає простеження формування та розосередження колекцій, пошук документів і різноманітних даних щодо їх побутування, вивчення біографій колекціонерів і т.п.

3*) природа колекціонування*, котра включає питання про сутність цього феномену та причини, що спонукають людей створювати колекції – як експліцитні інтелектуальні, так і приховані психологічні та соціальні. Усвідомлення історії й природи колекцій, а також причин їх створення, за С. Пірс, необхідне для розуміння цінностей і знань, які вони собою втілюють[14].

Визначальними пунктами для дослідження колекційної практики є необхідність проведення розмежувальної лінії щодо протиставлень: «колекціонування – накопичення», «колекція – музей» тощо. Звертаючись

---

[13] Pearce S.M. On Collecting: an investigation into collecting in the European tradition. Routledge, 1995. P. 3.

[14] Pearce S. Collecting reconsidered / S. Pearce. Interpreting objects and collections. London New York, 1994. С. 193-204.

до першої із опозицій, зазначимо, що колекціонування та накопичення, попри формальну близькість, все ж мають концептуальні відмінності. За визначенням французького філософа Ж. Бодрійяра, речі можуть виконувати дві функції, які знаходяться в оберненому співвідношенні: використовуватися і належати. Володіти можна лише річчю, *абстрагованою від свого використання*, і в граничному випадку така річ набуває суто суб'єктивного статусу. Це означає, що предмет, який більше не визначається своєю первинною функцією, кваліфікується самим суб'єктом[15]. Саме такою системою «чистого володіння» є колекція, в якій речі отримують суто суб'єктивний статус: їх існування, значення і призначення зумовлені не їх первинною функцією (використання), а місцем, яке вони займають у свідомості колекціонера (володіння). Для колекціонера імперативом є заперечення будь-якого практицизму, тоді як для накопичувача предмет існує у зв'язку з виконанням ним певної – досить конкретної – функції, і його потрапляння у власність накопичувача мотивується саме тим, що він колись стане у пригоді.

На не-функціональність предметів колекції вказує і В. Дьюрост (W. Durost), який відокремлює колекцію від інших наборів речей на підставі з'ясування природи їх домінантної цінності. Якщо цінність предметів є іманентною, тобто вони використовуються для досягнення певних утилітарних цілей (як суто практичних, так і естетичних), то вони не є «колектабільними» (collectables). Натомість, колекція вміщує предмети, домінантна цінність яких є *репрезентативною* – якщо предмет набуває значення у зв'язку з іншими предметами, тобто є частиною певної послідовності: одним з серії, частиною цілого або представником класу[16]. Невід'ємним елементом створення колекції є *реконтекстуалізація* предметів, що мають до неї увійти. Предмети колекції не просто позбавлені первинної функції, вони вирвані зі свого оригінального контексту і реконфігуровані у само-референційний контекст колекції[17].

Іншою відмінною рисою колекціонера є його орієнтованість на «якість» предмета, а не на їх кількість. Причому категорія якості в контексті колекціонування є досить місткою, у різних випадках включаючи такі поняття як автентичність, старовинність, походження, авторство, художня цінність, раритетність речі, її включеність у певну серійну послідовність

[15] Бодрийяр. Ж. Система вещей. М., 2001. С. 97.
[16] Durost W. Children's Collecting Activity Related to Social Factors. New York: Bureau of Publications, Teachers' College, Columbia University, 1932. P. 10.
[17] Stewart S. On longing: Narratives of the Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection. Baltimore, 1984. C. 151 – 152.

тощо. Встановлюючи вимоги якості до предметів, колекціонер тим самим здійснює акт дискримінації, поділяючи навколишній світ на потенційні екземпляри колекції та всі інші предмети, які не можуть увійти до складу його зібрання. Прийняття і сприйняття *диференціації* знаходиться в самій основі діяльності колекціонера на противагу накопиченню, яке зумовлене бажанням збирати та зберігати, уникаючи будь-якого розмежування предметів[18].

Якщо демаркаційна лінія між колекціонуванням та накопиченням пролягає здебільшого в предметній площині, то протиставлення колекції і музею належить до сфери ідей. Музей як інституціональна колекція за своїм призначенням є, з одного боку, інструментом здобуття нового знання, заснованого на систематичному вивченні об'єктів, а з іншого, виступає засобом репрезентації наявної системи знань, адже її структура спирається на накладені ззовні правила та норми. На останній тезі наголошує С. Пірс, яка виділяє три види колекції: сувенір, фетиш та систематику. «Систематична колекція залежить від принципів організації, які сприймаються як такі, що реально існують поза розглядуваним специфічним матеріалом, і які походять від генеральних принципів, виведених з великої маси спорідненого матеріалу за допомогою спостереження та міркування; ці генеральні принципи є частиною наших уявлень про природу фізичного світу та природу нас самих»[19]. Іншими словами, створення систематичної колекції нерозривно пов'язане з *ідеологією*, яку вона покликана репрезентувати та транслювати засобами, доступними матеріальним об'єктам: серійністю, просторовою організацією тощо. Натомість, організація та функції особистих колекцій, які британська дослідниця розподіляє на сувенірні (транслюють власні спогади колекціонера) та фетишистські (колекціонер визначає функцію та значення предметів, вилучених з реального історичного та культурного контексту), повністю регламентується психологічними структурами її власника, його аксіологічними установками та пріоритетами.

Отже, музейна колекція важлива не сама по собі, а як засіб впровадження тих чи інших ідей в свідомість відвідувачів[20]. Вона є перманентною, ідеологічною структурою, яка диктує «свої правила» й використовує предмети як своєрідну ілюстрацію заздалегідь визначеного набору ідей. На противагу, приватна колекція, створена зусиллями однієї чи кількох осіб,

---

[18] Stewart S. On longing: Narratives of the Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection. Baltimore, 1984. С. 154.

[19] Pearce S. Collecting reconsidered / S. Pearce. Interpreting objects and collections. London, New York, 1994. С. 201.

[20] Байбурин А. Этнографический музей: семиотика и идеология // Неприкосновенный запас. 2004. №1.

подібно до художнього твору, несе на собі відбиток своїх «авторів», втім залишаючись *відкритою для різних інтерпретацій*.

Виконання музеєм ідеологічної функції зумовлює церемоніальну природу музейного простору, яка вимагає особливого виду поведінки, фундаментально відмінної від повсякденної. К. Данкан (C. Duncan), проводячи паралелі між музеєм та ритуалом, застосовує термін «лімінальність» (liminality – пороговість, примежова позиція), розроблений В. Тернером (V. Turner), до особливого типу уваги, з яким відвідувач приходить до музею. В цій та подібних культурних ситуаціях (відвідування театру, перегляд художнього фільму і т.п.) тимчасово припиняється дія обмежуючих правил звичної соціальної поведінки, коли індивід може відступити від практичних інтересів та буденних соціальних відносин й подивитися на себе і свій світ з інших позицій[21]. Почасти ритуальну природу має і колекціонування, в процесі якого відбувається трансформація звичайного мирського загальновживаного предмету в *священний образ* – екстраординарний, особливий предмет, що викликає благоговіння та повагу. Колекціонери «сингуляризують» (singularize) предмет колекції, надають йому особливості і специфічності, коли вилучають його з секулярної недиференційованої сфери товарів споживання та трансформують його у персонально й соціально значущий предмет. Сакралізований предмет набуває ролі провідника трансцендентного досвіду, який виходить за межі утилітарних чи естетичних якостей цього предмету[22].

Колекція та ідентичність колекціонера: випадок М. Максимовича.

Одним з концептуальних пунктів сучасних досліджень феномену колекціонування є визнання тісного взаємозв'язку між колекцією та самоусвідомленням та самовизначенням її власника. Збираючи предмети матеріального світу, й оформлюючи їх в колекцію, людина тим самим відмежовує в цьому світі певну зону, яка належить і повністю визначається нею самою, а відтак не є «іншим» по відношенню до неї[23]. Колекціонування не зводиться до банального збирання майна навколо себе, а передбачає відтворення у цій власності себе: зовнішності, походження, сімейних традицій, звичок, смаків, інтересів, професії і т.д., що, по суті, визначають

[21] Turner V. Dramas, Fields, and Metaphors: Symbolic Action in Human Society. Itaca:NY:London, 1974. P. 13 15. Цит.: Duncan C. The Art Museum as Ritual / D. Preziosi. Art of Art History: A Critical Anthology. Oxford University Press, 2009. P. 427 – 428.

[22] Belk R.W. Collectors and collecting. / S. Pearce. Interpreting Objects and Collections. London, New York: Routledge, 1994. P. 320.

[23] Clifford J. Collecting ourselves / J. Clifford. The predicament of culture. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1988. P. 218.

нашу персональну ідентичність. Озвучену багатьма сучасними дослідниками тезу про взаємозв'язок між самодефініцією та справою колекціонування спробуємо проілюструвати на прикладі біографії М. Максимовича.

Передусім, слід зазначити, що колекційні практики М. Максимовича сприймалися самим істориком як такі, що мають безпосередній зв'язок з його науковою діяльністю. Підтвердженням цього може слугувати відсутність свідчень чи будь-яких згадок про колекціонування в его-джерелах історика: ані автобіографія, ані епістолярій не містять в собі формули «Я – колекціонер». Натомість, результати збиральницької діяльності знайшли виявлення у дослідженнях та публікаціях М. Максимовича: розвідки у сфері ботаніки ґрунтувалися на колекції флори, зібраній М. Максимовичем-ботаніком, опубліковані збірки народних пісень були безпосереднім результатом його багаторічної збиральницької діяльності, археологічна колекція отримала своє відображення у низці розвідок, а також засвідчувалася участю у низці виставок. Така співвіднесеність колекціонування та професійної сфери самореалізації М. Максимовича дає підстави говорити про те, що колекція як така відігравала не тільки роль своєрідної джерельної бази, а й була залучена у процес формування професійної ідентичності науковця.

У випадку М. Максимовича - науковця, який протягом життя виступав у трьох іпостасях: вченого-біолога, філолога та історика, можна говорити про співвіднесення ним себе принаймні з двома окремими сферами професійної самореалізації як-то: природознавство та гуманітарні науки. Кожна з них, безумовно, висувала вимоги відповідності певним професійно-диференціювальним ознакам, як-от, володіння термінологією, наявність професійно важливих якостей, навичок й умінь, фахового інструментарію й відповідність образу професії взагалі.

Важливим складовим елементом образу історика першої половини XIX ст. виступало колекціонування. Колекціонерський дух, приживлений Росії Петром І, протягом XVIII – XIX ст. знаходив своє втілення у різних формах, пройшовши еволюцію від модного захоплення до серйозної збиральницької діяльності, що спиралася на наукову основу. На різних етапах свого розвитку колекціонування не було монолітним явищем, розгортаючись віялом різноманітних спрямувань та форм, серед яких вже наприкінці XVIII ст. зароджується історичний напрямок (колекції Ф.А. Толстого, О.І. Мусіна-Пушкіна, П.П. Бекетова, І.Ф. Ферапонтова, членів румянцевського гуртка тощо). Його розвиток, на думку дослідників історії приватного колекціонування в Росії, був зумовлений процесом зародження національної свідомості, активізації інтересу до вітчизняної історії, а також піднесенням патріотичних настроїв, що посилилися після перемоги над

Наполеоном[24]. Нова тенденція, що зосередила увагу збирачів на вітчизняному матеріалі, який не потребував великих капітальних інвестицій (порівняно з колекціонуванням дорогоцінних предметів побуту, західноєвропейського живопису і т.п.), натомість висуваючи вимоги поглиблених знань в даній галузі, покликала до лав колекціонерів представників різночинної інтелігенції, які розрідили до того суто аристократичну колекціонерську спільноту. Разом з розширенням соціальної бази колекціонування відбулися значні зміни в статусі самої колекційної діяльності. По-перше, змінюються принципи формування збірок: суб'єктивний фактор поступається поглибленому вивченню матеріалу. Колекція більше не вияв індивідуального смаку колекціонера, а маніфестація наукового підходу до дійсності[25]. По-друге, колекція стала своєрідною лабораторією творчої думки історика: вона являла собою результат евристичної діяльності, елемент інформаційного ресурсу та джерельний осередок його наукових студій. Більше того, колекція або бібліотека були своєрідною платформою для професійної та культурної комунікації науковців: приватні збірки нерідко ставали приводом для знайомства, предметом професійних контактів тощо. Нарешті, звертаючись до особистісних підходів трактування цього феномену, вкажемо на те, що колекція, як стратегія розгортання власницького «я», допомагала вченому «оволодіти» сферою його інтересів, матеріально засвідчити і закріпити його статус «володаря», «власника» здобутих ним знань.

Середовище, в якому відбувалося становлення М. Максимовича як вченого, було захоплене цим потужним колекціонерським рухом. Більше того, серед оточення М. Максимовича було багато відомих колекціонерів, з якими вченого пов'язували не тільки дружні стосунки чи професійні інтереси, але й збиральницька діяльність: М. А. Маркевич, І.Я. Лукашевич, О.М. Бодянський, М.П. Погодін, С.П. Шевирєв, О.П. та М.П. Барсукови тощо.

Власне, з прагненням відповідати усталеному образу професії історика, в яку М.Максимович прийшов з іншої сфери, пов'язане формування максимовичеєвої бібліотеки та археологічної колекції. Сам вчений чітко визначав їх приналежність до сфери його професійних інтересів. Суто утилітарне відношення до своєї бібліотеки М. Максимович задекларував у листі до П.Г. Лебединцева: «Относительно старых книг, я должен сказать откровенно, что у меня их осталось уже очень мало, и сберечь из них у себя я желаю

[24] Саверкина И.В. История частного коллекционирования в России: Учеб. пособие. СПб., 2004. С. 37-38; Овсянникова С.А. Частное собирательство в Росии в XVIII – первой половине XIX века. // Очерки истории музейного дела в России. Вып. 3. М., 1961. С. 281.
[25] Акинша К. Время коллекций. Универсальные собрания России 60 – 80-х гг. / Типология русского реализма второй половины XIX в. М., 1990. С.42.

очень-очень немногие… я охотно вам доставлю еще кой какие старые книжицы; вовсе не предназначенные у меня к сохранению и для меня ненадобные. Все они из разряда священных, а потому даже грешно их оставлять в качестве домашнего хламу. Охотнее теперь я дал бы место на своих полках двум томам Архива, изданным Феф. Гавриловичем…»[26].

Подібне ставлення М. Максимовича простежуємо й до колекції кам'яних стріл, з якою були пов'язані його надії на розвиток археологічної науки, яка б, по мислі вченого, «по этим стрелам могла угадывать воевавшие ими народы и век войны, подобно тому, как испытатель природы, по одному ископаемому зубу, определяет целое животное и период его бытия на земле»[27]. Збирання ним археологічної колекції логічно завершилося передачею її частини до Музею Російського Археологічного Товариства у 1869 р. Акт передачі, з одного боку, відповідав тим корпоративним нормам, що панували в середовищі істориків, колекції більшості з яких рано чи пізно потрапляли до складу музейних збірок. З іншого, для М. Максимовича, який, майже постійно проживаючи поза центрами інтелектуального життя, не мав змоги тримати руку на пульсі науки, ця передача стала актом самопрезентації історика, матеріальним свідченням його діяльності у професійному полі. Своїм зверненням до публічної сфери М. Максимович виявив потребу у визнанні науковим співтовариством його як одного зі своїх членів.

Іншим проявом колекційних смаків М. Максимовича була його діяльність на ниві етнографії. Збирання народних пісень вінрозпочав задовго до переломного 1834 р. в якості хобі, яке, втім, принесло йому визнання і дало поштовх до подальших занять в сфері словесності. З сили матеріалу, зібраного вченим за чималий відрізок життя, світ побачила лише незначна частина пісень, що увійшли до трьох збірок, виданих Максимовичем у 1827, 1834 та 1849 рр. як перші томи задуманих ним багатотомних видань, жодне з яких так і не було продовжене. Михайло Олександрович, безумовно, шукав способів оприлюднення своєї колекції, сповнений бажанням підтвердити своє реноме знавця народної творчості, задовольнити очікування публіки щодо наступних томів, котре він сприймав як дорікання[28].

Вчений хоч і не тримав «під спудом» зібраних пісень, все ж залишався досить принциповим в деяких питаннях щодо їх видання. Зокрема, отримавши пропозицію від П. Куліша видати спільну збірку пісень,

[26] Науменко В. Переписка М.А. Максимовича с П.Г. Лебединцевым // Киевская старина. 1904. №9. С.391.
[27] Максимович М. Бубновская сотня / Собр. соч. К., 1876. Т1. С. 761.
[28] Листування М.О. Максимовича та К.С. Сербіновича / В. Короткий, С. Біленький. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. К., 1999. С. 269.

М. Максимович довго вагався, і врешті не згодився: «Я решался было передать его (видання пісень –Н.Ш.) на выгреб Кулишу, как окончу мои «Дни и Месяцы», чтобы они хоть в его издание вошли, но после двух выходок его против меня, в 1 книге Записок, не дам…»[29]. В цих рядках прозирає особливе ставлення М. Максимовича до своєї збірки пісень, яка є не тільки виявом професійних інтересів, але й досить глибоко укорінена в самій особистості вченого. Цей момент суголосний з тезою про колекцію як «продовження особистості» колекціонера, а небажання (свідоме чи несвідоме) колекціонера передавати свою збірку посередникам можна інтерпретувати як цілком природну рису колекціонерської особистості. За словами Р. Белка (R. Belk), цілісність колекції безпосередньо співвідноситься з відчуттям особистісної цілісності власника[30]. У випадку з Максимовичем передача збірки в чужі руки, їх оприлюднення вкупі з іншими – «не його» – піснями означало б розпорошення колекції, її руйнацію як цілісності, а відтак, нівелювання його особистості як організуючого начала.

Використовуючи сучасні підходи, розроблені в контексті матеріального повороту в соціальних науках, ми спробували намітити основні віхи колекційної практики М. Максимовича. З одного боку, його збиральницька діяльність була зумовлена загальною культурною ситуацією, а з іншого, випливала з особистісних мотивів, зокрема, потреби репрезентації себе як науковця-історика.

[29] Письма Михаила Александровича Максимовича к Осипу Максимовичу Бодянскому: 1838 -1873 // Чтения Императорского Общества истории и древностей российских. 1887. Кн.1. С. 147.

[30] Belk R.W. Collectors and collecting /Interpreting objects and collections. Ed. by S. Pearce. London-New York, 1994. P. 323-324.

Сергій Світленко, Олеся Сміянова
Дніпропетровськ

У світі речей історика-колекціонера Д.І. Яворницького

Багатогранна постать видатного українського вченого Д.І.Яворницького останнім часом неодноразово ставала об'єктом наукових досліджень, в яких постійно розширювалося предметне поле, висвітлювалися різні грані значної особистості в контексті соціокультурної, етнонаціональної, інтелектуальної історії[1]. Водночас можна констатувати, що не всі аспекти життєдіяльності непересічного дослідника українських старожитностей потрапили в «науковий об'єктив» істориків. Так, заслуговує на особливий розгляд матеріальна сторона його буття, яка, безсумнівно, не могла не вплинути на динаміку інтелектуальної діяльності вченого. З цього погляду дослідницький інтерес викликає світ речей Д.І.Яворницького, пізнання якого дає можливість зробити узагальнення щодо особливостей його повсякденного життя. Вивчення цього ще недостатньо пізнаного культурного шару буття визначного вченого сприятиме повнішій реконструкції образу його особистості.

[1] Абросимова С.В. Енциклопедист козаччини // Укр. істор. жур. 2005. № 4. С. 4-43; Її ж. Д.І.Яворницький в соціальному контексті Наддніпрянщини кінця XIX – початку XX ст. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. праць. Вип.5. Дн-ськ, 2007. С.20-31; Її ж. Д.Яворницький: мережі інтелектуальних зв'язків // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. К., 2009. Вип. 4. С.417-436; Лучка Л.М. Д.І.Яворницький і бібліотечний простір України та Росії другої половини XIX – початку XX ст. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Вип.8. Дн-ськ, 2010. С.57-63; Світленко С.І. Д.І.Яворницький і українська національна ідентичність // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Вип.5. С.5-19; Його ж. Українські інтелектуальні зв'язки Д.І.Яворницького в Наддніпрянщині дореволюційного періоду // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Вип.8. С.25-48 та ін.

Матеріальне в житті Д.І.Яворницького часто органічно зливалося з духовним. Відома щира закоханість Дмитра Івановича в рідну землю, виявом якої було трепетне ставлення до історичних артефактів. Водночас свідомість Д.І.Яворницького неминуче перетворювала ідейний, культурно-духовний концепт рідної землі на матеріальний фетиш, сакральний онтологічний символ історичного козацького минулого. «Хто хоче, щоб частина душі того Сірка прибувала з ним на віку, – писав Д.І.Яворницький в листі до доктора медицини і хірургії, видавця та громадського діяча К.О.Білиловського від 19 вересня 1896 р., – для того я привезу горсточку землі із його могили, бо сам набрав тієї святої землиці з-під самого пам'ятника Сірка і держу тепер у себе як саму найдорогшу для мене святиню»[2].

Світ речей Д.І.Яворницького тісно пов'язаний з його багатолітньою працею як збирача старожитностей. Прикметно, що в 1913 р. на своєму ювілейному вечорі, присвяченому 30-річній науково-літературній діяльності, Дмитро Іванович дуже скромно визнавав: «Але скажу вам по правді: Яворницький-письменник не вартий і доброго слова; як археолог – він так собі; як людина – годилося б далеко кращим бути, а от Яворницький-історик зовсім поганенький. Та як збирач археологічного матеріалу й особливо фольклору – на цьому полі я дещо зробив»[3]. Насправді, видатний учений був неперевершеним збирачем, хранителем і дослідником археологічної, етнографічної, фольклорної спадщини, за своїм змістом водночас матеріальної й інтелектуальної.

Як показує автобіографічний роман Д.І.Яворницького «За чужий гріх», де Гриць – головний герой твору – є прототипом самого Дмитра Івановича, звичка збирати старі речі проявилася в нього ще в дитинстві. Вже тоді різноманітні раритетні пам'ятки викликали у майбутнього дослідника і збирача старовини цілу палітру емоцій! Скільки з'являлося радості, коли йому щастило знайти або отримати в подарунок щось незвичайне [4].

Однак Д.І.Яворницький не лишився колекціонером-аматором, який збирав красиві й цінні речі, не розуміючи їх сутності та значення в минувшині. Дмитро Іванович сформувався у вченого, який у речах знаходив істину минулих віків, відповіді на хвилюючі питання історії, завдяки пам'яткам заповнюючи «білі плями» пережитих століть. Підтвердженням цьому є

---

[2] Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип.4: Листи Д.І.Яворницького до діячів науки і культури / упоряд.: С.Абросимова, Н.Василенко, А.Перкова; за заг. ред. Н.І.Капустіної. Дн-ськ, 2005. С.23, 427.

[3] Коваленко Олексій. Спогади про Дмитра Івановича Яворницького // Чабан Микола. Сучасники про Яворницького. Дн-ськ, 1995. С.29.

[4] Яворницький Д.І. За чужий гріх / передм. Н.Є.Василенко; худож. оформ. А.П.Дерев'янко. Дн-ськ, 2006. С.28, 29.

слова Дмитра Івановича на одній із лекцій у Вищому гірничому училищі 1903 р.: «Те, що взяла могила до схову, ніколи, хай прошумлять століття й тисячоліття, не втрачає своєї достеменної істини… Могила не змилить, не збреше – вона береже неприкрашену й непідробну правду. Але її розуміє лише той, хто знає археологію…»[5].

І цілком невипадково Д.І.Яворницький приділяв таку велику увагу археологічним пам'яткам, що склали помітну частку його світу речей. Про це свідчить, наприклад, лист Дмитра Івановича до історика, археографа, журналіста та видавця Ф.Г.Лебединцева від 18 квітня 1884 р., в якому молодий дослідник сповіщав про свої трирічні розкопки на Запорожжі. У ході цих археологічних розшуків він дослідив 24 могили і знайшов багато речей, які сфотографував. Д.І.Яворницький робив також фотозйомки і по монастирях та церквах, де звертав увагу на різні портрети запорожців[6].

Нерідко матеріальні об'єкти, ті ж могили, надзвичайно впливали на дух Д.І.Яворницького, на його творчість. З цього приводу має інтерес лист Дмитра Івановича до К.О.Біліловського від 6-7 жовтня 1898 р., в якому, зокрема, йшлося: «Не дуже радує мене і «Максим Вітряк», хоча я над ним працював усе боже літечко і майже чи не всього переробив, придавши йому багато Тарасового духу, якого набравсь у це літо коло могил»[7].

Аналізуючи різноманітні джерела, можна дійти висновку, що Д.І.Яворницький поєднував у собі ентузіазм колекціонера, любителя старовинних речей і водночас розум урівноваженого, вдумливого дослідника-історика, переконливо довівши, що колекція – це не лише механічна сукупність речових пам'яток, а, передусім, ідея, пошук істини, бажання зберегти спадщину нащадкам і не лише матеріальну… Вчений наголошував: «Багатий скарб не золотом і самоцвітами, а тим, що в ньому віщі речі»[8].

Ще у 1880-х рр. Д.І.Яворницький дізнався про колекцію старожитностей, зібрану відомим підприємцем і знавцем древностей О.М.Полем. У листі до громадського діяча, педагога і письменника Г.І.Маркевича від 20 жовтня 1884 р. він писав про свою найголовнішу мету омріяної подорожі в Катеринослав – детально вивчити «музей запорозьких речей» О.М.Поля, скористатися там частиною Січового архіву та зробити фотознімки з рідкісних музейних екземплярів[9].

---

[5] Коваленко О. Спогади про Дмитра Івановича Яворницького. С.27.
[6] Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип.4. С.94, 449.
[7] Там само. С.41.
[8] Тушкан Георгій. «Багатий скарб не золотом» // Чабан М. Сучасники про Яворницького. С.53.
[9] Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип.4. С.113, 450.

Для Д.І.Яворницького цінність речових пам'яток вимірювалася не наявністю коштовностей, а науковою значущістю. Так, за спогадами одного зі своїх сучасників Петра Винниченка, Д.І.Яворницький говорив: «Не подумайте хлопці, що нас, археологів та істориків, найдужче цікавить золото. Ні, ми не цураємося, звісно, цього коштовного металу й підбираємо його на своїх розкопах. Але нам дорогі й прості знахідки, які звертають очі на матеріальну культуру людей, що жили тут за кілька тисяч років. Інколи уламок череп'яної миски з орнаментом – куди цінніший від золотого зливка»[10].

Такий системний підхід до речових пам'яток минулого простежується в листі Д.І.Яворницького до літератора, мовознавця, педагога, видавця і громадського діяча Б.Д.Грінченка від 17 лютого 1900 р., в якому дослідник старожитностей описав свої мандрівку по землях колишнього Війська Запорозького Низового, здійснену влітку 1887 р. разом із В.В.Тарновським. У ході цієї експедиції було знайдено багато артефактів: у Кодаку розшукали срібну чашу запорозьку з підписом «Івана Кравчини», у Звонецькому – здоровенний глиняний запорозький посуд, на Хортиці – ядра й кулі, у Нікополі – величезний глиняний глечик з кругами зверху, в Капулівці – деякі речі на Чортомлицькій Січі та в учителя Білянтовського – машинку, чи формочку, яку запорожці використовували для лиття куль і т. ін., у Покровському – кам'яний хрест над могилою кошового Степана Гладкого. У ході експедиції були зняті «цілі гори» фотографій. Подібні експедиції, під час яких Д.І.Яворницький перебував у справжньому оточенні старовинних речей, тривали по кілька тижнів, а то й місяців[11].

Упродовж значного часу Д.І.Яворницький подорожував у пошуках старожитностей, особисто проводив археологічні розкопки. У ході своїх експедицій він був звичайним, невибагливим мандрівником, схожим на козака-запорожця. У книзі «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» Дмитро Іванович добре відтворив атмосферу цих подорожей, показуючи невибагливість учасників експедицій у харчуванні та одязі, порівнюючи їх зі звичайними козаками-сіромахами, які прямували степом у чумарках, блузах, довгих чоботах, димчатих окулярах, взявши з собою похідні сумки і палки. Продовольчий запас цих мандрівників складався лише із сала, риби, хліба і фляжки горілки. Проте все це не заважало мандрівникам підтримувати бадьорий козацький дух, співаючи пісні та думи[12].

[10] Шаповал І. Козацький батько. Образ Д.І.Яворницького у спогадах письменників, діячів культури і науки. Кривий Ріг, 1998. С.111.

[11] Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип.4. С.48, 49, 50, 431.

[12] Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. СПб., 1888. Т.1. С.149.

Багатолітня праця у справі збирання історичної спадщини привела Д.І.Яворницького до ідеї розбудови сучасного музею в Катеринославі, який мав зберігати величезний світ артефактів минувшини. У листі до археолога, музеєзнавця та статистика В.І.Гошкевича від 27 вересня 1911 р. Дмитро Іванович цілком невипадково називав музей історією, душею і серцем наших предків, порівнюючи його з «просторим храмом», в який сучасники мають входити з глибокою шанобливістю і гарячою любов'ю до всього того, чим жили попередні покоління і чому повинні наслідувати і вчитися сучасники й нащадки[13].

Працюючи в музеї, Д.І.Яворницький виявляв неабияку винахідливість, щоб дістати конкретну старовинну річ у різних осіб, часом із протилежних соціальних верств. Знаючи, що та чи інша пам'ятка людині не знадобиться, вчений за невелику платню, а інколи й безкоштовно здобував оригінальну знахідку для музею. Наприклад, щоб отримати в багатія Ераста Бродського кам'яних баб чи що-небудь із розкопок на його степу чи на ріллі, Дмитро Іванович не раз користувався такою слабинкою поміщика як шанолюбство. А І.Сенченко згадував розповідь ученого про здобуття однієї з найстаріших ікон Божої Матері у простої селянки всього за 30 копійок![14]

Внаслідок подвижницької діяльності, Д.І.Яворницький зібрав у своєму музеї дивовижний речовий світ запорозького козацтва, який викликав захоплення у відвідувачів. Один із них, поляк Єжи Єнджеєвич, так закарбував свої незабутні враження від музейної експозиції: «Експонати, виставлені у вітринах, мовби складали живу ілюстрацію до творів Сенкевича: меблі, хатнє начиння, одяг і шати, холодна і вогнепальна зброя (до речі, цілком схожі на все «польське»), картини, портрети воїнів, музичні інструменти – бандури і литаври, а також люльки й файки». Напевно, експозиція музею Д.І.Яворницького стала одним із чинників того, що Є.Єнджеєвич зрікся від раніше прищепленого йому погляду на землі Подніпров'я як частину Речі Посполитої[15].

Експозиційним багатством вирізнявся відділ етнографії музею, який, за даними дослідниці М.М.Шубравської, вже у 1910 р. складався з 16 відділів. Там були широко представлені різноманітні речові пам'ятки, зокрема одяг, взуття, прикраси, посуд і господарські товари, знаряддя праці, вироби

---

[13] Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип.4. С.47, 430.

[14] Хорошун Антон. Раритети для професора // Чабан М. Сучасники про Яворницького. С. 79; Соляник Василь. Він кохався в народному слові // Там само. С.82; Тушкан Г. «Багатий скарб не золотом». С.50-51; Шаповал І. Козацький батько. Образ Д.І.Яворницького у спо-гадах письменників, діячів культури і науки. Кривий Ріг, 1998. С.90-91.

[15] Єнджеєвич Єжи. Володар дивовижного світу // Чабан М. Сучасники про Яворницького. С.58.

народних промислів, ритуальні речі, дитячі іграшки, типи будівель, хатні меблі, вітряки, предмети народного мистецтва, колекція дзеркал тощо[16].

Поряд з археологічними та музейними артефактами до важливих складових світу речей Д.І.Яворницького належали архівні рукописи та виписки з них. Це є цілком закономірним, адже Дмитро Іванович надавав великого значення роботі в архівах. Приміром, у листі до дослідника українських старожитностей, педагога та громадського діяча Я.П.Новицького від 25 січня 1885 р. він сповіщав, що, працюючи в московському Архіві іноземних справ, прийшов у захоплення від численних цікавих документів з історії Запорожжя і лише за чотири дні відкрив до двохсот справ. У листі ж до Ф.Г.Лебединцева від 3 березня 1885 р. дослідник історії запорозького козацтва зазначав, що його стаття «Архивные материалы для истории Запорожья» ґрунтується на справах із московських архівів і «всього матеріалу набереться до 35 писаних розмашисто аркушів»[17].

Перехідними речами для Д.І.Яворницького були гроші. Гонорари від своїх друкованих видань та археологічних розкопок він часто використовував для фінансування власних книжок. Так, у листі до Г.І.Маркевича від 15 квітня 1895 р. Дмитро Іванович сповіщав про внесення 1500 крб. за друкування другого тому «Истории запорожских козаков» і відчував помітну нестачу грошей. «Тепер для мене підтримкою можуть бути самі ж книжки…», – зізнавався він Григорію Іпатійовичу. У цьому ж контексті цікавим є лист Д.І.Яворницького до Б.Д.Грінченка від 23 жовтня 1901 р., в якому він писав про 300 крб., які одержав від предводителя дворянства Олександрівського повіту Катеринославської губернії графа І.В.Канкріна за археологічні розкопки в його маєтку влітку того ж року задля приватної колекції древностей, і вислав здобуті кошти для видання книги «Источники для истории запорожских козаков»[18].

За даними епістолярної спадщини Д.І.Яворницького видно, що протягом життя дослідник козаччини часто бідував. Тому у своїх листах він висловлював надію на покращення матеріального становища. Дмитро Іванович замислювався над тим, що б він зробив, якби в нього були кошти. Будучи ще студентом, він мріяв про те, щоб купити поїсти і допомогти бідним. А пізніше, подорослішавши, міркував ширше, в загальнонаціональному вимірі: «Якби була у мене така американська бабуся, щоб кожний раз

[16] Шубравська М. М. Д.І.Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. К., 1972. С.190-191.
[17] Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип.4. С.161, 98.
[18] Там само. С.54.

вистачала міні тисячу, а хоч і половину того рублів, Боже, скілько б я зробив для тої України! Всією щирою душею оддався б своїй нені»[19].

Для Д.І.Яворницького матеріальні речі були не самоцінністю, а засобом забезпечення творчої діяльності. Впродовж років він мріяв придбати власне житло на Україні, без якої не мислив свого інтелектуального життя. Так, у листі до К.О.Білиловського від 8 травня 1897 р., перебуваючи у Москві, він писав про свою мрію продати за 1500 крб. книжку «По следам запорожцев» і купити на них «собі хатку на Україні»[20].

Ця мрія вченого здійснилася лише за декілька років, коли Дмитро Іванович оселився в Катеринославі. З цього приводу він писав К.О.Білиловському 1 лютого 1906 р., що «збудував собі, коло самого Дніпра, на Дворцовій площі, супроти дворця Потьомки, чепурного, з високою баштою, будинка і мав у тому будинку віку дожити, керуючи укупі з тим місцевим музеєм, що будувало його земство на ім'я добродія Поля»[21]. Як бачимо, це промовисте свідчення того, що власна нерухомість потрібна була Дмитру Івановичу не тільки для облаштування приватного життя, а, насамперед, для успішної творчої діяльності – керівництва музеєм.

Придбання й облаштування будинку в Катеринославі призвело до неминучих боргів, що позначилося на самопочутті вченого, негативно вплинуло на його творчу енергію. Про це, приміром, свідчить лист Дмитра Івановича К.О.Білиловському від 19 березня 1906 р. із Катеринослава у Петербург: «Я хожу як неживий, і зовсім ховаюсь од людей. Як би були гроші, ударився б в далеку мандрівку, то може б розважив свою тугу. Та шкода грошей у мене, окрім довгу банкового, нічого нема, і я навіть не можу виїхати далі границь своєї губернії на земських дарових конях»[22].

Незважаючи на матеріальні трудноші, Д.І.Яворницькому вдалось добре облаштувати власний будинок, який, за висловом українського поета і громадського діяча М.Т.Рильського, становив «справжній музей в мініатюрі». Гості, потрапивши туди, зачаровувались гарним інтер'єром, із картинами запорожців, що супроводжували вченого протягом усього життя[23].

Вчений не вирізнявся міцним здоров'ям, а тому у світі речей Д.І.Яворницького були часто присутніми ліки з пляшечками та коробочками. Вони стали необхідним елементом повсякденного життя дослідника

[19] Яворницький Д.І. За чужий гріх. С.216-217; Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип.4. С.166.
[20] Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип.4. С.31.
[21] Там само. С.42.
[22] Там само. С.44.
[23] Рильський Максим. Запорозький характерник // Чабан М. Сучасники про Яворницького. С.74.

старовини. Траплялися випадки, коли речі відігравали в житті Дмитра Яворницького злий жарт. Так, з листа до Я.П.Новицького від 23 грудня 1884 р. можна дізнатися, що, перебуваючи у вагоні потяга на шляху до Москви, Дмитро Іванович випадково вночі став на свій же чемодан, втратив рівновагу, упав і поламав ліву руку[24].

Інколи хвороби спричинялися браком грошей та одягу. Так, узимку 1886 р. в помешкання Д.І.Яворницького проникли крадії, які зробили таке спустошення майна вченого, що він «залишився зовсім без копійки і без плаття». Тоді в Петербурзі настали холоди, і Дмитро Іванович підхопив жорстоку нежить та прохворів упродовж трьох тижнів[25].

Хвороби помітно обмежували творчу й життєву активність Д.І.Яворницького, приковували його до ліжка. «Приїхавши із Петрограда до Москви, – писав Дмитро Іванович К.О.Білиловському в листі від 20 січня 1898 р., – я дуже заслаб і тепер ще з ліжка не піднімаюсь». Такі ж побутові обставини спостерігаються і в листі Д.І.Яворницького до К.О.Білиловського із Петербурга в Катеринослав від 22 лютого 1906 р.: «Руки, ноги, голова, живіт – усе не хоче мені служити і все так і тягне мене до ліжка, до канапи, до подушки. Часто так тяжко, що взяв би згорнув руки та й усе… Ось і тепер вожу пером по листку, а голова сама від себе так і хилиться до столу»[26]. Відтак кімната і ліжко усамітнювали Д.І.Яворницького на цілі тижні.

Але музейні скарби були для Д.І.Яворницького сенсом життя. Так, у листі до української артистки та культурно-громадської діячки Н.М.Дорошенко від 27 березня 1916 р., написаному у скрутні часи Першої світової війни, він зазначав: «Я ладен був би і зовсім утікти з музея, так через нього ж тільки й живу на світі»[27].

А скільки мужності й хоробрості було в Д.І.Яворницького, коли обставини потребували захисту безцінного музейного майна. Яскравим прикладом цьому є епізод його драматичного протистояння періоду революції і громадянської війни з махновцями, які увірвалися до музею і погрожуючи розстрілом, вимагали від директора установи винести коштовності, зокрема золоту чашу і хрест. Д.І.Яворницький виявив велику мужність і навіть під загрозою смертельної розправи не віддав зухвалим «експропріаторам» музейне золото[28].

Проте інколи траплялося так, що навіть Д.І.Яворницький не міг зберегти цілісний світ музейних речей. 5 вересня 1922 р. озброєні бандити

[24] Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип.4. С.34, 158.
[25] Там само. С.103.
[26] Там само. С.35, 43.
[27] Там само. С.70, 436.
[28] Хорошун А. Раритети для професора // Чабан М. Сучасники про Яворницького. С.80.

здійснили зухвалий напад на музей і забрали 768 золотих і срібних речей. Тим самим Д.І.Яворницькому було нанесено «жорстоку, непоправну і невиліковну рану», від якої душа вченого «втратила всяку радість і веселість». До всього цього директора музею підступно обвинуватили в організації крадіжки з метою передачі музейних скарбів за кордон петлюрівцям… 10 грудня 1926 р. Д.І.Яворницький повідомляв І.Ю.Рєпіну, що в останні роки злочинці тричі влаштовували крадіжки музейних експонатів, чим, за словами Дмитра Івановича, «убили мене і морально, і фізично»[29].

Музейний речовий світ був для Д.І.Яворницького не тільки уособленням цікавої професії, сумлінної служби, а й органічним способом життя. Цілком закономірно, що і його власний будинок за своєю сутністю представляв не просто житлове помешкання, а справжній музейний універсум. Так, за свідченням письменника А.Палея, який якось побував у Д.І.Яворницького вдома, одноповерховий будинок ученого майже весь заставлений речами з розкопок, яких було чи не більше, ніж у музеї. Адже музейне приміщення вже не могло вмістити всіх скарбів старожитностей[30].

Як згадував фактичний секретар «козацького батька» М.Костюк про останнє десятиліття життя академіка, в робочому кабінеті Дмитра Івановича на письмовому столі стояла фотографія професора О.О.Потебні – учителя вченого. По кутках кабінету розташувалися шафи з бібліотекою, а на стінах у хронологічному порядку вишукалися дбайливо виставлені портрети всіх українських гетьманів та кошових отаманів. Біля інкрустованої перламутром шафи стояли високі стоси до 60 000 карток словника української мови, над яким дослідник працював усе життя. У світлиці розташувалося піаніно, картина відомого художника М.Самокиша. В їдальні стояли буфети, стіл, а на стіні – дві ікони Ісуса Христа та Діви Марії, в українських вишиваних одіяннях[31].

За згадками А.Костенка, який відвідав будинок Д.І.Яворницького десь у першій половині 1930-х рр., його «величенька продовгувата кімната захаращена полицями з книгами та шафами з картотеками, рукописами тощо». У віці 78 років академік демонстрував величезну працездатність, просиджуючи над рукописами по 16-18 годин. З великим задоволенням Дмитро Іванович розповідав і показував багато дуже цікавих речей, зокрема унікальні літографії, гравюри, книги, нерідко з дарчими написами видатних

[29] Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип. 4. С.202, 203, 204, 366.
[30] Палей Абрам. Зустріч з Еварницьким // Чабан М. Сучасники про Яворницького. С.69.
[31] Костюк Микола. Поруч з Яворницьким. Спогади писаря козацького батька / упоряд., передмова та примітки М.Чабана. Дн-ськ, 2008. С.26-27.

авторів: М.Костомарова, П.Куліша, Д.Мордовця, П.Чубинського, Я.Щоголіва та ін. В чому ж ряді незабутніх речей була й фотографія Лесі Українки з дарчим написом Д.І.Яворницькому про зустріч у далекому Єгипті[32].

Козацькі образи були зримо присутні в будинку вченого – від художнього полотна з Тарасом Бульбою та його синами, розміщеного на стіні у передпокої, до скрині із головою вусатого запорожця на віку… В кабінеті Д.І.Яворницького висіло безліч фотографій з підписами славетних людей, стояв дерев'яний стілець-напівкрісло (академік вважав, що м'які меблі – це «панські витребеньки», до того ж шкідливі для здоров'я) перед столом з мармуровою дошкою.

Незабутні враження справляли й численні, масивні годинники з колекції господаря, про що залишив згадку письменник Г.Тушкан: «Долинув гучний, надтужний, з переливами звук – і весь дім заповнив мелодійний передзвін… З першим ударом старовинного годинника пролунав другий, третій. Обізвалися й інші дзиґарі. Почувся «малиновий» дзвін, «срібний» – і відлуння найрозмаїтіших відтінків. Били механізми, що стояли в різних кімнатах, часом по двоє-троє разом, вибовкували не водночас, а з перервами, щоб не заглушили одне одного». А Д.І.Яворницький сидів зачарований: «Люблю слухати час»[33].

Особливість уподобань Дмитра Івановича полягала в тому, що у своєму житті із надзвичайною прив'язаністю і любов'ю до речей старовини вчений ніколи не керувався виключно матеріальними принципами, не ставив їх на перше місце у своїй діяльності. У листі до фольклориста, літературознавця, архівіста, археографа та педагога В.В.Данилова від 21 квітня 1939 р. Д.І.Яворницький згадував про те, що носився «точно на крилах», розшукуючи все найцінніше для науки та мистецтва, комплектуючи експонатами музей ім. О.М.Поля і скаржився на те, що вже шість років відсторонений від улюбленої справи. Проте невтомний дослідник навіть у ці часи не опускав руки, систематизуючи етнографічні та лексичні матеріали[34].

Таким чином, світ речей посідав помітне місце в житті та діяльності Д.І.Яворницького. За своєю внутрішньою сутністю і зовнішньою формою це були пам'ятки археології та етнографії, архівної справи та археографії, мови та літератури, образотворчого мистецтва та фотографії, повсякденного

---

[32] Костенко Анатоль. В гостях у характерника Січі Запорізької // Чабан М. Сучасники про Яворницького. С.139, 141.

[33] Рильський М. Запорозький характерник. С.74; Тушкан Г. «Багатий скарб не золотом». С.54, 56.

[34] Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип.4. С.66, 434.

побуту. Ця речі складали цілісність, будучи виявом різноманітної інтелектуальної праці вченого, його особистого характеру, уподобань і мрій. У світі речей Д.І.Яворницького сходилися його професійні, громадянські та приватні пріоритети, сутність яких полягала у послідовному й безкорисному служінню українській національній науці та культурі, своєму народові.

NOTA BENE: ГЕОСПАЦИАЛИЗМ

Дмитрий Замятин
Москва

Геоспациализм и сопространственность: методологические основания формирования территориальных идентичностей

Пространство и цивилизация: к проблеме генезиса спациализма

Есть, по крайней мере, несколько сквозных содержательных тем, как бы прошивающих всю «ткань» концептуальных представлений о взаимодействии географического пространства и цивилизаций. Среди них можно выделить темы локального знания (локальных знаний)[1], феноменологии культурных ландшафтов[2], адаптации представителей какой-либо цивилиза-

[1] Мосс М. Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии / Пер. с франц. М., 1996; Леви-Строс К. Структурная антропология / Пер. с франц. под ред. и с примеч. Вяч. Вс. Иванова; Отв. ред. Н.А. Бутинов и Вяч. Вс. Иванов. М. Гл. ред. восточной литературы, 1985; Он же. Печальные тропики. Львов, М., 1999; Он же. Путь масок. М., 2000; Он же. Первобытное мышление. М., 1994; Линч К. Образ города. М., 1982; Бурдье П. Практический смысл. СПб., 2001; Он же. Социальное пространство: поля и практики. СПб., 2005; Гирц К. Интерпретация культур. М., 2004; Geertz C. Local knowledge. New York: Basic Books, 1983.

[2] Степун Ф.А. Сочинения. М., 2000. С. 804-807; Муратов П.П. Образы Италии. Т. I-III. М., 1993-1994; Он же. Ночные мысли. М., 2000; Фор Э. Дух форм. СПб., 2002; Ортега-и-Гассет Х. Камень и небо. М., 2000; Эйзенштейн С.М. Неравнодушная природа. Тт. 1-2. М., Музей кино, 2004, 2006; Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью. Ч. 3. М., 2006. С. 191-205; Голд Дж. Психология и география: Основы поведенческой географии / Авт. предисл. С.В. Федулов. М., 1990;

ции в чуждом им культурно-географическом пространстве или же в культурно-географическом пространстве, которое в ментальном плане необходимо освоить, «обжить», либо «присвоить» (проблема локальной цивилизационной идентичности в широком смысле[3]). В каждой из описанных парадигм эти темы, в той или иной степени, могут быть изучены и репрезентированы; другое дело, что сам характер интерпретации тем, а также полученные результаты могут довольно сильно различаться – в том числе и потому, что сами исследователи могут относиться к различным локальным цивилизациям с их специфическими культурными, ментальными и научными традициями и установками[4].

Вкратце попытаемся описать в разных методологических ракурсах постановки выделенных тем. Если *проблематика локальных знаний*

Подорога В. А. Выражение и смысл: Ландшафтные миры философии. М., 1995; Вульф Л. Изобретая Восточную Европу: карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения. М., 2003; Каганский В. Культурный ландшафт и советское обитаемое пространство. М., 2001; Лавренова О.А. Культурный ландшафт: семантика культурно-географических взаимодействий // Известия РАН. Серия географическая. 2003. № 3. С. 114-121; Foucault M. Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977 / Ed. by G. Gordon. Brighton, Sussex: Harvester Press, 1980. P. 63-77; Tuan Yi-Fu. Space and place: The perspective of experience. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1977; Soja E.W. Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social theory. London: Verso, 1990; Schama S. Landscape and Memory. New York: Vintage Books, 1996; Jackson J.B. Landscape in Sight: Looking at America / Ed. by H.L. Horowitz. New Haven and London: Yale University Press, 1997; Imperial Cities: Landscape, Display and Identity / Ed. by F. Driver and D. Gilbert. Manchester: Manchester University Press, 1999; Tuan Yi-Fu Perceptual & Cultural Geography // Annals of the Association of American Geographers. 2003. Vol. 93. No. 4. P. 878-881 и др.

[3] См., например: Рашковский Е.Б., Хорос В.Г. Проблема «Запад—Россия—Восток» в философском наследии П.Я. Чаадаева // Восток—Запад. Исследования. Переводы. Публикации. Вып. 3. М., 1988. С. 110-143; Барабанов Е.В. Русская философия и кризис идентичности // Вопросы философии. 1991. № 8. С. 102-116; Гройс. Б. Поиск русской национальной идентичности // Там же. 1992. № 1. С. 52-60; Он же. Россия как подсознание Запада (1989) // Он же. Искусство утопии. М., 2003. С. 150-168; Щукин В.Г. Культурный мир русского западника // Вопросы философии. 1992. № 5. С. 74-87; Мильдон В.И. «Земля» и «Небо» исторического сознания // Там же. С. 87-100; Кантор В.К. Русский европеец как явление культуры (философско-исторический анализ). М., 2001; Рашковский Е. Б. Профессия — историограф. Материалы к истории российской мысли и культуры XX столетия. Новосибирск, 2001; Он же. Осознанная свобода: Материалы к истории мысли и культуры XVIII-XX столетий. М., 2005; Цымбурский В.Л. Остров Россия. Геополитические и хронополитические работы. 1992-2006. М., 2007; Фишман О.Л. Китай в Европе: миф и реальность (XIII-XVIII вв.). СПб., 2003; см. также: Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия: Учеб. пособие для студентов вузов / Сост., ред. и вступ. ст. Б.С. Ерасов. М., 1998.

[4] См., например: Castree N. Commodity fetishism, geographical imaginations & imaginative geographies // Environment and Planning A. 2001. Vol. 33. P. 1519-1525.

достаточно уверенно формулируется и исследуется в рамках всех трёх геоцивилизационных подходов (в рамках геодетерминизма более «приземлённо», с большей вероятностью на примерах материальной культуры; в рамках геопоссибилизма – с бóльшим акцентом на вероятностность и методическую гибкость, вариативность самого характера локальных знаний; в пределах геоспациализма – в сторону большего внимания к цивилизационно-пространственному переносу и диффузии, а также к трансформациям самих локальных знаний в зависимости от географической динамики цивилизаций), то *тема феноменологии культурных ландшафтов* может интерпретироваться в разных методологических традициях столь отличным образом, что её видоизменения и теоретические постановки могут привести к взаимному культурному непониманию. Тем не менее, и здесь можно нащупать некий общий «нерв» темы, а именно роль и соотношение материальной и духовной культуры, артефактов и ментифактов, обыденных представлений и представлений «высокой» культуры в становлении конкретных культурных ландшафтов. Наконец, проблематика культурного и цивилизационного наследия, вполне корректно артикулируемая во всех методологических подходах, оказывается наиболее эффективной в своих теоретической и прикладной постановках как раз в рамках динамически и расширенной понимаемой феноменологии культурных ландшафтов, вбирающей в себя актуальные на данный момент когнитивные достижения и геодетерминизма, и геопоссибилизма, и геоспациализма.

Тема цивилизационной локальной идентичности оказывается на поверку наиболее многогранной, наиболее объёмной, поскольку глубоко затрагивает онтологическую суть описанных ранее методологических дискурсов. Проблематика свой/чужой (инвариант оппозиции цивилизация/варварство) всегда актуализируется принадлежностью к месту, территории, ландшафту; эта принадлежность может маркироваться по-разному и различными способами в зависимости от конкретной культуры и цивилизации. Понимая, что само понятие цивилизации есть безусловный научный и идеологический конструкт, оказавшийся достаточно эффективным в определённую историческую эпоху, можно предположить, что понятие локальной идентичности как бы увеличивается посредством «цивилизационной лупы», выходит на первый план благодаря широким возможностям пространственного представления и воображения цивилизационной идентичности.

Так или иначе, проблематика геопространства и геопространственного воображения принуждает, обязывает мыслить цивилизации образами, представлять их ключевыми образами, формирующими динамично меняющиеся, возрастающие в своём значении и уменьшающиеся

цивилизации-образы, чья символика, семиотика, феноменология может в достаточно серьёзной степени опираться на онтологически понимаемый цивилизационный статус места, территории, ландшафта. Здесь геоспациализм фактически смыкается, «по спирали», в идеологическом отношении с географическим детерминизмом, делая «полный поворот кругом», и становясь, в известной мере, «образно-географическим детерминизмом», в рамках которого локальные цивилизации практически полностью самоопределяются соответствующими системами специфических географических образов. Цивилизации-образы, будучи в своём ментальном генезисе пространственно расширяющимися, «выталкивают наверх», в актуальное дискурсивное поле проблематику пространственного воображения и пространственной (локальной, региональной) идентичности[5]; в свою очередь, пространственное воображение «цивилизуется», активно работая в границах задаваемых концептом цивилизации идеологических, культурных и научных форматах.

[5] См.: Вирт Л. Локализм, регионализм и централизация // Логос. 2003. № 6. С. 53-67; Роккан С., Урвин Д.В. Политика территориальной идентичности. Исследования по европейскому регионализму // Там же. С. 117-133; Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. М., 2004; Аттиас Ж.-К., Бенбасса Э. Вымышленный Израиль. М., 2002; Региональное самосознание как фактор формирования политической культуры в России (материалы семинара). М., 1999; Китинг М. Новый регионализм в Западной Европе // Логос. 2003. № 6. С. 67—117; Крылов М. Структурный анализ российского пространства: культурные регионы и местное самосознание // Культурная география / Науч. ред. Ю.А. Веденин, Р.Ф. Туровский. М., 2001. С. 143-171; Он же. Теоретические проблемы региональной идентичности в Европейской России // Гуманитарная география. Научный и культурно-просветительский альманах. Вып.1. М., 2004. С.154-165; Он же. Региональная идентичность в историческом ядре Европейской России // Социологические исследования. 2005. №3. С. 13-23; Кувенева Т.Н., Манаков А.Г. Формирование пространственных идентичностей в порубежном регионе // Социологические исследования. 2003. №7. С. 77-89; Сверкунова Н.В. Региональная сибирская идентичность: опыт социологического исследования. СПб., 2002; Возвращённые имена: идентичность и культурный капитал переименованных городов России. Проектные материалы под ред. А.С. Макарычева. Нижний Новгород: IREX и «Профессионалы за сотрудничество», 2004; Bassin M. Inventing Siberia: Visions of the Russian East in the Early Nineteenth Century // The American Historical Review. 1991. Vol. 96. № 3. P. 763-794; Geography and National Identity / Hooson D. (Ed.). Oxford, Cambridge (Mass.): Blackwell, 1994; Ayers E.L., Limerick P.N., Nissenbaum S., Onuf P.S. All Over the Map: Rethinking American Regions. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1996; Ely C. This Meager Nature: Landscape and National Identity in Imperial Russia. Decalb, Illinois: Nothern Illinois University Press, 2002 и др.

Пространственность и телесность: первичные исторические эпохи

Выделим в самом общем виде три исторические эпохи, характеризующиеся своими устойчивыми дискурсами пространственности. При этом заметим, что данные дискурсы тесно взаимосвязаны с соответствующими дискурсами телесности. В нашем понимании, образы и понятия тела и пространства переплетаются, взаимопроникают, являются в той или иной степени диалектическими подобиями друг друга. Сразу оговоримся: во-первых, такая онтологическая ситуация характерна, с нашей точки зрения, только для пучка западных цивилизационных дискурсов; во-вторых, аналитика и выявление дискурсивных отношений тела и пространства в различные эпохи оказывается главным критерием обособления этих эпох. Иначе говоря, эволюция пространственности в её западных интерпретациях оказывается в то же время эволюцией пространственно воображаемой или не воображаемой телесности.

Итак, первая дискурсивная эпоха охватывает в историческом плане античность и средневековье – при всех разнообразных различиях этих долговременных исторических периодов. Данную эпоху можно назвать *эпохой телесного пространства* – образ тела в начале эпохи практически еще тождествен образу пространства, онтологически вся пространственность как бы заключена в плотной телесности, и эта ситуация очень медленно меняется к концу западного средневековья.

Вторая дискурсивная эпоха чётко маркируется европейским Возрождением и постепенно «размывается» в Век Просвещения, не имея здесь точных временных границ (примерно, конец XVIII – начало XIX века). Мы можем назвать её *эпохой дистанцированной пространственности*; суть этой эпохи – в попытке увидеть всякое тело как бы издалека, извне, «на дистанции». Естественно, что именно в это время активно разрабатываются и создаются различные способы видения и воображения тел в пространстве (это касается как непосредственного развития оптики, детальной разработки живописной перспективы, так и различного рода метафизических систем и дискурсов).

Начало третьей дискурсивной эпохи коренится, по-видимому, в первой половине XIX века, хотя отдельные признаки её формирования можно отнести уже ко второй половине XVIII века. Соответственно, её конец мы также не можем точно датировать, предполагая, что она до сих пор длится, сильно теряя, однако, в содержательности и интенсивности тех онтологически-пространственных процессов, которые её определяют. Это время можно обозначить как эпоху «географической», или географизированной телесности. Основной «нерв» эпохи состоит в превращении любого тела в

своеобразный картографический «макет»; тело абсолютизируется как формальная геопространственная модель, так или иначе, всегда обладающая точными координатами, и тем самым фиксирующаяся в «потоке» времени, или времён. Тело, наконец, чётко размещается в пространстве, но само пространство в своём бытии пока не проникается телом. Строго говоря, данная эпоха примерно совпадает по своим хронологическим рубежам со зрелым Модерном.

Ключевой проблемой выделенной нами третьей эпохи является кризис традиционных способов видения, воображения и мышления пространства. Этот когнитивный и онтологический кризис возникает, по-видимому, уже во второй половине XIX века, и связан он, очевидно, с недостаточной эффективностью дискурсов ментального картографирования тела и телесности. Именно в данную эпоху оказывается необходимым понятие сопространственности, "призванное" фактически заполнить онтологический провал между пространством тела и телом пространства. Кризис к началу XXI века не был преодолен; его основные черты мы попытаемся описать несколько позже более подробно.

Если попытаться дать предварительную свёртку, умозрительную схему, генерализированный образ краткого содержания оконтуренных нами онтологически-пространственных эпох, то онтологическую динамику пространственных образов можно выразить через проблематику тела, воображаемого посредством пространства. В первую выделенную нами эпоху тело воображается и мыслится как *тело-в-себе*, тело есть имманентное само себе пространство. Во вторую эпоху тело воображается в основном как *тело-вне-себя*, трансцендирующее, выносящее себя за пределы собственных границ с помощью подробно разрабатываемых способов, дискурсов пространственного видения. Наконец, в рамках третьей эпохи рождается тело современное, *тело-для-себя*, однако этот онтологический процесс постоянно осложняется кризисом дискурсивных схем пространственного воображения.

Земное пространство как географическое: онтологический поворот

Сосредоточим внимание собственно на проблеме синтеза различных дискурсов, разрабатываемых, так или иначе, по ходу всех эпох. Возникает естественный вопрос: как образ и понятие геоспациализма могут помочь в описании и характеристике проблемы? К этому вопросу примыкает другой: причём тут география и приставка *гео-* в слове «геоспациализм»?

На наш взгляд, ключевая проблема онтологии пространственности – в ментальном и когнитивном разрыве между восприятием и воображением.

Воспринимаемое пространство не может быть воображаемым непосредственно; необходимо какое-либо когнитивное опосредование. Это не означает, что воображение определённого (наблюдаемого) пространства не зависит от непосредственного восприятия. Суть дела состоит в том, что пространственное воображение должно так или иначе быть дистанцированным от восприятия; данный процесс требует соответствующих когнитивных «инструментов». Иначе говоря, тело нуждается в воображении пространства как опосредовании самого себя, однако это воображение натыкается в своих попытках на невозможность представления характеристик конкретного восприятия вне психофизиологических границ своего «тела-хозяина».

Существенным шагом на пути к решению очерченной нами проблемы стало быстрое методологическое развитие географии в XIX – начале XX века, основанное, естественно, на мощной эмпирической базе, собранной и классифицированной в ходе Великих географических открытий. Мы не будем касаться успехов западной картографии, позволивших наглядно и довольно эффективно представить земное пространство с помощью специально разработанных проекций. Более важным в нашем контексте представляется другое: в течение указанного периода география сумела создать новую концепцию – хорологическую (прежде всего усилиями двух немецких ученых – К. Риттера и А. Геттнера), в рамках которой любое земное тело могло мыслиться и воображаться как географическое с соответствующими картографическими репрезентациями. Этот процесс можно назвать “опространствлением” географии, с другой точки зрения можно говорить о тотальной географизации земного пространства. Становясь *гео-графическим*, пространство автоматически обретает теперь чёткие координаты в любой своей точке – это означает также, что любое земное тело, находясь в географическом пространстве, может достаточно успешно воображаться, картографироваться, будучи вполне автономным по отношению к его непосредственному восприятию.

Итак, именно современная география в том виде, в каком она сложилась в течение XIX – начале XX века, стала, на наш взгляд, тем когнитивным фундаментом, на котором оказалось возможным мыслить тело как географический образ. Несомненно, сама география оставалась и до сих пор остаётся наукой по преимуществу позитивистского образца (в этом смысле она до настоящего времени остаётся во многом пока “бессознательным” или “подсознанием” по отношению к проблематике целенаправленного осознания и ментального конструирования географических образов); тем не менее, она обеспечила возможность онтологического поворота в понимании пространственности. Исходя из этого методологического факта, мы можем

говорить именно о *гео*спациализме, полагая, что эти образ и понятие достаточно эффективно характеризуют роль собственно географического пространства в формировании ключевых дискурсов пространственного воображения.

Если кратко резюмировать, то можно сказать: кардинальные онтологические трансформации в воображении пространства связаны, прежде всего, с осмыслением земного пространства как географического. Этот процесс характеризуется постепенным сложным переходом от собственно пространственных образов к географическим образам. Под географическими образами в данном случае мы понимаем определённую стадию онтологического развития пространственных образов. В свою очередь, географические образы выступают здесь как пространственные образы, дистанцированные, репрезентированные и отрефлексированные в культуре, взятой исключительно типологически – в нашем случае это культура позднего Модерна. Сами процессы формирования географических образов нами пока не объясняются, их каузальность остаётся под вопросом. Тем не менее, в самом общем плане предполагается, что эта образно-географическая каузальность прямо вытекает, следует из методологического понимания сопространственности – к чему мы позднее также вернёмся.

Геоспациализм: возникновение и развитие

Предпосылки к формированию той научной парадигмы, которую можно назвать *геоспациализмом*, начали возникать и развиваться в последней четверти XX – начале XXI в. По всей видимости, понятия постмодерна и глобализации являются необходимыми коррелятами понятия геоспациализма, однако геоспациализм понимается здесь одновременно и у́же, и шире, нежели два первых, более устоявшиеся понятия. Применительно к рассматриваемой проблематике, в узком смысле, геоспациализм обозначает столь сильное и очевидное цивилизационное и культурное дистанцирование и опосредование понятий географического фактора и географического пространства, что, по сути дела, теряет смысл сам вопрос о роли географического фактора в генезисе и динамике цивилизаций – можно сказать, географическое пространство само по себе оказывается в некотором роде ментальным продуктом определённой цивилизации, оперирующей свойственными ей географическими образами[6]. Это не

[6] Замятин Д.Н. Геокультура: образ и его интерпретации // Социологический журнал. 2002. № 2. С. 5-13; Он же. Геокультура и процессы межцивилизационной адаптации: стратегии репрезентации и интерпретации ключевых культурно-географических образов // Цивилизация. Восхождение и слом. Структурообразующие факторы и субъекты

значит, что в рамках подобной парадигмы нельзя говорить об адаптации локальных цивилизаций к конкретным природно-климатическим условиям и географическому положению; речь, как правило, идёт о том, что всякая локальная цивилизация уже в своём генезисе невозможна без первоначальных и присущих только ей специфических пространственных представлений, в которых уже присутствуют «коды» такой адаптации.

В широком смысле под геоспациализмом понимается идеологический, цивилизационный, культурный переход к пространственным формам воспроизводства основных видов человеческой деятельности, причём и человеческое мышление само по себе начинает переходить к специфическим образам пространства, репрезентирующим и интерпретирующим внешне очевидные процессы развития культур и цивилизаций[7]. Начало этого перехода можно проследить, по крайней мере, с эпохи Возрождения; решительный поворот к развёртыванию основных форм и выражений геоспациализма можно отнести примерно к 1900-1930-м гг., когда резко активизировавшиеся процессы политическо-географической и политико-идеологической дифференциации сочетались с концептуальными «взрывами» в науке, искусстве, литературе, философии, в ходе которых проблематика пространства и его интерпретации выходит на первый план[8]. Не углубляясь

цивилизационного процесса. М., 2003. С. 213-256; Ср.: Санд Э. Ориентализм. Западные концепции Востока. М., 2006.

[7] Ср. по аналогии вполне марксистский подход к проблематике воспроизводства пространства: Lefebvre H. The Production of Space. Oxford: Blackwell, 1991.

[8] См., прежде всего: Флоренский П.А. Статьи и исследования по истории и философии искусства и археологии. М.: 2000; Он же. Соч. в 2-х т. Т. 2. У водоразделов мысли. М., 1990. С. 43-109; Он же. Иконостас: Избранные труды по искусству. Спб., Русская книга, 1993. С. 283-307; Ухтомский А.А. Доминанта. СПб., 2002; Панофский Э. Перспектива как «символическая форма». Готическая архитектура и схоластика. СПб., 2004; Хайдеггер М. Бытие и время / Пер. с нем. В.В. Бибихина. М., 1997; Генон Р. Избранные сочинения: Царство количества и знамения времени. Очерки об индуизме. Эзотеризм Данте. М., 2003. С. 32-39, 135-145; Он же. Символика креста. М., 2004; Юнгер Э. Рабочий. Господство и гештальт. СПб., 2000; Беньямин В. Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости. М., 1996; Арто А. Театр и его двойник. М., 1993; Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе // Он же. Вопросы литературы и эстетики. М., 1975. С. 234-408; Он же. Эстетика словесного творчества. М., 1986; Органика. Беспредметный мир природы в русском авангарде XX века. М., 2000 и др. В живописи это – возникновение и развитие кубизма, футуризма, супрематизма, конструктивизма; творчество Пикассо, Кандинского, Шагала, Малевича, Филонова, группы «Зор-вед» (М. Матюшин и его последователи). В музыке прежде всего – Шёнберг. В кино – творчество С. Эйзенштейна, Л. Бунюэля; в фотографии – творчество Э. Атже, А. Родченко; в архитектуре – произведения Ф.Л. Райта и К. Мельникова. В литературе – произведения Пруста, Кафки, Джойса, Платонова. Отдельного рассмотрения в контексте геоспациализма заслуживают такие социокультурные феномены, как русский авангард и сюрреализм. Естественно,

в подробное рассмотрение генезиса и содержания геоспациализма, взятого в широком смысле, стоит лишь отметить, что основные концептуальные членения современной географии и её дисциплинарная матрица как раз и начали «отвердевать» в первой половине XX в.[9]; в этом смысле можно говорить, что фундаментальная проблематика современной географии есть порождение решительного цивилизационного поворота к геоспациализму, и в то же время она может фиксироваться как одна из его существенных черт и проявлений.

Возвращаясь к вопросу о геоспациализме, взятом в узком смысле, применительно к контексту взаимодействия цивилизации и географического пространства, следует остановиться на трёх основных моментах. Первый из них формулируется как проблема методологических «ножниц», связанная с содержательными и формальными различиями в репрезентации и интерпретации географических образов какой-либо цивилизации между внешним наблюдателем/исследователем (он может быть современником, но может жить и гораздо позже, в эпоху, когда данная цивилизация исчезла, перестав себя воспроизводить и оставив лишь материальные и ментальные следы и остатки своей деятельности) и представителями самой цивилизации или же материальными и духовными памятниками древней цивилизации, благодаря которым могут быть реконструированы её доминирующие географические образы[10]. В такой когнитивной ситуации можно говорить о транзитных,

---

что всех упомянуть здесь невозможно, я концентрирую внимание на наиболее важных явлениях и авторах в рамках данной темы.

[9] См.: Джеймс П., Мартин Дж. Все возможные миры. М., 1988. Примерно в это же время происходит теоретическое оформление хорологической концепции в географии, зародившейся в первой половине XIX века и ставшей одной из наиболее влиятельных географических концепций, начиная с 1920-х гг. до настоящего времени, см.: Риттер К. Идеи о сравнительном землеведении // Магазин землеведения и путешествий. Географический сборник, издаваемый Николаем Фроловым. Т. II. М., 1853. С. 353-556; Геттнер А. География. Ее история, сущность и методы. / Пер. с нем. Е.А. Торнеус; Под ред. Н. Баранского. Л.; М., 1930; Замятин Д.Н. Методологический анализ хорологической концепции в географии // Известия РАН. Серия географическая. 1999. № 5. С. 7-16.

[10] См., например: Классический фэншуй: Введение в китайскую геомантию. СПб., 2003; Гране М. Китайская мысль. М., 2004; Франкфорт Г., Франкфорт Г.А., Уилсон Дж., Якобсен Т. В преддверии философии. Духовные искания древнего человека. М., 1984; Кэмпбелл Дж. Мифический образ. М., 2002; Кнабе Г.С. Историческое пространство и историческое время в культуре Древнего Рима // Культура Древнего Рима. Т. II. М., 1985. 108-167; Топоров В.Н. Эней — человек судьбы. К «средиземноморской» персонологии. Ч. I. М., 1993; Ошеров С.А. Найти язык эпох (от архаического Рима до русского Серебряного века). М., 2001; Подосинов А.В. Ex oriente lux! Ориентация по странам света а архаических культурах Евразии. М., 1999; Он же. Символы четырех евангелистов: Их происхождение и значение. М., 2000 и др.

переходных географических образах гибридного характера, содержащих интерпретации географического пространства исчезнувшей или чужой цивилизации – так, как они возможны с точки зрения представителя другой цивилизации. В любом случае, в методологическом плане геоспациализм предполагает существование и развитие медиативных межцивилизационных пространств с гибкой ментальной структурой, позволяющей фиксировать, изучать и использовать одновременно географические представления, образы, символы различных культур и цивилизаций.

Второй момент следующий: в рамках геоспациализма всякая локальная цивилизация мыслится как пространственно расширяющаяся – причем даже не только и не столько политически (хотя это происходит часто[11]), сколько экономически и культурно, когда образцы и стереотипы определённого цивилизационного поведения, конкретные цивилизационные установки (часто опирающиеся на сакральные представления и господствующую религию) постепенно выходят за границы своего первоначального распространения (цивилизационного ядра) и, приобретая различные модификации, начинают проникать в переходные межцивилизационные зоны (зачастую «переформатируя» их), а иногда и в сферы традиционного культурного влияния других локальных цивилизаций[12]. Этот процесс может управляться и контролироваться лишь частично, поскольку ментальные продукты самостоятельной, сформировавшейся цивилизации обладают, как правило, определённой пространственной синергией – они могут быть потенциально востребованы в каком-либо регионе, территории, испытывающих своего рода культурно-цивилизационный «дефицит» или цивилизационный «голод». Так или иначе, локальные цивилизации потенциально чаще всего тяготеют к пространственной экспансии (несмотря на возможные периоды и эпохи сознательной политической изоляции – как, например, Япония в эпоху Токугава – тем более что такая изоляция по разным обстоятельствам никогда не может быть полной[13]), причём подобная экспансия может быть выражена

[11] См. классические образцы подобного «геомессианства» на примере США: История США. Хрестоматия. М., 2005; один из наиболее ярких образцов: Шурц К. Предопределённая судьба (1893) // Там же. С. 116-129.

[12] Как правило, это очень ярко может отражаться в классических путевых записках и описаниях путешествий, когда путешественник в ходе своего путешествия попадает в совершенно иную культурную и цивилизационную среду. В качестве примера см.: Дарвин Ч. Путешествие натуралиста вокруг света на корабле «Бигль». Изд-е 3-е. М.: Мысль, 1975; Кюстин А. де. Россия в 1839 году. В 2 т. М., 1996. См. также очень интересную исследовательскую постановку: Холландер П. Политические пилигримы (путешествия западных интеллектуалов по Советскому Союзу, Китаю и Кубе 1928-1978). СПб., 2001.

[13] См., например: Кин Д. Японцы открывают Европу. 1720–1830. М., 1972.

соответствующими географическими образами, как бы упаковывающими, представляющими и продвигающими исходную цивилизацию на её новые пространственные рубежи.

Третий момент акцентирует наше внимание на проблеме геопространственной относительности локальных цивилизаций. В рамках геоспациализма пространство любой цивилизации может быть адекватно представлено не столько традиционно-картографически, сколько образно-географически, то есть с помощью целевых системных срезов-построений ключевых цивилизационно-географических образов (образно-географических карт[14]), которые также, в свою очередь, могут быть представлены как пространственные конфигурации. Такая ментальная многомерная «картография» предполагает фрактальный характер обычных, устоявшихся, традиционных цивилизационных границ, часто совпадающих с политическими границами[15]; цивилизация в геоспациальном контексте – это, скорее, пространственный образ геопространства, выделяющего себя наиболее репрезентативными культурными, социальными, экономическими, политическими маркерами, говорящими внешнему наблюдателю об очевидной, наглядной специфике конкретного воображения[16]. Иначе говоря, всякое локальное воображение, представляющее себя устойчивыми сериями и системами пространственно сконструированных и построенных образов, может рассматриваться как самостоятельная цивилизация; воображение, включившее в себя пространственность как онтологическое основание, есть безусловная цивилизация. В качестве примера можно отметить, что европейская цивилизация, вне всякого сомнения, может репрезентироваться различного рода ментальными маркерами, чьи физико-географические координаты могут относиться к государственным территориям России, Аргентины или Японии.

---

[14] Замятин Д.Н. Культура и пространство: моделирование географических образов. М., 2006. С.118-140.

[15] См.: Замятин Д.Н. Структура и динамика политико-географических образов современного мира // Полития. 2000. № 3 (17). С. 116-122; Он же. Географические образы мирового развития // Общественные науки и современность. 2001. № 1. С. 125-138; Он же. Геополитика образов и структурирование метапространства // Политические исследования. 2003. № 1. С. 82-103.

[16] Ср.: Андерсон Б. Воображаемые сообщества. М., 2001. О борьбе образов см. также: Грузински С. Колонизация и война образов в колониальной и современной Мексике // Международный журнал социальных наук. 1993. № 1. Май. Америка: 1492-1992. Исторические пути и детерминанты развития в их многообразии. С. 65-85.

Проект Модерна и геоспациализм: попытка идеологической интерпретации. Понятие сопространственности

Идеологический распад проекта модерна (modernity) – начало этого процесса стало очевидным уже к 1910—1920-м годам – привёл к возникновению довольно хаотических, слабо упорядоченных по отношению к друг другу политических, социальных, экономических полей, в рамках которых отдельные автономные сетевые конструкции и взаимосвязи опирались в своём развитии на автохтонные знаково-символические иерархии и пограничные ментальные маркеры[17]. Такая идеологическая ситуация привела в промежуточном социокультурном итоге к ментальным провалам, «пустотам», «трещинам», существующим между отдельными, фактически игнорирующими друг друга идеологическими дискурсами, чьи границы означают чаще всего только естественное убывание их социокультурного воздействия и влияния в зависимости от мощности идеологических источников и количественных и качественных характеристик аудитории (поля) данного дискурса, но не выход в пространство прямого или косвенного междискурсивного взаимодействия.

Прямым следствием подобной идеологической ситуации на протяжении всего XX века стало формирование множества воображаемых миров – со своими социокультурными нормами, правилами и дискурсивными образцами. Эти воображаемые миры-пространства первоначально развивались на базе традиционных представлений модерна – геокультурных, геополитических и геоэкономических[18]. Существенные онтологические противоречия между традиционной картиной мира модерна и множеством образов других социокультурных и ментальных пространств обнаружились, обнажились лишь к концу XX века, когда распалась искусственно поддерживавшаяся обеими противоборствующими сторонами биполярная политико-идеологическая система, дополнявшаяся образом стран Третьего мира (развивающихся стран).

[17] Ср., например, диаметрально идеологически противоположные дискурсы: Генон Р. Царство количества и знамения времени // Он же. Избранные сочинения: Царство количества и знамения времени. Очерки об индуизме. Эзотеризм Данте. М., 2003; Юнгер Э. Рабочий. Господство и гештальт. СПб., 2000; Беньямин В. Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости. М., 1996. См. также: Элиас Н. Общество индивидов. М., 2001; Смит Э.Д. Национализм и модернизм: Критический обзор современных теорий наций и национализма / Пер. с англ. А.В. Смирнова и др.; общ. ред. А.В. Смирнова. М., 2004.

[18] Классическое исследование на эту тему: Андерсон Б. Воображаемые сообщества. М., 2001.

Идеологический проект глобализации, который должен был заменить расшатанные устои мира модерна, оказался пока – к началу XXI века – не в состоянии “скрепить”, поддержать или же сохранить остатки единого, господствующего в большинстве региональных и локальных сообществ, дискурсивного пространства – несмотря на развитие таких мощных сопутствующих дискурсов и концепций, как постмодернизм, постколониализм и мультикультурализм, а также введение в социокультурные дискурсы глобализации понятия глокализации (Р. Робертсон). Основная когнитивная проблема проекта глобализации заключается в бессознательном (или же подсознательном) стремлении к достижению тех целей проекта модерна, которые – так или иначе – не были полностью достигнуты к началу XX века, хотя их достижение считалось в то время практически возможным, а социокультурные и экономические тенденции фиксировали наличие условий для их достижения (явление так называемой первоначальной глобализации конца XIX – начала XX века[19]). В связи с этим, некоторая архаичность проекта глобализации сказывается прежде всего в предположении о возможности социокультурной синхронизации развития совершенно различных пространств, регионов и территорий, которые, однако, конструируют, продуцируют свои, не связанные прямо с другими, образы и представления, распространяющиеся за пределы их собственных физико- и политико-географических границ[20].

Ментальная и образная множественность земных пространств может быть представлена понятием *сопространственности*, впервые предложенным ещё немецким консерватором-романтиком Мартином Мюллером[21]. Это понятие было вытеснено понятием *современности* и прочно забыто. Идеологическая ситуация начала XXI века способствует возрождению этого понятия и его потенциально активному использованию в целях выявления возможных условий когнитивного построения взаимодействующих междискурсивных и межцивилизационных пространств.

Интерпретация образа сопространственности связана с идеей о множественности и уникальности самих времён, развивающихся как бы внутри отдельных воображаемых пространств – будь то пространство западной или буддийской цивилизаций, пространство межцивилизационного

[19] См.: Синцеров Л.М. Длинные волны глобальной интеграции // Мировая экономика и международные отношения. 2000. № 5. С. 56-64; Он же. Эпоха ранней глобализации в истории мирового хозяйства // Вестник исторической географии. Вып. 3. М., 2005. С. 58-79.

[20] Culture, Globalization and the World-System. Contemporary Conditions for the Representation of Identity / Ed. by A.D. King. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997.

[21] Ионин Л.Г. Социология культуры: Путь в новое тысячелетие. М., 2000.

лимитрофа – например, Кавказа, – или же пространство какого-либо сетевого сообщества, физическое пребывание членов которого может фиксироваться совершенно различными точками/координатами традиционного географического пространства. Отдельные времена могут не сходиться и даже расходиться – как это происходит с временами западной и исламской цивилизаций; признание подобного феномена должно быть исходным топосом для ментального или социокультурного окончания проекта модерна и также – для конструирования нового идеологического проекта, ориентирующегося не на *со-временность*, но на *со-пространственность*. Именно переплетающаяся и взаимопроникающая сопространственность западной и исламской цивилизаций показывают всю анти-современность, несовременность или а-современность взаимодействия этих цивилизационных дискурсов, сохраняющих глубокие ментальные следы их сакрально-религиозных оснований.

Возможные решения охарактеризованной здесь проблемы могут быть найдены или быть сформулированы в рамках *геоспациализма* – методологического подхода, предполагающего, что онтологические статусы пространственности и её образных репрезентаций являются неотъемлемой частью любой общественной или социокультурной феноменологии; иными словами, определённое ви́дение и ощущение пространства локализуется в ментальном плане как «пучок» социокультурных образов, представляемых, как «реальность».

Сам процесс идеологического перехода от проекта модерна к новому проекту можно было бы назвать спациалистским, или геоспациалистским[22]. Суть данного перехода – в автоматическом и спонтанном столкновении различных в онтологическом плане дискурсов, работающих и развивающихся в совершенно различных цивилизационных и социокультурных временах. Эти идеологические столкновения ведут к неконтролируемому никем из каких-либо значимых социокультурных и политических акторов/групп/сообществ расширению самого дискурсивного пространства, становящегося полем активных сосуществующих воображений, чьи источники располагают автономными временами, а в пространственном отношении являются попросту размытыми или «размазанными» в силу изначально сетевых конструкций подобных пространств[23].

[22] Не путать с понятием спациализма (направление в искусстве XX века) – Д.З.
[23] Ср.: Барт Р. Империя знаков. М., 2004; Soja E.W. Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social theory. London: Verso, 1990; Надточий Э. Метафизика «чмока»// Параллели (Россия – Восток – Запад). Альманах философской компаративистики. Вып. 2. М., 1991. С. 93-102; Вульф Л. Изобретая Восточную Европу: карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения. М., 2003; Todorova M. Imagining the Balkans. New York:

Спациалистский проект – используя когнитивные возможности постмодернизма и постструктурализма – является, на самом деле, (гео) спациалистским идеологическим проектом. Это означает, что традиционное географическое пространство в том виде, в каком оно было сформировано и «упаковано» модерном, используется как бы не по назначению – в совершенно конкретных политических, экономических и социальных целях – а лишь как метагеографический образ, позволяющий разрабатывать всевозможные сочетания и сосуществования различных уникальных дискурсов и представлений, чья локализация является очевидным вопросом в рамках проекта модерна. Иначе говоря, любое земное местоположение (актора, группы, сообщества) в рамках (гео)спациализма подвергается когнитивному сомнению, поскольку определённый оригинальный или даже вторичный дискурс сразу же создает ситуацию сопространственности, нахождения как бы в нескольких пространствах – с точки зрения традиционных представлений модерна[24].

Воображаемые географии, становящиеся необходимыми для любых сколько-нибудь значимых и влиятельных в социокультурном и политическом планах дискурсов, являются и условием существования и поддерживания образного империализма, который постепенно может быть трансформирован в своего рода когнитивное орудие или способ, средство ментального дистанцирования различных пространств для формирования *метапространства* – поля, где сопространственные дискурсы как бы размещаются относительно друг друга в целях развития собственных представлений о траекториях и путях предполагающихся расширений[25]. Тогда такие значительные социокультурные и научные концепции конца XX – начала XXI века, как постколониализм, ориентализм, мультикультура-

---

Oxford University Press, 1997; Нойманн И. Использование «Другого»: Образы Востока в формировании европейских идентичностей. М., 2004; Филиппов А.Ф. Пространство политических событий // Политические исследования. 2005. № 1; Он же. Социология пространства. СПб., 2007; также: Эткинд А. Фуко и тезис внутренней колонизации: постколониальный взгляд на советское прошлое // Новое литературное обозрение. 2001. № 49; Замятин Д.Н. Россия и нигде: Географические образы и становление российской цивилизационной идентичности // Россия как цивилизация: Устойчивое и изменчивое / Отв. ред. И.Г. Яковенко. М., 2007. С. 341-367 и др.

[24] См. более подробно: Замятин Д.Н. Гуманитарная география: Пространство и язык географических образов. СПб., 2003; Он же. Метагеография: Пространство образов и образы пространства. М., 2004; Он же. Власть пространства и пространство власти: Географические образы в политике и международных отношениях. М., 2004; Он же. Культура и пространство: моделирование географических образов. М., 2006.

[25] См. также: Замятин Д.Н. Пространство как образ и трансакция: к становлению геономики // Политические исследования. 2007. № 1. С. 168-184.

лизм оказываются частными случаями начального этапа развития (гео)спациализма, на котором воображаемые географии являются пока лишь побочным и второстепенным ментальным продуктом образного империализма, а не закономерным (вполне образно-детерминистским, рационалистическим) следствием столкновения и борьбы цивилизационных дискурсов. Как только понятие и образ современности, а вместе с ними и понятие глобализации будут осознаны как частный идеологический дискурс, *сопространственный* любым другим значимым дискурсам, расширяющим своё феноменологическое пространство, образный империализм станет «чистым» операциональным образом, лишь поддерживающим «технически» на когнитивном уровне видимое расширение феномена сопространственности.

«Бессознательное» первоначального модерна – так, как оно было репрезентировано развитием европейского капитализма, Великими географическими открытиями, культурой и искусством Возрождения – было связано с безусловной телеологией земного пространства, становящего тем самым вполне обозримым, пред-ставимым, *образным*[26]. Эта вновь возникающая образность земного пространства опиралась феноменологически на классическое понятие империи как некоего абсолютно политически и метафизически органичного пространственного тела; развитие такого пространственного тела как бы автоматически уравнивало и выравнивало (в плане христианской метафизики) всякие с европейско-имперской точки зрения инокультурные анахронизмы, которые могли быть встречены европейскими культурами в своём, казалось бы, чисто географическом расширении и развёртывании[27].

Нет сомнения, что такой изначальный пространственно-феноменологический ход сильно облегчил в цивилизационном плане экспансию европейских держав за пределы их традиционного географического ареала, подкрепив ее хорошо укреплённым метафизически христианским мессианизмом. Однако этот вновь обретённый и постоянно обретаемый в ходе когнитивного развития колониалистского, а затем, в эпоху распада модерна, и постколониалистского дискурса, имперский versus импе-

[26] См.: Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II. Часть 1 Роль среды. М., 2002; Он же. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв. Т. 3. Время мира: Пер. с франц. Л.Е. Куббеля / Вступ. ст. и ред. Ю.Н. Афанасьева. М., 1992; Франкастель П. Фигура и место. Визуальный порядок в эпоху Кватроченто. СПб., 2005; Дамиш Ю. Теория облака. Набросок истории живописи. СПб., 2003; Слотердайк П. Сферы. Макросферология. II. Глобусы. СПб., 2007. С. 806-1114.
[27] Ср.: Слотердайк П. Указ. соч. С. 153-191; Ильин М.В. Слова и смыслы. Опыт описания ключевых политических понятий. М., 1997. С. 229-241, 337-393.

риалистский пафос (прикрываемый, естественно, традиционными религиозными установками, различными версиями цивилизаторской миссии и культуртрегерства) имел и обратную – метагеографическую – сторону. Империализм как мощный образ, взращенный и лелеемый европейской цивилизацией эпохи модерна, оказался образно-географической «миной», или образно-географическим бумерангом для самого европейского модерна – способствуя формированию и развитию вполне архаичных имперско-политических форм в Европе и на ее цивилизационных перифериях даже тогда, когда политико-культурный проект nation-state стал в дискурсивном отношении совершенно очевидным[28].

Как бы то ни было, именно ранний модерн репрезентировал образ империализма, синкретически слитый, сращенный с проблематикой пространственности, впервые становящейся – в семиотически значимых формах – одним из ясно выраженных, доминирующих цивилизационных дискурсов. Иначе говоря, европейский модерн осознал себя как «модерн» во многом благодаря разнообразно выраженным и интерпретированным дискурсам пространственности[29]; с другой стороны, это была вполне локальная, европейская современность, оказавшаяся способной к уникальной по мощности пространственной экспансии, основанной на когнитивно укоренённом и религиозно проработанном понятии и образе империи, а далее и империализма. Как расцвет, так и распад модерна оказался связанным с интенсивным дискурсивным использованием образа империи, чья вполне внешняя, когнитивно вторичная пространственная коннотация (физические

[28] См., например: Geography and National Identity / Hooson D. (Ed.). Oxford, Cambridge (Mass.): Blackwell, 1994; Каспэ С.И. Империя и модернизация. Общая модель и российская специфика. М., 2001.

[29] Панофский Э. Перспектива как «символическая форма». Готическая архитектура и схоластика. СПб., 2004; Флоренский П.А. Абсолютность пространственности // Он же. Статьи и исследования по истории и философии искусства и археологии. М., 2000. С. 274-296; Он же. Анализ пространственности и времени в художественно-изобразительных произведениях // Он же. Статьи и исследования по истории и философии искусства и археологии. М., 2000. С. 81-259; Арто А. Театр и его двойник. М., 1993; Отдельного рассмотрения в контексте геоспациализма заслуживают такие социокультурные феномены, как русский авангард и сюрреализм. Важнейшие интерпретации: Фуко М. Другие пространства // Он же. Интеллектуалы и власть. Часть 3. Статьи и интервью. 1970-1984. М., 2006. С. 191-205; Он же. Пространство, знание и власть // Там же. С. 215-237. Он же. Безопасность, территория, население // Там же. С. 143-151; Foucault M. Questions on Geography // Foucault M. Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977 / Ed. by G. Gordon. Brighton, Sussex: Harvester Press, 1980. P. 63-77; см. также: Turnbull D. Cartography and Science in Early Modern Europe: Mapping the Construction of Knowledge Spaces // Imago Mundi. 1996. 48. P. 5-24.

размеры империи – важный, но не самый главный ее признак) постепенно стала его ядерным или стержневым элементом[30].

Надо ли говорить, что Великие географические открытия и формирование европейских колониальных империй были одновременно величайшей победой и в то же время величайшей фикцией, метагеографической ошибкой – если говорить об образно-империалистической интерпретации этих исторических событий[31]. Базовая «шизофрения» модерна как такового – уверенное оперирование дискурсом европейской пространственности[32], постоянно локализуемой различными вариантами образного империализма. Понятно, что то пространство – будь оно американским, африканским или азиатским – которое видели европейские купцы и завоеватели в XVI—XVII веках, для них было всегда, в образном плане, проектируемом в христианскую вечность, европейским, западным в широком смысле. Когнитивная ситуация конца XX – начала XXI века изменилась не очень сильно: образный империализм видоизменился, стал более совершенным в когнитивном плане, перейдя во многом в информационно-культурную сферу[33], однако все местные, локальные, неевропейские (незападные) отсчеты всякого исторического/параисторического времени наталкиваются на мощные, идущие извне дискриминационные политико-культурные дискурсы, не замечающие, игнорирующие любые, могущие возникнуть как автономные дискурсы, локально-пространственные автохтонные образы[34].

[30] См., например: Филиппов А.Ф. Наблюдатель империи (империя как социологическая категория и социальная проблема) // Вопросы социологии. 1992. № 1. С. 89-120; Он же. Гетеротопология родных просторов // Отечественные записки. 2002. № 6 (7). С. 48-63; Cosgrove D., Atkinson D. Urban rhetoric and embodied identities: city, nation and empire at the Vittorio Emanuele II monument in Rome, 1870-1945 // Annals of the Association of American Geographers. 1998. Vol. 88. P. 28-49; Gilbert D. Heart of Empire? Landscape, space and performance in imperial London // Environment and Planning D: Society and Space. 1998. № 16. P. 11- 28.

[31] Ср.: Сеа. Л. Философия американской истории. М., 1984; Три каравеллы на горизонте. К 500-летию открытия Америки. М., 1991; Утопия и утопическое мышление: антология зарубеж. лит. М., 1991.

[32] Ср.: Делез Ж., Гваттари Ф. Анти-Эдип. Екатеринбург, 2007.

[33] Ср.: Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. М., 2000; Geographies of global change: remapping the world in the late twentieth century / Ed. By R.J. Johnston, P.J. Taylor, and M.J. Watts. Oxford (UK) and Cambridge (USA): Blackwell, 1995.

[34] Ср.: Kasbarian J.A. Mapping Edward Said: geography, identity, and the politics of location // Environment and Planning D: Society and Space. 1996. Vol. 14. P. 529-557; Hall S. The Local and the Global: Globalization and Ethnicity // Culture, Globalization and the World-System. Contemporary Conditions for the Representation of Identity / Ed. by A.D. King. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997. P. 19-41; Hannerz U. Scenarios for Peripheral Cultures

Геоспациализм и воображаемые географии

География воображения, имажинальная, или образная география – ментальное порождение эпохи модерна в самом широком смысле; постмодерн лишь по-настоящему осознал эту проблематику – в отличие от предыдущей исторической эпохи – и «перевел игру в миттельшпиль», то есть заострил самые важные и существенные вопросы в рамках образно-географического мышления. По сути дела, в контексте процессов глобализации/глокализации/регионализации – как бы к ним ни относиться – страна, регион, территория могут существовать и очень часто фактически уже существуют в разнообразных коммуникативных и коммуникационных полях как мощные или слабые, сложные или простые, широкие или специализированные виртуальные образы, от продвижения, развития, формирования которых непосредственно зависят политика, экономика, социальные отношения, культурные репрезентации страны или территории[35]. Мы склонны употреблять здесь понятие географического образа – постольку, поскольку именно конкретное географическое пространство, со всеми его социокультурными, художественными, политико-экономическими коннотациями задаёт в основном параметры, условия репрезентации и интерпретации практически всех возможных в данном месте и в данное время дискурсов.

Нет сомнения, что постмодерн и соответствующие ему социокультурные процессы глобализации «работают» с множествами, множественностью, вариативностью – как категориями и конструктами, обеспечивающими наиболее адекватное историко-географическое ви́дение[36]. Иначе говоря, в типологическом плане мы можем говорить о некоей единой образной географии страны или региона, но в феноменологическом аспекте приходится говорить о некоторых множествах образных географий, описывающих и характеризующих онтологическое со-стояние и со-бытие страны[37]. Если задаться классическими сюжетными постановками в рамках субъект-объектных отношений и диспозиций, то приходится заметить, что именно поле фактически субъектных образных географий стремится к условной феноменологической оптимизации в виде нескольких признанных, хорошо

// Ibid. P. 107-129; Paasi A. Nationalizing everyday life: individual and collective identities as practice and discourse // Geography research forum. 1999. Vol. 19. P. 4-21.

[35] Замятин Д.Н. Культура и пространство: моделирование географических образов. М., 2006.

[36] Хардт М., Негри А. Множество: война и демократия в эпоху империи. М., 2006; Bauman Z. Liquid Modernity. Cambridge, 2000.

[37] Ср.: Soja E.W. Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social theory. London, 1990.

«пригнанных друг к другу» и широко представленных господствующими коммуникативными способами географических образов, постоянно воспроизводящихся в контекстах тех или иных властных дискурсов. Иначе говоря, образные географии страны могут как бы разбегаться благодаря все новым и новым, чаще всего индивидуальным или узко групповым социокультурным репрезентациям и творческим актам, и, одновременно, сгущаться, собираться, сосредотачиваться некими ментальными, знаково-символическими «сгустками», прото-ядрами, чье существование может обозначать некую условную волю к образам (иногда хорошо просматривающуюся postfactum, но, по большей части, являющуюся своего рода констелляцией отдельных знаково-символических усилий).

Если попытаться осуществить “сдвиг на биологический уровень” (концепт Сергея Эйзенштейна)[38], то воображение страны/пространства предстаёт задачей не столько цивилизационного или культурного плана, сколько по-настоящему биологической «вехой», за пределами которой жизнедеятельность и жизнеустроение конкретных человеческих сообществ становится эволюцией с заранее наведёнными параметрами, имеющими в качестве и онтологического, и феноменологического оснований самоорганизующиеся географические образы. Пространственные идентичности, в таком случае, могут рассматриваться как продукты целенаправленных биологических эволюций, порождающих не только определённые биологические виды и их среды, но и их специфические пространственные реальности – как частные модификации и конфигурации более общих типологически географических образов[39]. Локальные сообщества разрабатывают собственные пространственные идентичности как события и одновременно как органические части своей жизни, чьи образно-географические параметры являются, по сути, чистой биологией земного пространства в его топографической феноменологии.

Всякие вновь возникающие отдельные национальные и региональные истории, предполагающие столь же отдельные и своеобразные географии, заключают в себе когнитивные ядра биологических приспособлений, адаптаций; эти ядра постоянно трансформируются, позволяя локальным воображениям выбирать те когнитивные траектории, которые обеспечивают на данный момент/ эпоху оптимальные биологические стратегии выживания, развития, расширения, экспансии. Если же попытаться в первом прибли-

---

[38] Эйзенштейн С.М. Метод. Т. 1. М., 2002.

[39] Ср.: Бейтсон Г. Экология разума. Избранные статьи по антропологии, психиатрии и эпистемологии. М., 2000; Он же. Разум и природа: Неизбежное единство. М., 2007; Элиас Н. Общество индивидов. М., 2001.

жении осмыслить те вариации развития человеческих сообществ, которые описаны и исследованы в рамках культуры Модерна (по крайней мере, на протяжении XVIII – XX вв.), то пространственные идентичности, вполне возможно, оказываются неким образным компромиссом между очевидным стремлением сообществ и отдельных личностей биологизировать пространственные среды, становящиеся конкретными социальными проектами, и наличием устойчивого, по всей видимости, глубинно-психологического фундамента (явившегося, возможно, предметом доисторического/догеографического консенсуса в рамках человеческих сообществ), предполагающего телесные характеристики земного пространства исключительно внутренними, интровертивными по отношению к любой могущей последовать когнитивной интерпретации[40]. Иначе говоря, пространственные идентичности могут как бы накапливаться, нагнетаться соответствующими сериями художественных, научных, интеллектуальных осмыслений, социокультурных и социополитических проектов и манифестаций, оставаясь при этом всякий раз предметом индивидуального биологического выбора/решения.

В сущности, именно телесные практики, выходящие за собственные пределы в качестве социальных репрезентаций, и обеспечивают минимально возможные локальные образы, становящиеся в дальнейшем, в ходе широких социально-проектных мультиплицирований, географическими образами стран. То, что, безусловно, даёт возможность подобных мультиплицирований – это мощные технологии закрепления и преобразования памяти/памятей, являющиеся изначально пространственными[41]. Кино, видео, фотография, Интернет, визуальные искусства стали в эпоху Постмодерна тотальными пространственными реальностями, заменяющими и закрывающими неэффективные способы опространствления памяти. Любая страна становится в таком случае своей собственной памятью о наиболее массовых пространственных реальностях, фиксируемых её географическими образами.

Пространственные идентичности, формируемые своего рода образно-географическим пучком, будут, скорее всего, постоянно дифференцироваться как в сторону несомненного упрощения («гладкие поверхности» массовых идентичностей типовых локальных сообществ), так и в сторону неожидан-

[40] Ср.: Юнг К. Символическая жизнь. М., 2003; Кэмпбелл Дж. Мифический образ. М., 2002; Слотердайк П. Сферы. Макросферология. II. Глобусы. СПб., 2007.

[41] Ср.: Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. М., 2007; Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. СПб., 1999; Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. М., 2004; Флюссер В. За философию фотографии. СПб., 2008.

ных локальных «взрывов» («сложные поверхности» анклавных сообществ, мыслящих своё «технэ» как оригинальный и неповторимый топографический опыт). Такие дифференциации опять-таки могут быть представлены или воображены как расходящиеся, раздвигающиеся пространственные поля, остающиеся, тем не менее, в процессе своего расширения всё-таки связными и коммуникативными.

Метагеография: пространственное воображение и сопространственность

Метагеография – междисциплинарная область знания, находящаяся на стыке науки, философии и искусства (в широком смысле), и изучающая различные возможности, условия, способы и дискурсы географического мышления и воображения. Возможные синонимы понятия метагеографии – философия ландшафта (пейзажа), геофилософия, философия пространства (места), экзистенциальная география, геософия, в отдельных случаях – география воображения, имажинальная (образная) география, геопоэтика, поэтика пространства. Понятие метагеографии выделяется по аналогии с аристотелевским выделением физики и метафизики и несет приблизительно тот же логический и содержательный смысл.

Рационалистические и сциентистские подходы к этому понятию фиксируют предмет метагеографии на изучении общих (генерализированных) географических законов. Такие подходы первоначально развивались на базе общего землеведения и общей физической географии в первой половине XX века, хотя первоначальные фундаментальные положения, которые в современной интерпретации можно назвать метагеографическими, были высказаны уже в первой половине XIX века немецким географом Карлом Риттером[42]. Существенная роль в становлении основ метагеографии принадлежит классической геополитике (конец XIX – начало XX века), в которой традиционная географическая карта стала осмысляться как предмет метафизических и геософских спекуляций[43]. Усиление интереса к метагеографии в рамках географической науки в 1950-1970-х гг. было вызвано внедрением математических методов, системного подхода и применением различных логико-математических моделей, призванных

[42] Риттер К. Идеи о сравнительном землеведении // Магазин землеведения и путешествий. Географический сборник, издаваемый Николаем Фроловым. Т. II. М., 1853. С. 353-556; Геттнер А. География. Ее история, сущность и методы. / Пер. с нем. Е.А. Торнеус; Под ред. Н. Баранского. Л.; М., 1930; Замятин Д.Н. Методологический анализ хорологической концепции в географии // Известия РАН. Серия географическая. 1999. № 5. С. 7-16.
[43] Замятин Д.Н. Геополитика: основные проблемы и итоги развития в XX веке // Политические исследования. 2001. № 6. С. 97-116.

объяснять и интерпретировать наиболее общие географические законы[44]. В дальнейшем, к концу XX – началу XXI века, понятие метагеографии было подвергнуто критике с точки зрения традиционной сциентистской парадигмы, ориентированной на доминирование исследований в духе case-study, и практически вытеснено на дискурсивную периферию[45]. Вместе с тем неявные (латентные) метагеографические постановки проблем постоянно присутствуют в современных исследованиях ландшафтных образов, географического воображения, символических ландшафтов, соотношения ландшафтов и памяти[46].

В рамках философии дискурсивные возможности развития понятия метагеографии были определены в первой половине XX века работами немецкого философа Мартина Хайдеггера – как в ранней феноменологической версии (книга "Бытие и время", 1927), так и в более поздних экзистенциалистских версиях (ряд эссе 1950-1960-х гг., в т.ч. "Строить обитать мыслить", "Поэтически обитает человек", "Искусство и пространство", "Вещь" и др.)[47]. Наряду с этим, метагеография базируется и на различного рода феноменологических штудиях пространства и места – здесь к фундаментальным работам можно отнести труды Г. Башляра 1940-1950-х гг[48]. Развитие семиотики, постструктурализма и постмодернизма способствовало оживлению философского интереса к метагеографическим проблемам в конце 1960-х – 1980-х гг. (работы М. Фуко, Ж. Делеза и Ф. Гваттари, введение в философский дискурс понятий гетеротопии, геофилософии, детерриториализации и ретерриториализации)[49]. Наконец,

[44] Бунге В. Теоретическая география. М., 1967; Гохман В.М., Гуревич Б.Л., Саушкин Ю.Г. Проблемы метагеографии // Математика в экономической географии. Вопросы географии №77. М., 1968; Харвей Д. Научное объяснение в географии. М., 1974; Саушкин Ю.Г. Экономическая география: история, теория, методы, практика. М., 1973; Асланикашвили А.Ф. Метакартография. Основные проблемы. Тбилиси.: Мецниереба, 1974; Николаенко Д.В. Введение в метатеорию метагеографии. Симферополь, 1982.

[45] Lewis, M. W., Wilgen K. E. The Myth of Continents: A Critique of Metageography. Berkeley and Los Angeles, 1997.

[46] Tuan Y. Realism and fantasy in art, history and geography // Annals of Association of American Geographers. 1990. № 80. P. 435-446; Soja E.W. Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social theory. London, 1990; Schama S. Landscape and Memory. New York, 1996.

[47] Хайдеггер М. Бытие и время / Пер. с нем. В.В. Бибихина. М., 1997; Он же. Время и бытие. М., 1993; Он же. Строить обитать мыслить // Проект international 20. Октябрь 2008. С. 176-190.

[48] Башляр Г. Вода и грезы. Опыт о воображении материи. М., 1998; Он же. Грезы о воздухе. Опыт о воображении движения. М., 1999; Он же. Земля и грезы воли. М., 2000; Поэтика пространства // Он же. Избранное: Поэтика пространства. М., 2004. С. 5-213.

[49] Делез Ж., Гваттари Ф. Анти-Эдип. Екатеринбург, 2007; Они же. Что такое философия?

интенсивные процессы глобализации вкупе с концептуальным «дрейфом» философии к изучению широких междисциплинарных областей знания в конце XX – начале XXI века обусловили толчок в развитии метафизических исследований земного пространства[50].

В искусстве собственно метагеографические проблемы начали осмысляться в начале XX века – в литературе (произведения Пруста, Джойса, Андрея Белого, Кафки, Хлебникова, живопись и теоретические манифесты футуристов, кубистов, супрематистов, архитектура Ф.Л. Райта). Это художественное осмысление земного пространства шло параллельно научному перевороту в физике (теория относительности, квантовая теория), развитию географии человека (антропогеографии). Искусство художественного и литературного авангарда (прежде всего, деятельность Кандинского, Малевича, Эль Лисицкого, Клее, Платонова, Леонидова, Введенского, Хармса, чуть позднее – Беккета) рассматривало и воображало пространство как, по сути, экзистенциальную онтологию человека. Вторая волна европейского художественного авангарда (1940-1960-е гг.) фактически воспроизводила те же художественные позиции, не внеся ничего радикально нового. В рамках этой традиции важно использование синтетических пространственных опытов китайского и японского искусства (живопись, графика, каллиграфия, поэзия – например, произведения А. Мишо).

К началу XXI века метагеографические опыты и исследования развивались преимущественно в сфере литературы, философии, искусства; роль научных репрезентаций была незначительной. Для метагеографии в целом характерно смешение и сосуществование различных текстовых традиций: художественных, философских, научных; серьезное значение приобрел литературный жанр эссе, позволяющий наиболее свободно ставить и интерпретировать метагеографические проблемы[51]. Быстрое развитие технологий (компьютеры, видео, Интернет) способствует появлению новых

СПб., 1998; Фуко М. Другие пространства // Он же. Интеллектуалы и власть. Часть 3. Статьи и интервью. 1970—1984. М., 2006. С. 191—205; Замятин Д.Н. Гетеротопия. Материалы к словарю гуманитарной географии // Гуманитарная география. Научный и культурно-просветительский альманах. Выпуск 5. М., 2008.

[50] Подорога В. А. Выражение и смысл: Ландшафтные миры философии. М., 1995; Нанси Ж.-Л. Corpus: Пер. с франц. Е. Петровской и Е. Гальцовой / Сост., общ. ред. и вступ. ст. Е. Петровской. М., 1999; Слотердайк П. Сферы. Макросферология. II. Глобусы. СПб., 2007.

[51] Замятин Д.Н. Метагеография: Пространство образов и образы пространства. М., 2004; Рахматуллин Р. Москва – Рим. Новый счёт семихолмия // НГ Ex Libris. 10 октября 2002. С. 4-5; Он же. Две Москвы, или Метафизика столицы. М., 2008; Голованов В. Остров. Оправдание бессмысленных путешествий. М.: Вагриус, 2002; Он же. Пространства и лабиринты. М., 2008. Балдин А. Протяжение точки. Карамзин и Пушкин. М., 2009.

метагеографических репрезентаций и интерпретаций (тематика виртуальных пространств, гипертекстов, лишь косвенно связанных с конкретными местами и территориями).

В содержательном плане метагеография занята проблематикой закономерностей и особенностей ментального дистанцирования по отношению к конкретным опытам восприятия и воображения земного пространства. Существенным элементом подобного дистанцирования является анализ экзистенциального опыта переживания различных ландшафтов и мест – как своего, так и чужого. С точки зрения аксиоматики метагеография предполагает существование ментальных схем, карт и образов «параллельных» пространств, сопутствующих социологически доминирующим в определенную эпоху образам реальности. Развитие и социологическое доминирование массовой культуры ведет также к появлению приземленных паранаучных версий метагеографии (близких подобным версиям сакральной географии), ориентированных на поиск и фиксацию различного рода «мест силы», «таинственных мест» и т.д.

В идеологическом контексте метагеография и конкретные метагеографические опыты могут оказывать влияние на развитие художественных течений, научных и философских направлений, социополитических и социокультурных представлений интеллектуальных сообществ. В концептуальном плане метагеография содержательно взаимодействует с гуманитарной и культурной географией, геопоэтикой, географией искусства, геофилософией, сакральной географией, архитектурой, мифогеографией, геокультурологией, различными художественными и литературными практиками.

Цивилизационная идентичность и метагеография

Географические образы и цивилизационная идентичность – взаимосвязанные явления. Феномен формирования и развития географических образов, так или иначе, связан с цивилизацией и культурой, в рамках которых он может быть обнаружен и осмыслен[52]. С другой стороны, определенные цивилизации и культуры как бы создают «заказ» на конкретные географические образы, отображающие и также выражающие

[52] Замятин Д.Н. Моделирование географических образов: Пространство гуманитарной географии. Смоленск, 1999; Он же. Гуманитарная география: Пространство и язык географических образов. СПб., 2003; Он же. Метагеография: Пространство образов и образы пространства. М., 2004; Он же. Власть пространства и пространство власти: Географические образы в политике и международных отношениях. М., 2004; Он же. Культура и пространство: моделирование географических образов. М., 2006.

цивилизационную и культурную идентичности[53]. Мы полагаем, что любая цивилизационная идентичность содержит в себе в той или иной мере, в открытых или скрытых формах географические образы. Такие образы – неотъемлемая и естественная часть цивилизационной идентичности. Другое дело, что сам «носитель» цивилизационной идентичности может не замечать этого. Исследователь, заинтересованный в комплексном изучении цивилизационной идентичности, должен, на мой взгляд, рассматривать и соответствующие географические образы, обнаруживаемые, прежде всего, в различного рода репрезентативных текстах, характеризующих конкретные цивилизацию и цивилизационную идентичность.

Следует учесть, что географические образы представляют собой, как правило, автономное целое, систему, которую можно исследовать, временно дистанцируясь от остальных частей и элементов цивилизационной идентичности. В то же время, некоторые географические образы могут достаточно полно, наиболее развёрнуто характеризовать цивилизационную идентичность в её основных проявлениях, быть, по сути, её ментальным ядром. Это относится чаще всего к молодым цивилизациям в периоды их активного становления, причем важно отметить, что такие периоды могут совпадать с быстрым культурным и экономическим освоением обширных пространств, попадающих в зону влияния растущих цивилизаций. Наиболее яркие примеры здесь – североамериканская, латиноамериканская и российская цивилизации[54].

В данном случае мы применяем метагеографический подход, для которого характерно сочетание феноменологических, культурологических

---

[53] Замятин Д.Н. Геокультура и процессы межцивилизационной адаптации: стратегии репрезентации и интерпретации ключевых культурно-географических образов) // Цивилизация. Восхождение и слом. Структурообразующие факторы и субъекты цивилизационного процесса. М., 2003. С. 213-256.

[54] Замятина Н.Ю. Локализация идеологии в пространстве (американский фронтир и пространство в романе А. Платонова «Чевенгур» // Полюса и центры роста в региональном развитии. М., 1998. С. 190-194; Она же. Сибирь и Дикий Запад: образ территории и его роль в общественной жизни // Восток. 1998. № 6. С. 5-20; Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия / Сост., ред. и вступ. ст. Б.С. Ерасов. М., 1998; Сармьенто Д.Ф. Варварство – цивилизация. Избранные сочинения. М., 1995; Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII—начало XX в.) В 2-х тт. Т. 1. Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. СПб., 1999. С. 51-53; Цимбаев Н.И. До горизонта – земля! (К пониманию истории России) // Вопросы философии. 1999. № 1. С. 18-42; Яковенко И.Г. Русское пространство // Гуманитарная география: Научный и культурно-просветительский альманах. Вып. 1. М., 2004. С. 283-298; Ayers E.L., Limerick P.N., Nissenbaum St., Onuf P.S. All Over the Map. Rethinking American Regions. Baltimore and London, 1996.

и гуманитарно-географических способов анализа текстов и различного рода представлений, выраженных чаще всего теми или иными текстами[55]. Содержательное ядро метагеографического подхода – это выявление, реконструкция метагеографического поля или метагеографического пространства, в котором могут достаточно свободно соединяться и взаимодействовать различные географические образы. В отличие от традиционной географии, такое пространство не репрезентируется маркерами, символами и образами повседневности или действительности, понимаемой физически или физиологически. Налицо очевидное сходство с метафизикой, но мета-география, в отличие от неё, оперирует ментальными образованиями – географическими образами – заранее дистанцируясь от каких-либо возможных интерпретаций и спекуляций, связанных с восприятием и воображением конкретных пространств, мест и территорий. Иначе говоря, метагеографические пространства и карты, имеющие номинальное отношение к конкретным пространствам, можно представлять, рисовать, описывать, но это не значит, что метагеографический анализ и его результаты могут быть прямо экстраполированы в область традиционных представлений географических или культурно-географических пространств. Такой взгляд на метагеографию позволяет вполне эффективно вычленять интересующие исследователя ментальные пласты цивилизационной идентичности, опи-рающиеся на образно-географические представления и воззрения.

Локальная цивилизация, взятая в ее обобщенном виде, функционирует во многом благодаря «забрасыванию» своего рода «пространственных удочек» вовне – не столько ради открытия соседних цивилизаций и новых территорий (хотя это сам по себе важный фактор развития), сколько ради нахождения оптимальных для нее образно-географических дистанций (для этого и нужны межцивилизационные контакты), благодаря определению которых сама она становится аутентичным и автономным географическим образом, или метагеографической целостностью.

Устойчивость, «надёжность» метагеографии цивилизации зависит не только от нахождения своего метагеографического архетипа и специфической метагеографической схемы в слое интеллектуально-операциональной деятельности, но и от своевременной ментальной локализации уникальных способов/дискурсов метагеографического трансцендирования либо гипостазирования – иначе говоря, «технологий» перехода в метагеографические пространства, которые могут не осознаваться таковыми, однако обеспечивать своей «тёмной материей» прочность все-

[55] См.: Замятин Д.Н. Метагеография…

го метагеографического каркаса цивилизации. С этим связано понятие метагеографического феномена.

С нашей точки зрения, *метагеографический феномен* представляет собой достаточно свободно наблюдаемую и идентифицируемую систему пространственных воображений, развивающих, практически одновременно (имеется в виду историческая одновременность в её, возможно, и эсхатологическом варианте), одну и ту же содержательную тему, выходящую за пределы традиционных, укоренённых в данной культуре, метафизических интерпретаций[56]. Важно подчеркнуть, что эта система «завязана» и на то место / пространство, в котором она развивается (иначе говоря, конкретное место является непременным, обязательным условием её развития), и на принципиальную пространственную воображаемость самой себя (пространственное воображение «в квадрате»), что и создаёт внешний когнитивный эффект феноменальной метагеографичности – очевидного и как бы даже «немыслимого» выхода за пределы наблюдения обычных географических феноменов (например, извержение вулкана, экологически грязное производство на берегу уникального озера, сценки из жизни «мирового города», типичная сельская пастораль, политическая демонстрация, бытовая сцена в конкретном ландшафте, зрелище природной или техногенной катастрофы и т.д. – причём мы знаем, точно или приблизительно, место происходящего события). Таким образом, метагеографический феномен может восприниматься, с одной стороны, как своего рода «голография места», его «неслыханное» воображаемое расширение и, наряду с этим, «закрытие» традиционно наблюдаемой («репрезентативной» в социологических терминах) местной, локальной действительности / реальности; с другой стороны – как онтологическое «нечто», в рамках которого процедуры любой локализации конкретного события обретают статус «пространственно не определённых», или «не доопределённых».

Базовые когнитивные модели территориальной идентичности: в поисках сопространственности

Сформулируем первичную простейшую (элементарную) когнитивную «платформу», важную для нашего дальнейшего исследования. Итак, предполагается, что территория обладает или имеет конкретный информационный объем, существует некоторый информационный банк относительно

[56] См.: Замятин Д.Н. Метагеографические оси Евразии // Политические исследования. 2010. № 4. С. 22-48; Он же. Стрела и шар: введение в метагеографию Зауралья // Сибирский текст в национальном сюжетном пространстве. Красноярск, 2010. С. 7-27.

определённой территории, а также и банк знаний. В свою очередь, понятие и концепт идентичности, что идентичность всегда кому-то принадлежит, она всегда относится к чему-то и/или к кому-то, включает в себя конкретные эмоции, чувства, образы (воображение), а также возможность рационализации этих чувств и образов. Наконец, элементарное понятие территориальной идентичности возникает, когда в логическом отношении пересекаются и начинают взаимодействовать концепты территории и идентичности (мы здесь пока не говорим о собственно феноменологии территориальной идентичности в широком смысле, ограничиваясь формальной логикой).

Далее логически мы можем предположить, что концепт идентичности является активным по отношению к концепту территории, который остаётся, в свою очередь, пассивным. Иначе говоря, в данном представлении, концепт территории выглядит как подстилающая поверхность, фон, подложка, а концепт идентичности трансформируется, перестраивается, видоизменяется, оказываясь в определённом территориальном контексте. Такое представление может быть опять-таки базовым, впоследствии эта элементарная когнитивная модель может быть усложнена и/или переработана. Так или иначе, собственно территориальная идентичность, согласно этой когнитивной модели, является результатом неких содержательных отношений, в результате чего может возникать и обратная связь: представление о территории меняется, поскольку может меняться территориальная идентичность, становящаяся в процессе своей трансформации синтетическим и динамическим концептом.

Попробуем теперь перейти к несколько более сложной когнитивной модели территориальной идентичности. Предположим, что концепт территории включает в себя не только конкретный объем информации и знаний (грубо говоря, это «физическая» модель территории), но и некоторые представления о ней, не связанные прямо с какой-либо точной информацией или знанием. Иначе говоря, помимо собственно «физической» территории, теперь существует и «метафизическая» территория. Именно в этом слое «откладываются» локальные мифы, «складируются» географические образы-архетипы, формируется представление о культурных ландшафтах. Следует сразу отметить, что «метафизическая» территория часто и чаще всего возникает в воображении отдельных людей и сообществ, являющихся либо пришлыми на данной «физической» территории (формально – случай иммигранта и диаспоры), либо физически покинувшими определённую территорию или страну (случай эмиграции). В любом случае, мы можем говорить здесь о том, что подвижность людей и человеческих сообществ способствует формированию метафизики территорий: удалённость от родного места может рождать локальный миф о нём, прибытие на новую территорию и

жизнь на ней могут способствовать развитию новых географических образов и мифов, необходимых для укоренения здесь. Концепт территории, тем не менее, остаётся и в этой усложнённой модели когнитивно неподвижным, статичным; территория рассматривается, используя лингвистическую метафору, в условном «страдательном залоге».

Географический образ – система взаимосвязанных и взаимодействующих знаков, символов, архетипов и стереотипов, ярко и в то же время достаточно просто характеризующих какую-либо территорию (место, ландшафт, регион, страну). Географический образ – центральное понятие *имажинальной географии*. Как правило, отдельные географические образы могут формировать, в свою очередь, образно-географические системы (метасистемы).

Близким по смыслу к понятию географического образа является понятие географического имиджа (имиджа территории). Синонимы географического образа – образ территории, образ региона, образ места, образ пространства. Как инвариант понятия «географический образ» может рассматриваться понятие *культурного ландшафта*. В содержательном плане наиболее продуктивно использование понятия географического образа совместно с понятиями *когнитивно-географического контекста* и локального (регионального, пространственного) мифа.

Географический образ есть феномен культуры, характеризующий стадиальное (общий аспект) и уникальное (частный аспект) состояния общества. Данный феномен является важным критерием цивилизационного анализа любого общества. Качественные характеристики географических образов в культуре, способы репрезентации и интерпретации географических образов, структуры художественного и политического мышления в категориях географических образов являются существенными для географического, культурологического, исторического, политологического анализа развития общества.

Локальные мифы, будучи одним из устойчивых типов пространственных представлений на протяжении, по крайней мере, всех известных письменных историй[57], претерпевают в эпоху модерна столь

[57] См., например: Фрейденберг О. М. Миф и литература древности. 2-е изд., испр. и доп. М., 1998; Элиаде М. Священное и мирское. М., 1994; Он же. Космос и история: Избранные работы. М., 1987; Он же. Аспекты мифа. М., 2000; Леви-Строс К. Структурная антропология. М., 1985; Кэмпбелл Дж. Мифический образ. М., 2002; Хюбнер К. Истина мифа. М., 1996; Барт Р. Мифологии. М., 2000; Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. М., 1976; Вен П. Греки и мифология: вера или неверие? Опыт о конституирующем воображении. М., 2003. С. 100-106; Неклюдов С. Структура и функции мифа // Мифы и мифология в современной России. М., 2000. С. 17-39; Ассман Я. Культурная память:

существенные системно-структурные изменения, что оказываются не только вполне традиционными ментальными нарративами, описывающими и характеризующими определённые места и территории, но и принципиально, жизненно, экзистенциально важными компонентами вúдения не только прошлого и настоящего, а также и будущего – будущее начинает как бы закрепляться, «фиксироваться» соответствующими легендарными событиями и историями, уверенно проецируемыми в пространство ещё не сбывшегося, не состоявшегося, однако весьма возможного и желательного. Если понимать под локальными мифами систему специфических устойчивых нарративов, распространённых на определённой территории, характерных для соответствующих локальных и региональных сообществ и достаточно регулярно воспроизводимых ими как для внутренних социокультурных потребностей, так и в ходе целенаправленных репрезентаций, адресованных внешнему миру, то основную суть когнитивных изменений, происходящих с локальными мифами и в них самих в эпоху модерна, в их самом первоначальном и грубом виде, можно свести к наглядным ментальным преобразованиям пространственной онтологии локальных мифов, их условных хтонических оснований[58]. Иначе говоря, пространство локальных мифов начинает быстро расширяться не возможными ранее темпами – не в смысле хорошо известной специалистам (филологам, искусствоведам, культурологам, психологам, историкам, этнологам, географам) повторяемости базовых архетипических сюжетов, воспроизводящихся в совершенно разных цивилизациях и культурах и на сильно удалённых друг от друга территориях, в совершенно различных порой природных и культурных ландшафтах[59], а в смысле их семантической и образной экспансии в ранее не достижимые для них области ментальной и материальной жизни региональных сообществ.

Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. М., 2004; Торшилов Д.О. Античная мифография: миф и единство действия. СПб., 1999; Теребихин Н.М. Сакральная география Русского Севера. Архангельск, 1993; Он же. Метафизика Севера. Архангельск, 2004; Фадеева Т.М. Крым в сакральном пространстве: История, символы, легенды. Симферополь, 2000; Абашев В.В. Пермь как центр мира. Из очерков локальной мифологии // Новое литературное обозрение. 2000. № 6(46). С. 275-288; также: Митин И.И. Комплексные географические характеристики. Множественные реальности мест и семиозис пространственных мифов. Смоленск, 2004.

[58] McLean S. Touching Death: Tellurian Seduction and Spaces of Memory in Famine Ireland // Culture, Space and Representation. A special issue of the Irish Journal of Anthropology. 1999. Vol. 4. P. 61—73; Crouch D. Spatialities & the Feeling of Doing // Social & Cultural Geography. 2001. Vol. 2. No. 1. P. 61—73; Замятин Д. Пришествие геократии. Евразия как образ, символ и проект российской цивилизации // Независимая газета. 23.07.2008.

[59] См., например: Леви-Строс К. Структурная антропология. М., 1985; Кэмпбелл Дж. Мифический образ. М., 2002.

Обобщённая когнитивная модель пространственных представлений и территориальные идентичности

Итак, понятие и концепт территориальной идентичности «работает» в пределах гуманитарной географии в кругу понятий географического образа, локального мифа и культурного ландшафта, это его гуманитарно-географический контекст. Если выстраивать определённую иерархию соотношений этих понятий, имея в виду уровни рассмотрения пространственных представлений в рамках гуманитарной географии, то территориальная идентичность как бы надстраивается над географическими образами и локальными мифами, использует и впитывает их; в то же время именно территориальная идентичность оказывается рефлексивной основой для выявления и фиксации конкретных культурных ландшафтов, типичных для данной территории. Наряду с этим, территориальная идентичность как условный ментальный продукт оказывается под влиянием конкретных когнитивно-географических контекстов, имеющих отношение к изучаемой территории, а также проблематики «гений и место», персонализирующей и тем самым несколько упрощающей «технологии» воображения территориальной идентичности. Концепты «когнитивно-географический контекст» и «гений и место» являются своего рода вертикальными ментальными «лифтами», способствующими эффективному взаимодействию всех «этажей» концептуального «здания» гуманитарной географии.

Если структурировать в ментальном отношении основные понятия, описывающие образы пространства, производимые и поддерживаемые человеческими сообществами различных иерархических уровней, разного цивилизационного происхождения и локализации, то можно выделить на условной вертикальной оси, направленной вверх (внизу – бессознательное, вверху – сознание), четыре слоя-страты, образующие треугольник (или пирамиду, если строить трехмерную схему), размещенный своим основанием на горизонтали. Нижняя, самая протяженная по горизонтали страта, как бы утопающая в бессознательном – это географические образы; на ней, немного выше, располагается «локально-мифологическая» страта, менее протяженная; еще выше, ближе к уровню некоего идеального сознания – страта территориальной (региональной) идентичности; наконец, на самом верху, «колпачок» этого треугольника образов пространства – культурные ландшафты, находящиеся ближе всего, в силу своей доминирующей визуальности, к сознательным репрезентациям и интерпретациям различных локальных сообществ и их отдельных представителей[60]. Понятно, что

[60] Важно отметить, что для репрезентации всех выделенных уровней модели необходимо изучение локальных текстов; см., например: Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ.

возможны и другие варианты схем, описывающие подобные соотношения указанных понятий. Здесь важно, однако, подчеркнуть, что, с одной стороны, всевозможные порождения оригинальных локальных или региональных мифов во многом базируются именно на географическом воображении причём процесс разработки, оформления локального мифа представляет собой, по всей видимости, «полусознательную» или «полубессознательную» когнитивную «вытяжку» из определённых географических образов, являющихся неким «пластом бессознательного» для данной территории или места. Скорее всего, онтологическая проблема взаимодействия географических образов и локальных мифов – если пытаться интерпретировать описанную выше схему – состоит в том, как из условного образно-географического «месива», не предполагающего каких-либо логически подобных последовательностей (пространственность здесь проявляется как наличие, насущность пространств, чьи образы не нуждаются ни в соотносительности, ни в иерархии, ни в ориентации/направлении), попытаться сформировать некоторые образно-географические «цепочки» в их предположительной (возможно, и не очень правдоподобной) последовательности, а затем, параллельно им, соотносясь с ними, попытаться рассказать вполне конкретную локальную историю, чьё содержание может быть мифологичным. Иначе говоря, при переходе от географических образов к локальным мифам и мифологиям должен произойти ментальный сдвиг, смещение – всякий локальный миф создается как разрыв между рядоположенными географическими образами, как когнитивное заполнение образно-географической лакуны соответствующим легендарным, сказочным, фольклорным нарративом.

Если продолжить первичную интерпретацию предложенной вы-ше ментальной схемы образов пространства, сосредоточившись на позиционировании в её рамках локальных мифов, то стоит обратить внимание, что, очевидно, локальные мифы и целые локальные мифологии могут быть базой для развития соответствующих территориальных идентичностей. Ясно, что и в этом случае, при перемещении в сторону более осознанных, более «репрезентативных» образов пространства, должен происходить

Исследования в области мифопоэтического: Избранное. М., 1995; Русская провинция: миф—текст—реальность / Сост. А.Ф. Белоусов и Т.В. Цивьян. М., СПб., 2000; Кривонос В.Ш. Гоголь: миф провинциального города // Провинция как реальность и объект осмысления. Тверь, 2001. С. 101-110; Абашев В.В. Пермь как текст. Пермь в русской культуре и литературе XX века. Пермь, 2000; Люсый А.П. Крымский текст в русской литературе. СПб., 2003; Геопанорама русской культуры: Провинция и её локальные тексты / Отв. Ред. Л.О. Зайонц; Сост. В.В. Абашев, А.Ф. Белоусов, Т.В. Цивьян. М., 2004 и др.

определённый ментальный сдвиг. На наш взгляд, он может заключаться в «неожиданных» – исходя из непосредственного содержания самих локальных мифов – образно-логических и часто весьма упрощённых трактовках этих историй, определяемых современными региональными политическими, социокультурными, экономическими контекстами и обстановками. Другими словами, территориальные идентичности, формируемые конкретными целенаправленными событиями и манифестациями (установка мемориального знака или памятника, городское празднество, восстановление старого или строительство нового храма, интервью регионального политического или культурного деятеля в местной прессе и т.д.), с одной стороны, как бы выпрямляют локальные мифы в когнитивном отношении, ставя их «на службу» конкретным локальным и региональным сообществам, а, с другой стороны, само существование, воспроизводство и развитие территориальных идентичностей, по-видимому, невозможно без выявления, реконструкции или деконструкции старых, хорошо закрепленных в региональном сознании мифов[61], и основания и разработки новых локальных мифов, часть которых может постепенно закрепиться в региональном сознании, а часть – оказавшись слабо соответствовавшей местным географическим образам-архетипам и действительным потребностям поддержания территоральной идентичности – практически исчезнуть.

Общие методологические подходы к изучению территориальной идентичности

Попытаемся теперь сформулировать общие методологические подходы к изучению территориальной идентичности, важные для дальнейшего понимания специфики соответствующих гуманитарно-географических дискурсов. Заметим, что эти подходы не носят жёсткого дисциплинарного характера, хотя, несомненно, имеют конкретное когнитивное происхождение.

Выделим три базовых подхода: *плюралистический*, основанный на понятии множественности (А); уникалистский, или *феноменологический*, рассматривающий определённую идентичность «здесь-и-сейчас» (Б);

[61] См., например: Елистратов В.С. Евразийский Рим или Апология московского мещанства // Он же. Язык старой Москвы: Лингвоэнциклопедический словарь. М., 1997. С. 640-702; Конькова О.И. Ижорский мир: формирование и конструкция. Пространство и время // Поморские чтения по семиотике культуры. Вып. 2. Сакральная география и традиционные этнокультурные ландшафты наров Европейского Севера / Отв. ред. Н.М. Теребихин. Архангельск, 2006. С. 53-68; Дранникова Н.В. Мифология Кенозерья // Там же. С. 109-115.

и апофатический, или – иначе – *онтологический*, сфокусированный на исследовании возможности/невозможности, наличии/отсутствии идентичности как таковой (B).

A. Плюралистический подход

Плюралистический подход опирается на представление о множествах территорий, в отношении которых могут самоопределяться те или иные личности, группы, сообщества людей. Предполагается, что, во-первых, субъекты территориальной идентичности могут расходиться в своих представлениях об тех или иных объектах, т.е. территориях; более того, эти территориальные представления имеют свою динамику. Во-вторых, сами субъекты идентичности могут меняться, развиваться, трансформироваться, даже исчезать, что ведёт за собой смену общей «картины мира» территориальных идентичностей. В любом случае, множественность территориальных идентичностей способствует вновь и вновь возникающим антагонизмам, противоречиям между личностями и сообществами с пересекающимися территориальными идентичностями. Очевидно, что этот подход имеют по преимуществу социологическое происхождение, в рамках него возможны достаточно полные первичные описания территориальных идентичностей, привязанных к традиционным, посттрадиционным, а также модерным обществам; здесь же группируется базовая проблематика национальных идентичностей и национализмов, во многом связанная именно с конкретными территориями и задачами их физической и метафизической делимитации (проблема «крови и почвы» в традиционном и посттрадиционном дискурсах)[62].

Как бы то ни было, пространство и в начале XXI века выступает естественной образной основой для любого рода проектов идентичности, тем более, языковой идентичности, тесно связанной уже в эпоху зрелого модерна с идеолого-националистическими проектами, апеллирующими, как правило, к “крови и почве”. Идеологическое наследие модерна, будучи, по преимуществу, западным (европейским) культурным и цивилизационным порождением, претерпевает очевидные социокультурные метаморфозы на территориях и в пространствах, чьи цивилизационные основания онтологически не сопрягаются или сопрягаются плохо с ключевыми “требованиями” процесса модернизации[63]. Подобные метаморфозы могут

[62] Geography and National Identity / Hooson D. (Ed.). Oxford, Cambridge (Mass.): Blackwell, 1994; Смит Э.Д. Национализм и модернизм: Критический обзор современных теорий наций и национализма / Пер. с англ. А.В. Смирнова и др.; общ. ред. А.В. Смирнова. М., 2004.

[63] См., например, довольно курьезную политико-дипломатическую историю с написанием слова «Чехо-словакия» через дефис в советских дипломатических документах

быть достаточно эффективно репрезентированы именно на геокультурном или геоцивилизационном фундаменте, когда конкретное пространство/территория/регион/страна наделяется специфическими образными маркерами, расширяющими довольно «узкие» в идеологическом плане культурно-типологические матрицы[64]. При таком методологическом подходе становится возможным говорить об азиатском модерне, российском модерне, постсоветском модерне и т.д., не рискуя оказаться практически сразу в «плену» евроцентристских или западноцентристских идеологических дискурсов.

Речевые и письменные языковые практики во многом зависят от структур повседневных коммуникаций и образов доминирующих культурных ландшафтов. Преобладающая речь на улице, в толпе, в кафе, уличные вывески, газетные киоски, продавцы в магазинах, язык бизнес-переговоров и лектора в университете, стендовая информация в государственных учреждениях, полки в книжных магазинах, дорожные указатели, программы телеканалов, содержание Интернет-сайтов – всё это обусловливает не только фон формирования языковых идентичностей, но и сами структуры таких идентичностей. Характерно, что языковые идентичности, в свою очередь, могут определять содержание и структуры обыденных культурных ландшафтов, влияя тем самым и на становление доминирующих географических образов страны или территории.

Фактический распад, агония модерна привела к сильнейшей дифференциации культурных и идеологических дискурсов, слабо или совсем не соприкасающихся друг с другом; пространство глобализации – в том

и прессе 1920-1930-х гг. в противоречии с официальным аутентичным написанием «Чехословакия» в 1920-1938 гг. и возникший вокруг этой истории дипломатический конфликт с явной опорой на языково-идеологический контекст // Кен О., Рупасов А. Политбюро ЦК ВКП (б) и отношения СССР с западными соседними государствами (конец 1920-1930-х гг.): Проблемы. Документы. Опыт комментария. Часть 1. Декабрь 1928 – июнь 1934 г. Научное издание. СПб., 2000. С. 494. См. также в более широком культурно-антропологическом контексте: Appadurai A. Modernity at Large. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996; Аппадураи А. Ставя иерархию на место // Этнографическое обозрение. 2000. № 3. С. 8-14; Соколовский С.В. Образы других в российских науке, политике и праве. М., 2001.

[64] См.: Замятин Д.Н. Геокультура и процессы межцивилизационной адаптации: стратегии репрезентации и интерпретации ключевых культурно-географических образов) // Цивилизация. Восхождение и слом. Структурообразующие факторы и субъекты цивилизационного процесса. М., 2003. С. 213-256; Ср.: Батомункуев С. Указ. соч.; Горак С. Указ. соч.; Шнирельман В. От конфессионального к этническому: булгарская идея в национальном самосознании казанских татар // Евразия. Люди и мифы. (Сб. статей из журнала «Вестник Евразии») / Сост., отв. ред. С.А. Панарин. М., 2003. С. 450-474.

его «изводе», который складывается в развитых западных странах – часто представляет собой сравнительно автономное сосуществование различных локальных идентичностей, культурных ландшафтов и географических образов, чья общность может быть зафиксирована лишь частично, фрагментарно, «одномоментно»[65].

Б. Феноменологический подход

Феноменологический подход ориентирован, в первом приближении, на разработку ментальных схем инструментального описания взаимоотношений, как правило, отдельной личности, человека с конкретным местом, территорией, причём главной проблемой здесь является переход от физического к метафизическому представлению территории, которая, фактически, может пониматься как некое «второе тело» субъекта территориальной идентичности. Стоит отметить также, что чёткая грань между субъектом и объектом территориальной идентичности в данном случае стирается. В то же время предполагается, что отдельные индивидуальные или персональные территориальные идентичности никоим образом не могут противоречить друг другу, хотя бы даже они содержательно пересекались; они находятся в разных феноменологических планах, или «регионах». В рамках данного подхода возникает устойчивая проблематика территориального/географического воображения, при этом само территориальное воображение постоянно вытесняется вполне рациональными ментальными схемами конкретной интерпретации территории.

Территории, места не существует без поддерживающего и «объясняющего» его существования мифа или совокупности, системы мифов. Иначе говоря, именно географическое воображение, взятое в его феноменологически-нарративном контексте, обеспечивает в итоге реальную географию и топографию региона[66]. Можно при этом довольствоваться довольно простой локально-мифологической «формулой», утверждая, что место плюс (мифологическое) событие есть со-бытие места. Здесь могут быть введены условные когнитивные поправки на мифологичность или легендарность самого события, не подтверждаемого строгими историческими фактами (или, наоборот, хорошо подтверждаемого), однако не эти поправки определяют, по сути, действенность локальных мифов.

---

[65] Малахов В. Культурный плюрализм versus мультикультурализм // Логос. 2000. № 6. С. 4-8; Mapping Multiculturalism / Ed. Avery F.Gordon and Christopher Neufield. Minneapolis, London, 1996.

[66] Ср.: Теребихин Н.М. Сакральная география Русского Севера. Архангельск, 1993; Он же. Метафизика Севера. Архангельск, 2004; Рахматуллин Р. Две Москвы…

Эффективное функционирование феноменологической модели связано с представлением о том, что наличное бытие, как бы отвечающее за понятия действительности и / или реальности, не описывается какими бы то ни было образами или архетипами, с помощью которых могли бы действовать те или иные индивиды или какое-либо сообщество в целом[67]. Географическое воображение эпохи Модерна фактически «расправилось» с одномерными пространственными представлениями, как бы окукленными в пределах определённой культуры или цивилизации. Вместе с тем многочисленные ментальные образования и ментальные фантомы Модерна и Постмодерна «упакованы» в специфические западные оболочки – евроатлантическое или евроамериканское цивилизационное сообщество контролирует главные феноменологические процессы, диктуя смежным цивилизационным сообществам метацивилизационные правила создания и функционирования подобных ментальных оболочек. Тем не менее, сами онтологии все новых и новых, но все же типовых ментальных конструктов остаются своего рода местом экзистенциальной свободы и оригинальных экзистенциальных стратегий.

В. Онтологический подход

Онтологический подход предполагает разработку бытийных аспектов территориальной идентичности. В сущности, именно здесь концентрируется проблематика гения и места: гений является творческой личностью, преображающей место, присваивающей его себе, а место трактуется как мощная онтологическая необходимость, граничащая собственно с небытием. Таким образом, территория в контексте онтологического подхода перестаёт быть «пассивным» концептом; она приобретает онтологический статус, что означает невозможность любого представления конкретной территории вне определённого и онтологически интерпретированного дискурса. «Метафизическая» территория как бы срастается с «физической», как последствие этого возникает проблематика территориализации и детерриториализации. «Физическая» территория отходит на задний план и, хотя её нельзя назвать просто географическим образом, или «чистым» географическим образом, однако она растворяется в ментальном плане в композитном едином дискурсе территории как возможности-и-необходимости, что ведёт к когнитивному исчезновению дуализма «физической» / «метафизической» территорий.

Образно-географическое моделирование взаимоотношений гения и места означает, прежде всего, удвоение и одновременно трансформацию

[67] Ср.: Пелипенко А.А. Генезис смыслового пространства и онтология культуры // Человек. 2002. № 2. С. 6-22.

исходных специфических географических образов-архетипов, в которых так или иначе можно интерпретировать творчество или биографию гения, проецируя их на конкретную топографию, приобретающую экзистенциальный и порой драматический характер.

Между тем, пока остается не затронутым и не разобранным вопрос о генерализированной когнитивной структуре взаимодействия гения и места. Нужна некая обобщенная когнитивная модель, описывающая и объясняющая в первом приближении характер подобного взаимодействия, его исходные предпосылки и наиболее очевидные результаты. Понятно, что таких моделей может быть несколько, поскольку ни одна модель в данном случае не может быть исчерпывающей – хотя бы в силу самой уникальности любой творческой деятельности, а также географической уникальности исследуемого места. Кроме того, вполне возможно использование плодотворных аналогий из других сфер и областей знания, позволяющее обнаружить и зафиксировать наиболее существенные черты изучаемого процесса.

Попробуем представить и описать одну из таких моделей. В самом общем виде в ней присутствуют три элемента или образа: место, произведение гения (причем «открытое произведение» в духе Умберто Эко) и пространство. Как видим, в этой модели нет собственно гения, он заменяется результатом самой творческой деятельности. Образ открытого произведения гения здесь является определяющим: произведение (книга, живописное или музыкальное произведение, архитектурное сооружение, кинокартина, коммеморативное событие и т.д.) открыто и месту, и пространству – и тем самым оно становится тем ментальным (образным) фильтром или мембраной, позволяющей месту и пространству эффективно взаимодействовать в образно-символическом отношении. Интерпретируя иначе, можно сказать, что открытое произведение гения является необходимой трансакцией, обеспечивающей, поддерживающей и в то же время производящей условный коммуникативный акт между образами места и пространства. Пространство здесь может мыслиться как сам по себе «скользящий» и *пред-стоящий* образ места; посредством открытого произведения место *пред-восхищается* как новое пространство, как место (для) будущего, при этом само будущее как бы размещается внутри гипостазируемого произведением места.

Эта модель может быть дополнена, в духе принципа дополнительности Нильса Бора, другой, в которой место рассматривается как аналог света. В отличие от предыдущей, данная модель центрируется образом места, а не произведения гения. Представим себе место как некую распространяющуюся, подобно свету, субстанцию. Это распространение, опять-таки подобно свету, происходит двояким образом – в виде отдельных мельчайших

частиц, корпускул, и одновременно в виде волны, кванта, определенными пространственными «порциями». Модель, основы которой заимствованы из квантовой механики, позволяет несколько более точно описать динамику взаимодействия гения и места. Попытаемся описать эту модель более подробно.

Место распространяется в пространство, оно «пытается» как бы вернуться в пространство (если представить себе, что любое место когда-то выделилось из пространства и обособилось от него). Условная конечная «миссия» места – «размазаться» в пространстве так, чтобы изменились параметры и условия существования/функционирования самого пространства. Ключевую роль в процессе «возвращения» места в пространство играет гений, творческая личность. Как это происходит?

Гений способствует восприятию и воображению места как волны; благодаря гению место перестает восприниматься как совокупность информационных частиц-корпускул. Этот процесс неокончателен, противоречив, и место живет как реальный образ именно этим противоречием: гений силится представить место-волну «размазанной» в пространстве, в то же время параллельно существует и движется обычный информационный поток, формирующий место. Эту модель можно назвать моделью волновой динамики места.

Территориальные идентичности и понятие пространственности

Так или иначе, территориальные идентичности в своей когнитивной основе опираются на понятие пространственности. Как правило, культурно-географические дискурсы конца XX века имеют дело с бинарной оппозицией «место – пространство», в которой концепт места связывается с территориальной определённостью, зафиксированностью, освоенностью, чётким масштабированием, тогда как концепт пространства ориентирован в свою очередь на территориальную неопределённость, отсутствие чётких территориальных границ, неосвоенность или малоосвоенность. Между тем, эти вполне очевидные методологические воззрения, коренящиеся, собственно, в самом языке, обладают, несомненно, когнитивной подвижностью (так, понятие местности, с одной стороны, коренится в понятии места и обладает некими территориальными рамками или границами, но, с другой стороны, всё же не имеет точно оговариваемых границ и черт), и, наряду с этим, во многом зависят от включения тех или иных социологических «регистров», своеобразных когнитивных «призм», посредством которых через межличностные и межгрупповые взаимодействия проявляется то, что обычно называют или пытаются определить как образ территории,

или, более точно, географический образ. Следовательно, та или иная чётко отграничиваемая, лимитируемая территориальная единица – например, дом, двор, селение, квартал и т.д. – могут быть одновременно внешним маркером определённой территориальной идентичности, и, в то же время, обладать собственным, оригинальным географическим образом, онтологически обусловленным естественной пространственностью интересующего нас места. В сущности, в контексте трактуемого таким образом понятия пространственности и территорию можно определить как пространство, имеющее некое множество географических образов и располагающее людьми или сообществами, выражающими своё отношение к нему (открыто или латентно, сознательно или бессознательно; при этом, сами люди и/или сообщества не обязательно должны жить, постоянно или временно, здесь).

Современные методологические и теоретические интерпретации территориальных идентичностей базируются на соответствующих трактовках понятий пространства и пространственности. *В первом приближении можно говорить о двух ключевых идеологических подходах, оказывающих прямое влияние на данные интерпретации – это, безусловно, марксизм и постмодернизм, сочетающийся в ряде версий с постструктурализмом.*

В рамках современного марксизма пространство понимается как важнейший элемент капиталистического производства, по сути дела, пространство, с одной стороны может и должно воспроизводиться, а, с другой стороны, оно является важнейшим институтом, обеспечивающим устойчивость капиталистической системы в целом[68]. Мощные технологические инновации, связанные с компьютерной революцией, концептуальное развитие понятий виртуальности и виртуального пространства, киберпространства, сетевого пространства видоизменили марксистские подходы, но не трансформировали их радикально. Борьба, в том числе классовая борьба, за пространство, за способы его представления и воображения продолжается и в рамках сетевых и виртуальных пространств. Двойная анонимность сетевых агентов в Интернет порождает как бы безличные пространства, обладающие в то же время четкими, хорошо репрезентированными образами. Особенно ярко это видно также на примере современных урбанизированных пространств, создающих впечатление безместности, пустынности, анонимности, заброшенности, стандартности, безликой повторяемости[69]. В таких условиях территориальные идентичности оказываются своего рода

---

[68] Lefebvre H. The Production of Space. Oxford: Basil Blackwell, 1991.

[69] Сойя Э.У. Дигитальные сообщества, Сим-сити и гиперреальность повседневной жизни // Proect International. 15. Март 2007. С. 127-141.

«редкостью», за которую надо бороться, которую надо целенаправленно производить и перераспределять, вследствие чего возникает и экономика территориальных идентичностей.

Характерно, что даже постмарксистское в*и*дение проблематики пространства, заявленное в социологической теории П. Бурдье, вынуждено работать с пространственными категориями как с «капиталом»; вся методологическая борьба Бурдье с наследием Маркса оборачивается лишь усилением символических аспектов воображения пространства, которое остаётся эквивалентом своего рода метафизического тела, к которому применимо то или иное насилие[70]. Тем не менее, в концепции Бурдье мы можем видеть некоторое возвращение к неоплатоническим интерпретациям пространственности, в рамках которых телесность, сопряженная с динамическими душевными пертурбациями, вполне эффективно с когнитивной точки зрения трансформируется в понятии габитуса. Соответственно, и территориальные идентичности могут теперь восприниматься как ментальные схемы людей и сообществ по поводу присвоения тех или иных символических и/или культурных пространств.

Постмодернистский дискурс пространственности и территориальных идентичностей не выглядит однородным; он, скорее, представляет собой совокупность методологических и теоретических практик и приёмов, призванных разрушить модернистское понимание пространства и, одновременно, создать идеологическое обоснование социокультурным процессам глобализации и регионализации современного мира. В этой связи мы наблюдаем устойчивый постмодернистский интерес к пространствам переходным, динамическим, пограничным, трансграничным – там, где нет четких границ и строгих и ограниченных символических интерпретаций[71]. Туризм, путешествия, возрастающая мобильность и территориальная подвижность, «текучесть», относительность как пространств, так и территориальных идентичностей – эти темы и концепты обусловливают как идеологическую ангажированность постмодернистских версий пространственности, так и неизменный релятивизм методологических построений, связанный, например, с известным понятием глокализации. В сущности, территориальная идентичность в постмодернистской трактовке

[70] Бурдье П. Практический смысл / Пер. с фр.; общ. ред. и послесл. Н. А. Шматко. Москва: Институт экспериментальной социологии; СПб., 2001; Он же. Социология социального пространства. Москва, СПб., 2007.

[71] Culture, Globalization and the World-System. Contemporary Conditions for the Representation of Identity / Ed. by A.D. King. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997; Бауман З. Текучая современность. СПб, 2008.

оказывается, говоря в терминах Леви-Строса, «бриколажем» географических образов, локальных мифов и культурных ландшафтов, складывающихся в некую ментальную мозаику в конкретный момент времени; говорить об устойчивой, истинной, верной в последней инстанции территориальной идентичности здесь не приходится.

Воображение территориальной идентичности и понятие гетеротопии М. Фуко

По всей видимости, иерархизация (в содержательном смысле) социальных контактов вкупе с детальным масштабированием территории позволяют говорить в параллельных регистрах (социологическим и географическим) форматирования территориальных идентичностей. С одной стороны, можно фиксировать размеры и размах социальных контактов на уровнях межличностного общения, внутри и между различными профессиональными и социальными группами, внося поправки на случайное общение; с другой стороны, можно привязывать эти уровни к конкретным территориальным единицам – дом, двор, улица, поселение, город, местность, район и т.д. Мы получаем, таким образом, первоначальную коммуникативную матрицу, в рамках которой можно, выделяя отдельные социально-территориальные ячейки, проводить целенаправленные исследования территориальной идентичности. Этот взгляд выглядит довольно позитивистским, если не ввести в эту упрощённую модель понятие образа территории, или географического образа. Нам представляется, что в случае введения в модель понятия образа территории она становится в значительной степени дедуктивной, ибо вполне можно полагать, что в результате социального общения на различных территориальных уровнях возникает определенный, или определенные образы территории, подвергающиеся в дальнейшем процессам своеобразной волновой интерференции. Если же ввести в модель понятие географического образа, то она приобретает не только физический, но и метафизический характер, поскольку можно предположить, что данная модель становится по преимуществу открытой, а, главное, она включает самого наблюдателя (исследователя), вносящего своё в*и*дение проблемы (само собой, при этом модель обретает и индуктивные качества). Иначе говоря, в любом случае, мы должны иметь дело с неоднородной в когнитивном отношении моделью, в которой процесс условного смешения социальных и территориальных параметров нуждается, так или иначе, во введении образно-географического «катализатора».

Контроверза марксизма и постмодернизма, постоянно актуализируемая в современных гуманитарно-научных дискурсах и проецируемая, естествен-

но, и на проблематику территориальной идентичности, оказывается не самой интересной, если учесть то влияние, которое оказали работы М. Фуко на междисциплинарное методологическое поле.

Гетеротопия – пространство, репрезентируемое различными образами мест, причём эти образы мест могут быть несовместимыми или слабо совместимыми друг с другом. Первоначально понятие гетеротопии развивалось в рамках биологии и медицины, где под ней подразумевается изменение места закладки и развития органа у животных в процессе онтогенеза. Сам термин введен немецким естествоиспытателем Э. Геккелем в 1874 г. Впервые понятие гетеротопии переосмыслено в рамках гуманитарных наук французским философом и историком Мишелем Фуко в работе «Другие пространства» (написана в 1967, впервые опубликована в 1984 г.)[72]. Описание гетеротопии, по Фуко, называется *гетеротопологией*. Возможность появления гетеротопии связана с тем, что одно и то же пространство (территория, акватория, *ландшафт*) может использоваться, восприниматься и воображаться различными сообществами, группами или отдельными людьми с разными целями и в рамках совершенно различных представлений (бытовых, возрастных, гендерных, профессиональных, социокультурных и т.д.)[73]. Как правило, развитию гетеротопии могут способствовать разные, часто не совпадающие или лишь частично пересекающиеся временн*ы*е ритмы деятельности сообществ, групп или отдельных людей, связанной с данным пространством (утро – вечер, день – ночь). Кроме того, смена исторических эпох часто ведёт к трансформациям, искажениям, забвениям старых смыслов и образов; возникновению новых смыслов и образов, связанных с определённым пространством (например, кладбище, лепрозорий, место инициации, центральная площадь, фонтан, пивной павильон, кафе, улица, место около памятника выдающемуся человеку), деритуализациям старых пространств и ритуализациям новых пространств, и, в итоге, формированию сложного конгломерата образно-смысловых конструкций и напластований (отдельные образные «слои» или «пласты» могут соприкасаться лишь хронологически и топографически, никак не сообщаясь в содержательном плане).

В историко-культурном контексте осмысление понятия гетеротопии стало возможным в эпоху модерна, когда вновь реконструируемые, воспроизводимые, воображаемые пространства стали рассматриваться как достаточно автономные – вне жёстких профессиональных, бытовых

[72] Фуко М. Другие пространства // Он же. Интеллектуалы и власть. Часть 3. Статьи и интервью. 1970-1984. М., 2006. С. 191-205.
[73] Геннеп А., ван. Обряды перехода. М., 1999.

и социокультурных норм и установлений, определявших в том числе и жёсткую дифференциацию географического пространства, включая его строгую общественную и сакральную иерархизацию[74]. Быстрая трансформация понятия гетротопии связана уже с эпохами первичной и вторичной глобализаций конца XIX – начала XXI века, когда резкое, взрывное увеличение социальной, профессиональной и географической мобильности, а также интенсивные межкультурные и межцивилизационные контакты создали расширенные урбанистические и субурбанистические пространства, в которых акты индивидуальной и групповой коммуникации воспринимались и воображались уже вне какой-либо общей жёсткой системы общественных норм, ритуалов и правил, регулирующей (хотя бы в идеале) все коммуникативные акты без исключения[75]. В известном смысле, гетеротопия может рассматриваться как своего рода «шизофрения» геокультурного и геосоциального пространства, как бы продуцирующего «поток» автономных актов сознания, постоянно расщепляющий образ первоначального «материнского» пространства (будь то город в целом или какая-либо его часть, или же загородное пространство)[76].

В плане воображения гетротопия способствует формированию различных метафизик, связанных с конкретным типом пространства или территории вообще – метафизики города, района, региона, территории, ландшафта[77]. В плане изучения современных социокультурных практик понятие гетротопии может использоваться при описаниях и характеристиках различных субкультур, тяготеющих к урбанистическим ареалам и зонам, пространствам крупных городских агломераций и мегалополисов (подростковые и молодёжные субкультуры, этнические диаспоры, сообщест-

---

[74] Подорога В.А. Метафизика ландшафта. Коммуникативные стратегии в философской культуре XIX—XX вв. М., 1993.

[75] Bauman Z. Liquid Modernity. Cambridge: Polity, 2000; Bauman Z. Liquid Arts // Theory Culture & Society. Vol. 24. Number 1. January 2007. P. 117-127; Bryant A. Liquid Modernity. Complexity and Turbulence // Theory Culture & Society. Vol. 24. Number 1. January 2007. P. 127-37; Pollock G. Liquid Modernity and Cultural Analysis: An Introduction to a Trandisciplinary Encounter // Theory Culture & Society. Vol. 24. Number 1. January 2007. P. 111-117; Ло Дж. Объекты и пространства // Социологическое обозрение. 2006. № 1.

[76] Lefebvre H. The Production of Space. Oxford: Blackwell, 1991; Филиппов А.Ф. Гетеротопология родных просторов // Отечественные записки. 2002. № 6 (7). С. 48—63; Филиппов А.Ф. Пространство политических событий // Политические исследования. 2005. № 2; Дайс Е. Украинский Орфей в московском аду, или Путь поэта // Гуманитарная география. Научный и культурно-просветительский альманах. Вып. 2. М., 2005.

[77] Метафизика Петербурга (Петербургские чтения по теории, истории и философии культуры. Вып. 1. СПб., 1993; Немчинов В.М. Метафизика города // Город как социокультурное явление исторического процесса. М., 1995. С. 234-240.

ва спортивных, особенно футбольных болельщиков, иногда религиозные и парарелигиозные секты)[78]. В качестве прообраза современных гетротопий можно рассматривать различные варианты развития культа *гения места*, а также формирование культурных гнёзд и очагов в провинции[79]. Понятие и образ гетеротопии является одной из скрытых (латентных) концептуальных основ современной массовой культуры – прежде всего, в рамках жанров фэнтези, триллера, хоррора (литература, кино, анимация, комиксы, живопись, визуальные искусства, цифровая фотография, видео-арт и т.д.)[80].

Понятие гетеротопии применяется в теоретической и прикладной социологии, культурологии, *гуманитарной и имажинальной (образной) географии*, социальной географии[81], теории коммуникации, искусствознании, политологии, философии. Гетеротопии различного социокультурного происхождения в процессе своего развития способствуют формированию устойчивых локальных мифологий, совмещающихся, взаимодействующих и порой конфликтующих на одних и тех же территориях.

Понятие гетеротопии, перенесённое Фуко из биологии, и развитое уже в социальном контексте, позволяет говорить о действительном сосуществовании территориальных идентичностей на физически одной территории, как бы меняющей свои образы в зависимости от времени суток или сезона года, а также и конкретных социокультурных практик территориальных сообществ. Пространственные исследования в архитектуре и градостроительстве, испытавшие воздействие фукианского подхода, уверенно сочетают, наряду с гетеротопией, понятия утопии, дистопии, к которым можно присоединить и понятие атопии. В результате мы наблюдаем содержательный концептуальный ряд, синтетически описывающий взаимоотношения определенной территории и ее условных агентов, или

---

[78] Вахштайн В.С. Темпоральные механизмы социальной организации пространства. Анализ резидентальной дифференциации // Социологическое обозрение. 2003. Т. 3. № 2; Вахштайн В.С. Возвращение материального. «Пространства», «сети», «потоки» в акторно-сетевой теории // Социологическое обозрение. 2004. Т. 3. № 4. Рефлексивный мониторинг публичных мест: логика места и гетеротопология пространства. Проект Центра фундаментальной социологии ГУ-ВШЭ // http://www.cfs-leviathan.ru/content/view/14/26/; Urry J. Consuming Places. L. & N.Y.: Routledge, 1995.

[79] Щукин В. Миф дворянского гнезда. Геокультурологическое исследование по русской классической литературе. Краков, 1997.

[80] Тимофеева О. Гетеротопики о гетеротопиях // http://www.nlobooks.ru/rus/magazines/nlo/196/722/754/

[81] Верлен Б. Общество, действие и пространство. Альтернативная социальная география // Социологическое обозрение. 2001. Т. 1. № 2. С. 25-46. Soja E.W. Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social theory. London, 1990. Thrift N. Spatial formations. L. etc., 1996.

акторов; восприятие территории уже включено в данные концепты, и остаётся лишь характеризовать своего рода территориальные идеологии, преобладающие в определённое время в конкретном месте или районе. Кроме того, если развивать дискурс Фуко, то и понятие утопии становится не просто стандартной социокультурной «меткой», а эффективной когнитивной развёрткой или проекцией каких-либо территориальных проектов / образов, в рамках которой собственно временные параметры не только социализируются и «присваиваются» как идеологический «продукт», но и интериоризируются как, по существу, дополнительное измерение пространственных отношений на конкретной территории.

Возможные решения охарактеризованной здесь проблемы могут быть найдены или быть сформулированы в рамках предлагаемого нами *геоспациализма* – методологического подхода, предполагающего, что онтологические статусы пространственности и её образных репрезентаций являются неотъемлемой частью любой общественной или социокультурной феноменологии; иными словами, определённое ви́дение и ощущение пространства локализуется в ментальном плане как «пучок» социокультурных образов, представляемых, как «реальность».

Значение пространственности и сопространственности для становления территориальных идентичностей различных иерархических уровней

Территориальные идентичности различных иерархических уровней формируются, как правило, на мощном онтологическом субстрате, предполагающем существование специфических пространственностей, характеризующих наиболее важные пространственные образы-архетипы, присущие более масштабным территориальным сообществам (по принципу n + 1, 2, 3 и т.д.). Если мы говорим о небольших территориальных сообществах (деревни, нескольких соседних сельских населённых пунктов, небольшого городка с его округой), то, несомненно, пространственность проявляется здесь скорее на уровне стереотипных культурных ландшафтов и олицетворении конкретной местности (её известные и выдающиеся люди). Наряду с этим, мы можем наблюдать примеры локальных мифов и географических образов более высокого иерархического уровня, позволяющие говорить об архетипичных образах пространства, являющихся общими для достаточно крупных регионов странового уровня (например, Бавария в Германии или Урал в России). Таким образом, конкретная пространственность есть, по большому счёту, мета-алгоритм становления территориальных идентичностей в контексте более крупных рамок (фреймов).

Проблематика сопространственности возникает в тот определённый момент времени (в широком историческом смысле), когда становится относительно ясным сосуществование разнородных, различных по генезису и способам функционирования территориальных идентичностей в пределах каких-либо территориальных сообществ, социальных групп или же на примере отдельных индивидуумов. На наш взгляд, эта проблематика становится актуальной на стадии позднего Модерна – сначала неявно, а затем явно и довольно остро. Основное содержание социокультурных процессов, связанных со становлением сопространственности (сопространственностей) можно охарактеризовать так: территориальные сообщества, а вместе с ними и территориальные идентичности постепенно начинают трансформироваться в более гибкие социо-ментальные структуры, для которых различного рода территориальные маркеры, а также пространственные образы-архетипы могут быть не согласованными и даже противоречащими друг другу в рамках традиционной формальной (аристотелевской) логики. В то же время эти признаки могут быть «плавающими», неясными, размытыми, мерцающими – проявляясь при этом довольно жёстко в пограничных/лиминальных психологических, социокультурных и политических ситуациях. Так, например, человек может быть по происхождению (рождению) пикардийцем, жить в зрелом возрасте на юге Украины и считать себя «гражданином мира», что не отменяет при случае его чётких в социо-психологическом смысле реакций в тех или иных ситуациях. Вместе с тем, надо отметить, что сопространственность, являясь, по сути, онтологической категорией, может рассматриваться в феноменологическом аспекте как *пространственное сосуществование пространственных представлений*, образующих в определённых узлах (точках) знаково-символические «сгущения», концентрации смыслов совершенно различных мест и территорий, объединённые оригинальной онтологической, или экзистенциальной «манифестацией». Иначе говоря, сопространственность формируется в результате семиотического смешения, перемешивания несовместимых в традиционном контексте территориальных идентичностей, чьи пространственности как бы пронизывают друг друга, координируются по отношению друг к другу, создавая частное, «приватное», здесь-и-сейчас мета-пространство.

РЕВ'Ю

Дмитро Вирський
Київ

***Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki.* Antologia / pod redakcją Ewy Domańskiej. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010. 693 s.**

Нова збірка перекладів провідних англомовних теоретиків історіографії продовжує «просвітницько-трансляторську» місію польської дослідниці, знаної своїми зацікавленнями «історіографічним авангардом». Причому, відчувається певне уреспектабельнення згаданої Місії, що позначилося якщо не на якості (традиційно високій), то вже точно на кількості і різноманітності відібраних для перекладу і публікації текстів[1].

Потужна емоційна реакція (сплеск? спалах? шок?) проектується вже з перших рядків Вступу, коли вимальовується украй драматична «картина світу», яка й породила пропоновану збірку-антологію. Дозволимо собі тут розлогу цитату:

Авангард сучасної гуманістики, котрий задає тон теперішнім дискусіям, більше зацікавлений тваринами, рослинами і речами, а також тим, що не-людське, чим людиною як такою. Це зв'язане з фактом, що сучасний світ, на який впливає швидкий технологічний поступ, екологічна криза і дедалі зростаючі стихійні лиха, розвій глобального капіталізму, чергові геноциди,

[1] Порівняй з двічі виданою збіркою Е.Доманської – за попереднє десятиліття (1990 ті): Pamięć, etyka i historia. Anglo-amerykańska teoria historiografii lat dziewięćdziesiątych (Antologia przekładów) / pod redakcją Ewy Domańskiej. Poznań, 2002 i 2006. 322 s.

тероризм і міграційні рухи, розуміння людськості підлягає радикальній зміні. Щораз частіше на вістрі критики опиняється нарцистичний людський суб'єкт і його упривілейована позиція в світі та щораз частіше мовиться не стільки про культурну чи соціальну людську спільноту, скільки про спільноту видову, про зібрання людей і не-людей, про стосунки між ними і про проблеми видової тожсамості. Щораз тіснішим стає поняття глобального світу і щораз більше найцікавіша планетарна ідентифікація підпирається ідеями транс культурного вокалізму. Особливим зацікавленням тішаться міркування, що торкаються людських суб'єктів, які або були позбавлені людськості (в'язні таборів, особи без громадянства, люди під загрозою крайньої нужди), або вийшли за оту людськість завдяки біотехнологічному поступу (недієздатні, які завдяки протезам і трансплантатам мають спеціальні можливості), або також є не-цілком-людські (тіла померлих, а в популярній культурі – зомбі, вампіри). Не-людина стала парагматичною постаттю сучасності і передвістям майбутнього, а радикальні течії сигналізують про вилонення гуманістики не-антропоцентричної (с.7-8).

Отже, останнє десятиліття пошуків штовхає вже до «постгуманістики», яка позначена

зближенням між гуманістикою і природничими науками (особливо із біологією – про «біотехнологічний поворот» ще не говорять, але, здається, до цього недалеко);

конвенціоналізацією чи то врегулюванням парадигми часто окреслюваної як «інтерпретативна і/або конструктивістська»;

появою різнорідних (і часто суперечних) тенденцій, пов'язаних із «новим матеріалізмом» і «новим емпіризмом», котрі поєднує «відхід від тексту» і «повернення до матеріальності» (присутньої і доступної «тут і зараз»)

спеціальне зацікавлення етичним виміром досліджень. Зокрема, пошукам відповіді на питання, що належить робити і як вести відповідальне життя у світі, де кожний має (і має право мати) свою правду.

«Просунутість» відібраних текстів антології визначалась належністю до «гучних» (хоч і не канонічно-мейстримних) для англо-американської історіографії останнього десятиліття тем. Зосереджені вони довкола питань присутності минулого у сьогоденні, матеріальності, проблеми людської суб'єктності і будування тожсамості (студії постколоніальні і гендерні, проблематика пам'яті), постколоніального стану, візуальної культури, стосунків між тим, що людське і не-людське, досліджень щодо оточуючого середовища, а також нових-старих питань зв'язків між науками гуманістичними і природничими.

Антологія структурована за трьома блоками. Перший з них опікується «високою» теорією і має назву «*СТАН ІСТОРИЧНОГО ЗНАННЯ (проблеми, оцінки, проекти)*». У ньому представлено п'ять статей.

Відкриває блок праця професора з американського університету ім. Джона Гопкінса (Балтімор) Гебріела М. Спігола (Spiegel) «*Завдання історика*». Дослідник доволі «глибоко» занурюється (якщо не до початку XX століття, то точно до його середини), аби з'ясувати сучасний стан історіографічної теорії. Особливо оригінальні його спостереження над новим значенням діаспор – теми, яка з набуттям незалежності України швидко стала респектабельною, але зараз (а отже, вельми швидко) наражена на стагнацію і консервацію. Зміщення опції від національного до транснаціонального, глобального і космополітичного, ймовірно, надасть цій проблематиці нові перспективи.

Свіжий (з 2010 р.) текст Гайдена Вайта[2] – «*Практичне минуле*» продовжує традицію «розгортання тез» і зусиль автора у напрямку популяризації (чи то конвенціоналізації) власної теорії. У даному випадку Вайт вишукано доводить користі від історичної художньої літератури, яка здатна доносити сенси минулого до найширшої аудиторії. Відтак, історикам не варто бридити (переводити у сферу «витісненого») літературними «двійниками» науки. Для сучасної України, де з «художнім» представленням власного минулого зовсім не блискуче – то не така вже й чужорідна пропозиція.

Голландський історик і психолог Елко Рунія (Eelco Runia) представлений у цьому блоці есеєм «*Присутність*». Вибір цього матеріалу, напевно, пов'язаний з бажанням укладачів представити «навколовайтовський» дискурс, адже саме теорії (і термінологія) Г.Вайта здебільшого інспірують автора. Утім, як на мене, цей есеїст задовольнить хіба естетичні почуття читача, адже пише він вишукано і дуже вчено-ерудитські, але також і підозріло близько до означення «довго, красиво і ні про що». Ота його «присутність минулого у сьогоденні» якось зовсім банально розпливається у спекулятивних термінах і підкреслено яскравих метафорах.

Англійській історик і соціолог Патрік Джойс (Joyce) у своїй статті «*Чим є те, що суспільне в суспільній історії?*» опікується поглибленням теоретичних засад т.зв. «культурного повороту», який у 90-х роках XX ст.

---

[2] Для польського читача трансляція думок Вайта взагалі позначена інтенсивністю і безупинністю (у чому велика роль саме редактора рецензованої антології – Е.Доманської). Ось таки щойно видана (так само за редакцією Е.Доманської) підбірка недавніх праць Г.Вайта: White Hayden. Proza historyczna/ pod redakcją Ewy Domańskiej. Kraków, 2009. 370 s. Щойно перевидана і вже видавана 2000 р. збірка: White Hayden. Poetyka pisarstwa historycznego/ pod redakcją Ewy Domańskiej i Marka Wilczyńskiego. Kraków, 2010. 388 s.

потіснив «соціальний поворот» (що тріумфував з кінця 1960-х рр.). Автор намагається абсорбувати (переосмислити) до потреб «культурної історії» (на його думку, досі панівної парадигми історіографії – адже свіжіший «матеріальний поворот» ще недостатньо вирізнився із рамок «культурного повороту»), теоретичну проблематику і напрацювання попереднього лідера – «історії соціальної». Дослідник реферує останні інтелектуальні пропозиції за такими фундаментальними поняттями як «культура», «те, що соціальне», «держава». Він акцентує на нових підходах до цих понять – у межах дослідження стосунків-взаємодій (людей і нелюдей), нелюдських і матеріальних героїв (навколишнє середовище, техніка тощо), а також технологій урядування (історії бюрократії і техно-влади).

Закриває блок свіжа (з 2010 р.) стаття американського дослідника німецького ідеалізму і романтизму, а також історії та філософії науки Джона Заммітo (Zammito) «*У бік тривалого історизму*». Вона присвячена проблемі нав’язання поновного діалогу між гуманітарними і природничими науками («прірва» між якими зовсім не така вже й природна і нездоланна). Автор на вишукано-філософському рівні опонує постмодерністським критикам історіописання, з позицій постпозитивізму відстоює епістеміологічну засадненість праці історика. Він також закликає до корекції «мови істориків» та «понятійної схеми» до вимог науки після «лінгвістичного повороту».

Другий блок антології – затитулований «*НОВА ГУМАНІСТИКА (історія gender, дослідження пам’яті, усна історія, візуальна історія, постколоніальна історія)*» – присвячений історіографічним напрямкам, які наразі вже досягли певної респектабельності у академічному полі. Кожен з них по-своєму розсунув давні кордони представлення історичного минулого. Уже звично, їх здебільшого представляють емансипаційно наснажені твори – головним Героєм котрих є спільноти/меншини, які прагнуть визнання.

Відкриває блок стаття дослідниці історії новочасної Німеччини, професора Мічиганського університету Кетлін Канінг (Kanning) «*Тіло як метода. Рефлексії на тему місця тіла в історії гендеру*», що торкається питання теоретизації такого важливого – у рамках вельми голосних на сьогодні гендерних досліджень – поняття як «тіло». Зацікавленість цим предметом підтримується бажанням сучасних істориків шукати знання у незвичних площинах (причому, складність таких пошуків тлумачиться часто як справа гідна фахівця-віртуоза). Особливо широко вдаються до студіювання проблематики тіла дослідники тотальних війн XX ст. та пов’язаних із ними людських катастроф (голоду, хвороб, каліцтв тощо).

Професор літератури Колумбійського університету, яка походить з теренів України (народилася у тоді румунських Чернівцях в єврейській

родині), Маріанна Гірш (Hirsch) представлена у цьому блоці статтею «*Жалóба і постпам'ять*». Згадуючи побут родини своїх сусідів, які вижили в Освенцимі, вона зосереджується на сприйнятті Голокосту тими, хто його пережив і тими, хто перебував поруч і вцілілими (особливо рефлексуючи над фотографіями та іншими візуальними образами, що нагадують усім, хто з ними стикається про гірке минуле).

Англійський соціолог та один з піонерів дослідження усної історії Пол Томпсон (Thompson) у статті «*Голос минулого. Усна історія*» зупиняється на перспективах, які дарує історіописанню використання методик усної історії. Серед них особливо охоче автор оповідає про можливості представлення історії робітничого руху та інших соціальних осередків наразі добре відомих як об'єкт «історії знизу» та історії звичайних людей. Власне цей текст з 1978 р. можна тлумачити вже як класику успішного історіографічного напрямку і включення його до рецензованої антології – то власне данина його успіху, беззаперечному на сьогодні.

Сучаснішу проблематику усної історії представляє стаття знавця американістських студій нью-йоркського професора Майкла Фрейша (Michael Frisch) «*Усна історія і дигітальна революція. У напрямку пост-документальної вразливості*» (написана 2006 р.). Автор опікується введенням у історіографічний обіг величезного і постійно зростаючого масиву аудіовізуальних джерел. Він гадає, що нові цифрові технології (творення мап доступу, індексів аудіовізуальних документів, Інтернет-сторінок і т.ін.) надаватимуть все більші можливості використання цього джерельного комплексу.

Фрейш звертає увагу на зростаючу доступність творення нових аудіовізуальних документів (нині для цього досить і персонального комп'ютера, а не професійної студії як кількома десятиліттями раніше). Вона зменшує роль медіатора (власне фахового історика) у царинах усної історії. Нове ж різноманіття шляхів доступу до сучасних аудіовізуальних джерел Фрейш окреслює як постдокументальний стан, що підважує традиційне джерелознавство.

Професор історії Каліфорнійського інституту технології, автор численних творів на тему кінофільму у візуальних медіях Роберт А. Розенстоун (Rosenstone) у досить свіжому своєму тексті (з 2006 р.) під титулом «*Побачити минуле*» розмірковує про явище історичного фільму в історії, починаючи з перших років XX ст. Дослідниця сумнівається у тому, що кіно від початку реалістично відбивало історичну дійсність, підкреслює пропагандистський і сконструйований (фікційний) характер, пропонованих ним візій минулого.

Зближення світів академічної історіографії та історичного кінематографа відбувається від кінця 60-х років XX ст. (коли руйнується стіна між високою і популярною культурами та й сам історіографія замислюється над проблематикою історичних фікцій). Особливо придатною для кінематографічного вжитку (автор уживає оригінальний термін для історії, відтворюваної засобами кіно – *історіофотія*) виявилася мікроісторія. Розенстоун твердить, що кращі творці сучасних історичних фільмів таки додають щось важливого до дискурсу про минуле.

Індійський критик культури і політики, соціальний теоретик, дослідник клінічної психології та активіст руху захисту прав людини Ашиз Нанді (Ashis Nandy) у своєму есеї «*Забуті двійники історії*» звертається до з'ясування інших, поза історією, підходів до презентації минулого. Історію він тлумачить як накинуту зовні ідею (= привнесену колонізаторами), якій, на індійському ґрунті, пробує протиставити традиційні міфи та епоси. Автор звертає увагу, що загальний тріумф історії, то справа дуже свіжої дати (навіть на європейській «батьківщині» – ще у XIX ст. історія – це ідеологія меншості). Він опирається «вбудовуванню» міфів і епосів до історіографії (як такої собі квазіісторіографії, яка свідчить, що історія «не чужа» самим, так би мовити, завойованим історіографією сучасного типу народам-цивілізаціям).

Утім, міркування Нанді навряд чи будуть дуже переконливі для українського читача, який вже начувся про краї, які «умом не понять», загальним «аршином» «не виміряти» та в які треба лише «вірити». Симптоматично для вітчизняного сьогодення, що 2-е видання «Нарису історії України» Н.Яковенко (2005 р.) відмовилося від викладу «долітописної» (себто якраз таки міфоепічно-археологічної) історії України.

Дослідник історії Азії нового часу чиказький професор Діпеш Чакрабарті (Dipesh Chakrabarty) своєю статтею «*Історії меншості, минуле підпорядковане*» продовжує постколоніальну тему сучасної історіографії – таку близьку і українському читачеві. Він наочно демонструє зв'язок т.зв. досліджень підпорядкованих (Subaltern Studies) і добре відомої і в Україні «історії знизу» (history from bellow).

Автор звертає увагу на специфіку свідомості підпорядкованих груп, які часто керуються досучасними спонуками (за приклад, наводить повстання 1855 в Індії, де пересічні повстанці були переконані, що їх ведуть не люди-ватажки, а сам бог). Звернення уваги на «живість» т.зв. пережитків минулого у сьогоденні – можливо, найкорисніший урок історій меншостей і підпорядкованих для сучасного історика.

Третій і останній блок антології має назву «*У БІК ПОСТГУМАНІСТИКИ (дослідження тварин, студії над речами, історія навколишнього середовища*». Він присвячений власне найбільш авангардним історіографічним напрямкам, які наразі хіба що «заявили» про себе.

Нью-йоркський професор гуманістики Домінік Лакапра (LaCapra), знаний широтою своїх зацікавлень (від європейської історії ідей і культури до студій над травмою та Голокостом) представлений у антології текстом під назвою «*Повернення до питання про те, що людське і тваринне*». Це своєрідний зріз сучасних поглядів на давню філософську проблему, причому з точки зору симпатика руху за «права тварин». Для істориків цікаві тут покликання на тему Голокоста та ситуації людей в нелюдських умовах (відразу згадується близький філософам-екзистенціалістам дискурс про «пограничні стани»).

Продовжує «звірячу» тему канадський професор Девід Л. Кларк у статті «*'Останній кантіанець у нацистській Німеччині'. Тварини і люди після Левінаса*». Її автор відомий зацікавленнями постпросвітницькою філософією, німецьким ідеалізмом, а також філософією І.Канта, Е.Левінаса та Ж.Дерріди. Відштовхується Кларк від історії Левінаса, який оповів про «останнього кантіанця нацистської Німеччини» – пса-дворнягу, з яким він потоваришував у фашистському концтаборі. У той час, коли німці-фашисти зводили євреїв до статусу тварин, він єдиний беззастережно свідчив, що концтабірні в'язні таки люди.

Левінас таки розглянув явище Голокосту в одному ряду з нищенням тварин «на м'ясо», для їжі (перший підрозділ статті Кларка і названий «Різанина щоденного життя»). Жорстокість до людини та жорстокість до тварини є для нього «по суті тим самим», отже гуманізація суспільства не може не включати і гуманнішого ставлення до тварин. У наступному підрозділі «Відмова тваринам у обличчі або ми є тим, що їмо» якраз і обговорюються ідеї такої гуманізації. Останній підрозділ «Кантіанець-кіборг» згадує, що «нерозумний» таки не може бути філософом-кантіанцем і пес стає ним тільки в уяві Левінаса, а отже у проблематиці тваринного мова завжди більше про людей (певний антропоцентризм тут неуникний).

Французький соціолог та антрополог науки Бруно Латур (Latour) у статті «*Предмети також володіють творчою силою*» розвиває положення своєї теорії актора-мережі (actor-network theory, ANT). Ця теорія приваблює науковців своїми сцієнтистськими абрисами, зосередженістю на змінах, які несуть у світ наука і технології. У царині ж історіографічної теорії вона, як видається, тіснить славнозвісну проясненнями «складних» пов'язань теорію

хаосу (з її «ефектом метелика» – коли порух крила комахи призводить до глобальних змін).

Латур наголошує на складностях сучасного світу, на гібридних формах, які його найбільше характеризують. Доводить, що «міжлюдські» стосунки не вичерпують зміст поняття суспільного. Дослідник заперечує протиставлення «соціального» і «матеріального», твердить, що взаємодія «людське-нелюдське», то чи не найбільша ділянка того таки соціального. Відтак, у рамках такого підходу предмети стають черговими «новими» героями/ дієвими особами історії.

«ANT» надихає істориків на заняття історією інновацій (як чинника суспільних змін), речей (як медіаторів між давніми творцями-споживачами і сучасним дослідником), техногенних катастроф (спричинених взаємодією людини і техніки). Вона виступає проти штучних поділів наукового світосприйняття (коли речі треба поєднувати з речами, а людей з людьми).

Норвезький археолог Бйорнар Ольсен (Bjørnar Olsen) у статті «*Матеріальна культура після тексту: повертання присутності речам*» переконує, що філософський і науковий дискурс XX століття маргіналізували речі і це є вадою, яку варто долати (оскільки взаємодія людини з величезною кількістю речей є примітною частиною історії). Автор розвиває ідеї мережевої теорії («ANT»), декларує «симетричний» спосіб бачення світу, який наповнений людьми і не-людьми.

Ольсен звертає увагу читача на те, що «тілесний» світ містить у собі і власне людину, а речі володіють буттям у світі поруч з іншими формами буття як ось люди, тварини, рослини (про рівність цих форм, однак, не йдеться). Він також вірить у певну місію археології в обороні речей, які прирівнює до добре знаного статусу «іншого» та «підпорядкованого», жваво дискутованого у сучасній культурі та соціальних науках. Закликає Ольсен до нового порядку – «демократії, поширеної на речі».

Спеціаліст з історії науки і техніки, навколишнього середовища і технології, а також музеїв природної історії базельський професор Крістіан В. Саймон (Christian W. Simon) у статті «*'Еволюційна історія': тренди у найновішій історії історіографії навколишнього середовища*» ратує за співпрацю історії і біології (здебільшого у формі додавання чергової нової опції до картини світу, мальованої істориком). Особливо близькі йому праці з історії охорони здоров'я, змін у споживанні (експансія нових продуктів, органо-технології), а також екологічні виміри минулого. Утім, з методологічної точки зору усі ці нові опції скидаються на старий добрий гірцівський «густий/ щільний опис» та представлення традиційної частини

дослідження – «історії питання», «історичного методу» будь-якої з наук – у нових блискотливо-привабливіших абрисах. Акцент на перспективах міждисциплінарної співпраці-взаємодії також для сучасного історика вже нагадує обов'язкову «мантру».

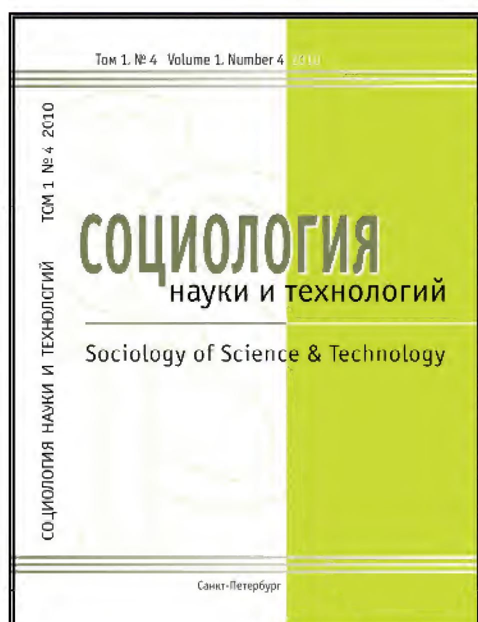
Канадський історик-релігієзнавець Річард Фольц (Richard C. Foltz) у розвідці «*Чи природа є творчою силою в історичному значенні? Історія світу, історія навколишнього середовища, а також те, яким чином історики можуть допомогти зберегти Землю*» ратує за додання екологічної опції до підручників та навчальних програм з всесвітньої історії. На численних прикладах (особливо промовисті – руїни викликані вручанням людини) він доводить, що природні чинники вельми помітно впливають на історію. Автор також вимагає припинити традиційну глорифікацію безупинного зростання економіки та споживання, адже, за умов обмеженості ресурсів Землі, це веде до катастрофи.

Наприкінці, зайвий раз зауважимо про важливість подібних антологічних проектів для сталого розвитку науки. Жоден «пікнік на узбіччі», велич «самородків» чи «піратська вольниця» Інтернету не здатні замінити таких регулярних фіксацій досягнутих наукових рубежів, що забезпечують власне інфраструктуру сучасного знання.

Валентин Оноприенко
(Київ)

Социология науки и технологий: направление, Школа, журнал.

После прекращения выхода российского журнала “Науковедение”, что пагубно отразилось на институциализации и качественном росте исследований в этой области, выход в Санкт-Петербурге нового журнала “Социология науки и технологий” – важная веха, которая вселяет надежду и оптимизм для всех, кто интересуется столь актуальными и перспективными вопросами социологии науки. Примечательно, что название журнала более точно определяет и структурирует область науковедческих исследований.

Журнал возник на базе Международной школы социологии науки и техники, единственной в России научно-образовательной структуры в области социологии науки и техники, призванной обеспечить дополнительное образование в области социологии науки, социологии техники, научно-технической политики, социологии высшего образования. Школа возникла в 1992 г. в Санкт-Петербурге, признанном центре социологии в России. Школа стала важным этапом в развитии социологии науки: был установлен постоянный контакт с ведущими зарубежными социологами, научная общественность получила возможность широкого ознакомления с науко-

ведческой проблематикой, молодежь была привлечена к обсуждению социолого-науковедческих проблем. Школа знакомит слушателей с новейшими достижениями в области социологии науки, а также осуществляет повышение квалификации специалистов, научных работников и преподавателей вузов в области социологии науки и техники, научно-технологической политики, социологии высшей школы.

Школу знают за рубежом, в ее работе в качестве постоянных преподавателей принимают участие крупные зарубежные исследователи – директор Института социологии Академии наук Венгрии П.Тамаш (Венгрия), Ю.Райкович (Сербия), М.Алестало (Финляндия), Л.Лубрано (США), член правления исполнительного комитета Международной социологической ассоциации Х.Хименес (Мексика), Б.К.Паттнаик (Индия), Р.Фонсека (Португалия) и др.

Яркая деятельность Школы стала прочной основой для возникновения журнала и в значительной мере определяет его содержание и потенции. Журнал учрежден в 2009 г. и издается под научным руководством Санкт-Петербургского филиала Института истории естествознания и техники им. С.И.Вавилова Российской академии наук. Учредитель: Издательство «Нестор-История». Периодичность выхода — 4 раза в год. Журнал публикует оригинальные статьи на русском и английском языках по таким направлениям: наука и общество; наука и политика; научно-технологическая политика, коммуникации в науке; мобильность ученых; демографические аспекты социологии науки; женщины в науке; социальные позиции и социальные роли ученого; оценка деятельности ученого и научных коллективов; наука и образование; история социологии науки, социальные проблемы современных технологий и др. **Главный редактор** С.А.Кугель, **заместитель главного редактора** Н.А.Ащеулова, **ответственный секретарь** В.М.Ломовицкая. В редакционную коллегию вошли специалисты из Санкт-Петербурга, Москвы, Новосибирска, Минска, Баку, а также зарубежные ученые из Китая, Канады, Индии, Венгрии, Мексики.

В колонке главного редактора в первом номере журнала С.А.Кугель отмечает, что журнал ориентирован на публикацию статей, анализирующих теорию и историю социологии науки, структуру научного сообщества, социальные показатели и оценки деятельности ученого, научных групп, организаций, проблемы модернизации научного сообщества, факторы развития инновационной среды, состояние подготовки социологов науки в университетах. В журнале будут публиковаться результаты исследований социальных аспектов научных коммуникаций, мобильности, по этике науки,

особое внимание будет уделено состоянию российской науки в традиционных и новых формах ее организации. Связь социолого-науковедческих исследований с реальностью, повседневной жизнью науки — один из основных принципов нового журнала. Например, планируется публикация материалов, в которых обосновывается целесообразность и полезность социологического сопровождения приоритетных научных направлений в естественных и социально-гуманитарных науках и создания в этой связи в Санкт- Петербурге центра коллективного пользования научных кадров и института науковедческой экспертизы.

В первом номере журнала в рубрике “Из истории социологии науки” опубликована статья Н.А.Ащеуловой “Социология науки в Ленинграде — Санкт-Петербурге: от истоков до современности”, в которой осмысляются основные вехи развития науковедения и социологии науки. В частности, вспоминается особое значение для институционализации социологии науки советско-польского симпозиума по проблемам комплексного изучения развития науки (Львов, 1966 г.), на котором развернулась оживленная дискуссия о существе и названии этого нового направления. Из многих возможных вариантов: наука о науке, наукология, наукознание, науковедение — был принят именно последний. После принятия названия новой дисциплины были предложены различные варианты ее построения как единой теории науки. В качестве основы единой теории науки П.В.Копнин предлагал использовать логику науки, Б.М.Кедров — историю науки, С.Р.Микулинский — сумму науковедческих дисциплин, И.А.Майзель — социологию науки, Г.М.Добров выделял общее науковедение как теорию науки, М.Г.Ярошевский утверждал, что науковедение возникает на стыке различных самостоятельных дисциплин и объединяет их в той мере, в какой они делают своим предметом науку, формируя тем самым новый синтез понятий и методов, придавая им специфическую направленность.

На Львовском симпозиуме 1966 года был поднят вопрос и о предмете социологии науки. На Западе в это время пользовались научным авторитетом исследования по социологии науки в рамках структурно-функциональной социологии. В СССР это направление считалось главным образом материалом для критики, поэтому социология науки на симпозиуме была рассмотрена как одна из дисциплин науковедческого комплекса. Так, Н.Каплан выделял четыре группы проблем социологии науки: природа науки, природа ученых, организация науки, взаимоотношение науки и общества; В.Ж.Келле связал предмет социологии науки с исследованием специфики науки как социального института, ее структуры и социальных

функций, взаимодействия науки и общества; системы отношений в науке, которые складываются между людьми в процессе научной деятельности от зарождения идеи до ее реализации на практике, форм организации научной деятельности, места человека в системе внутринаучных отношений и роли ученого в обществе; А.И.Щербаков в центр внимания социологии науки поставил проблемы организации научного труда; Г.М.Добров полагал, что социологические исследования науки связаны с разработкой основ государственной политики в науке; А.А.Зворыкин выдвинул концепцию соотношения науковедения и социологии науки, считая необходимым включить в социологию науки науковедение.

В статье М.Г.Лазара предпринята первая попытка представления истории возникновения и развития нового направления в науковедении и социологии науки в СССР — этики науки на фоне социально-политических и познавательных условий 60-х гг. Представлены сложившиеся в 60–80-е гг. XX в. основные подходы и традиции в изучении этической проблематики науки, доминирующие в начале XXI века аспекты изучения взаимоотношений науки и морали — регулятивные возможности профессиональной этики ученого на уровне отдельных научных дисциплин, общие этические проблемы новых научных и технологических направлений: генетики, биомедицинских исследований, экологии, информатики.

В рубрике “Научная политика” в первом номере журнала опубликованы статьи В.Ж.Келле “Состоится ли инновационная модернизация России?”, А.В. Юревича “Стратегии развития российской науки”, И.Г.Дежиной “Российская научная политика в условиях кризиса”.

В статье В.Ж.Келле продолжается тема его последней монографии. Экономическое и технологическое отставание России от западноевропейских государств периодически побуждало концентрировать усилия и ресурсы для модернизации страны. В интересах ее прогресса и защиты от внешних угроз. Важнейшей особенностью современной модернизации является переход на инновационный путь развития. Стратегическое решение о вступлении России на этот путь было принято в начале нынешнего века. Однако за прошедшие годы ничего принципиально не изменилось. Фактически продолжает действовать инерционный сценарий, ведущий страну в тупик. Вопрос о том, почему Россия в течение уже длительного времени топчется на месте, теряет драгоценное время и никак не может преодолеть инновационный рубеж, интересует всех, кто задумывается о ее будущем. В статье приводятся некоторые ответы на этот кардинальный вопрос.

В статье А.В.Юревича рассматриваются различные стратегии развития российской науки. По мнению автора, адекватная стратегия ее развития не

может носить “внутренний” по отношению к отечественной науке характер, а должна охватывать перестройку ее взаимоотношений с нашим обществом. Основными компонентами такой стратегии автор считает: 1) выработку четкого и максимально конкретного социального заказа отечественной науке, 2) создание условий для его выполнения — научную политику в традиционном, узком смысле слова, 3) “расчистку дороги” науке в виде рационализации массового сознания, устранения конкуренции со стороны магов, астрологов, колдунов, а также всевозможных видов псевдонауки.

Статья И.Г.Дежиной посвящена анализу правительственных мер в области научной политики, реализовывавшихся в период экономического кризиса. Специальное внимание уделено работе Комиссии по модернизации и технологическому развитию экономики России, мерам по поддержке вузовской

науки, малого наукоемкого бизнеса и изменениям в кадровой политике. Показано, что специфических мер противодействия кризису в сфере науки практически не появилось, развивался подход, направленный на совершенствование работы уже созданных институтов и инструментов. Правительство усилило вмешательство в сферу науки, одновременно сократив бюджетное финансирование. Отсутствие антикризисной научной политики привело к снижению финансирования изо всех источников, усилению оттока кадров, снижению инновационной активности.

В 2009 г. одним из главных приоритетов стала поддержка вузовской науки, в частности, путем придания особых статусов (званий) избранным университетам. Статусов стало так много, что не сразу можно разобраться, в чем между ними различие. На сегодняшний день созданы федеральные, национальные исследовательские университеты, есть также вузы-участники инновационной образовательной программы, и, наконец, Московский и Петербургский государственные университеты (МГУ и СПбГУ), для которых в 2009 г. был установлен статус “уникальных научно-образовательных комплексов”. МГУ и СПбГУ (наряду с МГТУ им. Н. Э. Баумана) могут теперь самостоятельно устанавливать образовательные стандарты и требования для реализуемых ими образовательных программ. Решение о создании федеральных вузов можно рассматривать как чисто политическое, принятое на высшем государственном уровне без широких согласований и обсуждений. Таким же политическим оказался выбор иссследовательских университетов. Большие надежды правительство возлагает на интенсификацию инновационной деятельности в исследовательских университетах, создание новых научных результатов и их коммерциализацию в промышленности. Между тем из зарубежного опыта известно, что непосредственной связи

между приростом бюджетного финансирования и научным “выходом” институтов и университетов не существует.

В рубрике “Мобильность в науке” в первом номере опубликованы сильные статьи мексиканских социологов “Мобильность или “утечка умов”, азербайджанского ученого А.Д.Сулейманова “Социологический анализ интеллектуальной миграции Азербайджана”, индуса Н.Кумара и москвича А.Г.Аллахвердяна “Границы мобильности студентов”.

В рубрике “Коммуникации в науке” опубликованы интересные статьи Е.З. Мирской “Новые информационно-коммуникационные технологии в российской академической науке: история и результаты” и И.Ф.Богдановой “Онлайновое пространство научных коммуникаций”.

В рубрике “Статистика новых технологий” помещена оригинальная и проблемная по своей сути статья И.И.Елисеевой и П.А.Макаровой “Корректна или нет статистика инноваций в России?”, в которой рассматривается эволюция отражения инновационной деятельности в системе государственной статистики России. Анализируется современное состояние статистики инноваций и влияние международных стандартов, предусматривающих профессиональное суждение.

Делается вывод о сложностях внедрения международных стандартов. Отмечаются основные факторы, снижающие достоверность статистической информации об инновационной деятельности в России и возможности межстрановых сравнений.

Во втором номере журнала в рубрике “Научная политика” опубликованы статьи С.Г.Кирдиной “Перспективы либерализации научно-технической политики в России: институциональный анализ”, Дж. Кханна, Я. Кханна “Новая парадигма научно-технологических источников Сибири”; в рубрике “Научное сообщество: оценка деятельности” - С.А.Кугеля, Е.А.Ивановой, А.Я.Вуль “Социальные и когнитивные характеристики сообщества ученых — исследователей нанотехнологий”, А.М.Аблажея “Поколения в науке: опыт эмпирического анализа”, И.В.Маршакова-Шайкевич “Библиометрические карты научного сотрудничества стран ЕС в естественных и социальных науках”, Г.М.Зарубинского, Е.Ф.Панарина “Публикационная активность академического института: к 60-летию Института высокомолекулярных соединений РАН”; в рубрике “Мобильность в науке” - А.Н.Родного “Профессиональное пространство институциональной мобильности ученых”, Н.С.Агамовой, А.Г.Аллахвердян “Научно-образовательное сообщество психологов: эмиграционные намерения ученых и студентов”, А.Кинг (Никитиной). Международная мобильность ученых: социологический подход (на примере США); в рубрике “Новые

технологии и инженерная деятельность" - С.А. Фирсовой "Классификация малых предприятий технологического профиля в целях мониторинга их деятельности", Е.Е.Елькиной, В.П.Котенко "Инженерная рациональность. Понятие и структура инженерного знания и инженерных наук".

Меня привлекла статья А.М.Аблажея, в которой речь идет о теме, которая близка и мне. Автор из Новосибирска (член редколлегии нового журнала) приходит к выводу о промежуточном характере формирующихся в российском научном сообществе ценностей и приоритетов, что связано в первую очередь со скоростью трансформационных процессов в науке, быстрой сменой профессиональных и ценностных предпочтений у молодого поколения российских ученых. Я продолжаю считать, что проблема поколений ученых – одна из актуальных на постсоветском пространстве, и меня радует возможность найти единомышленника. А.М.Аблажей пишет: "В известном смысле данная статья — продолжение разговора, начатого почти три года назад В.Оноприенко, опубликовавшим в журнале "Социологические исследования" (Оноприенко, 2007) статью, посвященную проблеме поколений в науке. В проведенном им исследовании, построенном преимущественно на статистических материалах, автор, напомню, утверждал, что в странах бывшего СССР "стала особо актуальной проблема обеспечения преемственности между различными поколениями ученых, сохранения научных школ, передачи традиций, навыков исследования"; высказал опасение, что "старшее поколение окажется последним в истории отечественной (в широком смысле) науки, с которым связаны надежды на сохранение былых ресурсов и потенций своеобразной, но продуктивной в широком смысле слова научной системы" (Оноприенко, 2007: 85). Другими словами, он фактически признавал, что среднее, а тем более молодое поколение ученых нынешних независимых государств — *иное* по сравнению со старшими коллегами и, следовательно, в науке вполне возможен конфликт отцов и детей» (с. 47-48).

В третьем номере опубликованы: в рубрике "Наука и социология науки" статьи Н.Л.Гиндилис "Понятие "наука" в исторической ретроспективе", М.А. Клупта "Наука по совместительству: социальный феномен и его последствия" А.А.Зотов "Научный факт и требование научной объективности в социологии классического периода"; в рубрике "Научный коллектив и современный ученый" – статьи Е.В.Аржаных, О.Н.Андреевой, Л.Г.Зубовой "Социальные аспекты деятельности научных организаций", Н.А.Романович "Современный ученый в зеркале общественного мнения", С.Л.Таланова, М.Г.Самойлова "Удовлетворенность работой: привлекательные и непривлекательные, важные и второстепенные стороны работы молодых

преподавателей вузов Ярославской области; в рубрике “Исследования и разработки: мировой опыт и новые тенденции” – статьи Луизы Оливейра, Хелены Карвальо “Почему фирмы не вступают в социально-технические сети — опытные данные из Португалии”, Нареша Кумара, Декши Шарма “Мобильность высококвалифицированных кадров и научное сотрудничество в Индии и России”, Бранка Голуб “Влияние переходного периода на “утечку умов” в Хорватии”, в рубрике “Из истории Российской науки” – известного публициста-науковеда А.Г.Ваганова “Казанская Ньютониана”.

Мой интерес вызвали статья М.А.Клупта, в которой рассматриваются проблемы, вызванные широким распространением совмещения научной деятельности по совместительству при одновременном сокращении численности штатных исследователей в современной России. Анализируется влияние феномена “науки по совместительству” на методологию и методы исследования, конфликт габитусов ученого и менеджера, различная роль явного и неявного знания в их деятельности. Предлагаются возможные меры по усилению позитивных и ослаблению негативных эффектов, вызванных широким распространением научной деятельности как совместительства, а также статья Е.В.Аржаных, Л.Г.Зубовой, О.Н.Андреевой (последние две – неоднократные участники киевских симпозиумов по науковедению), в которой отражены результаты социологического опроса руководителей государственных научных организаций, проведенного Центром исследования и статистики науки в сентябре–ноябре 2008 года. Речь идет о мотивации, стимулировании и оплате научного труда, социальных выплатах и льготах, медицинском обслуживании, реализации социально-трудовых прав работников, причинах трудовых конфликтов, регулировании социально-трудовых отношений, роли профсоюзных организаций в защите прав работников и др. Содержится вывод о том, что в настоящее время социальные факторы оказывают негативное влияние на показатели результативности деятельности научных организаций и в определенной степени сдерживают развитие российской науки как источника инноваций.

Четвертый номер журнала целиком посвящен творчеству Роберта Мертона в связи со 100-летним его юбилеем. Р.Мертон – родоначальник институциональной социологии науки. Любой социальный институт, с точки зрения структурно-функционального анализа, — это прежде всего специфическая система отношений, ценностей и норм поведения. Для утверждения специфики социологии науки крайне важно было показать типологические отличия этого института в современной социальной системе. Этому требованию, по мнению Р. Мертона, вполне удовлетворяет внутренний тип институциональной организации науки — «сообщест-

во» — выделяющий институт науки из государственной бюрократии. Важнейшими организационными характеристиками социальной системы типа «сообщества» является опора на представление об общности цели, устойчивые традиции, авторитет и самоорганизацию, в то время как в ее арсенале отсутствуют характерные для систем типа «общество» механизмы власти, прямого принуждения и фиксированного членства.

Наибольшую и до сих пор не прекратившуюся дискуссию вызвали сформулированные Р.Мертоном императивы научного этоса, обеспечивающие нормативную составляющую научного сообщества. Термин «этос» означает набор правил и норм, действующих в определенной среде. Императивы этоса — это своего рода минимальные нормы, гарантирующие честную конкуренцию в науке, основу профессионального поведения. Смысл императивов научного этоса обусловлен тем, что сама мотивация исследователя постоянно ставят его в ситуацию жесткого выбора одной из альтернатив. Этот набор альтернатив Мертон формулирует в виде списка, каждая позиция которого предполагает выбор между равно обоснованными стратегиями поведения — «амбивалентности». Ученый должен: как можно быстрее передавать свои научные результаты коллегам, но он не должен торопиться с публикациями; быть восприимчивым к новым идеям, но не поддаваться интеллектуальной «моде»; стремиться добывать такое знание, которое получит высокую оценку коллег, но при этом работать, не обращая внимания на оценки других; защищать новые идеи, но не поддерживать опрометчивые заключения; прилагать максимальные усилия, чтобы знать относящиеся к его области работы, но при этом помнить, что эрудиция иногда тормозит творчество; быть крайне тщательным в формулировках и деталях, но не быть педантом, ибо это идет в ущерб содержанию; всегда помнить, что знание универсально, но не забывать, что всякое научное открытие делает честь нации, представителем которой оно совершено; воспитывать новое поколение ученых, но не отдавать преподаванию слишком много внимания и времени; учиться у крупного мастера и подражать ему, но не походить на него.

Наряду с воспоминаниями и публикациями выдающегося социолога науки в номере опубликована серия научных обзоров о направлениях социологии науки, возникших по инициативе, при участии и под влиянием Р.Мертона. Среди их авторов Х.Хименес, Е.З.Мирская, Н.В.Мотрошилова, М.К.Петров, В.Н.Порус, И.В.Маршакова-Шайкевич, М.Г.Лазар, Г.Сандстром, А.В.Юревич. Материал номера имеет не только историческое, но и актуальное теоретическое значение.

Разговор о мертоновской концепции социологии науки продолжен в № 3 2011 г., опубликовано письмо Х. Закерман, размышления о теоретических идеях Р.К.Мертона, представленные известной американской исследовательницей Л. Л.Лубрано, а также статью Э. М. Мирского, посвященную социологии науки в перспективе XXI века. В последней рассматриваются возможности социологической поддержки исследований проблемы добросовестности в исследованиях (Integrity of Research). Формирование постиндустриального общества и инновационное развитие экономики радикально изменили структуру отношений, как в научном сообществе, так и между наукой, политикой и бизнесом. Для выявления новой системы отношений наиболее эффективным путем является продуктивная критика социологии науки Р.Мертона как единственной эффективной концепции научного сообщества.

В этом же номере в рубрике «Современные образовательные стратегии: международный опыт» опубликованы статьи: Н.Кумар, Ш.Рег «Сравнительный анализ уровней образования и распространения ИКТ: случай стран БРИК», А.И.Ракитов «Образовательные стратегии», А.Д.Сулейманов «Путь к современному университету»; в рубрике «История и практика грантового финансирования науки в России» - А.Ю.Азбель «Грантовая история статусных вузов», А.Н.Олейник «Underperformance в теории и университетской практике», Е.А.Иванова, Л.Г.Николаева «Отражение потенциала петербургской науки в грантах РФФИ».

В 2011 г. также публиковались статьи по истории социологии нау-ки и сравнительным исследованиям (например: Грегори Сандстром «Сравнительный анализ российской и канадской социологии науки и техники», Прадош Натх, Суджит Бхаттачария «Структура экспорта, технологические возможности и сравнительное представление Индии и Китая на рынках США»; в рубрике «Инновационные процессы в современной России» — А.А. Борейшо, А.Н. Цветков «Роль особых экономических зон в формировании инновационного менталитета населения»

В рубрике «Из архива социологии науки» опубликована статья выдающегося методолога и социолога науки М.К.Петрова «Личное и безличное в научной деятельности» с комментарием Ю.Р.Тищенко.

Привлекут внимание читателей статьи В.С.Арутюнова, Л.Н.Стрековой «Судьба науки в России: истоки кризиса», А.В.Юревича, И.П.Цапенко «Социальные и психологические предпосылки модернизации», И.Г.Дежиной «Развитие науки в российских вузах как новый приоритет государства».

Результаты эмпирических исследований по проблеме мобильности в науке опубликованы в статьях С.А.Душиной и Н.А.Ащеуловой «Новые фор-

мы организации науки: роль мобильности», А.С.Мищенко «Международная миграция ученых как фактор изменения этоса российской науки».

В статье наших соотечественников А.М.Габовича и В.И.Кузнецова «Оправдан ли с точки зрения наукометрических индикаторов институт персональных членов Национальной академии наук Украины?» (опубликована на английском языке) представлена попытка оценить с помощью библиометрических и наукометрических критериев реальный вклад в науку известных украинских ученых.

В журнале представлен интересный блок рецензий на примечатель-ные книги последних лет: Этос науки [1]/ РАН. Ин-т философии; Ин-т истории естествознания и техники; отв. ред. *Л.П.Киященко и Е.З.Мирская*. М.: Academia, 2008. 544 с.; *М.Гохберг, Г.А.Китова, Т.Е.Кузнецова, О.Р.Шувалова*. Российские ученые: штрихи к социологическому портрету. - М.: ГУ «Высшая школа экономики», 2010. 140 с.; *И.П.Цапенко*. Управление миграцией: опыт развитых стран / Ин-т мировой экономики и международных отношений РАН. М.: Academia, 2009. - 384 с.; *А.В.Юревич, И.П.Цапенко*. Наука в современном российском обществе. М.: Институт психологии РАН, 2010 и др.

В целом можно сделать вывод о новом журнале как весьма примечательном событии в жизни профессионального сообщества социологов науки и науковедов. Журнал в полном смысле международный как по качеству и тематике публикаций, так и по авторскому составу и редколлегии. Значительна доля публикаций на английском языке. Возможно, пока не вполне реализовалась уместная идея о публикациях в области социологии технологий, но журнал выходит всего два года. В целом же журнал особенно привлекателен в том плане, что дает объективную и дифференцированную картину современных проблем в области науковедения и социологии науки.

[1] Мне тоже пришлось ее рецензировать: Онопрієнко В. Етос в науке в епоху змін // Вісник НАН України. 2009. № 6. С. 58-61.

Боряк Олена
(Київ)

Historia Flirtu / Pod redakcją Piotra Perkowskiego. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2012. Studia Historica Gedanensia: T. III. 275 s. [Історія флірту / За ред. П. Перковського. Редакційна колегія: Ґжегож Берендт, Беата Можейко, Тадеуш Стегнер. Інститут історії Ґданського університету. – Ґданськ: Видавництво Ґданського університету, 2012. Т. III. 275 с.]

Дане видання є черговим в Історичній серії видань, започаткованої Інститутом історії Ґданьського університету. Редакційною колегією темою третього числа збірника було обрано поняття ФЛІРТУ.

За сучасних умов, що характеризуються глобальними інформаційними, технічними, соціальними, політичними, економічними змінами, темпи і масштаби яких незрівняні із попередніми історичними епохами, людство знову повертається до проблем окремої особи, індивідууму. Адже на відміну від інших живих істот, поведінка яких запрограмована інстинктами, людина сама створює свій власний світ.

Флірт (серед синонімів автор передмови та редактор тому Пьотр Перковський називає також лексеми «збавлення», «залицяння») – це манера поведінки, розрахована на привертання увагу конкретного індивіду. Флірт зазвичай є проявом симпатії до когось, хто знаходиться поруч, і проявляє себе в різний спосіб, залежно від часу та обставин. У деяких випадках це може бути ще й гра, розвага, жарт, що до того ж супроводжується обміном знаками уваги, мімікою, жестами тощо (або їх одноосібною демонстрацією). Крім того, флірт може виступати і як еротика, передувати інтимним стосункам. Зрозуміло, ідея збірника полягала у ліквідації прогалини в польській історіографії щодо дослідницького пошуку однієї зі складових «повсякденності» як в історичній, так і етнологічній ретроспективі. Власне,

те саме стосується й завдань української історіографії[1]. Таке спеціальне дослідження цілком можливе, проте вимагає залучення різноманітних джерел, зокрема літературні (книжні) видання, архівні-, кіно матеріали, фільми тощо. Під назвою «флірт» автори збірника розуміють широкий спектр питань – окрім власне тіла, еталону його краси, зміни ієрархії вартостей, стандартів поведінки залежно від статі, включаючи аналіз нових тенденцій, також форми контролю за поведінкою тощо. Зображення на обкладинці чотирьох вродливих жінок, які з усіх боків оточили одного єдиного, також гарного на обличчя чоловіка, видається невипадковим. У збірнику справді потужно представлений гендерний аналіз соціально-історичних явищ, що дозволило деконструювати довгий час пануючі в культурі уявлення про «жіноче» та «чоловіче». Гендерно орієнтоване дослідження є комплексним і більш достовірним.

Збірник відкривається розвідкою Люсини Костуч «Засліпити, щоб спокусити. Грецькі жінки серед об'єктів, жаданих для чоловіків». Йдеться про розуміння давніми греками жіночої чарівності, яка була невід'ємною від атрибутів чоловічої доблесті. Адже вони зображували своїх богинь в ореолі сяяння – металевого взагалі, і золотого, зокрема. Автор переконливо показує, що формування саме такого образу жінок, було найменше пов'язане із жагою останніх до оточення себе коштовними речами. Однією з причин формування відповідної моделі зображення зовнішнього вигляду богині було ставлення до жінок як до об'єкту шлюбного угоди, а також військового трофею. Крім того, це може свідчити й про те, що сексуальна привабливість жінки асоціювалась із коштовністю прикрас, що її прикрашали.

У статті Сильвії Конарскої-Зімніцкої «Розпуста або галантність. Різні аспекти танцю в середні віки» розглядається мистецтво танцю як феномен, що сформувався у середні віки. Залежно від виконавиці (виконавця), часу, а особливо – місця виконання та аудиторії, для якої він призначався, а також стилю, в якому виконувався, танець був не лише засобом висловлення почуттівзасобом руху людського тіла. Йдеться про його багатофункціональність й, одночасно, універсальність не тільки як засобу самовираження шляхом задіяння широкої чуттєвої гами, але й також засобом соціального спілкування.

Томаш Вісьліч звернувся до питання дошлюбної поведінки молоді. У статті «Залицяння в сільській місцевості Польщі в XVII–XVIII ст. Методи вибору сексуального партнера критерії привабливості серед селянствав

[1] Див., напр.: Диса К. Історія сексуальності ранньомодерної доби: уявлення і дискусії на зламі XX і XXI ст. // Альманах соціальної історії. 2010. Вип. 9. С. 392-401; Пушкарева П.Л. Частная жизнь русской женщины: невеста, жена, любовница. М., 2011.

Республіці Польща в «до-етнографічний» період» для нас новим стало використання терміну «до-етнографічний» період, під яким розуміється час, відомості про який містять не-етнографічні джерела, а саме – різного роду писемні тексти, зокрема діловодства та правові документи, які сягають XVII–XVIII ст., – часів, коли спеціальних етнографічних спостережень не проводили. На специфічному матеріалі – місцевих судово-адміністративних актах, розглядаються питання сексуальності, привабливості, пошуку шлюбного партнеру, залицяння, що передбачало вироблення у дошлюбний період певних «правил поведінки» (і норм моралі) для сільської молоді. Зауважимо, що такі ж питання успішно розглядаються українськими дослідниками, зокрема на етнографічному матеріалі початку XX ст.[2]

Клерикальна безшлюбність в романській католицькій церкві стали предметом розгляду Кшиштофом Лєвальскім у розвідці «Священик і жінка. Образи із XVIII, XIX, XX ст.». В її основу покладено різноманітні джерела – пастирські теологічні рукописи, путівники, довідники, газетні публікації, спогади, інтерв'ю, що дали фактографічний матеріал про стосунки, які складалися у служителів церкви із жінками. Вимальовується образ священика, статус якого вимагав дотримання зобов'язання утриматися від «гріха», і жінки, яка виступала в ролі спокусниці[3].

Біанка Садовска в статті «За лаштунками етикету. Приватне життя царської родини від другої половини XIX ст – на початку XX ст.» зачепила тему, що набула особливої популярності у російських дослідників, і насамперед, – етнологів, які розглядають повсякденність життя царської родини з точки зору приватності[4]. Авторкою характеризується замкнене, ізольоване існування «першої родини», а також представників царського двору, контрольованість перебігу їхнього життя, спостереження за ними (особливо в дитячі роки та у юнацтві), а також політична вмотивованість при вибор царським особам шлюбної пари. Й все ж попри все, вони були звичайними людьми, і ніщо людське не було для них чужим, отже й вони намагалися проживати своє життя, спираючись на власний досвід та переживанням.

[2] Маєрчик М. Дошлюбні інтимні стосунки молоді в селах і містах Східної і Центральної України на початку XX століття // Україна Модерна. 2010. № 17 (6). С. 101–112.

[3] Див. напр.: Сулима М. Грѣхи розмантїи: епитимійні справи XVII–XVIII ст. К., 2005.

[4] Див., напр.: Пономарева В. В. Мир русской женщины: воспитание, образование, судьба: XVIII - начало XX века / В.В. Пономарева ; Л.Б. Хорошилова. М., 2006.; Белова А. В. «Четыре возраста женщины». Повседневная жизнь провинциальной дворянки XVIII – середины XIX вв. СПб., 2010.; Тайны царского двора (из записок фрейлин): Сборник / Сост. И.В. Еремина. М., 1997. .

Барбара Змуда-Тшебятовска звернулася до теми «Танцювальна зала та вечірня жіноча мода в Варшаві 1880-х рр.». Цей стисло сформульований об'єкт дослідження вивів авторку на розгляд ширшого кола питань, оскільки саме поняття танцевальної зали невід'ємне від поняття моди. Тут подано описи гардеробу панянок, включно із корсетами, сукнями з глибоким декольте та шлейфом (для молодих панянок), головними уборами, панчохами, коштовними прикрасами або біжутерією, віялом, зачіскою, манікюром, доповненим неодмінним макіяжем (насамперед, пудрою). У свою чергу, весь цей перелік звичайних для жінки речей дозволяє через більш ніж 120 років визначати в історичній ретроспекції не лише популярні стиль і тип одягу, але також – ідеї, які панували у суспільстві, поведінку, етикет, спосіб життя, розваги його представників і, насамперед – жінок.

Для Джуанни Дуфрат основним джерелом написання дослідження під назвою «Я відчувала, що жахливо почервоніла, а він засоромився…»: Відтінки флірту та кохання в приватному листуванні Софії Морачевской» став дівочий щоденник (1891–1895). У ньому міститься опис подій з приватного життя Софії Морачевської, зокрема перебіг її дружби з відомим письменником Яном Захаріясєвічем, а також знайомства із майбутнім чоловіком Єнджеєм Морачевскім. Через майже 100 років написані для себе рядки виявилися неоціненним джерелом інформаціїі про звичаї польської інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. В них дослідниця знайшла свідченням того, що на той час у середовищі інтелегенції взаємостосунки все ще ґрунтувалися на традиційних засадах, але на початку XX ст. із настанням зрушень у суспільстві, ідеал романтизму поступово втрачався.

Тема «Флірт серед представників галицького дрібнопомісного дворянства. Щоденник Феліції Дембіцкої з 1896 р.» розглянута Єжи Коморовскім також на основі щоденникових записів. Відомо, що жіночий щоденник – це один із засобів самореалізації, й, одночасно, – зразок жіночого тексту, своєрідний «прорив» до власного «Я», й відверте висловлювання своїх почуттів. Звернення до такого специфічного джерела дали можливість авторці побачити «механізм» флірту на тлі подій, що диктували таку поведінку, й в кінцевому підсумку, виокремити особливості жіночого світосприйняття.

В центрі уваги Збігнєва Опацкого у розвідці «Від флірту до шлюбу. Матрімоніальні стратегії Яніни Путткамерувни» – родинний побут польських землевласників на межі XIX та XX ст. Він розглядає його на прикладі двох сімей – Адама Жолтовського та Яніни Путткамерувни. Звернення до родинного побуту дозволило автору побачити прояви змін у культурній традиції, зокрема, у виборі шлюбного партнера. Йдеться про народження нової генерації, яка прагнула набути освіту та зробити академічну кар'єру.

Відповідно, в цьому новому середовищі почуття, емоції мали більшу вагу, й саме ці обставини великою мірою впливали на взаємостосунки між молодими людьми.

Стаття Міхаліни Петельської «Лист дружби. Листування між Георгом Брандесом та Вандою Млодніцкою й Марилою Вольською» дає можливість читачеві познайомитись із приватним листуванням Георга Брандеса (1842–1927) – відомого данського літературного критика, автора праці «Найголовніші течії в європейській літературі XIX ст.», першого дослідника життя і творчості Т. Шевченка в данській літературі. Його листи до колеги-журналістки Марили Вольської (1873–1930) та її мати Ванди Млодніцкої (1850–1923) засвідчили глибокі грані людських взаємовідносин.

Пьотр Шарота у статті « Вибір партнера в Польщі до 1939 (соціальний та історичний контекст)» репрезентує своє бачення змін, яке простежується ним на контрасті з досить формалізованою процедурою залицяння, яка все ще побутувала в першій чверті XX ст. Історичний та культурологічний аналіз фактографічного матеріалу дозволив говорити про розширення меж власної свободи молоді в першій чверті XX ст. У приватній сфері це проявлялося у поступовому відмовленні молоді підкорятися волі батьків у питаннях вибори шлюбного партнера.

Матеріали унікального проекту, який провадився за часи Польської народної республіки, використано у статті Катажини Станьчак-Вісьліч «Оповіді про залицяння, кохання та шлюб в щоденниках жінок-селянок за часів Народної Республіки Польща». Від 1945 р. низка друкованих органів (насамперед, часописи) оголошували своєрідний конкурс на занотовування власних спостережень, а також ведення особистих щоденників. Про наполегливість організаторів конкурсів свідчить кількість останніх – близько 500, проведених між 1945 та 1968 роками. Попри неминучу ідеологічну налаштованість, записи, зокрема щоденників, що були представлені редакціям періодичних видань, нині являють собою неоціненне джерело відомостей про повсякденне життя пересічної людини в за часів Республіки Польща. Авторкою залучено матеріали, написані й представлені на конкурс жінками-селянками 1970 року. Вони були видані у вигляді трьохтомної антології, два з яких присвячене приватному життю, зокрема в них зібрано оповіді про шлюб та сім'ю. Щирі жіночі свідчення, занотовані «для себе» понад 40 років тому – це своєрідне відображення тієї епохи. Вони дають можливість зазирнути у тонку сферу жіночих почуттів, насамперед – романтичної закоханності, очікування щастя, а також процедури укладання шлюбу. Останнє, як свідчать матеріали, досить часто носило прагматичний характер,

коли вибір шлюбного партнера диктувався метою влаштування сімейного життя із гарантією матеріального достатку.

Матеріали збірника органічно доповнює розвідка Наталії Улатовської «Кохання в Ісламській Республіці Іран». Авторка розглядає життя громадян після повалення монархії та проголошення ісламської республіки (1979) – часу, коли країна намагалася встати на шлях цивізаційних змін. І все ж і тоді приватна сфера продовжувала регулюватися мусульманським правом (шаріат) – сукупністю правових, морально-етичних та релігійних норм ісламу. Було сформовано новий орган влади – революційний комітет (Komiteh), а по суті – спеціальна гвардія, завданням якого було забезпечити загальну покірність: патрулюванням вулиць та приватних будинків насаджувалась атмосферу терору та страху. Серед методів, які застосовувалися представниками Комітету – шмагання винних у різного роду порушеннях, сексуальне насильство, довготривале ув'язнення, заборона побачень із родиною. Людину примушували визнавати факти подружньої зради. Після смерті аятолла Хомейні (1989) в суспільному житті країни намітилася тенденція поширення певних свобод. Проте відсутність спеціального законодавства, яке б у питанні приватного життя громадян відійшло від позицій фундаментального ісламізму, гальмує цей процес. Як наслідок, молоді іранці, які ідентифікують себе як такі, що належать до культури своєї країни, на практиці тяжіють до західних зразків стилю життя.

Зразки флірту розглядаються Юлітою Макаро й на матеріалах кінофільмів («Дівчата Бонда. Моделі еротичних взаємостосунків між жінкою та чоловіком у масовій культурі»). Постановка, на перший погляд, досить вузької проблеми, дала можливість авторці вийти на ширший контекст зміни соціальних ролей жінки. В суспільстві, де норми поведінки між жінкою та чоловіком відзначаються більшою свободою і жорстко не регламентуются, для режисерів подібних фільмів не стоїть завдання вдаватися до спеціальних кіноефектів для зображення стосунків між жінкою та чоловіком.

До видання також долучено чотири рецензії на праці дотичної тематики останніх років.

Наостанок зазначимо, що тема флірту як особливої поведінки індивіду при певних обставинах, обрана польськими колегами з Інституту історії Ґданського університету для чергового випуску збірника в Історичній серії видань, виявилася надзвичайно широкою і невичерпною, а головне – близькою й для українських колег. Вона безумовно може бути продовжена, адже торкається всеохоплюючої проблеми приватного життя людини. Саме завдяки вивченню такої тематики відбувається максимальне наближення до суб'єктивної сторони історії.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Аксьонов Владислав – к.і.н., старший викладач Московського державного Технологічного Університету – МІРЕА.

Алеврас Наталя – д.і.н., професор Челябінського університету**.**

Андрєєв Віталій – к.і.н., завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного педагогічного університету.

Андросова-Байда Дарина – к.і.н., доцент кафедри українознавства Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту ім. акад. В. І. Лазаряна.

Барабаш Наталя – к.і.н., доцент, завідувач кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Криворізького факультету Національного університету «Одеська юридична академія».

Боряк Олена – д.і.н., провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

Будзар Марина – к.і.н., доцент кафедри історії, правознавства та методики викладання Республіканського вищого навчального закладу «Кримський гуманітарний університет», м. Ялта.

Ващенко Володимир – д.і.н., старший науковий співробітник лабораторії комп'ютерних технологій в історичних дослідженнях Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Вирський Дмитро – д.і.н., провідний науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

Вільшанська Оксана – к.і.н., науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.

Вьоллер Буркгард – магістр університету Відня, Австрія (учасник програми «Австрійська Галіція та її мультикультурна спадщина» в Інституті слов'янських студій Віденського університету).

Галь Богдан – к.і.н., доцент кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету, м. Дніпропетровськ.

Головко Володимир – к.і.н., старший науковий співробітник відділу історії України 20 –30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАН України.

Грибовський Владислав – к.і.н., докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Замятін Дмітрій – доктор культурології, керівник Центру гуманітарних досліджень простору Російського науково-дослідницького інституту культурної й природничої спадщини ім. Д. С. Ліхачова, м. Москва.
Калакура Ярослав – д.і.н., професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Т. Шевченка.
Ковальський Кшиштоф-Мацей – доктор габілітований, професор, керівник закладу методології та історії історіографії Інституту історичного Гданського університету.
Колесник Ірина – д.і.н., професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.
Колесников Костянтин – к.і.н., доцент, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України, м. Дніпропетровськ.
Масненко Віталій – д.і.н., професор, завідувач кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького.
Мацьковський Томаш – доктор, ад'юнкт закладу методології та історії історіографії Інституту історичного Гданського університету.
Онопрієнко Валентин – д.філос.н., професор, завідувач відділу методології та соціології науки Центру досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України.
Папакін Георгій – д.і.н., провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.
Посохов Сергій – д.і.н., професор, декан історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.
Прігарін Олександр – к.і.н., доцент кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.
Сальнікова Алла – д.і.н., професор, завідувач кафедри історіографії Казанського державного університету.
Світленко Сергій – д.і.н., професор, декан історичного факультету Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.
Сміянова Олеся – студентка історичного факультету Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.
Суздаль Марина – аспірантка відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.
Тажидінова Іріна – к.і.н., доцент кафедри соціології Кубанського державного університету м. Краснодар, Росія.
Темченко Андрій – к.і.н., доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького.

Хлиніна Татьяна – д.і.н., головний науковий співробітник лабораторії історії та етнографії Інституту соціально-економічних і гуманітарних досліджень ЮНЦ РАН, м. Ростов-на-Дону, Росія.
Шелудякова Наталя – аспірантка відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.
Щукін Василій – професор Інституту східнослов'янської філології Краківського університету.
Ясь Олексій – к.і.н., старший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

SUMMARIES

Androsova-Baida Daryna *(Dnipropetrovs'k).* **From birth to death: things life cycles Андросова-Байда**

In the article the impact of the material turn on the shifts in understanding the nature of things being in the world and its influence on the initiation and development of the new approaches to studying biographies of things is considered. Analyzing the factors, that influence the things life expectancy, the author singles out macrosocial, mezosocial, microsocial ones.

Kolesnyk Iryna *(Kyiv).* **"Things round us": Is the historical discipline ready to the next "Turn"?**

The author attempts to analyze meaning and functions of "Turn to Things" in the contemporary historical discipline. Essence of this turn are a new forms of things conceptualizing. "Turn to Things" means destruction of limits (borders) between spiritual and material factors, material objects and people. Humans and unhumans elements create a unified network of social interaction.

Vashchenko Volodymyr *(Dnipropetrovs'k).* **"Turn to things" and historian profession: museums, collections and artifact industry (From B. Latour to M. Hrushevs'kyi)**

In the paper the elements of so-called "artifact industry", which was definitively generating during the "long XIX-th century", are analysed. This "artifact industry" included "archeology" (the space of "manufacture" of artefacts) and "museums" (the place of their mass "consumption"). In its own basis there was a "symbolical economy", in which as elements of exchange "things" and "bodies of people" participated. And in this sense the modernist "artifact industry" was the predecessor the symbolical economy of the neomodernist Bruno Latour's network theory.

Holovko Volodymyr *(Kyiv).* **STS, Where Has Economics Got To? The "Material Turn" and Recent Economic History of Ukraine**

The article is devoted to issue of using new theoretical approaches to Modern Ukrainian History. Main focus of article is examination of actor-network theory`s possibilities in Ukrainian Corporations` studies. The author stands for extension of gnosiological space of "Science and Technology Studies" for an account of Economy. He proposed also to use in Historical studies A. Einstein`s and S. Jobs` principals of simplicity.

Andreev Vitalii *(Kherson).* **Semiotic status of things**

This article is devoted to the new determination of the term of "semiotic status" of things which is based on ethnologists and culture experts works. The main attention is given to the interpretation of artifacts in funeral ceremonies of ancient societies. The opinion of mediation functions of things in the funeral ceremonies is stated by the author.

Masnenko Vitalii *(Cherkasy).* **Socialization of Artifacts: between a Science, Art and Private Interest**

The article deals with the verification of the concept "artifact" in archeology, aesthetics and art criticism. We research the level of productivity of different interpreted models of artifacts socialization and singled out two approaches: conventional (traditional) and one that exists within the so-called "material turn". The sense formation which occurred in different areas: religious, artistic, scientific was emphasized. A separate important area of artifacts socialization is collecting and "black archeology", where the private interest in predominant. We pay attention to the possibility of usage of so-called tool "The third wave of science" tools to solve the investigated problems of archeology and theory of history. We refer artifacts studying in terms of objectivity and subjectivity to general theoretical results in of our research.

Kalakura Yaroslav *(Kyiv).* **Material artifacts present in the source complex of cultural and intellectual history of Ukraine**

It turns out the essence of the source material artifacts as a unique cultural phenomena that reflect the special world of creative people, including intellectual, a certain era, defined the criteria for classification of sources of this type is disclosed their information potential, and research methodology in the context of cultural and intellectual history of Ukraine and a prosopohrafichnyh portraits.

Kowalski Krzysztof Maciej *(Gdansk).* **Artifacts as a source of historical knowledge**

The article is devoted to the problems of history of material culture and auxiliary historical disciplines. The author carefully «writes» to the academic contexts numerous tracts of material artifacts, originating from Gdansk. Of particular interest is author of the textbook project «Epigraphy of the Middle Ages».

Alevras Natalia *(Chelyabinsk).* **"…The World of Things in Space of the dissertational culture"**

'Small forms' of the dissertational culture emerged in the course of studying dissertations by scientific community. They are presented in the article by intellect products used by applicants for scientific degrees to promote their scientific achievements and, thus, to rise to prominence. Main points of dissertations and their authors' considered-in-detail speeches for dissertational dispute are defined as ego-documents. The ego-documents are sources of scientists' self-actualization and creative inspiration. They act as phenomena works and text sources which allow better understanding cognitive potential, features of scientific mind, and their authors' horizons of 'personal knowledge'.

Yas' Oleksii *(Kyiv).* **Material world in the neoromantic conceptualization of Viacheslav Lypyns'kyi**

The neoromantic vision of V. Lypynskyi highlights the representation of the material world, in particular, the connection and still an opposition of the material and ideal plane. The terminological innovations of V. Lypynskyi, in particular, the concept of 'territorial patriotism' are considered.

Maćkowski Tomasz *(Gdansk).* **The role of historical context in the methodology of research on the sources of material culture for example, adding a in Gdansk artifacts representing the figure of St. George (XV–XVIII)**

Article demonstrates the possibility of in-depth study of the historical context of artifacts of material culture of late medieval and early modern. The focus of the researcher artifacts representing the figure of St. George, originating from Gdansk.

Prigarin Oleksandr *(Odesa).* **In search of material "basis": historiographic collisions of ethnography of the contemporary**

The questions of methodological searches of modern ethnographic science are examined in this article. The variantness of going is shown near the actual studies of cultures. The thematic range of problems of ethnology is analysed on the basis of crossing in issues of researches of contemporary and material culture.

Szczukin Wasilij *(Kraków).* **Staroruskie miasto jako problem kulturowy. Przegląd historyczny**

Artykuł zawiera krótki przegląd historii budowy miast na Rusi (IX–XVII ww.), ze szczególnym uwzględnieniem głównych cech charakterystycznych

i dominujących tendencji tego procesu. Autor zajmuje stanowisko polemiczne w stosunku do stereotypowych wyobrażeń o mieście ruskim i rosyjskim jako o „wielkiej wsi", „osadzie wojskowo-administracyjnej" lub wytworze bliżej nie określonej „cywilizacji euroazjatyckiej". Analizując wielowiekowe dzieje budownictwa i życia miejskiego na Rusi Nowogrodzko-Kijowskiej, w poszczególnych księstwach oraz w Państwie Moskiewskim, dochodzi do wniosku o zdecydowanej przewadze elementów wschodnioeuropejskich – głównie bizantyjskich i częściowo skandynawskich – w krajobrazie i strukturze miast ruskich. Miejski system prawny i życie społeczne w miastach również miały charakter typowo europejski, do czasów wielkiej katastrofy cywilizacyjnej, związanej z najazdem i panowaniem mongolskim. Słaby rozwój typowo miejskich form życia społecznego, likwidacja samorządowości militaryzacja oraz rustykalizacja struktur urbanistycznych w okresie pomongolskim były wynikiem wymuszonych przez historię decyzji politycznych. Nie oznaczało to jednak, że nastąpił całkowity zanik oryginalnej urbanistyki ruskiej: warunki dla jej rozwoju zachowały się na północy kraju, dokąd nie sięgała władza ani Mongołów, ani książąt moskiewskich.

Posokhov Serhii *(Kharkiv)*. **"University space": interpretations, opinions, accents (on the materials of Russian universities 18th – the first half of the 19th century)**

The paper characterizes the values and educational opportunities for the "university area" concept. It is shown that researchers use it in the narrow sense (denoting a complex of university buildings), as well as in the broad sense (denoting the space to spread the idea of the University and its traditions). We can also talk about the structure of the "university area", implying the various "zones of presence" of the university.

Androsova-Baida Daryna *(Dnipropetrovs'k)*, **Barabash Natalia** *(Kryvyi Rih)*. **The fate of the house as a historical phenomenon**

In the article the mansion of Taras Belozersky is considered to be a life space, the formation of which was determined by several reasons, including the owner's desire to emphasize his relation to the well-known Ukrainian family of Belozersky. The mansion history is analyzed in terms of social meanings, which the house acquires throughout different historical periods.

Temchenko Andrii *(Cherkasy)*. **Center and periphery: the dynamics of creating (ritual) space**

The article is devoted to research a ritual space. The analysis is mainly based on the folklore of Polissya.

Woeller Burkhard *(Vienna, Austria)*. **Galicia as a problem of geographical integration: place the crown on the edge of mental maps in German and Austrian geography XIX – early XX century**

The article is devoted to the mental maps, especially the border of Europe to the east. The author explores how German and Austrian geographers XIX – early XX century interpreted as a specific region of Galicia.

Papakin Heorhii *(Kyiv)*. **Trostianets': The national and cultural space of Skoropads'ky's clan**

An attempt was made to review and explain the phenomenon of manor's and park's culture in Ukraine XVII – beginning of XX centuries for example Trostyanets estate and park belonging to the Skoropads'ky's clan. The estate is regarded as a locus that generated the political, cultural, national view of the future Hetman of Ukraine Pavlo Skoropads'ky.

Budzar Maryna *(Yalta)*. **The cultural space of the Ukrainian manorial estate on the border of the XIX–XXth centuries: the transformations on the material and spiritual contents (in the example of the Rakhmanovs' manorial estate in Veisbakhovka village)**

The article presents the analyses of the manorial estate's destiny on the „border of the epoch by means of researching the transformations on the material contents of this historical phenomenon. The article also gives the theoretical and methodological grounds of the manorial estate research in the Ukrainian lands from the point of view of the up-to-date perspectives of the historical research – "the turn to the material".

Suzdal Maryna *(Kyiv)*. **Kybynci – residence of the great dignitary as sociocultural locus**

The mechanism of interaction of the owner's vital scenario and his cultural and spatial environment is analyzed using the example of arrangement of D. Troshchynsky's Kybynci farmstead. The factors that determine the "face" of the farmstead are examined. The dependence of Kybynci on the property is proved. The main markers of the last are ancient artistic collections, the library and the theatre of D. Troshchynsky.

Kolesnykov Kostiantyn *(Dnipropetrovs'k)*. **Ten Lines, or as Caesar (not) Presented the Freedom of Chersonesos**

This article analyzes the historical theory to grant Caesar Chersonesos freedom (eleutheria) from the Bosporus. Provides details of narrative, numismatic

and epigraphic sources, which served as its base. The author shows how the hypothesis originally productive because of its constant duplication (repetition) in the historiographical tradition turned into equivalent substitute (ersatz-analogue) of historical reality.

Hrybovskyi Vladyslav *(Kyiv)*. **Things, bootysearching and reciprocations in the social practice of boundary communities in Ukrainian steppe frontier during 16–18th cent.**

This article demonstrates, that reciprocations had a large social functions on Ukrainian steppe frontier; a receipt and maintenance of social grades determined by mutual exchange things and services. Bootysearching was aimed on thouse societies which was not engulfed the unique system of reciprocity.

Hal' Bohdan *(Dnipropetrovs'k)*. **The world of provincial gendarme's service things in the pre-reform epoch**

The article reconstructs the pre-reform structure of the Russian gendarmerie, composition, submission and responsibilities of the provincial gendarmes. The features of regulation of uniform's completeness, cut, color, and the rules of wearing are determined. The evolution of the world of provincial gendarme's service things in the pre-reform epoch is traced.

Vilshans'ka Oksana *(Kyiv)*. **Tangible world of the citizen at the turn of the XIX – XX centuries**

The world of things of urban population in Ukraine in late XIX – early XX centuries is studied in the article. The analysis of socio-cultural phenomenon that led to changes in the world of objects of the inhabitants of cities in this period is fulfilled. The role of technical inventions as well as the impact of fashion and advertising on the material world of ordinary citizens is considered.

Aksenov Vladislav *(Moscow)*. **Kill an Icon: visual thinking of Russian peasants and functions of the tsar's portraits during the crisis of Carnival culture in 1914 – 1917**

In the article under analysis are functions of the Tsar's portraits in a country life of the period of the First World War. Features of visual thinking of peasants, sign levels of a thing in daily occurrence are studied. The conclusion about preservation in mass consciousness of peasants of the archaic vestiges leading to an identification of the image and represented, owing to during the period of national disappointment in a sovereign tsar's portraits become an object of rage.

Tazhidinova Irina *(Krasnodar)*. **The World of things through a wartime prism**

On the base of different sources the present work considers the question of peculiarities of material things perception during the Great Patriotic War years. The author highlights the changes which were brought by extreme war experience and analyzes different phenomena of war-time life such as: "trophy rush", acquaintance with material goods and consumer culture abroad the USSR.

Salnikova Alla *(Kazan)*. **"Graceful Trinket"?: on the Specificity of Reading and Interpretation of Soviet Fir Tree Ornaments as a Visual Text**

The article is devoted to Soviet fur tree ornaments as an exclusive cultural phenomenon and an object of historical interpretation. Soviet visual fur tree canon as an official ideological visual image legitimized by the Soviet power, its formation from "above" and perception from "below" are studied. Special methods and instruments of the transcribing of its symbolic meanings are offered. Contradictions between the power fur tree ornaments' narrative and its understanding in the children's "receptive" texts ("escaping from the canon") are examined.

Khlynina Tatiana *(Rostov-na-Donu)*. **The material dimension of life of the Soviet people of 1920s in the space of the childhood memories**

The article was devoted to understanding the material world of Soviet man of the 1920s. For example of the childhood memories is considered the material environment man. Conclusions about its ontological significance in human life.

Sheludiakova Natalia *(Kyiv)*. **Collecting studies in the context of the material turn in humanities**

The article contains an attempt to analyze the points of contact between the contemporary approaches to researching of material culture and collecting studies. The author presents some conceptual elements of the collecting phenomenon in comparison to hoarding and museum, and attempts to consider the issue of the relation between collecting and personal identity by way of example of M. Maksymovych's collections.

Svitlenko Serhii, Smiianova Olesia *(Dnipropetrovs'k)*. **In the world of the things of Dmytro Yavornytsky's historian-collector**

The article explores the world of things of an academic D. Yavornytsky, based on made attractions of Archaeology and Ethnography, Archives and

Archeology, language and literature, fine arts and photography, everyday life. On the material and epistolary memoir shows that these things were integrity, as a manifestation of various intellectual work of the historian, his personal character, and your dreams. Noted that in the world of things D. Yavornytsky converged its professional, civic and private priorities, the essence of which was in consistent and unselfish service to the Ukrainian national science and culture and its people.

Zamyatin Dmitry *(Moscow)* **Geospatialisme and «soprostranstvennost'»: methodological bases of formation of territorial identities**

The author represents and analyzes concept new to social knowledge – a geospatialisme. Geospatialisme is considered as historical development of spatial images. The term and concept a geospatialisme is useful at the analysis of political, cultural, ideological problems in world view and mental contexts.

CONTENTS

Sociocultural loci/mental maps

Culture noble estates and life

Tings in a context of self-representations

World of things of the childhood

Collections and collectors

Nota bene: Geospatialisme

Reviews

Наукове видання

ЕЙДОС. АЛЬМАНАХ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Головний редактор *Валерій Смолій*
Відповідальний редактор *Ірина Колесник*

Тексти подаються в авторській редакції

Дизайн-контент *Ксенія Вдовиченко*

Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – Вип.6. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011/2012. – 578 с.

6-й випуск «Ейдосу» зосереджений на проблематиці «нового матеріалізму» та «повороту до речей». Презентується проблематика співвідношень людського і не-людського в історії, досліджуються соціальні аспекти побутування речей, речові обмеження світу людини, уречевлення знання. Вивчаються пропозиції «техно-науки» для сучасних істориків, застосування потенціалу природничих наук в історіографії зокрема та гуманітаристиці взагалі. Чимало уваги приділено проблемам презентації матеріального світу минулого у сучасних практиках культури пам’яті.

Для широкого кола читачів, зацікавлених авангардними гуманітарними студіями, істориків, соціальних антропологів, усіх, хто небайдужий до речового виміру історії.

Підписано до друку. . Формат 70х100/16
Ум. друк. арк. . Обл. вид. арк.
Наклад 300 прим. Зам.
Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ -1., вул. М.Грушевського, 4